

OSMANLI ARAŞTIRMALARI

THE JOURNAL OF OTTOMAN STUDIES

SAYI / ISSUE 51 • 2018

OSMANLI ARAŞTIRMALARI
THE JOURNAL OF OTTOMAN STUDIES

İSAM

İSTANBUL 29 MAYIS ÜNİVERSİTESİ

OSMANLI ARAŞTIRMALARI

THE JOURNAL OF OTTOMAN STUDIES

Yayın Kurulu / Editorial Board

Prof. Dr. İsmail E. Erünsal – Prof. Dr. Heath Lowry
Prof. Dr. Feridun M. Emecen – Prof. Dr. Ali Akyıldız
Prof. Dr. Bilgin Aydın – Prof. Dr. Seyfi Kenan
Prof. Dr. Jane Hathaway – Doç. Dr. Baki Tezcan

İstanbul 2018

Bu dergi *Arts and Humanities Citation Index–AHCI* (Thomson Reuters), *Scopus* (Elsevier) *Turkologischer Anzeiger* ve *Index Islamicus* tarafından taranmakta olup *TÜBİTAK ULAKBİM Sosyal ve Beşeri Bilimler* veri tabanında yer almaktadır.

Articles in this journal are indexed or abstracted in *Arts and Humanities Citation Index–AHCI* (Thomson Reuters), *Scopus* (Elsevier) *Turkologischer Anzeiger*, *Index Islamicus* and *TÜBİTAK ULAKBİM Humanities Index*.

Baskı / Publication Pasifik Ofset
Cihangir Mah. Güvercin Cad. No: 3/1 Baha İş Merkezi A Blok Kat: 2
34310 Haramidere - İstanbul
Tel. 0212 412 17 00 Sertifika No. 12027
Sipariş / Order siparis@29mayis.edu.tr www.isam.com.tr

Osmanlı Araştırmaları yılda iki sayı yayımlanan uluslararası hakemli bir dergidir.
Dergide yer alan yazıların ilmi ve fikri sorumluluğu yazarlarına aittir.

The Journal of Ottoman Studies is a peer-reviewed, biannual journal.
The responsibility of statements or opinions uttered in the articles is upon their authors.

İcadiye Bağlarbaşı caddesi 40, Bağlarbaşı 34662
Üsküdar-İstanbul, Tel. (0216) 474 08 50 Fax (0216) 474 08 74
www.isam.org.tr dergi.osmanli@isam.org.tr
© İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2018

Osmanlı Araştırmaları / The Journal of Ottoman Studies

Sayı / Issue LI · yıl / year 2018

Sahibi / Published under the auspices of
Sorumlu Yazı İşleri Müdürü /
Managing Editor

TDV İslâm Araştırmaları Merkezi ve İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi adına
Prof. Dr. Raşıt Küçük – Prof. Dr. İbrahim Kâfi Dönmez
Erdal Cesar

Yayın Kurulu /
Editorial Board

Prof. Dr. İsmail E. Erünsal, Prof. Dr. Heath Lowry,
Prof. Dr. Feridun M. Emecen, Prof. Dr. Ali Akyıldız,
Prof. Dr. Bilgin Aydın, Prof. Dr. Seyfi Kenan,
Prof. Dr. Jane Hathaway, Doç. Dr. Baki Tezcan

Yayın Danışma Kurulu /
Review Board

Prof. Dr. Engin Deniz Akarlı (İstanbul Şehir Üniversitesi)
Prof. Dr. Evangelia Balta (Yunanistan)
Prof. Dr. Kemal Beydilli (İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi)
Prof. Dr. Ali Birinci (Polis Akademisi, Ankara)
Prof. Dr. Linda T. Darling (Arizona Üniversitesi)
Prof. Dr. Suraiya Faroqhi (Bilgi Üniversitesi-İstanbul)
Prof. Dr. Pal Fodor (Macaristan)
Prof. Dr. François Georgeon (Paris Doğu Dilleri ve Medeniyetleri Enstitüsü)
Prof. Dr. Şükrü Hanioglu (Princeton Üniversitesi)
Prof. Dr. Mehmet İpşirli (İstanbul Medipol Üniversitesi)
Prof. Dr. Ahmet Karamustafa (Washington University, St. Louis)
Prof. Dr. Ahmet Kavas (İstanbul Medeniyet Üniversitesi)
Prof. Dr. Metin Kunt (Sabancı Üniversitesi)
Prof. Dr. Gülru Necipoğlu (Harvard Üniversitesi)
Prof. Dr. Ahmet Yaşar Ocak (TOBB Ekonomi ve Teknoloji Üniversitesi)
Prof. Dr. Abdülkadir Özcan (Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi)
Prof. Dr. Mustafa Sinanoğlu (İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi)
Prof. Dr. Abdeljelil Temimi (Tunus)
Prof. Dr. Bahaeddin Yediyıldız (E. Hacettepe Üniversitesi)

Kitâbiyat / Book Review Editor Doç. Dr. Emrah Safa Gürkan

Yay. Kur. Sekreteri / Sec. of the Ed. Board Dr. Öğr. Üyesi Ertuğrul Ökten
Sekreter Yrd. / Ass. Sec. of the Ed. Board Dr. Öğr. Üyesi Özlem Çaykent, Cengiz Yolcu,
Abdullah Güllüoğlu, Sinan Kaya

Style editor Adam Siegel

Tashih / Correction Mustafa Birol Ülker – Prof. Dr. Bilgin Aydın

Sayfa tasarımı / Design Ender Boztürk

ISSN 0255-0636

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

Japonya'da Osmanlı Tarihi Araştırmaları • xiii

YOICHI TAKAMATSU

Enter the Mongols: A Study of the Ottoman Historiography in the 15th and 16th Centuries / 15. ve 16. Yüzyıldaki Osmanlı Tarihlerinde Moğol Simgesi • 1

HIROYUKI OGASAWARA

16. Yüzyılın İkinci Yarısında Halep Defterdarlığı / The Financial Administration of Halep during the Second Half of 16th Century • 29

YASUHISA SHIMIZU

16. ve 17. Yüzyıllar Doğu ve Güneydoğu Anadolu'sunda Timarların Çeşitli Biçimleri: Farklı Uygulamalara Tek İsim Koymak / The Many Forms of "Timars" in Eastern and Southeastern Anatolia in the 16th and 17th Centuries: Putting a Label on Diverse Practice • 63

KUMIKO SAITO

Osmanlı Belge Yönetiminde Kesilmiş Hatt-ı Hümayunlar /

The Hatt-ı Hümayuns cut out from other documents in the Ottoman document management of the Sublime Porte • 115

YOICHI TAKAMATSU

Mixed Dynamism of Relief in the Late Ottoman Empire: The Historical Actualities of Fundraising Campaigns / Osmanlı Modernleşme Sürecinde Yardım ve Refah Faaliyetlerinin Karmaşık Dinamizmi: Tarihi Gerçeklik Bakımından İne Toplama Faaliyetleri • 159

SHIN SASAKI

The 1869 Ottoman Public Education Act: Proceedings and Participants / Ma'ârif-i Umûmiyye Nizâm-nâmesi'nin Müzakere Süreci ve Üyeleri • 181

KIYOHİKO HASEBE

Shari'a Judges in the Ottoman Nizâmiye Courts, 1864-1908 /

Osmanlı Nizâmiye Mahkemelerinde Şer'i Hakimler (1864-1908) • 209

JUN AKIBA

‘Abd al-Ḥamīd al-Zahrāwī and His Thought Reconsidered: An Intellectual Portrait of the Arab Nationalist as an Ottoman Politician / Abdülhamit Zehravi ve Düşüncesini Yeniden Düşünmek: Bir Arap Milliyetçisinin Osmanlı Siyasetçisi Olarak Entelektüel Portresi • 239
NOBUYOSHI FUJINAMI

Prelude to Ottoman Decline Consciousness: Monetary Turbulence at the end of the Sixteenth Century and the Intellectual Response / Osmanlı İnhitat Söylemine Girizgâh: 16. Yüzyıl Sonu Para Çalkantıları ve Düşünce Dünyasındaki Yansımaları • 265
CEMAL KAFADAR

DEĞERLENDİRME / REVIEW ARTICLE

Selimî Yazmak

Fikret Yılmaz • 297

An Unknown Epistle of İdris-i Bidlîsî: Risâla dar ‘İlm-i Qiyâfat

Vural Genç • 391

Vakanüvis Halil Nûrî Bey ve Târîh’inin Neşri Üzerine Bazı Mülâhazalar

Hüseyin Sarıkaya • 419

Problems in the Interpretations of Ottoman Rebellions in the Early Modern Period: An Analysis and Evaluation of Existing Literature on the Ottoman Rebellions between 1550 and 1821

Birol Gündoğdu • 459

KİTÂBİYAT / BOOK REVIEWS

Michael Talbot, *British-Ottoman Relations, 1661-1807: Commerce and Diplomatic Practice in Eighteenth-Century Istanbul*

Emrah Safa Gürkan • 487

Michael Chamberlain (çev. Büşra Kaya), *Ortaçağ’da Bilgi ve Sosyal Pratik, Şam, 1190-1350*

Mustafa Gündüz • 490

Christine Isom-Verhaaren & Kent F. Schull (der.), *Living in the Ottoman Realm: Empire and Identity. 13th to 20th Centuries*

Güneş Işıksel • 496

Selçuk Esenbel (ed.), *Japan on the Silk Road: Encounters and Perspectives of Politics and Culture in Eurasia*

Özlem Çaykent • 498

Ekmeleddin İhsanoğlu, *Osmanlı Bilim Mirası: Giriş, I. cilt: Mirasın Oluşumu, Gelişimi ve Meseleleri; II. cilt: Önemli Âlimler ve Eserler*

Magda Makhlof • 503

OSMANLI ARAŒTIRMALARINA JAPON AKADEMİSYENLERİN KATKISI

Osmanlı AraŒtırmaları dergisi olarak bu sayımızı Japonya'daki Osmanlı araŒtırmalarına ayırdık. YaklaŒık 3 yıl önce Prof. Dr. Hatice Aynur Japonya'nın çeŒitli üniversitelerinde akademik faaliyet gösteren ve Osmanlı tarihi alanında çalışan araŒtırmacıların makalelerinin dergimiz kanalı ile Türkçe ve İngilizce'ye çevrilerek yayımlanmasının uygun olacağına dair görüşünü bize iletmişti. Bu düşünceyle hareketle Japonya'daki genç kuşak Osmanlı tarihçilerinin çalışmalarının Türkiye'de ve Osmanlı tarihi alanına ilgi duyan akademik çevrelerde tanınması için dergimizin 51. sayısını Osmanlı araŒtırmalarına Japon katkısı olarak düşündük.

Japonya'daki Osmanlı tarihi araŒtırmaları önemli bir geçmişe sahip olup bugün ülkedeki Osmanlı tarihçilerinin kadrolu olarak çalıştığı üniversitelerin sayısı 15'i aşmış bulunmaktadır ve Japon üniversitelerinde Osmanlı tarihine karşı ciddiye alınması gereken bir ilgi vardır. Altmış yılı aşkın bir süredir devam etmekte olan bu sahadaki çalışmaların dergimizin bu sayısı ile biraz daha tanınırlık kazanacağını ve iki ülke arasındaki akademik işbirliğine yeni bir zemin hazırlayacağını ümit ediyoruz.

Bu sayıya değerli akademisyenler Prof. Dr. Yoichi Takamatsu, Doç. Dr. Hiroyuki Ogasawara, Yasuhisa Shimizu, Dr. Kumiko Saito, Doç. Dr. Shin Sasaki, Dr. Öğr. Üyesi Kiyohiko Hasebe, Doç. Dr. Jun Akiba ve Doç. Dr. Nobuyoshi Fujinami yazılılarıyla katkı sağladılar. Ayrıca Yoichi Takamatsu Japonya'daki Osmanlı tarihi araŒtırmalarının gelişimi üzerine bir değerlendirme yazısı kaleme alarak bu sayının ve Japon araŒtırmacıların takdimini yaptı.

Bu sayının hazırlanmasındaki katkılarından dolayı Prof. Dr. Hatice Aynur, Dr. Kumiko Saito ve Prof. Dr. Yoichi Takamatsu başta olmak üzere makale yazarlarına içten teşekkürlerimizi sunarız.

JAPONYA'DA OSMANLI TARİHİ ARAŞTIRMALARI

Yoichi Takamatsu

Japonya'da XIX. yüzyılın ikinci yarısında Batılılaşma ve modernleşme hareketleriyle başlayan ilmi tarih araştırmaları, üniversitelerde Batı Tarihi, Doğu Tarihi ve Japon Tarihi olmak üzere üç branşa ayrılmıştır. Çin kaynaklarına dayanan Kuzey ve Orta Asya tarihleriyle ilgili Türkoloji çalışmaları, Doğu tarihi bölümünde "Çin Etrafındaki Milletler" tarihinin bir kısmı olarak yapılmıştır. Öte yandan Osmanlı Tarihi ise "Şark Meselesi" çerçevesinde çağdaş Batı tarihinin bir parçası olarak araştırılmıştır. Bu dönemde Çince klasik literatür ve Çin filolojisi metodolojisini ciddiyle benimseyen Japon tarihçileri şarkiyat alanında dünya çapında başarılı olmuşlardır. Ancak Batı tarihi sahasında, bazı istisnalar hariç, Japon tarihçilerin başta Almanya'daki bazı araştırmalar olmak üzere Avrupa'daki araştırmaları tanıtmakla beraber kendilerinin pek fazla özgün çalışma yapmadıklarını söylemek gerekir. Bu duruma paralel olarak, Japonya'da 1940'lara kadar Çince ve Eski Türkçe kaynaklardan istifade eden ve günümüze dek değerini kaybetmeyen bazı Türkoloji çalışmaları ortaya konmuşken, birinci el kaynaklardan Osmanlı tarihi araştırmaları çok az sayıda yapılmıştır.

Japonya'da akademik faaliyetler İkinci Dünya Savaşı'nın ardından yeniden düzenlenmiş ve bu süreçte akademik Osmanlı tarihi araştırmaları 1950'lerde Doğu tarihinin içinde görünmeye başlamıştır. Dönemin önemli tarihçileri arasında Fujio Mitsuhashi (1999-2000?), Akira Haneda (1910-1989) ve Masao Mori (1921-1996) gibi isimlerden söz edilmelidir. Bu tarihçilerin temelde Çin filolojisini benimseyen ve Japon şarkiyat geleneğine bağlı bir akımın içinde yer aldıklarını söyleyebiliriz.

İkinci Dünya Savaşı'ndan önce Xinjiang'daki Müslümanlar üzerine çalışmış olan Mitsuhashi, Osmanlıca literatürden ilk defa istifade ederek çok sayıda makale ve kitap yazmıştır. Bu çalışmalarıyla da Japonya'da Osmanlı tarihçiliğinin gerçek anlamda öncüsü olmuştur. Orta Asya tarihi uzmanı olan ve Kyoto Üniversitesi'nde öğrenciler yetiştiren Haneda da Osmanlı tarihi değerlendirmesi, Memlûkler-Kapıkulları karşılaştırması ve Çin-Osmanlı ilişkileri konusunda önemli makaleler yazmıştır.

Alandaki bir başka önemli araştırmacı ise Mori'dir. Göktürk tarihi uzmanı olduğu halde Mori, Türkoloji'nin geniş alanlarında ilgi ve bilgi sahibiydi. Eskiçağ Türk tarihiyle ilgili önemli çalışmalarının yanı sıra, başta Tanzimat ve Namık Kemal olmak üzere Osmanlı tarihi konusunda birçok makale yazmıştır. Tokyo Üniversitesi Doğu Tarihi Bölümü'nde çok sayıda öğrenci yetiştiren Mori, İstanbul ve Ankara Üniversiteleri'nde misafir hoca olarak Türk öğrencilere de ders vermiştir. Nasreddin Hoca ve Aziz Nesin'in hikayelerini Japoncaya çevirmiş, Tokyo'da Toyo Bunko'da (Şarkiyat Kütüphanesi) zengin bir Türkçe kitap koleksiyonunun kurulmasına da emek harcamıştır.

1960'larda Türk hükümeti'nin Japon öğrencilere burslu olarak Türkiye'de araştırma yapma fırsatını sağlamasından sonra Japonya'da Osmanlı tarihçiliği canlanmıştır. Genç yaşta Türkiye'de uzun süre çalışma fırsatını yakalayan yeni kuşak Japon Osmanlı tarihçilerinden Yuzo Nagata (d.1939) ve Tadashi Suzuki (d.1947) bu araştırmacılar arasındadırlar. Mitsuhashi'nin öğrencisi olan Nagata, ilk burslu Japon öğrenci olarak İstanbul Üniversitesi'nde doktora yapmıştır. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde belgeleri inceleyerek *Muhsin-zâde Mehmed Paşa ve Ayânlık Müessesesi* adlı tezini kaleme aldıktan sonra ayanlar, özellikle Karaosmanoğlularla ilgili Türkçe, İngilizce, Japonca kitaplar yayımlamıştır. Nagata'nın Japonya'da Osmanlı tarihçiliğini ve Osmanlı arşivini tanıttmasının önemi ne kadar vurgulansa azdır. 1970lerin başından 2009 yılındaki emekliliğine kadar Nagata'dan sonraki nesil tarihçiler çok şey öğrendikleri halde resmî olarak yetişdirdiği öğrencilerin sayısı sınırlı olmuştur.

Kendisi hukuk bölümü mezunu olmasına rağmen Mori'den ders alıp Tokyo Üniversitesi'nde Osmanlı prosopografi tarihi üzerine doktora yapan Suzuki de Türkiye'ye gelen ilk burslu Japon öğrencilerindendir. Suzuki 70li yıllarda İstanbul Üniversitesi Tarih Bölümü'nde Prof. Dr. Tayyip Gökbilgin'in derslerine katılmış ve kütüphanelerde tarih alanındaki el yazması eserleri incelemiştir. Ayrıca Suzuki sahaflardan kitap toplayarak son derecede zengin bir şahsi koleksiyon sahibi olmuştur. Tokyo Üniversitesi Şark Kültürü Araştırmaları Enstitüsü'nde çalışmaya başladığı dönemden itibaren de bilgi birikimini Osmanlı tarihi çalışmak isteyen herkesle esirgmeden paylaşmıştır. Suzuki Osmanlı elit sınıfı üzerine araştırmalarını karşılaştırmalı dünya medeniyet tarihi çerçevesinde yürütürken bir yandan da 90larda Osmanlı tarihiyle ilgili popüler kitapları kaleme almaya başlamış ve bu yıllardan itibaren Japon okuyucuların Osmanlılar'a karşı ilgisi iyice artmıştır.

Özellikle kendisinin 1992 yılında Tokyo Üniversitesi'nde Doğu tarihi lisansüstü öğrencilerine ders vermeye ve tez danışmanı olmaya başlaması Japonya'da Osmanlı

tarihçilerinin yetiştirilmesi açısından önemli bir dönüm noktasıdır. Ayrıca kendi müessesesinin kütüphanesini, başta Müteferrika baskısının tüm koleksiyonu olmak üzere, Osmanlı tarihiyle ilgili kaynak kitaplarla ve Türkçe akademik dergilerle zenginleştirmek için çok emek sarf etmiştir. Tokyo Üniversitesi'nin o tarihten başlayarak yirmi yıl boyunca Japonya'da Osmanlı tarihi araştırmalarının merkezi olduğunu söylemek yanlış olmaz. Bu süre zarfında Tokyo Üniversitesi'nde Osmanlı tarihi ile ilgili, Suzuki'nin jüri üyeliğini yaptığı on beşten fazla doktora tezi hazırlanmıştır. Avrupa ülkelerine göre çok kısa bir geçmişi olup son altmış yılda ancak oturmuş olan Japonya'da Osmanlı tarihi araştırmalarının kısa bir süre içinde bu kadar yüksek seviyeye çıkmış olmasında şüphesiz ki Suzuki'nin büyük katkısı olmuştur.

2012 tarihinde üniversiteden emekli olduktan sonra Türk Tarih Kurumu şeref üyesi ve Tokyo'daki Yunus Emre Enstitüsü danışmanı olan Suzuki, yılda bir kere Osmanlı araştırmaları toplantısı düzenleyerek gençleri yönlendirmeye devam etmektedir. Ayrıca *Osmanlı Araştırmaları* dergisinin bu sayısında yer alan makale yazarlarının çoğu Suzuki'nin eski doktora öğrencileridir.

Bu sayıdaki makalelerin yazarlarından olan Yashuhisa Shimizu ve Yoichi Takamatsu 1964 doğumludur. İkisi de 90lı yıllarda doktora tezlerini yazmak amacıyla Türkiye'de üç seneden fazla araştırma yapma fırsatı bulmuşlardır. Bu yıllarda Japonya'da 1960 ve sonrası doğumlu Osmanlı tarihçileri kuşağı için doktora sırasında Japon veya Türk hükümetlerinden burs alarak Türkiye'de arşiv ve kütüphane çalışması yapmaları şart olmuştur. Buna paralel olarak bu dönem Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde araştırmacılara daha fazla kolaylık sağlandığı zamanlardır. Dolayısıyla bu ve sonraki kuşaklar Osmanlı Arşivi'nin belirli bir tasnifini incelemekle kalmayıp çok çeşitli belgelerden yararlanabilmeye başlamışlardır. Şimdi bu arşivde çalışan yabancı araştırmacılar arasında sayıca en kalabalık grubun Japon araştırmacılar olduğuna dikkat çekmek gerekiyor.

Ankara Üniversitesi'nde Prof. Dr. Özer Ergenç'in yanında kalarak Osmanlı maliye tarihi üzerine çalışmış olan Yasuhisa Shimizu, özellikle XVI. ve XVII. yüzyılda Osmanlı maliye teşkilatı ve mukataa sistemiyle ilgili makaleler yayımlamıştır. 2012 tarihinden itibaren yine Türkiye'de kalma fırsatını bularak Osmanlı Arşivi'ndeki maliye defterlerini incelemeye devam eden Shimizu, makalesinde Halep defterdarlığının XVI. yüzyılın ikinci yarısındaki durumu üzerinde durmuştur.

İstanbul Üniversitesi Arşivcilik Bölümünde Prof. Dr. Mehmet İpşirli'nin derslerine katılıp Prof. Dr. Mübahat S. Kütükoğlu'nun *Osmanlı Belgelerinin Dili* kitabını Japonya'da tanıtan Yoichi Takamatsu, Osmanlı diplomatiği ve bürokrasisi

ile Osmanlı arşivcilik ve kütüphaneciliği üzerine çalışmaktadır. On yıldır yılda bir kere Osmanlı belgeleri seminerini düzenleyerek gençleri Osmanlı diplomatiğiyle tanıştırmaya çalışan Takamatsu, makalesinde belgelerde padişahların kendi el yazısı olan hatt-ı hümayunların kesilmesini Osmanlı bürokratik sistemi içinde değerlendirmektedir.

90lı yılların ortasından itibaren Japonya'da yurtdışı araştırmaları için özel burs imkânları arttıkça genç kuşakların Türkiye'de araştırma yapma imkanları da artmıştır. Dolayısıyla da burada özellikle 70li yıllarda doğmuş olan Japon Osmanlı araştırmacıları ön plana çıkmaktadır. Bu kuşak Osmanlı tarihçilerini temsil eden Jun Akiba (d. 1970) araştırmalarını Osmanlı hukuk ve eğitim tarihi üzerine yapmaktadır. Yıllardır XVIII. ve XIX. yüzyılda Osmanlı ilmiye mensuplarına odaklanarak çalışan Akiba buradaki makalesinde de yine bu konu üzerinde durmaktadır. Akiba Tanzimat reformları ile imparatorluğun geniş bir coğrafyasında yeni Nizamiye Mahkemeleri kurulsun da bu mahkemelerde yine geleneksel ulema sınıfındakilerin görevlendirildiklerini ileri sürmektedir.

Kumiko Saito (d.1971), Osmanlı döneminde Güney-Doğu Anadolu'nun idari ve sosyal tarihi üzerine çalışmaktadır. Uzun zamandır Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki defterlerden faydalanarak XVI. ve XVII. yüzyılda Osmanlı Güney-Doğu vilayetlerinde sancaklar, yurtluk-ocaklık ve tımar sistemleri üzerine titizlikle araştırmalar yapan Saito, makalesinde dönemin oradaki idari sisteminde tımar adında aslında birkaç farklı uygulamanın bulunduğunu belirtmektedir.

Hiroyuki Ogasawara (d.1974) hem klasik dönem hem de II. Abdülhamid devri ve sonrası Osmanlı tarih yazımı ile ilgilenmektedir. Ogasawara, XV. ve XVI. yüzyıllarda kaleme alınan tarih eserlerinde Osmanlı hanedanının atalar soykütüğü ve onlara ilişkin söylemler konusunda doktora yapmıştır. Son dönemde İmparatorluğun son yıllarından Cumhuriyet'in ilk yıllarına kadar ortaya çıkan tarih anlayışları üzerine çalışmaktadır. Buradaki makalesinde XV. ve XVI. yüzyıllarda Osmanlı tarihlerinde birer simge olarak Moğollar ve Cengiz Han simgeleri üzerinde durmaktadır.

Genç Japon Osmanlı tarihçilerinin daha çok Tanzimat devri ve sonrası üzerine çalışmaları dikkat çekicidir. Bunlardan Kiyohiko Hasebe (d.1975), XIX. yüzyılda Osmanlı eğitim tarihi üzerine çalışmaktadır. Dünya eğitim tarihinin bir parçası olarak Osmanlı eğitim sisteminin modernleşmesini araştıran Hasebe, Osmanlı eğitim tarihinin dönüm noktası sayılan Maarif-i Umumiyye Nizamnamesi'nin Şura-yı Devlet Maarif Dairesi'nde kim tarafından nasıl bir biçimde hazırlandığını incelemektedir.

Shin Sasaki (d.1976), başta Yeni Osmanlılar olmak üzere Osmanlı aydınlarının düşünce hareketlerini Osmanlı basını bağlamında çalışmaktadır. Osmanlılarda anayasacılığın doğuşu üzerine doktora tezini yayımlayan Sasaki, makalesinde XIX. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı basınında iane faaliyetleriyle ilgili söylem ve kampanyaları ele alarak bunların “yardım ve refahın karmaşık dinamizmi” içinde nasıl ortaya çıktığına bakmaktadır.

Yoshinobu Fujinami (d.1978), hem Türkçe hem de Yunanca gazetelerden faydalanarak İkinci Meşrutiyet dönemindeki siyasal söylemler üzerine hacimli bir Japonca kitap yayımlamıştır. Bu çalışmasında ise bu fikirleri yalnız Türk tarihi çerçevesinde araştırmakla kalmayarak daha geniş bir dünya tarihi ekseninden bakmıştır. Fujinami, makalesinde Arap milliyetçisi olarak tanınan milletvekili Abdülhamit Zehravi'nin dönemin diğer Osmanlı aydınlarıyla benzeşen siyasi fikirlerinin izini sürmektedir.

Doğu tarihi araştırmalarının geleneğine bağlı olan günümüz Japonya'daki Osmanlı tarihi araştırmaları, derginin bu sayısında yayımlanan makalelerden de anlaşıldığı gibi sosyal bilimler teorilerinden ziyade birinci kaynaklara önem vererek ayrıntılı verilerden beslenme ve olgulara dayalı olma niteliği taşımaktadır. Batı'daki oryantalist bakış açısından uzak duran Japon araştırmacıların dünya tarihinde büyük bir medeniyet kuran Osmanlıları daha objektif yaklaşımlarla inceleyebilmelerine inanmaktayız.

Ord. Prof. Suzuki'nin 2012 tarihinde emekliliğinden sonra Tokyo Üniversitesi Japonya'da Osmanlı tarihi araştırmalarında merkezi statüsünü kaybetse de onun yetiştirdiği yeni kuşak Osmanlı tarihçileri 2000'li yılların sonlarından itibaren üniversitelerde kadrolu öğretim üyesi olmuşlardır. Bu da sonuç olarak başka genç Osmanlı tarihçileri yetiştirme imkânı sağlamıştır. Bugünlerde Japonya'da Osmanlı tarihçilerinin kadrolu olduğu üniversitelerin sayısı on beşi aşmış durumdadır (Aichi-gakuin, Chiba, Doshisha, Kansai, Keio, Kyoto, Kyushu, Meiji, Momoyama-gakuin, Nagoya-gakuin, Osaka Şehir, Seikei, Tohoku, Tokyo, Tokyo Yabancı Diller, Toyo, Tsudajuku, Waseda Üniversiteleri). Ayrıca bu üniversitelerin kütüphanelerinde Osmanlı tarihiyle ilgili literatür de eskisine göre çok daha artmıştır. Japonya'da Osmanlı Araştırmaları'nın seviyesini koruyabilmek hatta ileriye taşıyabilmek için bu alanda uluslararası işbirliği imkanları üzerine düşünmek her halükarda yararlı olacaktır.

Bütün bu yetmiş akademisyen, kütüphane birikimi ve üniversitelerde ayrılan kaynağa rağmen son yıllarda Japon ekonomisinin zayıflaması, genç nüfusun azalması ve sosyal bilimler dallarında lisansüstü öğrencilerinin azalmasına paralel

olarak Japon üniversitelerinde Osmanlı tarihine ilgi eskisine göre daha azalmıştır. Bundan sonraki genç kuşakları yetiştirerek Japonya'da altmış yıldan uzun zamandır oturmuş olan Osmanlı tarihi araştırmalarını devam ettirmek bizim kuşağımızın üstlenmesi gereken önemli bir görevdir.

Dergiye sunduğumuz makalelerle Japonya'daki Osmanlı tarihi araştırmalarının bugünkü durumu hakkında okuyuculara biraz olsun fikir verebiliyorsak candan memnuniyet duyarız.

Japonya'da üniversitelerde kadrolu olan Osmanlı araştırmacıları listesi

<i>Aichi Gakuin Üniversitesi</i>	<u>Masako MATSUI</u>
The University of Tokyo	<u>Jun AKIBA</u>
<i>Doshisha Üniversitesi</i>	<u>Yutaka HORII</u>
Kansai Üniversitesi	Hideki SHINTANI (Kyoto), <u>Kazuaki SAWAI</u>
<i>Keio Üniversitesi</i>	Ken'ichi FUJIKI (<i>Keio</i>)
Kyoto Üniversitesi	Kozo İTANİ (Kyoto)
Kyushu Üniversitesi	<u>Hiroyuki OGASAWARA</u>
<i>Meiji Üniversitesi</i>	Hikari EGAWA (Ochanomizu)
Momoya-gakuin Üniversitesi	Koji IMAMATSU (Osaka Şehir)
Nagoya-gakuin Üniversitesi	Tatsuya YOSHIDA (<i>Meiji</i>)
Osaka Şehir Üniversitesi	<u>Masayuki UENO</u>
<i>Seikei Üniversitesi</i>	<u>Shin SASAKI</u>
Tohoku Üniversitesi	Tomoki OKAWARA (<i>Keio</i>)
Tokyo Üniversitesi	<u>Akitsu MAYUZUMİ</u>
Tokyo Yabancı Dilleri Üniversitesi	Kayoko HAYASHI (Tokyo), Hidemitsu KUROKI (Tokyo), <u>Yoichi TAKAMATSU</u>
<i>Tsudajuku Üniversitesi</i>	<u>Yoshinobu FUJINAMI</u>
<i>Waseda Üniversitesi</i>	Kaori KOMATSU (Tokyo)

italik: özel üniversiteler

alt çizgili: Tadashi SUZUKI Hoca'nın öğrencileri

Bunlardan Yuzo NAGATA Hoca'nın resmi olarak yetiştirdiği tek öğrenci YOSHIDA'dır.

Enter the Mongols: A Study of the Ottoman Historiography in the 15th and 16th Centuries*

Hiroiyuki Ogasawara**

15. ve 16. Yüzyıldaki Osmanlı Tarihlerinde Moğol Simgesi

Öz ■ Bu makale 15. ve 16. yy. Osmanlı tarihlerinde Moğollar ve Cengiz Han'ın nasıl değerlendirildiğini araştırmaktadır. Bu tarihlerin Osmanlı Devleti'nin ilk dönemini anlatan kısımlarında Osmanlılar için Moğollar ve Cengiz Han korkunç birer rakip ve düşman olarak gösterilir. Burada Osmanlılar'ın Selçuklular ile birlikte Moğollar'la savaşım onları mağlup ettiğini nakletme ve Osmanlı padişahlarını gazi olarak övme niyeti olduğunu tahmin edebiliriz. Buna karşı, dünya tarihi kısmındaki Moğol hanları büyük padişah olarak yüceltilir. Bu Reşidüddin, Cuveyni ve Vasaf gibi Moğol hanedanı hükmü altında kitap yazan Fars tarihçilerinin etkisinden kaynaklanıyor olabilir. 16. yy.a gelindiğinde Osmanlı tarihçileri Gazan ve Cengiz Hanlar'ı "dini yenileyen" kişiler olarak övmeye başlamışlardır. Ayrıca Moğollar ve Osmanlılar'ın aynı soydan geldiklerini iddia etmeye başladılar. Örneğin, *Silsile-name*'de Osmanlılar'ın şeceresinden Cengiz'in şeceresini ayırırlar ve *Seyahat-name*'de Kırım Tatarları'nın Osmanlılar'ın akrabası olduğunu söylenir. Osmanlı tarihlerindeki Moğol simgesi bir anlamda Osmanlılar'ın değişen kimliğini yansıtır.

Anahtar kelimeler: Tarih Yazımı, Moğol, Klasik Dönem, Osmanlı Şeceresi, Osmanlı Kimliği

* An earlier version of this paper was first published in Japanese, "Osman-cyou ni okeru rekisijoyoyutu no naka no mongoru-zou" (*Isuramu-sekai*, 71 (2008), pp. 95-124). The English shortened version was presented at CIEPO 18 and published in the conference proceedings in 2010 ("The Chingizids in the Ottoman Historiography", Ekrem Causevic, Nenad Moacanin and Vjeran Kursar eds., *Perspectives on Ottoman Studies: Papers from the 18th Symposium of the International Committee of Pre-Ottoman and Ottoman Studies (CIEPO)* (Berlin: Lit, 2010), pp. 865-72). The extended version was included in Hiroiyuki Ogasawara, *Isuramu sekai ni okeru outyou kigenron no seisei to henyou* (Tokyo: Tosui Syobo 2014, in Japanese). This paper was revised from the 2014 version. I am grateful to Kazuo Morimoto, Yoichi Takamatsu, Hakan Karateke and anonymous referees for their comments and suggestions. This article was supported by JSPS Kakenhi Grant Numbers 06J01673 and 16K03090.

** Kyushu University.

Introduction

This paper discusses how Ottoman historiography represents the Mongols. After the Mongols entered the Muslim world in the 13th century and dominated Iran, Iraq, and Anatolia, the Ottomans were among those Muslim dynasties that had submitted to the Ilkhans by the first half of the 14th century.¹ Nevertheless, few Ottoman historians mention this submission. This might indicate that they felt it difficult to describe the Mongols. This study will examine how the Ottoman historians, who started to write their chronicles in the early 15th century, retrospectively described and evaluated the Mongols and their rulers. This question is of value because it reveals the historical consciousness and legitimation of the Ottomans.

Few studies have been devoted to this subject. The development of studies on the authority, legitimacy and historiography of Ottoman history has been delayed. Studies on “solid” historical facts (politics, diplomacy, the economy and bureaucratic system), usually based on archival materials, have been mainstream in Ottoman studies, whereas studies of historiographical narratives remained limited for a long time. There are, however, some pioneering studies: Cornell Fleischer mentioned an important account concerning the Mongols and Genghis Khan in Mustafa ‘Âli’s works, and Barbara Flemming indicated a genealogical relationship between the Ottoman dynasties and Genghis Khan. Most recently, Baki Tezcan scrutinised how 15th century Ottoman sources described the Mongols and proposed a novel perspective.² These studies, particularly Tezcan’s, are very suggestive, and I wish to explore this subject further from a different viewpoint.

Terminology and Sources

Before starting our main investigation, several problems need to be settled. The first one is the problem of terminology. The terms representing the Mongols

1 Mâzandarâni, *Die Resâlâ-ye Falakiyyâ des ‘Abdollâh ibn Muḥammad ibn Kiyâ al-Mâzandarâni*, Walther Hinz ed. (Wiesbaden: F. Steiner, 1952), p. 162. Togan described Anatolia’s situation under the Mongols at detail. Ahmet Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihi’ne Giriş* (İstanbul: Enderun Kitabevi 1981), pp. 324-37.

2 Cornell H. Fleischer, *Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire: The Historian Mustafa Âli (1541-1600)* (Princeton: Princeton University Press, 1986); Barbara Flemming, “Political Genealogies in the Sixteenth Century”, *Osmanlı Araştırmaları*, 7-8 (1988), pp. 123-37; Baki Tezcan, “The Memory of the Mongols in Early Ottoman Historiography”, in H. Erdem Çıpa and Emine Fetvacı eds., *Writing History at the Ottoman Court: Editing the Past, Fashioning the Future* (Bloomington: Indiana University Press, 2013), pp. 23-38.

in Ottoman sources are ambiguous and complicated. When the Ottoman historians mentioned the Mongols, they used various terms such as *Moğol* (Mongol), *Tâtâr* (Tatar), *Cengiz* (Genghis) and *İlhân* (Ilkhanate). Although these terms share a common meaning in the sense that they all refer to the empire founded by Genghis Khan in the first half of the thirteenth century (and related groups), a precise distinction could be difficult because these terms are not identical and sometimes ambiguous. This paper uses the term Mongol for the sake of convenience, and flexibly adapts the other terms depending on the sources.

Studying narratives of the early Ottoman historiography is always difficult: the style and writing of narrative sources are not identical, because they are composed from different original (often missing) sources, which sometimes contradict each other. Our subject has the same problem. To conduct our investigation properly, we need to classify Mongol-related sources into three types. Ottoman historians mentioned the Mongols in three parts of their histories, and since these types of discourse about the Mongols have different characteristics, this paper investigates them separately.

First, there are the Mongols of the early Ottoman history, particularly the semi-legendary account of the foundation of the Ottoman state covering the reigns of Süleyman Şah, Ertuğrul and Osman Gazi. Secondly, there is a section on Mongol dynasties in a universal/multi-dynastic history. Some Ottoman historians covered the period starting from Genesis to the Ottoman dynasty through the history of prophets and other dynasties. That type of historiography is usually called a “universal history” by modern scholars. Ahmedî’s *İskender-nâme*, Şükrullâh’s *Behcetü’t-tevârih* and Küçük Nişancı’s *Târih-i Nişancı*, for example, are classified as universal histories. A kind of multi-dynastic chronicle without the inclusion of the Genesis narrative was also composed. For example, Yazıcıoğlu ‘Alî’s *Tevârih-i Âl-i Selcûk* included the histories of the Oghuz Turks, the Seljuk dynasty, Ghazan Khan and the Anatolian emirates. Thirdly, we review the accounts of the religious and genealogical relationship with the Mongols. We can usually find these accounts in the introductory parts of the chronicles or in passing.

I. Mongols in the Foundation Legend of the Ottoman State

In the legends of the foundation of the Ottoman state, the Mongols had two roles: as destroyers of the Muslim world, and as antagonists of the Seljuks and the Ottomans.

1. Mongols as Destroyers

The many Ottoman historians began their historical accounts of the Ottoman dynasty by narrating the Mongols' cruelty and destruction. Ottoman historians generally wrote that Hulagu Khan invaded West Asia and executed the Caliph of the Abbasid dynasty. The Mongols also repelled the Seljuks and Ottomans from Central Asia to the west, that is to Anatolia. The *Giese Anonymous*, composed in the late 15th century, recorded:

Genghis Khan destroyed the city of Belh and repelled the members of the Seljuk dynasty from the region. And then he died, so his son Ögedei Khan ascended to the imperial throne (*Pâdişâh*). He went to, and ruined, Baghdad, and dethroned the Abbasid dynasty. The member of the Genghisid dynasty grasped their [Abbasid] country, and people around the world were thrown into turmoil. Sultan Alaeddin, a member of the Seljuk dynasty, escaped from Acem and came to the Rum region...³

Süleyman Şah was later also repelled by the Mongols from Mahan, a city in Iran, to Anatolia. The Mongols' repelling of the Seljuks and Ottomans is not based on historical facts. The Seljuks went into western Asia in the 11th century, long before the incursion of the Mongols in the 13th century. Many historians narrated this kind of account, including *Giese Anonymous*, Şükrullâh, Karamânî, Oruç and others.⁴ The existence of this account suggests that Ottoman historians believed that the Mongols brought disaster to the Muslims and early Ottomans.

3 "Cingiz Han Belh şehrini harâb itdükde Âl-i Selçük tâyifesini memleketlerinden çıkarup sonra kendü helâk olup oğlu Ögtey Han pâdişâh olup gelüp Bağdad'ı harâb idüp tahtı Âl-i Abbâsiler'den alup memleketlerin Cingiz Hâniler dutup âlem halkı karış murış olup Âl-i Selçük'den Sultan Alâeddin dahı Acem vilâyetinden kopup Rum vilâyetine gelüp." Anonymous, *Die altosmanischen anonymen Chroniken*, part I, Friedrich Giese (ed.) (Breslau: Selbstverlage, 1922), p. 104. Transliteration is based on Öztürk edition, p. 9.

4 Anonymous, *altosmanischen*, p. 4; Şükrullâh, *Behcetü't-tevârih*, Nuruosmaniye Kütüphanesi, no. 3059, f. 158b; Karamânî Mehmed Paşa: *Tevârihu's-selâtinî'l-'Osmân*, Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya 3204, f.1b; Oruç, *Die frühosmanischen Jahrbücher des Urudsch*, Franz Babinger ed. (Hanover: H. Lafaire, 1925), p. 5. Also see Table, column 1.

2. Battles with the Mongols

Ertuğrul's encounter with a battle between Alaeddin and the Mongols

There were two battles with the Mongols in the foundation legend of the Ottoman state. When Ertuğrul was wandering around Anatolia after his father's demise, he encountered a battle between Alaeddin, the Sultan of Rum Seljuk and the Mongols, in which Alaeddin was almost defeated. Although Ertuğrul's comrades suggested helping the Mongols, Ertuğrul decided to help Alaeddin. This battle was briefly narrated by Bayâtî.⁵ There is also a later enlarged version by Neşrî.⁶ Neşrî narrates:

Sultan Alaeddin I intended to battle with some enemies. They (Ertuğrul and his companions) came nomadising and accidentally encountered the battle between Alaeddin and the Tatars. The Tatars made a surprise attack on Sultan Alaeddin and almost defeated him. Ertuğrul had a few hundred brave companions. He said: "Oh my comrades! We have encountered a battle. Take up the sword. A man should not overlook it like a woman. You know, we should help one of them. Will we help the winning one, or the losing one?" They [Ertuğrul's companions] said: "It is difficult to help the loser. We are a handful of men. It might be better to help the winner." Ertuğrul said: "That is not a brave response. One should help the loser."⁷

Ertuğrul took Alaeddin's side and they finally defeated the Tatars. After this battle, Alaeddin was very pleased and rewarded Ertuğrul with a banner, a sword and a robe.

5 Bayâtî, *Câm-ı Cem-Âyîn*, Staatsbibliothek zu Berlin, Ms. or. oct. 1943, f. 13b.

6 Neşrî, *Kitâb-ı Cihan-nümâ*, vol.1, Faik R. Unat and Mehmed A. Köymen eds. (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1955), p. 68. For the other sources, see table.

7 "Sultân Alâeddîn-i evvel ba'zı a'dasıyla muhârebe sadedindeydi. Bunlar göçmel gelür; ittifâk Sultân Alâeddîn'ün Tatar'ıyla cengine tuş geldiler. Şol hâlde ki, Tatar Sultân Alâeddîn'i buñaldup sıyıyorur. Ertugrul'un yanında birkaç yüz yarar yoldaş varıdı. Er-tugrul eyitdi: "Hey yârenler! cenge tuş geldük, yanımızda kılıç götürürüz. Avrat gibi geçüp gitmek erlik degüldür. Elbette şunlaruñ birine mu'avenet itmek gerek. Gâlibe mi mu'avenet idelüm, bu maglûba mı?" Eyitdiler: Maglûba mu'avenet asırdür, âdemimiz azdur ve de ki, yigine kuvvet dimişdür" didiler. Er-tugrul eyitdi: "Bu söz merdâne kelâmı degüldür. Erlik oldur ki, maglûba yardım idevüz." Neşrî, *Cihan-nümâ*, p. 62. Transliteration is based on Öztürk edition, pp. 32-33.

Osman and Alaeddin's victory against the Mongols who broke the peace

The second battle was the victory of the Ottomans and Alaeddin over the Mongols. Alaeddin made a peace treaty with the Mongols, but they broke the treaty and plundered the Muslims. Alaeddin and Ertuğrul then attacked and defeated the Mongols. This second battle seems to have been more popular among the Ottoman historians than first one; many Ottoman historians repeated this account, with slight differences (see Table, Column 3). This is a quote from the account of Şükrullâh:

Suddenly, it is reported that the Tatar rose up again, broke the peace and pillaged the Muslims' region. When the Sultan heard this report, he thought he should release the Muslims from the evil tyrant. Soon he summoned Ertuğrul, gave him an honourable robe and army and dispatched him to the castle. Alaeddin himself went to the Tatar. It is said that Sultan Alaeddin ordered the army to make a tent with the Tatar's testicles in this campaign, and it was done. The Sultan was involved in the defeat of the tyrannical evil. Ertuğrul made an effort to destroy the infidels.⁸

In these two battles, the Ottomans and Seljuks defeated the Mongols together.⁹ We could say that neither battle was directly based on historical fact, because no contemporary authors, such as Ibn Bibî, mentioned any such thing occurring.¹⁰ The Seljuks' recognition of Mongol sovereignty was not frequently narrated in the Ottoman chronicles (see Table, Column 4: only seven chronicles included this detail), and the Ottomans' recognition was never mentioned.¹¹

8 ناکاه خبر رسید که تاتار باز باغی شد و عهد بشکست و ولایت اهل اسلام را غارت کرد چون خبر سمع سلطان رسید واجب دید که مسلمان را از شر ظالم خلاص کند در حال ارطغرل را حاضر کرد و خلعت پوشايند و ديگر لشکر داد و بر سر قلعه کماشت و خود بسوی تاتار شد کويند که سلطان علاء الدين دران سفر از بوسه خايه تاتار سايوانی فرمود کردند سلطان بدفع شر ظالم مشغول شد و ادطغرل بقمع و قهر و قتل کافر جد نمود
Şükrullâh, *Behcet*, f. 159a.

9 Tezcan scrutinised the second battle and showed a more nuanced interpretation that the Âşıkpaşazâde's accounts of this battle that might lead to a Mongol-friendly feeling. Tezcan, "The Memory of the Mongols", pp. 23-38.

10 Although Togan tried to reconcile the account in the early Ottoman history with the facts, it seems to be speculative. Togan, *Umumi Türk Tarihi'ne Giriş*, pp. 324-37.

11 A document included in *Münşeâtü's-selâtin* (Ferîdün Ahmed, İstanbul, 1264-65, vol. 1, pp. 55-56) implies that Osman Gazi paid tribute to Ghazan Khan, though this document might have been a forgery. Irène Beldiceanu-Steinherr, *Recherches sur les actes des règnes des sultans Osman, Orkhan et Murad I* (Münich: Societatea Academică Română, 1967), pp. 44, 60.

Table: Mongols in the Ottoman Sources

Author, work and date of composition	1) Destruction by Mongols	2) Battle with Mongols 1 (encounter)	3) Battle with Mongols 2 (after breaking the peace)	4) Mongols as dominators	5) Evaluation in the Mongol sections in universal/multi-dynastic histories	6) Tribal roots/genealogy of Mongols	7) Others
Ahmedî, <i>İskender-nâme</i> 1410			28		Praising converted Mongol rulers (62b–63a)		
Yazıcıoğlu Ali, <i>Türük-i Âli-i Selâk</i> 1424							
Şükroллаh, <i>Behretü't-türük</i> 1459	158b		159a				
Enverî, <i>Dişâtür-nâme</i> 1465						Describing Chazan as "Pâdşâh-i İslâm" (425b–55b)	Similar to Türks (2b)
Karamânî, <i>Tevârîh-i idâretü'l-'Omân</i> 1480	1b		2b				Ertağrui's father fights with Mongols (20), Osman fights with Mongols (23)
Boğatî, <i>Câmi-i Cem-Aşân</i> 1482		13b					
Anonymous (Osfoed), <i>Tevârîh-i Âli-i 'Omân</i> , 1480s			377	377			
Oruç, <i>Fihriomanichen</i> later half of 15 th century	5		10 (not mentioning end of battle)				
Kemâl, <i>Selâtin-nâme</i> c.1490	22–23		29–30				
Konevî, <i>Türük-i Âli-i 'Omân</i> end of 15 th century							
Anonymous, <i>alomanichen</i> end of 15 th century	4		5 (not mentioning end of battle)				
'Askpasazâde, <i>Aşkpasazâde Türühi</i> end of 15 th century			14a–15b				
Nesrî, <i>Kiâb-i Çihan-nâmâ</i> 1485–1494	1:58	1:62	1:68	1:69, 71			Narate other battle with Mongols (40a–41a)
Ruhî, <i>Tevârîh-i Âli-i 'Omân</i> early 16 th century			16b	16b–17a			
Kemâlpasazâde, <i>Tevârîh-i Âli-i 'Omân</i> early 16 th century	44	44–47	55–56				

Bitlisî, <i>Hevî Bîhîşt</i> early 16 th century	33b	31a–31b	32a	Religious buildings built by Ghazan (50a–51a)
<i>Sîkile-nâme</i> (Hazine 1590, oldest manuscript) reign of Beyazıt I				
Hüdâî, <i>Tevârîh-i Âl-i ‘Osmân</i> 1523–1530/1				
Matrakçı Nasîh, <i>Tevârîh-i Âl-i ‘Osmân</i> mid-16 th century	546a	546a–47a	547b–48a	548a–48b
<i>Sîkile-nâme</i> (Ayasofya 3259, widely accepted version) reign of Süleyman I				Ottomans and Genghisids branch out from Oghuz Khan
Kütüphâ Nîşancı, <i>Târîh-i Nîşancı</i> after 1562	87			Religious buildings built by Ghazan (99)
Lütfî Paşa, <i>Tevârîh-i Âl-i ‘Osmân</i> 1553–1563	153			Recognise Chazan as “the renewer of religion” (147)
Lâri, <i>Mir’âtil-edüâr</i> c.1566	389b		390a	Ghazan supporting religion (304a)
Hoca Sa’de’d-dîn, <i>Târîh-tesârîh</i> 1575	14	14–15	18	17
Za’im, <i>Câmîyü-tesârîh</i> c.1578				Oghuz tribe (197a)
Lokmân, <i>Hâner-nâme</i> 1578			35b	46b
Cenâbî, <i>Târîh-i Cenâbî</i> c.1588				
‘Osmân, <i>Tevârîh-i Cedîd-i Mir’âti Cihân</i> 1591				Ottoman, Genghisid and Ak-koyunlu branch out from Gök Alp (12–30)
<i>Sîkile-nâme</i> (Hazine 1324, with miniature) reign of Mehmed III				Miniatures of Mongol rul- ers in greater medallions
Abû’l-‘Abbâs, <i>Abhârü’l-düvel</i> 1598/9				Türk (206b)
‘Âli, <i>Kürûhî’l-Âhlâir</i> end of 16 th century			523	521
Evljâvâ Celâbi, <i>Syâhür-nâme</i> middle of 17 th century				Descendants of Oghuz Khan Cousin of Ortoman Brothers of Osman go to Crimea

By neglecting the Mongol sovereignty, these sources invented victories against infidel Mongols and might have contributed to the image of the Ottomans as ideal gazis.

II. The Section on the Mongols in the Universal/Multi-dynastic Histories

1. Praise for the Converted Mongol Rulers

How did Ottoman historians describe the Mongols in their universal/multi-dynastic histories? The oldest-extant Ottoman historiography, *İskender-nâme*, a Turkish-versified universal history written by Ahmedî,¹² includes an independent section on the Mongols based on the works of Ilkhanid historians Juwaynî and Rashîd al-dîn.¹³ Ahmedî accused the first Mongol rulers, including Genghis Khan, of being the destroyers of Islam.¹⁴ However, Ahmedî dramatically changed his narrative after Mongol rulers converted to Islam. According to Ahmedî, Gaykhatu Khan, the “first” Mongol ruler who converted to Islam, stood for justice (*‘adl*), made his land prosperous and abolished the tyranny of his grandfather. Arghun Khan also stood for justice, removed tyranny from his land and engaged in holy war (*gazâ*). Ghazan Khan was generous (*sâhî*) and committed to holy war (*cihâd*).

12 Though *İskender-nâme* was originally written as the “Alexander Romance”, it could be also categorised as a kind of universal history, including sections of the Rightly Guided Caliphs, the Umayyad dynasty, the Abbasid dynasty, the Mongol dynasty and the Ottoman dynasty.

13 İsmail Ünver, “Aḥmedî ve İskender-nâmesi”, Aḥmedî, *İskender-nâme: İnceleme-Tipkiyasım*, İsmail Ünver ed. (Ankara: Türk Dil Kurumu, 1983), p. 19. *İskender-nâme* includes curious information concerning the Mongol rulers, which Rashîd al-dîn and Juwaynî did not narrate. For example, the first converter of Mongol rulers is portrayed as Geykhatu; the succession of rulers is hap-hazard; Oljeitu Khan is portrayed as female; and a Muhammad, not found in other sources, is mentioned as one of the rulers. This means Ahmedî might have had an informant.

14 At the same time, Ahmedî approved of Genghis’ practical capability: he said that Genghis Khan was capable (*kârdân*) and knew the rituals (*âyin*) of feasting and battle strategy (*hile*). Ahmedî’s ambivalent attitude towards the Mongols is well represented by the following verse:

Concerning the justice of the Mongol Sultans: / Hear now the explanation of what it was.

They did not mention the fact that / Cengiz Han clearly oppressed the people.

They [the Mongols] oppressed them with the law, / but they did not paint their hands with blood.

Lawful oppression and confiscation are / Amenable to the people as a form of justice

For us there are many deficiencies in those accounts. / Let us speak now without (such) defects.

Translated by Silay, in Tâce’d-dîn İbrâhîm bin Hızır Ahmedî, *History of the Kings of the Ottoman Lineage and their Holy Rides against the Infidels*, Kemal Silay ed. (Boston: The Department of Near Eastern Languages and Literatures Harvard University), 2004, p. 3.

Abu Said, the last ruler of the Ilkhanid dynasty, was described as brilliant (*cemâl*) and perfect (*kemâl*). Ahmedî thus highly praised the converted Mongol rulers.¹⁵

Yazıcıoğlu composed *Tevârih-i Âl-i Selcûk* in 1424, mainly on the basis of the works of İbn-i Bîbî, Râwandî and Rashîd al-dîn. İbn-i Bîbî, Yazıcıoğlu's main source, often mentioned the destruction caused by the Ilkhanid dynasty, not accusingly but in a matter-of-fact way.¹⁶ In his work, he described the rulers of the Ilkhanid dynasty as a kind of superior overlords who mediated the conflicts between members of the Rum Seljukid dynasty and helped them suppress revolts. İbn-i Bîbî also mentioned the Ilkhanid khans using good epithets and invocations,¹⁷ and regarded Ghazan Khan as a great ruler, using the title "Pâdişâh-ı İslâm";¹⁸ Yazıcıoğlu followed his example. Given that İbn-i Bîbî was recommended to write his history by Juwaynî, who served the Ilkhanid dynasty as a historian and politician, İbn-i Bîbî (Yazıcıoğlu also) could not be anti-Mongol.¹⁹

In the early 16th century, İdrîs Bitlîsî was commissioned to compose the history of the Ottomans by Beyazıt II. His *Heşt Bihîşt* was written in Persian *belles-lettres* and enjoyed a high reputation among the Ottoman men of letters. *Heşt Bihîşt*, a history of the Ottoman Empire, included a short section on the history of the Mongols and the Ilkhanid dynasty.²⁰ In this section, although pagan Khans were described as tyrants and idol-worshippers, Bitlîsî praised the Khans after Ahmad, the first converted Ilkhanid ruler. In particular, the religious buildings commissioned by Ghazan Khan (twelve madrasas, one masjid and one great mosque in Tabriz) were eulogised. Since praise of the religious buildings erected by Mongol rulers was a common motif in the Persian historiography, Bitlîsî might have been following that tradition. In fact, he mentioned the histories of

15 Ahmedî, *İskender-nâme*, f. 62b-63a.

16 İbn-i Bîbî, *El Evâmîrül-'Alâ'îye Fi'l-Umûri'l-'Alâ'îye 1 (tıpkıbasım)*, Adnan S. Erzi ed. (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1956), pp. 515, 534, 637, 616-17, 647, 667. İbn-i Bîbî criticised Cimri and Karamanid, who rose up against Rum Seljuk rather than against the Mongols.

17 İbn-i Bîbî, *Evâmir*, pp. 657, 666, 674, 679, 705, 722, 738, 741.

18 This title was often used by Rashîd-al-dîn, who served Ghazan Khan and Oljeitu Khan.

19 Juwaynî even praised Hulagu Khan, even though he never converted to Islam. Boyle indicated that Juwaynî had an ambivalent attitude against Ilkhanate rulers: he allusively accused the Mongols' destruction, whereas he extolled the Mongol rulers and regarded the fall of the Abbasid dynasty as divine destiny. John A. Boyle, "Translator's Introduction", 'Ala-ad-Dîn 'Ata-Malik Juvainî, *The history of the World-Conqueror*, vol. 1, John A. Boyle trans. (Manchester: Manchester University Press, 1956), pp. xxix--xxxv.

20 Bitlîsî, *Heşt Bihîşt*, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Hazine 1655, f. 50a-51a.

Wassâf, Juwaynî and Yazdî, as his sources.²¹ Interestingly, the high officials of the Ottoman court denounced Bitlîsî's praise of Iran's rulers,²² but he never withdrew his praise in the later edition of his work.²³

Târîh-i Nişancı by Küçük Nişancı, a concise universal history written in the middle of the 16th century, does not include an independent chapter for the Mongol dynasties, but this work explains the exploits of the Ilkhanid rulers in a short section.²⁴ Küçük Nişancı shared Bitlîsî's opinion of the Mongols: he enumerated the same number of Ghazan-ordered buildings as in Bitlîsî's account. It is plausible that he referred to *Heşt Bihişt*, even if he did not directly mention Bitlîsî. Given that *Târîh-i Nişancı* was a kind of a "best seller" among the Ottoman literati,²⁵ we can suggest that praising the Mongol kings after their conversion was standard in Ottoman public discourse.

In his Persian universal history the *Mir'âtü'l-edvâr* Lârî regarded that Ghazan Khan strengthened religion.²⁶ Mustafa 'Âlî praised Genghis Khan, even if Genghis did not convert, as we will see in section III. The other three universal historians, Za'im, Cenâbî and Abû'l-'abbâs, described the Mongols without such evaluations (see Table, Column 5).

In their accounts on the Mongol dynasties in the universal/multi-dynastic histories, Ottoman historians generally treated the Mongol rulers honourably, particularly after they converted to Islam.²⁷ The reason for their pro-Mongol narratives is supposedly that the Ottoman authors of the universal/multi-dynastic

21 Koji İmazawa, "İdris-i Bitlîsî'nin Heşt Bihişt'inin İki Tip Nüshası Üzerine Bir İnceleme", *Belleten*, 69/256 (2005), p. 890. Ménage also suggests that Bitlîsî was influenced by Juwaynî. V. L. Ménage, "The Beginnings of Ottoman Historiography", *Historians of the Middle East*, Bernard Lewis and P. M. Holt eds. (London: Oxford University Press, 1962), p. 176.

22 Koji İmazawa, "İdris-i Bitlîsî'nin", p. 892.

23 The second edition of *Heşt Bihişt*, composed during the reign of Selim I, does not change this pro-Mongol attitude.

24 Küçük Nişancı, *Târîh-i Nişancı* (İstanbul, 1279), p. 99.

25 Özcan, Abdülkadir, "Historiography in the Reign of Süleyman the Magnificent", in *The Ottoman Empire in the Reign of Süleyman the Magnificent*, vol. 2, Tülay Duran ed., (Ankara: Historical Research Foundation, Istanbul Research Center 1988), pp. 173-75.

26 Lârî, *Mir'âtü'l-edvâr*, Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, no. 2085, f. 304a.

27 Lane indicated some Persian historians praised them even before their conversion. George Lane, *Early Mongol Rule in Thirteenth-Century Iran: A Persian Renaissance* (London and New York: Routledge, 2003), p. 21.

histories relied on the Persian historiography, such as the works of Juwaynî, Rashîd al-dîn and Wassâf, who composed their works under the Mongol dynasties.

This tendency contrasts with the anti-Mongol narratives in the foundation legend of the Ottoman state, which we have already discussed in the first section. Interestingly, the universal/multi-dynastic historians described Mongols as destroyers and enemies in the foundation legend of the Ottoman state. This contradiction and inconsistency between the two narratives remains untouched.

2. Downgrading Praise for the Mongol Rulers: Enverî

Not all universal/multi-dynastic historians in the Ottoman Empire accepted the Persian historians' praise of Mongol rulers without hesitation. Here it is worth discussing the example of Enverî, who was critical of the Mongol rulers. Enverî wrote his Turkish universal history in verse (entitled *Düstûr-nâme*) in 1465, and dedicated it to the grand vizier Mahmud Paşa. He wrote his work based mainly on the concise Persian universal chronicle *Nizâm al-Tawârikh* (written in 1175) of Baydâwî, a historian under the Ilkhanids.

The section on the Mongols in *Nizâm al-Tawârikh* includes the reigns of Hulagu Khan (r. 1256-1265) and Abaqa Khan (r. 1265-1281), whom Baydâwî had served. Baydâwî openly praised both Khans as brave (*dalîr*) and shrewd (*sâhib-i rây*)²⁸ and never denounced Hulagu with the fall of the Abbasid dynasty. In his account of the ruin of Abbasid dynasty, without any accusations he simply mentioned that Hulagu captured Caliph Mustasim in a matter-of-fact way.

Despite Enverî's extensive use of *Nizâm al-Tawârikh* as his main source, Enverî did not directly accept Baydâwî's assessment of the Mongol rulers. The section on the Mongols in *Düstûr-nâme* covers the period from Genghis Khan to Abu Said, and also includes an account of Timur's career. In this section, he mentions Hulagu as "accursed (*mel'ûn*)", a negative cliché for non-Muslims and does not praise him as Baydâwî did. He also blames Timur for the destructions carried out under his rule.²⁹

28 Baydâwî, *Nizâm al-Tawârikh*, M.H. Muḥaddith ed. (Tehran, 1381), pp. 132-33.

29 Enverî, *Fatih Devri Kaynaklarından Düstûrnâme-i Enverî*, by Necdet Öztürk ed. (İstanbul: Kitabevi, 2003), f. 58a-62a. Feridun Emecen indicated that the Ottoman historians often criticised Timur, who defeated Bayazid I at the Battle of Ankara and almost destroyed the Ottoman Empire. Feridun Emecen, *İlk Osmanlılar ve Batı Anadolu Beylikler Dünyası* (İstanbul: Kitabevi, 2001), p. 166.

III. Religious and Genealogical Relationships: Legitimation utilising the Mongols

1. The Religious Relationship

Abû Dâ'ûd's *Sunan*, one of the six canonical hadith collections, includes a famous hadith: "The renewer of religion (*man yujaddidu*) will appear to Umma at the turn of each century."³⁰

Some Ottoman historians tried to define who deserved to be the renewer of religion. On the basis of this hadith, Bitlîsî claimed that Osman Gazi was the renewer of religion because he was enthroned in 699 (1299),³¹ although Bitlîsî did not connect this hadith with the Mongols.

Lütfî Paşa, a historian and grand vizier under the reign of Kanuni Sultan Süleyman, developed a further interpretation of this hadith. In the preface of his *Tevarîh-i Âl-i 'Osmân*, Lütîfî enumerated the renewers of religion in each century: the Caliph of the Umayyad dynasty, Umar (r. 717-720), in the 2nd century; the Caliph of the Abbasid dynasty, Harun al-Rashid (r. 786-809), in the 3rd century; the Caliph of the Abbasid dynasty, Qadir (r. 991-1031), in the 4th century; and the Sultan of the Seljuk dynasty, Muhammad (r. 1105-1117), in the 5th century. After them, Ghazan Khan was mentioned as the renewer of religion in the 6th century:³²

The one who would renew religion in the 6th century was Şah Ghazan Khan, son of Argun Khan, son of Hulagu Khan, son of Tolui Khan, son of Genghis Khan of Genghisid lineage. Ghazan Khan accepted Islam by abandoning his ancestors' beliefs and the sun of the religion of the apostle acquires a firmness. Many churches and temples had been built in the Muslim regions from the rise of his ancestor, Genghis Khan, until his [Ghazan's] conversion to Islam. He ordered these buildings to be destroyed. Those taxes that had been imposed on the Muslims by infidel Mongols and other non-Islamic deviations were removed. All Muslims

30 *Abû Dâ'ûd, Sunan Abi Dâ'ûd*, ed. 'I. 'U. Da'âs and 'Âdil al-Sayyid (Beyrut, 1969-74), vol. 4, p. 480.

31 Bitlîsî, *Heşt Bibişt*, f. 46b. Bitlîsî, however, mistakenly attributed this Hadith to *Sahib*.

32 Lütîfî Paşa, *Lütîfî Paşa ve Tevarîh-i Al-i Osman*, Kayhan Atik ed. (Ankara: Başbakanlık Basımevi 2001), p.147. Imber mentioned Lütîfî's account from the viewpoint of legitimising the Ottoman rulership with hadith. Colin Imber, "The Ottoman Dynastic Myth", *Turcica*, 19 (1987), p. 150.

who lived from the West to the East were pleased by Ghazan's conversion and his removal of non-Islamic deviations.³³

Lütfî continued his accounts of each century's renewer:³⁴ the renewer of religion in the 7th century was Osman Gazi; in the 8th century it was Mehmed II; and finally in the 9th century it was Selim I, also praised as the victor over Şah Ismail (it is evident that Lütfî utilised this rhetoric for the rivalry with the Safavids, contemporary antagonists of the Ottomans). To strengthen the Ottomans' position, Lütfî regarded Ghazan Khan as the predecessor of the Ottoman rulers from a religious point of view. The concept of "the renewer of religion" was not unique in Ottoman historiography: the term was also used in the historiography of the Shaybanid, Mughal and Ak-Koyunlu dynasties. Ghazan Khan also called himself "the renewer of religion".³⁵ Lütfî introduced this concept, which had been popular rhetoric in the Muslim dynasties, into his chronicle.

The adaptation of this hadith continued after Lütfî. Mustafa 'Âlî, the famous historian of the late 16th century, gives an interesting account:

33 "Altıncı yüzüñ dînin ihyâ idüb yeñileyen, Cengiziler neslinden Şâh Gazân Hân bin Argün Hân bin Hulagu Hân bin Tuli Hân bin Cengiz Hân idi kim, atası ve dedeleri dînin terk idüb dîn-i İslâma gelüb ve Rasûlu'llâh -salla' llâhü 'aleyhi ve sellem'-in- dîni güneşi tâbân olub dedesi Cengiz Hân'ın zuhûrundan kendusi İslâm'a gelinceye değin ne kadar kiliseler ve buhâneler ki, İslâm vilâyetlerinde yapılmış idi, emr idüb temâmet yıkdurub harâb itdürdi. Ve müslümanlar üzerine konulan harâcı ve sâyir bid'atları ki, kâfirler ihdâs itmiş idi, giderüb temâmet magribde ve maş- rıkda olan müslümanlar külliyyen Gazân Hân'ın İslâm'a gelüb ve bu kadar bid'atları ref' itdügine ferahlar ve surûrlar hâsıl itdiler." Lütfî, *Lütfî Paşa ve Tevarih*, p. 147.

34 Needless to say, the centuries Lütfî mentioned did not precisely accord with the lifetimes of the aforementioned men. It might have been more important for Lütfî to enumerate a list of the renewers rather than to maintain chronological precision.

35 Cornell H. Fleischer, "The Lawgiver as Messiah: The Making of the Imperial Image in the Reign of Süleyman", *Soliman le Magnifique et son temps*, Gille Veinstein ed. (Paris: La Documentation Française, 1992), p. 161, 176; *Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire: The Historian Mustafa Âli (1541-1600)* (Princeton: Princeton University Press, 1986), p. 281; Anne Falby Broadbridge, "Mamluk Ideological and Diplomatic Relations with Mongol and Turkic Rulers of the Near East and Central Asia (658-807/1260/1405)" (PhD dissertation, the University of Chicago, 2001), p. 19. According to Ella Landau-Tasseron, mujaddids were normally selected among religious people in Arabic literature, if caliphs were sometimes selected. Ella Landau-Tasseron, "The 'Cyclical Reform': A Study of the mujaddid Tradition", *Studia Islamica*, 70 (1989), pp. 84-85. It is plausible that the idea of "mujaddid king" was created under Iranian-Turkic dynasties.

[Osman Gazi] was born in the region of Rum in 654 [1256/7] and ascended to the throne in 700, when he was 43 years old, because most emperors (*Padişâhlar*), who are such laudable descendants of world-conquerors, are enthroned at the turn of each century. For instance, the historian Mîr-Khwând wrote that Genghis Khan ascended to the throne in 599 [1202/3]. Likewise, Neşrî, who was the author of *Cihân-nümâ*, historian Rûhî, especially Tevkiî Mehmed [Küçük Nişancı], [Hoca] Sa'de'd-dîn and Şeh-nameci Seyyid Lokmân, a contemporary, all agreed that [Osman's enthronement happened in] 699 [1299/1300]. According to my investigation, however, both of them happened at the beginning of the century; otherwise it would contradict with the holy hadith: "God send the renewer of religion to Umma at the turn of the centuries."³⁶

Âlî said that many Ottoman historians believed the foundation of the Ottoman state was in Hijri 699. However, according to him this account was wrong, given that Abû Dâ'ûd's hadith wrote that the renewer of religion should appear at the turn of the century. Osman Gazi should therefore have been enthroned in 700. Âlî also claimed that Genghis Khan should have been enthroned in 600 as the renewer of religion. Âlî enshrined both Osman Gazi and Genghis Khan from the perspective of Islamic values, despite the fact that the latter never converted to Islam.³⁷

Âlî also praised Genghis Khan from another point of view. He recognised three world conquerors, Alexander, Genghis, and Timur as *Sâhib-kirân*, or Lord of the Auspicious Conjunction. According to Âlî, Selim I would have been

36 "Vilâdetleri vilâyet-i Rûm'da Hicreti'nî sene seb'â ve hamsûn ve sitte-mie târihinde vâkı' olub, tahta cülûslarında sinn-i şerifleri kırkûçde bulunub, re's-i seb'â-mie'de vâkı'dir. Bu delile ekşeriyâ bu maqûle evlâd-ı emcâdı 'âlem-gîr olan pâdişâhlara 'ibreten li'n-nâzırin re's-i mie'de vâkı' olub, cümleden Cengiz Hân cülûsını Mîr-Hond müverrih sene tis'a ve tis'in ve hamse-mie'de yazdığı üzre 'Osmân Hân cülûsını Târih-i Cihân-nümâ müellifi Mevlânâ Neşrî ve müverrih Mevlânâ Rûhi-yi Edirnevî, huşûşâ Tevki'î Muhammed bin Ramazân ve efdalül-'ülemâ' Mevlânâ Sa'dü'd-Dîn bin Hasan Cân ve anların mu'âşırları Şeh-nâme-güy-ı Hâkânî Seyyid Loqmân, bi'l-itifâk sene tis'a ve tis'in ve sitte-mie'de yazmışlardır. Fe-ammâ bu haqîr tetebu'ında ikisi de re's-i mie'de vâkı'dir. Zirâ ki "İnna'llâhe yeb'âşü li-hâzihi'l-ümme'ti bi-ra'si külli mietin men yüceddidü lehâ dîneha" hadîş-i şerifi hilâf-ı mâni'dir." Âlî, *Künhül-Ahbâr*, vol. 5 (İstanbul, 1277), p. 25. Transliteration is based on Uğur edition, pp. 41-42.

37 We have a few examples of praising Genghis Khan from the perspective of Islamic values: Shabânkâra'î, an Ilkhanate, a historian of the first half of 14th century, claimed that Genghis was not Muslim but blessed by God. Shabânkâra'î, *Majma' al-ansâb*, vol. 2, M.H. Muḥaddith ed., Tehran, 1363-81, p. 24, 227. Indicated by Beatrice F. Manz, "Mongol History rewritten and relived", *Revue du monde musulman et de la Méditerranée*, 89-90 (2000), p. 141.

Sâhib-kirân too, had he lived longer. This means that ‘Âlî claimed the Ottoman rulers were no match for Genghis Khan.³⁸

2. The Genealogical Relationship

Mongols as the Same Tribe

We could only find faint evidence of implying Ottoman-Mongol kinship in the foundation legend of the Ottoman state. Several Ottoman historians, including ‘Âşıkpaşazâde, Hadîdî and Küçük Nişancı, wrote that Süleyman Şah immigrated to Anatolia with the Tatars and the Turks.³⁹ This account implies that the early Ottomans had a close relationship with the Tatars.

The Ottoman-Mongol kinship is more clearly mentioned in the Ottoman universal chronicles. The Ottoman dynasty reportedly originated from Oghuz tribes. It was also widely believed in the post-Mongol Persian historiography that also the Mongols belonged to the Oghuz lineage. Persian historians such as Rashîd al-dîn tried to connect the genealogy of Genghisids to the descendants of Oghuz Khan.⁴⁰ Yazıcıoğlu, one of the first Ottoman historians, followed Rashîd al-dîn and wrote his history as the history of the Oghuz dynasties. He explained the Mongols’ similarity to the Turks:

The appearance, language and dialect [of the Mongols and Turks] are similar, though they have different body compositions, characters and appearance due to their local water and air. So it is said that the Oghuzs looked like the Mongols in

38 ‘Âlî, *Künhül-Ahbâr*, vol. 5, p. 17, indicated by Fleischer, *Bureaucrat*, pp. 279-80. It is known that *Sâhib-kirân* was often used for some Ottoman rulers (Beyazıt II, Selim I and Süleyman I) in the long list of praiseworthy titles (M. Dressler, “Inventing Orthodoxy: Competing Claims for Authority and Legitimacy in the Ottoman-Safavid Conflict”, Hakan T. Karateke and Maurus Reinkowski eds., *Legitimizing the Order: The Ottoman Rhetoric of State Power* (Leiden and Boston: Brill, 2005), p. 161). Importantly, ‘Âlî intentionally debated who deserved to be *Sâhib-kirân*. Kaya Şahin showed that Celalzade Mustafa told the same story of *Sâhib-kirân*. Kaya Şahin, *Empire and Power in the Reign of Süleyman: Narrating the Sixteenth-century Ottoman World* (New York: Cambridge University Press, 2015 (paperback ed.)), p. 62. Thus, Celalzade might have influenced ‘Âlî.

39 ‘Âşıkpaşazâde, *‘Âşıkpaşazâde Tarihi [Osmanlı Tarihi (1285-1502)]*, Necdet Öztürk ed. (İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2013), f. 6a; Hadîdî, *Tevârih-i Âl-i Osman*, Necdet Öztürk ed. (İstanbul: Marmara Üniversitesi Yayınları), 1991, p. 23; Küçük Nişancı, *Târîh-i Nişancı*, p. 87.

40 Nobuhiro Uno, “Shushi no kousei ni okeru oguzu kagan setsuwa no imi”, *Tôyôshi Kenkyû: The Journal of Oriental Researches*, 61/1 (2002), pp. 36-44.

Turkistan. Their dialect was also similar to that of the Mongols. After they came to Iran, Rum and Sham, their appearance became the face of Tajik and their language acquired a frequency and softness.⁴¹

After Yazıcıoğlu and until the first half of 16th century, however, we could not find any other historian claiming the Mongols as part of Oghuz tribe. This situation changed in the latter half of the 16th century. Some universal histories written in this period regarded Mongols, like the Ottoman Dynasty, as Oghuz. Three historians have mentioned this kinship: Lâri, Za‘im and ‘Âli.⁴² Why did these historians accept the Mongols as Oghuz tribes? We cannot show concrete evidence for now, but we can again suggest some influence of the Persian historiography. It is known that many Persian histories claiming that the Mongols belonged to the Oghuz tribe were translated into Ottoman-Turkish in the second half of the 16th century. For instance the famous *Târîkh-i Guzîda* of Mustawfî, *Nigârîstân* of Gaffârî, *Nizâm al-Tawârîkh* of Baydâwî, and *Rawdat al-Şafâ* of Mîr-Khwând were translated into the Ottoman Turkish. Ottoman historians in this period might be more influenced by such Persian historiography in translation than those of former periods.⁴³

41 “egerçi eşkâl ve luğât ve lehçeleri biri birine yağındur amma her birinüñ âb u hevâsı muķtezâsınca her tâ’ifenüñ mizâcı ve tabı’atları ve şekl ve lehçeleri biri birinden mütefâvitdür. Şöyle ki: Râvîler rivâyet iderler ki Oğuz kavmi Türkistân’da-y-iken şekilleri Moğol çehre-y-idi ve lehçeleri dağı anlara yağın-idi. Çün İran-zemîn ve Rûm ve Şâm’a geldiler, şekilleri Tâcîk, çehre ve dilleri revân ve yumşak oldu dirler.” Yazıcıoğlu, *Târîh*, Revan 1391, f. 2b. Transliteration depends on Öztürk edition, p. 5.

42 Lâri, *Mir’atü’l-edvâr*, f. 273b; Za‘im, *Câmi’ü’t-tevârîh*, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Revan, no. 1382, f. 197a; ‘Âli, *Füsül-i Hall-ü-Akd*, *Usûl-i Harc-ü-Nakd*, Ebubekir S. Yücel, ed. (M.A. thesis Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1990), p. 43.

43 Here it is worth noting a non-Ottoman source. Esterâbâdî’s *Bezm u Rezm* is a Persian versed work dedicated to Kadi Burhaneddin in 1397/8, and mentioned Ottomans as “Mongols”. Azîz b. Erdeşir Esterâbâdî, *Bezm u Rezm* (İstanbul, 1928), p. 382. Togan interpreted this account as showing that Ottomans were regarded as Mongols because Ottomans supported a Mongol commander, Sülemiş, who revolted against Ghazan Khan. Ahmet Zeki Velidi Togan, “The Composition of the History of the Mongols by Rashîd al-dîn”, *Central Asiatic Journal*, 7/1 (1962), p. 61. In contrast, Köprülü suggested Esterâbâdî used “Mongol” as a term of abuse. Mehmet Fuat Köprülü, “Osmanlı İmparatorluğu’nun Etnik Menşei Mes’eleleri”, *Bellekten*, 7/28 (1943), p. 290.

Mongols in the Ottoman Genealogy

Some Ottoman historians not only regarded the Mongols as the same tribe as that of the Ottomans, but also directly integrated the Mongols into the Ottoman genealogy.

The first source is the genealogical book of the Ottoman dynasty, *Silsile-nâme*.⁴⁴ In the oldest manuscript of this work, composed in the reign of Bayezid II, the Ottoman genealogical line does not cross with any other branch after Japheth.⁴⁵ In the later manuscripts composed after the reign of Süleyman I, however, the Ottoman line comes from a two-branch stem from Oghuz Khan. One of these branches made the upper line that connected the Ottomans and the second was the lower line that connected the Mongols.⁴⁶ The manuscripts of the illustrated version of *Silsile-nâme* also painted portraits of famous prophets and kings in the miniature medallions, which were made after the reign of Mehmed III (r. 1595-1603). In this type of *Silsile-nâme*, portraits of Mongol rulers were depicted larger than those of the kings of the other dynasties, and as large as the portraits of the Ottoman rulers.⁴⁷ Evidently Mongol rulers were respected in the Ottoman illustrated *Silsile-nâmes*.

The second source Bayburtlu 'Osmân's *Tevârih-i Cedîd-i Mir'ât-ı Cihân* was written in the late 16th century. This history included very strange but interesting information on our subject. This chronicle shows that the Ottomans were closely related to the Mongols from a genealogical point of view (see Figure). The genealogical information starts with Noah. Whereas the line of the Seljuks branches out from that of the Ottomans in the early period, the lines of the Mongols and Ak-koyunlus connected with the Ottomans at a later period.⁴⁸ This author thought the Ottomans were nearer to the Mongols than to the Seljuks, and this Mongol-orientated genealogy might have resonated with *Silsile-nâmes*'.

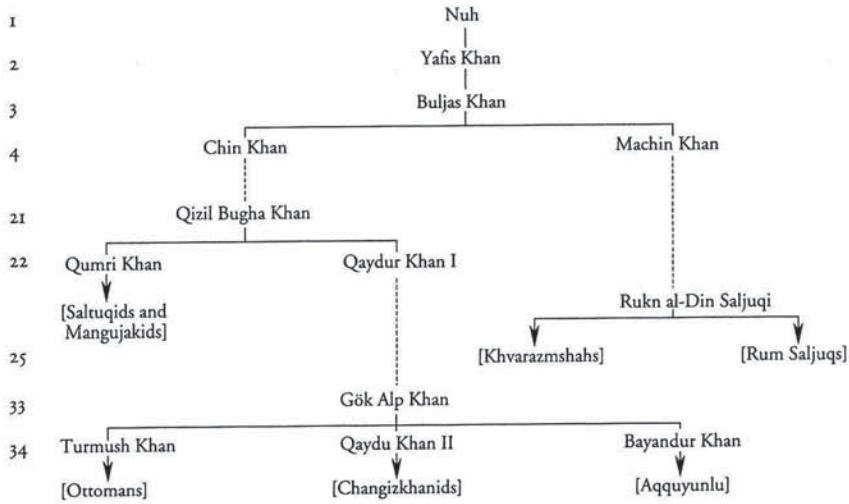
44 Flemming briefly indicated the importance of *Silsile-nâme* for Mongol-Ottoman genealogical studies. Barbara Flemming, "Political Genealogies", p. 130.

45 Anonymous, *Silsile-nâme*, Hazine, no. 1590, f. 27b.

46 Anonymous, *Silsile-nâme*, Ayasofya, no. 3259, f. 46.

47 Anonymous, *Silsile-nâme*, Hazine, no. 1324, f. 26a-27a. In this version, the Ottoman genealogical line was not connected to Mongol rulers, supposedly due to the width of the paper.

48 Bayburtlu 'Osmân, *Tevârih-i Cedîd-i Mir'ât-ı Cihân*, Atsız ed. (İstanbul: Küçükaydın Matbaası, 1961), pp. 12-30.

[Figure] The Ottoman genealogical tree in Bayburdlu 'Osman, *Tevârih-i Cedid-i Mir'âr-ı Cibân*. John E. Woods, *The Aqquyunlu: Clan, Confederation, Empire* (Salt Lake City: The University of Utah Press 1999), p.180.

Kinship with the Crimean Khanate

It is important to consider the relationship between the Ottoman and the Crimean Khanate dynasties. The Crimean Khanate, descendants of Golden Horde, was established on the northern shore of Black Sea in the middle of 15th century. After Mehmed II's conquest of Kaffa in 1475, the Crimean Khanate became a vassal state under the protection of the Ottoman Empire. It was an important military ally and often sent cavalry troops as a vanguard or outrider for Ottoman campaigns.

The Crimean Khanate was regarded not only as a military ally, but also as having special ties with the Ottoman dynasty. The royal family of the Crimean Khanate was respected and enjoyed priority in Ottoman court protocol: they had secondary priority in the oath of allegiance (*bi'at*) ceremony,⁴⁹ the Islamic custom for the newly enthroned Sultan, and for paying a courtesy visit to the Sultan on the occasion of religious feasts (*Bayram*).⁵⁰ In addition, an unofficial tradition

49 Nakibül-eshraf, a superintendent of Prophet's descendants, had first priority for making an oath. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilatı* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988 (4th ed.), p. 88.

50 The Ottoman ruler's teacher had first priority for making a courtesy visit. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilatı*, p. 204.

narrated that one of the members of the Crimean dynasty would succeed to the Ottoman throne after the Ottoman dynasty ceased to exist.⁵¹

The Ottoman's favouring of the Crimean Khanate clearly originated from their Genghisid roots.⁵² We have found no sources directly mentioning any genealogical relationship between the Ottomans and the Crimeans;⁵³ however, there is one interesting account written in the 17th century, the original information for which could extend even further back in time. The famous traveller Evliyâ Çelebi wrote that after Süleyman Şah, the grandfather of Osman Gazi, drowned near Aleppo, his fourth son⁵⁴ went to Crimea.

The fourth child [of Süleyman Şah] is Bay Toğar Khan. After his father Süleyman Şah drowned, he went to Crimea, where his cousins live, from a deep mountain with his 300 minions. He did a lot of honourable deeds and was finally buried in the graveyard of Eski Yurt in Crimea.⁵⁵

51 Feridun Emecen, "Osmanlı Hanedanına Alternatif Arayışlar", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, 6 (2001), pp. 63-76.

52 In the Ottoman diplomatic epistle, the Crimean Khans were mentioned as "Sultans of Crimea, the sons of Genghis". Alan W. Fisher, *Between Russians, Ottomans and Turks: Crimea and Crimean Tatars* (Istanbul: Isis Press, 1988), p. 82.

53 Alderson indicated that Ayşe, a daughter of Mengli Giray (r. 1468-1515), married Mehmed, a son of Beyazıt II, then married with Selim I after Mehmed's death. A. D. Alderson, *The Structure of the Ottoman Dynasty* (Oxford: Clarendon Press, 1956), Table VLIII, Table XXIX. Alderson also claimed that a daughter of Saadet Giray (r. 1524-32) was married to Selim I. It is sometimes said that Süleyman I was born from Ayşe. However, Uluçay rejects this marriage between Mehmed and Mengli Giray's daughter. See M. Çağatay Uluçay, *Padişahların Kadınları ve Kızları* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1992 (3rd ed.), pp. 29-30.

54 Solakzade wrote that a Yuregird, a fellow of Suleyman Sah, became king of the Ramazan Emirate. Solakzâde, *Târih-i Âl-i 'Osmân li-Solakzâde* (İstanbul, 1297), pp. 295-96. İnalçık also indicated a claim that Ramazan Emirate was related to the Ottoman dynasty: Halil İnalçık, "Osmanlılarda Saltanat Veraseti", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 14/1 (1959), p. 80. These accounts show that the claim that some dynasties originated from relatives of the Ottomans prevailed in Ottoman society.

55 "Andan dördüncü oğlu Bay Toğar Hân'dır kim babası Süleymân Şâh gark-ı âb olunca dâğ-ı deründan üç yüz aded âdemoyle ammişâdelerine Kırım'a gelüp niçe nâmdârlıklar edüp âhır-ı kâr Kırım'da bu Eski Yurd mezâristânında medfündür", "Evliyâ Çelebi, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, vol. 7, Yücel Dağlı et.al. eds., (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2003), p. 239.

Following this, Evliya Çelebi continues his interesting account: two brothers of Osman Gazi went to Crimea Khanate because Genghis Khan was the uncle of the Ottomans:

[After the demise of Ertuğrul,] Sultan Alaeddin gave fur-sign and flags to little Osman (küçük Osmancık) and appointed him tribal leader (boy beği). Osman's brothers, the aforementioned Yatu Beğ and Gündüz Beğ, became disobedient soon after because the position of tribal leader was given, not to them, but to their younger brother Osman. So, the two elder brothers directly went to [the place where] their cousins [lived], i.e. the region of Crimea. One [brother] became Mankut Beğ and the other Or beğ. They were involved with the holy war for a long time. Finally, they died in Crimea and were buried near cousin Bay Toğar Han [s tome]. It is said in the Tatar tribe: "We are related through the cousins of the Ottoman dynasty and our lineage". Then, they visited [the tomes of Yatu and Gündüz]. Surely historians wrote that the Ottoman dynasty stems from the lineage of the Genghisid dynasty and from the cousins of Genghis Khan.⁵⁶

56 "Hemân Sultân Alâeddîn tuğ u sancağ u bayrakları küçük Osmancığ'a verüp boy beği eder. Hemân ol mahalde Osmancığın karındaşları mezkûr Yatu Beğ ve ülken karındaşı Gündüz Bay Beğ kendülere boy beğliği verilmeyüp küçük bürâderi Osmancığ'a verildiğinden rû-gerdân olup iki bürâder toğru ammizâdelerine Kırım diyârına gelüp biri Mankıt beği ve biri Or beği olup nice zamân gazâlarda bulunup âhır ikisi de Kırım'da merhûmeynler olup ammizâdesi Bay Toğar Hân yanlarında medfûnlardır. Kavm-i Tatar içre "Âl-i Osmân'ın ammizâdeleri ve bizim neslimizden akrabâlarımızdır" deyü ziyâret ederler. Hakkâ ki Âl-i Osmân be-kavl-i müverrihîn Âl-i Cingiziyân neslindedir kim Cengiz Hân'ın ammizâdelerindedir." Evliyâ Çelebi, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, vol. 7, p. 239.

This account is followed by the interesting passage:

After 51 ancestors, the Ottoman genealogy reaches Japheth, the son of Noah - May God's ease be upon him -. Their [the Ottomans'] noble relatives are reportedly the emperor and the sons of the emperor. So they are relatives of Tatar Khan through their uncles. In addition, they belong to the pure lineage of noble Sayyid Hüseyin through their mothers. So they are relatives of the apostle on their mothers' side because (blank) Khan was born from a daughter, born from a noble Sayyid named (blank), who has a pure and celestial character. This account is evident according to many histories. It is Ertuğrul, who belongs to the Genghisid dynasty through his other cousins. ("Elli birinci atada Âl-i Osmân'ın silsileleri Yâfes Hazr[et-i] ibn Haz[ret-i] Nûh aleyhi's-selâ[ma] müntehîdir. Cümle hasıbü'n-nesibleri anane ile pâdişâh ve pâdişâhzâdelerdir. Anıniçün Tatar hânlar ile ammîleri tarafından akrabâlardır. Ammâ vâlideleri tarafından sülâle-i zülâl-i Hüseyinî sâdât-ı kir[â]mlardır, zirâ (---) nâm sâdât-ı kir[â]mdan bir seyyide bânû-sıfat duhter-i pâkîze-ahtar alup (---) Hân ol kızdan vücûda gelüp anadan evlâd-ı Resûllerdir kim niçe tevârihlerde musarrâhdır. Ammâ Ertuğrul'dan öte ammizâdeleri tarafından Âl-i Cengiz'dir.") Evliyâ Çelebi, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, vol. 7, p. 239.

These accounts show that some Ottoman historians tried to draw a genealogical relationship between the Ottomans and the Mongols.⁵⁷ We must also pay attention to the fact that the genealogical relationship was never told in the legend of the foundation of the Ottoman state. The division between “the foundation legend of the Ottoman state” and “the universal/multi-dynastic history” was strictly kept with regard to the genealogical relationship, so that affiliation with Mongols could not sneak into the former part.

Conclusion

When the Ottoman historians described the Mongols in the foundation legend of the Ottoman state, they were normally regarded as destroyers or enemies and were depicted negatively. In contrast, in the section on the Mongols in the universal/multi-dynastic history, Mongol rulers enjoyed a good reputation. Hostility and friendliness towards the Mongols often co-existed in the same chronicle, and this contradiction was not reconciled. The hostility might originate from the faint memories of the early Ottomans, who obeyed the Ilkhanate overlords or local governors. Whereas respect towards the Mongols was clearly rooted in Persian historiography written under the Mongol dynasties. These different attitudes were not necessarily exclusive, which might reflect the Ottomans’ ambivalent feelings towards the Mongols.

In addition to the above general trend, some important points appeared after the middle of the 16th century, as we have seen in the third section. Some historians began to claim a special relationship between the Ottomans and the Mongols, canonising Mongol rulers as “the renewer of religion” and integrating the Mongols into the Ottoman genealogy. This change clearly shows that the Mongols acquired greater prestige than before. The reasons for this change come

This passage is an extreme example of legitimisation through genealogy: The Ottoman dynasty comes from the sons of Noah on the father’s side, from the sons of Muhammad on the mother’s side, and from the sons of Genghis Khan on the uncle’s side.

57 Interestingly, Khwând-Amîr, a Persian historian, suggested a relationship between Ottomans and the Crimean region. He heard from a traveller that the Ottomans originally dwelled in Desht-i Kipchak (Kipçak Steppes), and that a Davud, father of Osman Gazi (!), passed from Kaffa to Anatoria (Khwând-Amîr, *Târikh-i Ĥabîb al-Siyar*, vol. 3, J. Humâ’î and M. Dabîr-Siyâqî, ed. (Tehran, 1333), p. 487). Indicated by Colin Heywood, “Osmanlı Devletinin Kuruluş Problemi: Yeni Hipotez Hakkında Bazı Düşünceler”, Güler Eren ed., *Osmanlı*, vol. 1 (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999), p. 141; Togan, *Umumi Türk Tarihi’ne Giriş*, p. 321.

from composite elements: the confrontation against Safavids, the augmentation of the importance of Crimean Khanate as an ally, and the greater influence of Persian historiography. Genghis Khan and his dynasty were highly respected in the Persian historiography during the Mongol and post-Mongol periods. The translations of these work into Ottoman Turkish might have influenced Ottoman historians in the latter half of the 16th century. Ottoman historians used the Mongols as a vehicle of legitimisation for the Ottoman dynasty, utilising the Genghisids' reputation.

Nevertheless, we should not overlook the prudence of the Ottoman historians. They never directly connected the Ottomans' genealogy to patrilineal scions of Genghis Khan, which was apparently contrary to the "common sense" of contemporaries. Whereas medieval historians sometimes arbitrarily changed former texts, they also, consciously or unconsciously, kept a kind of standard or limitation in their mind.

Enter the Mongols: A Study of the Ottoman Historiography in the 15th and 16th centuries

Abstract ■ This study will examine how the Ottoman historians writing from the early 15th century retrospectively described and evaluated the Mongols. In the legends about the foundation of the Ottoman Empire, the Ottoman historians described the Mongols as destroyers or enemies. In contrast, in the sections on the Mongols in universal/multi-dynastic histories the Mongol rulers enjoyed an excellent reputation. The hostility might have originated from old, faint memories of the early Ottomans and it was clearly rooted in Persian historiography. In the 16th century, some historians canonised Mongol rulers as "the renewers of religion" and integrated them into the Ottoman genealogy. The reasons for this change came from composite elements: the confrontation against the Safavids, the augmentation of the importance of the Crimean Khanate as an ally, and the greater influence of Persian historiography. The Ottoman historians used the Mongols as a vehicle for the legitimisation of the Ottoman dynasty by utilising the reputation of the Genghisids.

Keywords: Historiography, Mongols, the Classical Period, the Genealogy of the Ottomans, the Identity of the Ottomans

Bibliography

I. Primary Sources

- Abû Dâ'ûd: *Sunan Abî Dâ'ûd*, 4 vols., 'I. 'U. Da'âs and 'Âdil al-Sayyid (ed.), Beyrut, 1969-74.
- Abû'l-'Abbâs: *Abbârü'l-düvel*, British Library, Or. 1548.
- Ahmedî: *İskender-nâme: İnceleme-Tıpkıbasım*, İsmail Ünver (ed.), Ankara: Türk Dil Kurumu 1983; *Tâce'd-dîn İbrâhîm bin Hızır Ahmedî, History of the Kings of the Ottoman Lineage and their Holy Rides against the Infidels*, Kemal Silay (ed.), Boston: The Department of Near Eastern Languages and Literatures Harvard University, 2004.
- 'Âlî (Mustafa 'Âlî): *Künhü'l-Abbâr*, 5 vols., İstanbul, 1277; Gelibolulu Mustafa 'Âlî, *Kitabü't-tarih-i künhül-abbar: Kayseri Raşid Efendi Kütüphanesindeki 901 ve 920 No. lu nüshalara göre*, 2 vols., Ahmet Uğur (ed.), Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayınları, 1997.
- 'Âlî (Mustafa 'Âlî): *Füsûl-i Hall-ü-Akd, Usûl-i Harc-ü-Nakd*, Ebubekir S. Yücel (ed.), Kayseri, 1990 (M.A. thesis Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü).
- Anonymous: *Die altosmanischen anonymen Chroniken*, part I, Friedrich Giese (ed.), Breslau: Selbstverlage 1922; *Anonim Osmanlı Kroniği (1299-1512)*, Necdet Öztürk (ed.), İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 2000.
-: *Mujmal al-Tawârikh wa al-Qiṣaṣ*, M. Sh. Bahâr (ed.), Tehran, 1318.
-: *Tevârih-i Âl-i 'Osmân*, Yaşar Yücel and Halil E. Cengiz (ed.), *Belgeler*, 14/18 (Ankara, 1992), 359-472+facsimile. [so-called Oxford Anonymous, published as *Târih-i Rûhî*]
-: *Silsile-nâme*, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Hazine, no. 1324, 1590; Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, no. 3259.
-: *Zuhûr-ı Âl-i 'Osmân*, Millet Kütüphanesi, Ali Emiri (Tarih) 189, 1159; Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih, no. 4206, 5444, İbrahim, no. 670, Tercüman, no. 189.
- 'Âşıkpaşazâde: *'Âşıkpaşazâde Tarihi [Osmanlı Tarihi (1285-1502)]*, Necdet Öztürk (ed.), İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2013.
- Azîz b. Erdeşîr Esterâbâdî: *Bezm u Rezm*, İstanbul, 1928.
- Banâkatî: *Târih-i Banâkatî*, J. Shi'âr (ed.). Tehran, 1378.
- Bayâtî: *Câm-ı Cem-Âyîn*, Staatsbibliothek zu Berlin, Ms. or. oct. 1943.
- Bayburtlu 'Osmân: *Tevârih-i Cedîd-i Mir'ât-ı Cihân*, Atsız (ed.), İstanbul: Küçükaydın Matbaası, 1961.
- Baydâwî: *Nizâm al-Tawârikh*, M. H. Muḥaddith (ed.), Tehran, 1381.
- Bitlîsî: *Heşt Bihişt*, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Hazine 1655; Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, no. 2199.

- Cenâbî: *Târîh-i Cenâbî*, Nuruosmaniye Kütüphanesi, no. 3102.
- Ebû'l-Fazl: *Nizâmü't-tevârih tercümesi*, British Library, Add. 6020.
- Enverî: *Fatih Devri Kaynaklarından Düstûrnâme-i Enverî*, Necdet Öztürk (ed.), İstanbul: Kitabevi, 2003; İzmir Millî Kütüphane, no. 16144.
- Evlîyâ Çelebi: *Evlîyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, 10 vols., Yücel Dağlı et.al. (eds.), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1996-2007.
- Ferîdûn Ahmed: *Münşeâtü's-selâtin*, 2 vols., İstanbul, 1264-65.
- Hadîdî: *Tevârih-i Âl-i 'Osman*, Necdet Öztürk (ed.), İstanbul: Marmara Üniversitesi Yayınları 1991.
- Hoca Sa'de'd-dîn: *Tâcü't-tevârih*, 2 vols., İstanbul, 1280.
- İbn-i Bibî: *El Evâmîrül-'Alâ'îye Fî'l-Umûri'l-'Alâ'îye 1 (tıpkıbasım)*, Adnan S. Erzi (ed.), Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1956.
- Jûzjânî [Minhâj ibn Sirâj Muḥammad Jûzjânî]: *Ṭabaqât-i Nâşiri*, 2 vols., 'A. Ḥabîbî (ed.), Tehran, 1963 (rep.).
- Karamânî Mehmed Paşa: *Tevârihu's-selâtinî'l-'Osmân*, Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, no. 3204, Âşîr Efendi, no. 234.
- Kemâl: *XV. Yüzyıl Tarihçilerinden Kemal Selâtin-nâme (1299-1490)*, Necdet Öztürk (ed.), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2001.
- Kemâlpaşazâde (İbn-i Kemal): *Tevârih-i Âl-i Osman, I. defter*, Şerafettin Turan (ed.), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1991.
- Khwând-Amîr: *Târîkh-i Ḥabîb al-Siyar*, J. Humâ'î and M. Dabîr-Siyâqî (ed.), 4 vols., Tehran, 1333.
- Konevî: *Târîh-i Âl-i 'Osmân*, Bibliothèque nationale de France, persan 528.
- Küçük Nişancı: *Târîh-i Nişancı*, İstanbul, 1279.
- Lârî: *Mir'âtü'l-edvâr*, Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, no. 2085.
- Lokmân: *Hüner-nâme*, TSMK, Hazine, no. 1523.
- Lütfî Paşa: *Lütfî Paşa ve Tevarih-i Al-i Osman*, Kayhan Atik (ed.), Ankara: Başbakanlık Basımevi, 2001.
- Mâzandarânî: *Die Resâlâ-ye Falakiyyâ des 'Abdollah ibn Muḥammad ibn Kiyâ al-Mâzandarânî*, Walther Hinz (ed.), Wiesbaden: F. Steiner, 1952.
- Matrakçı Nasûh: *Mecma'ü't-tevârih*, Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih, no. 4278.
-: *Tevârih-i Âl-i 'Osmân*, Oesterreichische Nationalbibliothek, Mxt. 339.
- Mîr-Khwând: *Rawḍat al-Şafâ*, 15 vols, J. Kiyânfur (ed.), Tehran, 1380.
- Mustawfî (Ḥamd-Allâh Mustawfî): *Târîkh-i Guzîda*, 'A. Nawâyî (ed.), Tehran, 1339.

- Neşrî: *Kitâb-ı Cihan-nümâ*, 2 vols., Faik R. Unat and Mehmed A. Köymen (eds.), Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1951; *Ğihânnümâ: Die altosmanische Chronik des Mevlan Mehmed Nescheri*, 2 vols., Franz Taeschner (ed.), Leipzig: O. Harrassowitz 1951; *Cihânnümâ [Osmanlı Tarihi (1288-1485)]*, Necdet Öztürk (ed.), İstanbul: Çamlıca, 2008.
- Oruç: *Die frühosmanischen Jahrbücher des Urudsch*, Franz Babinger (ed.), Hannover: H. Lafaire, 1925.
- Rashîd al-dîn: *Jâmi' al-Tawârikh*, British Library, Add 7628.
- Rûhî: *Tevârih-i Âl-i 'Osmân*, Staatsbibliothek zu Berlin, Ms. or. quart. 821.
- Shabânkâra' î: *Majma' al-ansâb*, 2 vols., M. H. Muḥaddith (ed.), Tehran, 1363-81.
- Solakzâde: *Târîh-i Âl-i 'Osmân li-Solakzâde*, İstanbul, 1297.
- Şükrullâh: *Behcetü't-tevârih*, Nuruosmaniye Kütüphanesi, no. 3059.
- Yazıcıoğlu 'Alî: *Târîh-i Âl-i Selcûk*, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Revan, no. 1391, 1390; Staatsbibliothek zu Berlin, Ms. or. quart. 1823.
- Za'im: *Câmi'ü't-tevârih*, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Revan, no. 1382.

II. Secondary Sources

- Alderson, A. D.: *The Structure of the Ottoman Dynasty*, Oxford: Clarendon Press, 1956.
- Beldiceanu-Steinherr, Irène: *Recherches sur les actes des règnes des sultans Osman, Orkhan et Murad I.* München: Societatea Academică Română, 1967.
- Boyle, John A.: "Translator's Introduction", 'Ala-ad-Din 'Ata-Malik Juvaini, *The History of the World-Conqueror*, vol. 1, trans. J. A. Boyle, Manchester: Manchester University Press 1956, pp. i-xxxv.
- Broadbridge, Anne Falby: *Mamluk Ideological and Diplomatic Relations with Mongol and Turkic Rulers of the Near East and Central Asia (658-807/1260/1405)*, (doctoral dissertation), Chicago: the University of Chicago, The Department of Near Eastern Languages and Civilizations, 2001.
- Dressler, M.: "Inventing Orthodoxy: Competing Claims for Authority and Legitimacy in the Ottoman-Safavid Conflict", Hakan T. Karateke and Maurus Reinkowski (eds.), *Legitimizing the Order: The Ottoman Rhetoric of State Power*, Leiden and Boston: Brill, 2005, pp. 151-73.
- Emecen, Feridun: *İlk Osmanlılar ve Batı Anadolu Beylikler Dünyası*, İstanbul: Kitabevi, 2001.
-: "Osmanlı Hanedanına Alternatif Arayışlar", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, 6 (İstanbul, 2001), pp. 63-76.

- Fisher, Alan W.: *Between Russians, Ottomans and Turks: Crimea and Crimean Tatars*, Istanbul: Isis Press, 1988.
- Fleischer, Cornell H.: *Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire: The Historian Mustafa Âli (1541-1600)*, Princeton: Princeton University Press, 1986.
-: "The Lawgiver as Messiah: The Making of the Imperial Image in the Reign of Süleyman", *Soliman le Magnifique et son temps*, Gille Veinstein (ed.), Paris: La Documentation Française 1992, pp. 159-77.
- Flemming, Barbara: "Political Genealogies in the Sixteenth Century", *Osmanlı Araştırmaları*, 7-8 (İstanbul, 1988), pp. 123-37.
- Heywood, Colin: "Osmanlı Devletinin Kuruluş Problemi: Yeni Hipotez Hakkında Bazı Düşünceler", Güler Eren (ed.), *Osmanlı*, vol. 1, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları 1999, pp. 137-45.
- İmazawa, Koji: "İdris-i Bitlisi'nin Heşt Bihişt'inin İki Tip Nüshası Üzerine Bir İnceleme", *Belleten*, 69/256 (Ankara, 2005), pp. 859-96.
- Imber, Colin: "The Ottoman Dynastic Myth", *Turcica*, 19 (Paris, 1987), pp. 7-27.
- İnalcık, Halil: "Osmanlılarda Saltanat Veraseti", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 14/1 (Ankara, 1959), pp. 69-94.
- Kafadar, Cemal: *Between Two Worlds: The Construction of the Ottoman State*, Berkeley: University of California Press 1995.
- Karateke, Hakan T. and Maurus Reinkowski, "Introduction", Hakan T. Karateke and Maurus Reinkowski (eds.), *Legitimizing the Order: The Ottoman Rhetoric of State Power*, Leiden and Boston: Brill, 2005, pp. 1-11.
- Köprülü, Mehmet Fuat: "Osmanlı İmparatorluğu'nun Etnik Menşei Mes'eleleri", *Belleten* 7/28 (Ankara 1943), pp. 219-303+map.
- Landau-Tasseran, Ella: "The 'Cyclical Reform': A Study of the mujaddid Tradition", *Studia Islamica*, 70 (Paris 1989), pp. 79-117.
- Lane, George: *Early Mongol Rule in Thirteenth-Century Iran: A Persian Renaissance*, London and New York: Routledge 2003.
- Manz, Beatrice. F.: "Mongol History rewritten and relived", *Revue du monde musulman et de la Méditerranée*, 89-90 (Aix-en-Provence 2000), pp. 129-49.
- Ménage, V. L.: "The Beginnings of Ottoman Historiography", *Historians of the Middle East*. Bernard Lewis and P. M. Holt (eds.), London: Oxford University Press 1962, pp. 168-79.
- Ogasawara, Hiroyuki: "Osuman-cyou ni okeru rekisijoyjyutu no naka no mongoruzou (Describing the Mongols in the Ottoman Historiography)", *Isuramu-sekai*, 71, (Tokyo 2008), pp. 95-124. [in Japanese]

-: “The Chingizids in the Ottoman Historiography”, Ekrem Causevic, Nenad Moacanin and Vjeran Kursar (eds.), *Perspectives on Ottoman Studies: Papers from the 18th Symposium of the International Committee of Pre-Ottoman and Ottoman Studies (CIEPO)*, Berlin: Lit 2010, pp. 865-72.
-: *Isuramu sekai ni okeru outyou kigen ron no seisei to henyou (The Transformation of the Genealogical Discourse in the Early Ottoman Empire)*, Tokyo: Tosui Syobo 2014. [in Japanese]
-: “Osmanlı Hanedanı’nın Atası Olarak Kayı Han’ın Seçilmesi: Veraset Usulü Açısından Bir Bakış”, XVI. *Türk Tarih Kongresi 20-24 Eylül 2010*, Ankara: Kongreye Sunulan Bildiriler, vol. 3, part 1, Ankara: Türk Tarih Kurumu 2015, pp. 525-33.
- Özcan, Abdülkadir: “Historiography in the Reign of Süleyman the Magnificent”, *The Ottoman Empire in the Reign of Süleyman the Magnificent*, vol. 2, Tülay Duran (ed.), Ankara: Historical Research Foundation, Istanbul Research Center 1988, pp. 167-238.
- Şahin, Kaya: *Empire and Power in the Reign of Süleyman: Narrating the Sixteenth-century Ottoman World*, New York: Cambridge University Press 2015.
- Tezcan, Baki: “The Memory of the Mongols in Early Ottoman Historiography”, H. Erdem Çıpa and Emine Fetvacı (eds.), *Writing History at the Ottoman Court: Editing the Past, Fashioning the Future*, Bloomington: Indiana University Press 2013, pp. 23-38.
- Togan, Ahmet Zeki Velidi: “The Composition of the History of the Mongols by Rashîd al-dîn”, *Central Asiatic Journal*, 7/1 (Wiesbaden 1962), pp. 60-72.
-: *Umumî Türk Tarihi’ne Giriş*, İstanbul: Enderun Kitabevi 1981 (3rd ed.).
- Uluçay, M. Çağatay: *Padişahların Kadınları ve Kızları*, Ankara: Türk Tarih Kurumu 1992(3rd ed.).
- Uno, Nobuhiro: “Shushi no kousei ni okeru oguzu kagan setsuwa no imi (The Significance of “The Tale of Oghuz Khan” in the Structure of the Jâmi’ al-Tawârikh)”, *Tôyôshi Kenkyû: The Journal of Oriental Researches*, 61/1 (Kyoto 2002), pp. 34-61. [in Japanese]
- Ünver, İsmail: “Ahmedî ve İskender-nâmesi”, Ahmedî, *İskender-nâme: İnceleme-Tıpkıbasım*. İsmail Ünver. (ed.), Ankara: Türk Dil Kurumu 1983, pp. 1-28.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı: *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilatı*, Ankara: Türk Tarih Kurumu 1988(4th ed.).
- Woods, John E.: *The Aqquyunlu: Clan, Confederation, Empire, Revised and Expanded*, Salt Lake City: The University of Utah Press 1999.

16. Yüzyılın İkinci Yarısında Halep Defterdarlığı*

Yasuhisa Shimizu**

The Financial Administration of Halep during the Second Half of 16th Century

Abstract ■ This study investigates the duties of the financial director of Halep during the second half of 16th century, through an examination of imperial edicts and financial accounts. After an assessment of the transition process from the Arab financial directorate to Halep financial directorate, I will analyze some of the circumstances in the compilation process of MAD.d7146, a register including a series of financial accounts, petitions, and accounts of remittance to the central government spread over time. These were drawn up by the financial director as summaries of daily account books. Each of the Halep financial directors had to submit these documents, with which the central government used to appraise the duties of the directors. Comparing two accounts in the MAD.d7164 with the descriptions of a chronicle written by Mustafa Selânikî, it seems that the MAD.d7146 was a compilation of a series of documents helping to investigate the performances of the former Halep financial directors in 1594. Next, I examine the responsibilities of financial director of Halep to the finance of the state through analyzing an account for the fiscal year of 1582-83 in the register. As a result, it is clear that there are two important duties of the director: (1) to change the collected silver coins to gold coins and to send these to the central government; (2) to meet the wages of soldiers stationed in Eastern Frontiers (for example, Erzurum and Kars). Furthermore, on the evidences coming from accounts for the state finances, registers on appointments of military commanders and revenue records (Sancak Tevcih Defterleri) I argue that transformation of the Ottoman financial institutions began between 1570-80. With the beginning of this transformation the financial directors began like tax farmers to undertake the revenue remittance to central government.

Keywords: Aleppo, Financial Director, Financial Organization, Fiscal Account.

* Bu makalenin bir kısmı daha önce Japonya'da yayımlandı. Yasuhisa Shimizu, 16 seiki kohan no Halebu zaisei kikou: MAD7146 no bunseki wo chushin to shite", Nobuaki Kondo (haz.), *Kinsei isuramu sekai to tagenteki shakai* [Studies on Early Modern Islamic Dynasties: The State of the Art] (Tokyo, 2015), s. 143-164.

** Research Institute for Languages and Cultures of Asia and Africa, Tokyo University of Foreign Studies.

Giriş

Osmanlı Devleti'nde devlete ait olan gelirler genel olarak iki şekilde yönetilmektedir. Birincisi askerliğin karşılığı olarak hizmet edenlere belli bir gelir toplama hakkı verilmektedir. Bu araştırmacılar arasında tımar sistemi olarak adlandırılmaktadır. İkincisi doğrudan doğruya hazineye ait olan gelirler olup, bunları yöneten defterdarlardı. 16. yüzyılın başında Osmanlı Devleti'nde Rumeli/Balkanlar ve Anadolu olmak üzere iki defterdarlık vardı. Sonra 1510'ların sonuna doğru yeni fethedilen Arap toprakları için yeni bir defterdarlık oluşturuldu. Ardından, 16. yüzyıl boyunca merkeze karşı sorumluluk taşıyan, "mâl defterdarı" veya "hazine defterdarı" denilen taşra hazine defterdarlarının sayısı artmaya başladı.

Defterdarlık başta olmak üzere Osmanlı maliye teşkilatı ve sistemi hakkında 16. yy.la sınırlandırılmış bir değerlendirme yapılacak olursa, bu konunun araştırılmasının ilk temelini İ. H. Uzunçarşılı tarafından atıldığını söylemek gerekir.¹ Onu "bütçe" üzerinde incelemeler yapan Ömer L. Barkan takip etmiştir.² Barkan tarafından incelenen ve "bütçe" adı verilen defterler, devlet hazinesinin gelir-gider muhasebesini ihtiva eden defter serileridir. Bu muhasebe defterleri, aslında günlük gelir-giderlerin tutulduğu "rûznâmçe" denilen defterin özetlenmiş hali durumdadır. Merkez hazinesine karşı taşra hazineleri üzerinde çalışmaları başlatan H. Sahillioğlu olup bu konuda araştırmacılara genel bir resim çizmiştir.³ Bundan sonra K. Röhrborn 16. yüzyılın sonlarında hazine defterdarlarının yükselişi hakkında çalışmıştır.⁴ C. Fleischer tarihçi Mustafa Ali'nin kariyeri üzerine olan araştırmasında onun görevlendirildiği taşra hazine defterdarlığı üzerinde durmuştur.⁵ Maliye idaresinin değişmesinin göstergesi olarak özellikle avarız ve cizyenin toplanma sistemi üzerinde çalışan L.T. Darling, maliye teşkilatı konusunu ele almıştır.⁶ E. Özvar'ın araştırmaları 17. yy.a yoğunlaşmasına rağmen 16. yy.a ait

1 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu (TTK), 1948).

2 Bir örnek, Ömer L. Barkan, "H.933-934 (M.1527-1528) Malî Yılına Ait Bir Osmanlı Bütçe Örneği", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası (İFM)*, 15/1-4 (1953-54), s. 251-328.

3 Halil Sahillioğlu, "Osmanlı İdaresinde Kıbrıs'ın İlk Yılı Bütçesi", *Belgeler*, 7-8 (1967), s. 1-33.

4 Klaus Röhrborn, "Die Empazipation der Finanzbürokratie im Osmanischen Reich (Ende 16. Jahrhundert)", *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, 122 (1972), s. 118-139.

5 Cornel H. Fleischer, *Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire: The Historian Mustafa Âli (1541-1600)*, (Princeton: Princeton University Press, 1986).

6 Linda T. Darling, *Revenue-Raising and Legitimacy: Tax Collection and Finance Administration in the Ottoman Empire 1560-1660*, (Leiden: E.J.Brill, 1996).

taşra hazine defterdarlıklarına dair bilgiler ihtiva eder.⁷ B. Aydın ve R. Günalan, Osmanlı Devleti tarafından yapılan memuriyet tayin kayıtlarını içeren ruus defterlerini inceleyerek araştırmacılar için taşra hazine defterdarları hakkında çok değerli veriler sunmuşlardır.⁸

Bu tür çalışmaların varlığına rağmen henüz 16. yüzyıla ait taşra hazine defterdarlığına dair derinlemesine incelemeler yoktur. Dolayısıyla bu makale taşra hazine defterdarlığına yoğunlaşacak ve taşra hazinesinin aslında devlet gelirinin bir parçası olarak düşünülmesi gerektiğini öne sürecektir. Taşra hazine defterdarlığında merkezden ayrı bir şekilde muhasebe kayıtlarının tutuluyor olması onların da incelenmesini gerektirmektedir. Bu makalede Halep'in seçilme sebebi, ilk taşra hazine defterdarlığının kurulduğu yer olması ve kuruluşundan itibaren merkeze para gönderen bir defterdarlık konumunda bulunmasıdır. Zaman olarak 16. yüzyılı seçmemin sebebi ise, birincil kaynak olan Osmanlı arşiv belgelerinin sayısının 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren artmasıdır. Bu sebeplerden dolayı makalede ahkam defterleri ve Halep hazinesine ait muhasebe defterleri kullanılarak, devletin mali teşkilatı içerisinde Halep defterdarlığının faaliyetlerinin özellikleri ele alınacaktır. Bunlar tespit edildikten sonra 16. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkmaya başladığı düşünülen Osmanlı Devleti'ndeki yeni mali sistem değerlendirilmeye çalışılacaktır.

I. Arap Defterdarlığından Halep Defterdarlığına

Sultan I. Selim tarafından Suriye bölgesi fethedildikten sonra Arap vilayeti kuruldu.⁹ Bu vilayete ilgili tarih kaydı bulunan ilk arşiv kaynağı devlet hazinesinin 1524-25 mali yılına ait bir muhasebe defteridir.¹⁰ Bu vilayetin oluşumu

7 Erol Özvar, "XVII. Yüzyılda Osmanlı Taşra Maliyesinde Değişim: Rum Eyaletinde Hazine Defterdarlığından Tokat Voyvodalığına Geçiş", *XIII. Türk Tarih Kongresi: Ankara, 4-8 Ekim 1999*, (Ankara: TTK, 2002), c. III-3, s. 1605-1634.

8 Bilgin Aydın ve Rifat Günalan, "XVI. yüzyılda Osmanlı Eyalet Defterdarlıklarının Ortaya Çıkışı ve Gelişimi", *Osmanlı Araştırmaları (OA)*, 30 (2007), s. 145-228.

9 Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi'nde bulunan, tarihsiz D. 9722 defterde kayıtlı kişilerin kimlikleri üzerinde araştırmalar yapan Suzuki, bu defterin hazırlanış tarihini, 26/n/923 (12/10/1517) ve sonrası olarak tesbit etti. Tadashi Suzuki, "Selim I's Expedition Against the Mamluks and Process of the Reorganization of the Conquered Lands", *Orient*, 30/1 (1987), s. 90-107 (Japonca).

10 Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi (TSMa).d 2143. Halil Sahillioğlu, "1524-1525 Osmanlı Bütçesi", *İFM*, 41/1-4 (1983), s. 437. Aynı yerinde "vilâyet-i Şam" olarak da zikredilmektedir.

Kanuni Sultan Süleyman dönemine ait olduğunu düşündüğümüz bir mecmuada belirlenmiştir.¹¹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)'nda bulunan 998 numaralı 1530 tarihli defterde ise hangi livalardan oluştuğu kaydedilmiştir. Buna göre vilayeti oluşturan livalar şunlardır: Şâm, Safed, Salt ve Aclûn, Gazze, Haleb, Hamâ ve Humus, Trablûs, Ayntâb, Birecik.¹² Bu vilayetin oluşumu bazı değişikliklere uğrayarak 1540 yıllarının ortasında da devam etmektedir.¹³ Bir muhasebe kaydından¹⁴ ve “Dîvân-ı Hümâyûn”dan çıkan ahkamdan (bundan sonra mühimme defteri)¹⁵ anlaşıldığına göre bu döneme kadar askerî-idari açıdan vilayetin en üst sorumlusu Şam beğlerbeğisi idi. Vilayet 1549 yılı civarında Şam ve Halep şeklinde ikiye bölündü.¹⁶

Bu değişime kadar bu vilayette devlet hazinesine ait olan gelirlerin mali sorumlusu kimdi? Bu konuda araştırmalar yapan Uzunçarşılı, kroniklere dayanarak Arap ve Acem defterdarlığının var olduğunu ve merkezinin Halep olduğunu yazmıştır.¹⁷ Bu görevlinin adının geçtiği arşiv kaynağı, Halep sancağına ait olan bir icmal defterindedir.¹⁸ Ancak henüz bu görevli hakkında ayrıntılı bilgi veren bir kaynak tespit edemedim.¹⁹ Arap vilayetinde adı geçen görevlinin yerine Arabistan

11 Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı (BOA), *401 Numaralı Şam Livâsı Mufassal Tahrir Defteri (942/1535)*, I, (Ankara: 2011), s. 6-7.

12 BOA, *998 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Diyâr-i Bekr ve Arab ve Zu'l-Kâdiriyye Defteri (937/1530)*, II, (Ankara: 1999), s. 286-406. Bu defter içinde Rumkale hakkında “vilâyet” terimi kullanılmıştır. Ve Adana, Üzeyr, Tarsus, ve Sis livaları, Çukurabad vilayeti olarak kayıtlıdır.

13 Halil Sahillioğlu (haz.), *Topkapı Sarayı Arşivi H.951-952 Tarihli ve E-12321 Numaralı Mühimme Defteri*, (İstanbul: IRCICA, 2002), s. 154. Bu vilayete bağlı olan livalar şunlardır: Şâm, Haleb, Trablûs, Safed, Kudüs, Hamâ, Humus, Birecik, Ekrâd, Salt-ı Aclûn, Gazze, Nâblus, Leccûn.

14 BOA, *998 Numaralı Muhasebe*, s. 292 (hâshâ-i mirimirân-ı Şâm).

15 Sahillioğlu, *E-12321 Mühimme*, s. 50.

16 Şam beğlerbeğisi Piri Paşa'nın tayin kaydı 8 Muharrem 956 (6/2/1549) dır. Halep beğlerbeğisi Osman Paşa'nın tayin tarihi ise Piri Paşa'yla aynıdır. Feridun Emecen ve İlhan Şahin, “Osmanlı Taşra Teşkilâtının Kaynaklarından 957-958 (1550-1551) Tarihli Sancak Tevcih Defteri I”, *Belgeler*, 23 (1998), s. 72, 74.

17 Uzunçarşılı, *Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, s. 327, 330. Uzunçarşılı'nın yazdıklarının çoğu Mustafa Âli'ye dayanmaktadır. M.H.Şentürk (haz.), *Künhü'l-ahbâr C.II : Fâtih Sultan Mehmed Devri 1451-1481*, s. 90-92.

18 BOA, *Tapu Tahrir Defterleri (TT.d) 422*, s. 138. Bu defter BOA'nın tesbitine göre 1536 tarihlidir.

19 1533 tarihli devlet hazinesinin ruznamçesinde Halep ve Şam'da ayrı ayrı vergi toplamaktan sorumlu iki kişi olup iki hazine olduğunu düşündüren bir kayıt bulunmaktadır. BOA,

defterdarı veya Arap defterdarının ismi, 1540 yıllarının ortasındaki hükümlerde sık sık geçmektedir.²⁰ Bu halde 1540 yıllarında Arap (veya Şam) vilayetinde mali işlerden Arap (Arabistan) defterdarının sorumlu olduğunun düşünülmesi daha makul olmaktadır. 1549 yılından önce bu defterdarlığın mali idaresi hakkında incelenebilecek kaynağın az olması nedeniyle bu defterdarlık hakkında açıklamalar da sınırlı kalmaktadır. Yine de 1544-45 tarihli mühimme defteri bu konuda biraz ipuçları veriyor. Bu defterdeki hükümler Haleb'e özgü bir hazinenin mevcut olduğunu ve mali işlerle uğraşanların bulunduğunu ispat ediyor.²¹ Bu durum defterdarı "muamelâtının kolay yürümesi için Haleb'te oturdu" diyen Uzunçarşılı'nın ifadesini doğrular niteliktedir. Ancak yeterli kaynak olmadığından bu durumun 1549 yılından önce geçerli olduğunu kesin olarak söylemek mümkün değildir.²² En azından 1549 yılından önce mali işlemlerin başında 1540 yıllarında Arap defterdarının bulunduğu ve Haleb'te hazine ve mali işlerle uğraşanların mevcut olduğu anlaşılmaktadır. Şu halde, bu genel çizgi, bu vilayet 1549 yılı civarında ikiye bölündükten sonra acaba değişmiş midir?

1568 yılı civarında Şam'da müstakil bir defterdarlık olduğu genelde araştırmacılar arasında kabul edilmiştir.²³ Ondan önceki durum hakkında A. Rafeq, Şam'da bir defterdarın var olduğunu, ancak onun Haleb defterdarlığının yetkisi altında mı yoksa İstanbul merkezine karşı mı sorumlu olduğunun kesin surette belli olmadığını vurgulamıştır.²⁴ Bu konuyu tespit etmek için hükümler incelendiğinde 1551-1552 tarihli mühimme defterinde ahkâmın muhatabı olarak önceki dönem gibi Arap veya Arabistan defterdarından söz edilmektedir.²⁵ Biraz

Kamil Kepeci (KK.d) 1863, s. 11 (an tahvil-i Hüsrev Beğ mîr-i köhne-i liva-i Haleb nâzır-ı emvâl-i Haleb ve Mevlâna Fethü'd-dîn kadı-ı köhne-i Haleb ve Muslıhi'd-dîn emîn-i köhne-i Haleb an emvâl-i Haleb...; an tahvil-i Ahmed Çelebi emîn-i ihrâcât-ı hâssa der Şâm ve nâzır-ı emvâl-i vilâyet-i Şâm an hızzâne-i Şâm).

20 Sahillioğlu, *E-12321 Mühimme*, s. 50, 105, 131 v.s.

21 Sahillioğlu, *E-12321 Mühimme*, s. 237, 268, 394 (Haleb hazinesi); s. 104, 105 (Haleb'de mukataacı); s. 131 (Haleb'in gümrük emîni olan erbâb-ı timârdan olan Haydar Beg); s. 320, 340 (Haleb emini olan Nasbî oğlu Hasan).

22 Aydın ve Günalan, ruus defterlerini araştırıp "defterdarlık-ı Şam"la ilgili 6/6/1547 tarihli bir kayıt bulmuşlardır. Bu tek kayıtle Şam'da hazine defterdarı olduğunu belirtmekte yeterli sayılmamaktadır. Bilgin Aydın ve Rifat Günalan, "Eyalet Defterdarlıkları", s. 212.

23 Uriel Heyd, *Ottoman Documents on Palestine 1552-1615: A Study of the Firman According to the Mühimme Defteri*, (Oxford: Clarendon Press, 1960), s. 42-43.

24 Abdul-Karim Rafeq, *The Province of Damascus 1723-1783*, (Beirut: Khayats, 1966), s. 16.

25 Abid Yaşaroğlu, "Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Koşullar 888 Numaralı Mühimme Defteri (1a-260a. tahlil ve transkrip)", (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 1995),

sonra 1553 tarihli bir maliye ahkam defterinde “hazîne-i âmirenin Halep cânibi defterdârı” olarak geçmektedir.²⁶ Bundan sonraki hem mühimme defterleri ve hem maliye ahkam defterleri bazen Arap defterdarı ve bazen Halep defterdarının adının zikrediliyor olması bu ikisinin aynı görevliyi kastettiğini düşündürmektedir. Fakat 1553 tarihli devlet hazinesi ruznamçesinde hem Şam ve hem Halep’te birer defterdar olduğunu düşündüren bir kayıt bulunmaktadır.²⁷ Bu konu üzerinde durulmak için hükümler incelendiğinde Şam beğlerbeğisine gönderilen hükümlerde Halep defterdarının ismi de geçmektedir.²⁸ Bunun dışında bu defterdar, sık sık Şam vilayetine bağlı olan Kudüs,²⁹ Şam,³⁰ Sayda ve Safed,³¹ ve Gazze³² gibi sancakların işleriyle ilgilenmektedir.³³ Bu durumdan Halep (veya Arap) defterdarı, iki vilayetin mali işlerinin sorumlusu gibi gözükmektedir. Böyle olmasına rağmen sayısı az olsa da Şam’da “nâzır” veya “nâzır-ı emvâl” isimli görevli ortaya çıkmaktadır.³⁴ Halep defterdarı ve Şam nazırının ayrı ayrı faaliyette bulduklarını gösteren hüküm de mevcuttur.³⁵ Halbuki Halep defterdarına gönderilen bir hükümde, Şam nazırı olana Şam hazinesinin muhasebesini defterdara göndermesi istenilmiştir.³⁶ Ayrıca Şam nazırı, Arap defterdarından gerekli bir yazı

s. 51, 54, 180 v.s. 34. sayfada Halep defterdarı muhatap olarak kayıtlı. Ancak aslını incelemediğim için burada işaret etmekte yetinmekteyim.

- 26 KK.d 63, s. 314. Ayrıca BOA, Maliyeden Müdevver Defterleri (MAD.d) 233, s. 81.
- 27 MAD.d 557, s. 49 (İbrâhîm Beğ defterdâr-ı vilâyet-i Şâm), 54 (Mehmed Çelebi defterdâr-ı hîzâne-i vilâyet-i Haleb). İbrâhîm Beğ’de “hîzâne” kelimesinin geçmemesi dikkate alınmalıdır.
- 28 BOA, Mühimme Defterleri (A.DVNSMHHM.d) 3, nu. 190. Bu defter yayımlanmıştır. BOA, 3 *Numaralı Mühimme Defteri*, (966-968 / 1558-1560), (Ankara: 1993). MAD.d 2775, s. 7, 146, 295, 359, 398, 444, 562, 645, 803, 932, 933 v.s.
- 29 A.DVNSMHHM.d 6, nu.49. Bu defter yayımlanmıştır. BOA, 6 *Numaralı Mühimme Defteri* (972 / 1564-1565), (Ankara: 1995). MAD.d 2775, s. 232, 559, 626, 718.
- 30 A.DVNSMHHM.d 3, nu. 191, d 5, nu. 1121. 5 Numaralı Mühimme Defteri yayımlanmıştır. BOA, 5 *Numaralı Mühimme Defteri* (973 / 1565-1566), (Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 1994). MAD.d 2775, s. 7, 295, 444, 562, 644, 645, 803, 932, 933, 1072, 1241.
- 31 MAD.d 2775, s. 107.
- 32 MAD.d 2775, s. 108, 741, 764.
- 33 17/5/1565 tarihli hüküme göre Şam beğlerbeğliğine bağlı olan sancaklar şunlar idi: Şâm, Trablûs, Safed, Kudüs, Aclûn, Gazze, Nâblus, Leccûn, Kerek-Şavbek, ve Humus. Halil İnalçık, “Adâletnâmeler”, *Belgeler*, 3-4 (1965), s. 100-101. A.DVNSMHHM.d 6, nu.1165.
- 34 A.DVNSMHHM.d 3, nu. 190, 1458, d 6, nu. 49, d 5, nu. 523. MAD.d 2775, s. 412.
- 35 A.DVNSMHHM.d 3, nu. 190, 191.
- 36 A.DVNSMHHM.d 6, nu. 49.

aldıktan sonra harcama yapabilmıştır.³⁷ Bu hal paralel gibi çalışmış gözükken iki görevli arasında Halep defterdarının yetkisinin Şam nazırının üstünde olduğunu düşündürmektedir. Bu konuda daha önce bahsettiğim gibi Şam vilayetiyle ilgili hükümlerde Halep defterdarının adının sık sık geçiyor olması, iki vilayetin mali işleriyle ilgili olarak hep Arap veya Halep defterdarından söz edilmesi, mali konuda iki vilayetin en yüksek makamının defterdar olduğunu düşündürmektedir. Aslında bu karışık durumu yaratan temel sebep Halep ve Şam'da iki hazinenin bulunmasıdır. Bu iki hazinenin mevcudiyeti, bir hükümden ve mukataa defterinden anlaşılmaktadır.³⁸ İki ayrı hazinenin bulunmasına rağmen 1560'lı yılların ortasına kadar Arap (Halep) defterdarının, iki vilayetin mali işlerinin en üst sorumlusu olduğu söylenebilir.

Halep ve Şam'ın iki ayrı defterdarlık olmalarının tarihi, hükümlere dayanarak 1567 yılı civarında tespit edilebilir.³⁹ Bu tarihte Şam defterdarlığının Halep defterdarlığından ayrılması başka bir anlam da taşımaktadır. Bu defterdarlığın kuruluşuyla birlikte Halep ve Şam vilayetleri, sadece askerî açıdan değil, mali açıdan da birbirinden ayrılmıştır.

II. Halep Defterdarlığının Mali İşleri

Halep hazinesiyle ilgili işleri anlamak için defterdarın altında çalışan katiplerin tuttukları kayıtları incelemek gerekmektedir. Bu inceleme için BOA'de uygun bir defter bulunmaktadır. MAD.d7146 referans numaralı, bu defter üzerinde çalışılarak Halep defterdarının görev ve faaliyetleri ortaya konulmaya çalışılacaktır.

II-1. MAD.d7146

Söz konusu defter Halep hazinesinin 1569-1594 tarihleri arasında 25 yıllık süreçte çeşitli vesikaların toplandığı 242 sayfalık bir defterdir. Bu defterin başında

37 A.DVNSMHHM.d 5, nu. 523.

38 Yaşaroğlu, *Koşuşlar 888 Numaralı Mühimme*, s. 277. MAD.d 4175, s. 63 (teslimât-ı hazine-i Şâm ve Haleb). Sonunda hicri evahir-i Rebiülevvel 978 (8-9/1570) tarihi atılan bu Şam mukataa defteri, hicri 970-974 (1562/63-1566/67) tarihleriyle ilgili kayıtlarını tutmaktadır.

39 BOA, A.DVNSMHHM.d 7, nu. 356 (21/10/1567), 401 v.s. Bu defter yayımlanmıştır. BOA, *7 Numaralı Mühimme Defteri*, (975-976 / 1567-1569), (Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 1998). 28 Rebiülâhîr 976 (1/11/1567) tarihli maliye ahkâmında şu cümle bulunmaktadır. "Bundan akdem vilâyet-i Şâm'da defterdâr olmamağın..." (BOA, Evamir-i Maliye Defterleri (D.EVM. d) 26278, s. 125).

mahiyetini anlatan bir başlık yoktur, sonunda da tarihi, sorumlusunun imzası ve mührü bulunmamaktadır. Öte yandan içinde bulunan bazı vesikalarda başlık, tarih, imza ve mühür yer almaktadır. Buradan hareketle bu defterin aslında ayrı ayrı yazılan vesikaların sonradan bir amaçla bir araya toplanmış olduğu düşünülebilir.

Defter içinde toplam 44 adet vesika bulunmaktadır. Bunlar: muhasebe 32, arz 5, irsaliye ile ilgili 4, zimmetle ilgili 1 ve tam değerlendiremediğim 2 adet vesikadır (Cetvel 1). Muhasebe denilenlerin çoğu, günlük gelir-giderin kaydının tutulduğu ruznamçenin özeti olup siyakat yazısıyla yazılmıştır (icmâl-i muhâsebe). Muhasebelerden ikisi ise farklı hüviyet taşımaktadır. Birinde (Cetvel 1- 37) Halep Defterdarı İbrahim Efendi'nin hesapları esas alınarak ondan sonra aynı görevi yapan Ramazan Efendi, Yahya Efendi ve Mahmud Efendilerin hesapları mukayese edilmekte ve defterdar olarak başarıları değerlendirilmektedir.⁴⁰ Diğerinde ise (Cetvel 1-38) Nuh Efendi'nin hesapları esas alınmak suretiyle İbrahim Efendi'den Mahmud Efendi'ye kadar toplam 12 kişinin aynı tür değerlendirmelerini ihtiva etmektedir.⁴¹ Tarih süresi açısından muhasebeler arasında tam bir yıllık süreyi kapsayan 15 muhasebe bulunmaktadır. Bunlardan bazıları aynı defterdar tarafından tekrarlanmış muhasebelerdir. Muhasebelerden birisi bir yılı aşkın bir süreyi, on dördü ise bir yılın altındaki bir süreyi içermektedir. Tam bir yılın muhasebesi güneş takvimine göre iki nevrüz arasında tutulmuştur. Bu şekilde tutulmasının sebebi, devlet hazinesinde de aynı tarzda muhasebe tutuluyor olduğundan onunla uyum içerisinde olmaktır.

Muhasebe dışında merkeze sunulması gereken diğer bir belge "arz" idi. Bu vesika kolay okunabilecek, açık bir el yazısı ile cümleler halinde yazılmıştır. Arz içinde ele alınan iki konu bulunmaktadır. Birincisi defterdarın sorumlu olduğu süreyle ilgili gelir-giderin özettir. Bu tür arzın, muhasebe içeriğinin düz yazıyla yazılarak sesli şekilde okunmak amacıyla hazırlanmış bir metin olduğu düşünülebilir.⁴² Bundan dolayı bu arz aslında "nevrûz muhâsebesi" denilen muhasebe

40 İbrahim Efendi'nin tayin tarihi 1 Ramazan 988 (10/10/1580) dir (Aydın ve Günalan, "Eyalet Defterdarlıkları", s. 189). Ayrıca, A.DVNSMHM.d 43, nu. 507. Mahmud Efendi'nin tayin tarihi 28 Zilkade 995 (30/10/1587) dir (Aydın ve Günalan, "Eyalet Defterdarlıkları", s. 189). Bu Mahmud Efendi, Tezkereci-zâde olarak tanınmıştır. Selânikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî* (971-1003/1563-1595), Mehmet İpşirli (haz.), (Ankara: TTK, 1999), I, s. 193.

41 Nuh Efendi'nin ne zaman tayin edildiği belli değildir. Kendisi azl edilerek tekrar Tezkereci-zâde Mahmud Efendi'nin tayin edildiği tarih 22 Muharrem 1000 (9/11/1591) dir (Selânikî, I. s. 258). Değerlendirmenin en geç tarihle ilgili kaydı şöyle: "an zamân-ı Nuh Efendi ve Hızır Paşa ve Mahmûd Efendi der vâcib-i sene 998" (MAD.d 7146, s. 241).

42 Bir arz üzerinde "okundu" kaydı bulunmaktadır. MAD.d 7146, s. 148.

gibi padişahın huzurunda okunmuş olmalıdır.⁴³ İkincisi, hazineye ait her çeşit gelirin toplanmasında gayret gösteren kişiler hakkında olup, ya bir iş verilmesi ya da tasarruf ettiği maaşa veya dirliğe (zeamet ve tımar) zam konulması talep edilmektedir. İki konu birbiri ile bağlantılı idi, her hâlükârda muhasebe okunduğunda bu konuda hizmet verenler için haklı olarak iş ve zam talep edilebilirdi.⁴⁴ Bunlardan anlaşıldığı üzere bu iki vesikanın - muhasebe ve arzın - merkeze kesin sunulması gerekiyordu. Günümüze kadar intikal eden Halep hazinesinin bazı defterleri, muhasebe, arz ve hazine ruznamçesi birlikte ciltlenmiştir. Buna göre hazine ruznamçesi de sunulması gereken bir vesika olarak düşünülmelidir.

Bu üç tür vesika dışında merkeze takdim edilenler arasında “irsâliyye muhâsebesi” bulunmaktadır. Bu, sonraki dönemin Halep hazinesi defterleri içinde pek rastlanmayan bir türdür. Bunun sebebi “icmâl-i muhâsebe”sinin irsaliye kısmında ilgili kayıtların yer alması olabilir. Bu tür muhasebe içeriği şöyledir:

(1) başlık: sorumlunun ismi, ilgili muhasebe süresi.

(2) gelir: toplam miktar, gelir kaynağı.

(3) gider: toplam miktar, finansman kaynağı. Bu kısım içerisinde ayrıntı olarak, gönderildiği her defa parayı nakleden sorumlunun ismi, gönderilme tarihi (belki hareket tarihi), para miktarı, paranın ana kaynağı yazılı idi.⁴⁵

Adı geçen 4 tür vesika, merkez bakımından hem taşranın mali durumunu öğrenmek için hem de defterdarın işini değerlendirmek açısından gerekli malzemeler idi. Bu nedenle bu vesikalar, irsaliye sırasında merkeze gönderilmiştir.⁴⁶ Son olarak MAD.d7146'nın özelliğini açıklayarak hazırlanışı üzerinde duralım.

43 Nevruz muhasebesi hakkında bkz. Halil Sahillioğlu (haz.), *Koca Sinan Paşa'nın Telhisleri* (İstanbul: IRCICA, 2004), s. 7. Ayrıca Başdefterdar yanında çalışan katipler arasında bu tür muhasebe hazırlayan katip bulunmaktadır. Ömer L. Barkan, “974-975 (M.1567-1568) Mali Yılına Âit Bir Osmanlı Bütçesi”, *İFM*, 19/1-4 (1957-58), s. 325 (Atıf Efendi nu.1734, 279b).

44 “Bundan akdem Halep defterdârları olan kullarının muhâsabeleri pâye-i serir-i alâya okundukda mâl-ı pâdişâhiye hidmet eden adamlarına riâyet olunagelmeğin” (MAD.d 7146, s. 203). İkinci konuyla ilgili defterdar tarafından merkeze “kazâyâ defteri” gönderildiğinden söz geçmektedir (MAD.d 7146, s. 106, 193).

45 MAD.d 7146, s. 110. Bu irsaliyeden Kars kalesinde bulunan askerleri için o senenin 5. defaki maaşı ödendi. Bu nedenle bunu da “el-bâki” kalemi altında ihraç edilmektedir. Başka irsaliye muhasebelerinde kise içine konulan paranın türü de yazılıdır (MAD.d 7146, s. 223/1, 223/1-B).

46 Selânikî, merkeze gönderilmesi gereken defterler konusunda ayrıntısını yazmamasına rağmen irsaliye sırasında İstanbul'a “defteri ve arzları” geldiğini yazmaktadır. Selânikî, II. s. 786.

Bu defter içinde yer alan bir tam yıllık muhasebe aslında çok nadir bulunan bir türdür. Sahillioğlu'nun açıkladığı gibi taşra hazinesine ait muhasebenin süresi genelde mali sorumlusunun tayin-azil tarihine bağlı idi.⁴⁷ BOA'de mevcut Halep hazinesinin ilk ruznamçesi 1592 tarihli olup bunda ve sonrasında 17. yüzyılın ortalarına kadar olan muhasebelerinin hiçbirinde nevrızdan nevrıza kadar tutulan muhasebe bulunmamaktadır. Bunun dışında bu defterin özelliğini gösteren, tarihi bulunmayan iki muhasebe vardır (Cetvel 1- 37, 38). Yukarıda bahsettiğim gibi Halep defterdarı olanların yaptıkları işleri değerlendirmek için hazırlanmıştır. Bununla alakalı bir kayıt, dönemin tarihçisi Selânikî'de bulunabilir. Selânikî'ye göre, evası/ş/1002 (5/1594)'te daha önce bu görevi yapan 7 kişi (Nuh, Ramazan, Mustafa, Yahya, Mahmud, Ömer ve Ahmed) soruşturmaya uğradı. Sunulan muhasebeleri karşılaştırılıp kendilerinden para talep etmek için padişaha bu bilgi takdim edilip onaylandı. Ömer ve Mahmud, ikisi müsadereye uğrayıp hapsedildi. Aradan 4 ay (9/1594) geçtikten sonra yine benzer bir soruşturma yapıldı. İsmi açıklanmayan 8 kişi sorgulandı. Özellikle önceden her sene merkeze Halep'ten 400.000 altın tutarından fazla hazine gelirken 200.000 altın bile gelmemesinin sebebi sorulmuştur.⁴⁸ İkinci soruşturmada isimleri belli olmamasına rağmen Cetvel 1-38'de ismi geçen 12 kişiyle birinci soruşturmada adı geçen 7 kişi aşağı yukarı aynı kişilerdir.⁴⁹ MAD.d7146'nın en geç tarihli muhasebesi olan Ali Efendi'nin hesapları 22.3.1594 tarihinde kapanmaktadır.⁵⁰ Bu da merkezde yapılan soruşturma tarihine yakındır.

Bundan dolayı MAD.d.7146'nın Selânikî'nin bahsettiği 1594 tarihli soruşturma ile ilgili olduğu ve soruşturmaya tabi olan Halep defterdarlarının yaptıkları işlerin mukayese edilip değerlendirilmesinde kullanılmak amacıyla muhasebe, arz, irsaliye muhasebesi gibi aslında ruznamçenin özeti olan defterlerin bir araya getirilmesi ile meydana geldiği düşünülebilir. Bu nitelikte bir defterden faydalanılarak Halep defterdarının işleri daha somut bir şekilde ele alınabilir.

47 Sahillioğlu, "Kıbrıs'ın Bütçesi", s. 7-9.

48 Selânikî, I. s. 366, 367, 388, 389.

49 Bu muhasebe, çıkan hatt-ı hümayuna dayanarak hazırlandı. Muhtevası Halep defterdarı olanların sundukları muhasebelerini Nuh'un muhasebesiyle karşılaştırarak Nuh'dan noksan gelen malları sorumlulara ödetmektir. Bu muhasebede sözedilen defterdarları tarihi sırasıyla şunlardır. İbrahim, Sinan, Seyfullah, Mustafa, Ömer, Ramazan, Yahya, Mahmud, Ali Paşa, Seyyid Ahmed, Nuh, Hızır Paşa. MAD.d 7146, s. 240-241. Ali Paşa ve Hızır Paşa, ikisi beğlerbeği olup "nâzır-ı emvâl" yetkisini taşıdıkları için mali işlerde sorumlu idi.

50 Ali Efendi'nin muhasebesinde "para-i cedid" diye geçtiğine göre Mısır ve Suriye'de tedavül eden "para" isimli gümüş sikkeye tashih yapılmış olabilir.

II-2 Halep Defterdarının İşlerinin Özelliği

MAD.d7146 üzerinde durmadan önce başta Halep defterdarının ilgilenmesi gereken iş alanlarını belirlemek için hükümlere göz atalım.

Aydın ve Günalan tarafından tanıtılan, Halep defterdarına hitap edilen bir maliye ahkamı, aslında aynı konuda benzer dönemde sıkça gönderilen hükümlerinden birisiydi.⁵¹ Bu hükümlerde bahsedilen defterler defterdarın ilgilenmesi gereken işleri anlamak açısından önemlidir ve burada şöyle özetlenebilir.⁵²

Mukataa ile ilgili iki defter vardır: ① ruznâme defteri ve ② fūrûht defteri. Ruznâme, mukataalardan toplanıp sarf edilen gelir ve giderlerin durumunu anlatan muhasebe defteridir. Fūrûht, mukataa üzerinde devlet ve mültezim arasında akdedilen kontratların kaydedildiği defterdir.⁵³

③ Vârissiz vefat eden insanın mirasının hazineye geçmesiyle alakalı beytül-malın müfredat defteri.

④ Vakıflarda çalışanların kaydı ve gelir-giderle ilgili cihet ve muhasebe defteri.

⑤ Hazineden ulufe ve tekaüt şeklinde gelir alanlarla ilgili “kul taifesi, mütekâid, ve sair müşâhere-horân” defteri. Mukataa ve beytül-mal hazinenin

51 Aydın ve Günalan, “Eyalet Defterdarlıkları”, s. 160-161. MAD.d 7534, s. 872 (10/9/1576).

52 MAD.d 7534, s. 1383, 1463. A.DVNSMHM.d 30, nu. 464.

53 Aydın ve Günalan’ın tanıttıkları hükümde “kıstü’l-yevm defteri” olarak bahsedilen defter hakkında, “her mukâtaanın fūrûhtü niceyedir ve kimin üzerindedir, şartı kaç ayda bir kıstü’-yevm vermektedir...” diye anlatılmıştır. Bundan aşağı yukarı mukataa ile ilgili şartları kaydeden defter olduğu anlaşılır. Aynı hükümde kıstü’l-yevm defteriyle ayrı vesika gibi sözedilen “urüz tezkereleri”, metin içinde ne olduğu anlaşılmamaktadır. Kıstü’l-yevm defteri başka hükümlerde geçmemektedir. Diğer hükümlerde “fūrûht mukâtaât defteri ki sûret-i urûzdur” (MAD.d 7534, s. 1368, 1463) kaydı olduğuna göre ikisi aynı gibi gözükmüyor. Halep defterdarına gönderilen Trablus-ı Şam haslarıyla ilgili bir hükümde mukataanın şartlarından sözedildikten sonra şöyle kayıtlıdır. “mukâtaa-i mezkûre mezbûrların üzerlerinde mukayyed olduğu sicil olub sureti hazine-i Haleb’de mahfûz olan arz tezkeresine kayd, verilen mukâtaât bu minval üzere verilürdi” (A.DVNSMHM.d 14-2, nu. 956). Bu hükümlerden anlaşıldığı kadarıyla arz tezkeresine kaydedilen belge, devlet (temsalcisi olan defterdar) ve mültezim arasında sözleşme yapıldıktan sonra kadının tasdikinden geçmiş olan olmalıdır. Kıstü’l-yevm, uruz, fūrûht, ve arz tezkeresi gibi ayrı terim konular, büyük ihtimale mukataanın şartıyla ilgili benzer vesika olduğu düşünülebilir. Buna göre örnekler nadir olmasına rağmen “urüz” kelimesi “arz”ın çoğuluğu olabilmektedir. Halep hazinesi ile ilgili fūrûht defterinin bir örneği, MAD.d 4972.

gelir kalemlerinden, kul taifesi ve sair gider kalemlerindendi. Vakıflarda çalışanların kayıtları ve vakıfların muhasebeleri devlet tarafından denetlenmekteydi. Bunlar Halep defterdarının alakadar olması gereken görev alanıydı. Bundan sonra MAD.d7146'da olan bir muhasebe üzerinde durulup özellikle giderler kısmı yoğun olarak incelenecektir.

Cetvel 1-18'deki muhasebeden o mali yılda Halep Beylerbeyi olan Üveys Paşa ve 3 defterdar (İbrahim Efendi, Sinan Efendi ve Seyfullah Efendi) sorumluydu.⁵⁴ Bu, tutulan güneş takvimine dayalı bir yıllık muhasebedir. Bu muhasebenin gelir-giderleri Cetvel 2 olarak gösterilmektedir.⁵⁵ Burada gelirlerin ayrıntısına girilmeyecektir. Para birimi olarak akçe kullanılıp onun altına çevrilen değeri de yazılıdır.

Gelir kısmında Cetvel 2'de, 1. kalem (savaş ortamında istenilenler), 2. kalem (mirasla alakalı olanlar), ve 3. kalem (üzerinde daha sonra durulacaktır) her sene olağan durumda miktarı tahmin edilemeyen gelirlerdir. 4. kalemde yer alan mukataa, cizye, belge bedeli ve tefavüt gelirleri, normal durumda hem merkez ve hem taşra hazinelerinde ana gelir kaynağını oluşturmaktaydılar.

Giderlerdeki maaş kalemini üçe ayırabiliriz. ① hazine işleri için çalışanlara ödenen maaş ve bedel, ② askere ait olan maaş, ③ tekaüt almaya hakkı olanlar (mütekait) için ödenen para. ①, tekrar ikiye ayrılabilir. Birincisi hazine çalışan katiplerin maaşıdır. İkincisi Cetvel 2'de maaş sınıflamasının içerisinde 3 ve 4. şıklarında bulunup hazineye teslim edilmesi gerektiği halde edilmeyen gelirlerin toplanması için istihdam edilen kimselere harcanan paradır. Bu amaçla Şam yeniçerisi ve kapıkulu istihdam edilip “havâle” olarak mültezimin yanına gönderilirdi. Özellikle Şam yeniçerisi, Kıbrıs, Yemen, Halep ve Şam defterdarlarının yanlarında “havâlelik” yapıyor, hac yolların muhafazasında, Mekke'de güvenliğin sağlanmasında görev alıyor ve mültezimin para toplamasında güç olarak kullanılıyordu.

54 İbrahim Efendi'nin tayin tarihi dipnot 40'de sözedilmiştir. Sinan Efendi'nin tayin tarihi 28 Rebiülâhîr 990 (22/5/1582)dir (Aydın ve Günalan, “Eyalet Defterdarlıkları”, s. 189). Seyfullah Efendi hakkında, 26 Safer 991 (21/3/1583) tarihli bir hüküm, Halep defterdarı görevinde iken Şıkk-ı Sâni defterdarına tayin edildiğinden bahsetmektedir (A.DVNSMHHM.d 44, nu. 323).

55 Cetvel 2, orijinal metnin tam çevirisi değildir. Parantez içinde olan rakam altın değeridir. Cetvel 1 (31 ve 33)'li muhasebe “para” isimli gümüş sikkesiyle değeri tutulmuştur. Sonraki döneme ait olan Halep hazinesinin muhasebeleri “para” ile değeri tutulmaktadır. 1639 tarihli MAD.d 1277 numaralı defter ve sonraki defterler kamil gürüş ile tutulmaktadır. MAD.d 1277'den bir iki yıl önceki MAD.d 12775'i, restorasyondan dolayı inceledim.

Bu şekilde farklı yerlere yayılmış durumda idiler.⁵⁶ Anlaşılan o ki Halep defterdarı hazine işlerini katiplerin, Şam yeniçerisi ve kapıkulu güçlerinin yardımıyla yürütmekte idi. Hazine kayıt muamelesi katipler tarafından yapılmakta, gelirlerin temini için icra gücü olarak Şam yeniçerisi ve kapıkuluna başvurulmakta idi. Katiplere gayretli çalışmalarının bedeli olarak “hilat” bağışlanmakta, masrafı bu muhasebe kaydına geçmektedir.⁵⁷ Hazineye ait gelirleri toplamakla görevli olanlar için yukarıda da bahsedildiği üzere merkeze arz sunulup yeni görevli ve maaş veya dirliğe zam gibi talepler yapılırdı.

② Güvenlik için kaleye konulan askerlerin maaşlarının dağılımı ikiye ayrılabilir. Biri Halep vilayeti içerisindeki kalelerde kalan askerlerin maaşıdır. MAD.d 7146'dan sonraki bir ruznamçeye göre bu kaleler Halep, Adana, Ayas, Zamantu, Payas ve Merkez kaleleridir.⁵⁸ Diğeri, Halep vilayetinin dışında olan Erzurum ve Kars kalelerindeki askerlerin maaşıdır. Erzurum kalesi askerine Halep hazinesinden maaş ödenmesi konusunda arşiv kaynaklarında tespit edilebilen ilk tarih 1550'li yıllara denk gelmektedir.⁵⁹ Hazinesinin Kars kalesi ile ilişkisi yeni kurulmuş sayılır. 1550'li yılların sonunda Şehzade Bayezid'in İran'a firarından dolayı meydana gelen Osmanlı ve Safevi devletlerinin diplomatik faaliyetleri sonucunda Kars boşaltılmıştır. 1578 yılında Safevi Devleti ile savaş başlayınca, aynı yılın son günlerinden itibaren Kars kalesinin tamiri için gerekli hazırlıklara başlanmıştır.⁶⁰ Halep hazinesinin Kars kalesiyle irtibatı bununla başlamış olmalıdır. Normalde yılda dört defa ödeme yapılırken üzerinde durduğumuz 1582-83 mali yılında

56 A.DVNSMHH.d 12, nu. 597. Bu defter yayımlanmıştır. BOA, 12 Numaralı Mühimme Defteri (978-979 / 1570-1572), (Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 1996).

57 MAD.d 7146, s. 100.

58 MAD.d 1346, s. 25, 44, 45, 81, 90, 92. Okuyamadığım bir kale ismi var (s. 75). Ayas, şimdiki Yumurtalık, Zamantu, şimdiki Melik Gazi, Payas, şimdiki Yakacık'tır. Merkez kalesi ise Payas ile İskenderun arasında bir yerde olmalı. Halil Sahillioğlu, “Dördüncü Muradın Bağdat Seferi Menzilnamesi (Bağdat Seferi Harp Journal)”, *Belgeler*, 3-4 (1965), s. 19. Zamantu, Halep'in komşusu olan Zülkadir vilayeti içinde idi. Ancak Zülkadir vilayetinde müstakil hazine defterdarı olmayup Halep defterdarı o vilayetteki mali işlere bakardı. Bu konuda Halep defterdarı adına çıkarılan “tezkere” isimli vesika hakkında Yasuhisa Shimizu, “On the Operation and Supervision of the Muḳāṭa'a System under the Ottoman Empire During the Late Sixteenth Century: An Analysis of Documents Related to the Financial Department of Halep”, *Memoirs*, 69 (2011), s. 133-140.

59 Yaşaroğlu, *Koşuşlar* 888 Numaralı Mühimme, s. 76. A.DVNSMHH.d 3, nu. 531.

60 Bekir Kütükoğlu, *Osmanlı-İran Siyâsi Münâsebetleri I 1578-1590*, (İstanbul: İ.Ü. Edebiyat Fakültesi, 1962), s. 71.

Kars kalesine beş defa maaş ödenmiştir. Erzurum'un doğusunda bulunan kalelere maaş gönderimi MAD.d7146'a göre 1579-80 mali yılında Ardahan ve Hasankale ile başlamıştır.⁶¹ Bu durum tarih ilerledikçe Kars kalesi dışında da yayılmıştır.⁶² Demek ki Osmanlı Devleti'nin Doğu serhaddında askerî strateji yürütmesinde Halep hazinesi finansman açısından katkı sağlamaktaydı. Buraya kadar ele alınan olağan harcamanın dışında "el-bâkî" (geri kalan) ismiyle başka bir harcama kalemi bulunmaktadır.

"El-bâkî" kalemi altında özetle iki tür gider kalemi bulunmaktadır. Bu aslında hazinenin gereken harcamaları çıkarıldıktan sonra geri kalan fazla kısmıdır. Bu kalemlerden biri "irsâliyye" dir, 1582-83 mali yılında hem Erzurum'da bulunan Doğu seferi serdarı olan Ferhad Paşa'ya, hem de İstanbul'a gönderilmiştir. Hatta hicri takvimde üç ayda bir ödenmesi icap eden askerlerin maaşı, bu sene Kars kalesi askeri için beş defa ödendiğinden beşinci ödeme "irsâliyye" kısmından karşılanmıştır. Diğeri, tüm harcamaların sonunda hazinede kalan paradır. Buna bu muhasebede "el-bâkî der tebdîl" denildi. Burada kullanılan "tebdîl" kelimesi önemlidir. Bu defterdarın yapması gereken işle alakalıdır.

Şöyle ki: Hazineye ait olan gelirler toplandığında, kimin elinde kaldığına göre muhasebede ayrı terim kullanılmıştır. Reaya ve mültezimin elinde kalana "bakâyâ" denilmiştir. Öyle ise hazineye toplandıktan sonra ne olacak? Gelirler içinde "bakıyye" adıyla kayıtlı olan bir kısım bulunmaktadır. Bu, 1582-83 mali yılının muhasebesinde "bakıyye-i muhâsebât-ı defterdârân-ı sâbık ki der tebdîl bûde ve tahsîl şüde" şeklinde kayıtlıdır. Bu ne anlam taşımaktadır? Sahillioğlu'nun açıkladığı gibi Sultan I. Selim'in Mısır ve Suriye fethinden sonra merkezin ilgilendiği konu bu bölgeden merkeze gönderilen vilayet gelir hazinelerinin altın olması idi. Bunun için hazineye toplanan çeşitli gümüş paralar, esnaf ve tüccara dağıtılır ve karşılığında bunlardan altın toplanırdı. Bu işleme "tebdîl-i hasene" adı verilir-di.⁶³ Buradan hareketle düşünürsek, yukarıdaki cümle, "gümüş paralardan altına çevirip toplanan, daha önceki defterdarların ödemediği geri kalan gelir" anlamı çıkartılabilir. İşte gelirlerin reaya ve mültezimden hazineye toplanmasından sonra altına çevirilip merkeze gönderilme işi defterdarın görevidir. Bunu yapmadıysa "bakıyye" kalemiyle sonra toplanırdı. Bu durumu açıklayan vesika Cetvel 1-40'da gösterilmektedir. Altına çevirme işlerinde aralarında nasıl bir sorumluluk payla-

61 MAD.d 7146, s. 90.

62 Tomanis, Ahışa, ve Gori kaleleri. MAD.d 7146, s. 177-178.

63 Halil Sahillioğlu, "Osmanlı Para Tarihinde Dünya Para ve Maden Hareketinin Yeri", *Gelişme Dergisi*, özel sayısı (1978), s. 11, 25.

şımına gittikleri belli olmamasına rağmen burada toplam 35 kişi kayıtlıdır. Bu kayda göre, mültezim, Halep Hazinesi'nde hizmet edenler (vezzan, muhasebeci, mukataacı, ve tezkereci), Erzurum kalesinin askeri, zaim, zimmi, kapıkulu sipahisi, Şam yeniçerisi ve eski kadı olanlar bu işte borçlu kalmışlardır. Defterdarın kendisinin de borçlu olduğunu gösteren bir kayıt da bulunmaktadır.⁶⁴ Hatta bir hazine ruznamçesine göre yabancı tüccar da Halep hazinesine borcunu ödemiştir.⁶⁵ Bu şekilde hazineye toplanan çeşitli gümüş paraları altına çevirip irsaliyenin kaynağı sağlanmaya çalışıldı.⁶⁶

Cetvel 2'ye bakıldığında toplam giderden irsaliyenin, doğrusu vilayet dışı harcamasının yüksek olduğu anlaşılmaktadır. Bu sadece 1582-83 mali yılına ait bir özellik değildir. Halep hazinesinin yıllık gelir-giderini gösteren Cetvel 3'e bakıldığında özelliğinin sadece o yıla ait olmadığı, 1569'dan yüzyılın sonuna kadar çoğu zaman vilayet içi harcamadan vilayet dışı harcamanın yüksek olduğu görülmektedir. Bu cetvel, Kıbrıs seferi ile başlamaktadır. İrsaliyenin ani yükselişi, Safevi Devleti'yle savaş başlamasıyla 1579-80 mali yılında ortaya çıkmaktadır. Toplam gelir ve irsaliyesinde en yüksek rakam 1582-83 mali yılında görülmektedir. Ertesi yıldan beri görünen düşüş Trablus-ı Şam'da bağımsız bir defterdarlık kurulması ile alakalıdır.⁶⁷ 1590-91 mali yılının yükselişi tam olarak değerlendirilememekte, 1596-97 yılının yükselişine Sultan III. Mehmet'in bizzat katıldığı Eğer (Macaristan) seferinin sebep olduğu tahmin edilebilmektedir. Genel seyirde anlaşılan, vilayet dışı harcamanın yüksekliği Halep hazinesinin genel özelliğidir.

Buraya kadar muhasebe kayıtlarına dayanarak Halep defterdarının işleri üzerinde duruldu. Sistemin kağıt üzerinde düşünüldüğü gibi yürümemesi Halep için de geçerliydi. Örneğin 1582-83 mali yılına ait muhasebenin sonuna 4

64 MAD.d 7146, s. 96, 131. Bir Halep hazinesi ruznamçesinde şöyle kayıt bulunabilir (MAD.d 7331, s. 212). "An tahvîl-i Mahmûd Efendi defterdâr-ı sâbık-ı hîzâne-i Haleb an bakıyye-i muhâsebe-i müşârûn ileyh ki der zimmet bâkî mânde bûd ve hâla berây-ı mevâcibât îrâd u masraf şûd."

65 MAD.d 4943, s. 142. Borç ödeyen Andreyta isimli Venedikli tüccardır.

66 Hazırlanıp gönderilen paranın hepsi altın olmaması ve kalitesi düşük olan paranın gelmesi de gerçektir. Selânikî, Kıbrıs'tan İstanbul'a gelen parayı yaktırıp kalite kontrol yapıldığında hepsinin kalitesi düşük olduğunu söylemektedir. Hem de taşradan çok sayıda irsaliyenin gelmesine rağmen kalitesiz olduğunu da açıklamıştır. *Selânikî*, II. s. 588, 702. Cetvel 1-36, paranın kalite kontroluyla ilgilidir.

67 MAD.d 7146, s. 110, 192. A.DVNSMHH.d 52, nu. 747 (12/3/1584).

/b/994 (24/7/1583) tarihi konulmuş olup nevrudan 4 ay geçmiştir.⁶⁸ Hatta bu mali yıla ait arz, 8 Şevval 991 (25/10/1583) tarihinde merkezde okunup kabul edildi.⁶⁹ MAD.d7146 içinde olan bir arzda nevruz geçtikten en az iki ay sonra muhasebenin kesilmesi adet olduğundan bahsedilmektedir.⁷⁰ Bu şekilde zaman zaman gecikme olmasına rağmen Halep defterdarının en önemli işinin vilayet dışı harcamalar için gelir sağlaması ve özellikle toplanan gümüş paralarını altına çevirip irsaliye hazırlaması olduğunu tespit ettik.

III. Yeni Çoklu Taşra Hazine Defterdarlıkları Sisteminin Ortaya Çıkışı

Başta Halep hazinesinin gelirinin devlet hazine muhasebesinde nasıl yansıdığına bakmaya çalışacağız. Günümüze intikal eden devlet hazinesi gelir-gider muhasebesinin özetinin (bundan sonra devlet muhasebesi) sayısının az olmasına rağmen yukarıda incelediğim 1582-83 mali yılına ait Halep hazine muhasebesine denk gelen aynı mali yıla ait devlet muhasebesi mevcuttur (MAD.d893).⁷¹ 16. yüzyıla ait olan devlet muhasebesinde merkezin geliri ile taşra hazinelerinin gelirleri ayrı ayrı yazılmıştır. 1582-83 mali yılının devlet muhasebesinde merkez hazinesinin sorumlusu olan 3 kişiyle alakalı gelirler akçe değerleriyle sırasıyla şöyledir: Rumeli defterdarı (79.818.422), Şikk-ı Sani defterdarı (25.099.663), Anadolu defterdarı (29.353.921).⁷² Taşra hazine defterdarları: Mısır (30.811.452), Halep (29.764.012), Şam (7.323.408), Karaman (5.302.133), Erzurum (4.262.138), Bağdad (3.640.000), Temeşvar (1.542.420).⁷³ Bundan anlaşıldığı üzere Halep'in geliri yükseklikte üçüncü sırada bulunmaktadır. Bu da Halep gelirinin devlet içinde olan önemini göstermektedir. Bu rakam MAD.d7146'daki 1582-83 mali

68 MAD.d 7146, s. 95, 101. Bu muhasebe, ilgili kayıtlara göre, bahsedilen tarihte Adana'nın Kurd Kulağı isimli yerinde Hacı Süleyman adlı Halep kalesinin bir askeri tarafından herhangi birisine teslim edildi.

69 Muhasebenin teslim tarihiyle arzın sunuş tarihi arasında geçmiş zaman zarfında muhasebe kontrol edilmiş. Arz ile muhasebe arasında rakamın farklılığı vardır.

70 MAD.d 7146, s. 195.

71 MAD.d 893'ün latin harf çevirisi hakkında Halil Sahillioğlu, "III. Murad Dönemine Ait 1582-83 (Hicri 990) Tarihli Bütçe", Mehmet Genç ve Erol Özvar (haz.), *Osmanlı Maliyesi Kurumlar ve Bütçeler*, (İstanbul: Osmanlı Bankası ve Arşiv ve Araştırma Merkezi, 2006), c. 2, s. 31-79.

72 Sahillioğlu, "1582-83 (Hicri 990) Tarihli Bütçe", s. 35, 37, 38. MAD.d 893, s. 9, 10.

73 Sahillioğlu, "1582-83 (Hicri 990) Tarihli Bütçe", s. 38, 39. MAD.d 893, s. 11. Sahillioğlu Halep vilayetinin gelirini 29.724.012 olarak okumuştur. Bu rakamı düzelttim.

yılına ait muhasebenin ne toplam gelirini, ne irsaliye giderini yansıtır. Büyük fark olmasına rağmen irsaliyenin rakamına yakındır.⁷⁴ Bu rakam irsaliye olarak düşünüldüğünde merkezin Halep'ten başka 6 vilayetten daha irsaliye aldığı anlaşılmaktadır. Şimdi irsaliye yükümlüğünü yerine getiren taşra hazine defterdarları hakkında genel değerlendirme yapmak için devlet muhasebesi, ahkam ve "sancak tevcih defteri" üzerinde duralım (Cetvel 4).

Bugüne kadar 15.-16. yüzyıllara ait yedi adet devlet muhasebesi yayımlanmıştır. Ayrıca bir adet de yenisi tarafımdan tespit edilmiştir.⁷⁵ Bunlardan MAD. d893 numaralı defter dahil altı adet devlet muhasebesinde taşra hazinesi ile ilgili kayıtlar bulunmaktadır. Bu altı muhasebeden 1524-25 mali yılına ait olanında Arap ve Diyarbakır vilayetlerinin ismi geçmektedir. Gerçek anlamda ise taşra hazinesinin gelir-gideri 1527-28 mali yılının defterinde yer almaktadır. Bu defterde Mısır, Şam, Halep ve Diyarbakır vilayetleri ile ilgili kayıtlar bulunmaktadır.⁷⁶ 1547-48 mali yılına ait defter de Mısır, Halep ve Şam ve Diyarbakır gibi üçe ayrılmıştır.⁷⁷ 1565-66 mali yılına ait defterde Mısır, Şam ve Halep vilayetleri kayıtlıdır.⁷⁸ 1567-68 mali yılına ait devlet muhasebesinin istinsah edildiği elyazmasında

74 MAD.d 7146'da altın ile akçenin kuru 1:78 ve 1:80 olmak üzere iki ayrı kur kullanıldı. Merkezde kullanılan kur 1:60'dır. Buna göre hesaplandığında $521.234 \times 60 = 31.274.040$ akçe tutuyor. Halep'ten irsaliye olarak gönderilen bazı gelirler, merkezde olağanüstü gelir (vâridât-ı gayr-i mukarrere) olarak hesaplanmış olabilir. Mesela bu dönemde avarız gelirleri olağanüstü gelir olarak algılanmıştır. Sahillioğlu'nun çevirisinde de bazı maddeler Halep'le alakalı olabilir. Çevirisi içindeki sıra numaralarına göre alakalı olabilen, A5.4.2.1, A5.4.2.27 (20.431), A5.4.2.28 (24.000), A5.4.2.29 (52.260), A5.4.2.33 (957), A5.4.2.36 (30.557), A5.4.2.38 (20.670), ve A5.4.2.39 (87.642). Parantez içi akçe değeridir. Nüzül ve zahireyle ilgili A5.4.2.1, toplam 12.044.208 akçedir, ama Diyarbakır, Halep, Karaman vesaire hepsi kapsamlı olduğu için Halep'in payı ayrılamamaktadır.

75 Ömer L. Barkan ve H.Sahillioğlu dışında M.Genç, E. Özvar ve B. Çakır devlet hazine muhasebesini yayımladılar. Mehmet Genç ve Erol Özvar (haz.), "II. Bayezid Dönemine Ait 1509-10 Tarihli Bütçe", *Osmanlı Maliyesi Kurumlar ve Bütçeler*, c. 2, s. 22-24. Baki Çakır, "Osmanlı Devleti'nin Bilinen En Eski (1495-1496) Bütçesi ve 1494-1495 Yılı İcmali", *OA*, 47 (2016), s. 113-145. Ayrıca TSMA.d 1395, 1565-1566 tarihli devlet muhasebesi olduğunu tesbit ettim.

76 Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tablilleri* (İstanbul: Fev Vakfı Yayınları, 1992), c. 4. 1. kısım, s. 637, 642-644.

77 MAD.d 117. Ömer L. Barkan, "954-955 (M.1547-1548) Malî Yılına Âit Bir Osmanlı Bütçesi", *İFM*, 19/1-4 (1957-58), s. 246-249. Ayrıca, bu muhasebede Halep ve Şam (yani Arap), ve Diyarbakır vilayetlerinin defterdarlarından sözedilmektedir.

78 TSMA.d 1395, 4b.

da bu durum devam etmektedir.⁷⁹ Bu deftere kadar devlet muhasebesinde kayda geçen taşra hazinesi, genelde Mısır ve Suriye bölgesidir. Aynı döneme kadar ahkamda ne gibi defterdarlıktan bahsedilmektedir?

1544-45 tarihli mühimme defteri hükümlerinde Arabistan, Bağdat, Budin ve Diyarbakır olmak üzere toplam 4 defterdarın adı zikredilmektedir.⁸⁰ 1560'lı yıllara ait ahkam defterlerinde Cetvel 4 gibi Temeşvar, Mısır, Halep, Budin, Diyarbakır, Bağdat, Basra ve Şam defterdarlarından bahsedilmektedir ki böylece toplam defterdar sayısı sekize yükselmiştir.⁸¹ Peki ahkam defterlerinde bulabildiğimiz Budin, Temeşvar, Bağdat ve Basra vilayetleri niçin devlet muhasebesinde yer almıyor? Bunun cevabını Sahillioğlu açıkça veriyor. Budin ve Bağdat gibi sınırda olan bölgede güvenlik için fazla miktarda asker bulundurulurdu. O nedenle bu tür vilayetin muhasebesi açık kalırdı, mesela Budin hazinesinin açıkları İstanbul'dan gönderilen veya çevre vilayetlerin gelir fazlasından havale edilen meblağlarla kapatılırdı. Bu tür hazinenin muhasebesinde irsaliyenin, gelir kısmında kayıtlı olduğunu açıklamıştır.⁸² Budin ve Bağdat gibi sınırda olan hazine gelirlerinin devlet muhasebesinde kayıtlarının bulunmaması irsaliye göndermemelerinden kaynaklanmaktadır.⁸³ Aslında taşrada bağımsız hazine defterdarlıklarının kurulduğu yer göz önünde bulundurulduğunda yukarıda adı geçen isimlerin hepsinin sınırda oldukları dikkat çekmektedir. Osmanlı toprakları genişledikçe genel olarak yeni

79 Diyarbakır ve Yemen olağanüstü gelir kısmında kaydedilmiştir. Ömer L. Barkan, "974-975 Yılına Âit Bütçesi", s. 302-303 (Atıf Efendi nu.1734, 267b-268a).

80 Sahillioğlu, *E-12321 Mühimme*, s. 39 (Budin), 50 (Arabistan), 80 (Diyarbakır). Bağdat mal defterdarı muhatap olarak değil, hükümün üst kısmında derkenar olarak yazılmıştır (s. 169). E. Özvar, adı geçen defter başta olmak üzere 5 adet defterler (ikisi mühimme, biri tahvil, ve ikisi ruus) ve "sancak tevcih defter"lerinden yararlanarak taşra hazine defterdarlarını tesbit etmeye çalıştı. Erol Özvar, "Taşra Maliyesinde Değişim", c. III-3, s. 1606, 1630.

81 A.DVNSMHH.d 6, nu.1 (Temeşvar), 2 (Mısır), 49 (Halep), 143 (Budin), 462 (Diyarbakır), 1013 (Bağdat). MAD.d 2775, s. 13 (Basra). A.DVNSMHH.d 7, nu. 607 (Şam). Habeş defterdarı'ndan sözeden bir hüküm bulunduğu halde tam değerlendiremediğim için saymadım (A.DVNSMHH.d 7, nu. 1782). Nazır-ı emval isimli görev hakkında kaynaklara dayanan kapsamlı değerlendirmeler yapılmamaktadır. Bu nedenle "nâzır-ı emvâl" unvanı taşıyanı da katmadım. Şimdilik bu görev hakkında Aydın ve Günalan, "Eyalet Defterdarlıkları", s. 149-151.

82 Sahillioğlu, "Kıbrıs'ın Bütçesi", s. 4.

83 Sahillioğlu, başdefterdarlar, devlet muhasebelerinde genelde hazine defterdarları olan taşra vilayetlerinin yalnız gelir fazlasını gelir kalemleri arasında göstermekte yetindiklerini söylemiştir. Halil Sahillioğlu, "Yemen'in 1599-1600 Yılı Bütçesi", *Yusuf Hikmet Bayur'a Armağanı*, (Ankara: TTK, 1985), s. 288.

sınır olan yerlere hazine defterdarlığı kurulmuştur. Bu durumdan 1560'lı yıllara kadar 2 tür defterdarlık olduğu düşünülebilmektedir. Birincisi merkeze para gönderen defterdarlık olup Mısır ve Suriye bölgesi buna özgü özelliği taşımaktadır.⁸⁴ Diğeri kendi defterdarlık bölgesinde veya çevresinde gelirlerinin tümünü harcayan defterdarlıktır. Bu durum sonraki dönemde değişmiş midir?

1576 tarihli bir hükme göre, Cetvel 4'te olan önceki ahkamları kıyasla yeni ortaya çıkan defterdarlığın sayısı 4 (Kıbrıs, Erzurum, Lahsa, Yemen) olup ancak Lahsa ve Yemen'de daha önceden hazine ile ilgili bir kurum olduğu anlaşılmaktadır.⁸⁵ Kıbrıs'ın fethiyle birlikte beylerbeylik kurulurken hazine defterdarlığı da birlikte kurulmuştur. Erzurum daha önceden beylerbeylikti, ancak hazine defterdarlığı bulunmamaktadır. Bu hükümden sonraki dönemin kayıtlarında ne oldu? 1582-83 mali yılına ait devlet muhasebesinde 1 defterdarlık (Karaman) yeni olarak eklenebilmektedir. Literatürde "sancak tevcih defteri" olarak geçen, vilayetler ve sancaklara tayin kayıtlarının yer aldığı defterlerden 1578-88 tarihlerini kapsayan defterde toplam 18 taşra hazine defterdarı kayıtlı olup bunlar içinde 5 yeni defterdarlık vardı (Bosna, Kefe, Rum, Şirvan, Cezayir-i Garb).⁸⁶ Beylerbeylikten ayrılıp müstakil bir beylerbeylik oluşturulan Bosna ve Kefe, yeni fetih ile birlikte beylerbeylik kurulan Kıbrıs ve Şirvan beylerbeyliklerinin kuruluşuyla, ne kadar sürede hazine defterdarlığının kurulduğu konusunda ayrı araştırmalar yapılması gerektiği halde iki kurumun kuruluşunda aradan çok zaman geçmediği tahmin edilmektedir.⁸⁷ Buna karşı Erzurum, Karaman ve Rum vilayetlerinin durumu

84 B. Tezcan'a göre İstanbul ile Mısır ve Suriye arasında, sadece kullanılan para açısından değil, altın - gümüş kuru açısından farklılık bulunmaktadır. 16. yüzyılın ortalarına doğru bu bölgeler arasındaki kur farklılığı kaybolmaktadır. Feth döneminde varolan kur farklılığından yararlanmak amacıyla merkezi hükümet, gümüşe karşı altın değeri düşük olan Mısır ve Suriye'den altın göndertip gümüşe karşı altın değeri yüksek olan İstanbul'da gelirlerini altın olarak kabul etmiştir. Devlet hazine muhasebesinde hep Mısır ve Suriye'nin gelirleri kayıtlı olmasının sebebi de bu olabilir. Baki Tezcan, "The Ottoman Monetary Crisis of 1585 Revisited", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 52 (2009), s. 464-472, 492-494.

85 MAD.d 7534, s. 1383. Lahsa'da nazır-ı emval bulunmaktadır A.DVNSMHM.d 7, nu. 1360). Bahsedildiği gibi Yemen 1567-68 mali yıla ait devlet muhasebesinde olağanüstü gelir kısmında kayıtlıdır.

86 Kunt, *Sancaktan Eyalet*, s. 152, 154, 156, 157, 158, 159, 161, 164, 169, 170, 171, 175, 176, 179 (KK.d 262, s. 10, 24, 30, 50, 55, 63, 71, 82, 126, 157, 161, 168, 171, 205, 211, 216, 217, 252). Cezayir-i Garb'ın gelişmesi hakkında tam olarak bilinmemektedir.

87 Beğlerbeğliklerinin kuruluş tarihi konusunda Bilgin Aydın ve Rıfat Günalan, "Rus Defterlerine Göre XVI. Yüzyılda Osmanlı Eyalet Teşkilatı ve Gelişimi", *OA*, 38 (2011), s. 27-160.

ilginç olmaktadır. Çünkü bu üç vilayette beylerbeyliğinin kuruluşundan sonra epey zamandır hazine defterdarlığı kurulmamıştır. Bu konunun biraz üzerinde duralım.

Erzurum beylerbeyliği, Osmanlı toprağının doğu sınırında 1535 yılında kuruldu.⁸⁸ Rum beylerbeyliği 15. yüzyılın ilk yarısında, Karaman beylerbeyliğinin ise tam olarak kesinleştirilmemesine rağmen Yavuz Sultan Selim döneminde var olduğu ileri sürülmektedir.⁸⁹ Bu beylerbeyliklerde hazine defterdarlığı ne zaman kurulmuştur?

Erzurum defterdarlığı hakkında Aydın ve Günalan, ilk kuruluş tarihini 1556 yılı olarak gösterdiler. Fakat 1550-1560 yıllarında Erzurum hazine defterdarına hitaben hükümler bulunmamaktadır. Ayrıca 1560'lı yılların ikinci yarısındaki durumu yansıttığını düşündüğümüz bir elyazması bulunmaktadır. Devlet maliye teşkilatını anlatan bu kaynakta “vilâyet-i Rum ve Erzurum ve Karaman” daki mukataalara ait yazı işlerinin Anadolu defterdarına bağlı olan Mustafa isimli mukataacı tarafından yürütülüyor olduğu görülmektedir. Bu da adı geçen tarihte Erzurum'da hazine defterdarının olmadığını göstermektedir.⁹⁰ Bu dikkate alındığında, Aydın ve Günalan'ın gösterdiği 23/b/981 (18/11/1573) tarihini, kuruluş

88 Dündar Aydın, *Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı: Kuruluş ve Genişleme Devri (1535-1566)* (Ankara: TTK, 1998), s. 58-60.

89 Halil İnalçık, “Eyalet”, *İslâm Ansiklopedisi*, c. 11, (İstanbul: Diyanet Vakfı, 1995), s. 549.

90 Barkan, “974-975 Yılına Âit Bütçesi”, *İFM*, 19 (1-4), s. 327 (Atıf Efendi nu.1734, 280b). Barkan'ın yayımladığı Atıf Efendi 1734 numaralı mecmuanın bir bölümünde maliye teşkilatında çalışan katiplerle ilgili yazılar da bulunmaktadır. Kaydedilen katiplerin kimlikleri üzerinden bu kaynağın hangi tarihin durumunu yansıttığını belli etmek için biraz duralım. Rumeli ruznamçecisi olan Mehmed Çelebi'nin Halep vilayet defterdarı olduğu yazılmaktadır (s. 323; Atıf Efendi nu.1734, 279a). Bir de Mustafa Çelebi isimli Rumeli muhasebecisinin, Şam vilayet defterdarı olarak atandığı da kayıtlıdır (s. 323; Atıf Efendi nu. 1734, 279a). Adı geçen sancak tevcih defterlerinden birisi olan MAD.d 563'te Mehmed Çelebi isimli birisi 20/1/974 (30/4/1567) tarihinde Halep defterdarlığına tayin edilmiştir. Ondan sonra tayin edilen de Mehmed Çelebi olup hicri 978 (1570) veya 977 (1569) yılında tayin edildi. Yazısında tayin tarihi 977 yılı mı 978 yılı mı tam olarak anlaşılmamaktadır (MAD.d 563, s. 162; 20 Cemaziyevvel 977 veya 978). Bu ikinci Mehmed Çelebi'nin tayini ile alakalı olduğunu düşündüğümüz bir kayıt bir hazine ruznamçesinde bulunmaktadır. Ona göre onun tayini 25 Cemaziyevvel 977 (5/11/1569) tarihi civarında yapılmıştır (KK.d 1767, 48a). Tekrar MAD.d 563'e dönersek bu defterde daha önce Rumeli muhasebecisi olan Mustafa Çelebi'nin, evail-i Receb 976 (12/1568) tarihinde Şam defterdarlığına tayin edildiği kayıtlıdır (MAD.d 563, s. 77). Bu kaynaklarda kayıtlı olan Mehmed Çelebi ve Mustafa Çelebi'nin aynı kişi olduğunu düşünürsek sözkonusu mecmuadaki bölümün, büyük ihtimalle 1567-70 tarihlerindeki durumu anlattığı söylenebilir.

tarihi olarak kabul etmek daha makul olmaktadır.⁹¹ Karaman defterdarlığı için ise Aydın ve Günalan'ın gösterdikleri 25/11/1581 tarihi kuruluş tarihi olarak kabul edilebilir.⁹² Sebebine gelince, yukarıda Erzurum hakkında anlatılanlar Karaman için de geçerlidir. Rum hazine defterdarlığının kuruluşu olarak, 16/1/1584 tarihini kabul edebiliriz.⁹³ Bu durumdan hareketle 1570'li yıllardan beri Anadolu defterdarlığından ayrılarak müstakil hazine defterdarlıklarının kuruldukları anlaşılmaktadır. Bu durum aynı zamanda 1560'lı yıllara kadar beylerbeylik veya vilayetin kuruluşunda hazine defterdarlığının kurulması şart olmadığını da göstermektedir. Bu tür örneğe bu yazıda üzerinde durulan Arap defterdarlığını da katmak mümkün olmaktadır. O zaman 1570'li yıllardan beri ortaya çıkan taşra hazine defterdarlıklarının gelişmesini nasıl değerlendirebiliriz?

1560'lı yıllara kadar devlet muhasebesinde Mısır, Halep ve Şam gibi sadece belli taşra hazinelerinin isimleri kaydedilirken 1580'li yıllarda diğer taşra defterdarlıklarının isimleri de kaydedilmeye başlanmıştır. 1582-83 mali yılına ait devlet muhasebesine yansıyan taşra hazine defterdarlığı sayısı 7 olsa da, tarihi seyir içerisinde aslında 18 taşra hazine defterdarlığının kurulmuş olduğu daha önce bahsi geçen 1578-88 tarihlerini kapsayan sancak tevcih defterinden anlaşılmaktadır. Bu artışın sebebi olarak iki şey söylemek mümkündür. Birincisi Arap defterdarlığının bölünmesi ve Anadolu defterdarlığından ayrılarak müstakil hazine defterdarlıklarının (Erzurum, Karaman, Rum) kurulması ve ikincisi adı geçen 4 vilayet (Bosna, Kefe, Kıbrıs, Şirvan) gibi yeni kurulan vilayetlerde taşra hazine defterdarlığının da birlikte kurulmasıdır. Bu gelişmeden dolayı bir vilayette bir hazine defterdarlığının bulunması normal gibi gözükmeye başlamış olmalıdır. Başka bir deyişle bir vilayette devlet hazinesine ait olan gelirler hakkında merkezin bir temsilcisi de ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu gelişmeyle birlikte taşra hazine defterdarları için istenilen şartlar ne idi?

MAD.d7146, 25 yıllık Halep hazinesinin faaliyetini anlamak için önemli bir kaynaktır. Ayrıca bu defterde dönemin havasını hissettiren Cetvel 1'de bulunan iki muhasebe mevcuttur (37 ve 38). Birisinde İbrahim Efendi, diğerinde Nuh Efendi esas alınarak her defterdarın işi değerlendirilmiştir. Değerlendirmenin kriteri irsaliye kısmındaydı. Burada hazine defterdarı olandan istenilen, esas alınan

91 Aydın ve Günalan, "Eyalet Defterdarlıkları", s. 182. Erzurum hazine defterdarlığının bağımsız olduğundan sözeden mühimme defteri de bu kuruluş tarihini desteklemektedir. A.DVNSMHHM.d 23, nu. 687.

92 Aydın ve Günalan, "Eyalet Defterdarlıkları", s. 194.

93 Aydın ve Günalan, "Eyalet Defterdarlıkları", s. 210.

defterdar ile karşılaştırıldığında, aynı derecede veya daha fazla irsaliye göndermesi idi. İşin değeri tam merkeze veya merkezin istediği yere önceki defterdara nazaran mümkün olduğunca fazla irsaliye göndermesi idi. Buna benzer kayıtlar, Aydın ve Günalan'ın taradıkları ruuslarda bulunmaktadır. Hazine defterdarı olanlar tayin edilmeden önce devlet ile aralarında bir anlaşma yapmışlardır. Mesela bir Budin defterdarı yanındaki Temeşvar hazinesinden para gönderilmeye ihtiyaç kalmayacak kadar gelir-giderde denge kuracağını taahhüt etti. Bir Erzurum defterdarı bazı kalelerin maaşını kendisi karşılayacağından söz etti. Bir Halep defterdarı önceden fazla para teslim edeceğine yemin etti. Bir Karaman defterdarı peşin para ödedi.⁹⁴ Dönemin tarihçisi Selânikî'nin eserinde de benzeri bilgiler bulunabilir.⁹⁵ Bu gibi şartlar, mültezimin şartnamesini hatırlatıyor. Bu örneklerden görülen önceden fazla para gönderilmesi ve peşin para ödenmesi gibi şartlar, üzerinde durulması gereken bir hususu ortaya koyar. Cetvel 1 (37 ve 38)'deki iki muhasebeye ve Selânikî'nin söz ettiği Halep defterdarlık görevini yapanlar hakkında açılan soruşturmada sorgulanan irsaliye idi. Defterdarlar bu parayı yeterince gönderemeyince sonunda soruşturmaya uğradılar. Bu durumda merkezin defterdarlardan istediği para irsaliye olarak düşünülürse, yukarıda gösterilen örneklerden anlaşılacağı üzere, önceden fazla para teslim etmesi ve peşin para ödemesi gibi şartların irsaliyeyi kastettiği söylenebilir. Bu şekilde o dönemin Osmanlı Devleti için en önemli konularından birisinin irsaliye olduğu anlaşılır.

O halde, sanki mültezim gibi taşra hazine defterdarının irsaliye için garantisi göstermesine sebep, Halep defterdarlığı açısından bakarsak, savaşın masrafını karşılamak ve Doğu'nun kalelerinde kalan askerlerin maaşını ödeyebilmek idi. Yani devletin ihtiyacına göre vilayet dışına para gönderilmesi aciliyet kazanıyordu. Bu durum yaygınlaşınca devlet hazinesine gelir gönderen taşra hazinesinin sayısı haliyle arttı. 1582-83 mali yılına ait devlet muhasebesinin bu durumu iyice işaret ettiğini düşünmekteyim.

Bu şekilde düşünüldüğünde, 1582-83 mali yılına ait devlet muhasebesinde isimleri geçen taşra hazine defterdarları, o tarihten önceki taşra hazine defterdarlarıyla farklıdır. 1570'li yıllardan başlayarak 1580'li yıllarda iyice fark edilen bu yeni durumda, taşra hazine defterdarı olanlar, merkeze karşı irsaliye kısmını

94 Aydın ve Günalan, "Eyalet Defterdarlıkları", s. 172-173 (Budin), 182 (Erzurum), 189 (Halep), 195 (Karaman).

95 Selânikî, I. s. 166, 240, 259, 267, 367 v.s. Mustafa Âli üzerinde araştırmalar yapan C. Fleischer, bu tür tayinlerden söz etmektedir. Fleischer, *Bureaucrat and Intellectual*, s. 118-123.

tainin karşılığı olarak taahhüt ediyorlardı ve defterdarların sayısı da önceki döneme nazaran epeyce artmıştı. Bu durumu “yeni çoklu taşra hazine defterdarlıkları sisteminin” ortaya çıkışı olarak değerlendirmeyi öneriyorum. Halep defterdarlığı, kuruluşundan beri merkeze sürekli irsaliye gönderen taşra hazine defterdarlıklarının önemli bir birimiydi. Yeni dönem geldiğinde de çok katkı sağlamaya çalıştığı Cetvel 3’ten anlaşılmaktadır. Bu nedenle Halep defterdarlığı, devlet hazinesine katkı açısından taşra hazine defterdarı olarak öncülük ediyordu. Dolayısıyla o defterdarlığın seyrini takip etmek, Osmanlı maliye idaresini anlamakta önemli katkı sağlayacaktır.

Sonuç olarak konuyu şöyle toparlayabiliriz:

XVI. yüzyılda Memluk toprakları feth edildikten sonra Suriye’de mali teşkilat kuruldu. Bu teşkilatın sorumlusu Arap ve Acem defterdarı olarak ismen geçmekte, onun yetki alanı tam olarak anlaşılmamaktadır. 1540’lı yılların ortasında bir mühimme defterinde ismi Arabistan veya Arap defterdarlığı olarak geçmektedir. 1549 yılı civarında askerî idare açısından Halep ve Şam vilayeti olarak ikiye bölündü. Böyle olmasına rağmen mali idare açısından müstakil Şam defterdarlığı kuruluncaya kadar Arap veya Halep defterdarlığı iki vilayetin en üst mali sorumlusu oldu. 1569-1594 tarihleri arasında 25 yıllık bir süreyi kapsayan MAD.d 7146 numaralı Halep hazinesi muhasebe defteri bu konuda önemli bilgiler vermektedir. Bu defter incelendiğinde, defterdarın merkeze sunması gereken vesikanın, “günlük gelir-giderlerin özeti olan muhasebe, arz ve irsaliye muhasebesi” olduğu anlaşılmaktadır. Bu defterde yer alan iki muhasebe kaydından anlaşıldığına göre, söz konusu defteri oluşturan çeşitli vesikaların bir araya toplanmasının sebebi, büyük ihtimalle 1594 yılında Halep defterdarları hakkında açılan soruşturmaya alakalı olabilir. Bu kayıtlardan 1582-83 mali yılına ait Halep hazinesinin gelir-gider muhasebesi, harcama kalemi açısından incelendiğinde Halep defterdarı için iki önemli işin olduğu ortaya çıkmaktadır. Birincisi vilayeti dışında Doğu serhaddinde olan Erzurum ve Kars gibi kalelerdeki askerlerin maaşını temin etmek; ikincisi topladığı gümüş paraları altına çevirip merkeze veya merkezin istediği yere irsaliye olarak nakit halde göndermek. Ayrıca 1582-83 mali yılına ait devlet muhasebesinde Halep hazinesinin katkısının yüksek olduğu da tespit edilmektedir. Bu muhasebenin hazırlandığı 1580’li yıllarda taşra hazine defterdarlıklarının sayısı da artmaktadır. Bunun sebebi, Arap defterdarlığının bölünmesi ve 1570’li yıllardan beri Erzurum, Karaman, ve Rum defterdarlıklarının kurularak Anadolu

16. YÜZYILIN İKİNCİ YARISINDA HALEP DEFTERDARLIĞI

defterdarlığının yetkisi altından ayrılması ve yeni kurulan vilayetlerde hazine defterdarlıklarının da kurulması idi. Bu gelişmelerde defterdar olanlar sanki mültezim gibi irsaliye kısmını taahhüt etmektedir. Bu durum yeni çoklu taşra hazine defterdarlıkları sisteminin ortaya çıkışı olarak değerlendirilmektedir.

Makale içinde bulunan hicri ayların kısaltması:

muharrem = m, safer = s, rebiülevvel = ra, rebiülâhir = r, cemâziyelevvel = ca, cemâziyelâhir = c, receb = b, şaban = ş, ramazan = n, şevval = l, zilkade = za, zilhicce = z.

Cetvel 1. MAD.d 7146 içinde bulunan vesikalar

	Tarih Süresi	Süre	Mali Sorumlu	Vesikanın Türü	Sayfa ve Not
1	11/3/1569-12/3/70	1 yıl	Mehmed Çelebi (2 kişi)	Muhasebe (müsvedde)	232-236
2	23/12/1569-12/3/70	2-20	Mehmed Çelebi	Muhasebe	32-34
3	aynı	2-20	aynı	Muhasebe	40-42; tarih (6/1570), imza
4	aynı	2-20	aynı	Muhasebe	44-45
5	12/3/1570-22/6/70	3-15	[Mehmed]	Muhasebe	20; tarih (6/1570), imza
6	aynı	aynı	Mehmed Çelebi	Muhasebe	24
7	aynı	aynı		Muhasebe	35
8	12/3/1570-12/3/71	1 yıl	Mehmed Çelebi	Muhasebe (müsvedde)	4-9
9	aynı	aynı	aynı	Muhasebe	12-15; tarih (6/1571), imza
10	12/3/1571-10/6/71	3-1	[Mehmed]	Muhasebe	28; imza
11	11/3/1574-11/3/75	1 yıl	[Bali]	Muhasebe	48-51; tarih (5/1575), imza, mühür
12	11/3/1575-10/3/76	1 yıl	Bali Çelebi	Muhasebe (müsvedde)	56-58
13	aynı	1 yıl	[Bali]	Muhasebe	60-63; tarih (6/1576), imza, mühür
14	10/3/1576-9/3/77	1 yıl	[Halil]	Muhasebe	68-71; tarih (5/1577), imza

YASUHISA SHIMIZU

15	9/3/1577-11/3/78	1 yıl	Halil Efendi	Muhasebe	75-79; tarih (7/1578), imza
16	11/3/1578-11/3/79	1 yıl	[Mehmed]	Muhasebe	84-87; tarih (2/1581), imza
17	13/3/1579-10/3/80	1 yıl	[Mehmed]	Muhasebe	88-91; tarih (2/1581), imza
18	12/3/1582-21/3/83	1 yıl	Üveys Paşa, İbrahim Ef., Sinan Ef., Seyfullah Ef.	Muhasebe	95-101; tarih (24/7/1583), imza
19	aynı	1 yıl	aynı	Arz	198-200
20	22/3/1583-19/3/84	1 yıl	Mustafa Çelebi	Muhasebe (müsvedde)	104-107
21	aynı	1 yıl	aynı	Arz	192-193
22	22/3/1583-21/3/84	1 yıl	aynı	İrsaliye muhasebesi	110
23	16/4/1586-4/7/86	2-21	Ramazan Efendi	Muhasebe	122-123; tarih (4/7/1586) (imza?)
24	16/4/1586-26/2/87	10-23	aynı	Muhasebe	114-119; tarih (4/1587)
25	27/11/1587-21/3/88	3-27	Mahmud Efendi	Arz	202-203
26	5/1/1588-5/2/89		[Mahmud]	Muhasebe	134-137; imza
27	22/3/1588-21/3/89	1 yıl	Mahmud Efendi	Muhasebe	143-146
28	aynı	1 yıl	aynı	Muhasebe	126-131; tarih (5-6/1589), 3 kişinin imzası ve mührü
29	aynı	1 yıl	aynı	Muhasebe	151-155; tarih (5-6/1589), 3 kişinin imzası ve mührü
30	aynı	1 yıl	aynı	Arz	148
31	22/1/1590-8/3/90	1-16	Ali Paşa	Muhasebe	157-160; tarih (3-4/1590), mühür
32	aynı	1-16	aynı	Muhasebe	172-173; tarih (3-4/1590), mühür
33	9/3/1590-10/3/90	2 gün	Seyyid Ahmed	Muhasebe	163-165; tarih (5/1590), imza
34	23/9/1593-22/3/94	6-4	Ali Efendi	Muhasebe	176-179; tarih (6/1594), imza
35	aynı	6-4	aynı	Muhasebe	184-187; tarih (6/1594), imza
36			aynı	İrsaliye	224-226

16. YÜZYILIN İKİNCİ YARISINDA HALEP DEFTERDARLIĞI

37	11/3/1580-21/3/89		İbrahim Ef., Ramazan Ef., Yahya Ef., Mahmud Ef.	Muhasebe	206-214
38	[1580?-1591?]		İbrahim Efendi'den Mahmud Efendi'ye kadar	Muhasebe	240-241
39	159?			Arz	195
40			[Mehmed]	Zimmet	14/2-14/3; tarih(13/1/1571), imza
41				İrsaliye	223/1; tarih(24/1/1591), imza
42				İrsaliye	223/1-B; tarih(26/11/1590), imza
43					185/1-1/B
44					185/2-2/B

Not:

1) Tarih süresi: vesikanın kapsadığı başlangıç tarihi ile son tarihi gösterilmektedir. Mesela, 11/3/1569-12/3/70, 11 Mart 1569'dan 12 Mart 1570 tarihine kadar kapsamaktadır. 9 numaralı vesikaya kadar Julian takvimiyle tarihler gösterilmektedir. 10 numaralı ve sonrasındaki vesikalarda Gregoryen takvimiyle tarihler gösterilmektedir (37 numaralı vesikanın başlangıç tarihi hariç).

2) Süre: ilgili vesikanın kapsadığı süre gösterilmektedir. Mesela, 2-20, 2 ay ve 20 gün anlamındadır.

3) Mali sorumlu: vesikanın kapsadığı süre içinde mali sorumluluk taşıyan kişi veya kişilerin isimleri gösterilmektedir. [] içinde olan kişinin ismi vesikanın sonunda kayıtlı olan imzasından tahmin edilen isimdir.

4) Vesikanın türü: ilgili vesikanın çeşidi gösterilmektedir.

5) Sayfa ve Not: 232-236, ilgili vesikanın 232 ile 236. sayfalar dahil olmak üzere yazılı olduğu gösterilmektedir. İlgili vesikanın sonunda tarihi, imzası ve mührü bulunursa bunlar da gösterilmektedir. Tarih ile ilgili () içinde olan, kayıtlı olan tarih gösterilmektedir. Mesela, (6/1570), Haziran 1570 anlamdadır.

Cetvel 2. Halep hazinesine ait 1582-83 mali tarihli muhasebe

Toplam gelir	49.898.104 (639,211)
1.avârız ve nüzül ve kirâye(?) ve kavvâs ve bennâ ve ırgâdân	1.273.676
2.beytü'l-mâl ve muhalledât-ı merhûm Sinan Efendi defterdâr	309.528
3.bakıyye-i muhâsebât-ı defterdârân-ı sâbık	363.368
4.mahsûlât	47.951.532
(1)bakâyâ (vâcib sene 965-987)	2.244.440
(2)cedid (vâcib sene 988-990)	44.337.156
(a)mukâtaât ve havâs (vacib sene 988-990)	36.227.674
(b)cizye (vâcib sene 988-989)	2.344.242
(c)rusûm-ı berevât ve tezâkir-i şikâyât v.s.	57.990
(d)fazla-i hasenât ve ihrâcât ve tefâvüt-i padişâhî v.s.	5.707.250
(3)emvâl-ı müteferrika ve mâbeyn ve mevkûfât	1.369.936
Toplam gider	8.951.555 (114.763)
1.mevâcib ve nafaka-i voyvoda	7.958.309
(1)küttâb-ı hızzâne ve şâkirdân ve hademe-i sâire	118.284
(2)mütekâidîn	641.418
(3)baz-ı gulâmân-ı dergâh-ı âlî	134.938
(4)baz-ı yeniçeriyân-ı Şâm	269.496
(5)müstahfizân ve azabân ve saraydârân der vilâyet-i Haleb	947.530
(6)gulâmân ve müstahfizân ve azabân-ı kale-i Erzurum ve gulâmân-ı Kars	5.837.691
(7)nafaka-i voyvodağân-ı Eflâk ve Kara Boğdân	8.952
2.ihrâcât ve edâ	993.246
Geri kalan	40.946.550 (524.448)
1.irsâliyye ve mevâcib-i gulâmân-ı Kars	(521.234)
(1)Serdar olan Ferhad Paşa'ya	(466.044)
(2)İstanbul'daki Hazine-i Âmire'ye	(7.947)
(3)Kars'ta olan gulâmâna ait 5. mevâcib	(47.243)
2.el-bâkî der tebdîl	(3.214)

16. YÜZYILIN İKİNCİ YARISINDA HALEP DEFTERDARLIĞI

Cetvel 3. Halep Hazinesinin Gelir-Gideri (altın)

	Tarih	Gelir	Gider	Geri kalan	İrsaliye	Kaynak
1	1569-70	411.780	116.964	294.825	280.000	MAD 7146, 232-236
2	1570-71	439.641	128.670	310.971	301.715	aynı, 10-15
3	1574-75	470.896	122.479	345.852	340.000	aynı, 48-51
4	1575-76	492.688	120.292	372.396	344.580	aynı, 60-63
5	1576-77	484.496	120.916	363.579	331.329	aynı, 68-71
6	1577-78	521.614	141.682	379.932	337.407	aynı, 76-79
7	1578-79	519.651	127.289	392.361	342.150	aynı, 84-87
8	1579-80	543.266	103.428	439.838	423.500	aynı, 88-91
9	1580-81	618.818	111.755		507.063	aynı, 206
10	1582-83	639.211	114.763	524.448	521.234	aynı, 96-101
11	1583-84	569.491	184.220		385.271	aynı, 105-107
12	1586-87	463.127	119.564	343.563	342.076	aynı, 114-119
13	1588-89	477.469	130.379	347.090	346.097	aynı, 210
14	1590-91	667.990	173.665	494.325	441.348	MAD 4771, 12-13
15	1591-92	332.321	164.930	167.391	163.759	aynı, 13-14
16	1592-93	389.137	151.082	238.055	227.609	aynı, 15-16
17	1593-94	617.280	262.179	355.191	295.123	aynı, 16-17
18	1594-95	471.583	274.034	197.549	179.559	aynı, 18-19
19	1595-96	439.098	209.330		230.096	aynı, 19-20
20	1596-97	880.673	422.576	458.097	447.890	aynı, 20-21
21	1599-1600	571.203	210.640	361.562	360.668	aynı, 22-23

Not: Cetvel içinde olan rakam altın değeridir

- 1) Tarih: 1569-70, 1569-70 mali yılı anlamındadır.
- 2) Gelir: toplam gelir anlamındadır
- 3) Gider: toplam gider anlamındadır.
- 4) Geri kalan: toplam gelirden toplam gider çıkarıldıktan sonra geri kalan para.
- 5) İrsaliye: geri kalandan irsaliye olarak ayrılıp gönderilen para.
- 6) kaynak: adı geçen verilerin kayıtlı olduğu kaynak ve sayfalar gösterilmektedir.

Cetvel 4. Taşrada Bulunan Hazine Defterdarlığı ve Hazinesi

	Devlet muhasebesi	Ahkam	Sancak tevcih def.
1524-25 ¹	Arab, Diyarbakır		
1527-28 ²	Mısır, Şam, Halep, Diyarbakır		
1544-45 ³		Arabistan, Bağdat, Budin, Diyarbakır	
1547-48 ⁴	Mısır, Halep ve Şam, Diyarbakır		
1550-51 ⁵			kayıt yok
1565-66 ⁶	Mısır, Şam ve Halep		
1567-68 ⁷	Mısır, Şam ve Halep		
1560'lı yıllar ⁸		Mısır, Halep, Şam, Diyarbakır, Bağdat, Basra, Budin, Temeşvar	
1568-74 ⁹			Halep, Şam, Diyarbakır
1576 ¹⁰		Mısır, Halep, Şam, Diyarbakır, Bağdat, Basra, Budin, Temeşvar, Kıbrıs, Erzurum, Lahsa, Yemen	
1582-83 ¹¹	Mısır, Halep, Şam, Karaman, Erzurum, Bağdat, Temeşvar		
1578-88 ¹²			Bosna, Budin, Kefe, Temeşvar, Basra, Bağdat, Diyarbakır, Erzurum, Halep, Karaman, Lahsa, Rum, Şam, Şirvan, Yemen, Cezayir-i Garb, Kıbrıs, Mısır

(kaynak) 1.Sahillioğlu 1983 (TSMA.d 2143). 2.Barkan 1953-54 (TSMA.d 3442). 3.Sahillioğlu 2002. 4.Barkan 1957-58 (MAD.d 117). 5.Emecen ve Şahin 1998. 6.TSMA.d 1395. 7.Barkan 1957-58 (Atuf Efendi, nu.1734). 8. A.DVNSMHM.d 6, nu. 1, 2, 49, 43, 1013, MAD.d 2775, s. 13, A.DVNSMHM.d 7, nu. 607. 9. Kunt 1978 (MAD.d 563). 10.MAD.d 7534, s. 1383. 11. Sahillioğlu 2006 (MAD.d 893). 12.Kunt 1978 (KKd. 262).

- 1560'lı yıllarda nazır-ı emvarlık dahil edilmemektedir.
- 1567-68 mali yılında Diyarbakır ve Yemen olağanüstü kısmında kayıtlıdır.

16. Yüzyılın İkinci Yarısında Halep Defterdarlığı

Öz ■ Bu makale ahkam defterleri ve muhasebe defterlerinden yararlanarak 16. yüzyılın ikinci yarısında Halep hazine defterdarlığı üzerine bir incelemedir. Başta Arap defterdarlığından Halep defterdarlığına geçiş süreci hakkında inceleme yapıldı. İkinci olarak Halep hazinesine ait olan MAD.d7146 üzerinden Halep defterdarının hazırlayıp merkeze sunması gereken vesikalar (muhasebe, arz, ve irsaliye muhasebesi) tespit edildi. Aynı zaman da bu vesikalar merkezi hükümet için defterdarlık yapanların işlerini değerlendirmek bakımından da önemlidir. MAD. d7146 içinde bulunan muhasebelerinden ikisiyle dönemin tarihçisi Selânikî'nin kayıtları karşılaştırarak bu defterin büyük ihtimalle 1594 yılında Halep defterdarlığı yapanlar üzerinde açılan soruşturmalar sonucunda hazırlanmış olabileceği saptandı. Aynı defterden hareketle Halep defterdarı için en önemli işin, vilayet dışındaki harcamalara yönelik gelir temin etmek olduğu belirlendi. Halep defterdarının iki önemli işi vardı: 1) Topladığı çeşitli gümüş paraları altına çevirip merkeze veya merkezin istediği yere göndermek (irsaliye), 2) Doğu sınırında bulunan askerlerin maaşlarının gönderilmesi (mesela Erzurum ve Kars kaleleri). Son olarak devlet muhasebeleri ve sancak tevcih defterlerinden yararlanarak 1570-80'li yıllarda Osmanlı maliye teşkilatının değişmeye uğradığı tespit edildi. Bu yeni durumda defterdar olanlar mevkiye gelmeden önce sanki mültezim gibi merkeze karşı belli bir miktarda irsaliye kısmını taahhüt etmişlerdir.

Anahtar kelimeler: Halep, Defterdar, Maliye Teşkilatı, Muhasebe.

Kaynakça

Arşiv Kaynağı ve Elyazması

Atıf Efendi, nu.1734.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA).

Evamir-i Maliye Defterleri (D.EVM.d) 26278.

BOA, Kamil Kepeci (KK.d) 63, 262, 1767, 1863.

BOA, Maliyeden Müdevver Defterleri (MAD.d) 117, 233, 533, 557, 563, 893, 1346, 2775, 4175, 4943, 7146, 7331, 7534.

BOA, Mühimme Defterleri (A.DVNSMHM.d) 3, 5, 6, 7, 12, 14-2, 23, 30, 43, 44, 52.

BOA, Tapu Tahrir Defterleri (TT.d) 422.

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi (TSMA.d) 1395, 2143.

Yayımlanmış Kaynak ve Araştırmalar

- Akgündüz, Ahmed: *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tablilleri*, c. 4, İstanbul: Fev Vakfı Yayınları, 1992.
- Aydın, Bilgin ve Günalan, Rıfat: "XVI. Yüzyılda Osmanlı Eyalet Defterdarlıklarının Ortaya Çıkışı ve Gelişimi", *Osmanlı Araştırmaları (OA)*, 30 (2007), s. 145-228.
- Aydın, Bilgin ve Günalan, Rıfat: "XVI. yüzyılda Osmanlı Eyalet Teşkilatı ve Gelişimi", *OA*, 38 (2011), s. 27-160.
- Aydın, Dündar: *Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı: Kuruluş ve Genişleme Devri (1535-1566)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1998.
- Barkan, Ömer L.: "H. 933-934 (M.1527-1528) Malî Yılına Ait Bir Osmanlı Bütçe Örneği", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası(İFM)*, 15/1-4 (1953-54), s. 251-328.
- Barkan, Ömer L.: "954-955 (M. 1547-1548) Malî Yılına Âit Bir Osmanlı Bütçesi", *İFM*, 19/1-4 (1957-58), s. 219-276.
- Barkan, Ömer L.: "974-975 (M.1567-1568) Malî Yılına Âit Bir Osmanlı Bütçesi", *İFM*, 19/1-4 (1957-58), s. 277-332.
- Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı (BOA), 3 Numaralı Mühimme Defteri, (966-968/1558-1560), Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü 1993.
- BOA, 5 Numaralı Mühimme Defteri, (973/1565-1566), Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 1994.
- BOA, 6 Numaralı Mühimme Defteri, (972/1564-1565), Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 1995.
- BOA, 7 Numaralı Mühimme Defteri, (975-976/1567-1569), Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 1998.
- BOA, 12 Numaralı Mühimme Defteri, (978-979 / 1570-1572), Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 1996.
- BOA, 998 Numaralı *Muhâsebe-i Vilâyet-i Diyâr-i Bekr ve 'Arab ve Zu'l-Kâdiriyye Defteri (937/1530)*, II, Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 1999.
- BOA, 401 Numaralı *Şam Livâsı Mufassal Tabrîr Defteri (942/1535)*, I, Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2011.
- Çakır, Bakî: "Osmanlı Devleti'nin Bilinen En Eski (1495-1496) Bütçesi ve 1494-1495 Yılı İcmali", *OA*, 47 (2016), s. 113-145.
- Darling, Linda T.: *Revenue-Raising and Legitimacy: Tax Collection and Finance Administration in the Ottoman Empire 1560-1660*, Leiden: E.J.Brill, 1996.
- Emecen, Feridun ve Şahin, İlhan: "Osmanlı Taşra Teşkilâtının Kaynaklarından 957-958 (1550-1551) Tarihli Sancak Tevcîh Defteri I", *Belgeler*, 23 (1998), s. 53-121.

16. YÜZYILIN İKİNCİ YARISINDA HALEP DEFTERDARLIĞI

- Fleischer, Cornel H.: *Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire: The Historian Mustafa Âli (1541-1600)*, Princeton: Princeton University Press, 1986.
- Genç, Mehmet ve Özvar, Erol (haz.): *Osmanlı Maliyesi Kurumlar ve Bütçeler*, İstanbul: Osmanlı Bankası ve Arşiv ve Araştırma Merkezi, 2006.
- Heyd, Uriel: *Ottoman Documents on Palestine 1552-1615: A Study of the Firman According to the Mühimme Defteri*, Oxford: Clarendon Press, 1960.
- İnalcık, Halil: "Adâletnâmeler", *Belgeler*, 3-4 (1965), s. 49-145.
- İnalcık, Halil: "Eyalet", *İslâm Ansiklopedisi*, c. 11 (Türkiye Diyanet Vakfı 1995), s. 548-550.
- Kunt, İ. Metin: *Sancaktan Eyalete*, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi, 1978.
- Kütükoğlu, Bekir: *Osmanlı-İran Siyâsi Münâsebetleri I 1578-1590*, İstanbul: İ.Ü. Edebiyat Fakültesi, 1962.
- Özvar, Erol: "XVII. Yüzyılda Osmanlı Taşra Maliyesinde Değişim: Rum Eyaletinde Hazine Defterdarlığından Tokat Voyvodalığına Geçiş", *XIII. Türk Tarih Kongresi: Ankara, 4-8 Ekim 1999*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2002, c. III-3, s. 1605-1634.
- Rafeq, Abdul-Karim: *The Province of Damascus 1723-1783*, Beirut: Khayats, 1966.
- Röhrborn, Klaus: "Die Empazipation der Finanzbürokratie im Osmanischen Reich (Ende 16. Jahrhundert)", *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, 122 (1972), s. 118-139.
- Sahillioğlu, Halil: "Dördüncü Muradın Bağdat'ın Seferi Menzilnamesi (Bağdat Seferi Harp Jurnalı)", *Belgeler*, 3-4 (1965), s. 1-35.
- Sahillioğlu, Halil: "Osmanlı İdaresinde Kıbrıs'ın İlk Yılı Bütçesi", *Belgeler*, 7-8 (1967), s. 1-33.
- Sahillioğlu, Halil: "Osmanlı Para Tarihinde Dünya Para ve Maden Hareketinin Yeri", *Gelişme Dergisi*, özel sayısı (1978), s. 1-39.
- Sahillioğlu, Halil: "1524-1525 Osmanlı Bütçesi", *İFM*, 41/1-4 (1983), s. 415-449.
- Sahillioğlu, Halil: "Yemen'in 1599-1600 Yılı Bütçesi", *Yusuf Hikmet Bayur'a Armağanı*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1985, s. 297-319.
- Sahillioğlu, Halil (haz.): *Topkapı Sarayı Arşivi H.951-952 Tarihli ve E-12321 Numaralı Mühimme Defteri*, İstanbul: IRCICA, 2002.
- Sahillioğlu, Halil (haz.): *Koca Sinan Paşa'nın Telhisleri*, İstanbul: IRCICA, 2004.
- Sahillioğlu, Halil: "III. Murad Dönemine Ait 1582-83 (Hicrî 990) Tarihli Bütçe", Mehmet Genç ve Erol Özvar (haz.), *Osmanlı Maliyesi Kurumlar ve Bütçeler*, İstanbul: Osmanlı Bankası ve Arşiv ve Araştırma Merkezi, 2006, c. 2, s. 31-79.
- Selânikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî (971-1003/1563-1595)*, Mehmet İpşirli (haz.), Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999.

- Shimizu, Yasuhisa: "On the Operation and Supervision of the Muqâta'a System under the Ottoman Empire During the Late Sixteenth Century: An Analysis of Documents Related to the Financial Department of Haleb", *Memoires*, 69 (Tokyo 2011), s. 129-155.
- Suzuki, Tadashi: "Selim I's Expedition Against the Mamluks and Process of the Reorganization of the Conquered Lands", *Orient*, 30-1 (1987), s. 90-107.
- Şentürk, M.H. (haz.), *Künhü'l-ahbâr C.II: Fâtih Sulţân Mehmed Devri 1451-1481*, Ankara: Türk Tarih Kurum, 2003.
- Tezcan, Baki: "The Ottoman Monetary Crisis of 1585 Revisited", *Journal of the Economic and Social History of Orient*, 52, 2009, s. 460-504.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı: *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1948.
- Yaşaroğlu, Abid: "Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Koşuşlar 888 Numaralı Mühimme Defteri (1a-260a. Tahlil ve Transkrip)", Yüksek lisans tezi, İstanbul Üniversitesi, 1995.

16. ve 17. Yüzyıllar Doğu ve Güneydoğu Anadolu'sunda Timarların Çeşitli Biçimleri: Farklı Uygulamalara Tek İsim Koymak*

Kumiko Saito**

The Many Forms of "Timars" in Eastern and Southeastern Anatolia in the 16th and 17th Centuries: Putting a Label on Diverse Practice

Abstract ■ This paper elucidates how *timar* system was implemented in the *sancaks* governed by Kurdish *amirs*. The Ottoman authorities took two exceptional measures to adapt the *timar* system to the situation on the ground when they first introduced it to those *sancaks*. On one hand, allowance was made in some cases for quasi-family holding of the *dirlik* through a system called *ocaklık*. On the other hand, some Kurdish *amirs* and their followers were granted *dirliks* wholesale without preceding land surveys. The authorities, however, were clearly reluctant to continue such exceptional measures. For instance, already around six decades after the conquest, execution of land surveying can be attested in one *sancak* where the *dirliks* had previously been granted without it. This move towards the standardization of *timar* system went hand in hand with a policy to intensify the implementation of that system. The authorities began to grant the Kurdish *amirs* controlling the *sancaks* where the *timar* system was not implemented *dirliks* outside the *sancaks* under their control. All in all, the Ottoman *timar* policy towards the *sancaks* governed by Kurdish *amirs* aimed at loosely integrating those *sancaks* into the *timar* structure, while keeping local vested interests intact.

Keywords: Eastern and Southeastern Anatolia, Province of Diyarbakır, Province of Van, Kurdish *Amirs*, *Timar* System

Osmanlı topraklarına 16. yüzyılın ilk yarısında dahil edilen Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun yönetici konumunda olan Kürt emirlerinin Safevîlere karşı

* Bu çalışma JSPS KAKENHI tarafından desteklenmiştir (Grant Number 25370825). Bu makalenin daha önce yayınlanan Japonca versiyonunun güncellenmiş şeklidir ("16-17 seiki anatoria nantobu no kurudokei shoken ni okeru timarusei" (*Ajia afurika gengo bunka kenkyu*, 75 (2010), s. 79-112)).

** Tokyo University of Foreign Studies.

yürütülen askerî faaliyetlerde önemli rol üstlenmesi beklenmekteydi. Osmanlı yönetimi bir yandan gerçekleştirdikleri askerî hizmetler karşılığında Kürt emirlerine bazı imtiyazlar verirken, diğer yandan onları kendi yönetimine dahil etmek için çeşitli tedbirler uygulamıştır. Bu tedbirlerden biri de timar sisteminin uygulanması olup, bu makalede, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun eski yöneticisi olan Kürt emirleri ve timar sistemi arasındaki bağlantılar çeşitli açılardan ele alınacaktır.

Fetihten sonra, Kürt emirlerine ait toprakları da kapsayan bölgelerde 1515 yılında Diyarbakır beylerbeyliği, 1548 yılında da Van beylerbeyliği kurulmuştur.¹ Bu iki beylerbeyliğe bağlı sancaklar, Osmanlı ümerâsının yönetiminde olan sancaklar ile Kürt emirlerinin yönetiminde olan sancaklardan oluşmaktaydı.² İki arasındaki fark ise, Kürt emirlerinin yönetiminde olan sancaklarda sancakbeylik görevinin babadan oğula geçmesinin meşru görülmesi olmasıdır.³

16. yüzyılın sonu ve 17. yüzyılın ilk yarısında, Kürt emirlerinin yönetiminde olan sancakların livâ ve hükûmet olarak iki çeşide ayrıldığı görülmektedir.⁴ Osmanlı kanunnâmelerine göre livâ ve hükûmet arasındaki temel fark timar sisteminin uygulanıp uygulanmamasıyla izah edilmektedir.⁵ Yani livâ tipi sancakta timar sistemi uygulanırken, hükûmet tipi sancakta timar sistemi uygulanmamıştır.

-
- 1 Diyarbakır beylerbeyliğine bağlı sancakların konum değişikliği için bkz. Martin van Bruinessen, "The Ottoman Conquest of Diyarbekir and the Administrative Organisation of the Province in the 16th and 17th Centuries", *Evlîya Çelebi in Diyarbekir, The Relevant Section of the Seyahatname*, edited with translation, commentary and introduction by Martin van Bruinessen and Hendrik Boeschoten (Leiden: E. J. Brill, 1988), s. 13-28; Mehmet Ali Ünal, "XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Diyarbekir Eyaletine Tâbi Sancakların İdarî Statüleri", *X. Türk Tarih Kongresi (1986) Bildiri* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1994), s. 2211-20. Van beylerbeyliğine bağlı sancakların konum değişikliği için bkz. Orhan Kılıç, "Van Eyaleti'ne Bağlı Sancaklar ve İdarî Statüleri (1558-1740)", *Osmanlı Araştırmaları*, 21 (2001), s. 189-210.
 - 2 Kürt emirlerinin yönetimindeki sancaklar şu şekilde tasnif edilebilir: 1. Osmanlı fethinden önce de var olan Kürt emirine ait toprağın olduğu gibi bir sancağa dönüşmesi, 2. Kürt emirine ait toprağın içinde birkaç sancağın kurulması, 3. Kürt emirinin yönettiği sancaktan bölünerek yeni bir sancağın kurulmasıdır.
 - 3 Kürt emirlerinin yönetimindeki sancakların hepsinde sancakbeylik görevi irs yoluyla geçmemiştir. Emir ailesi içindeki çatışmalar gibi çeşitli nedenlerden dolayı diğer emir ailesinden gelenler veya Osmanlı ümerâsının sancakbeylik görevine atandıkları da görülmüştür.
 - 4 Genellikle arşiv kaynaklarında resmî olarak *livâ-i Çermik* ve *hükûmet-i Egil* gibi geçmekte fakat genel terim olarak hem livâ hem de hükûmet için *Çermik sancağı* ve *Egil sancağı* gibi sancak kelimesi kullanılmıştır.
 - 5 Ayn-ı Ali Efendi, *Kavânin-i Âl-i Osman der Hülâsa-i Mezâmin-i Defter-i Divân*, haz.

Osmanlı Devleti'nin serhat bölgelerinde, özel bir timar sisteminin uygulandığı daha önceden bilinmekteydi.⁶ Kürt beylerinin yönetiminde olan sancaklar için bugüne kadar ağırlıklı olarak tahrir defterlerine dayanılarak dirlik araştırmaları yapılmıştır.⁷ Ancak, timar sisteminin uygulanmasına rağmen tahriri yapılmamış bazı sancaklar da bulunmaktadır. Bundan da anlaşıldığı gibi, Kürt emirlerinin yönetiminde olan sancaklarda uygulanan timar sistemi ve özellikleri hakkında henüz bilinmeyen ve ortaya çıkarılmamış olan bazı detaylar mevcuttur. Bundan yola çıkarak, bu makalede ağırlıklı olarak timar ruznâme defterlerini esas alarak Diyarbakır ve Van eyâletlerine bağlı sancaklarda uygulanan timar sisteminin özellikleri incelenecektir. Kürt emirlerinin yönettikleri sancaklara özgü timar sisteminin yapısının aydınlatılması, bundan sonra yapılacak olan diğer bölgelerde uygulanan timar sistemi ile karşılaştırmalı incelemeler ve Osmanlı Devleti'nin timar politikalarının kapsamlı analizleri için önem taşımaktadır.

M. Tayyib Gökbilgin (İstanbul: Enderun Kitabevi, 1979), s. 29-30; *Sofyalı Ali Çavuş Kanunnâmesi: Osmanlı İmparatorluğu'nda Toprak Tasarruf Sistemi'nin Hukukî ve Mâlî Müeyyede ve Mükellefiyetleri*, haz. Midhat Sertoğlu (İstanbul: Marmara Üniversitesi, 1992), s. 19, 32. Kanunnâmelerde belirtilen hukukî statülerin gerçekte nasıl uygulandığı konusunda, arşiv kaynaklarındaki örneklerle karşılaştırmalı incelemeler için bkz. Orhan Kılıç, "Yurtluk-Ocaklık ve Hükümet Sancaklar Üzerine Bazı Tespitler", *OTAM*, 10 (1999), s. 119-37; aynı yazar, "Ocaklık Sancakların Osmanlı Hukukunda ve İdarî Tatbikattaki Yeri", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, XI/1 (2001), s. 257-74.

- 6 Mesela Ömer Lütfi Barkan, "Timar", *İslâm Ansiklopedisi*, 1979, s. 295-6; Nedim Filipović, "Ocaklık Timars in Bosnia and Herzegovina", *Prilozi za Orijentalnu Filologiju*, 36 (1986), s. 149-80.
- 7 Kürt emirlerinin yönetimindeki sancaklara ait dirlikler hakkında aşağıdaki araştırmalar bulunmaktadır. Çemişgezek sancağı için Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999); Kulp sancağı için Alpay Bizbirlik, "16. Yüzyılda Kulp Sancağı Hakkında Sosyal ve Ekonomik Bir Araştırma", *Osmanlı Araştırmaları*, 13 (1993), s. 137-62; Tercil sancağı için aynı yazar, "16. Yüzyılda Tercil Sancağı Üzerine Notlar", *Osmanlı Araştırmaları*, 16 (1996), s. 85-120; Atâk sancağı için aynı yazar, "16. Yüzyılın Ortalarında Atak Sancağı ve Sancak Beyleri Üzerine Notlar", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 14 (1999), s. 109-33; Bitlis sancağı (Muş sancağı dahil) için Orhan Kılıç "730 Numaralı Van, 'Adilceviz, Muş ve Bitlis Livaları Timar İcmal Defteri: I. Ahmed Dönemi" (Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi, 1989); aynı yazar, "Muş Sancağı Dirlikleri (1604-1605)", *OTAM*, 9 (1998), s. 24-61; aynı yazar, "Muş Sancağı Dirlikleri (1604-1605)", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, IX/1 (1999), s. 155-78; Mehmet Öz, "XVI. Yüzyılda Bitlis Sancağında Timar Sistemi ve Vakıfları", haz. Bahaeddin Yediyıldız ve Mehmet Öz, *Prof. Dr. Özkan İzgi'ye Armağan* (Ankara: Hacettepe Üniversitesi, 2011), s. 191-206.

Bilindiği üzere timar ruznâmçe defterlerinde dirlik alacak kişinin berat alabilmesi için gereken tezkire suretleri kaydedilmiştir.⁸ Bir tezkire kabaca şu üç bölümden oluşmaktadır: 1. Dirliğin ait olduğu nahiye ve sancak, dirlik sahibinin adı ve ilk dirlik alımında önceki sahibinin adı, 2. Dirliğin ayrıntıları (dirliğin gelirlerini oluşturan köy ve mezra gibi yerlerin isimleri ve vergi gelirleri) ve 3. Tezkirenin düzenlenmesine kadar gelişen aşamaların açıklanması ve tezkirenin düzenleme tarihi. 16. yüzyılın sonlarına doğru, her dirlik kaydının üst kısmında, dirlikle ilgili daha sonra yapılan değişiklikler de yazılmaya başlandı. Tezkirenin düzenlenmesi ise çeşitli nedenlere dayanmakta olup bunlar şu şekilde sıralanabilir: 1. Dirliğin tevcihi, 2. Beratın yenilenmesi, 3. Dirlik miktarındaki değişiklikler, 4. Zayi olma veya diğer sebeplerden dolayı beratın yeniden düzenlenmesi, 5. Dirliğin kesinleşmesi ya da teyidi.⁹ Timar ruznâmçe defterleri, tezkirenin düzenlen-

- 8 Timar ruznâmçe defterlerinin tanıtımı ve açıklamaları için bkz. Douglas Howard, "The BBA Ruznamçe Tasnifi: A New Resource for the Study of the Ottoman Timar System", *Turkish Studies Association Bulletin*, X/1 (1986), s. 11-19; aynı yazar, "Timar System and Its Transformation, 1563-1656" (Doctoral Dissertation, Indiana University, 1987), s. 41-76; Nejat Göyünç, "Timar Ruznamçe Defterleri'nin Biyografik Kaynak Olarak Önemi", *Bellekten*, LX/227 (1996), s. 127-38; Erhan Afyoncu, "Osmanlı Devlet Teşkilâtında Defterhâne-i Âmire: XVI-XVIII. Yüzyıllar", (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 1997), s. 27-30. Timar ruznâmçe defterlerinden yararlanılan dirlik araştırmaları için bkz. Nicoară Beldiceanu, "Le timar de Muşliş ed-dîn, précepteur de Selîm Şâh", *Turcica*, VIII/2 (1976), s. 91-109; Irène Beldiceanu-Steinherr, Mihnea Berindei, Gilles Veinstein, "Attribution de *Timâr* dans la province de Trébizonde (fin du XVe siècle)", *Turcica*, VIII/1 (1976), s. 279-90; Irène Beldiceanu-Steinherr, Mihnea Berindei, Gilles Veinstein, "Attribution de *Timâr* dans la province de Trébizonde (fin du XVe siècle) II", *Turcica*, IX/2-X (1978), s. 107-54; İsmail Kıvrım, "(Kanunî Dönemi Sonları ile III. Murad Dönemi Başlarında) Konya Sancağı'nın Timar Düzeni", (Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, 1997); Enver Çakar, "13 Numaralı Timar Ruznâmçe Defteri ve Bu Defterde Haleb Vilâyeti ile İlgili Bazı Tespitler", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, XI/1 (2001), s. 235-46; Mehmet Doğan, "Ankara Sancağı'nda Timar Sisteminin Dönüşümü", (Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, 2006); Suat Yıldız, "(H.984) 1576-1577 Tarihli Timar Ruznamçe Defterine Göre Karaman Eyaleti" (Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, 2010); Emine Erdoğan Özünlü, *Ayntâb Sipahileri: Bir Osmanlı Sancağında Timarlı Sipahi Olmak*, (Ankara: Berikan Yayınevi, 2011). Ayrıca Kayseri sancağına ait timar ruznâmçe defterlerinin tıpkıbasımı ve transkripsiyonu olarak, *Kayseri Sancağı Timarları (Hicri 997-998/Milâdi 1589-1590)*, haz. Seyit Ali Kahraman, 2 Cilt, (Kayseri: Kayseri Büyükşehir Belediyesi, 2009).
- 9 Tezkirenin düzenlenmesine kadar olan bürokrasi işlemi için bkz. Halil İnalçık, "Osmanlı Bürokrasisinde Aklâm ve Muâmelât", *Osmanlı Araştırmaları*, 1 (1980), s. 1-14; Howard 1987: 7-142; Nejat Göyünç, "Timar Tevcihleri Hakkında", *Osmanlı-Türk Diplomatîği Semineri 30-31 Mayıs 1994 Bildiriler* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1995), s. 67-74; Bilgin Aydın, "XVI. Yüzyıl Osmanlı Bürokrasisinde Timar Tevcih Sistemi", *Osmanlı*

mesine kadar olan süreçleri ayrıntılı olarak gösteren tek kaynak olduğu için, tahrir defterlerinde yer almayan dirlik tevcihi ile ilgili süreçler ve şartlar, ayrıca daha sonra meydana gelen değişiklikler hakkında da bilgi vermektedir.

Bu makale için İstanbul'daki Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) ve Sofya'daki Kiril Metodiy Millî Kütüphanesi'nde taradığım 16. yüzyıl ile 17. yüzyıla ait timar ruznâmçe defterleri şunlardır: Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nin Timar Rûzname Defterleri (DFE.RZ.d) tasnifinden 5, 7, 12, 14, 15, 22, 28, 33, 34, 36, 55, 58, 62, 65, 67, 73, 85, 86, 98, 101, 117, 118, 125, 128, 156, 169, 174, 176, 186, 195, 206, 212, 233, 246, 279, 280, 290, 300, 322, 326, 331, 346, 352, 365, 381, 412, 437, 448, 501, 504, 510, 539, 552, 565, 571, 598, 608, 619, 621, 631, 647, 653, 690, 695, 749, 839, 852, 968 numaralı defterler, Maliyeden Müdevver Defterler (MAD.d) tasnifinden 7, 29, 32, 144, 15402, 15605, 17642 numaralı defterler, Tapu Tahrir Defterleri (TT.d) tasnifinden 313 ve 617 numaralı defterler, Kiril Metodiy Millî Kütüphanesi'nin OAK tasnifinden 162/36 ve 167/16 numaralı defterler ve D tasnifinden 370, 377, 633 numaralı defterler.

Bu makalede, Kürt emir aileleri Tablo 1 ile birlikte gösterildikten sonra, timar ruznâmçe defterlerinin sunduğu bilgilerden faydalanarak Kürt emirlerinin yönetiminde olan sancaklarda timar sisteminin uygulanma durumu ve özellikleri üç başlık altında incelenecektir. İlk olarak Kürt emirlerinin yönetiminde olan sancaklarda timar sistemi, ikinci olarak Kürt emirlerinin yönetiminde olan sancaklarda ocaklık ve tahrir, üçüncü olarak Kürt emirlerinin yönetiminde olan sancaklarda uygulanan özel timar sistemi ele alınacaktır. Timar ruznâmçe defterlerinden ortaya çıkan bilgiler, makale içinde değerlendirildiği gibi ayrıca makalenin sonunda yer alan tablolarda verilmiştir. Kürt beylerinin dirlikleri Tablo 2'de, Kürt beylerinin adamlarının dirlikleri ise Tablo 3'te gösterilmektedir.

1. Kürt Emir Aileleri

Osmanlı fethinden önce, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Kürt emirleri ve onların denetimi altında olan aşiret konfederasyonları yönetici konumunda bulunmaktaydılar. Kürt emirleri aşiret konfederasyonlarını yönetirken, kendileri ise hiçbir aşirete üye olmayan bağımsız bir aileden gelmekteydiler. 16. yüzyılın sonunda Bitlis emiri Şeref Hân tarafından yazılmış olan *Şerefnâme*'de Kürt

Araştırmaları, 24 (2004), s. 29-35; Afyoncu 1997: 47-58; Mehmet Doğan, "Osmanlı Timar Sistemi'nde Tevcih Prosedürü", *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 2/1 (2011), s. 1-11.

emirlerinin soyları hakkında ayrıntılı bir şekilde söz edilmektedir. *Şerefnâme*'ye göre, 16. yüzyılın sonunda Diyarbakır ve Van bölgelerinde bulunan Kürt emir aileleri Tablo 1'deki gibidir.

Bu Kürt emir aileleri arasında kendi içlerinde daha fazla aileye ayrılanlar şunlardır: 1. Çemişgezek, 2. Mirdâsî, 3. Zirkî, 5. Süleymânî, 7. Cezîre, 9. Hizan, 10. Şîrvân. Osmanlı fethinden sonra, Kürt emirleri kendi topraklarına sancakbeyi olarak atanmakta ve bu görev babadan oğula devredilmekteydi. Bu durumda bir Kürt emirinin toprağının çoğu, bir sancak oluşturmakla birlikte bazı istisnalar da vardı. Örneğin 16. yüzyılın ortalarında Çemişgezek sancakbeyi olan Çemişgezek emiri Pîr Hüseyin Bey'in vefatından sonra, Çemişgezek sancağı Çemişgezek, Mazgirt, Pertek ve Sakman olmak üzere dört sancağa bölünmüştür.¹⁰ Bundan sonra Mazgirt, Pertek ve Sakman sancakbeyleri, Çemişgezek emir ailesinden atanmış, fakat Çemişgezek sancakbeyi, Çemişgezek emir ailesi dışından birine verilmeye başlanmıştı. Süveydî emir ailesinden Çapâkçûr, Genç ve Hâncûk sancakbeyleri çıkmıştır. Hizan emirleri Hizan sancakbeyi olarak atanmış, fakat emir ailesi içinde ortaya çıkan çekişmeler sonucu, bir süre Hizan sancağından ayrılarak Nâmirân sancağı kurulmuştur. Müküs emirleri Müküs sancakbeyi olarak atanmış, fakat emir ailesi içindeki çekişmeler nedeniyle, Müküs sancağından ayrılarak Kârkâr sancağı kurulmuştur. Şîrvân emirleri ise kendi içlerinde bazı emir aileleri varken arşiv kaynaklarında sancak olarak sadece Şîrvî ismi geçmekte ve Şîrvî sancakbeyi olarak atanan Küfrâ emirleri olmuştur. Daha sonra Küfrâ ve Kernî emirleri arasında ortaya çıkan çatışmalardan dolayı Şîrvî sancağı bir süre ikiye bölünmüş, her ikisine de *livâ'-i nısf-ı Şîrvî* denilmiştir.¹¹

10 Çemişgezek'in bölünmesi için bkz. Dündar Aydın, *Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı: Kuruluş ve Genişleme Devri (1535-1566)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1998), s. 234-42; Ünal, XVI. *Yüzyılda Çemişgezek Sancağı*, s. 35-51.

11 Şîrvî sancağı ilk kez ikiye bölündüğünde sancakbeylik görevine Kernî emiri ve (Şîrvân emir ailesiyle ilgili olmayan) Hâzo emir ailesinden Saruhân atanmıştır (Kâmil Kepeci Defterleri (KK.d) 218, s. 65). Daha sonra Saruhân'a Siverek sancağı tevcih edilmiş (MAD.d 563, s. 81) ve iki Şîrvî sancağı, Küfrâ ve Kernî emir ailelerine verilmeye başlanmıştır. İki Şîrvî sancağı, özellikle ayırt edilmeden *livâ'-i nısf-ı Şîrvî* (KK.d 218, s. 65; Dîvân-ı Hümâyûn Mühimme Defterleri (A.DVNS.MHM.d) 6, hkm. nu. 475) ya da sadece *livâ'-i Şîrvî* olarak kayıtlarda geçmektedir (MAD.d 563, s. 99; A.DVNS.MHM.d 22, hkm. nu. 161; KK.d 262, s. 185).

Tablo 1: Kürt Emir Aileleri ve Onların Yönetiminde Olan Sancaklar

<i>Şerefuâme</i> de emir aileleri	Emirlerin yönetiminde olan sancaklar	Sancak tipi	<i>Şerefuâme</i> de emir aileleri	Emirlerin yönetiminde olan sancaklar	Sancak tipi
1. Çemişgezek	Çemişgezek → x	livâ	5-1. Kulp ve Batman	Kulp	livâ
1-1. Mecengird	Mazgirt	livâ	5-2. Meyyâfârikîn	Besyân ve Bûcyân ve Zilân/ Mefârikîn	livâ
1-2. Pertek	Pertek	livâ	6. Hakkâri	Hakkâri	hükûmet
1-3. Sakman	Sakman	livâ	7. Cezîre		
2. Mirdâsî			7-1. Cezîre	Cezîre/Cizre	hükûmet
2-1. Eğil	Eğil	hükûmet	7-2. Gûrgîl	Gûrgîl	livâ
2-2. Palu	Palu	hükûmet	7-3. Finik	x	
2-3. Çermik	Çermik	livâ	8. Hâzo	Hâzo	hükûmet
3. Zirki			9. Hizan		
3-1. Derzîni	Derzîni	livâ	9-1. Hizan	Hizan	hükûmet
3-2. Girdikân	Girdikân	livâ		Nâmirân	livâ
3-3. Atâk	Atâk	livâ	9-2. Mükûs	Mükûs	livâ
3-4. Tercîl	Tercîl	livâ → hükûmet		Kârkâr	livâ
4. Süveydî			9-3. İspâyird	İspâyird	livâ
	Çapâkçûr	livâ	10. Şîrvân (Küfrâ)	nısf-1 Şîrvî	livâ
	Genç	hükûmet	10-1. Kernî	nısf-1 Şîrvî	livâ
	Hâncûk	livâ	10-2. Îrûn	x	
5. Süleymânî			11. Mahmûdî	Mahmûdî	hükûmet
			12. Bitlis	Bitlis	hükûmet

2. Kürt Beylerinin Yönetiminde Olan Sancaklarda Timar Sistemi

Yukarıda belirtildiği gibi, Kürt emirlerinin yönetiminde olan sancaklar livâ ve hükûmet olarak iki çeşide ayrılmaktadır ve livâ tipi sancaklarda timar sistemi uygulanırken hükûmet tipi sancaklarda timar sisteminin uygulanmadığı düşünülmektedir.¹² Ancak Kürt emirlerinin yönetiminde olan sancaklarda uygulanan timar sistemi hakkında henüz bilinmeyen detaylar mevcuttur. Bundan yola çıkarak, aşağıda Kürt emirlerinin yönettikleri sancaklardaki timar sisteminin uygulanma durumları incelenecektir. 16. yüzyıl ile 17. yüzyıla ait timar ruznâmçe defterleri esas alınarak, Kürt beylerinin dirlikleri Tablo 2'de, onların adamlarının dirlikleri de Tablo 3'te gösterilmektedir. Timar ruznâmçe defterlerinde bahsedilmeyen Kürt beyleri ve onların adamları için diğer arşiv kaynaklarına müracaat edilmiştir. Tablo 3 oluşturulurken arşiv kaynaklarında Kürt beyinin ailesi veya Kürt beyinin adamı olarak açıkça belirtilen kişiler seçilmiştir. Bazı kişiler, Kürt beyinin ailesinden olduğu halde, bazen Kürt beyinin adamı olarak tarif edildiği için kimi zaman aile ve Kürt beyinin adamları arasında ayırım yapmak oldukça zordur; bu nedenle Tablo 3 Kürt beylerinin adamları olarak düzenlenmiştir. Tablo 3'te bulunan dirlik sahibinin nereye ait olduğu bilgisi konusunda, bir Kürt emir ailesinden birden fazla sancakbeyi çıktığı takdirde dirlik sahibinin hangi sancakbeyi ile bağlantılı olduğunun belirsiz olması durumunda *Şerefnâme*'deki gruplandırma esas alınmıştır. Örneğin, Çapâkçûr, Genç ve Hâncûk arasında hangi sancakbeyi ile bağlantılı olduğu belirsiz ise, Süveydî'ye ait olarak belirtilmiştir.

2.1. Kürt Beylerinin Dirlikleri (Tablo 2)

1. Çemişgezek, Mazgirt, Pertek ve Sakman beyleri

Yukarıda söz edildiği gibi 16. yüzyılın ortalarında Çemişgezek sancağı, Çemişgezek, Mazgirt, Pertek ve Sakman olmak üzere dört sancağa bölünmüştür. Mazgirt, Pertek ve Sakman sancaklarında Çemişgezek emirlerinden sancakbeyleri çıkarken, Çemişgezek sancağında Çemişgezek emirleri dışından gelenler sancakbeylik görevine getirilmeye başlanmıştır. Öte yandan Çemişgezek sancağı içindeki dirlikler, Mazgirt, Pertek ve Sakman sancakbeylerine tahsis edilmeye devam etmiştir. Bu duruma Mazgirt, Pertek ve Sakman sancaklarındaki vergi gelirlerinin yetersiz olması ve dolayısıyla tahsisi mümkün olan dirliklerin sınırlı olmasının

12 Bitlis sancağı, hükûmet olduğu halde timar sistemini uygulamış istisnai bir sancak olarak bilinmektedir.

neden olduğu düşünülmektedir. Örneğin, Diyarbakır bölgesinin fethinden sonra 1518 yılında tanzim edilen tahrir defterine göre, Çemişgezek sancağında tahsisi mümkün olan dirliklerin değeri 1,300,000 akçeden fazla iken, Pertek'te (o zamanki statüsü nahiye) yaklaşık 100,000 akçe, Sakman'da (o zamanki statüsü nahiye) yaklaşık 100,000 akçe ve Mazgirt'te (o zamanki statüsü nahiye) yaklaşık 200,000 akçe idi. Bu meblağların Çemişgezek sancağına kıyasla hayli az olduğu gözlemlenmektedir.¹³

2. Eğil, Palu ve Çermik beyleri

Eğil beylerinin dirliği Harput sancağında bulunmaktadır.¹⁴ 1577 yılından sonra, dirliğin değeri 96,759 akçe olduğu halde has olarak tasarruf etmişlerdir.¹⁵ Palu beylerine ait herhangi bir dirlik tespit edilememiştir. Çermik beyleri genellikle Çermik sancağında has sahibiydiler.

3. Derzîni, Girdikân, Atâk ve Tercîl beyleri

Derzîni beylerinin dirliğine ait kayıtlara timar ruznâmçe defterlerinde rastlanmamaktadır. Mühimme defterinde bir kayıt bulunmakta, bu kayıt da sadece Siirt sancağında 8,000 akçelik zam ile ilgili bir bilgiye yer verilmekte¹⁶ ve tasarrufunda olan dirliğin hepsi bilinmemektedir. Girdikân beylerinin dirliği hakkında ise, 1554 yılında zam olarak Sincar sancağında 20,000 akçenin tahsis edildiğine dair bir kayıt bulunmaktadır.¹⁷ Normalde timar ruznâmçe defterlerinde asıl sahip olduğu dirlik kaydından sonra dirliğe yapılan zam kayıtları eklenmektedir; ancak bu örnekte Girdikân beyinin asıl sahip olduğu dirlik yazılmamıştır.¹⁸ Ayrıca, Girdikân beylerinin iki tane daha dirlik kaydını görebilmekteyiz. Bunlardan biri, Girdikân sancağının 200,000 akçe ile tevcihiyle ilgilidir.¹⁹ Diğeri ise, 12,000

13 TT.d 64, s. 801-13, 831-42.

14 Eğil beyleri, 1518 yılı itibarıyla Harput sancağında dirlik sahibi idi (TT.d 64, s. 662-8). Eğil beylerinin Harput sancağında sahip olduğu dirlikten Ünal 1989: 178'de söz edilmektedir.

15 KK.d 262, s. 117.

16 A.DVNS.MHM.d 4, hkm. nu. 371.

17 MAD.d 17642, s. 309.

18 Daha sonra değinileceği gibi, Girdikân sancağının tahrir defteri günümüze aktarılmadığına göre, Girdikân sancağının dirliklerinin kaydedilmesi başından beri tasarlanmamıştır.

19 A.DVNS.MHM.d 2, hkm. nu. 1347. Girdikân sancağında, sancakbeyi olan Nâsır Bey'in idamından sonra tahrir yapılmış ve 1556 yılında emir ailesinden Mir Halil Bey 200,000 akçe ile sancakbeyi olmuştur.

akçelik zam hakkındadır.²⁰ Atâk ve Tercîl beyleri, kendi sancaklarında hassa sahibi olmuşlardır. Daha sonra hükûmete dönüşen Tercîl sancağında, hükûmet olduktan sonra da timar sistemi devam etmiştir.²¹

4. Çapâkçûr, Genç ve Hâncûk beyleri

Çapâkçûr beylerinin hassı Çapâkçûr sancağında bulunmaktaydı. Genç ve Hâncûk beylerinin hasları her iki sancakta iç içe bulunup tahminî değerlerde verilmiştir. Genç hükûmetinde timar sistemi uygulanmıştır.²²

5. Kulp, Besyân ve Bûcyân ve Zilân beyleri²³

Kulp beyleri kendi sancaklarında has sahibiydi. Besyân ve Bûcyân ve Zilân beyleri Kulp, Harput ve Sincar sancaklarında dirlik sahibi olmuşlardır.

6. Hakkâri beyleri

Hakkâri beylerinin dirliği tespit edilememektedir.

7. Cezîre ve Gûrgîl beyleri

Cezîre beylerinin dirliği tespit edilememiştir. Gûrgîl beylerinin dirliğine gelince, Kâmil Kepeci ve Maliyeden Müdevver defterleri serilerinde kayıtları görülmektedir. Buna göre, 1563 yılında Gûrgîl beyine Sindî Süleymânî sancağında 100,000 akçelik dirliğin verilmesi kararlaştırılmıştır.²⁴ 1567-68 yılına ait

20 Divân-ı Hümayûn Hadariye Defterleri (A.DVNS.HADR.d) 1, s. 328.

21 Tercîl sancağının hükûmete geçişinin 17. yüzyılın başında olduğu düşünülmektedir. 1597 yılında sancakbeyi olan Ömer Bey'in dönemine ait kayıtlarda livâ olarak geçerken, 1604 yılında sancakbeyi olan İbrâhîm Bey'in zamanında hükûmet olarak geçmektedir (DFE. RZ.d 195, s. 20; MAD.d 32, s. 104-5).

22 Nejat Göyünç, "XVI. Yüzyılda Doğu ve Güney-Doğu Anadolu'da Yönetim ve Nüfus", *Türk Kültürü*, 370 (1994), s. 81-2'de Genç hükûmetinde uygulanan timar sisteminden söz edilmektedir.

23 Besyân, Bûcyân ve Zilân, Süleymânî aşiret konfederasyonunu oluşturan önde gelen aşiretlerdir (Şeref Hân Bidlîsî, *Şerefnâme*, ed. V. Véliaminof-Zernof, (St. Petersburg, 1860, rep., Westmead, 1969), I, s. 261-71).

24 KK.d 218, s. 72.

bir kayda göre, dirliğin bulunduğu yer belli olmamasına rağmen Gûrgîl beyinin 100,000 akçelik hassı olduğu tespit edilmektedir.²⁵ Her halükarda, hükûmet olmamasına karşın, Gûrgîl sancağı içinde sancakbeyinin dirlik kayıtlarına rastlanmamaktadır.

8. Hâzo beyleri

Hâzo beylerinin dirliğine tahrir defterlerinde bir kez rastlanabilmektedir. Dirliğin bulunduğu yer Amid sancağındadır.²⁶

9. Hizan, Nâmirân, Müküs, Kârkâr ve İspâyird beyleri

Timar ruznâmçe defterlerinde Hizan beyinin zeâmetine ait bir kayıt bulunmaktadır.²⁷ Zeâmetin yeri Bitlis sancağındadır. Hizan sancağı, 1563 tarihinde emir ailesi içinde yaşanan çekişmelerden dolayı ikiye bölünmüştür. Bu esnada büyük oğul Mîr Mehmed'e Hizan sancağı 300,000 akçe ile, küçük oğul Melik Halîl'e Nâmirân sancağı 200,000 akçe ile verilmiştir.²⁸ Müküs beylerinin dirliğine ait kayıt bulunmamaktadır. Ancak Müküs sancağından bölünerek ortaya çıkan Kârkâr beyinin sahip olduğu hassın bir kısmı Müküs sancağında kaydedilmiştir. Kârkâr beylerinin hasları tahminî değerinde verilmiştir. İspâyird beyleri kendi sancağında has sahibiydi fakat has rakamı 1575 yılına kadar kayıtlara geçmemiştir.²⁹

25 MAD.d 563, s. 89. Ayrıca, TT.d 991, s. 10'da Ahmed Bey adında biri Sincar sancağında 100,000 akçelik dirliğe sahip olduğu kaydedilmiştir. Bu kişinin Gûrgîl sancakbeyi olan Ahmed Bey olma ihtimali bulunmaktadır. TT.d 991'in düzenleme tarihi bilinmemekte olup, bu defterde kaydedilen Sincar sancakbeyi olan Melik Mehmed Bey, 1562 ve 1569 yıllarında Sincar sancakbeyi olarak atanmış ve o zamanlar sahip olduğu has değeri, 1562 yılında 429,372 akçe, 1569 yılında ise 431,851 akçe idi (MAD.d 563, s. 84, 88). TT.d 991'de Melik Mehmed Bey'in has değeri 431,851 akçe olarak kaydedildiğine göre, TT.d 991'in 1569 yılındaki durumları yansıttığı düşünülmektedir.

26 TT.d 64, s. 171.

27 MAD.d 17642, s. 294.

28 KK.d 218, s. 13, 55. Ancak, Hizan sancağında tahrir yapılmadığı anlaşılmakta (KK.d 241, s. 63) ve dolayısıyla sancakbeylerinin gelirleri her ikisinin beyan ettiği rakamlara göre ya da tahmin üzerine kaydedildiği düşünülmektedir.

29 İspâyird beyinin has değerinin kaydedilmemiş olması ile ilgili ayrıntılara daha sonra değineceğiz.

10. Şîrvî beyleri

Şîrvî beylerinin dirliği hakkında üç tane kayıt bulunmaktadır. Tahrir defterine göre 1540 yılında Şîrvî beyinin dirliği Bitlis sancağında 27,460 akçe olarak kaydedilmiştir.³⁰ Ancak bu dönemde Şîrvî sancağında has gelirinin olup olmadığı anlaşılmamaktadır. 1568 yılına ait bir kayıta ise Şîrvî sancağında has gelirinin olduğu saptanmaktadır.³¹ Şîrvî beyinin hassı tahminî değerde verilmiştir.

11. Mahmûdî beyleri

Mahmûdî beylerinin has gelirleri, Kulp, Rûhâ, Tercil, Van ve Bitlis sancaklarında bulunmakta ancak Mahmûdî sancağında tespit edilmemiştir.

12. Bitlis beyleri

Bitlis beylerinin has gelirleri, Bitlis sancağı başta olmak üzere Adilcevaz, Van ve Muş sancaklarında da bulunmaktaydı.³² Bitlis sancağında timar sisteminin uygulanmaya başlaması, 16. yüzyılın ortalarında Bitlis beyi olan Şemseddîn Bey'in Safevî Devleti'ne iltica etmesinden sonra idi ve Şemseddîn Bey'in oğlu olan Şeref Hân Osmanlı Devleti'ne itaat edip Bitlis'e geri döndükten sonra da timar sistemi devam etmiştir.

30 TT.d 208, s. 17.

31 DFE.RZ.d 12, s. 1032-3.

32 *Şerefnâme*'de Bitlis emirine ait toprak sayılan Muş'un idarî statüsü sürekli değişmiştir. Kılıç, "Muş Sancağı Dirlikleri (1604-1605)", s. 243-5; aynı yazar, "Muş Sancağı Dirlikleri (1604-1605)", s. 158-60; aynı yazar, "Van Eyaleti'ne Bağlı Sancaklar ve İdarî Statüleri (1558-1740)", s. 192; Mehmet Öz, "XVI. Yüzyılda Bitlis Sancağı: Yönetim, Nüfus ve Vergilendirme", *IXth International Congress of Economic and Social History of Turkey Dubrovnik-Croatia, 20-23 August, 2002* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2005), s. 33-5, 52; aynı yazar, "XVI. Yüzyılda Bitlis Sancağında Timar Sistemi ve Vakıfları", s. 198'e göre, Bitlis emirinin Safevî Devleti'ne iltica etmesinden sonra Muş, Bitlis sancağına bağlı bir nahiyeye iken, 16. yüzyılın ikinci yarısında Bitlis sancağından ayrılarak müstakil bir sancak haline getirilmiştir. Safevî Devleti'ne iltica eden emirin oğlu olan Şeref Hân Osmanlı'ya itaat edip Bitlis'e geri dönünce, 1579 yılında Şeref Hân'ın oğlu olan Ahmed Bey'e Muş sancağı tevcih edilmiştir. Ancak, 1593 yılından önce Muş sancağı merkezden gönderilen Osmanlı ümerâsına verildiği söylenmektedir. Muş, 16. yüzyılın sonlarından 17. yüzyıla kadar kimi zaman Bitlis sancağına bağlanmış, kimi zaman bağımsız bir sancak olmuştur.

Kürt beyleri arasında, kendi sancağında dirlik gelirlerinin olduğu tespit edilenler Pertek, Sakman, Mazgirt, Çermik, Girdikân, Atâk, Tercîl, Çapâkçûr, Genç, Hâncûk, Kulp, Hizan, Nâmirân, Kârkâr, İspâyird, Şîrvî ve Bitlis'tir. Bunlar arasında Tercîl, Genç, Hizan ve Bitlis hükûmettir. Kendi sancağı dışında dirliğe sahip oldukları tespit edilenler, Eğil, Derzînî, Gûrgîl, Hâzo ve Mahmûdî'dir. Bu sancaklardan Derzînî ve Gûrgîl hariç diğerleri hükûmettir. Dirlikleri ile ilgili kayıtları tespit edilemeyenler Palu, Hakkâri, Cezîre ve Mükûstür. Bunlar arasında Palu, Hakkâri ve Cezîre hükûmettir.

Yukarıdaki bilgileri özetleyecek olursak, Kürt beylerinin dirlik gelirleri normal Osmanlı sancakbeyleri gibi temel olarak kendi sancaklarında kaydedilmişlerdir. Kürt beylerinden hükûmet yöneticisi olanlarının bazısı, kendi sancakları dışında dirliğe sahip olmuşlardır. Bu durum, hükûmette timar sisteminin uygulanmama ilkesi bakımından gayet normal karşılanmaktadır. Ancak, hükûmet olan Tercîl, Genç, Hizan ve Bitlis sancaklarında sancakbeylik hasları bulunmaktaydı.

2.2. Kürt Beylerinin Adamlarının Dirlikleri (Tablo 3)

1. Mazgirt, Pertek ve Sakman beylerinin adamları

Mazgirt, Pertek ve Sakman sancakbeylerinin adamlarının çoğu, Çemişgezek sancağında dirliğe sahip olmuşlardır. Bu duruma, yukarıda belirtildiği gibi, Mazgirt, Pertek ve Sakman sancaklarında vergi gelirlerinin yetersiz olması ve dolayısıyla tahsisi mümkün olan dirliğin sınırlı olmasının sebep olma ihtimali fazladır.

2. Eğil, Palu ve Çermik beylerinin adamları

Eğil beylerinin adamlarının dirlikleri Harput ve Kulp sancaklarında tespit edilmektedir. Palu beylerinin adamlarının hepsi Harput sancağında dirliğe sahip olmuşlardır.³³ Eğil ve Palu hükûmet olduklarından, her iki sancakta dirlik dağıtımının olmaması gayet tabiidir. Çermik beylerinin adamları ise Çermik sancağında dirliğe sahip olmuşlardır.

33 DFE.RZ.d 14'te kaydedilen 1561 tarihli Palu emir ailesinin dirliklerinden Mehmet Ali Ünal, "XVI. Yüzyılda Palu Hükûmeti", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 7 (1992), s. 247-8'de bahsedilmektedir.

3. *Derzîni, Girdikân, Atâk ve Tercîl beylerinin adamları*

Derzîni beylerinin adamlarına ait bir dirlik bulunmamaktadır. Girdikân emir ailesinden iki kişinin dirliği, Siirt sancağında görülmektedir. Ayrıca mühim me defterine göre, Girdikân beyinin oğluna 25,000 akçe ve akrabasına 15,000 akçe verilmesi kararlaştırılmıştır.³⁴ Atâk beylerinin adamlarının Atâk ve Çapâkçûr sancaklarında, Tercîl beylerinin adamlarının ise genellikle Tercîl sancağında dirlik sahibi oldukları gözlemlenmektedir. Yukarıda söz edildiği gibi, daha sonra hükûmete dönüşmüş olan Tercîl sancağında, hükûmet olduktan sonra da timar sistemine devam edilmiştir.

4. *Çapâkçûr, Genç ve Hâncûk beylerinin adamları*

Çapâkçûr, Genç ve Hâncûk beylerinin adamlarının dirlikleri, bu sancakların hepsinde tespit edilmektedir. Genç hükûmetinde de dirlikler belirlenmiştir. Genç ve Hâncûk sancaklarında dirlikler tahminî değerde verilmiştir.

5. *Kulp, Besyân ve Bûcyân ve Zilân beylerinin adamları*

Kulp, Besyân ve Bûcyân ve Zilân beylerinin adamlarının dirlikleri genellikle Kulp sancağında bulunmaktaydı.

6. *Hakkâri beylerinin adamları*

Hakkâri beylerinin adamlarının dirlikleri, Hakkâri dışındaki sancaklarda görülmektedir. Dirliğin ait olduğu yerler olarak Van ve Bitlis gibi Hakkâri sancağına yakın yerler ya da Hoy ve Merend sancakları gibi yeni fethedilen yerler seçilmiştir.

7. *Cezîre ve Gûrgîl beylerinin adamları*

Cezîre beylerinin adamlarına ait dirlikler Cezîre sancağında bulunmazken, Hama ve Hasankeyf sancaklarında tespit edilmektedir. Aynı şekilde, Gûrgîl beylerinin adamlarının dirlikleri de Gûrgîl sancağında bulunmamakta fakat Gûrgîl

³⁴ A.DVNS.MHM.d 2, hkm. nu. 1347. Dipnot 19'da bashedildiği gibi, Mîr Halîl Bey 200,000 akçe ile Girdikân sancakbeyi olduğu zaman, onlara da 25,000 akçe ve 15,000 akçe verilmesi kararlaştırılmıştır. Kaynaklarda onların adları yazılmayıp dirlik veya buna benzer bir kelime de kullanılmamaktadır.

emir ailesinden birine Acuz ve Zaho sancağının 350,000 akçe ile verildiği görülmektedir.³⁵

8. *Hâzo beylerinin adamları*

Hâzo beylerinin adamlarının dirlikleri, Hâzo sancağında bulunmayıp Bitlis ve Hasankeyf sancaklarında tespit edilmektedir.

9. *Hizan, Müküs ve İspâyird beylerinin adamları*

Hizan beylerinin adamlarının dirliği, Hizan sancağında bulunmayıp Bitlis sancağında tespit edilmektedir. Müküs beylerinin adamlarının dirlikleri de kendi sancağında bulunmamaktadır.³⁶ İspâyird beylerinin adamlarına ait bir dirlik kaydı bulunmakla beraber dirliğin ait olduğu sancak İspâyird değil, Bitlis'tir.

10. *Şîrvî beylerinin adamları*

Şîrvî beylerinin adamlarının dirlikleri, Şîrvî, Kernî, Îrûn, Şebistân ve Körmâs gibi beş nahiyede görülmekteydi. Timar ruznâmçe defterleri ve diğer kaynaklarda, bu beş nahiyenin Van, Diyarbakır, Şîrvî ve Kernî gibi çeşitli sancaklara bağlı olduğu gözlemlenmekteyse de, *Şerefnâme*'ye göre, adı geçen nahiyelerin hepsi Şîrvî beylerinin toprakları içerisinde yer alıyordu.³⁷ Şîrvî beylerinin adamlarının dirlikleri tahminî değerde verilmiştir.

11. *Mahmûdî beylerinin adamları*

Mahmûdî beylerinin adamları, Mahmûdî, Van ve Bitlis sancaklarının dışında ve Mahmûdî sancağına yakın, yeni fethedilen yerlerde dirliğe sahip olmuşlardır. Mahmûdî beylerinin hasları kendi sancaklarında tespit edilmezken, adamlarının Mahmûdî sancağında dirliğe sahip oldukları gözlemlenmiştir. Mahmûdî sancağındaki dirliklerin hepsi değerleri belirtilmeden verilmiştir.

35 Bâb-ı Âsafî Ruûs Kalemi Defterleri (A.RSK.d) 1452, s. 311.

36 Dirliğin kesinleşmesiyle ilgili sadece bir kayıt bulunmakta olup, dirliğin yeri ve değeri kayıta geçmemektedir (KK.d 213, s. 170).

37 Şîrvî sancağının idarî taksimatı için Tablo 1'e bakınız.

12. Bitlis beylerinin adamları

Bitlis beylerinin adamları genellikle Bitlis sancağında dirliğe sahip olmuşlardır. Yukarıda belirtildiği gibi Bitlis hükûmetinde de timar sistemi uygulanmıştır.

Yukarıdaki bilgilerden anlaşılacağı üzere, Mazgirt, Pertek, Sakman, Çermik, Girdikân, Atâk, Tercîl, Çapâkçûr, Genç, Hâncûk, Kulp, Şîrvî, Mahmûdî ve Bitlis beylerinin adamları bağlı oldukları sancaklarda dirliğe sahip olmuşlardır. Bunlardan Tercîl, Genç, Mahmûdî ve Bitlis hükûmettir. Eğil, Palu, Hakkâri, Cezîre, Gûrgîl, Hâzo, Hizan ve İspâyird beylerinin adamları bağlı oldukları sancaklar dışında dirliğe sahip olmuşlardır. Bu sayılanlardan Gûrgîl ve İspâyird dışındaki sancaklar hükûmettir. Müküs beylerinin adamlarına ait sadece bir kayıt bulunmakta; bu kayıta da dirliğin ait olduğu yer ve değeri hakkında bilgi bulunmamaktadır. En nihayetinde, Derzînî sancağına ait herhangi bir dirlik tespit edilememiştir.

Tercîl, Genç, Mahmûdî, Hizan ve Bitlis hükûmetlerinde dirlikler tespit edilirken, Eğil, Palu, Hakkâri, Cezîre ve Hâzo hükûmetlerinde dirlik tespit edilmemiştir. Hükûmet olmayan sancaklar arasında, Pertek, Sakman, Mazgirt, Çermik, Girdikân, Atâk, Çapâkçûr, Hâncûk, Kulp, Nâmirân, Kârkâr, Müküs, İspâyird ve Şîrvî sancaklarında dirlikler tespit edilirken, Derzînî ve Gûrgîl sancaklarında dirlik tespit edilmemiştir. Bu bağlamda Eğil, Palu, Hakkâri, Cezîre, Hâzo, Derzînî ve Gûrgîl sancaklarında timar sisteminin uygulanmadığı sonucuna varılabilir. Ancak, bu sancakların beyleri ve onların adamlarının çoğunun, diğer sancaklarda dirlik sahibi oldukları düşünüldüğünde, yine de timar sisteminin iskeleti içinde oldukları söylenebilir.

3. Kürt Beylerinin Yönetiminde Olan Sancaklarda Ocaklık ve Tahrir

Son zamanlarda Kılıç'ın araştırmalarından da bilindiği gibi, *ocaklık* (bazı durumlarda *yurtluk* veya *yurtluk ve ocaklık* olarak geçmektedir) sancakbeylik görevi ve dirliklerin babadan oğula geçmesi anlamına gelmektedir.³⁸ Kürt emirlerinin de ocaklık vasıtasıyla sancakbeylik görevi ve dirliklere miras yoluyla sahip olmasına izin verilmiştir.

38 Nejat Göyünç, "Yurtluk-Ocaklık Deyimleri Hakkında", *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1991), s. 269-78; Kılıç, "Yurtluk-Ocaklık ve Hükümet Sancaklar Üzerine Bazı Tespitler"; aynı yazar, "Ocaklık Sancakların Osmanlı Hukukunda ve İdarî Tatbikattaki Yeri"; aynı yazar, "Ocaklık", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 2007, XXXIII, s. 317-8.

Timar ruznâmçe defterlerine göre, ocaklık adı altında dirlikler sadece babadan oğula değil, aile içinde daha geniş bir şekilde devredilmekteydi. Çemişgezek emir ailesi ile ilgili iki ayrı örneğe bakabiliriz. Birincisi, eski Pertek sancakbeyi olan Rüstem Bey'in torunu Mîrzâl'in arzı ile başlar. Mîrzâl, *yurtluk ve ocaklık* olarak 40,039 akçelik dirliğe sahip olan babası Alî Bey'in vefatı üzerine, 40,039 akçeden Çemişgezek sancağında bulunan 20,039 akçelik *kadîmî yurdun* kendisine verilmesi için arz etmiştir. Bunun üzerine Alî Bey'in sahip olduğu 40,039 akçelik dirlikten, 20,039 akçesi *ocaklık* olarak Mîrzâl'a verilmiştir.³⁹ İkinci örnek ise, Pertek sancakbeyi olan Bâysunkur Bey'in arzı ile başlar. Bu arzda Bâysunkur Bey'in kardeşi ve yukarıda söz edilen Mîrzâl'in babası olan Alî Bey'in 40,039 akçelik dirliğinden Pertek sancağında bulunan 20,000 akçesinin kendi oğlu Mürsel'e verilmesi istenmektedir. Sonuç olarak eskiden beri aile içinde *yurtluk* olarak aktarılan ve sahiplenilen 20,000 akçelik dirlik Mürsel'e verilmiştir.⁴⁰ Bu örneklerden anlaşılacağı gibi, dirlikler ocaklık adı altında sadece babadan oğula değil, geniş bir aile içinde miras olarak aktarılabilmekteydi.

Çemişgezek emir ailesine verilen beratta, aşağıdaki cümleler yazılmış ve aynı cümleler tezkireye de kaydedilmiştir. () ile parantez içine alınan kelimeler, hemen önceki kelimelerin yerine de geçebilmektedir. Öte yandan kelimeler veya cümleler [] ile parantez içine alınmış ise, o kelimeler veya cümlelerin eklendiği durumların da olduğunu göstermektedir.

*Pîr Hüseyn Beg'ün oğullarından (evlâdından) atası (ataları) ülkesinden sancağ ve ze'âmet taşarruf edenler mâdâmki şadâkât [ü 'ubûdiyet] üzere (şadâkâtle) sefer hîdmetin edâ edeler (eyleyeler) sancağlarına (sancağa) ve ze'âmetlerine dahl olunmaya (olinmayup) vilâyet kâtibleri tebdîr ü işâl (tağyîr) etmeyeler (eylemeyüp) timârları noğşân olunmaya (olinmayup) ve ziyâde verilmeyüp Kûrdîstân üslûbî üzere taşarruf (mutaşarrıf) olına (olup) deyü [babası berâtına mukayyed bulunmağın]...*⁴¹

Yukarıdaki cümleler, önceki sahibinin beratında yazıldığı takdirde, sonraki sahibinin beratına da yazılmıştır. Cümlelerden sefere katılma koşulu ile dirliğin verilmiş olduğu anlaşılmaktadır. Sahip oldukları dirliğe karışılmaması, vilâyet

39 DFE.RZ.d 36, s. 558.

40 DFE.RZ.d 36, s. 559.

41 DFE.RZ.d 12, s. 865, 868-70, 874-6, 944-5, 950-1; DFE.RZ.d 36, s. 558-9, 562; DFE.RZ.d 55, s. 457, 460-3; DFE.RZ.d 62, s. 624-5, 790; DFE.RZ.d 65, s. 628-9, 706-7; DFE.RZ.d 73, s. 366-7, 374; DFE.RZ.d 86, s. 642, 657; DFE.RZ.d 118, s. 136, 217, 219; DFE.RZ.d 176, s. 91-2, 103-4, 107-8, 199-200; DFE.RZ.d 621, s. 75, 95, 114, 314, 343; DFE.RZ.d 653, s. 18-30.

kâtipleri tarafından herhangi bir değişikliğin yapılmaması, fazlası ya da eksiki olmaması ve Kürdistan üslubuna göre kullanma yetkisine sahip olmaları belirtilmektedir.

Ayrıca, yukarıda bahsedilen berat, bölge topraklarının tahrir uygulamasından muaf olduğu anlamını da taşımaktadır. 1565 yılında Mazgirt, Pertek ve Sakman sancaklarında tahrir yapılması kararlaştırılmış fakat bu sancakların beyleri babaları olan Pîr Hüseyin Bey'e verilmiş beratı gerekçe göstererek tahririn iptalini arz etmişlerdir. Pîr Hüseyin Bey'in Irak'ın seferinde gösterdiği hizmetlerden dolayı Çemişgezek ülkesinin oğullarına miras olarak bırakması kabul edilmiş ve kendisine bu konuya istinaden berat verilmiştir. Mazgirt, Pertek, Sakman sancakbeylerinin arzı üzerine, Pîr Hüseyin Bey'den miras kalmış sancaklar ve zeâmetler hakkında tahrir yapılmamasına karar verilmiştir.⁴²

Çemişgezek emir ailesinin yönettiği Mazgirt, Pertek ve Sakman sancaklarında Osmanlı fethinden hemen sonra Pîr Hüseyin Bey zamanında tahrir yapılmıştır. Ancak Pîr Hüseyin Bey'den sonra gelen emirlerin tahririn yapılmaması için girişimde buldukları anlaşılmaktadır. Hükûmet olmayan sancaklarda tahrir yapılmadığı zamanlar da vardır.⁴³

Kürt beylerinin yönetiminde olan sancaklarda tahririn uygulanmamasında *ülke* kelimesinin kilit rol oynadığı bir örnek yaşanmıştır. Ülke oldukları gerekçesiyle tahrir defteri düzenlenmemiş olan sancaklar ise Gûrgîl ve daha sonra söz edeceğimiz İspâyird'dir. Bunlardan Gûrgîl sancağı, 1575 yılında "*Diyârbakır'a tâbi vilâyet-i Kürdistan'da kendü (Gûrgîl) sancağı ve Cezîre-i 'Ömerîye ve 'İmâdiye ... ülke olup tahrir olunmayup*"⁴⁴ diye belirtildiği gibi, hükûmet olan Cezîre ve İmâdiye⁴⁵ ile beraber, ülke oldukları gerekçesiyle sancak gelirleri deftere geçmemiştir. Gûrgîl sancağının livâ tipi sancak olması da tahrir uygulamasından muaf tutulmasına engel teşkil etmemekteydi.

42 KK.d 75, 3a.

43 Hükûmet olmasına rağmen, timar sisteminin uygulandığı Bitlis sancağında da sancakbeyinin arzı üzerine tahririn iptal edildiği bir örnek görülmüştür (Dîvân-ı Hümâyûn Mühimme Zeyli Defterleri (A.DVNS.MHM.ZYL.d) 4, hkm. nu. 203, hkm. nu. 228).

44 A.DVNS.HADR.d 1, s. 247.

45 İmâdiye ilk önce Diyarbakır beylerbeyliğine (*Topkapı Sarayı Arşivi H.951-952 Tarihli ve E-12321 Numaralı Mühimme Defteri*, haz. H. Sahillioğlu (İstanbul: IRCICA, 2002), s. 155), daha sonra da Bağdat beylerbeyliğine bağlanmıştır (Muallim Cevdet Tasnifi Belgeleri, Dahiliye 6095, s. 14).

Timar sisteminin uygulanması için tahrir yapıp dirlik gelirlerinin keskinleştirilmiş olması bir önkoşuldur. Fakat yukarıda gösterilen örneklerden anlaşıldığı gibi, tahrir yapılmadan da timar sisteminin uygulandığı sancaklar bulunmaktaydı.

4. Kürt Beylerinin Yönetiminde Olan Sancaklarda Uygulanan Özel Timar Sistemi

Yukarıda incelediğimiz gibi, hükûmet olmasına rağmen timar sisteminin uygulandığı sancaklar, hükûmet olmamasına rağmen timar sistemini uygulamamış sancaklar, hatta timar sistemi uygulandığı halde tahririn yapılmadığı sancaklar bulunmakta ve Kürt emirlerinin yönettikleri sancaklarda timar sisteminin çok çeşitli uygulama şekilleri görülmektedir. Genellikle timar sisteminin uygulanması için, öncelikle tahrir yapılarak dirlik olarak tahsis edilecek yerlerin vergi gelirleri tespit edildikten sonra, bu incelemenin sonucuna göre tahrir defterleri oluşturulurdu. Fakat timar sisteminin uygulandığı Kürt emirlerinin yönetiminde olan sancaklar arasında, tahrir defteri mevcut olmayan sancaklar bulunmaktadır. Dirlik tevcih edildiği halde tahrir defteri günümüze ulaşmamış sancaklar Girdikân, Genç, Hâncûk, Hizan, Nâmirân, Müküs, Kârkâr, İspâyird, Şîrvî ve Mahmûdî'dir. Girdikân,⁴⁶ Hizan ve Nâmirân⁴⁷ dışındaki Genç, Hâncûk, Müküs, Kârkâr, İspâyird, Şîrvî ve Mahmûdî sancaklarında, dirlikler tahminî değerde veya değeri belirtilmeden verilmiştir. Yani tahrir defteri günümüze ulaşmamış sancaklarda, timar sistemi çok farklı bir şekilde uygulanmıştır. Aşağıda tahminî değerde verilen veya değeri belirtilmemiş dirlikler incelenecektir.

4.1. Tahminî Değerde (*ber-vech-i tahmîn*) Dirlikler

Tahminî değerde dirlikler, Kürt emirlerinin yönetiminde olan sancaklar başta olmak üzere Rumeli'den Anadolu ve Arap bölgelerine kadar timar sisteminin

46 Dipnot 19'da bahsedildiği gibi, Girdikân sancağında, sancakbeyi olan Nâsır Bey'in idamından sonra tahrir yapılmış ve 1556 yılında emir ailesinden Mîr Halîl Bey'e 200,000 akçe ile sancakbeyliğinin tevcih edilmesi kararlaştırılmıştır. Fakat 1575 yılına ait kayıttaki "Girdikân sancağı Kürdistân olmağla icmâllu sancağ olmayup ebâ 'an-cedd taşarrufunda olmağın" (A.DVNS.HADR.d 1, s. 328) ibaresine bakılırsa, tahrir yapıldığı halde tahrir defterinin düzenlenmediği düşünülebilir.

47 Daha önce söz edildiği gibi, Hizan sancağı 300,000 akçe ile, Nâmirân sancağı da 200,000 akçe ile Hizan emir ailesinden iki kardeşe tevcih edilmiş; fakat her iki sancakta da tahrir yapılmamıştır.

uygulandığı birçok bölgede görülmektedir.⁴⁸ Dirliklerin tahminî değerinde verilmiş nedeni ise, dirliğin ait olduğu köy veya mezrada tahrir yapılmadığı için söz konusu vergi gelirlerinin tahrir defterine kaydedilmemiş olmasıdır.⁴⁹ Genellikle bir nahiyede vergi gelirlerinin tahminî değerinde kaydedildiği köy veya mezralar yok denecek kadar az görülmektedir. Buna karşın, Kürt emirlerinin yönetiminde olan bazı sancaklarda sancak veya nahiyeye bağlı hemen hemen bütün köy ve mezraların vergi gelirleri topluca tahminî değerinde kaydedilmiştir.

Kürt emirlerinin yönetiminde olan sancaklarda tahminî değerinde tasarruf edilen dirlikler Tablo 2 ve Tablo 3'te yer almaktadır. Bu tablolara göre, Genç, Hâncûk, Müküs ve Şirvî sancaklarında tahminî değerinde dirlikler gözlemlenmektedir.

Genç ve Hâncûk sancakları aslında birleşik tek bir sancaktı. Hâncûk, Osmanlı fethinden sonra Genç sancağına bağlı bir nahiyeye statüsündeydi. Zamanın Genç sancakbeyi Sultân Ahmed Bey, kendisine ait sancakbeylik haslarından bir kısmını aşiret mensupları ve sipahilere *donluk* olarak tahsis etmiş ve geri kalan vergi gelirlerine de kendisi sahip olmuştur.⁵⁰ Böylece daha sonra ortaya çıkacak

48 Mesela Bosna, Budin, Sigetvar, Silistre, Semendire, Sirem, Prizren, Pojeja, Temeşvar, Vidin, Amid, Tortum, Çıldır, Sincar, Halep, Şam, Musul, Safed, Tikrit, Cevazir, Bağdat (MAD.d 7, görüntü nu. 84; DFE.RZ.d 5, s. 136-7, 679-741, 782, 827; DFE.RZ.d 28, s. 983; DFE.RZ.d 33, s. 868-976, 1029, 1044-53; DFE.RZ.d 34, s. 102, 310, 320, 323, 387, 496, 536; DFE.RZ.d 101, s. 49; DFE.RZ.d 117, s. 828; DFE.RZ.d 186, s. 86-7).

49 Vergi gelirinin tahrir defterine kaydedilmemesi genellikle üç sebepten dolayı ortaya çıkmaktadır: 1. *hâric ez-defter* (defterde kaydedilmemiş (yer)), yani önceki tahrirde kaydedildiği halde bir sonraki tahrirde herhangi bir sebepten dolayı defterden hariç kalmış vergi gelirleri ya da tahrirler arasında yeni kaydolmuş vergi gelirlerini ifade etmektedir (*Hicri 835 Tarihli Süret-i Defter-i Sancak-i Arvanid*, nşr. Halil İnalçık, 2. baskı, (Ankara: Türk Tarihi Kurumu, 1987), s. XXV-XXVI). 2. Hem *hâric ez-defter* hem de *hâli ve harâbe* (boş ve harap olmuş (yer)) yazılması durumunda, genellikle *şenletmek üzere* söz konusu yerin tahminî vergi gelirleri dirlik olarak tahsis edilmiştir. Yeni fethedilen toprakta, tahrir yapılmıyaya kadar *şenletmek* şartıyla o toprağın tahminî vergi gelirlerinin dirlik olarak tahsis edildiği de görülmüştür (DFE.RZ.d 55, s. 1028, 1033-4, 1040). Ancak, çoğu zaman *şenletme* süresinin son tarihi yazılmadan tahsil edilirdi. 3. *hâli ve harâbe*, yani vergi gelirinin *şenletmeyi* şart koşmaksızın tahsis edilmesi; bunların çoğu Arap bölgelerinde tespit edilmektedir. Arap bölgeleriyle ilgili kayıtlarda genel olarak *hâli ve harâbe* yerine '*âtil ve bâtil*' ifadesi kullanılmaktadır (MAD.d 29, 272b-273a, 275a; MAD.d 17642, s. 674, 699-700, 709-10; DFE.RZ.d 85, s. 496).

50 KK.d 88, s. 140, 333. Genç ve Hâncûk'u kapsayan Süveydî topraklarında, Osmanlı fethinden kısa süre sonra sancakbeyi görevine getirilen Kürt emirinin kendi haslarının bir kısmını aşiret mensupları ve sipahilere tahsil etmesi gibi bir yöneme geçilmiştir. Çapâkçûr

olan Hâncûk sancağı da dahil olmak üzere, Genç sancağında timar sistemi uygulanmaya başlamıştır. Ancak o zaman Genç sancağında verilmiş olan dirlikler ile ilgili kayıtlar bulunmadığından dolayı uygulamanın ayrıntıları bilinmemektedir.

Sultân Ahmed Bey'in vefatından sonra, Genç sancağı 1561 yılı civarında Genç ve Hâncûk sancakları olarak ikiye bölünmüş, Sultân Ahmed Bey'in oğulları Murâd Bey ve Mehmed Bey'e bırakılmıştır. Bu dönemde ilk defa her iki sancağın dirliklerine ait kayıtlara rastlanmaktadır. Timar ruznâmçe defterlerinde Murâd Bey ve Mehmed Bey'e ait has kayıtlarında sadece babalarından miras kalan köy ve mezra isimleri geçmektedir ve vergi gelirleri boş bırakılmış olup en sonundaki toplam has değeri kısmında tahminî değeri yazmakla yetinilmiştir. Genç ve Hâncûk sancaklarında, "*vilâyet-i mezbûre tahrîr olunmuş olmayup babaları merķûm ber-vech-i tahmîn mutaşarrîf olduğundan*" diye yazıldığı gibi,⁵¹ tahrir yapılmadığı için dirliklerin tahminî değerinde tasarruf edildiği anlaşılmaktadır. Sultân Ahmed Bey'in oğulları, babalarının haslarından aşiret mensupları ve sipahilere tahsis edilmiş dirliğin, aslında sancakbeylik haslarının bir kısmı olduğunu gerekçe göstererek artık birer sancakbeyi olan kendilerine geri verilmesini arz etmişlerdir.⁵² Ayrıca, Sultân Ahmed Bey'in dirlik tahsis ettiği kişilerin vefatından sonra, Diyarbakır beylerbeyi tarafından vefat eden kişinin oğlu ya da diğerlere dirliğin verilmiş olduğu da ortaya çıkmış ve böyle bir durumda da dirlik sahibinin vefatından sonra dirliğin kendilerine iade edilmesi için arz etmişlerdir.

Genç ve Hâncûk sancaklarında dirliklerin çoğu tahminî değerinde verilmiştir. Bundan da anlaşılıyor ki, Genç ve Hâncûk sancaklarında dirlikler tahrirden muaf tutulmaya devam etmiştir. Daha sonra sadece Genç sancağı hükûmet olarak sınıflandırılmıştır. Timar sistemi kurallarına göre düşünüldüğünde, hükûmet olmayan Hâncûk sancağında tahrir yapılması gerekirken bu sancağa ait tahrir defteri bulunmamaktadır.

Mükûs sancağına ait dirlik kayıtları, sadece Kârkâr beylerinin Mükûs sancağında sahip olduğu has ile ilgili olanlarla sınırlıdır. 1556 yılında Mükûs beyi olan Ahmed Bey'in kardeşi Hasan'a sınır muhafızlığı ve seferde gösterdiği hizmetlerden dolayı Mükûs sancağının yarısı Kârkâr sancağı olarak verilmiş ve tahminen

sancakbeyi olan İsfahân Bey de kendi haslarının bir kısmını dirlik olarak tahsil etmiştir (MAD.d 15605, s. 2). Kürt emirlerinin gelirlerini aşiret mensuplarına tahsil eden bu sistemin Osmanlı fethinden önce başlamış bir gelenek olması muhtemeldir.

51 DFE.RZ.d 14, s. 791.

52 KK.d 88, s. 251, 333.

300,000 akçelik has tahsis edilmiştir.⁵³ Hasan, Müküs ve Kârkâr sancaklarında has tasarruf etmiş, fakat timar ruznâmçe defterinde her iki sancağa bağlı köyler ve mezraların sadece isimleri sıralanmış ve vergi gelirleri boş bırakılmış olup en sonundaki toplam has değeri kısmında bir bütün olarak tahminî değer yazılmıştır. Müküs ve Kârkâr sancaklarında da tahririn yapılmadığı anlaşılmaktadır. Kârkâr beylerine ait haslar dışında Müküs sancağı ile ilgili herhangi bir dirlik kaydına rastlanmamıştır.

Şîrvî sancağına ait dirlik kayıtları, sancakbeyi olan emir ve ailesiyle sınırlıdır. Hepsî de tahminî değerde verilmiş; has ve zeâmet olarak tahsis edilen köyler ve mezraların sadece isimleri yazılmış ve vergi gelirleri boş bırakılmış olup en sonundaki toplam dirlik değeri kısmında bir bütün olarak tahminî değer yazılmışlardır. Timar ruznâmçe defterlerinde sancakbeyinin hassı ile ilgili sadece bir kayıt bulunmaktadır. Onun dışında hepsi emir ailelerine ait zeâmet kayıtlarıdır. Örneğin, Küfrâ emirinin oğlu Hân Abdâl, Kormâs aşiretinin *mîr-i 'aşîreti* olmuş ve *hâric ez-defter* (tahrir defterine kaydedilmemiş) Kormâs nahiyesinde tahminî değerde zeâmet sahibi olmuştur.⁵⁴ Bunun dışında Îrûn emir ailesi de Îrûn nahiyesinde tahminî değerde zeâmet tasarruf etmiştir.⁵⁵ *Livâ'-i nısf-ı Şîrvî*'yi yönetmiş Kernî emir ailesinden Seyyidhân Bey Kernî ve Şebistân nahiyelerinde tahminî değerde zeâmete sahip olmuştur.⁵⁶ Fakat kardeşi Süleymân ile çatışması sonucunda Seyyidhân Bey Kernî nahiyesinde, Süleymân da Şebistân nahiyesinde tahminî değerde zeâmet sahibi olmuşlardır.⁵⁷

Timar ruznâmçe defterlerine göre Îrûn nahiyesi Şîrvî sancağına değil, Van sancağına bağlı olarak belirtilmiş ve Kernî ve Şebistân nahiyelerinin bağlı olduğu sancak da sırasıyla Van, Şîrvî ve Kernî olarak sürekli el değiştirmiştir. Muhtemeldir ki, Osmanlı Devleti Şîrvî'nin sancak sınırları konusuna tam olarak hakim olamamıştır.

Yukarıda belirtildiği gibi, Kürt emirlerinin yönetiminde olan sancakların bazılarında, tahrir yapılmadan tahminî değerde dirlikler tahsis edilmiştir. Kürt emirleri ve ailelerine ait dirlik kayıtlarında, dirlik olarak tahsis edilen köyler ve

53 A.DVNS.MHM.d 2, hkm. nu. 426; DFE.RZ.d 7, s. 397-8.

54 DFE.RZ.d 86, s. 989-90; DFE.RZ.d 101, s. 816.

55 Kiril Metodiy Millî Kütüphanesi, D 633, s. 312.

56 DFE.RZ.d 206, s. 284-5; DFE.RZ.d 326, s. 522.

57 DFE.RZ.d 365, s. 241; DFE.RZ.d 326, s. 556-7.

mezraların sadece isimleri geçmekte ve en sonundaki toplam dirlik değeri kısmında bir bütün olarak tahminî değer yazılmaktadır.

Aynı dönemde buna benzer durumlar, timar sisteminin uygulandığı diğer bölgeler arasında 16. yüzyılın ortasında Erzurum beylerbeyliğine bağlı olan Şavşat ve Livane sancakları gibi eski Gürcü yöneticilerin atandıkları serhat bölgelerinde görülmüştür.⁵⁸

4.2. Değeri Belirtilmemiş Dirlikler

Değeri belirtilmemiş dirlikler, incelediğim kadarıyla Kürt emirlerinin yönetiminde olan sancaklarda ve Erciş sancağına bağlı bir *mîr-i 'aşîrete* ait örneklerde tespit edilmektedir. Değeri kesinleştirilmeden dirliğin tahsis edilmesinin nedeni, tahminî değerde verilen dirliklerde olduğu gibi, dirliğin ait olduğu köyler ve mezralarda tahrir yapılmadığından dolayı, vergi gelirlerinin tahrir defterine kaydedilmemiş olmasıdır. Dirliğin tahminî değerde verilmesi durumunda, timar ruznâme defterlerine dirliğin ait olduğu köy veya mezranın tahminî vergi gelirleri de yazılmaktadır. Öte yandan, dirliğin değeri belirtilmemiş ise, timar ruznâme defterlerinde dirliğin ait olduğu köy veya mezranın sadece isimleri geçmekte ve toplam dirlik değeri kısımları boş bırakılıp en sonundaki açıklama bölümünde *bilâ-ta'yîn, nâ-ma'lûm, ma'lûm olmayan* ifadelerinden biri yazılmaktadır.

Bir örnek verecek olursak, İspâyird beyi, toplam 32 adet olmak üzere kale ve köylere değeri belirtilmemiş has olarak sahip olmuştur. İlk başta İspâyird beyinin tasarrufunda olan hassın değeri, ülke olması nedeniyle hesaplanmamıştır.⁵⁹ Ancak, 1575 yılı civarında, İspâyird sancağının ikiye bölünmesinin mümkün olduğu bahanesiyle sancağın vergi gelirlerini tespit etmek için tahrir yapılmıştır. Bunun sonucunda, İspâyird sancağının vergi gelirlerinin 111,810 akçe olduğu ortaya çıkmış; fakat bu rakam iki sancakbeyinin hasları olması için yetersiz olduğundan sancağın bölünmesi iptal edilmiştir.⁶⁰

58 DFE.RZ.d 14, s. 396, 405-9; DFE.RZ.d 15, s. 142-3, 157-60; DFE.RZ.d 33, s. 273; DFE.RZ.d 62, s. 776-8, 865-9; DFE.RZ.d 280, s. 185-8, 193-5; DFE.RZ.d 300, s. 301-3, 320-2. Tiflis beylerbeyi ve Çıldır beylerbeyinin haslarına gelince, köy ve mezra isimleri gibi hassın ait olduğu yer ile ilgili bütün bilgilerin çıkarıldığı ve sadece toplam tahminî değerinin yazıldığı da görülmüştür (DFE.RZ.d 117, s. 820, 830).

59 MAD.d 563, s. 98.

60 A.DVNS.HADR.d 1, s. 225.

Tahririn yapılmasına rağmen, bundan sonra İspâyird sancağında normal bir timar sistemi hiç uygulanmamıştır. 1575 yılından sonra kaynaklarda İspâyird beyinin haslarının değerinden bahsedilmemekte ancak Ağâkis beyinin İspâyird sancağında tasarruf ettiği has ile ilgili kayıtlar bulunmaktadır.⁶¹ 1580 ve 1598 yıllarına ait kayıtlarda, Ağâkis beyinin hassının ait olduğu nahiyenin ismi belirtilmemiş ve sadece İspâyird sancağı içerisinde hassa sahip olduğunun kaydedilmesiyle yetinilmiştir. Hassın ayrıntılarına gelince, köyler ve mezraların isimleri geçtiği halde vergi gelirleri yazılmamıştır. Ayrıca İspâyird sancağındaki toplam has değeri hesaplanmamış ve Ağâkis ve İspâyird sancaklarındaki toplam has değeri ise tahminî değer yazılmıştır. İspâyird sancağında tahrir yapıldıktan sonra bile, tahrir sonucu hiçbir zaman deftere yansıtılmamıştır.

Şimdi de Mahmûdî sancağından bir örnek verebiliriz. Yukarıda belirttiğimiz gibi, Mahmûdî beyi farklı bir sancakta has sahibi olmuştur. Mahmûdî sancağında değeri belirtilmeden tahsis edilmiş emir ailesine ait dirlikler bulunuyordu. Burada Mahmûdî sancağına bağlı Akçakale nahiyesi örneğine bakabiliriz. Akçakale nahiyesi, Mahmûdî sancağına ait bir nahije iken, 1557 yılına kadar Mahmûdî sancağından bölünerek Akçakale sancağı olmuş,⁶² aşağıda söz edilecek olan Halîl ve Mîr Şemseddîn'in babaları olan Hân Mehmed sancakbeylik görevine getirilmiştir.⁶³ Daha sonra 1595 yılına kadar, tekrar Mahmûdî sancağına bağlı bir nahije olmuştur.⁶⁴ Bu arada sözünü ettiğimiz Halîl, Akçakale sancağına bağlı köy ve mezraları değeri belirtilmemiş zeâmet olarak tasarruf etmiştir.⁶⁵ Halîl'in sahip olduğu zeâmet, kardeşi Mîr Şemseddîn'e miras olarak geçmiştir.⁶⁶ Diğer bir örnek olarak, Mahmûdî sancağına bağlı Hoşap nahiyesindeki duruma bakabiliriz. Abdâl, Hoşap nahiyesinde toplam 7 adet olmak üzere kale ve köyleri değeri belirtilmemiş zeâmet olarak tasarruf etmiştir.⁶⁷

61 DFE.RZ.d 55, s. 1012-3; DFE.RZ.d 206, s. 286-8. *Şerefnâme*'ye göre, Ağâkis sancağı aslında İspâyird sancağına bağlı bir nahije idi. 16. yüzyılın ortasında Sultân İbrâhîm'in İspâyird sancakbeyi olduğu dönemde İspâyird sancağından ayrılmış ve Sultân İbrâhîm'in kardeşi olan Mîr Şeref'e verilmiştir (*Şerefnâme*, s. 220). 1553 tarihinde Mîr Şeref'in Ağâkis sancakbeyi olduğu Osmanlı kaynaklarından da anlaşılmaktadır (A.DVNS.MHM.d 1, hkm. nu. 40). Fakat Mîr Şeref'ten sonraki Ağâkis sancakbeylerinin çoğu Osmanlı ümerâsı veya diğer Kürt emir ailelerinden gelmiştir.

62 DFE.RZ.d 34, s. 533.

63 A.DVNS.MHM.d 60, hkm. nu. 233.

64 DFE.RZ.d 176, s. 549.

65 DFE.RZ.d 34, s. 533-4.

66 DFE.RZ.d 176, s. 549.

67 DFE.RZ.d 34, s. 572.

Abdâl'ın zeâmeti, sırasıyla kardeşi İbrâhîm'e,⁶⁸ İbrâhîm'in kardeşi Yâr Alî'ye,⁶⁹ Yâr Alî'nin oğlu Eyyûbî'ye⁷⁰ miras olarak geçmiştir. Mahmûdî sancağındaki dirlikler, Mahmûdî emir ailesi tarafından miras yoluyla sahip olunmuş ve tahrirden muaf tutulmuştur.

Yukarıda vermiş olduğumuz bilgileri özetleyecek olursak, Kürt beylerinin yönetiminde olan sancaklardaki dirliğin özellikleri olarak, tahminî değerde veya değeri belirtilmemiş olması gösterilebilir. Her ikisi de tahririn önkoşul olmadığı dirlik tahsisi olup, temel olarak Kürt emirleri ve onların adamlarının tasarrufunda bulunmaktaydı. Yine de, Genç ve Hâncûk sancaklarında görüldüğü gibi, dirlik intikal edilirken Diyarbakır beylerbeyi tarafından özellikle Kürt emirleriyle ilişkisi olmayanlara dirliğin tahsis edilmiş olması ve Girdikân ile İspâyird sancaklarında yaşandığı gibi, herhangi bir bahane uydurularak tahririn yapılması ve buna göre dirlik değerinin hesaplanması gibi özel bir timar sistemini normale dönüştürmeye yönelik bazı yöntemler denenmiştir. Özellikle sancakbeylik, yerel yönetimin temelini oluşturan önemli bir görev olduğundan, her fırsatta hasların değerlerini belirleme çabasına girilmiştir.

Bu tür özel timar sistemi, sancağın vergi gelirlerini sadece Kürt emirlerine ve adamlarına paylaştırmaya ve Kürt emirleriyle yakın ilişkisi olmayanları dışarıda tutmaya yarayan bir sistem olmuştur. Bölgenin Kürt emir ailelerinin, bu sistemi, Osmanlı fethinden önce başlayan ve süregelen kendi toplumsal düzeni ve toprakları ile ilgili hakları koruyacak bir sistem olarak algılamış olmaları muhtemeldir. Öte yandan, Osmanlı tarafından bakıldığında ise, topraklar ile ilgili bölgenin geleneklerini kabul ederken timar sistemi aracılığı ile Osmanlı merkezî idaresinin geleneklerini bölgeye yerleştirme niyeti taşınmıştır.

Sonuç

Yaptığımız incelemelerden ortaya çıkan sonuçlara bakarak, timar sisteminin uygulanma durumlarına göre Kürt beylerinin yönetiminde olan sancaklarla ilgili olarak aşağıdaki sınıflandırma ortaya çıkmaktadır. Sancak isminden sonra gelen (H) hükûmeti ifade etmektedir.

68 DFE.RZ.d 118, s. 705; DFE.RZ.d 174, s. 614.

69 DFE.RZ.d 326, s. 488.

70 DFE.RZ.d 381, s. 727; Bâb-ı Âsafî Tahvil (Nişan) Kalemî Defterleri (A.NŞT.d) 1238, s. 9.

1. Timar sistemi uygulanmış:
Mazgirt, Pertek, Sakman, Çermik, Atâk, Tercîl(H), Çapâkçûr, Kulp, Besyân ve Bûcyân ve Zilân, Bitlis(H)
2. Özel bir timar sistemi uygulanmış:
 - 2.1. Tahminî değerde dirlik: Genç(H), Hâncûk, Mükûs, Kârkâr, Şîrvî
 - 2.2. Değeri belirtilmemiş dirlik: İspâyird, Mahmûdî(H)
3. Timar sisteminin tam olarak uygulanıp uygulanmadığı belirsiz:
Girdikân, Hizan(H), Nâmirân⁷¹
4. Timar sistemi uygulanmamış:
Eğil(H), Palu(H), Derzînî, Hakkâri(H), Cezîre(H), Gûrgîl, Hâzo(H)

Yukarıda yapılan incelemelerden anlaşıldığı gibi, Kürt emirlerinin yönetimindeki sancaklarda timar sisteminin uygulanma durumları çok farklılık göstermekteydi. Bunu simgeleyen de özel bir timar sistemi olmuştur. Özel bir timar sisteminin uygulandığı sancaklarda, tahrir yapılmadan esas olarak Kürt beyleri ve onların adamlarına dirlikler tahsis edilmiştir. Kürt emirlerinin yönettikleri sancaklarda emir ailesi içinde dirliğin miras olarak bırakılmasına izin verildiğinden dolayı, tahrir gibi devletin müdahalesine maruz kalmadan nesiller boyunca aynı toprağın vergi gelirlerine sahip olmuşlardır. Bu anlamda özel timar sistemi, sistem olarak timar sistemi şeklini almış olsa da, fiili durumda timar sisteminin kurallarından çok farklı bir şekilde işlemekteydi.

Kürt emirleri tarafından yönetilen sancaklarda uygulanan özel timar sistemi temel iki özelliğe sahiptir: dirliğin miras yoluyla emir ailesi içinde bırakılması ve tahrir yapılmadan dirlik sahibi olunabilmesidir. Ancak, bu iki özellik Kürt emirlerinin yönetiminde olan sancaklarda birdenbire başlamamış ve benzeri örnekler 16. yüzyıldan önce Anadolu ve Balkanlar'da görülmüştür. Örneğin, 15. yüzyılda Arvanid sancağında ocaklık kelimesi geçmediği halde, aile içinde dirliğin miras olarak bırakılması ve nahiye kapsamında tahminî değerde dirliğe sahip olma örnekleri gözlemlenmektedir.⁷² Anadolu'da da Karaman Beyliği zamanında, yurtluk

71 Girdikân sancağında tahrir yapıp muhtemelen sadece emir ve ailesine dirlik tevcih edilmiş; fakat tahrir defteri tanzim edilmemiştir. Hizan ve Nâmirân sancaklarında ise tahrir yapılmayıp sadece sancakbeylerine ait gelirler kaydedilmiştir. Timar ruznâmçe defterlerinde bu üç sancağa ait dirlikler ile ilgili herhangi bir kayıt bulunmamaktadır. Dolayısıyla bu üç sancakta timar sisteminin tam olarak uygulanıp uygulanmadığı belirsizdir.

72 *Hicrî 835 Tarihli Sûret-i Defter-i Sancak-i Arvanid*, s. 85-97.

adı altında mülk timarlar olduğu Barkan tarafından belirtilmiştir.⁷³ Minorsky'nin tespit ettiğine göre 15. yüzyılda Akkoyunlu döneminde, Eğil emirine kendi ocağı olan Eğil ülkesi, diğer topraklarla birlikte *soyûrgâl* olarak verilmiştir.⁷⁴ *Soyûrgâl* ile ilgili fermanla “*marfû' al-ķalam wa maķtû' al-ķadam* (vergi gelirleri kayda geçmez ve resmî görevli adım atmaz)” cümlesi yazılmaktadır. İnalçık'ın da belirttiği gibi, Osmanlı döneminde hükûmetin imtiyazlarını ifade eden bir cümle olarak “*mefrûzül-ķalem ve maķtû'ül-ķadem*” kullanılmıştır.⁷⁵ Bu iki cümle, ilk kelimele-ri farklı olsa da, aynı anlamda kullanılmıştır. Eğil emiri de “*mefrûzül-ķalem ve maķtû'ül-ķadem*” şartı kabul edilerek Eğil hükûmetini yönetmiştir. Bu da demek oluyor ki, ocaklık veya hükûmet gibi terimlerin kullanılıp kullanılmamasına bakılmaksızın sistemin varlığı daha önceki devletlerden devredilmekteydi.

Bu makalede belirtildiği gibi, Kürt beyleri ve onların adamlarının timar sistemiyle bağlantıları, farklılık göstermektedir. Bir tarafta normal timar sisteminin uygulandığı sancaklar varken, diğer tarafta özel timar sisteminin uygulandığı sancaklar da görülmüştür. Hatta timar sisteminin uygulanmadığı sancakların yöneticisi olan Kürt beyleri ve onların adamlarına başka sancaklarda dirlikler tahsis edilerek, timar sisteminin içine dahil edilmişlerdir. Bu uygulamalar, Osmanlı Devleti'nin timar politikasının Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da şunlardan oluştuğunu göstermektedir: 1. Kürt beylerinin yönetiminde olan sancaklarda timar sistemini uygulamak, 2. Özel timar sisteminin uygulandığı Kürt beylerinin yönettiği sancaklarda normal timar sistemine yakınlaşmasını sağlamak, 3. Timar sisteminin uygulanmadığı sancaklarda Kürt beyleri ve adamlarını timar sisteminin içine dahil etmek. Timar sisteminin uygulama durumları ve içeriklerinde farklılıklar gözlemlenirken, Osmanlı Devleti de bu farklılıkları timar sisteminin iskeleti içine dahil ederek bir sistem olarak çalıştırmak suretiyle Kürt beylerinin yönettikleri sancakları Osmanlı yönetim sistemine entegre etmeye çalışmıştır.

73 Ömer Lütfi Barkan, “Osmanlı Devrinin “Eşkinçülü Mülkler”i veya “Mülk Timarlar”ı Hakkında Notlar”, Herbert Jausky v.dğr., *Zeki Velidi Togan'a Armağan* (İstanbul: Maarif Basmevi, 1956), aynı makale, *Türkiyede Toprak Meselesi: Toplu Eserler 1* (İstanbul: Gözlem Yayınları, 1980), s. 901.

74 Vladimir Minorsky, “A Soyûrgâl of Qâsim b. Jahângîr Aq-qoyunlu (903/1498)”, *Bulletin of the School of Oriental Studies*, 9 (1937-39), s. 928-31.

75 Halil İnalçık, “Autonomous Enclaves in Islamic States: Temliks, Soyurghals, Yurdluķ-Ocaklık, Mâlikâne-Muķâta'as and Awqâf”, eds. Judith Pfeiffer and others, *History and Historiography of Post-Mongol Central Asia and the Middle East: Studies in Honor of John E. Woods* (Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2006), s. 126-8.

Tablo 2: Kürt Beylerinin Dirlikleri

Nu.	Sancak	Sancakbeyi	Dirlik yerleri: sancak (nahiye)	Dirlik (zam) değeri	Not	Tarih
1	Mazgirt	Pilten Bey	Çemişgezek, Mazgirt	225,496		1561
2	Mazgirt	Pilten Bey	Çemişgezek, Mazgirt	225,467		1568
3	Mazgirt	Ali Bey	Çemişgezek, Mazgirt	265,497		1584
4	Mazgirt	Allâhverdi Bey	Çemişgezek, Mazgirt	265,497		1621
5	Mazgirt	Haydar	Çemişgezek, Mazgirt	244,776		1632
6	Mazgirt	Hâlid Bey	Çemişgezek, Mazgirt	244,776		1633
7	Pertek	Rüstem Bey	-----	346,887		1549
8	Pertek	Rüstem Bey	-----	400,000		1568
9	Pertek	Baysunkur Bey	-----	350,000		1571
10	Pertek	Baysunkur Bey	Çemişgezek, Pertek	380,000		1590
11	Pertek	Baysunkur Bey	Çemişgezek, Pertek	380,029		1590
12	Pertek	Keyhusrev Bey	Çemişgezek, Pertek	381,211		1611
13	Pertek	Mehmed Bey	Çemişgezek, Pertek	326,550		1622
14	Pertek	Ferruḫşâd Bey	Çemişgezek, Pertek	346,887		1647
15	Sakman	Keyhusrev Bey	-----	300,000		1553
16	Sakman	Keyhusrev Bey	Çemişgezek, Mazgirt, Sakman	365,000		1571
17	Sakman	Sâlih Bey	Çemişgezek, Mazgirt, Sakman	385,000		1590
18	Sakman	Keyhusrev Bey	Çemişgezek, Mazgirt, Sakman	381,211		1590
19	Sakman	Keyhusrev Bey	Çemişgezek, Mazgirt, Sakman	381,211		1595
20	Sakman	Keyhusrev Bey	Çemişgezek, Mazgirt, Sakman	381,211		1606
21	Sakman	Keyhusrev Bey	Çemişgezek, Mazgirt, Sakman	381,211		1606

KUMIKO SAITO

22	Sakman	Mehmed Bey	Çemişgezek, Mazgirt, Sakman	322,625	1611
23	Sakman	Ömer Bey	Çemişgezek, Mazgirt, Sakman	275,144	1624-5
24	Sakman	Mahmûd Bey	Çemişgezek, Mazgirt, Sakman	322,625	1633
25	Sakman	Hâlid Bey	Çemişgezek, Mazgirt, Sakman	322,625	1639
26	Eğil	Kâsım Bey	Harput	127,145	1518
27	Eğil	Cafer Bey	-----	96,750	1577
28	Eğil	Osmân Bey	Harput	96,750	1591
29	Eğil	Cafer Bey	Harput	96,750	1591
30	Eğil	Cafer Bey	Harput	96,750	1596
31	Eğil	Gazanfer Paşa	Harput	96,750	1611
32	Eğil	Memûn Bey	Harput	96,750	1618
33	Eğil	Memûn Bey	Harput	96,750	1632
34	Çermik	Şâh Ali Bey	Çermik	200,995	1518
35	Çermik	Bayındır Bey	-----	231,092	1553
36	Çermik	Bayındır Bey	Çermik, Ergani	211,911	1556
37	Çermik	Bayındır Bey	-----	234,000	1567-8
38	Çermik	Mehmed Bey	Çermik	234,000	1569
39	Çermik	Osmân Bey	Çermik	234,000	1643
40	Çermik	Zülfikâr Bey	Çermik	234,000	1661
41	Zirki (=Derzîni)	Yakûb Bey	Siirt	(8,000)	1560
42	Zerîki (=Girdikân)	Nâsır Bey	Sincar	(20,000)	1554
43	Zerîki (=Girdikân)	Mîr Halil Bey	Girdikân	200,000	1556
44	Girdikân	Mehmed	Girdikân	(12,000)	1575
45	Atâk	Ahmed Bey	Amid (Tercîl)	100,350	1527-8
46	Atâk	Şâhîn Bey	Atâk	200,626	1540

16. VE 17. YÜZYIL ANADOLUSU'NDA TİMARLAR

47	Atâk	Yûsuf Bey	-----	220,000	1549
48	Atâk	Şâh Yûsuf Bey	Atâk	300,626	1556
49	Atâk	Hasan Bey	Atâk	250,000	1558
50	Atâk	Yûsuf Bey	Atâk	300,626	1562
51	Atâk	Hasan Bey	-----	343,119	1570
52	Atâk	Hasan Bey	-----	400,000	1573-4
53	Atâk	Hasan Bey	-----	443,119	1581
54	Atâk	Velî Bey	Atâk	443,119	1590
55	Atâk	Cihânşâh Bey	Atâk	434,040	1591
56	Atâk	Velî Bey	Atâk	447,380	1595
57	Atâk	Ahmed Bey	Atâk	447,380	1597
58	Atâk	Cihânşâh Bey	Atâk	447,340	1599
59	Atâk	Seyyid Mehmed Bey	Atâk	400,000	1611
60	Atâk	Mustafâ Bey	Atâk	400,000	1616
61	Atâk	Alicân Bey	Atâk	400,000	1626
62	Atâk	Alicân Bey	Atâk	400,000	1643
63	Atâk	Seyyid Mahmûd Bey	Atâk	400,000	1645
64	Tercil	Şems Bey	Tercil	132,723	1540
65	Tercil	Mahmûd Bey	-----	132,723	1548-9
66	Tercil	Haydar Bey	-----	270,246	1552
67	Tercil	Hüseyin Bey	Tercil	275,251	1591
68	Tercil	Ömer Bey	Tercil	275,251	1597
69	Tercil	Ömer Bey	Tercil	445,293	1599
70	Tercil	İbrâhîm Bey	Tercil	445,293	1608
71	Tercil	İbrâhîm Bey	Tercil	465,293	1612
72	Tercil	İbrâhîm Bey	Tercil	465,293	1622
73	Tercil	Ahmed Bey	Tercil	270,251	1651
74	Çapâkçûr	Hâlid Bey	-----	279,358	1570

KUMIKO SAITO

75	Çapâkçûr	Alicân Bey	Çapâkçûr	205,000		1596
76	Çapâkçûr	İsmâil Bey	Çapâkçûr	251,785		1608
77	Çapâkçûr	Emîrhan	Çapâkçûr	251,785		1645
78	Genç	Murâd Bey	-----	250,000		1561
79	Genç	Murâd Bey	Genç, Hâncûk	260,000	ber- vech-i tekmil [tahmîn]	1568
80	Genç	Murâd Bey	-----	278,347		1574-5
81	Genç	Süleymân Bey	Genç, Hâncûk	278,347	ber-vech-i tahmîn	1577
82	Genç	Süleymân Bey	Genç, Hâncûk	278,347	ber-vech-i tahmîn	1586
83	Hâncûk	Mehmed Bey	Hâncûk	200,000	ber-vech-i tahmîn	1561
84	Hâncûk	Mehmed Bey	Genç, Hâncûk	224,000	[ber-vech-i tahmîn]	1566
85	Hâncûk	Mehmed Bey	Genç, Hâncûk	253,100	[ber-vech-i tahmîn]	1571
86	Hâncûk	Mehmed Bey	-----	397,999		1577
87	Kulp	Şâh Veled Bey	Amid (Kulp)	114,000		1518
88	Kulp	Şâh Veled Bey	Amid (Kulp, Cıska, Bâşika)	94,914		[1527- 8]
89	Kulp	Alicân Bey	Amid, Kulp	75,000		1537
90	Kulp	Alicân Bey	-----	166,688		1567-8
91	Kulp	Hüseyn Bey	Kulp	166,688		1572
92	Kulp	Kılıç Bey	Kulp	166,688		1586
93	Kulp	Zeynel Bey	Kulp	166,688		1586
94	Kulp	Seydî Ahmed Bey	Kulp	200,000		1590
95	Kulp	Seyyid Ahmed Bey	Kulp	200,000		1595
96	Kulp	Zeynel Bey	Kulp	166,688		1596
97	Kulp	İbrâhîm Bey	Kulp	200,000		1602
98	Kulp	Haydar	Kulp	200,000		1610
99	Kulp	Hüseyn Bey	Kulp	200,000		1610

16. VE 17. YÜZYIL ANADOLUSU'NDA TİMARLAR

100	Kulp	Mehmed Bey	Kulp	200,000		1630
101	Kulp	Zeynel Bey	Kulp	166,688		1645
102	Cemâat-i Besyân ve Bûcyân ve Zîlân	Hâlid Bey	Kulp (Mefârikîn), Harput	200,000		1568
103	Besyân ve Bûcyân ve Zîlân	Behlûl Bey	Kulp (Meyyâfârikîn), Sincar	195,686		1572
104	Besyân ve Bûcyân ve Zîlân	Beşîr Bey	Kulp (Mefârikîn), Harput	200,000		1582
105	Besyân ve Bûcyân ve Zîlân	Mansûr Bey	Kulp (Meyyâfârikîn), Harput	200,000		1605
106	Gûrgîl	Ahmed Bey	Sindî Süleymânî	100,000		1563
107	Gûrgîl	Mîr Ahmed Bey	-----	100,000		1567-8
108	Hâzo	Mehmed Bey Sâsonî	Amid	11,500		1518
109	Hizan	Sultân Ahmed Bey	Bitlis	20,162		1554
110	Hizan	Mîr Mehmed	Hizan	300,000		1563
111	Nâmirân	Melik Halîl	Nâmirân	200,000		1563
112	Kârkâr	Hasan Bey	Mükûs, Kârkâr	300,000	ber-vech-i tahmîn	1556
113	Kârkâr	Rüstem Bey	Mükûs, Kârkâr	300,000	ber-vech-i tahmîn	1567
114	Kârkâr	Hasan Bey	Mükûs, Kârkâr	300,000	ber-vech-i tahmîn	1594
115	İspâyird	Mehmed Bey	[İspâyird]	has	[bilâ-tayîn]	1559
116	İspâyird	Eyyûb Bey	İspâyird	has	bilâ-tayîn	1573

KUMIKO SAITO

117	İspâyird	Eyyûb Bey	İspâyird	111,810		1575
118	Şîrvî	Mehmed Bey	Bitlis	27,460		1540
119	Şîrvî	Hasan Bey	-----	200,000	ber- vech-i tahmîn	1563
120	Şîrvî	Hasan Bey	Şîrvî	200,000	ber- vech-i tahmîn	1568
121	Mahmûdî	Hasan Bey	Kulp, Rûhâ, Tercil, Van	170,000		1559
122	Mahmûdî	Hasan Bey	Kulp, Rûhâ, Tercil, Van	186,730		1572
123	Mahmûdî	Hasan Bey	Kulp, Rûhâ, Tercil, Van, Bitlis	230,000		1577
124	Mahmûdî	İzzeddîn Şîr Bey	Kulp, Rûhâ, Tercil, Van	210,498		1586
125	Mahmûdî	İzzeddîn Şîr Bey	Kulp, Rûhâ, Tercil, Van	230,498		1595
126	Mahmûdî	İzzeddîn Şîr Bey	Kulp, Rûhâ, Tercil, Van	340,498		1600
127	Hoşap	Ahmed Mahmûdî	Kulp, Rûhâ, Tercil, Van	200,000		1611
128	Mahmûdî	Abdullâh Bey	Kulp, Rûhâ, Tercil, Van	270,471		1611
129	Hoşap	Zeynel	Tercil, Van, Bitlis	200,000		1619
130	Bitlis	Şeref Hân	-----	605,564		1579
131	Bitlis	Şeref Hân	Bitlis, Kesân, Muş	1,205,372		1579
132	Bitlis	Şeref Hân	Bitlis, Adilcevaz, Van, Muş	1,415,372		1592
133	Bitlis	Şeref Hân	Bitlis, Adilcevaz, Van, Muş	1,415,372		1595
134	Bitlis	Şemseddîn Hân	Bitlis, Adilcevaz, Van	1,415,372		1598
135	Bitlis	Ziyâeddîn	Bitlis, Adilcevaz, Van	1,415,372		1603
136	Bitlis	Şeref Hân	Bitlis, Adilcevaz	1,335,372		1619
137	Bitlis	Abdâl	Bitlis, Adilcevaz	1,335,372		1622
138	Bitlis	Abdâl Bey	Bitlis, Adilcevaz	1,335,372		1650
139	Bitlis	Ziyâeddîn	Bitlis, Adilcevaz	1,335,372		1656
140	Bitlis	Şeref Hân	Bitlis, Adilcevaz, Van, Muş	1,415,372		1676
141	Bitlis	Nûh Hân	Bitlis	1,415,373		1692

Tablo 3: Kürt Beylerinin Adamlarının Dirlikleri

Nu.	Dirlik sahibinin bağlı olduğu sancak	Dirlik sahibinin adı	Dirlik yerleri: sancak (nahiye)	Dirlik değeri	Not	Tarih
1	Pertek	Baysunkur veled-i Rüstem Bey	Çemişgezek	20,000		1554
2	Pertek	Mehmed veled-i Rüstem Bey (1)	Çemişgezek	10,000		1554
3	Pertek	Allâhverdi veled-i Hâcî	Çemişgezek	3,300		1554
4	Pertek	Çelebi Kethudâ	Çemişgezek	5,511		1554
5	Çemişgezek	Keykâvûs veled-i Pîr Hüseyin Bey	Çemişgezek (Sakman)	22,500		1555
6	Sakman	Avşâr Kethudâ-i Keyhusrev Bey	Çemişgezek	4,092		1561
7	Pertek	Mehmed veled-i Rüstem Bey (2)	Çemişgezek	20,000		1561
8	Pertek	Ali veled-i Rüstem Bey (1)	Çemişgezek	20,039		1561
9	Sakman	Sâlih veled-i Keyhusrev Bey	Mazgirt	7,900		1562
10	Çemişgezek	Sührâb (1)	Çemişgezek	7,000		1562
11	Mazgirt	Ali veled-i Pilten Bey (1)	Mazgirt	1,169		1562
12	Mazgirt	Ali veled-i Pilten Bey (2)	Çemişgezek (Mazgirt)	5,066		1564
13	Çemişgezek	Halil veled-i Pîr Hüseyin Bey	Mazgirt	20,000		1568
14	Çemişgezek	İbrâhîm veled-i Muhsin	Çemişgezek	20,000		1568
15	Pertek	Ali b. Rüstem Bey (2)	Çemişgezek (Pertek)	20,039		1568
16	Çemişgezek	Gülâbî veled-i Pîr Hüseyin Bey	Çemişgezek	40,019		1568
17	Çemişgezek	Baysunkur b. Pîr Hüseyin Bey	Pertek	20,000		1568
18	Çemişgezek	Mesîh ve Zâhid ve İslâm veledân-ı Kubâd Bey (1)	Çemişgezek	14,368		1568
19	Mazgirt	Hüseyin veled-i Ferruşâd Bey (1)	Mazgirt	16,721		1568
20	Mazgirt	Ali veled-i Pilten Bey (3)	Mazgirt	5,066		1568
21	Pertek	Mehmed veled-i Rüstem Bey (3)	Pertek	22,674		1568
22	Çemişgezek	Sührâb (2)	Çemişgezek	7,000		1568
23	Pertek	Mürsel veled-i Baysunkur Bey	Çemişgezek	20,000		1572
24	Pertek	Mîrzâl veled-i Ali b. Rüstem Bey	Çemişgezek (Pertek)	20,039		1572

25	Pertek	Allâhverdi veled-i Baysunkur Bey (1)	Pertek	10,000	1572
26	Çemişgezek	Mehmed veled-i Behlûl	Çemişgezek	40,021	1578
27	Çemişgezek	Muhib veled-i Cafer	Çemişgezek	20,000	1579
28	Pertek	Allâhverdi veled-i Baysunkur Bey (2)	Çemişgezek, Pertek	20,000	1579
29	Mazgirt	Osmân veled-i Pilten Bey	Çemişgezek	11,000	1580
30	Çemişgezek	Mehmed veled-i Nevrûz (1)	Çemişgezek	3,000	1581
31	Çemişgezek	Abdâl veled-i Nevrûz	Çemişgezek	5,000	1581
32	Çemişgezek	Alî veled-i Nevrûz	Çemişgezek	7,081	1581
33	Çemişgezek	Bâbûr	Çemişgezek	20,000	1581
34	Çemişgezek	Hüseyin ve Mesih ve İslâm (2)	Çemişgezek	30,000	1581
35	Çemişgezek	Mansûr (1)	Sakman	22,500	1581
36	Çemişgezek	Mehmed b. Gulâbî Bey (1)	Çemişgezek	40,019	1582
37	Çemişgezek	Halil ve İsmâil veledân-ı İbrâhîm (1)	Çemişgezek	20,000	1582
38	Sakman	Mehmed (1)	Çemişgezek	3,000	ber- vech-i tahmîn; hâlî ve harâbe, hâric ez- defter 1583
39	Mazgirt	Bâlî ve Asıl veledân-ı Zülfikâr	Çemişgezek	10,000	1583
40	Çemişgezek	Karahân ve İsfahân veledân-ı Bâbûr (1)	Çemişgezek	20,000	1584
41	Mazgirt	Haydar	Çemişgezek	20,000	1584
42	Çemişgezek	Mehmed (2)	Çemişgezek	40,019	1584
43	Mazgirt	Mehmed veled-i Zülfikâr (1)	Çemişgezek	10,000	1586
44	Çemişgezek	Karahân ve İsfahân veledân-ı Bâbûr (2)	Çemişgezek	20,000	1586
45	Sakman	Keyhusrev b. Sâlih Bey	Çemişgezek	10,000	1588
46	Sakman	Mahmûd birâder-i Keyhusrev Bey	Çemişgezek	20,000	1590
47	Mazgirt	Hamza	Çemişgezek	6,000	1590
48	Çemişgezek	Karahân ve İsfahân veledân-ı Bâbûr (3)	Çemişgezek	20,000	1590
49	Sakman	Mehmed birâder-i Keyhusrev Bey (2)	Çemişgezek	11,386	1590

16. VE 17. YÜZYIL ANADOLUSU'NDA TİMARLAR

50	Pertek	Hasan veled-i Baysunkur Bey	Çemişgezek	20,000	1596
51	Çemişgezek	Elvân ve Oruc ve Ahmed veledân-ı Mehmed	Çemişgezek	40,021	1596
52	Mazgirt	Hüseyin veled-i Ferruḫşâd Bey (2)	Çemişgezek	16,721	1596
53	Sakman	Mehmed	Sakman	11,386	1596
54	Çemişgezek	Mustafâ veled-i Mîrzâ Mehmed	Çemişgezek	20,000	1596
55	Sakman	Mahmûd (1)	Çemişgezek	20,000	1596
56	Çemişgezek	Mansûr (2)	Sakman	22,500	1596
57	Çemişgezek	Karahân ve İsfahân veledân-ı Bâbûr (4)	Çemişgezek	20,000	1596
58	Çemişgezek	Halil ve İsmâil veledân-ı İbrâhîm (2)	Çemişgezek	20,000	1596
59	Mazgirt	Mehmed veled-i Zülfikâr (2)	Çemişgezek	10,000	1596
60	Mazgirt	Cihângîr veled-i Pilten Bey (1)	Çemişgezek	20,000	1596
61	Çemişgezek	Mehmed veled-i Pîr Hüseyin Bey	Çemişgezek	12,000	1596
62	Çemişgezek	Mehmed veled-i Nevrûz (2)	Çemişgezek	3,000	1596
63	Mazgirt	Cihângîr veled-i Pilten Bey (2)	Çemişgezek	20,000	1599
64	Çemişgezek	Hüseyin b. Ferruḫşâd Bey (3)	Çemişgezek	20,021	1599
65	Pertek	Yûsuf veled-i Baysunkur Bey	Pertek	53,000	1605
66	Çemişgezek	Ardıc Bey b. Mehmed	Çemişgezek	19,340	1608
67	Çemişgezek	İsmâil	Çemişgezek	20,000	1608
68	Çemişgezek	Hüseyin	Çemişgezek	8,000	1608
69	Pertek	Abdâl (1)	Çemişgezek	8,400	1610
70	Çemişgezek	Ebû Bekir	Mazgirt	10,000	1610
71	Çemişgezek	Hüseyin b. Ferruḫşâd Bey (4)	Çemişgezek	20,021	1610
72	Sakman	Hâlid b. Sâlih Bey	Sakman	10,000	1610
73	Çemişgezek	Zülfikâr ve Karamân veledân-ı Abdâl (1)	Çemişgezek	8,000	1611
74	Mazgirt	Mahmûd b. Halil (1)	Mazgirt	20,000	1611
75	Çemişgezek	İbrâhîm	Çemişgezek (Mazgirt)	13,000	1611
76	Çemişgezek	Karahân ve İsfahân veledân-ı Bâbûr (5)	Çemişgezek	20,000	1611
77	Çemişgezek	Oruc veled-i Mehmed (2)	Çemişgezek	19,356	1611

KUMIKO SAITO

78	Çemişgezek	Timurtaş b. Mustafâ	Çemişgezek	20,000		1611
79	Sakman	Mahmûd (2)	Çemişgezek	41,249		1611
80	Pertek	Halil b. İbrâhîm (3)	Çemişgezek	31,000		1612
81	Sakman	Ömer veled-i Keyhusrev (1)	Çemişgezek	20,000		1613
82	Pertek	Halil b. İbrâhîm (4)	Pertek	40,000		1615
83	Çemişgezek	Zülfikâr veled-i Abdâl Mehmed (2)	Mazgirt	8,000		1616
84	Mazgirt	Mahmûd b. Halil (2)	Mazgirt	20,000		1618
85	Pertek	Abdâl veled-i Mirzâl (2)	Çemişgezek (Pertek)	20,039		1618
86	Sakman	Ömer veled-i Keyhusrev (2)	Çemişgezek (Sakman)	41,249		1618
87	Pertek	Veli	Çemişgezek (Pertek)	20,039		1634
88	Sakman	Mustafâ Bey	Çemişgezek	50,000		1639
89	Eğil	Ahmed veled-i Diyâdîn	Kulp	8,270	[ber- vech-i tahmîn; hâli ve harâbe, hâric ez- defter]	1586
90	Eğil	Mehmed b. Cafer Bey	Harput	24,000		1599
91	Palu	Timurtaş Bey veled-i Cemşid Bey	Harput	40,000		1539
92	Palu	Hasan Kethudâ	Harput	13,500		1556
93	Palu	Yüsuf veled-i Devletşâh	Harput	20,000		1561
94	Palu	Zülfikâr veled-i Devletşâh	Harput	20,000		1561
95	Palu	Mahmûd b. Şâh Kubâd	Harput	4,000		1572
96	Palu	Süleymân ve Allâhverdi veledân-ı Şâh Kubâd	Harput	6,300		1572
97	Palu	Aslı b. Timurtaş	Harput	30,409		1581
98	Çermik	Pîr Alî Bey birâder-i Şâh Alî Bey	Çermik	19,301		1518
99	Çermik	Latîf	Çermik	13,354		1518
100	Çermik	Şâh Hüseyin	Çermik	14,479		1518
101	Çermik	Yâr Alî Bey	Çermik	14,513		1518
102	Çermik	Şâh Veled veled-i İsfendiyâr Bey	Çermik	20,000		1556
103	Çermik	Osmân Bey b. Ömer Bey	Çermik	23,400		1643

16. VE 17. YÜZYIL ANADOLUSU'NDA TİMARLAR

104	Girdikân	Mîr Halil Bey'in oğlu	Girdikân	25,000		1556
105	Girdikân	Mîr Halil Bey'in ammûsu oğlu	Girdikân	15,000		1556
106	Girdikân	Nâsır b. Mehmed Bey	Siirt	20,000		1584
107	Girdikân	Ebû Bekir birâder-i Nâsır Bey	Siirt	20,000		1588
108	Atâk	Yûsuf	Atâk	100,000		1540
109	Atâk	Seydî Mehmed	Atâk	16,000		1557
110	Atâk	Keyvân	Çapâkçûr	3,000		1585
111	Tercil	Alî Bey veled-i Bûdâk Bey	Amid (Tercil)	25,500		1527-8
112	Tercil	Şeref Bey veled-i Ahmed Bey	Amid (Tercil)	24,000		1527-8
113	Tercil	Şâhîn Bey	Amid (Tercil)	24,000		1527-8
114	Tercil	Mahmûd b. Şeref	Amid (Tercil)	6,500		1527-8
115	Tercil	Ahmed	Çapâkçûr	4,000		1582
116	Tercil	Mustafâ b. Haydar Bey	Tercil	16,381		1583
117	Tercil	Ömer b. Haydar Bey (1)	Tercil	23,000		1583
118	Tercil	Ömer b. Haydar Bey (2)	Tercil	24,000		1594
119	Tercil	Mustafâ b. Haydar Bey	Tercil	23,581		1610
120	Tercil	Karahân veled-i Hüseyin	Kulp	2,000		1617
121	Süveydî	Maksûd veled-i İsfahân Bey	Çapâkçûr	20,200		1554
122	Süveydî	Abdâl veled-i İsfahân Bey	Çapâkçûr	12,000		1554
123	Süveydî	Ferruḡşâd veled-i İsfahân Bey (1)	Çapâkçûr	11,660		1554
124	Çapâkçûr	İspahân veled-i Maksûd Bey	Çapâkçûr	10,000		1561
125	Süveydî	Ferruḡşâd veled-i İsfahân Bey (2)	Çapâkçûr	11,660		1561
126	Süveydî	Ferruḡşâd veled-i İsfahân Bey (3)	Çapâkçûr	11,660		1568
127	Süveydî	Velicân veled-i Hâlid Bey	Çapâkçûr	19,288		1572
128	Süveydî	Karacân ve Ahmed veledân-ı Yûsuf Aga	Çapâkçûr	6,000		1572
129	Süveydî	Şeygeldi(?) b. Mansûr	Çapâkçûr	3,000	ber- vech-i tahmîn	1584
130	Çapâkçûr	Nebî	Çapâkçûr	6,000		1616
131	Çapâkçûr	Mahmûd veled-i Emîrhân	Çapâkçûr	20,000		1645
132	Çapâkçûr	Nebî	Tercil	6,000		1656

KUMIKO SAITO

133	Genç	Ulug Bey ammûzâde-i Sultân Ahmed Bey	Genç	20,000	ber-vech-i tahmîn	1554
134	Süveydî	Mehmed b. Sultân Ahmed Bey	Genç	40,000	ber-vech-i tahmîn	1555
135	Genç	Uluhân veled-i Murâd Bey	Genç	10,000		1563
136	Genç	Mustafâ veled-i Murâd Bey	Genç	6,000	[ber-vech-i tahmîn]	1565
137	Süveydî	Oruc	Genç	10,054	ber-vech-i tahmîn	1568
138	Süveydî	Şâh Yûsuf	Genç	3,000		1568
139	Süveydî	Yâdigâr	Genç	3,347		1568
140	Süveydî	Ferruhşâd	Genç	6,500		1568
141	Süveydî	Kulu	Genç	4,200	ber-vech-i tahmîn	1568
142	Süveydî	Zeynel	Genç	2,000	ber-vech-i tahmîn	1568
143	Süveydî	Emîr	Genç	3,000		1568
144	Süveydî	Şâhverdi b. Süleymân(?)	Genç	5,500	ber-vech-i tahmîn	1568
145	Süveydî	Yûsuf b. Yakûb	Genç	2,000	ber-vech-i tahmîn	1568
146	Süveydî	Şeygeldi(?) b. Gâzî	Genç	2,000	ber-vech-i tahmîn	1568
147	Süveydî	Ebû Bekir	Genç	4,000	ber-vech-i tahmîn	1568
148	Süveydî	Yûsuf ve Ömer veledân-ı Alî	Genç	4,000	ber-vech-i tahmîn	1568
149	Süveydî	Hüdâverdi b. Pîrî	Genç	2,000	ber-vech-i tahmîn	1568
150	Süveydî	Şeyhîcân	Genç	15,400	ber-vech-i tahmîn	1568

16. VE 17. YÜZYIL ANADOLUSU'NDA TİMARLAR

151	Süveydî	Kaymaz ve Murâd veledân-ı Zâhir	Genç	4,000	ber-vech-i tahmîn	1568
152	Süveydî	Allâhverdi b. Ömer Aga	Genç	5,000	[ber-vech-i tahmîn]	1568
153	Süveydî	Hâlid veled-i Yâr Ahmed	Genç	2,000	ber-vech-i tahmîn	1568
154	Süveydî	Ömer Aga	Genç	15,000	ber-vech-i tahmîn	1568
155	Süveydî	Şemseddin	Genç	5,000	ber-vech-i tahmîn	1568
156	Süveydî	Derviş	Genç	5,999	ber-vech-i tahmîn	1568
157	Süveydî	Pîri (1)	Genç	8,000	ber-vech-i tahmîn	1568
158	Süveydî	Kâdirkulu veled-i Ahmed	Genç	6,000	ber-vech-i tahmîn	1568
159	Süveydî	Süleymân veled-i Murâd Bey	Genç	22,000	ber-vech-i tahmîn	1568
160	Süveydî	Abdurrahman veled Pîr Kulu	Genç	2,000	ber-vech-i tahmîn	1568
161	Süveydî	Pîri (2)	Genç	8,000	ber-vech-i tahmîn	1577
162	Süveydî	Ahmed b. Ali	Genç	2,000	ber-vech-i tahmîn	1577
163	Süveydî	Ali b. Sultân Ahmed Bey	Genç	10,000	ber-vech-i tahmîn	1579
164	Süveydî	Şükür ve Zülfikâr veledân-ı Ugurlu	Genç	6,000	ber-vech-i tahmîn	1579
165	Süveydî	Cân Ali veled-i Süvâr	Hâncük	2,000	ber-vech-i tahmîn	1568

KUMIKO SAITO

166	Hâncûk	Şâhîn ve Âferîn ve Sührâb veledân-ı Karahân (1)	Hâncûk	8,000	ber- vech-i tahmîn	1575
167	Hâncûk	Hasan b. İbrâhîm (1)	Hâncûk, Genç	9,500	ber- vech-i tahmîn	1575
168	Hâncûk	Şâhîn ve Âferîn ve Sührâb veledân-ı Karahân (2)	Hâncûk	8,000	ber- vech-i tahmîn	1577
169	Hâncûk	Hasan b. İbrâhîm (2)	Hâncûk, Genç	9,500	ber- vech-i tahmîn	1577
170	Hâncûk	Budâk veled-i İbrâhîm	Hâncûk	12,500	ber- vech-i tahmîn	1577
171	Süveydî	Osmân ve Bâyezîd ve Mîrzâ veledân-ı Bûdâk	Hâncûk	12,500	ber- vech-i tahmîn	1592
172	Süveydî	Hâlid ve İbrâhîm veledân-ı Hasan	Hâncûk	7,200	ber- vech-i tahmîn	1611
173	Kulp	Sûsen veled-i Halîl (1)	Kulp	7,000		1556
174	Kulp	Sûsen veled-i Halîl (2)	Kulp	7,000		1556
175	Besyân ve Bûcyân ve Zilân	Alicân veled-i Behlûl (1)	Kulp	5,000		1571
176	Kulp	Velîcân b. Alicân Bey (1)	Kulp	20,000		1572
177	Besyân ve Bûcyân ve Zilân	Ömerşâh veled-i Behlûl Bey (1)	Kulp	5,000		1572
178	Besyân ve Bûcyân ve Zilân	Alicân veled-i Behlûl Bey (2)	Kulp	7,000		1572
179	Kulp	Kılıç b. Hüseyin Bey	Kulp	10,000		1575 1583
180	Kulp	Ahmed b. Diyâdîn	Kulp	6,000	hâli ve harâbe; ber- vech-i tahmîn	1577
181	Besyân ve Bûcyân ve Zilân	Ömerşâh veled-i Behlûl Bey (2)	Kulp	10,000		1578
182	Kulp	Velîcân b. Alicân Bey (2)	Kulp	20,000		1585

16. VE 17. YÜZYIL ANADOLUSU'NDA TİMARLAR

183	Besyân ve Bûcyân ve Zilân	Mahmûd veled-i Behlûl Bey (1)	Kulp	13,000		1590
184	Besyân ve Bûcyân ve Zilân	Ömerşâh veled-i Behlûl Bey (3)	Kulp	23,800		1590
185	Besyân ve Bûcyân ve Zilân	Mahmûd veled-i Behlûl Bey (2)	Kulp	13,000		1595
186	Besyân ve Bûcyân ve Zilân	Çâşnigîrbaşı Polâd	Çapâkçûr	6,000		1611
187	Hakkâri	Zekeriya b. Zeynel Bey (1)	Van	120,000	ber-vech-i tahmîn	1570
188	Hakkâri	Abdurrahman (1)	Van	20,383		1571
189	Hakkâri	Zekeriya b. Zeynel Bey (2)	Van	120,000		1572
190	Hakkâri	Melek Mehmed veled-i Bahâeddîn Bey	Van, Bitlis	20,000		1572
191	Hakkâri	Bahâeddîn birâder-i Zeynel Bey	Van, Bitlis	80,000		1572
192	Hakkâri	Abdurrahman (2)	Van, Maku, Bitlis	44,421		1579
193	Hakkâri	Kâsım Aga	Rûmî	45,998	[ber-vech-i tahmîn; hâric ez-defter]	1584
194	Hakkâri	Mehmed	Merend	8,000	ber-vech-i tahmîn; hâric ez-defter	1586
195	Hakkâri	Ömer Hakkâri	Hoy-i Kûçek	8,666	an-hâlî ve harâbe, hâric ez-defter	1587
196	Hakkâri	Hasan Bey veled-i Seyyidhân Bey	Hoy	100,000	ber-vech-i tahmîn; an-hâlî ve harâbe	1587

197	Hakkâri	Mehmed	Hoy, Selmas	10,000	ber-vech-i tahmîn; an-hâli ve harâbe	1587
198	Hakkâri	Süleymân	Hoy	10,000	ber-vech-i tahmîn; an-hâli ve harâbe	1587
199	Hakkâri	Kâsım	Hoy	10,000	ber-vech-i tahmîn; an-hâli ve harâbe	1587
200	Hakkâri	İbrâhım	Merend	4,000	ber-vech-i tahmîn; hâric ez-defter	1591
201	Hakkâri	Zeyneddîn	Van	6,000	ber-vech-i tahmîn; hâli ve harâbe, hâric ez-defter	1591
202	Hakkâri	Ahmed	Hoy	21,799		1592
203	Hakkâri	Osmân veled-i Nâsır, Kapıçıbaşı	Hoy	6,000	ber-vech-i tahmîn	1593
204	Hakkâri	Seyyidhân	Van	20,000		1596
205	Hakkâri	İzzeddîn Şır	Van	40,000		1634
206	Hakkâri	Mîr Alî Şır	Van	40,000		1636
207	Cezîre	Emîr Gâzî Kethudâ	Hama	5,999		1555
208	Cezîre	Mehmed Kethudâ	Hasankeyf	1,500, 3,000		1599
209	Gürgil	İbrâhım Bey birâderzâde-i Seydî Ahmed Bey (Acuz ve Zaho sancakbeyi)	Acuz ve Zaho	350,000		1538
210	Hâzo	Mîr Süleymân veled-i Bahâeddîn Bey	Hasankeyf	25,400		1566
211	Hâzo	Alî veled-i Saruhân Bey	Bargiri	10,990		1571

16. VE 17. YÜZYIL ANADOLUSU'NDA TİMARLAR

212	Hâzo	Mehmed Kethudâ	Bitlis	5,000		1572
213	Hâzo	Şeref veled-i Bahâeddîn Bey	Hasankeyf	45,439		1572
214	Hâzo	Abdî	Bitlis	6,000		1572
215	Hâzo	Bistâm	Bitlis	6,000		1572
216	Hizan	Şâh Hüseyin	Bitlis	15,000		1565
217	İspâyird	Bahâeddîn	Bitlis	8,000		1579
218	Şîrvî	Süleymân	Van (Şîrvî, Şebistân)	22,000	ber-vech-i tahmîn	1568
219	Şîrvî	Mîr Hüseyin	(Şîrvî)	20,000		1574
220	Şîrvî	Şâh Mehmed	-----	20,000		1578
221	Şîrvî	Mîr Melik veled-i Hasan	Van (Îrûn)	20,000	ber-vech-i tahmîn	1579
222	Şîrvî	Hân Abdâl veled-i Zeynel Bey (1)	vilâyet-i Diyarbakır (Körmâs)	20,000	ber-vech-i tahmîn; hâric ez-defter	1586
223	Şîrvî	Hân Abdâl veled-i Zeynel Bey (2)	vilâyet-i Diyarbakır (Körmâs)	30,000	ber-vech-i tahmîn; hâric ez-defter	1588
224	Şîrvî	Seyyidhân Bey (1)	(Kernî, Şebistân)	22,000	ber-vech-i tahmîn	1597
225	Şîrvî	Seyyidhân veled-i Zeynel (2)	(Kernî, Şebistân)	22,000	ber-vech-i tahmîn	1611
226	Şîrvî	Süleymân	Kernî/Şîrvî (Kernî, Şebistân)	22,000	ber-vech-i tahmîn	1612
227	Şîrvî	Seyyidhân (3)	Van (Kernî)	24,000	ber-vech-i tahmîn	1612
228	Şîrvî	Zeynel b. Koçi	Kârnî [=Kernî]	22,000	ber-vech-i tahmîn	1631
229	Mahmûdî	Mansûr veled-i Emîre Bey	Bitlis	20,000		1538
230	Mahmûdî	Halil veled-i Hân Mehmed	Akçakale	zeâmet	[bilâ-tayîn]	1572

KUMIKO SAITO

231	Mahmûdî	Şîr b. Hasan Bey	Tercîl	43,768		1572
232	Mahmûdî	Şeyhî b. Hasan Bey	Van	5,999	ber- vech-i tahmîn	1572
233	Mahmûdî	Kılıc b. Mansûr Bey	Bitlis	10,000		1572
234	Mahmûdî	İvaz b. Hasan Bey Mahmûdî (1)	Van	20,000		1572
235	Mahmûdî	İvaz veled-i Hasan Bey (2)	Van, Bitlis	40,000		1572
236	Mahmûdî	Abdâl b. Beşâret	(Hoşap)	zeâmet	[bilâ- tayîn]	1580
237	Mahmûdî	Süleymân veled-i Hasan Bey (1)	Hoy	22,000	hâli ve harâbe, hâric ez- defter	1580
238	Mahmûdî	Bayındır birâderzâde-i Hasan Bey	Hoy	20,000	ber- vech-i tahmîn; hâli ve harâbe, hâric ez- defter	1580
239	Mahmûdî	İsmâil veled-i Abdullâh	Nahçıvan	20,000	ber- vech-i tahmîn; hâli ve harâbe, hâric ez- defter	1581
240	Mahmûdî	İvaz Bey veled-i Hasan Bey (Maku sancakbeyi) (3)	Maku	300,000	ber- vech-i tahmîn	1581
241	Mahmûdî	Kâsım Kâtib	Bitlis	6,666		1586
242	Mahmûdî	Haydar	Bitlis	13,333		1586
243	Mahmûdî	Rüstem	Hoy	20,000	ber- vech-i tahmîn; hâric ez- defter	1587
244	Mahmûdî	İbrâhîm birâder-i Abdâl (1)	Hoşap	zeâmet	[bilâ- tayîn]	1590
245	Mahmûdî	Bahâeddîn	Van	11,500		1590
246	Mahmûdî	İvaz Bey veled-i Hasan Bey (Maku sancakbeyi) (4)	Maku	325,000		1591
247	Mahmûdî	Süleymân veled-i Hasan Bey (2)	Hoy	47,490		1591

16. VE 17. YÜZYIL ANADOLUSU'NDA TİMARLAR

248	Mahmûdî	Süleymân veled-i Hasan Bey (3)	Hoy	47,490		1594
249	Mahmûdî	Hâcî Kethudâ	Hoy	20,999		1595
250	Mahmûdî	İbrâhîm birâder-i Abdâl (2)	Hoşap	zeâmet	[bilâ-tayîn]	1595
251	Mahmûdî	Mîr Şemseddîn	(Akçakale)	zeâmet	bilâ-tayîn	1595
252	Mahmûdî	Mustafâ Bey veled-i İvaz Bey (Maku sancakbeyi) (5)	Maku	450,412		1596
253	Mahmûdî	Yâr Alî	(Hoşap)	zeâmet	[bilâ-tayîn]	1611
254	Mahmûdî	Eyyübî veled-i Yâr Alî	(Hoşap)	zeâmet	[bilâ-tayîn]	1619
255	Bitlis	Alî Baba Kethudâ (1)	Bitlis	20,000		1578
256	Bitlis	Dervîş Kethudâ	Bitlis, Muş	37,976		1579
257	Bitlis	Hüseyin Aga (1)	Muş	20,000		1579
258	Bitlis	Mehmed	Bitlis	15,000		1579
259	Bitlis	Hâcî	Adilcevaz	22,846		1580
260	Bitlis	Alicân birâder-i Elvend	Bitlis, Muş	14,000		1580
261	Bitlis	Ahmed	Bitlis	20,000		1580
262	Bitlis	Şâhverdi merdüm-i Şeref Hân	Bitlis	8,000		1580
263	Bitlis	Ahmed	Bitlis	22,349		1581
264	Bitlis	Alî Baba Kethudâ-i Şeref Hân (2)	Bitlis	20,000		1578
265	Bitlis	Hüseyin b. Ahmed	Kale-i Bayezid	10,000	ber-vech-i tahmîn; hâli ve harâbe, hâric ez-defter	1580
266	Bitlis	Hüseyin	Muş	6,000		1581
267	Bitlis	Mehmed	Bitlis	6,976		1582
268	Bitlis	Şemseddîn	Muş	25,000		1587
269	Bitlis	Alâeddîn	Muş	6,000		1588
270	Bitlis	Ziyâeddîn Yûstuf	Van	20,000		1588
271	Bitlis	Mehdikulu	Adilcevaz	5,000		1589
272	Bitlis	Hüseyin Aga (2)	Muş, Van	20,000		1589

KUMIKO SAITO

273	Bitlis	Halil veled-i Ahmed Bey	Muş	20,080	1590
274	Bitlis	Uluhân veled-i Halef Bey (1)	Bitlis	10,000	1591
275	Bitlis	Hüseyin	Bitlis	22,900	1592
276	Bitlis	Derviş veled-i Zeydânî	Bitlis	3,000	1592
277	Bitlis	Yûsuf veled-i Süleymân	Bitlis	6,000	1593
278	Bitlis	Mehmed	Muş	53,000	1592
279	Bitlis	Ziyâeddîn	Muş	22,000	1593
280	Bitlis	Pîrî	Bitlis	8,000	1595
281	Bitlis	Elvend	Bitlis	8,349	1598
282	Bitlis	Seydî veled-i Şeref Hân	Bitlis	20,000	1598
283	Bitlis	Abdâl	Bitlis	4,750	1598
284	Bitlis	Mehmed	Muş	19,000	1598
285	Bitlis	Alî veled-i Şâhverdi	Van, Bitlis	10,000	1601
286	Bitlis	Uluhân veled-i Halef Bey (2)	Bitlis	30,000	1601
287	Bitlis	Ferîdûn veled-i Abdullâh	Bitlis	20,000	1601
288	Bitlis	Bûdâk	Bitlis	8,000	1602
289	Bitlis	Hüseyin b. Abdullâh	Bitlis	10,666	1602
290	Bitlis	Alî veled-i Abdullâh	Bitlis	4,666	1602
291	Bitlis	Hüseyin veled-i Halef Bey	Adilcevaz	24,866	1602
292	Bitlis	Muzaffer veled-i Şeref Hân	Adilcevaz	50,000	[1602]
293	Bitlis	Süleyman Kethudâ	Bitlis (Muş)	69,200	1603
294	Bitlis	Bekir	Muş	31,000	1608
295	Bitlis	Şeref veled-i Ziyâeddîn	Bitlis (Muş)	47,000	1611
296	Bitlis	Şemseddîn veled-i Ziyâeddîn Bey	Adilcevaz	63,333	1616
297	Bitlis	Abdâl	Bitlis (Muş)	45,633	1618
298	Bitlis	Şeref	Bitlis (Muş)	45,633	1622
299	Bitlis	Bedir veled-i Abdâl Bey (1)	Bitlis (Muş)	50,000	1632
300	Bitlis	Bedir (2)	Bitlis (Muş)	49,300	1646
301	Bitlis	Bedir (3)	Bitlis (Muş)	49,400	1649
302	Bitlis	Mehmed Emîn	Bitlis (Muş)	50,000	1672

16. ve 17. Yüzyıllar Doğu ve Güneydoğu Anadolu'sunda Tımarların Çeşitli Biçimleri: Farklı Uygulamalara Tek İsim Koymak

Öz ■ Bu makalede Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Kürt emirlerinin yönettikleri sancaklardaki tımar sisteminin uygulanma durumları ve özellikleri incelenmektedir. Bu sancaklarda uygulanan tımar sisteminin iki öğesi vardır. Bunlardan biri, *ocaklık* adı altında dirliğin sadece babadan oğula değil, geniş bir aile içinde de miras olarak bırakılması ve tahrir yapılmadan dirlik sahibi olması gibi özel tımar sisteminin uygulanmasıdır. Diğeri ise, tahrir yapılmadan verilmiş dirliklerin bulunduğu bir sancakta ileri tarihte yapılan tahrirle dirlik değeri hesaplanarak özel bir tımar sistemini normale dönuştürmeye yönelik bazı yöntemlerin uygulanmasıdır. Ayrıca tımar sisteminin uygulanmadığı sancakların yöneticisi olan Kürt emirleri ve onların adamlarına başka sancaklarda dirlikler tahsis edilerek tımar sisteminin içine dahil etme teşebbüsleri de görülmüştür. Tımar sisteminin uygulama durumları ve içeriklerinde farklılıklar gözlemlenirken, Osmanlı Devleti, bu farklılıkları tımar sisteminin içine dahil ederek bir sistem olarak çalıştırmak suretiyle Kürt emirlerinin yönettikleri sancakları Osmanlı yönetim sistemine entegre etmeye çalışmıştır.

Anahtar kelimeler: Doğu ve Güneydoğu Anadolu, Diyarbakır Beylerbeyliği, Van Beylerbeyliği, Kürt Emirleri (Beyleri), Tımar Sistemi

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

BOA (Başbakanlık Osmanlı Arşivi), Bâb-ı Âsafî Tahvil (Nişan) Kalemî Defterleri (A.NŞT.d) 1238.

BOA, Bâb-ı Âsafî Ruûs Kalemî Defterleri (A.RSK.d) 1452, 1460.

BOA, Defterhâne-i Âmire Tımar Rûzname Defterleri (DFE.RZ.d) 5, 7, 12, 14, 15, 22, 28, 33, 34, 36, 55, 58, 62, 65, 67, 73, 85, 86, 98, 101, 117, 118, 125, 128, 156, 169, 174, 176, 186, 195, 206, 212, 233, 246, 279, 280, 290, 300, 322, 326, 331, 346, 352, 365, 381, 412, 437, 448, 501, 504, 510, 539, 552, 565, 571, 598, 608, 619, 621, 631, 647, 653, 690, 695, 749, 839, 852, 968.

BOA, Dîvân-ı Hümâyûn Hadariye Defterleri (A.DVNS.HADR.d) 1.

BOA, Dîvân-ı Hümâyûn Mühimme Defterleri (A.DVNS.MHM.d) 1, 2, 4, 6, 22, 60.

BOA, Dîvân-ı Hümâyûn Mühimme Zeyli Defterleri (A.DVNS.MHM.ZYL.d) 4.

BOA, Kâmil Kepeci Defterleri (KK.d) 75, 88, 89, 213, 218, 233, 236, 262, 348, 349, 354, 356

BOA, Maliyeden Müdevver Defterler (MAD.d) 7, 29, 32, 144, 563, 15402, 15605, 17642, 17983.

- BOA, Muallim Cevdet Tasnifi Belgeleri, Dahiliye 6095.
BOA, Tapu Tahrir Defterleri (TT.d) 64, 134, 208, 313, 617, 991.
Kiril Metodiy Millî Kütüphanesi (Naroda Biblioteka Kiril i Metodij), D 370, 377, 633.
Kiril Metodiy Millî Kütüphanesi, OAK 162/36, 167/16.

Yayınlanmış Eserler

- Afyoncu, Erhan: “Osmanlı Devlet Teşkilâtında Defterhâne-i Âmire (XVI-XVIII. Yüzyıllar)”, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 1997.
- Aydın, Bilgin: “XVI. Yüzyıl Osmanlı Bürokrasisinde Tımar Tevcih Sistemi”, *Osmanlı Araştırmaları*, 24 (2004), s. 29-35.
- Aydın, Dündar: *Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı: Kuruluş ve Genişleme Devri (1535-1566)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu 1998.
- Ayn-ı Ali Efendi, *Kavânîn-i Âl-i Osman der Hülâsa-i Mezâmin-i Defter-i Divân*, haz. M. Tayyib Gökbilgin, İstanbul: Enderun 1979.
- Barkan, Ömer Lütfi: “Osmanlı Devrinin “Eşkincülü Mülkler”i veya “Mülk Tımarlar”ı Hakkında Notlar”, haz. Herbert Jausky v.dğr., *Zeki Velidi Togan’a Armağan*, İstanbul: Maarif Basmevi 1956, s. 61-70 (aynı makale, *Türkiye’de Toprak Meselesi: Toplu Eserler 1*, İstanbul: Gözlem 1980, s. 897-904).
- Barkan, Ömer Lütfi: “Tımar”, *İslâm Ansiklopedisi*, XII/1, (1979), s. 286-333.
- Beldiceanu, Nicoară: “Le timar de Muşliş ed-dîn, précepteur de Selîm Şâh”, *Turcica*, VIII/2 (1976), s. 91-109.
- Beldiceanu-Steinherr, Irène, Mihnea Berindei, Gilles Veinstein: “Attribution de *Timâr* dans la province de trébizonde (fin du XVe siècle)”, *Turcica*, VIII/1 (1976), s. 279-90.
- Beldiceanu-Steinherr, Irène, Mihnea Berindei, Gilles Veinstein: “Attribution de *Timâr* dans la province de trébizonde (fin du XVe siècle) II”, *Turcica*, IX/2-X (1978), s. 107-54.
- Bizbirlik, Alpay: “16. Yüzyılda Kulb Sancağı Hakkında Sosyal ve Ekonomik Bir Araştırma”, *Osmanlı Araştırmaları*, 13 (1993), s. 137-62.
- Bizbirlik, Alpay: “16. Yüzyılın Ortalarında Atak Sancağı ve Sancak Beyleri Üzerine Notlar”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 14 (1999), s. 109-33.
- Bizbirlik, Alpay: “16. Yüzyılda Tercil Sancağı Üzerine Notlar”, *Osmanlı Araştırmaları*, 16 (1996), s. 85-120.
- Bruinessen, Martin van: “The Ottoman Conquest of Diyarbekir and the Administrative Organisation of the Province in the 16th and 17th Centuries”, *Evlîya Çelebi in Diyarbekir, The Relevant Section of the Seyahatname*, edited with translation, commentary and introduction by Martin van Bruinessen and Hendrik Boeschoten, Leiden: E. J. Brill 1988, s. 13-28.

- Çakar, Enver: “13 Numaralı Timar Ruznâme Defteri ve Bu Defterde Haleb Vilâyeti ile İlgili Bazı Tespitler”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, XI/1 (2001), s. 235-46.
- Doğan, Mehmet: “Ankara Sancağı'nda Timar Sisteminin Dönüşümü”, Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, 2006.
- Doğan, Mehmet: “Osmanlı Timar Sistemi'nde Tevcih Prosedürü”, *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 2/1 (2011), s. 1-11.
- Erdoğan Özünlü, Emine: *Ayntab Sipahileri: Bir Osmanlı Sancağında Tımarlı Sipahi Olmak*, Ankara: Berikan 2011.
- Filipović, Nedim: “Ocaklık Timars in Bosnia and Herzegovina”, *Prilozi za Orijentalnu Filologiju*, 36 (1986), s. 149-80.
- Göyünç, Nejat: “XVI. Yüzyılda Doğu ve Güney-Doğu Anadolu'da Yönetim ve Nüfus”, *Türk Kültürü*, 370 (1994), s. 77-86.
- Göyünç, Nejat: “Timar Ruznamçe Defterleri'nin Biyografik Kaynak Olarak Önemi”, *Belleten*, LX/227 (1996), s. 127-38.
- Göyünç, Nejat: “Timar Tevcihleri Hakkında”, *Osmanlı-Türk Diplomatîği Semineri 30-31 Mayıs 1994 Bildiriler*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi 1995, s. 67-74.
- Göyünç, Nejat: “Yurtluk-Ocaklık Deyimleri Hakkında”, *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi 1991, s. 269-78.
- Hicri 835 Tarihli Sûret-i Defter-i Sancak-i Arvanid*, nşr. Halil İnalçık, 2. Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu 1987.
- Howard, Douglas: “The BBA Ruznamçe Tasnifi: A New Resource for the Study of the Ottoman Timar System”, *Turkish Studies Association Bulletin*, X/1 (1986), s. 11-19.
- Howard, Douglas: “Timar System and Its Transformation, 1563-1656”, Doctoral Dissertation, Indiana University, 1987.
- İnalçık, Halil: “Autonomous Enclaves in Islamic States: Temlik, Soyurghals, Yurdluğ-Ocaqlık, Mâlikâne-Muqâta'as and Awqâf”, eds. Judith Pfeiffer and others, *History and Historiography of Post-Mongol Central Asia and the Middle East: Studies in Honor of John E. Woods*, Wiesbaden: Harrassowitz 2006, s. 112-34.
- İnalçık, Halil: “Osmanlı Bürokrasisinde Aklâm ve Muâmelât”, *Osmanlı Araştırmaları*, 1 (1980), s. 1-14.
- Kayseri Sancağı Tımarları (Hicri 997-998/Milâdi 1589-1590)*, haz. Seyit Ali Kahraman, 2 Cilt, Kayseri: Kayseri Büyükşehir Belediyesi 2009.
- Kılıç, Orhan: “Muş Sancağı Dirlikleri (1604-1605)”, *OTAM*, 9 (1998), s. 241-61.
- Kılıç, Orhan: “Muş Sancağı Dirlikleri (1604-1605)”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, IX/1 (1999), s. 155-78.
- Kılıç, Orhan: “Ocaklık”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XXXIII, (İstanbul 2007), s. 317-8.

- Kılıç, Orhan: "Ocaklık Sancakların Osmanlı Hukukunda ve İdarî Tatbikattaki Yeri", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, XI/1 (2001), s. 257-74.
- Kılıç, Orhan: "Van Eyaleti'ne Bağlı Sancaklar ve İdarî Statüleri (1558-1740)", *Osmanlı Araştırmaları*, 21 (2001), s. 189-210.
- Kılıç, Orhan: "730 Numaralı Van, 'Adilceviz, Muş ve Bitlis Livaları Tımar İcmal Defteri: I. Ahmed Dönemi", Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi, 1989.
- Kılıç, Orhan: "Yurtluk-Ocaklık ve Hükümet Sancaklar Üzerine Bazı Tespitler", *OTAM*, 10 (1999), s. 119-37.
- Kıvrım, İsmail: "(Kanunî Dönemi Sonları ile III. Murad Dönemi Başlarında) Konya Sancağı'nın Tımar Düzeni", Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, 1997.
- Minorsky, Vladimir: "A Soyûrghâl of Qâsim b. Jahângîr Aq-qoyunlu (903/1498)", *Bulletin of the School of Oriental Studies*, 9 (1937-39), s. 927-60.
- Öz, Mehmet: "XVI. Yüzyılda Bitlis Sancağı: Yönetim, Nüfus ve Vergilendirme", *IXth International Congress of Economic and Social History of Turkey Dubrovnik-Croatia, 20-23 August, 2002*, Ankara: Türk Tarih Kurumu 2005, s. 31-54.
- Öz, Mehmet: "XVI. Yüzyılda Bitlis Sancağında Tımar Sistemi ve Vakıfları", haz. Bahaeddin Yediyıldız ve Mehmet Öz, *Prof. Dr. Özkan İzgi'ye Armağan*, Ankara: Hacettepe Üniversitesi 2011, s. 191-206.
- Sofyalı Ali Çavuş Kanunnâmesi: *Osmanlı İmparatorluğu'nda Toprak Tasarruf Sistemi'nin Hukukî ve Mâlî Müeyyede ve Mükellefiyetleri*, haz. Midhat Sertoğlu, İstanbul: Marmara Üniversitesi 1992.
- Şeref Hân Bidlîsî, *Şerefnâme*, ed. V. Véliaminof-Zernof, Vol.1, St. Petersburg 1860, rep., Westmead 1969.
- Topkapı Sarayı Arşivi H.951-952 Tarihli ve E-12321 Numaralı Mühimme Defteri*, haz. Halil Sahillioğlu, İstanbul: IRCICA 2002.
- Ünal, Mehmet Ali: "XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Diyarbekir Eyaletine Tâbi Sancakların İdarî Statüleri", X. *Türk Tarih Kongresi (1986) Bildiri*, Ankara: Türk Tarih Kurumu 1994, s. 2211-20 (aynı makale, *Osmanlı Devri Üzerine Makaleler-Araştırmalar*, Isparta: Kardelen 1999, s. 170-8).
- Ünal, Mehmet Ali: *XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı*, Ankara: Türk Tarih Kurumu 1999.
- Ünal, Mehmet Ali: *XVI. Yüzyıllarda Harput Sancağı*, Ankara: Türk Tarih Kurumu 1989.
- Ünal, Mehmet Ali: "XVI. Yüzyılda Palu Hükümeti", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 7 (1992), s. 241-65.
- Yıldız, Suat: "(H.984) 1576-1577 Tarihli Tımar Ruznamçe Defterine Göre Karaman Eyaleti", Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, 2010.

Osmanlı Belge Yönetiminde Kesilmiş *Hatt-ı Hümayunlar**

Yoichi Takamatsu**

The Hatt-ı Hümayuns cut out from other documents in the Ottoman document management of the Sublime Porte

Abstract ■ The parts of the *hatt-ı hümayuns* drawn on the margin of some documents (*takrirs*, *fermans* etc.) were occasionally cut out from the original documents and stored separately.

The *hatt-ı hümayuns* addressed to the grand viziers drawn on blank paper or on the *takrirs*, and the *telhises* with documents attached to them, were sent to the Sublime Porte in order to be kept under strict surveillance of the *reisülküttaps*. The *takrirs* would be circulated among the divisions for the transaction according to the grand viziers' order after returning to the Sublime Porte, while *telhises* were never transacted. Therefore *hatt-ı hümayuns* were cut out from the *takrirs*, not from the *telhises*, so that people outside the Sublime Porte would not observe the imperial autographs during their circulation. In case the transaction of the *takrirs* were completed within the Sublime Porte, the *hatt-ı hümayuns* would not be cut out from the *takrirs*.

Keywords: *Hatt-ı Hümayun*, the Sublime Porte, *Reisülküttap*, Diplomats, Ottoman Document Management.

* “Osman-chō no hattu hyumāyūn ni tshuite no ichi kōsatsu: kiritorareta hattu hyumāyūn no kentō wo chūshin ni (A Study of *Ḥaṭṭ-ı Hümayūn*s in the Ottoman Archives: Why were the Imperial Autographs Cut off from the Documents?), *Tōyōbunka*, 91 (2011), pp. 101-45” adlı Japonca makalenin genişletilmiş Türkçe versiyonudur.

** Tokyo University of Foreign Studies.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki belgeler arasında *hatt-ı hümayun*'un bulunduğu küçük kâğıt parçaları mevcuttur (bkz. Ek1, 2, 10).¹ Bunların herhangi bir belgeden makas ile kasten kesilip ayrılmış olduğu kesim yerlerine bakılınca kolayca anlaşılır. En çok rastlanan “manzûr-ı hümayunum olmuştur” veya “işbu taqrîr mücibince tanzîm oluna” sözlerinden anlaşıldığına göre gizli tutulması gereken içeriği olmamasına rağmen bu hatt-ı hümayunlar özellikle kesilip saklanmıştır.²

- 1 Kesilmiş *hatt-ı hümayunlar*'ın Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde (BOA) çok sayıda topluca mevcut bulunduğu başlıca tasnif Hatt-ı Hümayûn (HAT) tasnifi olduğu halde, bazı kesilmiş *hatt-ı hümayunlar* BOA. Bâb-ı Âsafî, Âmedî Kalemi (A.AMD), Ali Emiri (AE) ve İrâde Dahiliye (İ.DH) fonları içinde de dağınık olarak mevcuttur. Ayrıca az da olsa Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi (TSMA), Evrak (E) tasnifi içinde de bulunmaktadır. TSMA.E 529/50-1, 2, 3, 4 (eski E 2466/22-25); TSMA.E 785/98-1, 2, 3, 4 (eski E 7018/203-206?); TSMA.E 1195/40 (eski numarası bilinmemektedir). 2017 tarihinde TSMA.E belgelerinin BOA'ya intikal etmesi araştırmacıların faydalanmasına büyük kolaylık sağlarken, eski tasnif numaralarının kaldırılması ve belgelerin dosya/gömlek usulüyle yeniden numaralanması önceki çalışmaların atıflarından yararlanılmasını imkânsız hale getirmiştir. BOA bilgisayar sistemindeki kataloğundan bulunabilmesi zor olan TSMA.E eski numaraları, Saray'ın muhtelif bölümlerinde korunmuş olan belgelerin günümüze takım olarak geçme şeklini yansıtmaktadır. Bu mevzu için bkz. Yoichi Takamatsu, “Formation and Custody of the Ottoman Archives during the Pre-Tanzimat Period”, *Memoirs of the Research Department of the Toyo Bunko*, 64 (2006), p. 143. Şimdilik TSMA.E belgelerinin eski numaralarının ancak bir kısmı (1'den 7641'e kadar) Topkapı Sarayı Müzesi resmi web sitesindeki evrak kataloğunu tarayarak zarf/evrak numaralarından öğrenmek mümkündür. Eski son numarası 12476'da bitmekte olan TSMA.E'nin söz konusu kataloğunun arada bırakılmış olması üzücüdür. TSMA'nin tasnif çalışmaları ve eski numaraları için ayrıca bkz. İsmail H. Uzunçarşılı v.dğr. (haz.), *Topkapı Sarayı Müzesi Osmanlı Saray Arşivi Kataloğu, Fermânlar, I. Fasikül, No. E. 1-12476* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1985), s. VII, IX-X.
- 2 Arap harfleri ile *موجببنجه* şeklinde yazılan kelimenin okunuşu tartışmalıdır. Günümüzde yaygınlaşan okunuşu, ism-i meful olarak “mücebince” olduğu halde, 19. yüzyılın ortasına kadar yayımlanan batı dilli sözlükler ve gramer kitaplarının çoğunda ism-i fail olarak “mücibince” okunuşunun gösterilmesi dikkat çekicidir. Bkz. Francisci à Mesgnien Meninski, *Thesaurus linguarum orientalium Turcicae, Arabicae, Persicae praecipuas earum opes à Turcis peculiariter usurpatas continens nimirum lexicon Turcico-Arabico-Persicum, non solum vocum tam simplicium quam conjunctarum copiam maximam refertum, sed etiam innumeris phrasibus locupletatum, quarum quae Turcis usitata aut communis usus sunt, Latinè, Germanicè, Italicè, Gallicè, Polonicè, quae non adeò vulgares, in libris tamen et literis non infrequentes, Latinè et Italicè, quae porro rarius in usum veniunt, nec nisi in libris profundioris doctrinae inveniuntur, Latinè tantum explicantur et grammaticam Turcicam, cum adjectis ad singula eius capita praeceptis grammaticis Arabicae & Persicae linguae / operâ, typis et sumptibus Francisci à Mesgnien Meninski, II, (Viennae Austriae: Francisci à Mesgnien Meninski, 1680), p. 5012; Pierre-François Viguier, *Éléments de la langue turque, ou tables analytiques de la langue turque usuelle, avec leur développement, dédiés au Roi, sous les auspices de M. le comte**

Asıl belgeden kopmuş olduğundan dolayı bazen esas bağlamı belli olmayan söz konusu *hatt-ı hümayunlar*'ın Osmanlı bürokrasisi içinde bu şekilde özenle korunması, Osmanlı diplomatığında araştırılmaya değer konulardandır.

BOA'da kesilmiş *hatt-ı hümayunlar*'a rastlandığına ilk olarak dikkat çeken Kütükoğlu, bu konu üzerinde fazla durmamıştır.³ *Hazine-i Evrak*'ın kurulmasını inceleyen Akyıldız ise, söz konusu kesilmenin nedenini yorumlayarak *hatt-ı hümayun*'a saygı gösterilmesinin *hatt-ı hümayun*'lu belgelerin kesilerek ayrıca korunması sonucunu doğurduğunu ve bunların *Hazine-i Evrak*'ın kuruluşunda tasnif çalışmaları sürecinde kesilerek toplandığını ileri sürmektedir.⁴ Ancak *hatt-ı hümayun*'lu belgelerin sayısı sayılmayacak kadar fazla iken, kesilmiş *hatt-ı hümayunlar*'ın sayısı ise oldukça sınırlıdır. Söz konusu *hatt-ı hümayunlar*'ın saygı göstermek için kesildiğinin yanı sıra, çoğunlukta olan öteki *hatt-ı hümayunlar*'ın belgelerinden ayrılmayarak günümüze ulaşabilmesinin de yorumlanması gerekmektedir.

Genelde tarih taşımayan kesilmiş *hatt-ı hümayunlar*'ın gördüğüm kadarıyla en eskisi I. Abdülhamid (1774-1789)'e ait olduğu halde, en çok rastlanan III. Selim (1789-1808) ve II. Mahmud (1809-1839)'a ait olanlardır.⁵ Padişahların kendi yazısı olan *hatt-ı hümayunlar*'ın kesilmesi hususunun, 18. yüzyılın ortasından Tanzimat'ın başlangıcına kadarki dönemde Osmanlı kalemlerinde uygulanan belge yönetimi ve korunma usullerinin çözülmesi için önemli bir ipucu olacağı kanaatindeyim. Bu çalışmada öncelikle *hatt-ı hümayunlar*'ın tanımı ve çeşitleri ile diplomatik özelliklerinden bahsettikten sonra bunların korunması ve kesilmesi

de Choiseul-Gouffier, ambassadeur de Sa Majesté Très-Chrétienne près la Porte Ottomane, (Constantinople: l'Imprimerie du Palais de France, 1790), pp. 195-96, 188-189; Jean Daniel Kieffer et Thomas Xavier Bianchi, *Dictionnaire turc-français*, (Paris: l'Imprimerie royale, 1837), II, p.1041; Pascal Aucher [Harow' yown Avgeryan], *Dictionnaire français-arménien-turc* (Venise: Imprimerie de Saint Lazare, 1840), p. 150. Ancak dönemin Belçika sefreti baştercümanı olan Rhasis, "ber moudjèbi èmri âly" (ber-müceb-i emr-i 'âli) örneğini göstermektedir. George Rhasis, *Vocabulaire français-turc* (St. Pétersbourg: Imprimerie de l'académie impériale de sciences, 1829), II, p. 168. Bu çalışmada şimdilik dönemin "mücibince" okunuşu tercih edilmektedir.

- 3 Mübahat S. Kütükoğlu, *Tarih Araştırmalarında Usûl* (İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı, 1991), s. 57.
- 4 Ali Akyıldız, "Hazine-i Evrak'ın Kurulması ve İlk Tasnif Usûlleri (1846-1856)", *Prof. Dr. Hakkı Dursun Yıldız Armağanı*, (Ankara: Marmara Üniversitesi Yayınları, 1995), s. 79-80.
- 5 *Hatt-ı hümayunlar*'ın genelde tarih ve imzası bulunmadığından dolayı padişahların el yazılarını tanıyabilmek konunun araştırılması için özel önem taşır.

konularına odaklanarak Osmanlı bürokrasi sistemindeki belge yönetiminin bir özelliğini ortaya çıkarmaya çalışacağım.

1. *Hatt-ı hümayun*'un tanımı

Padişahların kendi el yazısı olan *hatt-ı hümayunlar*, başka bir deyişle *hatt-ı şerifler*, günümüze kadar Avrupadaki Osmanlı diplomatik uzmanları tarafından pek fazla araştırılmamıştır. Batı dilli diplomatik kitaplarında genellikle *hatt-ı hümayun* tabirinden bahsedildiği halde ayrıntıya hiç girilmediğini görüyoruz. Meselâ Osmanlı diplomatiğinin öncüsü sayılan Macar tarihçi Fekete, kendi eserinde padişahlara ait belgelerden söz ederken “*hatt-ı şerif*” ve “*hatt-ı hümayün*” kelimelerini “*edles Schreiben* (soylu yazı) ” ve “*grossherliches Schreiben* (imparator yazısı) ” diye Almanca’ya çevirmiş ve üzerinde hiçbir tanım yapmamıştır.⁶ Romence olarak Osmanlı diplomatiği kitabını kaleme alan Guboglu da, *hatt-ı hümayun*'un padişahın kendi yazısı (“*autograf împărătesc*”) olduğunu belirttiyse de yine o da bunun üzerinde hiç durmamıştır.⁷ Söz konusu çalışmalarda *hatt-ı hümayunlar*'a fazla ilgi gösterilmeyişinin nedeni, bunların kendi ülkelerindeki arşivlerde fazla rastlanmaması olmalıdır. Batıdaki diplomatik çalışmalarında araştırmacıların *name-i hümayunlar*, *fermanlar* ve *beratlar* gibi kendi ulusal tarihinin kaynağı olabilen Osmanlı belgelerine öncelik tanımaları çok doğaldır.⁸

Öte yandan Türk araştırmacılar *hatt-ı hümayunlar* üzerine ciddiyle çalışmıştır. Konunun öncüsü olarak aklımıza 1940'lı yıllarda III. Selim'in *hatt-ı*

6 Ludwig Fekete, *Einführung in die osmanisch-türkische Diplomatie der türkischen Botmässigkeit in Ungarn* (Budapest: Königliche Ungarische Universitätsdrukeri, 1926), s. XXXI.

7 Mihail Guboglu, *Paleografia și diplomatica turco-osmana: studiu și album* (n.p.: Editura academei republicii populare Romine, 1958), p. 56. Batı dillerindeki çalışmalar için ayrıca bkz. Ananiasz Zajaczkowski and Jan Reychman, *Zarys dyplomatyki osmansko-tureckiej* (Warszawa: Państwowe wydawnictwo naukowe, 1955), p. 72; Аспарух Велков, *Видове османотурски документи: принос към османотурската дипломатика*, (София: Народна Библиотека „Кирил и Методий”, 1986), с. 18; Велков yanlılıkla *hatt-ı hümayunlar*'ın *divan kalemi*'nden çıkarıldığını iddia eder.

8 Bu konu için bkz. Yoichi Takamatsu, “Chokurei no ‘uragawa’ wo yomu — Daisaishōfu denrai no chokurei shōmon ni kansuru ichi kōsatsu (Why do the Imperial Decrees Exist in the Prime Ministry Ottoman Archives? — An Analysis of the Notes on the Reverse Side of Not Dispatched Decrees),” Kondo Nobuaki (ed.), *Kinsei Isuramu kokkashi kenkyū no genzai* (*Studies on Early Modern Islamic Dynasties, the State of the Art*) (Tokyo: Research Institute for Languages and Cultures of Asia and Africa, Tokyo University of Foreign Studies, 2015), p. 299.

hümayunlar'ını neşreden Karal gelir.⁹ I. Abdülhamid'in *hatt-ı hümayunlar*'ından bol miktarda faydalanan Sarıcaoğlu'nun kitabı da bu konuda önemli çalışmalarından biri sayılır.¹⁰

Hatt-ı hümayunlar'ı tarihi süreci içerisinde kapsamlı bir şekilde ilk olarak inceleyen Uzunçarşılı, bütün padişahların el yazılarını iyice tanıyarak özelliklerini *İslâm Ansiklopedisi*'ndeki "Hatt-ı Hümâyûn" maddesinde anlatır.¹¹ Söz konusu maddede *hatt-ı hümayunlar*, "pâdişahların, her hangi bir iş için, bizzat yazdıkları yazılar" olarak tanımlanır.

Hatt-ı hümayun hakkında günümüze kadar en ayrıntılı açıklamayı yapan Kütükoğlu, kendi diplomatik eserinde *hatt-ı hümayunlar*'ı üç gruba ayırarak hepsinin örnekleriyle birlikte özelliklerini belirtmektedir.¹² Çok az da olsa *hatt-ı hümayunlar*'dan padişahın kendi yazısı değil *mabeyn baş kâtibi* yahut sarayda bir vazifelinin yazdıklarının bulunduğu söyleyen Kütükoğlu, *hatt-ı hümayun*'u "bazı istisnâî haller hariç, padişahın kendi hattı ile yazdığı emirler için kullanılan bir tabirdir" diye tanımlar. Ancak "gördüm", "ma'lûm-ı hümâyûnumdur", "izn-i hümâyûnumdur" gibi buyruk niteliğini hiç taşımayan *hatt-ı hümayunlar*'ın bulunduğu dikkat edilince, istisnâî haller olsa bile, yukarıda belirtilen Uzunçarşılı'nın tanımı daha uygun görünmektedir.

Ardından *hatt-ı hümayunlar* üzerine yapılan hemen hemen bütün çalışmalar Kütükoğlu'nun kitabına dayalıdır.¹³ Bunlardan en başarılı çalışmalardan birini

9 Enver Ziya Karal, *Selim III.ün Hatt-ı Hümayunları*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1942); Enver Ziya Karal, *Selim III'ün Hat-ı Hümayunları — Nizam-ı Cedit — 1789-1807* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1946).

10 Fikret Sarıcaoğlu, *Kendi Kaleminden Bir Padişah Portresi: Sultan I. Abdülhamid (1774-1789)* (İstanbul: Tarih ve Tabiat Vakfı Yayınları, 2001).

11 İsmail Hakkı Uzunçarşılı: "Hatt-ı Hümâyûn," *İslâm Ansiklopedisi* (İA), 1977, VI/1, 373-75. *Hatt-ı hümayun* konusunda Aktan'ın çalışması ise söz konusu maddenin özetinden başka bir şey değildir. Ali Aktan, *Osmanlı Paleografyası ve Siyasî Yazışmaları* (İstanbul: Osmanlılar İlim ve İrfan Vakfı, 1995), s. 143-44.

12 Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*, (İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı, 1994), s. 172-83. Yazarın ansiklopedi maddesi bunun özeti niteliğindedir. Mübahat S. Kütükoğlu, "Hatt-ı Hümâyûn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (DİA), 1997, XVI, 485-88.

13 Meselâ Bekir Koç, "Hatt-ı Hümâyûnların Diplomatik Özellikleri ve Padişahı Bilgilendirme Sürecindeki Yerleri", *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 11 (2000), s. 305-13. *Hatt-ı hümayunlar* kendisi ile üzerinde *hatt-ı hümayun*'un yazıldığı belgeleri karıştıran Koç, Osmanlı bürokrasisinde belge muamelelerinin temel ilkesini yanlış anlamıştır. Ayrıca bkz. Hüseyin Özdemir, "Hatt-ı Hümâyûn", *Sızıntı Dergisi*, 365 (2009),

yapan Sakin, kendi diplomatik kitabında Kütükoğlu'nun tanımını aşağı yukarı aynı olan bir ifadeyle “hatt-ı hümayûnlar padişahın, kendi el yazısı ile yazdığı emirler için kullanılan bir tabirdir” diye tekrarladıktan sonra, “bir iş konusundaki emir, görüş ve onaylarını belirttikleri yazıdır” şeklinde bir ifadeyi eklemektedir.¹⁴ *Hatt-ı hümayunlar*'ın içeriklerinin padişahların emirleriyle sınırlı kalmamış olduğunu düşünürsek Sakin'in bu ifadesinin Kütükoğlu'nun tanımının eksiklerini tamamladığını söyleyebiliriz.

Yukarıda belirtilmiş olan tanımlar topluca ele alınırsa, sonuçta *hatt-ı hümayunlar*, “bazı istisnaî haller hariç, padişahların, herhangi bir iş konusunda kendi el yazısı ile emir, görüş ve onaylarını yazdıkları yazılar” diye tanımlanabilir.

2. *Hatt-ı hümayunlar*'ın çeşitleri ve diplomatik özellikleri

Osmanlı saray teşkilatı konusunda temel bir eseri kaleme alan Uzunçarşılı, *hatt-ı hümayunlar*'ın bazı çeşitlerinin olduğuna ilk olarak dikkat etmiştir. Kitabında “fermanın üzerine ve baş tarafına pâdişâhın kendi el yazısıyla fermanda yazılan [hatt-ı hümayun]”, re'sen kendi tarafından yazılan “beyaz üzerine hatt-ı hümayun” ve “telhis ve takrirlerin üst kenarlarına yazılan pâdişahların mütalealarını hâvi hatt-ı hümayunlar”dan bahseder.¹⁵

Kütükoğlu diplomatik açısından bunları “1. unvânına, 2. beyaz üzerine ve 3. telhis veya takrir üzerine yazılanlar” olarak üç grupta toplar.¹⁶

s. 230-33. Özdemir'in Osmanlı Arşivi belgeleri arasında 'kesik hatt-ı hümayunlar' olarak ayrı bir tasnifin olduğu iddiası hiç doğru değildir. Чолић'in Sırpça diplomatik kitabı da bu konuda Kütükoğlu'nun eserine dayalıdır. Љиљана Чолић, *Османска дипломатика са палеографијом*, (Београд : Завод за уџбенике и наставна средства, 2005), с. 102.

14 Osman Sakin, *Osmanlı Arşiv Belgeleri Okuma Klavuzu, Hatt-ı Hümayûn-İrade, Fermân-Berât-Telhis-Buyuruldu, Tezkire-Takrîr-Arz-Arzuhal*, (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2014), s. 17.

15 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1945), s. 68, 282.

16 Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili*, s. 172-83. Uzunçarşılı bunlara *İA*'daki maddesinde “tevcihâtı tamamen pâdişâha âit olan enderun-ı hümayûn nakil ve tâyinleri ile çıkma denilen enderûndan dışarı hizmete çıkarılmalar hakkındaki yazılar” olarak bir çeşit daha ekleyerek dört türlü *hatt-ı hümayun*'un olduğunu belirtirse de söz konusu saray tevcihatı ile ilgili yazılar ise yazılış açısından *beyaz üzerine hatt-ı hümayun* sayılabilir. Bkz. Uzunçarşılı, “Hatt-ı Hümayûn”, s. 374.

a. Unvanına hatt-ı hümayunlar¹⁷

Padişahın adına çıkarılan ve muhatapları için emir niteliğinde olan *fermanlar* ve göreve tasarruf etme yetkisi veren *beratlar*'ın üzerine yazılan *hatt-ı hümayunlar*, *tuğra*'nın sağ veya sol ya da baş tarafında, bazen tezhipli çerçeve içinde de yer almaktadır.¹⁸ Bu tip *hatt-ı hümayunlar*'daki ifade çoğunlukla "mücibince 'amel oluna" veya buna benzer stilize edilmiş kısa bir klişedir (bkz. Ek 3).

Kütükoğlu *hatt-ı hümayun*'un yazıldığı *fermanlar*'ı *hatt-ı humâyûn ile müvâşşah ferman* diye adlandırırken, belge metinleri içinde "hâtt-ı hümayûn ile mu'anven emr-i şerîf", "hâtt-ı hümayûn-ı şevket-mağrûn ile mu'anven şadır olan emr-i 'âlî" gibi daha çok "mu'anven" kelimesine rastlanmaktadır.¹⁹ Bunlardan anlaşıldığı gibi, bazen üzerine *hatt-ı hümayun* yazılan *fermanlar*'a da yanlış olarak *hatt-ı hümayun* denilmesine rağmen, Osmanlı diplomatik terminolojisinde *emr-i şerîf* veya *emr-i 'âlî* (çoğul: *evâmir-i şerîfe* veya *evâmir-i 'aliyye*) yani *fermanlar* ve *hatt-ı hümayunlar* belge türü olarak esasen ayrılmaktadır.²⁰

17 Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili*, s. 172-75; Sakin, s. 96-97.

18 *Fermanlar ve beratlar* için bkz. Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili*, s. 99-124, 124-145. *Tuğralar* için bkz. Suha Umur, *Osmanlı Padişah Tuğraları*, (İstanbul: Cem Yayınevi,1980). Çerçeveli *hatt-ı hümayunlar*'ın örnekleri Yusuf Sarınoy v.dğr., *Osmanlı Fermanları*, (Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 2003)'da çok sayıda bulunmaktadır. Padişahların *tuğra*'lı emir vesikalarına genellikle *ferman* denilirken, Osmanlı döneminde belgelerinin metinler ve notları içinde söz konusu vesikalar için sıfatsız *fermân* tabirine pek rastlanmaz (*fermân-ı 'âlî-şân* ve *fermân-ı vâcibü'l-iz'ân* tabirlerine ise sıkça rastlanır). Öte yandan bunların yerine genelde *emr-i şerîf* veya *emr-i 'âlî*, çoğul olarak *evâmir-i şerîfe*, *evâmir-i 'aliyye* tabirlerinin kullanılmasına dikkat edilmelidir. Ayrıca sadrazamlar ve sadaret kaymakamlarının *buyuruldu*'suna denilen *fermân-ı 'âlî* tabirine dönemin belgelerinde sıkça rastlanır, *emr-i şerîf*'lerin arkasına sıkça konulan oldukça stilize edilmiş *bâ-fermân* notu söz konusu vesikanın işlemlerinin *fermân-ı 'âlî*'yle yapıldığını işaret eder. Bu konu için bkz. Takamatsu, "Chokurei no 'uragawa' wo yomu", p. 306. Diplomatik terminolojisi açısından *emr-i şerîf* veya *emr-i 'âlî* teriminin *fermân*'dan daha uygun olabildiğini düşünmekteyim.

19 Örnekler için bkz. BOA. Cevdet-Maliye (C.ML) 52/2341; BOA. Bâb-ı Âsafî, Divan-ı Hümayûn Mısır Valiliği Kalemî (A.DVN.MSR) 12/34, BOA. Cevdet-Nafia (C.NF) 3/115. Ancak "Mısır Valiliği Kalemî" tabirine Osmanlı döneminin belgelerinde hiç rastlanmaz. *Mühimme-i Mısır defterleri*'nin varlığından dolayı belgelerin tasnif sürecinde böyle asılsız bir kalem uydurulmuştur. BOA'daki fon adları için bkz. T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*, (Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 2017). 18. yüzyılda Osmanlı kalemleri hakkında en sağlam bilgiler TSMA, Defter (D) 3208/1; 3208/2'de görülür.

20 Söz konusu karıştırılmanın bir örneği için bkz. Koç, s. 305-06. Ayrıca terminoloji için bkz. dipnot 18.

Unvanına hatt-ı hümayunlar'ın yazılması nedeni, *fermanlar* ve *beratlar*'ın içeriğini teyit etmek içindir. Pakalın, *hatt-ı hümayun ile müvâşşah fermanlar*'ın "işin ehemmiyetine mebni teşvik için hakkında teveccüh gösterilen zata, yahut kendisine mühim bir iş sipariş edilen veyahut da padişahların alâkası dolayısıyla tehdidi havi bir vali veya serasker vesaireye" gönderildiğini belirtir.²¹ Uzunçarşılı ise "bu hatt-ı hümayûnlu fermanlar en makbul fermanlardan olduğu için, kendisine gönderilen zât hakkında büyük iltifatı tazammun ettiği gibi vezirler arasında istirkabı da mucip olurdu" diye işaret eder.²² Nitekim valiler başta olmak üzere taşradaki idarecilerin kendisine "hatt-ı hümayûn ile mu'anven emr-i şerîf" in çıkarılmasını istediğini belirten *kaimeler* ve *arzuahaller*'e sıkça rastlanır.²³

Aslında *fermanlar* olsun, *beratlar* olsun, kendisi bütünüyle eksiksiz bir belge olmasına rağmen "mücibince 'amel oluna" gibi fazla anlam taşımayan cümlenin eklenmesi dikkatimizi çeker. Padişahların adına çıkarılan *fermanlar* ve *beratlar*, kendisinin metin içinde birinci şahıs olarak alıcısına hitap etmesine rağmen, genelde kendi incelemesinden hiç geçmeksizin Osmanlı bürokrasisi mekanizması içinde üretilen belgelerden başka bir şey değildi. Bu zımni bilgiyi paylaşan *ferman* ve *berat* alıcıları, kendilerine yazılan belgelerde padişahın bizzat emri niteliğini yeniden kazandırmak için kalıp da olsa padişahın kendi el yazısı olan *hatt-ı hümayun*'un bulunmasını istemişlerdir.

Kütükoğlu'nun belirttiği gibi, bazen padişah adına hazırlanmış *ferman* veya *berat*, *unvanına hatt-ı hümayun*'un çekilmesini isteyen sadrazam veya kaymakamın *telhis*'iyle birlikte gönderilir.²⁴ Padişaha *fermanlar*'ın balasına "mücibince 'amel

21 Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, (Ankara: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1983) I, s. 768. Özel önem taşıyan *fermanlar*'a *hatt-ı hümayun*'un çekildiği bir örnek hakkında bkz. Ahmed Vâsîf, *Târîh*, İstanbul Arkeoloji Müzesi Kütüphanesi, no. 355, vr. 206b; Ahmed Vâsîf Efendi, *Mehâsinül-Âsâr ve Hakâikül-Ahbâr*, nşr. Mücteba İlgürel, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1978), s. 269-70.

22 Uzunçarşılı, "Hatt-ı Hümayûn", s. 374.

23 BOA. A.DVN.MSR 4/47; BOA, Cevdet-Darphane (C.DRB), 46/2287; BOA. Bâb-ı Defteri, Başmuhasebe Mısır Hazinesi (D.BŞM.MSR) 8/70; BOA, HAT 8/294; BOA. HAT 128/5318-F; BOA, HAT 128/5318-H. Son iki belgenin ayrıntısı için bkz. Yoichi Takamatsu, "18seiki-matsu Osuman-chō kanryōkikō ni okeru bunshoshori no ichi jitsurei — BOA, HAT 5318 wo chūshin toshite (An Example of Document Management in the Bureaucratic Apparatus of the Late 18th Century Ottoman Empire: Centering on BOA, HAT 5318)," *Meidai Ajia-shi Ronshū*, 13 (2009), pp. 51-76.

24 Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili*, s. 174. Sadaret kaymakamlığı konusunda bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1948), s. 180-85.

oluna” şeklinde *hatt-ı hümayun*’u yazmayı arz eden *telhisler*’e arşivlerde çok sıkça rastlandığı için *unvanına hatt-ı hümayunlar*’ın çoğu, padişahın kendi isteğinden yazılmadığını düşündürür. Söz konusu *telhisler* bazen birden fazla *ferman*’a tek tek *hatt-ı hümayun*’u yazmayı arz eder, buna padişah itiraz etmez.²⁵

Unvanına hatt-ı hümayunlar’da genelde *elkab* yazılmadığı halde *fermanlar* ve *beratlar*’ın alıcısına hitap edildiğine şüphe yoktur. *Fermanlar* ve *beratlar* teslim edildikten sonra alıcısı olan kişinin kendi elinde kalmış olduğu için bugün arşivlerde bunların ancak çok küçük bir kısmı mevcut bulunmaktadır. Dolayısıyla günümüze ulaşan *unvanına hatt-ı hümayunlar*’ın sayısı öteki normal *fermanlar*’ınki göre daha da sınırlıdır.

Kütükoğlu’nun belirttiği gibi *fermanlar*’a çekilen *unvanına hatt-ı hümayunlar*’ın metni, *mühimme defterleri*’ndeki kayıtlarından da öğrenilebilir (bkz. Ek 8).²⁶ *Fermanlar*’a ne kadar sıklıkta *hatt-ı hümayun*’un yazıldığı hakkında fikir vermek için söz konusu kayıtlardan faydalanır. Örnek olarak 9 numaralı *Mühimme-i Mısır defteri* (BOA.A.DVNS.MSR.MHM d. 9) ele alınırsa, kayıtlı olan 759 adet *ferman* suretinin 39unun üzerinde *hatt-ı hümayun*’unun çekilmiş olduğu *şerhler* bulunmaktadır.²⁷ Ancak günümüze gelen *hatt-ı hümayun*’lu *fermanlar*’ın aslı ile *mühimme defterleri*’ndeki kayıtlar karşılaştırılınca bazen defterlerde *unvanına hatt-ı hümayun* çekilmesi hakkında *şerh*’in yazılmadığını da öğrenebiliriz. Hatta başka belgelerdeki atıflardan veya kroniklerden *hatt-ı hümayun ile müvaşşah ferman*’ın çıkarıldığı bilindiği halde *mühimme defteri*’nin söz konusu *ferman*’ın kaydı üzerine hiç *şerh*’inin verilmediğini de görürüz.²⁸ Bunlardan dolayı *fermanlar*’ın

25 Meselâ BOA.HAT 192/9315, “Hâlâ Mekke-i Mükerrime kâdîsi efendi dâ’ileriniñ bermu’tâd Mısır-ı Kâhire’den mu’ayyen olan gılâlîyla Cidde gümrügünden taşış kılınan ma’şetiniñ i’tâsı bâbında iki kıt’a emr-i celilü’s-şân işdâr olunmağla ma’rûz-ı hâk-i pây-ı âlileri kılınmışdır. Manzûr-ı hümayunları buyuldukdâ bälâlarına mücibince ‘amel oluna dëyü haţt-ı şerif-i mülükâneleri keşide buyurulmağ bâbında ...”. Ayrıca bkz. BOA, A.DVN. MSR 4/61; BOA, Ali Emiri, I. Abdülhamid (AE.SABH. I) 8/707; BOA, HAT 177/7808; TSMA.E 803/45(eski E 7028/43), TSMA. Ruşen Eşref Ünaydin Arşivi (RE) 80.

26 Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili*, s. 175. Ayrıca bkz. Mübahat S. Kütükoğlu, “Mühimme Defterlerindeki Muâmele Kayıtları Üzerine”, *Tarih Boyunca Paleografya ve Diplomatik Semineri 30 Nisan-2 Mayıs 1986 Bildiriler*, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi, 1988), s. 95-112.

27 Yukarıda belirtilen 39 adet *şerh*’e göre söz konusu *fermanlar*’ın 25’inde “müjibince ‘amel oluna”, 5’inde “müjibince ‘amel ü hareket oluna” *hatt-ı hümayunlar*’ının yazıldığı ortaya çıkar.

28 *Mısır kadısı* tarafından gönderilen 10 Ş 1196 tarihli *ilam*’da “haţt-ı hümayün-ı şevketmağrûn ile mu’anven emr-i şerif”in alınmış olduğu bildirilirken, *mühimme defteri*’ndeki

unvanına hatt-ı hümayun'un sıklığı, *mühimme defterleri*'nde belirtilenlerden daha fazla olsa gerektir.

Mühimme defterleri kayıtlarından belli bazı konularda çıkarılan *fermanlar*'ın *unvanına hatt-ı hümayun*'un çekilmesinin alelade olduğunu da öğrenebiliriz. Meselâ Mekke ve Medine kadılarına Mısır'dan gılal ve Cidde gümrüğünden para verilmesini emreden *fermanlar*'ın 'unvan'ına her zaman *hatt-ı hümayun* çekilmektedir.²⁹ Konusuna göre *fermanlar*'ın *unvanına hatt-ı hümayun* çekilmesinin âdet haline geldiğini söyleyebiliriz.³⁰ Dolayısıyla hazırlanmış *fermanlar*'ı gereğine göre padişaha gönderip *unvanına hatt-ı hümayun*'u yazdıran sadrazamın *telhisler*'ine sıkça rastlanmaktadır. *Unvanına hatt-ı hümayun* çekilmesi gereken *ferman*'ın konularının bir araya getirilip araştırılması gerekir.

Unvanına hatt-ı hümayunlar'ın, kendi metin içeriğinin fazla anlamı olmamasına rağmen, *ferman*'ının konusuna göre veya alıcısının isteği üzerine çekilmesi gerektiği, padişahın kendi el yazısının itibarını işaret etmektedir.

b. Beyaz üzerine *hatt-ı hümayunlar*

Padişahın herhangi bir kağıda re'sen yazdığı *hatt-ı hümayunlar*, *beyaz üzerine hatt-ı hümayunlar* diye adlandırılır (bkz. Ek 4).³¹ Başka belgelerdeki ifadelerde bazen “beyâz üzerine keşide bir *hatt-ı hümayun-ı mehâbet-mağrûn*”, “beyâz üzerine şeref-yâfte-i şudûr olan bir kıt'a *hatt-ı hümayun*” “beyâz üzerine celâlet-rîz-i şudûr olan mübârek *hatt-ı hümayun*” gibi “beyâz üzerine” ve “*hatt-ı hümayun*” arasında sıfat-fiilli unsurlar yer almaktadır.³²

Unvanına hatt-ı hümayunlar, *ferman* veya *berat* ile bir arada olması şart iken bunlar kağıtta tek başına yazılarak başka türü belgeler ile bir arada yer almaz. BOA'da günümüze gelen *beyaz üzerine hatt-ı hümayunlar*'ın çoğunun başında,

kaydına *hatt-ı hümayun* hakkında hiçbir *şerh* verilmemiştir. BOA, A.DVN.MSR 9/14; BOA, A.DVNS.MSR.MHM.d nr. 9, s. 298, hk. 568.

29 BOA, A.DVNS.MSR.MHM.d nr. 9 s. 121, hk. 214, 215; s. 228, hk.414, 415; s. 229, hk. 416,417; s. 256, hk. 477, 478. Ancak söz konusu defterde konusu tam aynı olan s. 230, hk. 550, 551 kayıtlarının üzerinde *hatt-ı hümayun*'la ilgili *şerh* bulunmamaktadır.

30 Haremeyn kadılarına tayinatın verilmesi için öncelikle kadıların *arzuhal* göndermesi icap ederdi. BOA, Cevdet-Adliye (C.ADL) 103/6201. Ancak söz konusu *arzuhal* içinde *ferman*'ın *unvanına hatt-ı hümayun*'un çekilmesine hiç değilmemesi dikkatimizi çeker.

31 Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili*, s. 175.

32 BOA, A.DVN.MSR 4/24; BOA, AE.SABH I 12/1092; BOA, HAT 273/16095.

sadrazamlara “benim vezirim”, kaymakamlara “kâ'im-makâm paşa” diye *elkab* yer almaktadır. Bunun dışında belli bir rüknü olmadığı halde serbest bir şekilde yazılabılırdi.

Padişahların herhangi bir konuda kendi isteğine göre yazabildiği *beyaz üzerine hatt-ı hümayunlar*'da bazen “hâtırıma geldiginden yazdım” ifadesinin bulunması dikkat çekicidir.³³ Padişahın istediği zaman hemen kendi fikrini *beyaz üzerine hatt-ı hümayun* olarak yazıp bildirebildiği anlaşılır.

Üslubu bazen günümüzdeki sade konuşma diline de benzemekte, padişah aklına gelenleri açık bir şekilde yansıtmaktadır. Örneklerine az rastlanan ve dili çok süslü ve ağır olanları ise padişahın el yazısı olmasına rağmen kendi ifade biçimini yansıtmadığını düşündürür. Nitekim I. Abdülhamid'in *hatt-ı hümayunlar*'ını tarayan Sarıcaoğlu, padişahın bazen müsvedde ve suretler talep ettiğini ve bunlardan yararlanmakta olduğunu belirtir.³⁴

Hatta *beyaz üzerine hatt-ı hümayunlar*'ın bütünü padişahın kendi isteğiyle yazılmış değildir. BOA'da kaymakamın padişaha yazdırmak için sunduğu *beyaz üzerine hatt-ı hümayun*'un bir taslağı mevcut bulunmaktadır.³⁵ Taslağın üst kısmında “şadr-ı a'zamlarına irsâli iktizâ eden haţţ-ı hümayunlarının şüretidir, qarîn-i müsâ'ade-i sâmiyyeleri olup tebyiz buyurulur ise çıkacak tatar ile gönderileceği ma'lûm-ı âlileri buyuruldukdâ fermân efendimiñdir” *şerh*'i yer almaktadır. Padişah buna cevap olarak “Yazılmışdır. Hemân çıkarasın” diye *hatt-ı hümayun*'u çekmiştir. İçeriği ve el yazısından söz konusu taslağın seferde olan sadrazama gönderilmek üzere I. Abdülhamid'in *beyaz üzerine hatt-ı hümayun*'u için hazırlandığı anlaşılır.

Beyaz üzerine hatt-ı hümayunlar, *fermanlar* ve *beratlar* için söz konusu olduğu gibi, esas olarak alıcısının elinde kalması gerekir. Arşivlerde günümüze ulaşan *beyaz üzerine hatt-ı hümayunlar*'ın büyük bir kısmı sadrazam veya kaymakama hitap edilenlerdir. Bunlar *Bâbîâlî*'de sistematik olarak korunurken, bunun dışındakilerin çoğu alıcısının eline ulaştıktan sonra zamanla kaybolmuştur. *Fermanlar*'ın ‘unvan’ına çekilen *hatt-ı hümayunlar*'ın *mühimme defterleri*'nde *şerh* olarak kaydedilmesi *beyaz üzerine hatt-ı hümayunlar* için söz konusu değildir. Dolayısıyla *beyaz üzerine hatt-ı hümayunlar*'ın çıkarılması hakkında sistematik bir şekilde fikir alınması imkânsızdır.

33 BOA, HAT 14/540; BOA, HAT 24/1185.

34 Sarıcaoğlu, s. 101-02.

35 BOA, HAT 1379/54365.

Beyaz üzerine hatt-ı hümayunlar'ın bazı metinleri kroniklerde alıntılanmıştır.³⁶ Bunların içeriği, başta sadrazam olmak üzere devlet görevlilerinin tayini, şehzadelerin dünyaya gelmesi, seferde olan orduya teşvik ve sairedir. Söz konusu kroniklerde alıntılanan *hatt-ı hümayunlar*'ın dili aşırı derecede süslü olduğu için padişahların bir taslağı temize çekerek yazdığını düşündürür. Bunlardan anlaşılır ki, *unvanına hatt-ı hümayunlar*'da olduğu gibi, devlet işleriyle ilgili olan belli konular için *beyaz üzerine hatt-ı hümayun* yazılmasının âdet haline getirilmiştir. Söz konusu *hatt-ı hümayunlar* kendi inisiyatifiyle olmamasına rağmen, yine de padişahların el yazısıyla yazılması gereken konuların var olduğunu işaret eder.³⁷ Böyle belli konular için Osmanlı bürokrasisi içinde taslağı hazırlanan *beyaz üzerine hatt-ı hümayunlar*'ın yetkisinin padişahın kendi el yazısından kaynaklandığından şüphe edilmez.

c. Padişahın gözden geçirdiği belgeler üzerine çekilen *hatt-ı hümayunlar*

Hatt-ı hümayunlar'ın büyük bir kısmı padişahın gözden geçirmesi için kendisine sunulan belgeler üzerine çekilenlerdir. Bu tip *hatt-ı hümayunlar*'ın, *unvanına hatt-ı hümayunlar*'da olduğu gibi, aynı bir kağıt üzerinde başka türü belgelerle birlikte yer almasına dikkat edilmesi gerekir. Padişahlar kendi gözden geçirmesi için sunulan herhangi bir belge üzerine *hatt-ı hümayun* çekebilirdi.

Kütükoğlu bunlara “telhis ve takrir ve arz üzerine hatt-ı humâyûnlar” derken, dönemin belgelerinin içinde bunun gibi diplomatik terminolojisine pek rastlanmamaktadır.³⁸ Belge metinlerinde *unvanına hatt-ı hümayunlar* ve *beyaz üzerine hatt-ı hümayunlar* tabirlerinin geçmesine rağmen, padişahın gözden geçirdiği belgeler üzerine çekilen *hatt-ı hümayunlar* için özel bir tabir olmadığını düşünebiliriz.

Bunlardan çoğunlukta olanlar sadrazam veya kaymakamın *telhis*'i üzerine çekilen *hatt-ı hümayunlar*'dır (bkz. Ek 5).³⁹ Tanzimat'tan önceki dönemde Saray ve *Bâbîâlî* arasındaki yazışmalar genelde *telhis* ve *hatt-ı hümayun* yoluyla gerçekleştiği

36 Meselâ Sa'dullâh Enverî, *Tarih*, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, TY no. 5994, vr. 71b-72a; 74a-74b; 98b-99b; 101a-102b.

37 Ayrıca istisna olarak padişahın kendi yazısı değil sarayda bir vazifeli tarafından kaleme alınan *hatt-ı hümayunlar*'ın hangi konu üzerine yazıldığı da araştırılması gerekir. Padişaha ait olmayan *hatt-ı hümayunlar* için bkz. Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili*, s. 180-81.

38 Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili*, s. 178.

39 Sadrazamın padişaha sunduğu *telhisler*'i için bkz. Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili*, s. 206-13; Sakin, s. 18-39.

için bu tip *hatt-ı hümayun*'un en çok *telhisler*'in üzerinde yer alması doğaldır. Üst kısmına *hatt-ı hümayun* çekilen *telhisler*'in, padişahın *Bâbüâli*'ye iade edildikten sonra muamele için kalemlerde dolaşmıyor olması dikkat çekicidir. *Telhis* üzerine *hatt-ı hümayunlar*, padişahların sadrazamın arzına cevap olarak kendi el yazısı ile yazdığı emir, görüş ve onay niteliğindedir.

Telhisler'e kıyasen sayı açısından sınırlı olduğu halde sadrazam ve diğer idarecilerin *takrir*'i üzerine yazılan *hatt-ı hümayunlar*'a da rastlanır (bkz. Ek 12).⁴⁰ *Hatt-ı hümayun*'lu *takrirler*'in üstünün sol tarafında bazen aşağıdan yukarıya doğru eğri olarak kırmızı mürekkep ile kimden gönderildiğini padişaha arz eden *şerh* bulunmaktadır.⁴¹ *Hatt-ı hümayun* çekilen *takrirler*'e bazen sadrazamın *buyuruldu*'su yazılır. Sadrazam *buyuruldu*'suyla konuyla ilgili *ferman*'ın çıkarılması, bilgilendirilmesi gereken ilgili kaleme *ilmühaber*'in verilmesi gibi belge için yapılması gereken muameleleri emreder.⁴²

Padişaha saray mensupları tarafından sunulan arzuhal üzerine çekilen *hatt-ı hümayunlar*'a da rastlanır (bkz. Ek 6). Bunların metninde genellikle göndericisine her hangi bir hakkını tanımak için üzerine *hatt-ı hümayun*'un çekilmesini istirham eden ifadeler geçmektedir. Söz konusu *hatt-ı hümayun*'un ifadesi ise genelde “iḥsân-ı hümayunum olmuştur” diye kalıptır.⁴³

Bunların dışında *hatt-ı hümayun*'un, padişahın gözden geçirmesi için sadrazamdan *telhis* ile birlikte sunulan *mektub*, *kaime*, *şukka*, *arz*, *arzuhal*, *hulasa* gibi evraklar, hatta defter sayfasının boş olan bölümüne de çekildiğini görürüz.⁴⁴ Bu

40 *Takrir* üzerine *hatt-ı hümayunlar* için bkz. BOA, ADV.MSR. 7/28; BOA, Cevdet-Dahiliye (C.DH) 159/7914; BOA, HAT 268/15633; TSMA.E 709/45(eski E 5004/2). *Takrir* için bkz. Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili*, s. 214-16; Sakin, s. 56-61.

41 Söz konusu *şerhler* bazen *telhis* olarak nitelenmekte olduğu halde, bunlar belge metinlerinde “*şerh*” olarak geçmektedir. BOA, AE.SABH I 11/1014; TSMA. RE. 75. Ayrıca bkz. Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili*, s. 178; Sakin, s. 62-67.

42 *İlmühaber* hakkında ayrıntılı bilgiler için Yoichi Takamatsu, “18seiki kōhan Osuman-chō no kanryōkikō ni okeru jōhōkyōyū — Chokurei tekisuto no ‘tsūchi’ (‘ilmühaber’) ni tsuite no ichi kōsatsu (A Study on ‘İlmühaber: Sharing of Information among the Ottoman Bureaucracy in the Late Half of the Eighteenth Century)’”, Suzuki Tadashi (ed.), *Osuman-teikoku-shi no shosō*, (Tokyo: Yamakawa Shuppansha, 2012), pp. 201-25.

43 *Arzuhal* üzerine *hatt-ı hümayunlar* için bkz. BOA, A.DVN.MSR 13/3; BOA, Cevdet Saray (C.SM) 152/7616. *Arzuhal* için bkz. Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili*, s. 303-15.

44 *Mektub* üzerine *hatt-ı hümayun* için bkz. BOA, HAT 19/900. *Kaime* üzerine *hatt-ı hümayun* için bkz. BOA, HAT 208/11032. *Şukka* üzerine *hatt-ı hümayun* için bkz. 202/10397. *Hulasa* üzerine *hatt-ı hümayun* için bkz. BOA, HAT 15/ 608; BOA, HAT 1230-C. Defter

tip belgeler üzerine çekilen *hatt-ı hümayunlar*'da padişahın gözden geçirdiğini belirten “manzûr-ı hümayunum olmuştur” cümlesine sıkça rastlanır.

Yukarıda belirtilen üzerine *hatt-ı hümayun* çekilen belgeler, genellikle padişaha sadrazam veya kaymakam tarafından *telhis*'iyle birlikte ek olarak gönderilenlerdir. Bunları toplu halde teslim alan padişah, genelde *telhis*'e *hatt-ı hümayun*'u çekip iade ettiği halde, bazen birlikte gönderilen ek belgelere göz atınca bunlara *hatt-ı hümayun*'u çekmiştir. Dolayısıyla üstüne *hatt-ı hümayun* çekilmeyen *telhisler*'den bazıları, padişaha sunulmuş olmakla beraber, onun yerine ek belgesine *hatt-ı hümayun* çekildiği için padişahın gözünden geçmemiş gibi olmuştur.⁴⁵ Meselâ *Mekke emiri*'ne 1175 senesine mahsuben *caize-i hümayun*'dan 25 bin guruşun verilmesi için hazırlanan *ferman* üzerine “mücibince ‘amel oluna” diye *hatt-ı hümayun*'unun çekilmesini istirham eden bir *telhis*'in üst kısmında padişahın gözden geçirdiğini belirten *hatt-ı hümayun* bulunmazken, evail B 1175 tarihli söz konusu *ferman*'ın *mühimme defteri*'ndeki kaydının üzerinde ise “mücibince ‘amel oluna dëyü ‘unvânına *hatt-ı hümayun-ı şevket-maqrûn* keşide kılınmıştır” *şerh*'i mevcuttur.⁴⁶ Bundan açık bir şekilde anlaşılır ki III. Mustafa sadrazam tarafından sunulan *telhis*'i okuyup ekteki *ferman*'a *hatt-ı hümayun*'u çekmişken, *telhis*'in üstü kısmına hiçbir şey yazmadan *ferman* ile birlikte *Bâbüâli*'ye iade etmiştir.

Telhis üzerine çekilen *hatt-ı hümayunlar*, sadrazamın arzına cevap niteliğinde olduğu için, padişahın göz atınca ara vermeden *hatt-ı hümayun* çektiği düşünülür. Sade dille yazılan ve bazen imla hatalarına rastlanan bu tip *hatt-ı hümayunlar*,

üzerine *hatt-ı hümayun* için bkz. TSMA.E 805/69 (eski E 7028/305). *Mektub, kaime, şukka*, ve *arz* için bkz. Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili*, s. 221-23; 275; 233; 217-29; 303. Ayrıca bkz. Mübahat S. Kütükoğlu, “Osmanlı Diplomatîğinde Birbiri Yerine Geçen Belgeler: Arıza-Kâime, Tahrirat-Şukka”, *Osmanlı-Türk Diplomatîği Semineri 30-31 Mayıs 1994 Bildiriler*, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi, 1995), s. 91-112. Ancak Kütükoğlu'nun *kaime*, *tahrirat* ve *şukka* konusunda “alttan üste” “üstten alta” ilişkileriyle bağlayan anlayışı yanlışsız sayılmaz. Bu mevzu ve *hulasa* denilen belge tipi hakkında ayrıntılı diplomatik bilgileri için bkz. Yoichi Takamatsu, “Kōgai (hulâşa) kō — 18 seiki-kōhan no Osuman-chō no bunshogyōsei (Hulâşa: the Procedural Patterns in the Late 18th Century Ottoman Chancery System)”, *Tōyōgaku* LXXXI/2 (1999), pp. 1-33. Ayrıca bkz. Sarıcaoğlu, s. 104.

45 Uzunçarşılı, “Pâdişâh bu *telhis* veya takririn üzerine icabeden mütaleayı yazarak iade eylerdi; lüzum görmezse hiçbir şey yazmaz” diye anlatır (Uzunçarşılı, *Saray Teşkilâtı*, s. 66). Üzerinde *hatt-ı hümayun* bulunmayan *telhisler* hakkında ayrıca bkz. Sakin, *Osmanlı Arşiv Belgeleri Okuma Klavuzu*, s. 52-55. Üzerinde *hatt-ı hümayun* bulunmayan *telhisler* için padişahın kendi iradesini şifahan bildirmiş olduğu da düşünülebilir.

46 BOA.A.DVN.MSR 4/61; BOA A.DVNS.MSR.MHM.d nr.8 s. 15, hk. 48.

unvanına hatt-ı hümayunlar ve *beyaz üzerine hatt-ı hümayunlar*'da olduğu gibi taslakları da söz konusudur. Meselâ bazen tevcih ile ilgili *telhisler*'in metni içinde “ihsân-ı hümayunum olmuştur” klişesindeki *hatt-ı hümayun*'un çekilmesi talep edilir, padişah genelde talep edildiği gibi çeker.

Padişaha sadrazam tarafından sunulup incelenen *telhisler* ve bazen de *takrirler* üzerine *hatt-ı hümayun*'un çekilmesi, Osmanlı bürokrasisi içindeki karar verme sürecinde kaçınılmaz bir işlemdir. Ancak bu tip *hatt-ı hümayunlar*'ın “manzûr-ı hümayunum olmuştur”, “işbu takrîr mücibince tanzîm oluna” gibi kalıp sözlelerinden anlaşıldığı üzere belgenin içeriğini genelde rutin olarak onaylamaktadır. *Hatt-ı hümayun*'la herhangi bir emir verilmiş olduğunda da çoğunlukla sadrazamın *telhis*'iyle teklif ettiklerinin tekrarlanmasından ibarettir. *Telhis*'in içeriğini kabul etmeyerek sadrazama itiraz etmesini ancak nadiren görürüz. Dolayısıyla söz konusu *hatt-ı hümayunlar*'ın sözleri genellikle o kadar önemli sayılmaz. Bu halde padişaha sadrazam tarafından sunulan belgeler üzerine *hatt-ı hümayun*'un çekilmesi, padişahın Osmanlı merkez teşkilatındaki belge yönetimi prosedürü içinde kendi el yazısıyla katkıda bulunması gerekliliğinden kaynaklandığını söyleyebiliriz.

3. *Hatt-ı hümayunlar*'ın *Bâbîâlî*'de korunması

Yukarıda belirtildiği gibi *hatt-ı hümayunlar*'ın yazılış ve işlevi farklı olan üç çeşidi vardır. *Hatt-ı hümayunlar*'ın kesilmesi konusuna girmeden önce, *hatt-ı hümayun*'lu evrakların korunması üzerinde duracağım.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan belgelerin çoğu *Bâbîâlî* ve *Bab-ı defteri* gibi Osmanlı bürokrasi kurumlarından intikal etmiştir. Üzerinde *hatt-ı hümayun*'un yer aldığı belgeler ise padişah tarafından sadrazama iade edildikten sonra *Bâbîâlî*'de muhafaza edilmiştir.

Bâbîâlî'de belgelerin korunması uygulaması hakkındaki bilgileri IV. Mustafa'ya (1807-1808) sunulan iki *telhis*'ten ayrıntılı olarak öğrenmek mümkündür.⁴⁷

47 BOA, HAT 1357/53179 (bkz. Belge 1); BOA, HAT 1364/53956. Ayrıca BOA, HAT 1364/53956'nın resmi ve transkripsiyonu için Uğurhan Demirbaş v.dğr., *Belgelerle Arşivcilik Tarihimiz (Osmanlı Dönemi)*, (Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 2000), I, s. 104 ve II, s. 22. Büyük bir ihtimalle söz konusu iki *telhis*'ten faydalanan Uzunçarşılı, eserinde eski numaraları Dolap 1 sandık 9 Hatt-ı hümayun numara 285 ve dolap 1 sandık 10 hat 147 olarak vermiştir. Uzunçarşılı, *Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, s. 77-78.

IV. Mustafa kaymakam paşaya III. Selim zamanında selefine iade edilen *hatt-ı hümayunlar*'ı görmek istediğini bildirmiştir.⁴⁸ Burada söz edilen *hatt-ı hümayunlar* ise, *unvanına hatt-ı hümayunlar hariç, yani beyaz üzerine* ve padişaha sunulan herhangi bir belge üzerine çekilen *hatt-ı hümayunlar* olsa gerektir.

Kaymakam paşa, selefine o türlü *hatt-ı hümayunlar* varsa hepsini göndermesini tezkire ile bildirmişken, sabık kaymakam *hatt-ı hümayun*'un kendisinde olmadığını, hepsinin *reisülküttab*'a teslim edildiğini söylemiştir. *Telhis*'e göre sadrazam ve kaymakama mahsus gizli *hatt-ı hümayunlar* dışında, gerek *takrir* üzerine gerek *beyaz üzerine hatt-ı hümayunlar*, işlemler tamamlandıktan sonra *reisülküttab*'a teslim edilmektedir.

Reisülküttap padişahın *Bâbiâli*'ye gönderilen *hatt-ı hümayunlar*'ı (çoğunlukla üzerine *hatt-ı hümayun* çekilen *telhisler* olmalı) torbalara koyup mühürledikten sonra, özel bir sandığa koyup tekrar mühürler. Söz konusu sandıklar her gün *reisülküttab*'ın odasına gönderilir. Sandığa işlemleri tamamlanan *hatt-ı hümayunlar* konulup akşam üzere *Bâbiâli* civarında yer alan kârgir bir mahzene konularak korunur.⁴⁹

Öteki *telhis*'e göre kaymakam paşa, selefının atanma gününden azline kadar bütün *hatt-ı hümayunlar*'ın konulduğu torbaların sandıklardan çıkarılıp mühürlenmiş halde padişahın huzuruna arz edildikten sonra *kaide-i kadime* üzere tekrar mahzende korunmak için iade edilmesini rica etmiştir.⁵⁰ *Telhis*'in balasında IV. Mustafa'nın "Bâb-ı 'âlî civârında kâ'in mahzende hıfz[sic.] için tarafına[sic.] irsâl olundu" *hatt-ı hümayun*'u yazılıdır.⁵¹ Yani padişaha muvakkaten iade olunan *hatt-ı hümayunlar*'ın tekrar mahzene konulduğunu buradan anlıyoruz.

48 Söz konusu *telhis*'i sunan, IV. Mustafa'nın kaymakamlarından Hamdullah Paşa olduğu tespit edilir. Selefî olan sabık kaymakam III. Selim'in zamanında *hatt-ı hümayunlar*'ı aldığına göre, onun saltanatında makamına atanmış olmalı. III. Selim'in son yıllarında Rusya ile savaş başlayıp sadrazam sefere çıkınca Musa Paşa kaymakamlığa tayin edilmiş. IV. Mustafa tahta çıktıktan bir az sonra kendisi azledilip yerine Hamdullah Paşa atanmıştır. Musa ve Hamdullah Paşaların kaymakamlığa tayin tarihleri için bkz. Ahmed 'Aşım, *'Aşım Târîhi*, (İstanbul: Ceride-i Havâdiş matba'ası, t.y.) I, s. 259-60, II, s. 73-75, 90-91; Câbi Ömer Efendi, *Câbi Târîhi (Târîh-i Sultân Selîm-i Sâlis ve Mahmûd-ı Sâni) Tablîl ve Tenkidli Metin*, nşr. Mehmet Ali Beyhan, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2003), I, s. 153, 160.

49 BOA, HAT 1357/53179 (bkz. Belge 1).

50 BOA, HAT 1357/53956.

51 *Telhis* metninde "mahzende hıfz için yine taraf-ı çâkerâneme i'âdesi huşûşunda" ifadesi olduğu için *hatt-ı hümayun*'da "mahzende hıfz için tarafına irsâl olundu" ifadesi "mahzende hıfz için tarafına irsâl olundu" ifadesinin yanlış yazılışı olsa gerektir.

Telhisler'den padişahın, *Bâbiâli*'ye gönderilen *hatt-ı hümayunlar*'ı ihtiyaç olunca incelediğini ve *hatt-ı hümayunlar*'ın *reisülküttap* tarafından kronolojik olarak mahzende korunduğunu tespit edebiliriz.⁵² Burada dikkat edilmesi gereken, işlemi tamamlandıktan sonra *hatt-ı hümayun*'un bulunduğu kağıtların, *beyaz üzerine hatt-ı hümayun* olsun, *hatt-ı hümayun*'lu belgeler olsun, hep birlikte *reisülküttap* denetiminde mahzende korunmasıdır.⁵³ Ayrıca üzerine *hatt-ı hümayun* çekilen *telhisler*'e eklenen başka tür belgeler de padişah tarafından gözden geçirdikten sonra aynı şekilde *reisülküttap* denetiminde birlikte korunmuş olmalıdır. *Bâbiâli*'ye taşradan belgeler gelince, sadrazam bunların geldiğini padişaha *telhis* ile bildirir, belgeler de toplu halde *telhis*'e eklenerek sunulur. Padişah *hatt-ı hümayun* çektikten sonra *telhis*'i gözden geçirdiği ek belgelerle birlikte sadrazama iade eder.⁵⁴ Bugün BOA'da HAT fonu içinde taşradan gönderilmiş olan ve üzerinde *hatt-ı hümayun* bulunmayan *mektublar* ve *kaimeler*'in *hatt-ı hümayun*'lu *telhisler* arasında bulunmasının sebebi, *Bâbiâli*'ye iade edildikten sonra birlikte *reisülküttap* denetiminde korunması olsa gerektir.

Ancak *hatt-ı hümayunlar*'ın üç çeşidinden *unvanına hatt-ı hümayunlar*'ın BOA'de mevcut bulunması, yukarıda belirtilen belge muamelesi dışında kalmıştır. *Fermanlar* ve *beratlar*'ın aslında alıcısına gönderildikten sonra muhatabın elinde kalması ve *Bâbiâli* civarında bulunmaması gerekir. Dolayısıyla BOA'de mevcut bulunan *fermanlar* ve *beratlar*'ın en az bir kısmı kalemlerde tertiplendikten sonra herhangi bir sebeple alıcısına gönderilmemiş olduğu düşünülür. BOA'da mevcut

52 Kalemlerde taranma olanağı olan yeni belgeler ve defterlerin muhafaza edildiği mahzen *Bâbiâli*'nin *tomruk dairesi*'nde idi. Selâhaddin Elker, "Mustafa Reşid Paşa ve Türk Arşivciliği", *IV. Türk Tarih Kongresi –Ankara 10/14 Kasım 1948 – Kongreye Sunulan Tebliğler*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1952), s. 183; Cevdet Türkay, "Osmanlı İmparatorluğunda Arşiv", *Belgelerle Türk Tarih Dergisi*, 7 (1968), II, s. 44; Takamatsu, "Formation and Custody", p. 139.

53 *Hatt-ı hümayunlar*'ın *reisülküttap* tarafından saklanması için ayrıca bkz. Recep Ahışalı, *Osmanlı Devlet Teşkilatında Reisülküttâblık (XVIII. Yüzyıl)*, (İstanbul: Tarih ve Tabiat Vakfı Yayınları, 2001), s. 176-79. *Reisülküttap* sadrazamın tayin merasiminde padişahın gönderdiği *hatt-ı hümayun*'u yüksek sesle okurdu (Uzunçarşılı, *Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, s. 125-26). Sadaret kaymakamının tayin merasiminde de söz konusu âdet geçerlidir. Bkz. Mehmed Emîn Edîb, *Târîh*, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, TY no. 3220, vr. 1b.

54 Meselâ BOA, HAT 124/5161 numaralı *telhis*, padişaha Mısır valisinden gelen 11 adet belge (BOA, HAT 128/5318-A, B, C, D, E, F, G, H, İ, J, K) yi *hulasa*'sı (BOA, HAT 128/5318) ile birlikte sunduğunu bildirir. *Telhis* üzerine III. Selim "manzûrum olmuştur, muhtezâları tanzîm olunsun" diye *hatt-ı hümayun* çekmiştir. Ayrıntı bilgileri için bkz. Takamatsu, "Bunshoshori no ichi jitsurei."

bulunan bazı *fermanlar*'ının arkasına "bağtâlde hıfz" notu konulmaktadır.⁵⁵ Aslında hükümsüz yani iptal anlamına gelen *battal* terimi, Osmanlı bürokrasisinde muamelesi bittikten sonra hıfz olunan evrakı nitelemek için kullanılır.⁵⁶ Ayrıca söz konusu terim alıcısına gönderilmemiş *battal* olan belgelerin konulduğu torbayı da kasteder. *Battal* torbasına konulan belgelerin hiçbir şekilde yok edilmemesine dikkate etmesi gerekmektedir.⁵⁷ Öte yandan TSMÂ'da toplu halde bulunan *fermanlar*'ının arkasında "bağtâlde hıfz" notuna hiç rastlanmaz. Bunlar muhatabının eline geçtikten sonra müsadere yoluyla saraya intikal ettiği için arkasına "bağtâlde hıfz" notu konulmamıştır.⁵⁸

Söz konusu "bağtâlde hıfz" notu, *Bâbiâli*'de *divan kalemi*'nde bulunan *mühimme defterleri*'ndeki *fermanlar* kayıtlarına da *şerh* olarak konulduğuna göre, gönderilmeyen *fermanlar* da *Bâbiâli*'deki belge işlemlerinin sorumlusu olan *reisülküttab*'in denetiminde olması belirtilir.⁵⁹

Sonuç olarak padişahın sadrazama gönderilen *beyaz üzerine hatt-ı hümayunlar* ve *hatt-ı hümayun*'lu belgeler hep *reisülküttab*'in denetiminde olsa gerekir. Bu tespitlerden sonra şimdi *hatt-ı hümayunlar*'ın kesilmesi üzerine duracağım.

4. Hatt-ı hümayunlar'ın kesilmesi

Hatt-ı hümayun'un kesilmesi üzerinde dururken, hem kesilmiş *hatt-ı hümayun*'lu kâğıt parçaları, hem de *hatt-ı hümayun*'u kesik olan belgelerin ele

55 Meselâ "kayıd bälâsına şerh verilüp bağtâlde hıfz oluna," BOA, C.DRB 16/768; "mağalline irsâl olunmayup bağtâlde hıfz olunmuşdur," BOA, C.DRB 62/3065; "mühimme bağtâl tobrasında hıfz oluna," BOA, Cevdet-Eyalât-ı Mümtâze (C.MTZ), 7/329. Ayrıca BOA'da bulunan muhatabına gönderilmemiş *fermanlar*'ın arkasında "tecdid" ve "tebdil" notları da mevcuttur. Bkz. Takamatsu, "Chokurei no 'uragawa' wo yomu", s. 307-13.

56 Ali Akyıldız, "İradelerin Üzerinde Bulunan Bazı Rumuzlar ve Diplomatik Hususiyetleri (1840-1856)", *Osmanlı-Türk Diplomatîği Semineri 30-31 Mayıs 1994 Bildiriler*, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi, 1995), s. 56-57.

57 Akyıldız, *battala* konulan belgelerin hükmünün devam etmekte olduğunu belirtmektedir. Akyıldız, "Rumuzlar", s. 57.

58 Meselâ TSMÂ'da eski E.37 numaralı belgeler arasındaki idam edilmiş Raif İsmail Paşa'ya hitab edilen ayrı ayrı tarihli *fermanlar*'ın arkasında "bağtâlde hıfz" notuna hiç rastlanmaz. TSMÂ.E. 23/12 (eski E.37/24); TSMÂ.E. 23/15 (eski E.37/30); TSMÂ.E. 23/37 (eski E. 37/89); TSMÂ.E. 23/41 (eski E. 37/94); TSMÂ.E. 23/45 (eski E. 37/95); TSMÂ.E. 23/48 (eski E. 37/101).

59 Meselâ BOA, A.DVNS.MSR.MHM.d nr. 9'da 12 adet *battal şerh*'i mevcuttur. Bkz. Takamatsu, "Chokurei no 'uragawa' wo yomu", p.314-15, 322.

alınması gerekmektedir. Kesilmiş *hatt-ı hümayunlar* arasında *unvanına hatt-ı hümayunlar*'a mahsus "mücibince 'amel oluna" kalıplı olana şimdiye kadar hiç rastlanmamıştır.⁶⁰ Öte yandan BOA'da *hatt-ı hümayun*'u kesik olan birkaç *ferman* mevcuttur.⁶¹ *Tuğra*'sının yanında veya başında pencere gibi bir deliğin kalması oraya çekilen *hatt-ı hümayun*'un sonradan kesildiğini gösterir (bkz. Ek 7). Söz konusu *fermanlar*'ın *mühimme defterleri*'ndeki kayıtların üzerinde "mücibince 'amel oluna dëyü evâmir bälâsına mübarek *hatt-ı hümayün* keşide kılınmıştır", "mücibince 'amel oluna dëyü *hatt-ı hümayün* keşide kılınmıştır" gibi *şerhler*'in mevcut bulunmasından dolayı, bunlardan *hatt-ı hümayun*'un kesilmesi kesin olarak tespit edilebilir.⁶² Hatta "mücibince 'amel oluna dëyü 'unvânına *hatt-ı hümayün*-i şevket-maqrün keşide kılınmıştır" *şerh*'iyle birlikte "İşbu emr-i şerifin bälâsına keşide buyurulan *hatt-ı hümayün* maħalli *kaṭ'* ile gerü gelüp *baṭṭâlda* *hıfz* kılınmıştır" *şerh*'i olan *ferman* kaydı da bulunmaktadır (bkz. Ek 8).⁶³ Ayrıca söz konusu *ferman*'ın arka tarafında "baṭṭâlda *hıfz* olunmuştur" diye notun bulunması dikkat çekicidir.⁶⁴ Bundan alıcısına ulaşamayan *ferman*'dan *hatt-ı hümayun* kısmının kesildiği ve ardından söz konusu *ferman*'ın *battal* torbasında muhafaza edildiği anlaşılır.

Ancak *hatt-ı hümayun* kısmının kesildiği *fermanlar*'ın sayısı oldukça sınırlıdır. *Unvanına hatt-ı hümayun*'un çekildiği *fermanlar*'ın çoğu hiç kesilmeyerek olduğu gibi kalmaktadır. *Hatt-ı hümayun*'u kesilenler ve kesilmeyenler arasında nasıl bir farkın olduğunu tespit etmek şimdilik mümkün değildir.

Beyaz üzerine hatt-ı hümayunlar'ın ise kesik parçalarına rastlanmamaktadır. Bir kağıda re'sen yazılan bu tip *hatt-ı hümayunlar* başka belgeyle birlikte olmadığı için zaten kesilmelerine gerek yoktu.

60 BOA. HAT 1367/54150-54153'da bulunan 398 adet kesik *hatt-ı hümayunlar*'dan yalnız birinin görüntüsü şu an bilgisayar sisteminde mevcuttur. Görüntüsü olmayan öteki kesik *hatt-ı hümayunlar* arasında "mücibince 'amel oluna" kalıplı *unvanına hatt-ı hümayun*'un bulunma ihtimali inkâr edilmezdir.

61 Meselâ BOA.A.DVN.MSR 13/2; BOA. A.DVN.MSR 13/7; BOA. D.BŞM.MSR 8/2; BOA, C.ML 236/9885. Son iki *ferman* III. Mustafa dönemine aittir. Şimdilik III. Mustafa'ya ait olan kesilmiş *hatt-ı hümayunlar*'a rastlanmadığı halde en azından o dönemde *hatt-ı hümayunlar*'ın kesilmesinin söz konusu olduğu anlaşılır.

62 BOA, A.DVNS.MHM.d nr. 194, s. 448, hk. 1580; BOA.A.DVNS.MHM.d nr. 196, s. 17, hk. 28.

63 BOA, A.DVNS.MSR.MHM.d nr. 8, s. 236-37, hk. 466.

64 BOA, C.ML 236/9885. *Fermanlar*'ın arka tarafına konulan notlar hakkında ayrıntılı bilgiler için bkz. Takamatsu, "Chokurei no 'uragawa' wo yomu", pp. 307-13, 316-18.

Padişaha sunulan belgeler üzerine *hatt-ı hümayunlar*'ın büyük bir çoğunluğu, sadrazam ve kaymakamın *telhis*'i üzerine çekilenlerdir. Ancak bu tip *telhis*'ten kesilmiş *hatt-ı hümayunlar*'a ve baladaki *hatt-ı hümayun* kısmı belirli bir şekilde kesik olan *telhisler*'e rastlanmamaktadır. Öte yandan kesilmiş *hatt-ı hümayunlar* arasında “*takrîr mücibince tanzîm oluna*” gibi *takrîr* ile alakalı ifadesi olanlara çokça rastlanır (bkz. Ek 2).⁶⁵ Birlikte kesilen kırmızı mürekkeple yazılan *şerhler*'den *takrîr* veya *kaime*'den kesildiği anlaşılan kesik *hatt-ı hümayunlar* da mevcut bulunmaktadır.⁶⁶ Bazen de kağıdın arkasında kimin *takrîr*'i olduğu da yazılıdır (bkz. Ek 10, 11).

Üzerindeki *şerh* ve *buyuruldu* metninden üstte kesik olan kısmının *hatt-ı hümayun* olduğu anlaşılan *takrîrler*'e daha fazla rastlanır (bkz. Ek 9). Bunların *buyuruldu*'sunda *hatt-ı hümayun*'un metni alıntılandığı için kesik olan kısmında nelerin yazıldığı kesin olarak tespit edilebilir.⁶⁷ Bunlar padişaha sadrazam tarafından sunulduğu zaman *hatt-ı hümayun* çekilerek sadrazama iade edilmiş, ardından sadrazamın *buyuruldu*'su yazılarak *hatt-ı hümayun* kısmı kesilmiştir.

Hatt-ı hümayunlar'ın büyük bir çoğunluğu sadrazamın *telhisler*'ine çekildiği halde *telhisler*'den kesilmeyip *takrîrler* ve az da olsa *kaimeler* gibi sadarete sunulan belgelerden kesilmesi hususu son derece dikkat çekicidir.

Daha önce belirtildiği gibi *hatt-ı hümayunlar*'ın kesilmesi hakkında ilk yorum Akyıldız tarafından yapılmıştır.⁶⁸ *Hazine-i Evrak*'ın kuruluşunu inceleyen Akyıldız, oraya *Bâbiâli*'den intikal eden II. Mahmud dönemindeki belge torbaları listesinde, *beyaz üzerine hatt-ı hümayun* torbalarının yanı sıra “*tekarir ve saire balalarından maktu hutut-ı hümayun*” torbalarının mevcut bulunduğuna işaret

65 Söz konusu kesilmiş *hatt-ı hümayunlar*'ın örnekleri olarak bkz. BOA, AE.SABH I 22/1038; BOA, HAT 34/1615; BOA, HAT 256/14708; BOA, HAT 1358/53300; BOA, HAT 1363/53767; BOA, HAT 1412/57536.

66 Söz konusu *takrîr*'den kesilmiş *hatt-ı hümayunlar*'ın örnekleri için bkz. BOA, A.AMD 20/51; BOA, HAT 14/571. *Kaime*'den kesilmiş *hatt-ı hümayunlar*'ın örnekleri için bkz. BOA, AE.SABH I. 366/25553, BOA, A.DVN.MSR 11/15-2. Her ikisinden *kapudan paşa*'nın *kaime*'sinden kesilenlerdir.

67 *Hatt-ı hümayun*'un olduğu kısmının kesildiği *defterdar*'ın *takrîrler*'i için bkz. BOA, A.DVN. MSR 7/27-1; BOA, Cevdet-Evkaf (C.EV) 655/33019; BOA C.ML 593/24454; BOA, C.SM 117/5894; BOA. Darphane Başmuhasebe Muhallefat Kalemî (D.BŞM.MHF) 78/25. Söz konusu *kapudan paşa*'nın *takrîr*'i için bkz. BOA, A.AMD 39/73; *tersane emini*'ninki için bkz. BOA, AE.III. Mustafa (SMSTIII) 4/215; *humbaracı ocağı nazırı*'ninki için bkz. BOA, A.AMD 39/63.

68 Akyıldız, “*Hazine-i Evrak*'ın Kurulması,” s. 79-80.

eder.⁶⁹ Ardından “bu kesme işleminin hangi dönemde gerçekleştirildiği sorusu, öteden beri araştırmacılar arasında önemli bir merak konusuydu” ifadesini ekler. Ayrıca üzerine *hatt-ı hümayun* çekilen *kaimeler*’nin tekrar tertiplenmesi konusunda bir belgeye dayanarak *hatt-ı hümayunlar*’ın kesilmesinin nedeninin saygı gösterilmesi olduğunu söyler.⁷⁰ Belge, muhteva ve şekil bakımından *reisülküttap*’tan sadrazama sunulan *takrir* olsa gerektir. Metninde *reisülküttap*, *hatt-ı hümayun*’lu *kaimeler*’in “elde gezmesi münâsib olmamağla”, *hatt-ı hümayun*’lu asıl *kaimeler*’in *malikâne kalemi*’nde hıfz olunması ve yeniden *kaimeler*’in yazılıp sadarete arz olunmasını teklif eder. Bunu teslim alan sadrazam, *takrir*’in balasına *buyuruldu* yazmıştır.

Kıscacı *hatt-ı hümayun*’lu *kaimeler*’in kalemler arasında gezmemesi için aslından suretlerin yaptırılması, aslının korunması ve suretlerin muamele görmesi anlaşılır. Buna dayanarak Akyıldız, “yani *hatt-ı hümayun*a saygı gösterilmesi, sonuçta yukarıda zikrettiğimiz *hatt-ı hümayunlu* belgelerin kesilerek, ayrıca muhâfaza edilmesi netîcesini doğurmuştur” ve hatta “en önemli evrak sayılan *hatt-ı hümayunlar* tasnif edilirken, beyaz üzerine olan *hatt-ı hümayunlar*ın yanında, *takrir*, arz, tezkire ve diğer evrakın üst kısımlarında yer alanlar da kesilerek toplandı” diye yorumlar. Akyıldız’ın yorumunu daha açık bir şekilde anlatan Sarıcaoğlu ise, *hatt-ı hümayunlar*’ın kesilmesinin “Muâmele için dolaştırılması hürmet duygusu sebebiyle uygun görülmediğinden” kaynaklandığını söyler.⁷¹

Yukarıda belirtildiği gibi *takrirler* ve *kaimeler*’in balasında yazılan *hatt-ı hümayunlar*’ın kesilmesinin nedeninin padişaha hatta *hatt-ı hümayun*’a saygı göstermek için olduğu ve *hatt-ı hümayun*’lu belgelerin elde gezmesinden kaçınılması yorumu oldukça mantıklı görünmektedir.

69 Liste için ayrıca bkz. Demirbaş v.dğr., *Arşivcilik Tarihimiz*, I, s. 303-03 ve II, s. 233-35.

70 Söz konusu BOA. C.DH 255/12738 belgesinin transkripsiyonu ve resmi için ayrıca bkz. *Arşivcilik Tarihimiz*, I, s. 106-07 ve II, s. 25. Belge tarihsiz olmasına rağmen, boş kenarına Cafer Fevzi Beyefendi adlı ilmiyeye mensup olan bir zata verilen berat hakkında not konulmaktadır. Kendisi 1196 (1782) tarihinde dünyaya gelip 1248(1872) tarihinde vefat ettiğine göre, belgenin 19. yüzyılın ilk yarısında yazılması ihtimali yüksektir. Bkz. Mehmed Şüreyyâ, *Sicill-i ‘Osmâni yâhüd Tezkire-i Meşâbir-i ‘Osmâniyye* (İstanbul: Maṭba‘a-i ‘âmiri, 1309), II, s. 76. Ancak belge oldukça fikir verici olmasına rağmen *hatt-ı hümayun*’un kesilmesi konusunda dolaylı bir belge niteliğinde kalmaktadır. Belge, üzerine *hatt-ı hümayun* çekilen *kaimeler*’nin elden ele gezdirilmemesi için onun temiz suretinin yeniden hazırlandığını belirtmekteyse de *hatt-ı hümayun*’un kesilmesi hakkında doğrudan hiç bahsedilmemektedir.

71 Sarıcaoğlu, s. 107.

Ancak *Hazine-i Evrak*'ın kuruluşu dönemindeki tasnif sürecinde evrakın üst kısımlarında yer alan *hatt-ı hümayunlar*'ın kesilerek toplandığı iddiası kabul edilmez. Saygı duygusu nedeniyle “muâmele için dolaştırılması” uygun görülmemişse üzerine *hatt-ı hümayunlar* çekilen belgelerin kalemlerde dolaşmadan önce kesilmesi gerekir.

Daha önce bahsedildiği gibi *mühimme defteri*'nde bulunan *hatt-ı hümayun*'un kesilmesiyle ilgili bir *şerh*'e göre, *unvanına hatt-ı hümayun*'u kesildikten sonra *bat-tal* torbasında korunması için *ferman* alıcısına ulaşmadan geri gelmiştir (bkz. Ek 8).⁷² Bundan anlaşılır ki, *hatt-ı hümayunlar*'ın kesilmesi işlemi *Hazine-i Evrak*'ın kurulduğu dönemde değil, belgelerin üzerine *hatt-ı hümayunlar* çekilişinin hemen ardından belgenin kalemlerde dolaştırılmaması için gerçekleştirilmiştir.

Ayrıca üzerine *hatt-ı hümayunlar* çekilen *takrirler*'in bütünüyle kesilme işleminin söz konusu olmadığına da dikkat edilmesi gerekir. Aksi halde üzerine *hatt-ı hümayun* çekilen *takrirler*'in bazısının muamelesi için kalemlerde dolaştığı da tespit edilebilir. *Defterdar*'ın üzerine *hatt-ı hümayun* çekilen bir *takrir*'inin kenarında *divan-ı hümayun kalemi*'nden *ferman* çıkarması ve *başmuhasebe kalemi*'ne *ilmühaber* verilmesi muamelelerini emreden sadrazamın *buyuruldu*'su görülmektedir (bkz. Ek 12).⁷³ Padişahın *hatt-ı hümayun* çekip *Bâbîâlî*'ye iade ettiği bu *telhis*'in *Bâbîâlî*'de muameleleri için sadrazam'dan *divan-ı hümayun kalemi*'ne gönderildiği bellidir.

Üzerine *hatt-ı hümayun* çekilen *arzuhal*'in muamelesi için kalemlerde dolaştığı da tespit edilebilir. III. Selim'in “İhsân-ı hümayunum olmuştur” *hatt-ı hümayun*'unun yazıldığı Silahdar Esseyid Abdullah'ın *arzuhal*'inin kenarında, *ferman* tahriri muamelesini emreden sadrazamın *buyuruldu*'su mevcuttur (bkz. Ek 6).⁷⁴ Bu *arzuhal*'in de padişah tarafından *hatt-ı hümayun* çekilip *Bâbîâlî*'ye iade

72 BOA, A.DVNS.MSR.MHM.d nr. 8, s. 236-37, hk. 466.

73 BOA, A.DVN.MSR 7/8. “Şeref-yäfte-i şudür olan *hatt-ı hümayun-ı* mehâbet-mağrûn mücibince ber-muğtezâ-yı tağrîr dîvân-ı hümayundan başka başka iktizâsına göre iki kıt'a evâmîr-i 'aliyye ısdâr ve şüret-i defteri ihrâc ve emr-i 'âlî ile gönderilmek için başmuhâsebeyle 'ilmühaberî i'tâ olunmak buyuruldu 20 Ş sene 190”. *Bâbîâlî*'deki *divan-ı hümayun kalemi*'yle *Bab-ı defteri*'deki *başmuhasebe kalemi*'nin bilgi paylaşması için *ilmühaberler* hazırlanmaktadır. Ayrıntısı için bkz. Takamatsu, “Jöhökyöyü (A Study on 'ilmühaber)”, s. 201-25.

74 BOA. A.DVN.MSR 13/3. “Şeref-yäfte-i şudür olan *hatt-ı hümayun-ı* 'inâyet-mağrûn mücibince mağlûl-i mezbûr mümâ-ileyhe tevcîh ve tezkire-i dîvânîsin vêrûp taşarruf êtdirilmek için Mısır vâlîsi ve sâ'ire *hiğâben* emri tağrîr olunmak buyuruldu fi 27 N sene 205”.

gönderildikten sonra, sadrazamdan *ferman* tahriri görevlisi olan *divan-ı hümayun kalemi*'ne gönderildiği anlaşılır.

Söz konusu muamele görmüş *hatt-ı hümayun*'lu belgeler ile yukarıda belirtilen *hatt-ı hümayun*'u kesik olan *takrirler* mukayese edilince daha ileri düzeyde bir yorum yapılabilir. *Hatt-ı hümayun*'u kesilmeden yapılan muameleler *Bâbiâli*'de *ferman*'ın tertiplenmesi veya *defterdar*'ın denetiminde olan *başmuhasebe kalemi*'ne haber verilmek için *ilmühaber* hazırlanması idi. Bu muameleler *Bab-ı defteri* içinde değil, *Bâbiâli* içinde yapıldığını hatırlatır. Öte yandan *hatt-ı hümayun*'u kesik olan *takrirler* ise, başta *defterdar* olmak üzere, *kapudan paşa*, *tersane emini*, *humbaracı ocağı nazırı* gibi hep *Bâbiâli*'nin dışında görev alanlara ait olduğu *şerhler*'den anlaşılmaktadır.⁷⁵ Ayrıca *hatt-ı hümayun*'u kesik olan *takrirler*'in muamelesinin çoğu *Bab-ı defteri* içinde yapıldığı sadrazamın *buyuruldu*'sunda *defterdar*'a hitap edilmesi ve böyle *takrirler*'in birçoğunun alt kısmı veya arka tarafında *buyuruldu*'ya cevaben sadarete sunulan *defterdar*'ın *telhis*'inin var olmasından bellidir.⁷⁶

Bunlardan anlaşılan şudur: *takrir* üzerine *hatt-ı hümayun*'un kesilip kesilmemesi, muamele için elde gezip gezmemesiyle doğrudan doğru alakalı değil, *Bâbiâli*'den dışarı çıkmasıyla alakalıdır. Yukarıda belirtildiği gibi *hatt-ı hümayunlar*'ın *reisülküttap* denetiminde muhafaza edilmesi ve kendisinin konunun sorumlusu olması düşünülürse, *hatt-ı hümayunlar*'ın kesilmesi sebebi, belgelerin muamelesi görmek için *Bâbiâli*'deki *reisülküttap*'ın kontrolü altından çıkıp *Bab-ı defteri* gibi başka kurumlara gönderilmesi olsa gerektir.⁷⁷ *Bâbiâli*'nin dışında muamele görmesi gerekince, oraya gönderilmeden önce *takrirler*'den *hatt-ı hümayun*'u kesilmiştir. İşlemleri tamamlandıktan sonra *takrirler* oradan iade edilip yine *Bâbiâli*'de muhafaza edilmiştir. Aksi halde muamelesi için *Bâbiâli*'den dışarıya gönderilmesi gerekmez. *Bâbiâli* içinde ise *hatt-ı hümayun*'u kesilmeyen belgelerin olduğu gibi elde gezmesi kabul edilmiştir.

Kısacası *hatt-ı hümayunlar*'ın kesilmesinin nedeni, belgelerin muamelesi için *Bâbiâli* kalemlerinin şefi ve *hatt-ı hümayunlar*'ın korunmasından sorumlu olan *reisülküttap*'ın denetiminden dışarıya çıkarılması olsa gerektir.

75 Bkz. n.67.

76 Meselâ, BOA, A.AMD 20/51; BOA, HAT 14/571. *Defterdar*'ın *telhisler*'i için bkz. Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili*, s. 213.

77 *Bab-ı defteri* 1202(1787) yılında İstanbul'un Çatalçeşme mahallesinde yer almaktaydı. Söz konusu belgelerin muamelesi için pek yakın da olsa iki ayrı dairenin arasında gidip geldiği anlaşılır. *Bab-ı defteri*'nin yeri için bkz. Edib, *Tarih*, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, TY no. 3220, vr.3a.

Bütün bunlara rağmen *unvanına hatt-ı hümayun*'un kesilmesi konusu hakkında yorumlanamamaktadır. Bugün BOA'da kalan *fermanlar* alıcısına gönderilmediğinden dolayı, muamelesi söz konusu olmamıştır. Osmanlı bürokrasisinde belge muamelesinin sonucu olarak çıkarılan *fermanlar*, yukarıda görüldüğü gibi iptal edilince *battal* torbaları içinde korunmuş, ne elde gezmesi ne de *reisülküttab*'ın denetiminden çıkması ihtimali kalmamıştır. *Unvanına hatt-ı hümayun*'un kesilmesini yorumlaması, ileride çözülmesi gereken soru olarak bırakılmıştır.

Hatt-ı hümayun'un kesilmesinde esas meselenin belgenin muamelesi için *Bâbîâlî*'den çıkarılmasıyla ilişkili olduğunu belirterek bu konuda Osmanlı kalemlerinde belge koruma prosedürü konusundaki anlayışımızı biraz daha ilerletebildiğim kanaatindeyim. Konu, saygı duygusundan daha ziyade *Bâbîâlî*'de belge denetleme ve koruma sisteminden kaynaklanmaktadır.

Sonuç

Bu çalışmada kesilmiş *hatt-ı hümayun* parçalarından hareketle 18. ve 19. yüzyıllardaki *hatt-ı hümayunlar*'ın şekil, işlev ve hazırlanışı üzerinde durdum. *Hatt-ı hümayun*'un içeriğinden daha ziyade padişahın kendi el yazısıyla olması daha çok önem taşımaktadır.

Bilindiği gibi padişah ile sadrazam arası yazışmalar 1830'larda *telhis* ve *hatt-ı hümayun* sisteminden *arz tezkiresi* ve *irade-i seniyye* sistemine geçmiştir.⁷⁸ Artık padişahın emir, onay ve görüşleri kendisinin değil *mabeyn-i hümayun başkâtibi*'nin yazısıyla sadrazama bildirilmiştir. Başka bir deyişle padişah ile sadrazam arasında doğrudan doğruya olan haberleşmeler kaldırılıp yerine *mabeyn-i hümayun başkâtibi* vasıtasıyla dolaylı haberleşme usulü kurulmuştur. Söz konusu değişiklik, nezaretlerin kuruluşuyla birlikte Osmanlı bürokrasisinde belgelerin çoğalmasına göre işlemlere hız getirilmesi amaçlanmıştır.

78 II. Mahmud döneminde gerçekleştirilen bürokratik reformlar için bkz. Ali Akyıldız, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform (1836-1856)* (İstanbul: Eren Yayıncılık, 1993); Ali Akyıldız, "Tanzimat Döneminde Belgelerin Şekil, Dil ve Muhteva Yönünden Geçirdiği Bazı Değişiklikler (1839-1856)", *Osmanlı Araştırmaları*, 15 (1995), s. 222-37. Hükümdarın iradesini sekreteri vasıtasıyla dolaylı olarak bildirmesi usulü Japon diplomatığında de *migyōsho* veya *hōsho* olarak tanınmaktadır. Shin'ichi Sato, *Shimban Komonjogaku nyūmon (Introduction to Diplomats, new edition)* (Tokyo: Hōsei-daigaku Shuppankai, 2003), p. 101-05, 116-19, 154-65.

Tanzimat döneminde padişahın sadrazama iade ettiği arz belgeleri üzerine yazılan *hatt-ı hümayunlar* iyice azalmıştır. Dolayısıyla *hatt-ı hümayunlar*'ın ele geçme korkusu da azalınca, kesik *hatt-ı hümayunlar* git gide ortadan kalkmıştır.⁷⁹

Bununla birlikte *irade-i seniyye* sisteminin getirilmesiyle *hatt-ı hümayunlar* tamamen kaldırılmamıştır. Padişahlar gerek gördüklerinde *unvanına* veya *beyaz üzerine* kendi kalemiyle *hatt-ı hümayunlar*'ı yazmaktaydılar.

Meşhur *Gülhane hatt-ı hümayunu*, Tanzimat döneminde de padişahın el yazısının önem taşıması konusunda en iyi örneklerdendir.⁸⁰ 1839 tarihinde *Gülhane Köşkü*'nde Mustafa Reşid Paşa tarafından okunan I. Abdülmecid'in *hatt-ı hümayun*'u, imparatorluğun her tarafına metni alıntılan ve *Tanzimat Fermanı* denilen belge vasıtasıyla yayımlanmıştır.⁸¹ Tanzimat reformlarının başladığını ilan eden *hatt-ı hümayun*'un tümünü alıntılan söz konusu *fermanlar*'ın *unvanına* yine I. Abdülmecid'in "mücibince 'amel ü hareket ve hilâfından hâzer ü mücânebet oluna" diye *hatt-ı hümayun*'unun yazılması son derece önemlidir.⁸² *Tanzimat fermanı*, *Gülhane hatt-ı hümayunu*'nun metnini aynen içermekteyken yine de padişahın kendi el yazısıyla yetkilenmesi gerekmektedir. Bu husus *arz tezkiresi* ve *irade-i seniyye* sisteminin oturduğu Tanzimat döneminde bile padişahın kendi yazısının ne kadar önem taşıdığını işaret eder. *Hatt-ı hümayun*'un esas niteliği ve önemi, muhtevâsından daha ziyade padişahın kendi el yazısı olmasından kaynaklanmaktadır.

Bu çalışmada bilhassa *hatt-ı hümayunlar*'ın kesilmesi hususunu ele alarak, 18. yüzyılın ortasından Tanzimat'ın başlangıcına kadarki dönemde şefi *reisülküttap* olan *Bâbîâlî* kalemlerinde uygulanan belge yönetimi ve korunma usulünde padişahların kendi el yazısı olan *hatt-ı hümayunlar*'ın taşıdığı özelliği ortaya çıkarabildiğim kanaatindeyim.

79 BOA, İ.DH tasnifinde sınırlı da olsa Tanzimat dönemine ait olan kesik *hatt-ı hümayunlar* mevcuttur. Tespit ettiğim kadarıyla bunlardan en son olan 1278 tarihlidir. BOA, İ.DH 479/32171; BOA, İ.DH 485/32697.

80 *Gülhane hatt-ı hümayunu*'nun metni konusunda ayrıntılı bilgiler için bkz. Mehmet Yıldız, *Modernleşme Dönemi Osmanlı Siyasi Metinleri* (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 2015), s. 18-28.

81 BOA.A.DVNS.MHM.d nr. 253, s. 170-72, hk.1119; s. 172, 1120-1137; s. 173, hk. 1138-1155; s. 174, hk. 1156-1161.

82 "İşbu emr-i âli-şânımda muharrer olan bi'l-cümle mevâdd-ı hayriyyeniñ harf-be-harf infâz u icrâsı 'ind-i şâhânemde be-gâyet ma'lûb u mültezim-i hümayünüm olmağla mücibince 'amel ü hareket ve hilâfından hâzer ü mücânebet oluna". *Takvîm-i Vekâyi*, def'a 178 (15 N 1255), s. 1. Ancak *mühimme defteri*'nde *hatt-ı hümayun*'un kaydı bulunmamaktadır.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

- BOA, Bâb-ı Âsafî, Âmedi Kalemi (A.AMD) 16/25; 20/5; 27/71; 39/63; 39/73.
- BOA, Bâb-ı Âsafî, Divan-ı Hümâyûn Mısır Valiliği Kalemi (A.DVN.MSR) 4/24; 4/61; 5/25; 7/8; 7/27; 9/14; 12/34; 13/2; 13/3; 13/7.
- BOA, Ali Emiri, I. Abdülhamid (AE.SABH.I) 8/707; 11/1014; 12/1092; 366/25553.
- BOA, Ali Emiri, III. Mustafa (AE.SMST.III) 4/215.
- BOA, Cevdet-Adliye (C.ADL) 103/6201.
- BOA, Cevdet-Dahiliye (C.DH) 159/7914.
- BOA, Cevdet-Darphane (C.DRB) 16/768; 46/2287; 62/3065.
- BOA, Cevdet-Evkaf (C.EV) 655/33019.
- BOA, Cevdet-Maliye (C.ML) 52/2431; 236/9885; 593/24454.
- BOA, Cevdet-Eyalât-ı Mümtâze (C.MTZ) 7/329.
- BOA, Cevdet-Nâfia (C.NF) 3/115.
- BOA, Cevdet-Saray (C.SM) 117/5894; 152/7616.
- BOA, Bâb-ı Defterî, Başmuhasebe Muhalefet Kalemi (D.BŞM.MHF) 78/25.
- BOA, Bâb-ı Defterî, Başmuhasebe Mısır Hazinesi (D.BŞM.MSR) 8/2; 8/70.
- BOA, Hatt-ı Hümâyûn (HAT) 8/294; 14/540; 14/571; 22/1038; 34/1615; 151/608; 19/900; 24/1185; 34/1627; 124/5161; 128/5318; 128/5318-A; 128/5318-B; 128/5318-C; 128/5318-D; 128/5318-E; 128/5318-F; 128/5318-G; 128/5318-H; 128/5318-İ; 128/5318-J; 128/5318-K; 177/7808; 208/11032; 256/14708; 268/15633; 273/16095; 1357/53179; 1358/53300; 1363/53776; 1364/53956; 1379/54365; 1412/57536.
- BOA, İrade-Dahliye (İ.DH) 479/32171; 485/32697.
- BOA, Mühimme Defterleri (A.DVNS. MHM.d) nr. 194, s. 448, hk.1580; nr. 196, s. 17, hk. 28; nr. 253, s. 170-72, hk.1119; s. 172, 1120-1137; s. 173, hk.1138-1155; s. 174, hk.1156-1161.
- BOA, Mühimme-i Mısır Defterleri (A.DVNS.MSR.MHM.d). nr. 8, s. 236-37, hk. 466; nr. 9 s. 121, hk.214, 215; s. 228, hk.414, 415; s. 229, hk. 416,417; s. 256, hk.477, 478; s. 298, hk.568.
- TSMA, Defter (D) 3208/1; 3208/2.

T SMA, Evrak (E) 23/12; 23/15; 23/37; 23/41; 23/45; 23/48 (eski 37/24; 37/30; 37/89; 37/94; 37/95; 37/101); 529/50-1, 2, 3, 4 (eski 2466/22, 23, 24, 25); 709/45 (eski 5004/2); 785/98 (eski 7018/203, 204, 205, 206?); 803/45(eski 7028/43); 805/69 (eski 7028/305).

T SMA, RE (Ruşen Eşref Ünaydın Arşivi) 75; 80.

Yazmalar

Ahmed Vâsif, *Tarih*, İstanbul Arkeoloji Müzesi Kütüphanesi, no. 355.

Meşmed Emîn Edib, *Tarih*, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, TY no. 3220.

Sa'dullâh Enveri, *Tarih*, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, TY no. 5994.

Basılı Kaynaklar

Ahışalı, Recep: *Osmanlı Devlet Teşkilatında Reisülküttâblık (XVIII. Yüzyıl)*, İstanbul: Tarih ve Tabiat Vakfı Yayınları 2001.

Ahmed 'Aşım: *'Aşım Tarihî*, İstanbul: Ceride-i Havâdiş matba'ası t.y.

Ahmed Vâsif Efendi: *Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakâikü'l-Abbâr*, nşr. Mücteba İlgürel, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları 1978.

Aktan, Ali, *Osmanlı Paleografyası ve Siyasî Yazışmaları*, İstanbul: Osmanlılar İlim ve İrfan Vakfı 1995.

Akyıldız, Ali: *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform (1836-1856)*, İstanbul: Eren Yayıncılık 1993.

Akyıldız, Ali: "İradelerin Üzerinde Bulunan Bazı Rumuzlar ve Diplomatik Hususiyetleri (1840-1856)", *Osmanlı-Türk Diplomatîği Semineri 30-31 Mayıs 1994 Bildiriler*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi 1995, s. 43-66.

Akyıldız, Ali: "Hazîne-i Evrak'ın Kurulması ve İlk Tasnif Usûlleri (1846-1856)", *Prof. Dr. Hakkı Dursun Yıldız Armağanı*, Ankara: Marmara Üniversitesi Yayınları 1995, s. 69-84.

Akyıldız, Ali: "Tanzimat Döneminde Belgelerin Şekil, Dil ve Muhteva Yönünden Geçirdiği Bazı Değişiklikler (1839-1856)", *Osmanlı Araştırmaları*, 15 (İstanbul 1995), s. 222-37.

Aucher, Pascal [Harowt'yown Avergeryan]: *Dictionnaire français-arménien-turc*, Venise: Imprimerie de Saint Lazare 1840.

Câbî Ömer Efendi: *Câbî Tarihî (Tarih-i Sultân Selîm-i Sâlis ve Mahmûd-ı Sâni) Tahlil ve Tenkidli Metin*, nşr. Mehmet Ali Beyhan, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları 2003.

- Чолић, Љиљана: *Османска дипломатика са палеографијом*, Београд : Завод за уџбенике и наставна средства 2005.
- Demirbaş, Uğurhan, Ali Osman Çınar, Mücahit Demirel, Seher Dilber, Rcep Karacakaya, Nuran Koltuk, Ümmihal Ümenlioğlu: *Belgelerle Arşivcilik Tarihimiz (Osmanlı Dönemi)*, Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı 2000.
- Elker, Selâhaddin: “Mustafa Reşid Paşa ve Türk Arşivciliği”, *IV. Türk Tarih Kongresi – Ankara 10/14 Kasım 1948 – Kongreye Sunulan Tebliğler*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları 1952, s. 182-99.
- Fekete, Ludwig: *Einführung in die osmanisch-türkische Diplomatie der türkischen Botmässigkeit in Ungarn*, Budapest: Königliche Ungarische Universitätsdrukeri 1926.
- Guboglu, Mihail: *Paleografia și diplomatia turco-osmana: studiu și album*, n.p.: Editura academei republicii populare Romîne 1958.
- Karal, Enver Ziya: *Selim III.ün Hatt-ı Humayunları*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları 1942.
- Karal, Enver Ziya: *Selim III'ün Hat-tı Hümayunları -Nizam-ı Cedit- 1789-1807*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları 1946.
- Kieffer, Jean Daniel et Thomas Xavier Bianchi: *Dictionnaire turc-français*, Paris: l'Imprimerie royale 1835-37.
- Koç, Bekir: “Hatt-ı Hümâyûnların Diplomatik Özellikleri ve Padişahı Bilgilendirme Sürecindeki Yerleri”, *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 11(Ankara 2000), s. 305-13.
- Kütükoğlu, Mübahat S.: “Mühimme Defterlerindeki Muâmele Kayıtları Üzerine”, *Tarih Boyunca Paleografya ve Diplomatik Semineri 30 Nisan-2 Mayıs 1986 Bildiriler*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi 1988, s. 95-112.
- Kütükoğlu, Mübahat S.: *Tarih Araştırmalarında Usûl*, İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı 1991.
- Kütükoğlu, Mübahat S.: *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*, İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı 1994.
- Kütükoğlu, Mübahat S.: “Osmanlı Diplomatîğinde Birbiri Yerine Geçen Belgeler: Arıza-Kâime, Tahrirat-Şukka”, *Osmanlı-Türk Diplomatîği Semineri 30-31 Mayıs 1994 Bildiriler*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi 1995, s. 91-112.
- Kütükoğlu, Mübahat S.: “Hatt-ı Hümâyûn”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XVI (Ankara 1997), s. 485-88.

- Mehmed Şüreyyâ: *Sicill-i 'Osmânî yâhûd Tezkire-i Meşâhîr-i 'Osmâniyye*, İstanbul: Maḩba'a-i 'âmire 1308-11.
- Meninski, Francisci à Mesgnien: *Thesaurus linguarum orientalium Turcicae, Arabicae, Persicae praecipuas earum opes à Turcis peculiariter usurpatas continens nimirum lexicon Turcico-Arabico-Persicum, non solùm vocum tam simplicium quàm conjunctarum copiâ maximâ refertum, sed etiam innumeris phrasibus locupletatum, quarum quae Turcis usitata aut communis usûs sunt, Latinè, Germanicè, Italicè, Gallicè, Polonicè, quae non adeò vulgares, in libris tamen et literis non infrequentes, Latinè et Italicè, quae porro rariùs in usum veniunt, nec nisi in libris profundioris doctrinae inveniuntur, Latinè tantùm explicantur et grammaticam Turcicam, cum adjectis ad singula eius capita praeceptis grammaticis Arabicae & Persicae linguae / operâ, typis et sumptibus Francisci à Mesgnien Meninski, Viennae Austriae: Francisci à Mesgnien Meninski 1680-87.*
- Özdemir, Hüseyin, "Hatt-ı Hümâyün", *Sızıntı Dergisi*, 365 (İzmir 2009), s. 230-33.
- Pakalın, Mehmet Zeki: *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Ankara: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları 1983.
- Rhasis, George: *Vocabulaire françois-turc*, St. Pétersbourg: Imprimerie de l'académie impériale de sciences 1828-29.
- Sakin, Osman: *Osmanlı Arşiv Belgeleri Okuma Klavuzu, Hatt-ı Hümâyün-İrade, Fermân-Berât-Telhîs-Buyuruldu, Tezkire-Takrîr-Arz-Arzuhal*, İstanbul: Yeditepe Yayınevi 2014.
- Sarıcaoğlu, Fikret: *Kendi Kaleminden Bir Padişah Portresi: Sultan I. Abdülhamid (1774-1789)*, İstanbul: Tarih ve Tabiat Vakfı Yayınları 2001.
- Sarınay, Yusuf, Necati Aktaş, Mustafa Kaplan: *Osmanlı Fermanları*, Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı 2003.
- Sato, Shin'ichi: *Shimban Komonjogaku nyūmon (Introduction to Diplomats, New edition)*, Tokyo: Hōsei-daigaku Shuppankai 2003.
- T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*, Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı 2017.
- Takamatsu, Yoichi: "Kōgai(ḩulāşa) kō — 18 seiki-kōhan no Osuman-chō no bunshogyōsei (ḩulāşa: the Procedural Patterns in the Late 18th Century Ottoman Chancery System)", *Tōyōgaku hō* LXXXI, 2 (Tokyo 1999), pp.001-033.
- Takamatsu, Yoichi: "Formation and Custody of the Ottoman Archives during the Pre-Tanzimat Period", *Memoirs of the Research Department of the Toyo Bunko*, 64 (Tokyo 2006), pp.125-148.
- Takamatsu, Yoichi: "18seiki-matsu Osuman-chō kanryōkikō ni okeru bunshoshori no ichi jitsurei — BOA. HAT 5318 wo chūshin to shite (An Example of Document

- Management in the Bureaucratic Apparatus of the Late 18th Century Ottoman Empire: Centering on BOA.HAT 5318.)”, *Meidai Ajia-shi ronshū*, 13 (Tokyo 2009), pp.51-76.
- Takamatsu, Yoichi: “Osuman-chō no hattu hyumâyūn ni tshuite no ichi kōsatsu: kiri-torareta hattu hyumâyūn no kentō wo chūshin ni (A Study of Hatt-ı Hümayūn in the Ottoman Archives: Why were the Imperial Autographs Cut off from the Documents?)”, *Tōyōbunka*, 91 (Tokyo 2011), pp.101-45.
- Takamatsu, Yoichi: “18seiki kōhan Osuman-chō no kanryōkikō ni okeru jōhōkyōyū — Chokurei tekisuto no ‘tsūchi (‘ilmühaber)’ ni tsuite no ichi kōsatsu (A Study on ‘İlmühaber: Sharing of Informations among the Ottoman Bureaucracy in the Late Half of the Eighteenth Century)”, Suzuki Tadashi (ed.), *Osuman-teikoku-shi no shosō*, Tokyo: Yamakawa Shuppansha 2012.
- Takamatsu, Yoichi: “Chokurei no ‘uragawa’ wo yomu — Daisaishōfu denrai no chokurei shōmon ni kansuru ichi kōsatsu (Why do the Imperial Decrees Exist in the Prime Ministry Ottoman Archives? — An Analysis of the Notes on the Reverse Side of not Dispatched Decrees)”, Kondo Nobuaki (ed.), *Kinsei Isuramu kokkashi kenkyū no genzai (Studies on Early Modern Islamic Dynasties, the State of the Art)*, Tokyo: Research Institute for Languages and Cultures of Asia and Africa, Tokyo University of Foreign Studies 2015.
- Takvīm-i Vekāyi*, def’a 178 (15 N 1255).
- Türkay, Cevdet: “Osmanlı İmparatorluğunda Arşiv”, *Belgelerle Türk Tarih Dergisi*, II, 7 (İstanbul 1968), s. 44-47.
- Umur, Suha: *Osmanlı Padişah Tuğraları*, İstanbul: Cem Yayınevi 1980.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı: *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları 1945.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı: *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları 1948.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı: “Hatt-ı Hümayūn”, *İslâm Ansiklopedisi*, V/1 (Ankara 1977), s. 373-75.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, İbrahim Kemâl Baybura, Ülkü Altındağ (haz.): *Topkapı Sarayı Müzesi Osmanlı Saray Arşivi Kataloğu, Fermânlar 1. Fasikül*, No. E. 1-12476, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1985.
- Велков, Аспарух: Видове османотурски документи: принос към османотурската дипломатика, София: Народна Библиотека „Кирил и Методий“ 1986.
- Viguiet, Pierre-François: *Éléments de la langue turque, ou tables analytiques de la langue turque usuelle, avec leur développement, dédiés au Roi, sous les auspices de M. le comte de*

Choiseul-Gouffier, ambassadeur de Sa Majesté Très-Chrétienne près la Porte Ottomane, Constantinople: Imprimerie du Palais de France 1790.

Yıldız, Mehmet: *Modernleşme Dönemi Osmanlı Siyasi Metinleri*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi 2015.

Zajączkowski, Ananiasz; Jan Reychman: *Zarys dyplomatyki osmansko-tureckiej*, Warszawa: Państwowe wydawnictwo naukowe 1955.

Osmanlı Belge Yönetiminde Kesilmiş Hatt-ı Hümayunlar

Öz ■ Osmanlı Arşivi'nde bazen makasla kesilmiş *hatt-ı hümayunlar*'a rastlanır. Padişahların kendi el yazısı olduğu için saygıyla muamele edilmesi gereken *hatt-ı hümayunlar*'ın kesilmesi hususu, *unvanına hatt-ı hümayunlar* ve padişahın gözden geçirdiği belgelerden özellikle *takrirler* üzerine çekilen *hatt-ı hümayunlar* için söz konusudur.

Sadrazam tarafından padişaha sunulan belgeler, padişahın gözünden geçerek üzerine *hatt-ı hümayun* çekildikten sonra *Bâbiâli*'ye geri gönderilip sonuçta *reisülküttab*'ın denetimi altında özenle korunmuştur. Mahzene konulmadan önce, sadrazamın padişaha raporu niteliğinde olan *telhisler* işlemlerden geçmez iken *takrirler* ise üzerine sadrazamın *buyuruldu*'su çekildikten sonra gereken kalemlerde gezerdi.

Dolayısıyla üzerindeki *hatt-ı hümayun* kesilmez olan *telhisler* bir yana, *takrirler* üzerine çekilen *hatt-ı hümayunlar*'ın bir kısmı padişahlara duyulan saygıdan dolayı elden elde gezmemesi için kesilmiştir. Muamelesi *Bâbiâli*'nin içinde tamamlanan belgelerden *hatt-ı hümayun* kesilmezken, öteki dairelere gönderilen *takrirler*'den *hatt-ı hümayunlar* kesilip *Bâbiâli* civarında mahzende korunmuştur. Söz konusu *hatt-ı hümayunlar*'ın kesilmesinin nedeni, belgelerin gereklerinin yapılması için *Bâbiâli* kalemlerinin şefi olan *reisülküttab*'ın denetiminden çıkması olsa gerektir.

Anahtar kelimeleri: *Hatt-ı Hümayun*, *Bâbiâli*, *Reisülküttap*, Diplomatik, Osmanlı Belge Yönetimi.

(Belge 1)

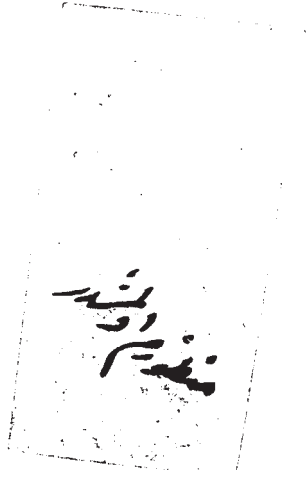
HAT 1357/53179

Hüve

¶Taraḫ-ı hümayûnuna gönderile.

Şevketlü kerâmetlü mehâbetlü kudretlü velî-nî'metim efendim pâdişâhım

Selef-i çâkeriye firistâde vü ib'âş buyurulmuş ve hüdâvendigâr-ı sâbık zamânında gönderilmiş olan huḫûḫ-ı hümayûnun müşârûn-ileyhden aḫz ile huḫûr-ı mülükânelerine 'arz olunması emr ü fermân-ı cihândârileri buyurulmuş olduğunu silahdâr-ı şehriyârî aĝa kulları taraḫ-ı çâkerâneme inhâ vu ihbâr eyledigine binâ'en o maḫûle huḫûḫ-ı hümayûn var ise cümlesini göndermesi taraḫ-ı çâkerânemden müşârûn-ileyh kullarına tezkire taḫrîriyle ibnâ olunmaĝla kendüde ḫaḫḫ-ı hümayûn ḫalmayup cümlesi re'is efendi kullarına teslim eyledigini müşârûn-ileyh iş'âr eder maḫâm-ı şadâret ve ḫâ'im-maḫâmîde bulunan kullarının zâtına maḫşûş olarak esrârdan olan ḫaḫḫ-ı hümayûndan mâ-'adâ mevâdd zımında gerek taḫrîr bâlâsına ve gerek beyâz üzerine şeref-rîz-i şudûr olan ḫaḫḫ-ı hümayûnda münderic mevâddına ise ber-menḫûḫ-ı irâde-i seniyye ol mâdde tanzîm olunduĝdan sonra şudûr eden ḫaḫḫ-ı hümayûn re'is efendi kullarına teslim ol daḫi şudûr eden ḫaḫḫ-ı hümayûnları beher mâh tobraya vaz' ve temhîr eylediginden sonra maḫşûş bir şandûĝa vaz' ile tekrâr temhîr olunmaḫ ve ol şandık küllü yevm re'is efendi kullarının oḫasına gönderilüp mâddesi tanzîm ḫılınan ḫaḫḫ-ı hümayûnları vaz' ile aḫşam üzeri bâb-ı 'âlî civârında kâ'in kâr-gîr maḫzene vaz' u ḫıfz êtdirilmek ḫâ'ide-i ḫadîmeden olmaĝla selef-i çâkerî zamânında şeref-baḫş-ı şudûr olan huḫûḫ-ı hümayûn-ı şâhânenin cümlesi re'is efendi kullarına teslim ile ḫâ'ide-i ḫadîme üzere zıkr olunan şandûĝa vaz' birle maḫzene ḫıfz êtdirilmiş olduĝu ma'lûm-ı 'âlileri buyurulduĝda emr ü fermân şevketlü kerâmetlü mehâbetlü kudretlü velî-nî'metim efendim pâdişâhım ḫâzretleriniñdir.

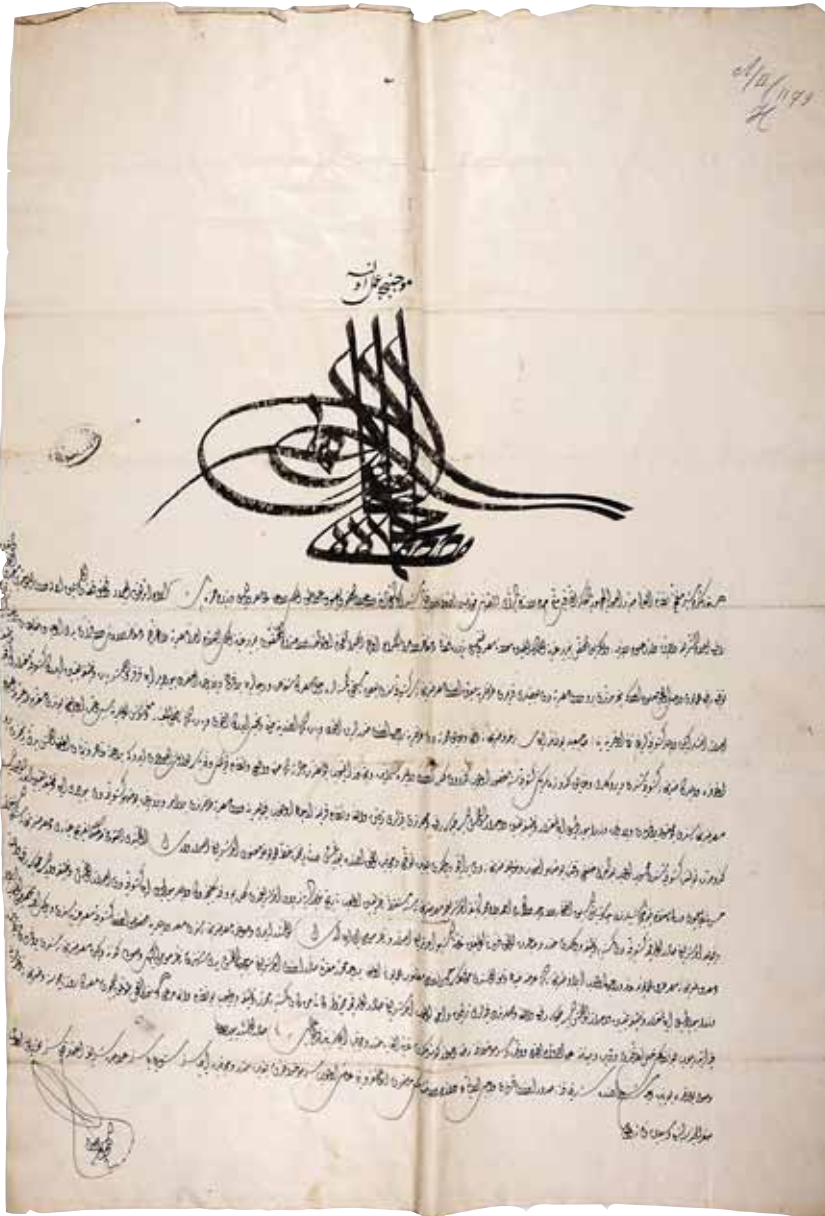

Ek 1: III. Selim'in kesilmiş *hatt-ı hümayun*'u (BOA.HAT 34/1627).

انبوتقریر حوججی تنظیم اولند

Ek 2: IV. Mustafa'nın kesilmiş *hatt-ı hümayun*'u (BOA.HAT 1363/53776).

HATT-I HÜMAYUNLAR

Ek 3: III. Mustafa'nın fermanı *uvvanına hatt-ı hümayun'u* (BOA.A.DVN.MSR 5/25).

(1181)
170

نیم وز برم بو غلط قلیجی صافدی اوج درت دفعه عرضی ابدیر اولدی
 برنتجه و بریدی مخلصه فاضلی قاشور بوتسه و بوده لر قاشور قانلا
 نچو ایه او بیله حکم ایدوب قطع نزاع اوله محمدنم در کنار ایدوب نجه
 ایه ونجه کور لور ایه عرض ایه سنز و خادم او غلی شقی نیک کنفی
 تحقیق اولدقه قتل نه بشارت اولنه استانه ده صاحب اولنم کیمدر
 از جنسی المیوب غلام ایه سنز ترکانه اغلی جبار اولنه الزام ایدر
 او مقدار قچی ندیم نیک اوزر و بایش زبوره سوبلشنم ایلنم
 و معاً بوسه توجه ایه بونم ایشدر

Ek 4: III. Mustafa'nın beyaz üzerine hatt-ı hümayun'u (BOA.A.AMD 16/25).

119

نم و نیم
 خصوصاً
 عمل و نظایر
 کورسسی
 و فوی اوزره
 بادشاه
 کورسسی
 و فوی اوزره
 کورسسی
 و فوی اوزره

شوکلر کراملو مهاتلو قدرتلو ولفتم اندم
 بیاض اوزرینه شرفخانه صدور اولون خطها یون شوکتونلرزه بوکون بدیلجه چیلوب هرشی بیاض اولوب
 باغلر بایلجه دیرکری انارت بولمغله بو انارده اکثر قاسم ایوبی قیبر اولور فاصد بعضاً بر قاع کون
 و بعضاً بر قاع کون صکره جه بر طاق سفای اقدوز و قوه دزدون کلمسی سید با بقدره قانما مامل اولم
 هنوز ذخایر سفایندن قوه دزدون قاسم ایوبی قیبر اولور سفایندن قوه دزدون باغلر بر ایلیجه اولوب
 واقع حال اولر فغنه بناء فی الحقیقه بدیلجه جقدر قری اصابت و کرامت اولمغله باغ ایکی بابت اولمقدن ناشی
 بر نیمی بری سیزاره و نیمی دیکری اوزرایکی باره به اولون اوزره نریغ و بر بیلدی وان تا الله تعالی
 نیه بوزن صکره اطراف و انکادون کیمیلر کلمسی مامل اولمغله باغ خصوصه زحمت چکلمه چکی و بر عدد
 اسیر کیمیلری روم کازلی قزم کونور مشردیوسموج شاهانری اولمغله قیما بعد روم کازلی کیمیلر
 دخی اولور ایسملانی کیمز و کازلی قلیل اوله دیوزمان همایونلری بولوش بوزن اقدیم بر قطعه
 اسیر سفینه سی فوزنه به تصادف ایدوب قزم صورته اخذ اولمقدن کجه اسیر بولوب ایسملانی
 تحقیق اولنه مشدی لکن اوتون برو کوه نلک اسیر اولوب صاعنی ممنوعان اولمغله کوه دت
 اسیر ای اولمقدن و اکثر اوز سفوله سی اسیر ای اولمغله اگر مجموع اولون اسیر ای سفینه سنلک قزم صورته
 طوق اولمقدن صحیح اسیر فوزنه سبیلجه اول صورته دوشن لاز اسیر ای سفینه لریزن اولمقدن قضا ایدم چکی
 و نفس الامروه کیمچی زره سنلک کوه دن اولمقدن صورته مقصنای دیمی هر قدر عیابا دن ایدم دخی
 امنیت جان ترا و طامغله قبولان پاشا قولرینه نوکد بوردی بحیرا اولوب قیما بعد روم طامغله سنلک
 کیم صایحی اولنلرک کیمیلر طامغله ری قضا اون بش نو اولور شی کاز و اونی مسلمان اولون مثللو
 بو خصوصه دایم و بر بولوب تحت نظاره ادخالده فراید کیمزه اولمغله خط شریف شهر ایدیلرزه انارده
 بوردن قی خصوص زبورک ضابطه قریه ادخاله خصوص قبولان پاشا قولرینه بازله جی بوردیلرزه
 تا کید و مشارک الهلک قیابان حال جیلرخی کونور و ب بو خصوصه وقت طامغله قیما اولمقدن جی
 کارخانه سنه اقتضا ایدن کراسته نلک مقدماتی بیلری کوروش اولمغله مستحالی کیمین کرا و اوزر قی
 اصدار و ارسال اولنه جی معلوم همایونلری بوردیلرزه اروزمان حضرت ممل الاوردن

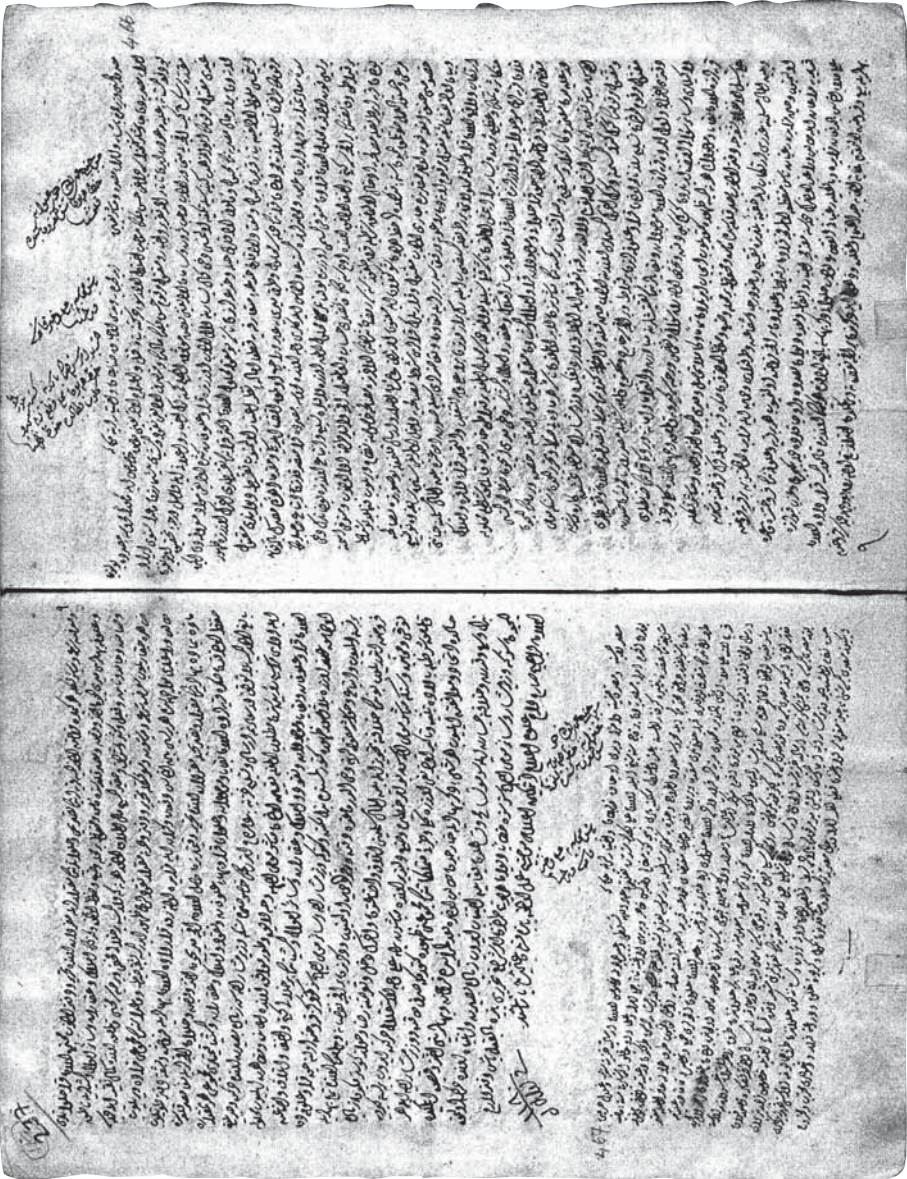
Ek 5: I. Abdülhamid'in telhis üzerine hatt-ı hümayun'u (BOA.A.AMD 20/14).

Ek 6: III. Selim'in arzuhâl üzerine hatt-ı hümayun'u (BOA.A.DVN.MSR 13/3).

Ek 7: Hatt-ı hümayun' u kesik olan bir ferman (BOA.C.ML 236/9885).

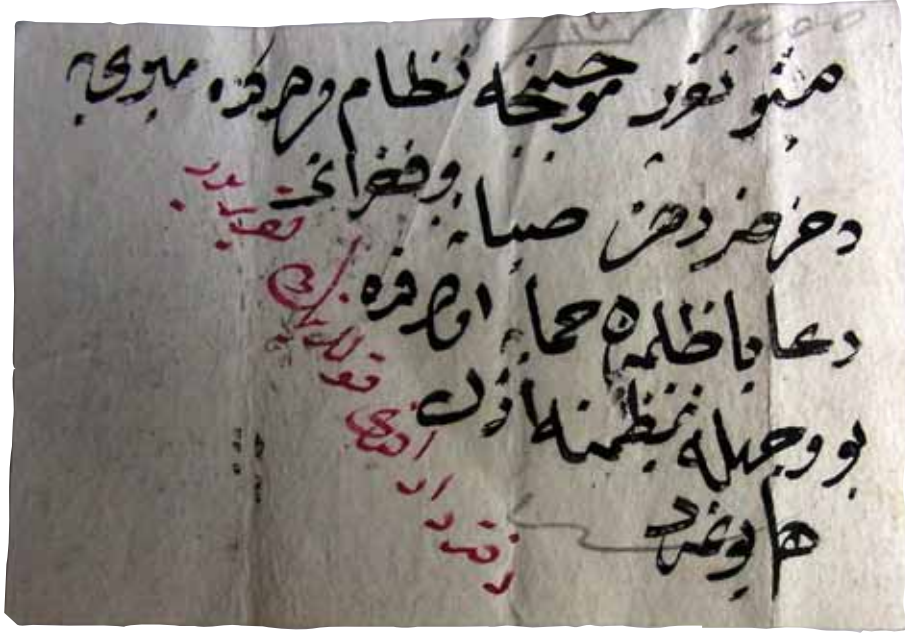
Ek 8: Mühlimme defteri'nde hatt-t-himayun'un kesilmesi kaydı
(BOA.A.DVNS.MSR.MHM.d 8 s. 236-37, hk.466).

سابقاً در سعادت الشریفاً علیاً ولوب مرده اقامت اوزده اولیاً جوهر خایه جانب مسردن مقدراً همین نشان کار معانی
اورینده نیا حاله مرحومه معیار قانون اولیه دق معاش نقیبی باند خط هابون شوکتفزون شوکتفزون در اوله صحره خایه نینت
ولی بود لیبی و بلاد فرمان عوانه و زوار نامه برشمه احداث اولفامق اوزده مقدراً نظام و برشتن اولرینجی جیندن الحاله هذه مصر
ضریخانه سندن و با خود من افرندن معاش نقیبینه محذوم شوکتفزون افضتاکم تقریر اجه اهدام اولمق باندیه فزان عیالدری مسعودینه
نیا، بلین محاسبه دن هر یک اولرینجی اوزده مشارایه جوهر خایه مقدراً سنان طغوز ستمه جاده اولرینده شرفاً قه عدود
اولیاً خط هابون عیال تقفزون مشیخه فاهر مسرفز بقسندن یومیه بشوید یاره نقیبین اولرینجی نامق جوان هابون طرفندن و برکت
علم و غیره فایده معین و الطالعه هذه افا و مشارایه لیک یومیه ستمه اجه اداره امور لری اوله مریندن بهر حال مدار معاش نینت
نوبسی مرتبه وجوبه اولوب تنظیمی محسومنه ایزده حقه لری نقیبی اجه نیا اولجا نیره بریندن نقیبین معاش لری اوله لایق
ولاده عظام مسرف حقایق طرفندن احوال اولوب منع بها اولیاً ضریخانه مسرفاً نقیبین نقیبین لایرا اولمق مقدراً بلاد
بود لری اجه ضریخانه ستمه قانقندن محدثات اولماق نظام و شرایط ضریخانه دن ابروکی و یوب یاره امر عالی مدارای اجه
نقیبی محسومنه شرایط سابقه سنه سنانی اولمق نقیبی معلوم اولرده بورد لری مشارایه معین اولیاً سابقه لایرا یومیه بشوید
یاره مدار معاشندن ماعدا فزاید افره مقبس و امثال اولماق اوزده مسرف ضریخانه قانقندن یومیه بشوید یاره معاش نقیبین
یومیه لری یاره به ابلوغ اینه شریقی محسومنی موافق و عیالیه لری بود یوب یاره امر و فزون اولرینده سنان اولرینده نظام حقیق

صحنه یازده لری
بالا عتق بر جا کرا...
مشارایه سابقین لایرا یومیه بشوید یوب یاره مدار معاشندن ماعدا فزاید افره مقبس و امثال اولماق اوزده
مسرف ضریخانه قانقندن یومیه بشوید یوب یاره معاش دخی ضم و نقیبین اولوب یومیه لیک با اولیاً به ابلوغ اولرینده
اوزده مسرف لری سانه خطا با جوان هابون طرفندن افضتاکم کونیا امر لری خبر و بلین محاسبه به علم و خبر
اعطای اولمق باند فزان عیال سعادت اولرینده سلطانم حضرت نکرتم

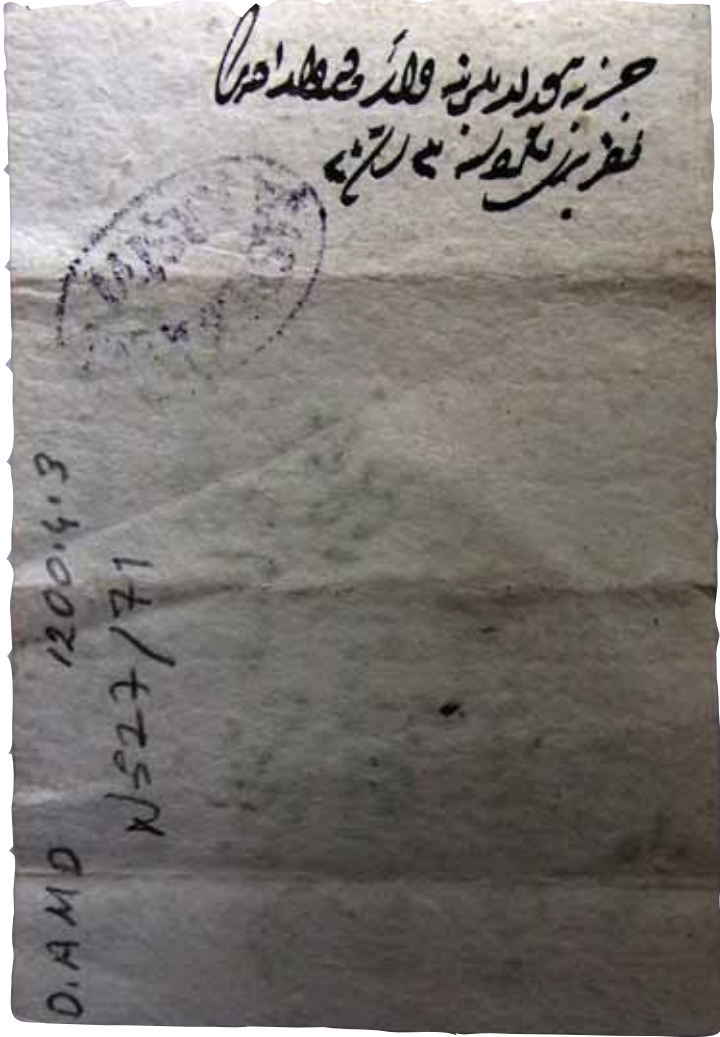
نقیبی خایه لایرا یومیه بشوید یوب یاره
لری نقیبی خایه لایرا یومیه بشوید یوب یاره
صحنه یازده لری

Ek 9: Hatt-ı hümayun'u kesik olan bir takrir (BOA.A.DVN.MSR.7/27-1).

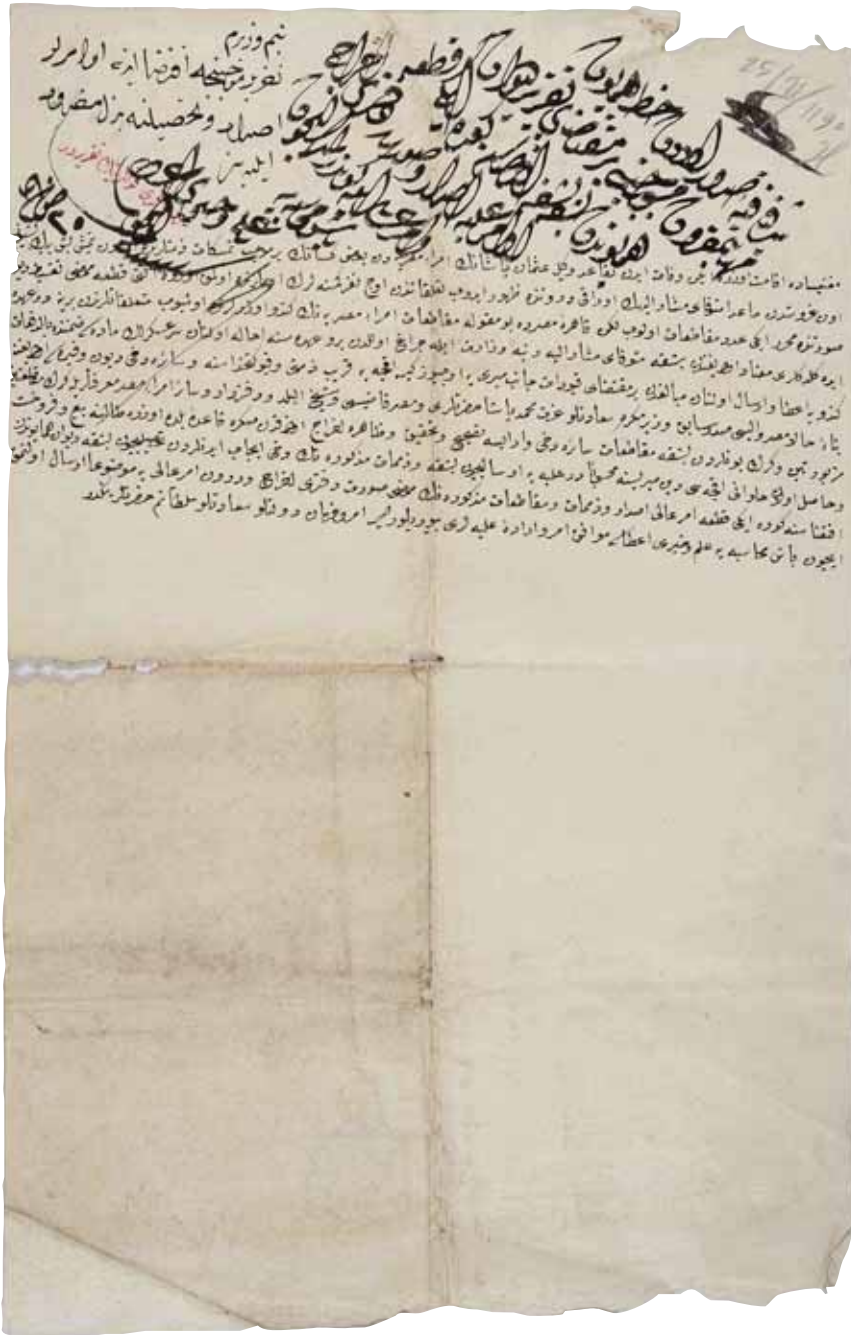

Ek 10: I. Abdülhamid'in defterdar *takrir*'i üzerinden kesilmiş *batt-ı hümayun*'u (BOA.A.AMD 27/71).

HATT-I HÜMAYUNLAR

Ek 11: I. Abdülhamid'in kesilmiş *batt-ı hümayun*'unun arka tarafı (BOA.A.AMD 27/71).

Ek 12: I. Abdülhamid'in defterdar *takrir*'i üzerinden kesilmemiş *hatt-ı hümayun*'u (BOA.A.DVN.MSR 7/8).

Mixed Dynamism of Relief in the Late Ottoman Empire: The Historical Actualities of Fundraising Campaigns*

Shin Sasaki**

Osmanlı Modernleşme Sürecinde Yardım ve Refah Faaliyetlerinin Karmaşık Dinamizmi: Tarihi Gerçeklik Bakımından İane Toplama Faaliyetleri

Öz ■ Bu makalenin amacı Osmanlı modernleşme sürecinde, özellikle ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısından itibaren ortaya çıkmaya başlayan yardım ve refah faaliyetlerinin karmaşık durumunu ve üzerinde cereyan ettiği söylemler ve eylemlerin bazılarını tetkik etmektir. Makalenin analitik çerçevesini ortaya koyan birinci bölüm “karmaşık refah ekonomisi” teorisinin çeşitli şekillerinden biri olarak “yardım ve refahın karmaşık dinamizmi” teorisini ortaya koyar. İkinci bölüm 1860larda Osmanlı İmparatorluğu’nda gazeteler ve dergiler vasıtasıyla düzenlenen bazı iane toplama faaliyetlerini ele alır ve Osmanlı modernleşmesi bağlamında yardımın karmaşık şartlarının içinden doğan yeni yardım şekillerini tartışır.

Anahtar kelimeler: Yardım, Refah, Karşılıklı Yardım, İane Toplama Faaliyetleri, Hocapaşa Yangını, Girit Meselesi

I. Mixed Dynamism of Relief

The Mixed Economy of Welfare and the Mixed Dynamism of Relief

At first it is useful to look at the idea of the mixed economy of welfare, promoted by historians of the British Empire, as a starting point for investigating the forms of relief under Ottoman modernization. Generally, the three elements

* An earlier version of this paper was first published in Japanese, “Mixed Dynamism of Relief in the Late Ottoman Empire: Historical Actualities of Fundraising Campaigns,” *Journal of Historical Studies* (Rekishigaku Kenkyu), 933 (2015), pp. 13-22, 77. This work was supported by JPSP KAKENHI Grant Number 15K16848.

** Seikei University.

that composed the mixed economy of welfare are broadly referred as: 1) Official aid where the main actors in relief are rulers, the government, and local authorities. 2) Mutual aid where the actors are various groups and communities both large and small formed by region, social status, religious beliefs, and occupation. 3) Private aid or self-help which aims for personal relief with the individual as the smallest unit. What should be noted here is that these three elements are not mutually exclusive. They do not form a sort of fixed hierarchy, and they do not produce a linear development in time from self-help to mutual and from there to official aid. If anything, public debate and relief efforts expand their fields in a composite and mixed manner in a particular silhouette of welfare determined by the era and region of its formation.¹

In presenting a rough sketch of the debate on “the mixed economy of welfare,” the three factors shaping the composite circumstances of relief which are focused on in this paper may be particularly helpful. However, rather than recycling them uncritically, some fine-tuning of the concepts involved in the debate on the mixed economy of welfare, elaborated in the context of Western and European historical research, will be required in order to describe the Ottoman case while following the contours of the modern historical debate. In fact, it is indisputable that the term “the mixed economy of welfare” implies a kind of difficulty. In particular, the term “welfare” unavoidably carries a sense of modernity, of the contemporary, which is almost impossible to avoid. For this reason, rather than “welfare,” this paper makes frequent use of the term “relief,” a word more neutral in its overtones relating to modernity and historicity. Within this framework the phrase “mixed dynamism” seems also more commensurable rather than “mixed economy” in describing the nature and circumstances of the composite nature of relief. So, let us reaffirm that the adoption of this terminology in the present paper on the “mixed dynamism” of relief is an attempt to examine these topics in their specific Ottoman context.

The Various Aspects of Relief

Can we assume that if we sort out research trends on mixed dynamism of relief in modern Ottoman history all relevant issues will become visible? First, let us examine the research trends on official aid in the Ottoman context. One of the

1 Minoru Takada, “International Comparative History of ‘Mixed Economy of Welfare’,” Minoru Takada and Tomoyo Nakano (eds.), *Welfare* (Kyoto: Minerva Shobo, 2012), pp. 1-23 (in Japanese).

earliest researchers on the process of the formation of the welfare state and social state in the late Ottoman era was Nadir Özbek, who still leads the field today. In particular, his *Social State in the Ottoman Empire* is a tour de force which makes extensive use not only of the administrative archives, but also of a wide range of periodicals such as newspapers, magazines and annuals to give a multifaceted picture of the formation of the “social state” in the late Ottoman Empire. This work also offers outstanding material for thinking on the age of Abdülhamid II (r. 1876-1909), the sultan who realized an autocratic regime in his thirty-year reign from the late nineteenth century into the twentieth.² However, as the book’s title suggests, the “modern” Ottoman Empire’s terminal point was from the start configured into the welfare state and social state (and also into its system for waging the twentieth-century total war). Furthermore, it is impossible to deny the strong concomitant feeling that the book’s arguments constitute what one should term a “history of the development of official aid,” with the state acting as the protagonist. At any rate, the work displays a general tendency to reduce the various aspects of Ottoman-era relief—which one should expect to have a multifaceted, organic and mixed character—to the monarch’s intentions—that is to say, the political designs of Abdülhamid II as he attempted to maintain the legitimacy of a despotic regime by posing in the image of the monarch as a benevolent patriarch. The concept of the mixed dynamism of relief becomes difficult to discern in the book’s arguments on this aspect of official aid within the context of the welfare *state* theory.

Next, let us turn our attention to the trends in research on self-help. Yuval Ben-Bassat’s recent work *Petitioning the Sultan* comprehensively analyses petitions (*arzuhâl*) made to the authorities by local residents in the Ottoman Palestine from the late nineteenth century into the twentieth.³ In general, these petitions have a character of what one should term self-help in order to gain access to official aid, or self-help in order to create linkages with official aid. No form of documentation other than these petitions and requests record the statements made in order to achieve their aims. In this sense, this research on petitions throws light on the mixed relationships between self-help and official aid, reaffirming the importance of focusing on the interrelationships between the various factors of mixed dynamism of relief. Another point one should note about this

2 Nadir Özbek, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Sosyal Devlet: Siyaset, İktidar ve Meşruiyet (1876-1914)* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2002).

3 Yuval Ben-Bassat, *Petitioning the Sultan: Protests and Justice in the Late Ottoman Palestine* (London / New York: I. B. Tauris, 2013).

work is its emphasis on the interrelations between the development of transport and communication means to the qualitative and quantitative changes in the petition system during the late Ottoman period. During the modernization of the military system during the Crimean War (1853-56) dense telegraph lines and postal system were established from the mid-nineteenth century onwards networking the whole country. At a single swoop, post and telegraph dramatically broadened access to the petition system, in contrast to the system which hitherto required bringing documents in person to government offices.

Thus, technological progress in the means of transport and communication diversified the available means for transmitting, sharing and storing information. However, what is more important in this regard is the upsurge in the publication of newspapers and magazines in the Ottoman Empire in the 1860s, especially those in Ottoman Turkish. Not only did they offer coverage of the various aspects of relief occurring in the late Ottoman era; they also became a forum for debate on the rationality and legitimacy of relief. These debates in turn fuelled further discussion on the topic, which on the ground spurred people onto further action – in turn fanning further debate; this cycle is demonstrated in the newspapers. In thinking about the nature of relief in the late Ottoman Empire thus it is necessary to take a serious, sustained look at the technological innovations and specifically the appearance of the new public arena of newspapers and magazines, which facilitated the circulation of debate and action.

Mutual Aid in the Late Ottoman Era

What, then, can be said of mutual aid – the third component, along with self-help and official aid, of the mixed dynamism of relief? The fact is that mutual aid is the area of research in this field in which late Ottoman historical studies have lagged behind the most. The only possible cause of this is a one-track vision of history, in which official aid forms the main axis of the process of formation of the welfare state whereby subsuming or eliminating discussions on other various forms of relief. In order to discuss the full aspect of relief in a mixed dynamism, it is necessary to carefully unravel the composite circumstances of relief, while relativizing this kind of “history of the development of official aid.”

There are two current researchers who have developed suggestive theses on this point. One is Amy Singer. Her recent work *Charity in Islamic Societies*

focuses on the multifarious nature of charity and good deeds in Islamic society.⁴ By drawing on the theory of the mixed economy of welfare and working from a standpoint of the “mixed economy of charity,” her work questions the one-track historical view in which the protagonist of relief transits from the individual and family to the modern welfare state. It also focuses on the way in which multiple actors – individuals, families, the state and also non-state entities – perform their roles in relief driven by a wide range of motives. Focusing on the arena which the mixed dynamism of relief brings about; Singer’s work shares a common approach with this paper. However, while her work seeks examples mainly in *sadaqa* (voluntary donations), *zakat* (obligatory donations) and *waqf* (Islamic charitable institutions), in which the individual Muslim is the protagonist, the current paper focuses on the fundraising activities in newspapers.

The second example is Yaron Ayalon’s work *Natural Disasters in the Ottoman Empire* that surveys natural disasters diachronically from the rise of the Ottoman Empire at the end of the thirteenth century right through its demise in the early twentieth century.⁵ Using the techniques employed by (global) history of environmental and natural-disasters Ayalon’s work attempts a novel description of the course of Ottoman history. At the same time the work devotes a chapter each to the official aid provided by the Ottoman state, mutual aid as developed by local communities based on the various *millet*s (religious communities), and the self-help achieved by individuals under the extreme conditions of natural disaster. Although relief and welfare do not take centre stage in this work, the scope of it suggests significant possibilities for a re-examination of the overall panorama for the three factors of the mixed dynamism of relief.

Among Japanese scholars doing research on Ottoman history, Jun Akiba, looking at the late Ottoman welfare state from a comparative social and educational history perspective takes the charity fundraising activities into account which flourished in the mid-nineteenth century without forgetting the mutual aid aspect.⁶ However, this work too is written from the perspective of the “history

4 Amy Singer, *Charity in Islamic Societies* (Cambridge: Cambridge University Press, 2008).

5 Yaron Ayalon, *Natural Disasters in the Ottoman Empire: Plague, Famine, and Other Misfortunes* (Cambridge: Cambridge University Press, 2015).

6 Jun Akiba, “The Formation of the Modern Ottoman State and Education, Welfare and Charity”, Teruyuki Hirota, Nobuya Hashimoto and Akira Iwashita (eds.), *The Welfare State and Education: Toward New Developments in Comparative Social and Educational History* (Kyoto: Showa-do, 2014), pp. 141-157 (in Japanese).

of the development of official aid.” It should be mentioned that while some of my own works centre around the fundraising developed by the privately-owned Ottoman Turkish newspapers in the second half of the nineteenth century that share some aspects of Akiba’s paper—these could not develop an inclusive position in regard to the novel nature of mutual aid for fundraising in the mixed dynamism of relief.⁷

Looking at the above trends and concerns in the research, this paper focuses in particular on the aspect of mutual aid. This will help, though only partially, to gain a closer understanding of the mixed dynamism of relief in the late Ottoman Empire. In concrete terms, it treats the fundraising activities developed on the pages of the burgeoning Ottoman press in the second half of the nineteenth century, searching for the position of fundraising as mutual aid in the mixed dynamism of relief. Also, in the composite circumstances of such relief, the novel nature of mutual aid is explored, where we trace the process of action on relief. In doing so, we wish to remain aware that the newspapers and magazines did not content themselves with simply covering relief activities; they also sometimes took the initiative and became actors in fundraising themselves. Put in terms of theory on source documentation, the newspapers should not be read merely as an archival source of information on fundraising; the newspapers themselves were an actor in the circular process of debate and action on relief, and in that sense the newspaper pages constitute a “historical arena.” It is with this awareness that we approach these newspapers as historical sources.

II. The Arena of Relief

From the Scene of the Hocapaşa Great Fire

Istanbul, capital of the Ottoman Empire from the mid-fifteenth century, was a city of densely packed wooden buildings interspersed with narrow lanes. The design of the urban space left it exceptionally vulnerable to fires. Overcrowding

7 Shin Sasaki, “The Formation of Young Ottomans Movement and the Cretan Problem: Fundraising Campaign of the Newspaper *Muhbir*”, *Journal of Asian and African Studies*, 79 (2010), pp. 73-93 (in Japanese); Shin Sasaki, *The Road to Ottoman Constitutional Government* (Tokyo: University of Tokyo Press, 2014), esp. chap. 1 (in Japanese); Shin Sasaki, “The Emergence of Journalism and the Formation of a Readership: From the Late Ottoman Experience,” Jun Akiba and Nobuya Hashimoto (eds.), *A Social History of Education in the Modern Islamic Areas: The Outlook from the Ottoman Empire* (Kyoto: Showa-do, 2014), pp. 113-137 (in Japanese).

became worse especially from the eighteenth century onwards, aided by an influx of immigrants from the provinces. This made the damage even greater once a fire broke out. Although the authorities encouraged road-widening and building in stone. However, given the relative ease of reconstructing wooden buildings, they turned a blind eye to it after each fire, thus creating a vicious cycle in which fire-prevention measures could make no progress.⁸ The event that decisively changed the situation was the great fire of 1865, discussed below. As it started in the major Istanbul market, Hocapaşa, it is known in history as “The Hocapaşa Fire” (*Hocapaşa Yangını*), or because of the waste area it affected as “The Great Fire” (*Harik-i Kebîr*). This was the first major fire to receive extensive coverage in the Ottoman press. Perhaps this extensive press coverage and public opinion was the reason why the fire occasioned the progress of urban development and fire-prevention policy in Istanbul, followed by the appearance of new forms of relief in the late Ottoman period. Before thinking further on this point in more detail, let us first look at the coverage of the events in contemporary newspapers.

The following publications were the main Ottoman Turkish newspapers of Istanbul during this period: the official newspaper *Takvîm-i Vekâyi'*; the semi-official *Rûznâme-i Ceride-i Havâdis* (*Rûznâme*); and the privately-owned newspapers *Tercümân-ı Ahvâl* and *Tasvîr-i Efkâr*. The *Rûznâme* came out five days a week, with Fridays and Sundays off; *Tercümân-ı Ahvâl* and *Tasvîr-i Efkâr* came out three times a week. Publication of the official newspaper *Takvîm-i Vekâyi'*, on the other hand, was limited to once a week, limiting its newsworthiness vis-a-vis the other papers. However, weekly publication had the benefit of allowing the official newspaper to run a week's worth of events in a compiled form, and gave it the time to cover stories in detail and edit them properly. Let us thus first draw on articles from this official newspaper to trace the particulars of the Hocapaşa Great Fire.

According to issue No. 815 (19 September 1865) of the newspaper, late at night on Wednesday the 16th of Rebi'ül-âhır 1282AH (7 September 1865), fire broke out in the Hocapaşa district and spread south, fanned by a strong wind that was blowing that night, burning areas such as Cağaloğlu and Sedefçiler. The fire

8 The two publications below reference further information on major Istanbul fires during the Ottoman period: Mustafa Cezar, “Osmanlı Devrinde İstanbul Yapılarında Tahribat Yapan Yangınlar ve Tabii Âfetler”, *Türk San'atı Tarihi*, 1 (1963), pp. 327-414; Kemalettin Kuzucu, “Osmanlı Başkentinde Büyük Yangınlar ve Toplumsal Etkileri,” *Osmanlı* (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999), V, pp. 687-699.

did not abate until the following evening spreading straight south and then west, hitting areas like Kadırga, Kumkapı and Nişanca; burning down the Sultanahmet district bordering Topkapı Palace and its surroundings.⁹ The fire is estimated to have destroyed 7,000 to 8,000 houses, along with fourteen mosques, three caravanserais, seven public baths, two detached palaces and twenty mansions.¹⁰

Meanwhile, the same issue of the official newspaper announced the formation of a “committee” for the relief of the fire victims, to be set up within the government and headed by the Foreign Minister Âli Paşa (1815-71), who was a leading politician of the Tanzimat period.¹¹ The report on the setting up of the Relief Committee also proclaimed that fundraising would commence under the Committee’s leadership, stating that “financial contributions” (*mu’avenet-i nakdiyye*) towards “our fellow countrymen suffering the trials and tribulations of the fire” (*âteş-i fakr ü ıztırâbda sûzân olan vatandaşlarımız*) were a “religious and humanitarian duty” (*ferîza-i diyânet ve insâniyyet*) for “patriotic and generous gentlemen” (*ashâb-ı hamîyyet ve mürüvvet*) who had had the good fortune to escape damage from the fire. The newspaper announced that government officials could donate to the offices they were affiliated with, whereas private subjects could do so to the nearest government office. There, their names, titles or occupations, and the sums they had raised would be recorded in a register (*defter*) and they would be given a receipt. The contents of the registers would then be publicized in “announcements and newspapers” (*cerîdeler ve gazeteler*).¹² We can see here how the Committee was paying attention to the issue of preserving transparency in the flow of money that the fundraising process necessitates. Also, the same issue of the official newspaper carries a list of contributions by the incumbent grand vizier Fuad Paşa (1815-69) and other members of the Relief Committee, who had taken the initiative in offering funds.¹³ In addition to the grand vizier Fuad Paşa’s donation of 80,000 kuruş, the newspaper notes the funds raised by a total of thirteen high-ranking government officials, including the head of the Relief Committee, Ali Paşa (75,000 kuruş); and the president of the Supreme Council

9 *Takvîm-i Vekâyi’* (TV), no. 815 (27 Rebî’ü’l-âhır 1282 / 19 September 1865), p. 2.

10 Kuzucu, “Osmanlı Başkentinde Büyük Yangınlar ve Toplumsal Etkileri”, p. 696.

11 TV, no. 815, p. 2.

12 TV, no. 815, p. 2.

13 “Bu kerre vukû’-bulan harîkde muhterik olanlardan muhtâcîn sınıfına i’âne olmak üzere gerek taraf-ı eşref-i hazret-i sadâretpenâhîden ve gerek teşkil buyurulan komisyon cânib-i âlisinden i’tâ buyurulan mebâligîn defteridir”, TV, no. 815, pp. 2-3.

of Judicial Ordinances (*Meclis-i Valâ-yı Abkâm-ı Adliyye*), Kâmil Paşa (75,000 kuruş). The total fund raised was mentioned in this list as 612,000 kuruş; the newspapers of the time were sold for 1 kuruş a copy.

After this, the other newspapers followed the official newspaper's lead in running lists of donors. The Porte had, after all, taken the initiative in initiating the fundraising campaign, in which politicians and high-ranking officials were prominent, along with central and regional government officials. Listings included members of the Supreme Council of Judicial Ordinances – the Porte's supreme decision-making body at the time – chamberlains of the private apartment of the Palace (*Mâbeyn-i Hümayûn*), *şeyhülislâm* and *kazaskers*, along with prominent ulama, judges, military commanders and members of foreign delegations in Istanbul. Among the high-ranking officials and foreign diplomats, donations made by husbands and wives as couples crop up here and there in the lists. It also bears mention that, reflecting the multinational and multi-confessional makeup of the Ottoman Empire, there are not infrequent instances of fundraising efforts by non-Muslims as well as Muslims in these lists. Istanbul's Kumkapı district, home to the seat of the Armenian Patriarch, hosted a large Armenian population, and Armenians were noticeable in the fundraising carried out by non-Muslim communities.¹⁴ Sultan Abdülaziz (r. 1861-76), immediately after the outbreak of the fire also announced the prompt disbursement of monetary aid. Nor was that all; a further 1,000,000 kuruş was donated to the Relief Committee, along with a contribution of 150,000 kuruş contributed by the empress dowager Pertevniyâl under the same rubric of "imperial grants" (*atiyye-i 'aliyye*).¹⁵ The way in which Abdülhamid II undertook charity work as a monarch deploying imperial grants is well known through the research undertaken by Nadir Özbek,¹⁶ but what we should note here is that this approach had already been adopted since the Tanzimat period, and in addition we should also note that this form of benevolence on the part of the monarch and the court had hitherto been widely publicized by newspapers to the public. Issue 817 (12 October 1865) of the official newspaper, published about a month after the outbreak of the fire, announced that

14 "Harîk i'ânesi defterlerinden on yedinci defterdir", TV, no. 821 (26 Cemâziye'l-âhır 1282 / 16 November 1865), p. 2.

15 TV, no. 815, p. 2; TV, no. 817 (21 Cemâziye'l-âhır 1282 / 12 October 1865), pp. 1-2; cf. "Matbû'ât müdiri cânibinden neşr olunmak üzere vürüd eden varakanın sûretidir", *Tasvîr-i Efkar* (TE), no. 335 (12 Cemâziye'l-evvel 1282 / 3 October 1865), p. 1.

16 Özbek, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyal Devlet*.

fundraising would cease on November 5. However, in issue 820 (8 November 1865), it was announced that the deadline for donations would be extended for one month to accommodate donors from the provinces who still wished to make contributions.¹⁷ Fundraising for the Hocapaşa Great Fire accordingly lasted exactly three months, from early September to early December of 1865. Listings of donors were still run in the newspapers even after donations had closed, and the total sum of funds raised ran to 5,865,529 kuruş.¹⁸

Reportage and Relief

The coverage of the Hocapaşa Great Fire reflected the character and stance of the various newspapers which covered it. For example, *Tasvîr-i Efkâr* – a pioneer among the privately owned Ottoman Turkish newspapers, in publication since 1862 – stated in its initial report, printed the day after the outbreak of the fire, that:

This fire is not outdone by the Cibali fire of '42 [1242AH; 1826/27] or the Hocapaşa fire of '46 [1246AH; 1830/31]. It has not been one of our sad duties to report a fire of this magnitude since privately owned newspapers appeared in our country.¹⁹

Foreign-language newspapers and newspapers by non-Muslim subjects were already being published in the Ottoman Empire by the first half of the nineteenth century. The official newspaper *Takvîm-i Vekâyi'* commenced publication in 1831. However, the true dawn of privately owned Ottoman Turkish newspapers had to wait until the 1860s, following the Crimean War.²⁰ Taking this

17 *TV*, no. 817, pp. 1-2; "Neşr olunmak üzere Matbû'ât Kalemî'nden mevrûd varakadır", *TV*, no. 820 (18 Cemâziye'l-âhır 1282 / 8 November 1865), p. 2.

18 The official newspaper published more detailed lists of donors and donations than other newspapers, and such listings can be confirmed right through to issue No. 859 (3 September 1866), a year after the fire. "Harîk i'ânesine dâ'ir defâtir-i bakiyyeden elli birinci defter ber-vech-i zîr beyân olundu", *TV*, no. 859 (22 Rebî'ü'l-âhır 1283 / 3 September 1866), pp. 1-2.

19 Transcription: "Bu harîk kırk iki ve kırk altıda zuhûr etmiş olan Cibali ve Hocapaşa yangınlarına mu'âdil 'add olunuyor. Mülkümüzde gayr-i resmî gazeteler zuhûrundan-berü bu kadar cesîm bir harîkin i'lânı hidmet-i elîmesinde bulunmamışdır", *TE*, no. 328 (16 Rebî'ü'l-âhır 1282 / 8 September 1865), p. 1. Throughout the Ottoman era, the old Istanbul market areas of Cibali and Hocapaşa were known for the fires which broke out there.

20 Sasaki, "The Emergence of Journalism and the Formation of a Readership," pp. 113-123.

historical background into account, the importance of how the approach to covering these terrible scenes of fire in the period before the flourishing of Ottoman journalism differed from what was to come after is underscored by the *Tasvîr-i Efkâr* article quoted above. The importance of this difference in approach shall be further explored in the latter part of this paper.

Meanwhile, *Rûznâme* – a revived version from the first half of the 1860s of the semi-official newspaper *Cerîde-i Havâdis* that first came out in 1840 – was in an entirely different set of circumstances from the other newspapers that reported about the Hocapaşa Great Fire. Its publishing office was in Cağaloğlu, one of the areas hit by the fire, and was burned down by it. Issue 236 (9 September 1865) of the paper explained that it had been impossible to publish the day before due to the loss of its press, and that its current issue had had to be reduced from its customary four pages to one. It also informed its readers of the temporary location of the newspaper in a new publishing and sales office.²¹ Issue 242 (18 September 1865) warned regular subscribers that some of their records had been lost, and informed them about the difficulty distribution and subscriptions in the wake of the fire.²² In covering the Hocapaşa Great Fire, *Rûznâme* literally ended up on the scene of the story. Even so, as a veteran among Ottoman Turkish privately owned newspapers, *Rûznâme* had for some years cultivated its own distinctive character in terms of investigative journalism and editorial prowess. It looked more independent as it delivered a multifaceted coverage of developments non-existent in other newspapers. For example, its article on the fire in its 236th issue, quoted above, was the first on-the-scene coverage of the outbreak of the fire, and it ran a strongly worded opinion on how, if anything, “on this point we have to be grateful” (*bu bâbda müteşekkir olmalıdır*) that the fire had wiped out a number of hotbeds of the cholera that had run rampant through the city before the disaster. *Rûznâme* ran stories on how the corpses of dogs and cats produced by the disaster were, along with their ordure, adversely affecting the environment of the urban and harbour districts, yet at the same time informed its readers of how feline victims who had escaped from the ordeal of the fire were assembling around *medreses*, leaving people troubled about how to handle them, and how to take care of them.²³

21 *Rûznâme-i Cerîde-i Havâdis* (RCH), no. 236 (17 Rebî'ü'l-âhır 1282 / 9 September 1865), p. 1.

22 RCH, no. 242 (26 Rebî'ü'l-âhır 1282 / 18 September 1865), p. 4.

23 RCH, no. 247 (2 Cemâziye'l-evvel 1282 / 23 September 1865), p. 1; “Mahmûdpaşa medresesi ahâlîsi tarafından gelen varakadır”, RCH, no. 252 (10 Cemâziye'l-evvel 1282 / 1 October 1865), p. 2

A fuller picture of the total damage emerged about a month after the outbreak of the fire. All of the newspapers gave coverage to the government's reconstruction plan; at the same time, they also started to offer suggestions about the reconstruction, published in the form of editorials, readers' letters and the like. Using its own sources and distinctive layout, the semi-official *Rûznâme* started to debate the policy on reconstruction in a proactive and concrete manner. For example, issue 256 (5 October 1865) carries a letter from an official in the finance ministry suggesting the establishment of a permanent fund for post-disaster reconstruction purposes.²⁴ Issue 269 (25 October 1865) recommended that this fire should be taken as a rare opportunity to rebuild in stone and organize the urban development of Istanbul in the shape of a dialog between a "Gentleman" (*merd-i zarîf*) and a "Wise Man" (*merd-i âkıl*).²⁵

Given the heated debate on the reconstruction, the Relief Committee was now pressed to provide plans on what it intended to do with the donations and it published an outline of the program in issue 822 (24 November 1865) of the official newspaper.²⁶ The outline ran thus: first, it was seen as vital to survey the situation of the victims on the ground and assess the sums of donated money that needed to be distributed. The policy suggested was to disburse funds in nine different levels, depending on the victims' circumstances and assets. At the same time, it also affirmed that the most vulnerable among the victims, such as widows, orphans and the elderly, would receive priority in this process. After this two methods for managing the donations were suggested. One approach was to disburse the entire sum of donations immediately. The other approach was to disburse only the funds thought necessary, reserving the rest for a "permanent welfare fund" (*refâh-ı dâ'ime*). The suggestion made was that the former approach merely constituted a temporary and palliative financial solution. However, a better course to take would be to set up the funds using part of the donations, establish poorhouses and to support building in stone. As we shall see in the latter part of this paper, the channelling some of the donations into a fund under the latter

24 "Mektûbî-i Mâliyye hulefâsı mütehayyızânından Emîn Bey'in mazarrat-ı harîkiyyenin def'ini ve nazar-ı dikkatini câlib tahrîr ve Rûznâmemez derc olunmak üzere tarafımıza teşyîr eylediği varakanın sûretidir", *RCH*, no. 256 (14 Cemâziye'l-evvel 1282 / 5 October 1865), pp. 2-4.

25 "Bir merd-i zarîf ile merd-i âkılın mükâleme vü muhâvereleridir", *RCH*, no. 269 (4 Cemâziye'l-âhır 1282 / 25 October 1865), pp. 1-2.

26 "Muhtâcîn-i harîkzedegâna i'âne olunmak üzere Bâb-ı Âlî'de teşkil buyurulan komisyon cânib-i âlisinden neşr olunmak üzere vürûd eden varakanın sûretidir", *TV*, no. 822 (5 Receb 1282 / 24 November 1865), pp. 2-3.

approach caused doubts among the public about how the fund was being managed. This was one of the reasons of subsequent disillusionment with official aid promoted by the government. On the other hand, this facilitated the discussion exploring mutual aid as a new approach to fundraising. Before we examine this point in further detail, let us here turn our attention for a while to the arena of debate and action on the reconstruction effort.

Public Debates on Relief Effort

The draft reconstruction plan, created on the twin pillars of furthering urban development and setting up a permanent fund, began to appear on the policy agenda in its concrete form from March 1866 – that is half a year after the outbreak of the fire. Here, let us take a look at various aspects of the public debate on the reconstruction efforts, basing our analysis on its coverage in the official newspaper and the privately owned *Tasvîr-i Efkâr*. Issue 374 (20 March 1866) of *Tasvîr-i Efkâr* carried an unsigned editorial on fire-prevention policy for Istanbul, penned by the paper's executive editor Nâmîk Kemal (1840-88), who had taken up the post the previous year.²⁷ Kemal, an opponent of the state-led reform policy, was a leading figure in the group of intelligentsia known as the Young Ottomans (*Yeni Osmanlılar*), and was later to lead the first campaign in Ottoman history for a constitution. As a fire-prevention policy for Istanbul, he emphasized the importance of, and called for an enhanced firefighting service, roadbuilding measures, and housebuilding in stone. He had high praise for the government's promotion of stone for buildings, which he termed a great enterprise that would find a place in the history of the homeland (*vatan*). At the same time, he appealed to the government to intervene in the pricing of stone so as to bring it to an affordable level. Among others, this editorial apparently won the appreciation of the head of the Relief Committee, Âli Paşa.²⁸ However, as we have already seen in this paper, the same points were being made aplenty at the same time in the other papers, *Rûznâme* first and foremost, and this fact makes it very difficult to credit Nâmîk Kemal as the first to come up with these arguments. If anything, for the purposes of this paper's approach to the issues, what draws attention here are his allusions to the way in which the limits of mutual aid were reached in the composite circumstances of the relief efforts for the Hocapaşa fire.

²⁷ TE, no. 374 (3 Zî'l-ka'de 1282 / 20 March 1866), pp. 1-3.

²⁸ Ömer Faruk Akün, "Nâmîk Kemal," *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, XXXII, p. 364.

The point we should carefully scrutinize here is whether the policy discussed above is to be all helping each other, or of borrowing from a company. To be sure, it is difficult to imagine that engaging in mutual aid (*te'âvün*) could be harmful to the state. But it is also difficult to see any advantages which would allow this approach to realize its objectives. Major fires like this occur every few years at most, so surely state funding would be preferable to be used for clearing up the ruins. Fundraising for the Hocapaşa fire is, after all, a one-off effort, and the donations will even not fully cover the rebuilding of a single block.²⁹

Nâmîk Kemal's phrase "all helping each other" (*te'âvün-i 'umûmî*) refers to a fund for reconstruction set up on the basis of donations from the public. His point was that putting such a fund in place was basically the responsibility of the government, and that relying on the generosity of the public to do the heavy lifting was merely to burden them still further; even for the victims of the Hocapaşa fire, this could be nothing other than "the flame of tyranny" (*zulm ateşi*). In pointing out the limits of mutual aid and calling for official aid, Kemal conversely places responsibility at the feet of the government in cases where such official aid is unforthcoming. Here, while we can see at work the tension between the logic of mutual aid and the logic of official aid, we can also glimpse how the two could be mixed. Issue 840 (10 April 1866) of the official newspaper, released the following month, carried a report by the Supreme Council of Judicial Ordinances on the reconstruction plan.³⁰ The report claimed that the reasons the fire damage to Istanbul had been so extensive were the large number of wooden buildings and the narrowness of the streets, and that there was a need to address both issues through road-widening and building in stone. Again, we must point out the staleness of these ideas at this point in time. However, the report also stressed

29 Transcription: "Ancak asl-ı cây-ı dikkat yâ te'âvün-i 'umûmî ve-yâhûd bir şirketden istikrâz sûretlerinden 'ibâret olan vesâ'it-i mezkûrenin temyiz-i mâhiyyetidir. Gerçi te'âvün sûretinden devletce bir mazarrat melhûz değildir. Fakat husûl-i maksad için bir fâ'idesi dahi me'mûl olunamaz. Yalnız birkaç senede bir kerre vukû' bulmakda olan büyük yangınların harâbelerini i'mâr etmek hazineler sarfına muhtâcdır. Hattâ Hocapaşa harîkiyün toplanılan i'âne bir defalık olduğu hâlde yekûn-ı hâsîlâtı bir mahallesini bile inşâyâ kifâyet etmez", *TE*, no. 374, pp. 2-3.

30 "Harîk-i Kebîr mahallinin suver-i tanzîmiyyesiyle müceddeden açılacak tarîklerin hey'et-i matlûbada tanzîm ü tesviyesi hakkında Meclis-i Vâlâ'dan kaleme alınub lede'l-'arz mücibince icrâyı icâbiyün irâde-i seniyye-i cenâb-ı pâdişâhî şerefsudûr buyurulmuş olan mazbatanın sûretidir ki 'ayniyla bu mahalle tab' ile i'lân-ı keyfiyyet olundu", *TV*, no. 840 (24 Zî'l-ka'de 1282 / 10 April 1866), pp. 1-2.

that the requisitioning of sites for road-widening would be done prudently and “following legal precedent” (*nizâm ve emsâline göre*):

In undertaking the enlargement of roads in an appropriate manner, along with the demarcation of sites, the steps to be taken shall be within the scope of law and justice, because the situation requires the public welfare to be served...³¹

Thus, adherence to the law and the maintenance of fairness became important aspects of the reconstruction discussions. A separate report recording the scope of operations, issued by the “Roads Construction Commission” (*Islâhât-ı Turuk Komisyonu*) based on the Supreme Council of Judicial Ordinances report, explained that it was essential that the resettlement of sites be undertaken with prudence and illuminated by “truth and justice” (*hakk u ‘adl*).³² We can see that, with the main outlines of the reconstruction plan in place half a year after the outbreak of the fire, public attention was turning to the fairness of the way in which the reconstruction effort was to be handled.

Up to this point, we have been looking at newspaper coverage of the public debate on the reconstruction effort. Now, let us change our viewpoint to get a clear angle of vantage on newspaper coverage as a “historical arena” which this debate and effort brought forth. What we should remember here is that—as pointed out above in *Tasvîr-i Efkâr*—this was the first major fire in Ottoman history to be covered by privately owned newspapers. The situation on the ground, the government’s response and the progress of the relief effort centred around the fundraising campaign, and furthermore complaints and demands about the government’s disaster-response policy—the entire debate and effort was widely publicized through the newspapers, informing and fuelling the controversy in a quite unprecedented way, as foreseen, albeit accidentally, in the point made above by *Tasvîr-i Efkâr*. Accordingly, it would appear that one of the reasons why such great strides were suddenly taken on the issue of housebuilding in stone, for example—which had remained unresolved for years—was that large numbers of people were being made aware, through the newspapers, of their importance and urgency. We might restate this in other terms by saying that the “historical

31 Transcription: “...sokakların hüsn-i tanzîm ve tesviyesiyle ‘arsaların taksîm ve irâ’esinde cereyân edecek mu‘âmelât ve icrâ’âtın dâ’ire-i nizâmiyye ve ‘adliyyede deverân ettirilmesi icâb-ı maslahatdan olmasıyla...”, *TV*, no. 840, p. 2.

32 “Bu defa teşkil olunan Islâhât-ı Turuk Komisyonu’nun vazâ’ifini şâmil ve on beş maddedei hâvî lâyhadır”, *TV*, no. 851 (17 Safer 1283 / 1 July 1866), pp. 2-3.

arena” became visible on the newspapers pages as the debate and effort on relief, this in turn heightening public awareness of and involvement in the relief effort. On the other hand, it goes without saying that this process of relief being made visible led to demands for a high degree of transparency in its implementation. Although the government stressed its efforts to maintain fairness in the requisitioning of sites for road-widening, and was pushed to maintain a qualitatively unprecedented degree of transparency, this can only have been the case because it now had to act in a “historical arena” – an arena formed and rendered glass-walled by the newspapers. This circumstance of what we should call the “visualization of relief,” which happened with the newspapers acting as the “historical arena,” demonstrates that the interconnections between technological innovation and changes in relief that Ben-Bassat pointed out for acting in the self-help phase can also be confirmed for the mutual aid phase. In fact, of all the various aspects of the subsequent public debate and relief effort, the need for transparency in the transfer of funds which accompanies the trouble-free progress of fundraising made it necessary for the newspapers to appeal for public support. The public were also to be informed about how this transparency, fairness and credibility values were failing, the news would have to be broken in a wave of criticism and questioning of the relief effort – thus the sword which the newspapers wielded turned into a double-edged one. With regard to this point, while taking a look at one last example, let us observe the arena in which relief took on a novel character in the late Ottoman era.

Public Trust Concerning Relief Effort

The reconstruction effort after the Hocapaşa Great Fire got underway in earnest from the spring of 1866, and newspaper coverage of the issue gradually dwindled. In its place, the story that grabbed the headlines from the summer onwards was the anti-Ottoman uprising by members of the Greek Orthodox community in the eastern Mediterranean island of Crete, which had a mixed Christian and Muslim population. In these disturbances, which contemporary coverage generally referred to as “the Cretan Question” (*Girid Meş’lesi*), the island was devastated, leaving its inhabitants in abject destitution. The Istanbul newspapers thus launched a fundraising campaign to relieve the islanders’ distress, starting in February 1867. Among the newspapers *Rûznâme*, which had the backing of the Porte, and *Muhbir*, whose recent founder and executive editor

was Ali Suavî (1839-78) – later to become one of the Young Ottomans’ leading figures – became most actively involved in the fundraising. Working in tandem with Nâmîk Kemal’s *Tasvîr-i Efkâr*, Ali Suavî’s *Muhbir*, which had aroused public opinion on the Cretan relief issue, kicked off the campaign by putting out a special edition. The proceeds were to go into the Crete fundraising. The donation of profits was a first for fundraising in Ottoman history.

Elsewhere, I have previously examined the fundraising undertaken while the Cretan Question was in its full throes. My findings have established that fundraising for this was at first framed as a relief effort by Muslims for Muslims, but that – occasioned by a reader’s letter to the newspapers – there was an apparent move towards broadening out the relief effort into a movement transcending religious boundaries. Thus, this turned into a campaign undertaken by “Ottomans” and “Ottoman nation” who share the same homeland.³³ Also, charity lectures for the Cretan relief campaign that *Muhbir*’s fundraising had triggered were organized, with a *kirâ’athâne* (reading room) as the venue. The *kirâ’athâne* was a combination of coffeehouse and reading room for newspapers and magazines; becoming popular in the second half of the nineteenth century in Istanbul and then all across the Ottoman territories. Proceeds from these lectures were also to be donated, *Muhbir* reported. From this example, we can see that a shift in the situation was taking place; fundraising campaigns with newspapers as the medium were giving way to charity drives triggered in the *kirâ’athâne* – which provided their clientele with spaces to read newspapers or listen to them being read – such drives being further publicized to bigger readership by the newspapers. The transition was toward what we should perhaps call a “relief chain,” with newspapers acting as the medium.³⁴

So, then, if we were to look at the issues from the standpoint of the mixed dynamism of relief, what kind of connections would we be able to see between the fundraising for the HocaPaşa Great Fire and the fundraising for the Cretan Question? The newspaper coverage linked the memory of the fundraising efforts

33 Sasaki, “The Formation of Young Ottomans Movement and the Cretan Problem”; Sasaki, *The Road to Ottoman Constitutional Government*, esp. chap. 1. See below for further references on the *Muhbir* fundraising efforts for the Cretan Question: Necati Çavdar, “Muhbir Gazetesi’nin Bir Toplumsal Sorumluluk Projesi: Girit İsyanı’nda Zazar Gören Müslümanlar İçin Yardım Kampanyası”, *Sultan Abdülaziz ve Dönemi Sempozyumu* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014), IV, pp. 99-126.

34 Sasaki, “The Emergence of Journalism and the Formation of a Readership”, pp. 128-130.

for the Hocapaşa Great Fire to fundraising for the Cretan Question in two separate but reciprocal evaluations. One was affirmative since it emphasized the successful example of fundraising efforts undertaken through the newspapers. The other was negative where the way in which government handling of donations were put into question by showing how the fund had been lacking in fairness and transparency, thus making government fundraising untrustworthy. In fact, this had garnered public attention to the extent that *Rûznâme* had been fielding reader's questions right from the planning stages of the reconstruction effort for the Hocapaşa Great Fire. These were questioning how the donations, all of which had been placed into a fund, were to be used.³⁵ However, rumours had remained widespread because the head of the Relief Committee, Âli Paşa, failed to the end to make a public report on the management of the reconstruction fund, damaging public trust in the project.³⁶ In a pamphlet attacking the Porte written in his later years in exile in Paris, Ali Suavî records that in the end the donations had never found their way to the victims, and that, when questioned about how they had been used, Âli Paşa unconvincingly replied that they had been used instead for "the great national matter" (*devletin pek mühimm işi*) – that is to say, the Cretan Question. This had heightened public "distrust" (*emniyyetsizlik*) exceptionally.³⁷ Coverage of Cretan fundraising also looked back to how during the fundraising effort for the Hocapaşa Great Fire civil servants had seen automatic deductions from their salaries, raising questions on whether or to what extent fundraising should be voluntary.³⁸

In this atmosphere of public distrust to government fundraising, the strategy for the success of the Cretan fundraising taken by Ali Suavî at *Muhbir* and Nâmîk Kemal at *Tasvîr-i Efkâr* was to assure the public that the government would have no hand or part in this purely private campaign. For example, issue 460 (20 February 1867) of *Tasvîr-i Efkâr* carried an unsigned editorial, thought to be by Nâmîk Kemal, replied to the rumours on the fundraising campaign being carried out by the government-supported *Rûznâme* by affirming the non-governmental aspect:

35 RCH, no. 366 (4 Zî'l-ka'de 1282 / 21 March 1866), p. 2.

36 Midhat Cemal Kuntay, *Sarıklı İhtilâlcî Ali Suavî* (İstanbul: Ahmet Halit Kitabevi, 1946), p. 26.

37 Su'âvî, *Defter-i A'mâl-i Âli Paşa* (Paris, n.d.), pp. 7-8. It is thought that this pamphlet was published in 1871, immediately after the death of Âli Paşa. Hüseyin Çelik, *Ali Suavî ve Dönemi* (İstanbul: İletişim Yayınları, 1994), p. 478.

38 "Bilâ-imzâ matba'amıza gönderilmiş olan varakadır", RCH, no. 604 (27 Şevvâl 1283 / 4 March 1867), p. 1.

Some charitable persons have asked the newspapers where the donations are to be kept. So the state has replied, saying that those wishing to make donations should deposit the appropriate sum of money in a bank. Naturally, since this fundraising campaign is not being carried out by the state, the donations are not put under any particular state supervision.³⁹

A few days later, issue 24 (27 February 1867) of *Muhbir* carried an announcement explaining their fundraising plan; it was said that the fundraising was to be carried out by “personages whom all should be able to trust” (*herkesin emniyyet edeceği mu‘teber zevât*). It was announced that, “in order to give everyone peace of mind” (*herkesi te‘mîn için*), a register would record the disbursement of all donations. The paper stressed its policy of making every effort to ensure the trustworthiness and transparency of its fundraising, even going so far as to ask its readers for their ideas on how best to “maintain [the public] trust” (*emniyyet için*).⁴⁰ The Turkish word *emniyyet*, meaning “trust” and “credibility,” was now obviously becoming a key term in these discussions.

Here, comparing the two fundraising campaigns for the Cretan Question run by the newspapers *Rûznâme* and *Muhbir*, we see that—due to the composite circumstances of relief in the late Ottoman era—a situation of what we perhaps should call a “bifurcation in the form of relief” was developing. *Rûznâme*’s fundraising progressed with the strong involvement of the Porte and the experience of fundraising for the Hocapaşa Great Fire behind it. One might call its campaign a synergy of official aid and mutual aid. *Muhbir*’s campaign, on the other hand, took a firm stance of rejecting government involvement; this was to be a purely private initiative, a new form of relief. This new form took the experience of the Hocapaşa Great Fire as a negative lesson, establishing by experience what to avoid in fundraising. One could equally call this an attempt of mutual aid without being absorbed by official aid. In this “bifurcation in the form of relief” we can see, without contracting the progress of the “history of the development of official aid,” the supple transition of the organic and mixed dynamic of relief in the late Ottoman period.

39 Transcription: “Ba‘zı erbâb-ı hayr i‘ânenin nereye verilmesi lâzım geleceğini gazetelerden su‘âl etmekde idi. İşte devlet mahall-i i‘tâyı gösterdi. İ‘âne efkârında olanlar verecekleri akçeyi bankaya teslim etmek lâzım gelecektir. Kaldı ki bu i‘âne devletce bir şey olmadığından bi‘l-tabî‘ devletin nezâret-i mahsûsası tahtında bulunamaz.” “Ta‘awanü ‘alâ al-birri”, *TE*, no. 460 (15 Şevvâl 1283 / 20 February 1867), pp. 1-2.

40 Filip, “İhtâr”, *Muhbir*, no. 24 (22 Şevvâl 1283 / 27 February 1867), p. 1.

Conclusion

In this paper, by investigating various aspects of the public debates and efforts on fundraising in Ottoman Turkish newspapers of the 1860s, we have clarified a part of the mixed dynamism of relief in the late Ottoman era. That is to say, we have clarified the tensions wrought by mixed dynamism between fundraising as official aid and as mutual aid, along with the novel form of mutual aid brought about by its separation from official aid. Here we see a double process whereby mixed dynamism is accompanied by further mixed dynamism. It goes without saying that this paper has left many issues unexamined. In particular, there remains the vital task of analysing the relationship between self-help and mutual aid among the three factors constituting the mixed dynamism of relief, and on the basis of this, making a general investigation of the relationships between all three factors of self-help, mutual aid and official aid, in order to press on toward a general overview of the true state of affairs of the mixed dynamism of relief in the late Ottoman period. Now is the time to re-examine each and all of the various aspects of relief—which cannot be corralled into any “history of the development of official aid.” Such a re-examination opens up the possibility of rethinking the historical development of relief in the late Ottoman era as a dynamic reorganization process of the mixed dynamism of relief.

Mixed Dynamism of Relief in the Late Ottoman Empire: The Historical Actualities of Fundraising Campaigns

Abstract ■ This paper is an attempt to understand part of the mixed forms of discourse and practice surrounding relief generated by Ottoman modernization, particularly as a partial case study of the various phases from the end of the 19th century onward, from within the various aspects of relief in the Ottoman Empire. Section I states the analytical perspective of this paper, specifically, it offers a variation of the “mixed economy of welfare” theory, namely, the “mixed dynamism of relief”. Section II focuses on fundraising campaigns through newspapers and magazines that were organized in the Ottoman Empire in the latter half of the 19th century, and discusses the new forms of relief that developed from within the mixed conditions of relief within the context of Ottoman modernization.

Keywords: Relief, Mutual Aid, Fundraising, Hocapaşa Great Fire, Cretan Question

Bibliography

Muhbir

Rûznâme-i Ceride-i Havâdis (RCH)

Takvîm-i Vekâyi' (TV)

Tasvîr-i Efkâr (TE)

Akiba, Jun: "The Formation of the Modern Ottoman State and Education, Welfare and Charity", Teruyuki Hirota, Nobuya Hashimoto and Akira Iwashita (eds.), *The Welfare State and Education: Toward New Developments in Comparative Social and Educational History*, Kyoto: Showa-do, 2014, pp. 141-157 (in Japanese).

Akün, Ömer Faruk: "Nâmık Kemal," *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, XXXII, pp.361-378.

Ayalon, Yaron: *Natural Disasters in the Ottoman Empire: Plague, Famine, and Other Misfortunes*, Cambridge: Cambridge University Press, 2015.

Ben-Bassat, Yuval: *Petitioning the Sultan: Protests and Justice in the Late Ottoman Palestine*, London / New York: I. B. Tauris, 2013.

Cezar, Mustafa: "Osmanlı Devrinde İstanbul Yapılarında Tahribat Yapan Yangınlar ve Tabii Âfetler," *Türk San'atı Tarihi*, 1 (1963), pp. 327-414.

Çavdar, Necati: "Muhbir Gazetesi'nin Bir Toplumsal Sorumluluk Projesi: Girit İsyanı'nda Zarar Gören Müslümanlar İçin Yardım Kampanyası," *Sultan Abdülaziz ve Dönemi Sempozyumu* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014), IV, pp. 99-126.

Çelik, Hüseyin: *Ali Suavi ve Dönemi*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1994.

Kuntay, Midhat Cemal: *Sarıklı İhtilâlcî Ali Suavi*, İstanbul: Ahmet Halit Kitabevi, 1946.

Kuzucu, Kemalettin: "Osmanlı Başkentinde Büyük Yangınlar ve Toplumsal Etkileri", *Osmanlı* (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999), V, pp. 687-699.

Özbek, Nadir: *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyal Devlet: Siyaset, İktidar ve Meşruiyet (1876-1914)*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2002.

Sasaki, Shin: "The Formation of Young Ottomans Movement and the Cretan Problem: Fund-raising Campaign of the Newspaper *Muhbir*", *Journal of Asian and African Studies*, 79 (Tokyo 2010), pp. 73-93 (in Japanese)

-----: *The Road to Ottoman Constitutional Government*, Tokyo: University of Tokyo Press, 2014 (in Japanese).

-----: "The Emergence of Journalism and the Formation of a Readership: From the Late Ottoman Experience", Jun Akiba and Nobuya Hashimoto (eds.), *A Social History of*

MIXED DYNAMISM OF RELIEF IN THE LATE OTTOMAN EMPIRE

- Education in the Modern Islamic Areas: The Outlook from the Ottoman Empire*, Kyoto: Showa-do, 2014, pp. 113-137 (in Japanese).
- Singer, Amy: *Charity in Islamic Societies*, Cambridge: Cambridge University Press, 2008.
- Su'âvî: *Defter-i A'mâl-i Âlî Paşa*, Paris, n.d.
- Takada, Minoru: "International Comparative History of 'Mixed Economy of Welfare'", Minoru Takada and Tomoyo Nakano (eds.), *Welfare*, Kyoto: Minerva Shobo 2012, pp. 1-23 (in Japanese).

The 1869 Ottoman Public Education Act: Proceedings and Participants*

Kiyohiko Hasebe**

Ma'ârif-i Umûmiyye Nizâmnâmesi'nin Müzakere Süreci ve Üyeleri

Öz ■ 1869 senesinde ilan edilen Ma'ârif-i Umûmiyye Nizâmnâmesi, Osmanlı eğitim tarihinde bir dönüm noktasıdır. Bu nizamname, o zamana kadar yapılan eğitim reformlarını sistematik şekilde bir araya getirmiş ve sonraki reformlar esasen bu nizamnameye dayanılarak yapılmıştır. Kansu'nun bu nizamnameyi hazırlayan kişiler hakkında yaptığı araştırmanın üzerinden 80 yıldan fazla bir süre geçmesine rağmen bu nizamnameyi hazırlayanların kimler olduğu üzerindeki yanlışlık halen devam etmektedir. Bundan dolayı makalemde Ma'ârif-i Umûmiyye Nizâmnâmesi'ni hazırlayan Şûrâ-yı Devlet Ma'ârif Dâ'iresi'nin mazbatasına dayanarak bu nizamnamenin kimler tarafından hazırlandığını ortaya koymaya çalışacağım. Sonuç olarak, 1. gayri-müslimlerin her cemaatinden birer mümessilinin de katıldığı, 2. şimdiye kadar katılmadığı söylenen ulemanın da katıldığı, 3. Tuna Vilayeti'nde yapılan eğitim reformunun kazanılan tecrübelerine de dayanılarak yapıldığı, 4. Fransa ve Almanya'nın eğitimini iyi bilenlerin de katıldığı ortaya konmuştur.

Anahtar kelimeler: Ma'ârif-i Umûmiyye Nizâmnâmesi, Şûrâ-yı Devlet, Tanzimât, Eğitim

Introduction

The year 1869, exactly thirty years after the proclamation of the Edict of Gülhâne (Gülhâne Hatt-ı Hümayûnu, 1839) and the beginning of the Tanzimât reforms, saw the Ottomans enact a Regulations of Public Education law (Ma'ârif-i

* An earlier version of this paper appeared in Japanese as “Educational Reform in the Recent Ottoman Empire: School Systems and Administration (Kindai Osman Teikoku niokeru Kyouiikukaikaku: Kyouiku Gyousei to Gakkou Kyouiku, doctoral dissertation), The University of Tokyo, Graduate School of Humanities and Sociology, 2011, pp. 34-44. This work was supported by JSPS KAKENHI Grant Numbers 09J06903, 16K13538.

** Waseda University.

Umûmiyye Nizâmnameşi). This law, consisting of five chapters and one hundred and ninety-eight articles entailing a range of reforms and functioned as the legal foundation for educational administration for nearly half a century.¹ It was the most systematic and comprehensive education-related law in Ottoman history. It is therefore indispensable in studying the history of education in both the Ottoman Empire and the Republic of Turkey. It also holds an important position in the regions that, after the law was enacted, broke away from the Ottoman Empire, later establishing new schools and creating new legislation under its influence.

Despite this importance, there are no papers focusing on this law, apart from Akşin Somel's paper and Sibel Hayta's unpublished graduate dissertation.² While a large number of books and papers on Ottoman education refer to it, the discussion is limited to summaries of its content and such. More troublingly, discussions of the individuals involved in creating this law contain crucial errors.

This paper aims to correct such errors and note some of the law's distinguishing features. Section One examines the legislative process, from drafting the law to official proclamation. Section Two investigates the individuals involved in drafting the law and discusses how their contributions would have shaped it.

I. Proceedings: How the RPE act came into existence

Details of who actually initiated the Regulations of Public Education act (abbreviated below as RPE) remain unclear, but possibilities include Abdülazîz (reign: 1861-76); Âlî Paşa (1814-71), the Grand Vizier; and Safvet Paşa (1815-83), the Minister of Public Education. Despite this uncertainty, materials do show that a draft was prepared in the Department of Education under the Council of State (Şûrâ-yı Devlet Ma'ârif Dâ'iresi).³

1 *Takvîm-i Vekâyi'* (TV), 1125-1130 (6 Ca. 1286/14 August 1869 - 17 Ca. 1286/25 August 1869); *Düstûr*, first series, vol. II ([İstanbul]: Matba'a-i Âmire, 1289), pp. 184-219.

2 Selçuk Akşin Somel, "1869 Tarihi Maârif-i Umûmiyye Nizâmnameşi, Esbab-ı Mucibe Layihası ve İdeolojik Temelleri," in Kemal Kahraman, İlonca Baytar eds., *Sultan Abdülmecid ve Dönemi (1823-1861)* (İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A. Ş. Yayınları, 2015), pp. 136-167; Sibel Hayta, "1869 Maârif-i Umumiyye Nizamnamesi ve Türk Eğitime Katkıları" (master thesis), Gazi University, 1995.

3 Text published in the TV before the articles of the RPE. This text was only published in the TV and does not appear in the *Düstûr* and other sources. This is henceforth in this paper referred to as the "Introduction of the RPE". TV, 1125.

The Council of State (abbreviated below as CoS) was preceded by the Sublime Council of Judicial Ordinances (Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye), which was founded by Mahmud II (reign: 1808-39) in 1838. In 1854, the Tanzimat High Council (Meclis-i Âlî-i Tanzîmât) was separated out from the Sublime Council, but then reincorporated in 1861, once again under the name the Sublime Council of Judicial Ordinances. In 1868, the Sublime Council was divided⁴ into the CoS (Şûrâ-yı Devlet), regarded as the “center for the deliberation of general governmental affairs (masâlih-i umûmiyye-i mülkiyyenin merkez-i müzâkeresi),” and the Council of Justice (Divân-ı Ahkâm-ı Adliyye), created as the “highest court for trials under the law (kânûnen ve nizâmen rü’yet olunan de’âvî için en büyük mahall-i rü’yet).”⁵ Thus, the authority of the Sublime Council of Judicial Ordinances was divided into two bodies, one being the administrative and legislative powers of the CoS, the other being the juridical powers of the Council of Justice.⁶

The Department of Education (abbreviated below as DoE), which drafted the RPE, was one division of the CoS with the aforementioned history, whereas previous education-related commissions had functioned and deliberated bills under the direction of higher-level organizations. It is quite notable that the DoE was established as an independent division within the “center for the deliberation of general governmental affairs.”

The CoS, established in 1868 and under the control of a president (re’îs), consisted of a Department of Trials (Muhâkemât Dâ’iresi) and a Department of Law (Kavânîn Dâ’iresi),⁷ with deliberations on education occurring in the latter.⁸ The CoS was organized by the Regulations of the CoS act (Şûrâ-yı Devlet

4 The imperial rescript (irâde-i seniyye) of the establishment of the Council of State was announced on 8 Z. 1284/1 April 1868 and placed into storage. However, it appears it was not returned after being sent to the Council of State in 19 Ra. 1295/13 March 1878 and has not been seen to this day (Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Dosya Usûlü İrâdeler (İ.DUİT), 58/50). As far as can be determined, the earliest date on the Council of State minutes is 23 Za. 1284/17 March 1868 (BOA, Sadâret Mektûbî Kalemî Şûrâ-yı Devlet (A.MKT.ŞD), 1/1) which means that the Council of State was, at the very latest, established by this date. The Council of State was, in fact, established before the proclamation of the imperial order.

5 The Regulations of the Council of State, Article 1, TV, 963 (2 M. 1285/25 April 1868); *Düstûr*, vol. I, p. 703. The Regulations of the Council of Justice, Article 1, TV, 963; *Düstûr*, vol I, p. 325.

6 Note, however, the regulations were created so that the Council of State possessed partial judicial power. The Regulations of the Council of State act, Article 2, TV, 963; *Düstûr*, vol. I, pp. 703-704.

7 *Sâlnâme-i Devlet-i Aliyye (Sal.Dev.)*, vol. XXIII, ([İstanbul], 1285), p. 37.

8 BOA, A.MKT.ŞD, 1/45; BOA, A.MKT.ŞD, 1/46.

Nizâmnâmesi) into five departments, (1) the Department of Civil Service, Public Security, and Military (Mülkiyye ve Zabtiyye ve Harbiyye Dâ'iresi), (2) the Department of Finance and Mortmain Estates (Mâliyye ve Evkâf Dâ'irsi), (3) the Department of Justice (Adliyye Dâ'iresi), (4) the Department of Public Works, Commerce, and Agriculture (Nâfi'a ve Ticâret ve Zirâ'at Dâ'iresi), and (5) the DoE (Ma'ârif Dâ'iresi).⁹ Each department was legally prescribed to have a minimum of five and a maximum of ten members (a'zâ). Each worked under a vice president (re'îs-i sâni) who functioned as the head of the department.¹⁰ Indeed, membership did in fact generally fall within the five to ten range.

Notably, Article Six of the Regulations of the CoS act stipulates that “current members shall be distributed in accordance with the importance of each department (a'zâ-yı mevcûde devâ'irin ehemmiyyetine göre taksim olunacaktır).” This suggests that the relative importance of a department was indicated by its membership size. According to the *Sâlnâme-i Devlet-i Aliyye*, the respective number of members for the departments mentioned above was as follows: Civil Service, ten; Finance, seven; Justice, seven; Public Works, six; and Education, five.¹¹ Whereas Civil Service had the maximum allowable ten members, Education had the minimum allowable five members (at least at the time of the publication of the *Sâlnâme-i Devlet-i Aliyye* for 1286 AH).¹² Thus, the DoE held the lowest rank in the CoS, both in ordinal positioning and in number of members.

As far as can be confirmed, the first mention of the DoE in an archival document was 4 May 1868 (11 M. 1285 AH).¹³ While we may presume that

9 The Regulations of the Council of State act, Article 3, TV, 963; *Düstûr*, vol. I, p. 704. Strictly speaking, the department names are not recorded in such a concise manner in the Regulations of the Council of State act. Even in Ottoman Turkish sources, they came to be presented in this way to avoid unnecessary complexity. For example in the sources, the “Department of Public Works, Commerce, and Agriculture” was shortened to the “Department of Public Works.” This paper follows these abbreviations.

10 The Regulations of the Council of State act, Article 6, TV, 963; *Düstûr*, vol. I, p. 705.

11 *Sal.Dev.*, vol. XXIV, 1286, pp. 38-39. The *Sâlnâme-i Devlet-i Aliyye* (*Sal.Dev.*) was published in Muharrem and labeled with the relevant volume and year, but the content of the *sâlnâme* was based on the situation at the end of the previous year. Accordingly, in order to obtain information concerning the year 1285, the *Sal.Dev.* for 1286 is to be consulted.

12 Refer to Section Two for information regarding individuals actually appointed to the Department of Education.

13 This date was recorded in red ink on the reverse side of the memorandum (tezkire) from Minister of Public Education Safvet to Grand Vizier Âli, which was included in BOA, Îrade Şûrâ-yı Devlet (Î.ŞD), 446.

the DoE would have been established before that date, it is unclear when discussions of the RPE began. Nevertheless, as the law came under discussion, an “investigation of the current problems in education administration was deemed the departure point for discussion”.¹⁴ And while limited to the Istanbul area (Old Istanbul, Üsküdar, Galata, and Eyüp), an investigation of primary schools was carried out “district by district (mahalle-be-mahalle)” under the direction of a dedicated government official.¹⁵ As the DoE document requesting that the Ministry of Public Education carry out this investigation was dated 13 August 1868 (23 R. 1285 AH), we can assume that discussions had started, at the very latest, by this date.¹⁶ Note, however, that the results of the survey were conveyed to the DoE on 23 November of the same year (7 Ş. 1285 AH), meaning that actual discussions regarding primary schools and compulsory education would have taken place after that date.¹⁷

At any rate, within the DoE, “methods of the study of knowledge (ulûm ve ma‘ârif) appropriate to the needs of the times were referred to” and “the issues were

14 BOA, A.MKT.ŞD, 5/43 (12 N. 1285/27 December 1868).

15 BOA, Şûrâ-yı Devlet Belgeleri (ŞD), Maarif 205/7. The results of the investigation made clear the following details. There were 456 Muslim primary schools in the Istanbul area, 271 of which were operational, 96 decommissioned, and 89 on vacant land. In the first two categories, 103 were constructed of stone and 246 of wood (no records exist for the remaining 18 schools). Three schools were suitable for re-use as secondary schools. The number of children in regular education totaled 12,405 – 7,609 males and 4,796 females. The majority of decommissioned school buildings were being used as housing (hâne).

16 The Department of Education minutes regarding the regional education councils and school inspector system, which is dated 4 Ca. 1285/23 August 1868, ten days later, contains the text “a comprehensive law... regarding the fundamental reform of public education (ma‘ârif-i umûmiyyenin tensikât-ı esâsiyyesine... dâ’ir nizâmât-ı umûmiyye)”. As this may be thought to refer to the law that came to be named the RPE, it is likely that the law was on the agenda at this time (BOA, A.MKT.ŞD, 2/85).

17 In the previous year, the Regulations of Primary School Reform had already been proclaimed, after deliberation in the Sublime Council of Judicial Ordinances (BOA, İrâde Meclis-i Vâlâ (İ.MVL), 26278). Note, however, that the organization establishing the schools is unclear, and only a portion of the articles was published in the *TV*. As discussed below, Kemâl, appointed head of the Department of Education, participated in the deliberations of the Sublime Council of Judicial Ordinances as a member during this time. For the legislative process behind the compulsory education system see Kiyohiko Hasebe, “Legislation for Compulsory Education in the Ottoman Empire,” in Takayuki Yoshimura, Satoshi Katsunuma eds., *International Seminar on Islam and Multiculturalism: Islam in Global Perspective* (Tokyo: Waseda University, 2015), pp. 31-33.

repeatedly debated and carefully considered in fine detail.”¹⁸ The Department’s deliberations on the RPE concluded on 27 December 1868 (12 N. 1285 AH). The details of the RPE at this stage remain unknown, but the minutes (mazbata) show that the final version consisted of 198 articles, as opposed to the original 200.¹⁹

Incidentally, the DoE carried on as such for about three more months after completing deliberations on the RPE, discussing other education-related concerns. It was thereafter “amalgamated (birleştirilip)” with the Department of Civil Service and dubbed the Department of Interior and Education (Dâhiliyye ve Ma’arif Dâ’iresi) by the Internal Regulations of the CoS law (Şûrâ-yı Devlet’in Nizâm-nâme-i Dâhilîsi) enacted in April 1869.²⁰ As far as I can tell, the last source document referring to the DoE is one dated 9 April 1869 (26 Z. 1285 AH).²¹ Though all the Civil Service members were retained in the restructuring, only one member was kept from the Education group.²² So this may have been more of a dissolution of the DoE than an “amalgamation”.

The RPE and related minutes were submitted to the CoS General Assembly (Hey’et-i Umûmiyye), where the issues were debated by all department heads and members under the direction of the president. Note that General Assembly debate was only required for fundamental laws.²³ General Assembly sessions debating the RPE were held “repeatedly (bi’d-defa’ât),” and the DoE’s plan was passed after “reading and investigation (kırâ’at ve tedkîk).” Meeting minutes

18 Minutes of the Council of State General Assembly, TV, 1130; Introduction of the RPE.

19 BOA, A.MKT.ŞD, 5/43 (12 N. 1285/27 December 1868). In previous studies, the only known minutes regarding the RPE were those of the General Assembly of the Council of State, which are recorded in the TV and Mahmûd Cevâd ibnü’ş-Şeyh Nâfi’, *Ma’arif-i Umûmiyye Nezâreti Târihçe-i Teşkilât ve İcrâ’âtı* ([İstanbul]: Matba’a-i Âmire, 1338). This author, however, was internationally the first to confirm the Department of Education minutes. For details on the minutes (mazbata), see Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)* (İstanbul: Kubbealtı Akademisi Kültür ve San’at Vakfı, 1994), pp. 324-335.

20 BOA, İ.ŞD, 58/48; TV, 1075 (29 Z. 1285/12 April 1869); TV, 1076 (2 M. 1286/14 April 1869); TV, 1078 (7 M. 1286/19 April 1869); *Düstûr*, vol. I, pp. 707-718; Mehmet Seyitdanlıoğlu, *Tanzimat Devrinde Meclis-i Valâ (1838-1868)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1994), p. 62; Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili*, p. 330. The Department of Trials was legally re-established.

21 BOA, Şûrâ-yı Devlet Evrâkı Hülâsa Kayıt Defterleri (ŞD Hülâsa Defterleri), 763, p. 41.

22 *Sal.Dev.*, vol. XXV, 1287, pp. 38-39.

23 The Regulations of the Council of State act, Article 5. Only two bills were referred by the Department of Education to the General Assembly – the RPE and one relating to Language School (Lisân Mektebi) (BOA, İ.ŞD, 446).

dated 2 June 1869 (21 S. 1286 AH) record discussion of the Ottoman Empire's education-related difficulties, the reasons for enacting the RPE, summaries of the provisions therein, and other details.²⁴ After the act was passed, discussion turned to the challenges of implementing it.²⁵ The Regulations themselves and the minutes of the General Assembly were later submitted to a Cabinet Meeting.²⁶

Cabinet Meetings were established by Mahmûd II and were the highest decision-making body for Ottoman Empire policy.²⁷ When the RPE was presented, the Cabinet Meeting was comprised of thirty-one members, headed by the Grand Vizier Âlî Paşa, who also served as Foreign Minister. It included ministers from all the departments, the president of the CoS, the president of the Council of Justice, the Şeyhü'l-İslâm, and so on.²⁸ The bill was further debated in a Cabinet Meeting, with "recorded provisions being approved for gradual implementation under the general principle of priority being given to matters demanded by the times and state of affairs and the most important matters being given precedence over important matters."²⁹

In response, the Grand Vizier produced a writ (*arz tezkiresi*) to the throne, which was sent, along with the Regulations bill and the minutes of the General Assembly, to the chief secretary (*Ser-kâtib*) of the court. The bill was thereby approved by Abdülazîz, who put the Ministry of Public Education in charge of implementation and the Ministry of Finance in charge of financing. The full text of the law and the minutes of the General Assembly were published in the *Takvîm-i Vekâyi'*. The law was also included in the *Düstûr*.

The foregoing delineates the process by which the RPE was formulated and promulgated, through (1) deliberating and drafting the articles and recording the minutes in the CoS DoE, (2) deliberating, revising, and recording the minutes in the CoS General Assembly, (3) deliberating and revisions in a Cabinet Meeting, (4) the Grand Vizier's writ to the throne, (5) approval by the monarch, and (6) publication in the *Takvîm-i Vekâyi'* (see Table 1).

24 Introduction of the RPE.

25 TV, 1130.

26 Introduction of the RPE.

27 The Meclis-i Mahsûs in the manuscript documents, the Encümen-i Mahsûs-ı Vükelâ-yı Fihâm in the TV, and the Meclis-i Hâss in the *Sal.Dev.* all point to the Cabinet Meeting. See Ali Akyıldız, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform* (İstanbul: Eren Yayıncılık, 1993), p. 180.

28 *Sal.Dev.*, vol. XXIV, 1286, pp. 36-37.

29 Introduction of the RPE.

Table 1: Proceedings in creating the Regulations of Public Education (RPE) act

Palace		5. Issuing the imperial rescript (18 June 1869)
↑↓		
Office of Grand Vizier		4. Addressing the Pâdişâh (17 June 1869)
↑		6. Published on TV (14-25 August 1869) 7. Reproduced in <i>Düstûr</i> (1873)
Cabinet Meeting		3. Deliberations (16 June 1869)
↑		
Council of State	General Assembly	2. Deliberations, revising the bill, and recording minutes of the meetings (2 June 1869)
	↑	
	Department of Education	1. Deliberations, drafting the bill and recording minutes of the meetings (27 December 1868)

II. Participants: Who created the RPE Act

This section focuses on the individuals at the CoS DoE who were involved in drafting the RPE. The findings suggest the involvement of ten individuals: Department Head Kemâl; department members (a'zâ) Zîver, Emîn, Aristarhi, İvanço, Artin, and Avram; as well as Midhat, the President of the CoS; Safvet, the Minister of Public Education; and Sâlih, the head of the Military Medical College. Three assistants (mu'âvin) were also in office at the time, namely Sa'dullah, Sermed, and Ekrem (see Table 2). These are the participants shown by the seals (mühür) on the DoE minutes and the *Sâlnâme-i Devlet-i Aliyye*.³⁰

Previous research, however, has erroneously identified the following seven individuals: Kemâl, Sa'dullah, Artin, Ekrem, Tefîk, Mansûr, and Çankov. The first record with this list was Kansu's *Türk Maarif Tarihi*, published in 1930. Aside from *Ma'ârif-i Umûmiyye Nezâreti Târihçe-i Teşkilât ve İcrâ'âtı* by Mahmûd Cevâd ibnüş-Şeyh Nâfi', this was the first publication dealing with the history of Ottoman and Turkish education, marking an important point in research history. However, Kansu did not provide a reference or source for his list of seven individuals. Subsequent valuable studies on Ottoman and Turkish education by Koçer, İhsanoğlu, Alkan, and Somel have depended on Kansu's work as their source when discussing the people involved with the RPE, thereby propagating these misconceptions for some eighty years up until the present day.³¹ The follow-

30 BOA, A.MKT.ŞD, 5/43; *Sal.Dev.*, vol. XXIV, 1286, pp. 38-39.

31 Nafi Atuf [Kansu], *Türkiye Maarif Tarihi Hakkında Bir Deneme*, 2 vols. (İstanbul: Muallim Ahmet Halit Kitaphanesi, 1930, 1932), p. 130; Hasan Ali Koçer, *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu*

Table 2: Participants in the deliberations on the Regulations of Public Education (RPE) act in the Department of Education

	Name	Age	Post	Rank	Origin or Class	Previously Noted	Source
1	Midhat	47	President of the Council of State	vezir	kalemiyye	no	A.MKT.ŞD. 5/43
2	Kemâl	63	Chief of the Department of Education	bâlâ	kalemiyye	yes	A.MKT.ŞD. 5/43
3	Zîver	59	Member of the Department of Education	İstanbul pâvelü	ilmiyye	no	A.MKT.ŞD. 5/43
4	Emin	?	Member of the Department of Education	Mekke pâvelü	ilmiyye	no	A.MKT.ŞD. 5/43
5	Arisrathi	31	Member of the Department of Education	ûlâ smf-i sânisî	Greek	no	A.MKT.ŞD. 5/43
6	İvanço	?	Member of the Department of Education	ûlâ smf-i sânisî	Bulgarian	no	A.MKT.ŞD. 5/43
7	Artin	39	Member of the Department of Education	ûlâ smf-i sânisî	Armenian	yes	A.MKT.ŞD. 5/43
8	Avram	?	Member of the Department of Education	ûlâ smf-i sânisî	Jewish	no	Refer to main text.
9	Safvet	56	Minister of Public Education	vezir	kalemiyye	no	A.MKT.ŞD. 5/43
10	Sâlih	53	Head of the Military Medical College	ûlâ smf-i ewvelîsî	seyfiyye (surgeon)	no	A.MKT.ŞD. 5/43
11	Sâ'dullah	31	Chief Assistant at the Department of Education	mütemâyiz	kalemiyye	yes	Sal.Dev., 1286
12	Sermed	38	Assistant at the Department of Education	mütemâyiz	kalemiyye	no	Sal.Dev., 1286
13	Ekrem	22	Assistant at the Department of Education	sâlisè	kalemiyye	yes	Sal.Dev., 1286

- The “age” column uses 1286/1869 to derive the year of birth. The ages of Emin, İvanço, and Avram are unknown. Note, however that İvanço’s year of birth is believed to have been between 1825 and 1830.
- The “Previously Noted” column indicates whether the individual has been mentioned in prior research. As discussed in this paper, previous studies also describe Tëvfik, Mansûr, Çankov as having participated. But whether they actually participated in the deliberations on the Regulations of Public Education act is a question that requires further investigation.

ing, therefore, reflects an effort to rectify the list of individuals involved with the RPE, so that we may better understand its origins and nature.

The first person to note is the man appointed to the post of Head of the DoE, **Es-seyyid Ahmed Kemâl Efendi** (1808-88). Kemâl was involved with the educational reforms that followed the early stages of the Tanzimat reforms. After completing primary school and attending a medrese, Kemâl went to work as a secretary for the Sublime Porte's Financial Secretarial Department (Mektûbî-yi Defteriyye). Sahhaflar Şeyhîzâde Es'ad Efendi (1789-1848) was a member of the Temporary Council of Education (Meclis-i Ma'ârif-i Muvakkat), court chronicler (vak'anüvis), and first head of the *Takvîm-i Vekâyi'*. In 1835, when Es'ad Efendi was dispatched to Tehran to attend the coronation of Mohammad Shah, the third ruler of the Qajar Dynasty, Kemâl accompanied him as principal secretary.

With the establishment of the Council of Public Education (Meclis-i Ma'ârif-i Umûmiyye), Kemâl was appointed to the post of second secretary (1846) as an assistant to council member Es'at, who was also the public school inspector. Two years later, Kemâl was promoted to council member and served until 1861. In 1847-48 he was also awarded the title of Director (müdür). And from 1848 through 1854, as a member of the Council of Public Education, he held the position of public school inspector.³²

ve Gelişimi (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1970), p. 83; Ekmeleddin İhsanoğlu, "Tanzimat Öncesi ve Tanzimat Dönemi Osmanlı Bilim ve Eğitim Anlayışı," in Hakkı Dursun Yıldız ed., *Yılında Tanzimat* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1992), pp. 371-372; Mehmet Ö. Alkan, "Modernization from Empire to Republic and Education in the Process of Nationalism," in Kemal H. Karpat ed. *Ottoman Past and Today's Turkey*, (Leiden, Boston, Köln: Brill, 2000), p. 59; Selçuk Akşin Somel, *The Modernization of Public Education in the Ottoman Empire 1839-1908: Islamization, Autocracy and Discipline* (Leiden, Boston, Köln, 2001), p. 86; idem, "1869 Tarihli Ma'ârif-i Umûmiye Nizâmnamesi," p. 143. Koçer and İhsanoğlu do not cite Kansu's work, but it is clear from their ordering of the individuals and the titles of Efendi and other participants that they relied on Kansu. Furthermore, Somel draws from Koçer's work. In short, all post-Koçer research relies on Kansu. Due to the fact that there are no notes in the applicable passage in Kansu, it is not possible to trace back any further. Additionally, note that while Koçer uses the *Ma'ârif-i Umûmiyye Nezâreti Tarihçe-i Teşkilât ve İcrâ'atı* as a source, there is no such entry in that text.

32 Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmânî (Sicill)*, vol. IV ([İstanbul]: Matba'a-i Âmire, n.d.), pp. 81-82.

From May 1850 to May 1851, Kemâl visited England, France, Belgium, Prussia, and Habsburg to observe the state of European education.³³ He subsequently served as Ambassador to Berlin from May 1854 to June 1857.³⁴ In the DoE minutes on the RPE, the Prussian education system is cited as a foundational example for introducing compulsory education – an observation that may be attributable to Kemâl.

After returning home from Berlin, Kemâl served in a number of positions, including member of the Tanzimat High Council (1859), Chief Harem Treasurer (Harem-i Hümayûn Masârifât Nâzırı), Persian language tutor to the princes (1859), Minister of Public Education (1861-62),³⁵ head of the *Takvîm-i Vekâyi'*, member of the Sublime Council of Judicial Ordinances (1862), Minister of Public Education again (1865-67), and member of the Sublime Council again (1867). At this time, Kemâl participated in deliberations on the Regulations of Primary School Reform (Sıbyân Mekteblerinin Islâhâtına dâ'ir Nizâmname), which legislated compulsory education.³⁶ This shows that the continuities between that law and the RPE were not limited to the provisions.

With the storied career described above, Kemâl was appointed as head of the DoE newly established under the CoS. He was likely expected to apply his experiences with educational reforms since the early Tanzimat period to the legal foundations and educational reforms of the RPE. Moreover, through Kemâl and Es'ad, this appointment would have established ties between the CoS DoE and the Council of Public Education, as well as to the 1845 Temporary Council of

33 Aziz Berker, *Türkiye'de İlk Öğretim I:1839-1908* (Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 1945), pp. 36-37; Akyıldız, *Merkez Teşkilâtında Reform*, p. 240.

34 According to the list of ministers recorded in the *Sâlnâme-i Nezâret-i Ma'ârif-i Umûmiyye* (Vol. I, p. 34), Kemâl was appointed Ambassador to Berlin “at his own request (kendi istid'âsı üzerine)”. In the *Sicill*, the immediate reason for this is noted as the death of his 14-year-old son (Vol. IV, pp. 81-82), but the question remains as to why he chose Prussia and not another country. At the time, Prussia had, in contrast to England and France, a compulsory education system. Further, in contrast to France, where the Revolution had led to the dissolution of universités leaving only facultés remaining, and England, where only Oxford and Cambridge existed, there were many universities in the German territories. In particular, in the capital Berlin, the prestigious Berlin University was established in 1810. He may have selected the post of Ambassador to Berlin because, of the five European countries he had visited and observed several years earlier, he regarded Prussia as the most valuable in terms of educational reform.

35 BOA, İrade Dâhiliyye (İ.DH), 32400; TV, 626 (8 C. 1278/11 December 1861).

36 BOA, İ.MVL, 26278.

Education. Thus, the RPE was something of a composite of earlier educational reforms.

After the restructuring of the CoS, Kemâl assumed the office of head of the Department of Justice.³⁷ He was thereafter appointed Minister of Public Education four more times (1871-72, 72-73, 76, and 77-78), for a total of six times throughout his life. Education reform in the Ottoman Empire was clearly a large part of his life's work.

Another individual, like Kemâl, known to have accumulated an impressive amount of field experience was **Mehmed Sâlih Efendi** (1817-95). Sâlih was the head of the Military Medical College (Mekteb-i Tibbiyye) and, despite not being a member of the DoE, was specially invited to participate in the drafting of the RPE. The Military Medical College turned out a number of non-degree graduates. One such student was Fu'ad Paşa (1815-69), who went on to become a military physician and then a civil official, playing a leading role in the Tanzîmât reforms. Sâlih served as an assistant botany instructor before graduating, and in 1843 was the first graduate to earn a degree. His standing was such that in 1849 he was appointed to the dual roles of chief physician (hekimbaşı) and head of the Military Medical College.

He later took on positions including member of the Academy of Science (Encümen-i Dâniş, 1851), Vice-Minister of Public Education (1859), Vice-Minister of Commerce (1859), Mayor of the 6th District of Istanbul (1860), and President of the Public Security Council (1861), before being reappointed to the post of head of his alma mater (1865-71). During this period, he founded and chaired the Ottoman Medical Association (Cemi'yet-i Tibbiyye-i Osmâniyye).³⁸ This wealth of experience managing new kinds of schools and familiarity with educational policy were likely why Sâlih was invited to give his opinions in the deliberations on the RPE, despite not being a member of the DoE. His career and achievements described above show he was also an essential figure in the history of Turkish medicine.

Another figure, like Sâlih, invited by the DoE to state his opinions despite not being a formal DoE member was Minister of Public Education **Mehmed**

³⁷ *Sal.Dev.*, vol. XXV, 1287, p. 39.

³⁸ *Sicill*, vol. III, p. 219.

Es'ad Safvet Paşa (1815-83).³⁹ In 1833, Safvet went to work for the Office of Translations (Tercüme Odası), later known as a gateway to success for young bureaucrat-turned-politicians.⁴⁰ His time there coincided with Mehmed Emîn Âlî Paşa's (1814-71) who, with Fu'ad Paşa, was a driving force in the later Tanzîmât reforms. In the Translations office, Safvet, who had studied French, was responsible for the French language version of the *Takvîm-i Vekâyi'* and also taught French to the monarch and the princes. In his subsequent career, Safvet was appointed as a member of the Tanzimat High Council (1855, 1858-61), Minister of Commerce (1861, 63, 67), President of the Sublime Council of Judicial Ordinances (1863), and Ambassador to Paris (1865).

While Safvet was serving as the Ambassador to Paris, he and Kemâl met with Victor Duruy (r. 1863-68), the quite influential Minister of Public Education under Napoleon III (1852-70), and discussed educational reform in the Ottoman Empire.⁴¹ Upon returning home from Paris, Safvet served as a member of the Sublime Council of Judicial Ordinances (1866). Upon his 1868 appointment to the post of Minister of Public Education, he founded the Galatasaray Lycée (Mekteb-i Sultânî, 1868), based in part on his discussions with Duruy. The provisions in the RPE regarding higher secondary school (mekâtib-i sultâniyye) are very similar to the laws publicly announced in the *Takvîm-i Vekâyi'* on the occasion of the opening of the Galatasaray Lycée. This implies that Safvet and Kemâl's talks with Duruy were not only related to the establishment of the Galatasaray Lycée, but also influenced the RPE, which became law the following year. It should be noted that after serving as the Minister of Public Education, Safvet was appointed to a variety of important roles, including six stints as Minister of Foreign Affairs, ultimately becoming Grand Vizier in 1878.

Dadian Artin Efendi (1830-1901), a representative of the Armenian Church, attended international conferences as Safvet's attendant and was involved in the

39 For details regarding Safvet, see İbnülemin Mahmut Kemal İnal, *Son Sadrazamlar* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1940-53 (rep. 1982)), pp. 809-894; Mehmed Zeki Pakalın, *Safvet Paşa* (İstanbul: Ahmet Sait Matbaası, 1943); Pelin İskender, "Mehmed Esad Safvet Paşa" (doctoral dissertation), Ondokuz Mayıs University, 1999.

40 For details regarding the Office of Translations, see Sezai Balcı, *Babiâli Tercüme Odası* (İstanbul: Libra Yayıncılık ve Kitapçılık, 2013).

41 For discussion of the tripartite talks in Paris, see Kiyohiko Hasebe, "Kindai Osuman Teikoku ni okeru Kyōuikukaikaku: Kyōuiku Gyousei to Gakkou Kyōuiku (Educational Reform in the Recent Ottoman Empire: School Systems and Administration)" (Ph.D dissertation, The University of Tokyo, 2011), pp. 59-61 (in Japanese).

formulation of the RPE as a member of the DoE. Successive generations of the Dadian family had held the post of Director of the government powder mills (barutçubaşı). Artin first worked for the CoS as an assistant (mu'âvin),⁴² and was soon promoted to member (a'zâ).⁴³ He participated in deliberations held by the DoE from 4 July 1868 (13 Ra. 1285 AH).⁴⁴

Artin was born into a high-ranking family in the Armenian Church, was home-schooled for his elementary education, and toured Europe with his father and older brother, eventually earning a Baccalauréat Scientifique in 1846 after studying at Sainte Barbe College and Louis Le Grand (1842-44). Upon graduation, he briefly returned home, but soon moved back to Paris and studied again at Sainte Barbe (1847-48). When he returned home again in January 1848, he worked at the Office of Translations (in 1849, 55, and 59), the Ministry of Foreign Affairs (1854), the Investigation Committee under the Public Security Council (Meclis-i Zabtiyye Teftiş Hey'eti, 1856 and 58), the French Embassy (1860), the Spanish Embassy (1863), and the Ministry of Finance (1866), before being appointed to the position of assistant in the CoS. In 1857, Artin participated as Safvet's Secretary General (kâtib-i umûmî) in the Bucharest Conference concerning the principalities of Wallachia and Moldavia.⁴⁵

The fact that Artin, who had experienced French education firsthand and whose previous employer was also fluent in French, participated in the drafting of the RPE strongly suggests that the French education system influenced the law.⁴⁶

42 BOA, İ.DUÏT, 58/49; TV, 967 (11 M. 1285/4 May 1868).

43 BOA, İ.DH, 40165 (24 S. 1285/16 June 1868). The person who was promoted to member at the same time was Yanko, the brother-in-law of Logofet Aristarhi İstavraki Bey (described later) (İ.DUÏT, 58/49).

44 BOA, İ.ŞD, 352. He was supposed to have participated from before this point in time but was absent. BOA, İ.ŞD, 304; BOA, İ.DUÏT, 136/43; BOA, İ.DUÏT, 115/66.

45 Pars Tuğlacı, *The Role of the Dadian Family in Ottoman Social, Economic and Political Life* (İstanbul: Pars Yayın ve Tic. Ltd.Şti., 1993); Anahide Ter Minassian, "Une famille d'amirans arméniens: les Dadian," in Daniel Panzac ed., *Histoire économique et sociale de l'Empire ottoman et de la Turquie (1326-1960)* (Leuven: Peeters, 1995), pp. 505-519. The Bucharest Conference was held between 30 May and 4 July 1857. Gabriel Noradounghian, *Recueil d'actes internationaux de l'Empire Ottoman*, vol. III (Paris: Librairie Cotillon, F. Pichon, Successeur, 1902 (rep. 1978)), p. 101.

46 Empirical clarification requires comprehensive examination of France's educational administrative laws until the year in which the RPE was proclaimed, as well as an article-by-article text comparison against the RPE. The manuscripts should be examined at another time, but for the purposes of this paper, note that the compulsory establishment of schools by local government

The above discussion of Kemâl's career noted that, in the DoE minutes, the Prussian education system was cited as a fundamental example for the introduction of compulsory education. While this may have been nothing more than rhetoric used to justify the introduction of Ottoman compulsory education, the fact that it was considered alongside the French and German examples is of major significance in distinguishing the features of the RPE.

In contrast to the figures discussed above, who were well-versed in the state of education in Europe, two ulamas were also appointed as members of the DoE. One of them was **Es-Seyyid Mehmed Sa'id Zîver Bey** (?-1873), who, as his name suggests, came from a family that held special status as descendants of the prophet Muhammad. In his career as an ulama, he held the honorary ranks (pâye) of instructor at a madrasa in Istanbul and qadi of Aleppo and Syria, before being awarded the honorary rank of qadi of Mecca. Just before he was appointed member of the DoE, he was also awarded the honorary rank of qadi of Istanbul, one of the highest ranks in the İlmîyye system.⁴⁷

The other ulama was **Hacı Mehmed Emîn Efendi** (?-1879). At the time, there were three individuals in the CoS with the name Emîn.⁴⁸ The Emîn at the

authorities can be related to the Loi Guizot (1833), and entrance qualifications for institutes of higher education (mülâzemet rü'usu) may have referred to the French baccalauréat and the German Abitur. Note, however, that the word "mülâzemet" itself had been used since ancient times with the meaning of "apprentice" or "candidate".

47 Sicilli, vol. II, p. 438; *Sal.Dev.*, vol. XXIV, 1286, p. 66.

48 The three Emîn are as follows: (1) Emîn Muhlis Paşa, former governor of Erzurum and head of the Department of Justice, (2) Emîn Efendi, mufti of Baghdad and member of the Department of Civil Service, and (3) Hacı Emîn Efendi, mufti of Syria and member of the Department of Education. Due to the fact that (2) and (3) were mufti (BOA, İ.DH, 40936) who also held the honorary rank of qadi of Mecca (*Sal.Dev.*, vol. XXIV, 1286, pp. 38-39), the two are easily confused, but they can be distinguished by the periods during which they participated in the Council of State and by the design of their seals; (2) from its establishment (BOA, İ.DUİT, 58/49) and (3) from 29 Ra. 1285/20 July 1868 (BOA, İ.ŞD, 430), (2)'s seal was 1.1 cm high and 1.25 cm wide, with no lengthening of the space between the second "m" and the "d" of "Mehmed", and (3)'s seal was 1.3 cm high and 1.5 cm wide, with a lengthening of the space between the "m" and the "d". Furthermore, note that (2) was involved in compiling the *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye*. For details regarding (2), see Ali Birinci, *Tarihin Gölgesinde Meşâhîr-i Meçhûleden Birkaç Zât* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2001), pp. 13-16. After the restructuring, (1) was appointed as head of the Department of Justice, (2) as a member of the Department of Interior and Education, and (3) as a member of the Department of Finance.

DoE was referred to by the alias Cündîzâde and held the rank of mufti of Syria before being awarded the rank of qadi of Mecca.⁴⁹

The presence of these ulamas as department members has been completely overlooked in previous research publications, from the work of Kansu until the present day. Moreover, the absence of ulamas in the DoE has been argued as evidence that Ottoman educational policy was beyond the ulamas' sphere of influence.⁵⁰ To the contrary, ulamas with highly respected positions in traditional Islamic society did indeed participate, even in the systematic legal revisions for new forms of education.

The President of the CoS occasionally participated in deliberations. In CoS DoE deliberations, there were four such occasions, for bills concerning: increasing the number of secondary schools (mekâtib-i rüşdiyye) in Istanbul, increasing the number of Muslim students at the Galatasaray Lycée, a change to a five-day system for the *Takvîm-i Vekâyi*, and finally the RPE deliberations.⁵¹ It appears that the president's participation was limited to matters of relative importance.

The CoS president who participated in the RPE deliberations was none other than **Ahmed Midhat Paşa** (1822-84), who in later years lent his name to the Ottoman Constitution. While working for the Sublime Porte's Office of Imperial Conference (Dîvân-ı Hümâyûn Kalemî), Midhat served in central and provincial secretarial roles. He spent half of 1858 in Paris, London, Brussels, and Vienna, and upon returning in 1859 was appointed Principal Secretary of the Sublime Council of Judicial Ordinances. After a personal inspection throughout Rumelia in 1860 by Grand Vizier Kıbrıslı Mehmed Emîn Paşa (1813-71), Midhat was appointed Governor of the Niş Vilayet, an area that had experienced major revolts (in 1833, 35, and 41), where he made a great success of governing the region (1861-64). His success led to him being recalled to Istanbul by Âlî Paşa and Fu'ad Paşa to consult on examples of regional administrative reform and participate in the drafting of legislation for the newly established Danube Vilayet, which he went on to govern (1864-68).⁵²

49 *Sicill*, vol. I, p. 437.

50 Alkan, "Modernization from Empire," p. 59.

51 BOA, A.MKT.ŞD, 3/92; BOA, İ.DUIT, 115/66; BOA, İ.DUIT, 136/43; BOA, A.MKT.ŞD, 5/43.

52 Gökhan Çetinsaya, Şit Tufan Buzpınar, "Midhat Paşa," *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, vol. XXX, 2005, pp. 7-11.

A large number of non-Muslims, especially Bulgarian Orthodox, lived in the vilayets of Niş, Vidin, and Silistre, which comprised the core of the Danube Vilayet. The establishment of the Danube Vilayet was a groundbreaking experimental attempt at both developing military defenses against Russia and unifying the religiously and linguistically divided Ottoman Empire. The Ottoman government applied insights from Danube Vilayet innovations to legislative changes across the Empire. Examples of this are the Regulations of Vilayets act, based on the Regulations of the Danube Vilayet act (1867), and the RPE (1869), based on vilayet educational reforms.

The educational reforms of the Danube Vilayet proceeded, in general terms, as follows. First, a council for education reform was established, and Muslims and non-Muslims from the vilayet were appointed as members (1865). The council resolved to divide schooling in the vilayet into three stages, namely primary school (mekâtib-i sibyâniyye), secondary school (mekâtib-i rüşdiyye), and preparatory school (mekâtib-i i'dâdiyye), with the Vilayet Ministry of Education to provide overall supervision. Although not actually implemented, Muslim/non-Muslim co-education was planned for secondary and preparatory schools, and Muslim students were to be required to study the Bulgarian language in secondary school.⁵³

Of utmost importance to the present study is **Hacı İvanço Efendi** (1825?-78), a non-Muslim who was invited join to the Council of Education in the Danube Vilayet and was also a member of the CoS DoE. İvanço was a çorbacı (a noble from the Bulgarian region) from Rusçuk, the capital of the Danube Vilayet. In addition to being a councilor on the Court of Commercial Law at the time and participating in the Council of Education in the vilayet, he also published an article supporting reform in *La Turquie* (a French paper that was published in Istanbul) when the plan for co-educating Muslims and non-Muslims was suffering criticism.⁵⁴ He was a member of the Department of Civil Service when the CoS

53 For the details of the Danube Vilayet educational reforms, see Tetsuya Sahara, “Donau Shuudeno Kyouiku Kaikakuno Kokoromi (1865-68) to Sono Hannou: Tanzimatki Bulgaria Shakaino Ichidanmen (An Attempt to Reform Education in the Danube Vilayet (1865-68) and the Reaction: Bulgarian Society in the Tanzimat Period),” in Haruki Wada and others eds., *Surabu no Rekishi (A History of Slav)* (Tokyo: Koubundou, 1995), pp. 126-158 (in Japanese). See also *Kindai Balkan Toshi Shakaishi: Tagenshugi Kuukan niokeru Shuukyoku to Ethnicity (A Social History of Modern Balkan Cities: Religion and Ethnicity in Pluralistic Space)* (Tokyo: Tousui Shobou, 2003), pp. 261-267 (in Japanese).

54 Sahara, *Kindai Balkan*, pp. 262-265.

was founded,⁵⁵ but had moved to the DoE by 19 June 1868 (27 S. 1285 AH).⁵⁶ This move could be attributed to his consistent support for Midhat's education reforms in both his career and public remarks. After the restructuring of the CoS, he was also the only former member of the DoE to be assigned to the Department of Interior and Education.⁵⁷

Midhat, on the other hand, was made Governor of the Bagdad Vilayet in February 1869 and Yûsuf Kâmil Paşa was appointed president of the CoS. As noted above, Kemâl was a participating member in the Sublime Council of Judicial Ordinances' deliberations on the Regulations of Primary School Reform. Yûsuf Kâmil Paşa was president of the Sublime Council at that time.

In contrast to other non-Muslim members, such as İvanço, who supported the RPE, **Logofet Aristarhi İstavraki Bey** (1830-1920), the Greek Orthodox representative, was opposed to it. The term *Logofet* denotes a government official not from the priesthood, who, under the Greek Orthodox Patriarchate in Istanbul, was responsible for liaising with the Ottoman government. The term was previously used to indicate the public secretary of Wallachia and Moldavia.⁵⁸ Aristarhi's real role, however, was as courtroom aide (da'vâ mu'âvini) to the Patriarch. He had also attained the honorary rank of Logofet the previous year.⁵⁹ Along with Kemâl and Zîver, he was a member of the DoE from its inception, and transferred to the Department of Trials after the restructuring. In the first and second Constitutional Periods, he was made a member of the Senate (Meclis-i A'yân).⁶⁰

The General Assembly minutes make clear that Aristarhi opposed the RPE. This might explain why in the DoE minutes the place where his seal should have appeared was altered to make it look as if he were not a member of the department.⁶¹ In accordance with his rank, the Aristarhi's seal would normally have appeared between those of Emîn and İvanço. But the DoE minutes for the RPE

55 BOA, A.MKT.ŞD, 1/75.

56 BOA, İ.ŞD 287.

57 *Sal.Dev.*, vol. XXV, 1287, p. 39.

58 [Şemseddîn] Sâmî, *Kâmûs-ı Türki* (Der-sa'âdet: İkdâm Matba'ası, 1317), p. 1242; James W. Redhouse, *A Turkish and English Lexicon* (Constantinople: The Publication Committee of the Mission of the American Board, 1890), p. 1635; T.X. Bianchi, J.D. Kieffer, *Dictionnaire Turc-Français*, vol. II, seconde ed. (Paris: Typographie de Mme Ve Dondey-Dupré, 1850), p. 710.

59 BOA, İrade Hâriciyye (İ.HR), 13332 (9 C. 1284/8 October 1867).

60 H. Aliyar Demirci, *İkinci Meşrutiyet'te Âyan Meclisi 1908-1912* (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2006), p. 69.

61 BOA, İrade Meclis-i Mahsûs (İ.MMS), 1541 (8 Ra. 1286/18 June 1869).

deliberations show a blank space where the seal should be and a trace of black ink as if a seal had been lightly pressed there. This trace is exactly the size of the Aristarhi's seal, and moreover, it appears that something was written in red ink underneath this but was scratched away with a knife or similar implement. It was not uncommon to see notes in red ink under a space where a seal should be stamped – for example, when a member was absent, their name would be written in black ink and a description of the absence would be noted in red ink. For example, absent (bulunamadı), absent due to illness (nâ-mizâc), absent during the time to affix seals (hîn-i temhîrde bulunamadı). The type of alteration here, however, is out of the ordinary.

The reasons for his opposition are not given in detail, but this was precisely when the Bulgarian Orthodox church's movement to gain independence from the Patriarch was at its peak.⁶² As the Ottoman government supported the Bulgarian position, these circumstances may have influenced the deliberations.

In addition to the other non-Muslim participants, a Jewish representative, **Avram Mordehay Efendi** (n.a.), a Jew from Selânik, was also partially involved.⁶³ However, before the content of the RPE was agreed upon Avram was dismissed from his post due to his lack of ability.⁶⁴ As mentioned above, however, the deliberations began, at the very latest, on 13 August 1868 (23 R. 1285 AH). As he was still a member of the DoE at that time, he is believed to have participated before his dismissal.⁶⁵ His post-dismissal activities are not known in detail.

The ten individuals discussed above were those that deliberated on the RPE in the CoS DoE. Note, however, that Sa'dullah, Sermed, and Ekrem also held positions in the department as assistants (mu'âvin). Their seals do not appear on the DoE minutes because they were neither department head nor department members. Nevertheless, they were employed at the department

62 Sahara, *Kindai Balkan*, p. 317. Also "Touhou Seikyou to Minzokuno Tanjou: Bulgaria Kyoukai Dokuritsu Undou to Chiiki Shakai (The Eastern Orthodox and the Birth of Ethnicity: Independent Movements of the Bulgarian Church and Regional Society)," in Yoshihiro Shiba, Tetsuya Sahara eds., *Balkangakuno Frontier (A Frontier of Balkan Studies)* (Tokyo: Sairyuusha, 2006), pp. 201-242 (in Japanese).

63 Member list contained in BOA, İ.ŞD, 58/49.

64 BOA, İ.DH, 40477 (21 C. 1285/9 October 1868).

65 BOA, Sadâret Mektûbi Kalemi Mühimme Kalemi (A.MKT.MHM), 417/11; BOA, A.MKT.ŞD, 2/37; BOA, A.MKT.ŞD, 2/85; BOA, İ.ŞD 488.

while the RPE was being debated.⁶⁶ Thus, they presumably participated in the deliberations in some capacity, so I will provide the following overviews of their careers.

Sa'dullah Bey (1838-91) studied at the House of Knowledge (Dârü'l-ma'ârif) founded by the Empress Dowager of Abdülmecid I, served in the Office of Translations, assumed the position of head of the Department of Religious Sects (Mezâhib Odası).⁶⁷ He was thereafter appointed to the position of assistant.⁶⁸ After the restructuring, he became a member of the CoS Department of Justice and was appointed as the principal secretary of the Council the following year, while retaining his position as a Department of Justice member. He subsequently served in other important offices, such as Minister of Commerce and Ambassador to Berlin. He earned the title of Paşa before committing suicide while serving as the Ambassador to Vienna.

Sermed Efendi (1832-88) worked in the Office of Translations. He served as secretary to the Berlin embassy and as first secretary to the London embassy before being appointed an assistant in the CoS. After the restructuring, he was made an assistant in the Department of Justice, and later served as a minister to Madrid.⁶⁹

Ekrem Bey (1847-1914) was the son of Recâ'î (1803-74), who participated in the Temporary Council of Education as secretary general.⁷⁰ As noted above, the personal connection between Es'ad and Kemâl ensured continuity between

66 The list of individuals that donated to the School for Orphans (Dârü'ş-şafaka) is included in the TV published while the RPE was being debated in the DoE and the names of Sa'dullah, Sermed, and Ekrem appear as assistants. TV, 1014 (5 B. 1285/22 October 1868).

67 İbnülemin Mahmut Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1930-42 (rep. 1988)), pp. 1566-1573; Ali Akyıldız, *Sürgün Sefir Sadullah Paşa* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2010).

68 BOA, İ.DH, 40208; TV, 970 (1 S. 1285/24 May 1868). Previous studies have noted that Sa'dullah wrote the General Assembly minutes for the RPE but no references were provided. As the chief secretary of the Council of State was Mahmûd Bey (*Sal.Dev.*, vol. XXIV, 1286, p. 38), it is possible that he penned the General Assembly minutes. It may be that what Sa'dullah wrote was, in fact, the Department of Education minutes.

69 *Sicill*, vol. III, p. 11; *Sâlnâme-i Nezâret-i Hâriciyye*, vol. I (Kostantiniye, 1302), p. 193.

70 İnal, *Şairleri*, pp. 274-285; Ahmet Hamdi Tanpınar, *19uncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi* (İstanbul: Çağlayan Basımevi, n.d. (rep. 2001)), pp. 475-478; İsmail Parlatur, *Recâî-zade Mahmut Ekrem: Hayat-Eserleri-Sanatı* (Ankara: Atatürk Kültür Merkezi, 1985 (rep. 1995)).

the Temporary Council of Education and the CoS DoE. That continuity was also realized through this father-son connection.

After graduating from secondary school (rüşdiyye) and the School for Training Government Officials (Mekteb-i Ma'ârif-i Adliyye), Ekrem began a preparatory course (i'dâdî) at the Military School (Mekteb-i Harbiyye), but had to withdraw due to poor health. He later joined the Secretarial Department of the Ministry of Foreign Affairs (Hâriciyye Mektûbî Kalemi), serving in a variety of positions before being appointed assistant in the CoS. After the restructuring, he was transferred to the Department of Public Works, where he served as an assistant.⁷¹ Ekrem authored a large number of poems, plays, and novels, and was a close friend of Nâmîk Kemâl (1840-88), one of the most famous Young Ottomans (Yeni Osmanlılar).

A common thread among these three individuals is experience in either the Office of Translations or the Ministry of Foreign Affairs. Also, while Sermed's educational history is unclear, the other two were educated in new-model schools. The experiences and skills that these young officials gained, through practical education in new-model schools and working jobs in constant contact with foreign languages, was likely put to use in the drafting of the RPE.

Previous research has contended that, along with Kemâl, Artin, Sa'dullah, and Ekrem, other DoE staff, namely Tevfik, Mansûr, and Çankov were also involved in the drafting of the RPE. But did these individuals actually hold office in the DoE at that time?

Article Eight of the Regulations of the CoS act requires "the presence of five assistants (mu'âvin) and five apprentices (mülâzim) in each department of the CoS," which leaves open the possibility that they were employed as apprentices at the department. In fact, recent research indicates that they were, at the very least, employees of the CoS. The names of apprentices, however, are not recorded in the *Sâlnâme-i Devlet-i Aliyye*, and since they are rarely mentioned in manuscript documents, it remains unclear whether they participated in the deliberations on the RPE. For the sake of completeness, the careers of these individuals is outlined below, but no determination on their participation can be made at this stage.⁷²

⁷¹ *Sal.Dev.*, vol. XXV, 1287, p. 38.

⁷² Even archival documents which record the names of the Council of State members and assistants do not mention the apprentices (BOA, İ.DUİT, 58/49). Note, however, that the Grand Vizier's

After primary school, **Ebüzziyâ Tevfik Bey** (1848-1913), one of the great masters in the history of Turkish literature, went to work at the age of eight, in place of his deceased father, at the Pay Office of the Ministry of Finance (Mâliyye Nezâreti Sergi Kalemi), and later worked in a variety of offices within the ministry. During this period, he learned Arabic and Persian under the tutelage of his colleagues. He was subsequently appointed “second class apprentice (ikinci sınıf mülâzim)” at the CoS, and is said to have studied French under Çankov (discussed below). While serving at the CoS, he began publishing articles in various newspapers as one of the Young Ottomans, and continued publishing until the final years of his life.⁷³

Mehmed Mansûr Efendi (?-1897) was born in Manastır and moved to Istanbul after completing primary school. In the imperial capital, he was recognized for his abilities in modern and ancient Greek and went to work at the Office of Translations. He studied French and English under James W. Redhouse (1811-92), who was known for his *Turkish-English and English-Turkish* dictionaries. *Osmanlı Mü'ellifleri* states that he was subsequently appointed assistant to the CoS.⁷⁴ However, his name is not found in the *Sâlnâme-i Devlet-i Aliyye*, so he may have been appointed as an apprentice rather than an assistant.

Dragan Çankov Efendi (1828-1911) was born in 1828 in Svištov. After studying in Odessa and Kiev, he worked as a teacher in Bucharest. He then learned about printing technologies and published the periodical *Bulgaria* (България, 1854-63) in Istanbul. From 1864 to 1873 he worked as a government official for the Ottoman Empire in Svištov, Ruse, and Niş, while also teaching French.⁷⁵ This focus on politics shows his desire for reform within the Ottoman Empire, and stands in contrast to the radical groups that sought independence. Çankov also participated in the Council of Education of Vilayets at the time of the Danube

report to the throne concerning Artin and Yanko's promotion to member status mentions the promotion of Hakkı Bey from apprentice to assistant (BOA, İ.DH, 40165).

73 Âlim Gür, *Ebüzziya Tevfik Hayatı: Dil, Edebiyat, Basın, Yayın ve Matbaacılığa Katkıları* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi), 1998, pp. 23-36.

74 Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Mü'ellifleri*, vol. III (İstanbul: Matba'a-i Âmire, 1342), pp. 147-148.

75 *Кратка Българска Енциклопедия*, Том V (София: Издателство на Българската Академия на Науките), 1969, стр. 407; *Encyclopedia of Eastern Europe* (New York, London: Garland Publishing), 2000, p. 811.

Vilayet educational reforms.⁷⁶ If he was an apprentice in the DoE, his experience with the reforms in the Danube Vilayet may have been put to use in the RPE deliberations. After the Principality of Bulgaria was established in 1878, he founded the principality's Liberal Party, and while party leader served as Prime Minister (1880, 83-84).

Conclusion

The above discussion examined the careers of the individuals involved in the Department of Education's deliberations on the Regulations of Public Education act. The backgrounds of these individuals tell us a number of things about the nature of the law that resulted from the deliberations.

First, participants included a balance of representatives of non-Muslim communities. Yet, their support for the law was not uniform. Representatives of the Bulgarian Orthodox and Armenian Church were in favor of the law, while the Greek Orthodox representative was against it. Moreover, we find that the minutes from the deliberations have been altered. And while a representative from the Jewish community may have participated in the deliberations, it appears that he was dismissed partway through the process.

Second, Muslim participants were selected from the three groups that comprised the Ottoman government, namely *ulamas* (*ilmiyye*), secretaries (*kalemiyye*), and the military (*seyfiyye*). A similar structure had already been used in the Temporary Council of Education, but the Council of State's Department of Education deliberations on the Regulations of Public Education act also brought in military personnel from outside the Department. It is also quite notable that two *ulamas* did in fact participate, which refutes previous research findings. It is also notable, in relation to the Temporary Council of Education, that Es'ad and Kemâl, as well as the Recâ'î father-son pair provided threads of continuity between the Council of State's Department of Education and the more recent Council of Public Education, as well as with the Temporary Council of Education.

Third, individuals who could make use of their own personal experiences in educational reform were employed. Kemâl, the head of the Department of Education, had long been a driving force for educational reform in the Ottoman Empire. Safvet, the Minister of Public Education, who along with Kemâl

⁷⁶ Sahara, "Donau Shuudeno," p. 144.

founded the Galatasaray Lycée, and Sâlih, the head of the Military Medical College, who was familiar with both new-model schools and educational policy, were specially invited to participate despite not being official department members. And President Midhat and the Bulgarian Orthodox representative İvanço were able to apply their experiences with educational reforms in the Danube Vilayet. These facts show that the Regulations of Public Education act may be regarded as a composite of previous educational reforms.

And lastly, we note a correlation between the work experiences of the deliberators involved and the foreign countries referenced in the reforms. Many of the participants were fluent in French. Artin, in particular, had actually been educated in France. At the same time, the minutes show that the Prussian education system was raised as an example of compulsory education. We can conclude that educational reform in the Ottoman Empire used several countries as models, as did educational reform in Meiji Era Japan.

This study examined the proceedings in drafting the Ottoman Empire's Regulations of Public Education act and investigated the careers of the Council of State's Department of Education employees that drafted it. In summation, the vital organs (a'zâ) of the Ottoman Empire were represented in the members (also a'zâ) of the department that created the Regulations of Public Education act.

The 1869 Ottoman Public Education Act: Proceedings and Participants

Abstract ■ The enactment of the Regulations of Public Education law in 1869 ushered in a new era in Ottoman educational history. It was a composite of ideas borrowed from several previous educational reforms, and served as a basis for subsequent reforms. But the participants that drafted this legislation have been misreported for nearly ninety years, dating back to a study by Kansu. This paper will correct that misreporting based on the meeting minutes from the Council of State's Department of Education, which drafted the law. The findings reveal some interesting participants, including representatives from non-Muslim communities, two ulamas who were previously said to not have participated, members who supported and implemented educational reforms in the Danube Vilayet, and persons familiar with the educational systems of France and Prussia.

Keywords: Ma'ârif-i Umûmiyye Nizâmnamesi (Regulations of Public Education), Şûrâ-yı Devlet (Council of State), Tanzîmât, Education

Bibliography

Archival Sources

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

İrade Dâhiliyye (İ.DH), 32400, 40165, 40208, 40477, 40936.

İrade Hâriciyye (İ.HR), 13332.

İrade Meclis-i Vâlâ (İ.MVL), 26278.

İrade Şûrâ-yı Devlet (İ.ŞD), 287, 304, 352, 430, 446, 488.

İrade Meclis-i Mahsûs (İ.MMS), 1541.

Dosya Usûlü İradeler (İ.DUİT), 58/48, 58/49, 58/50, 115/66, 136/43.

Sadâret Mektûbî Kalemi Mühimme Kalemi (A.MKT.MHM), 417/11.

Sadâret Mektûbî Kalemi Şûrâ-yı Devlet (A.MKT.ŞD), 1/1, 1/45, 1/46, 1/75, 2/37, 2/85,
3/92, 5/43.

Şûrâ-yı Devlet Belgeleri (ŞD), Maarif 205/7.

Şûrâ-yı Devlet Evrâkı Hülâsa Kayıt Defterleri (ŞD Hülâsa Defterleri), 763.

Published Primary Source

Düstûr, first series, vol. I, II, [İstanbul], 1289.

Sâlnâme-i Devlet-i Aliyye (Sal.Dev.), vol. XXIV, XXV, XXVI, [İstanbul], 1285, 1286, 1287.

Sâlnâme-i Nezâret-i Hâriciyye, vol. I, Kostantiniye, 1302.

Sâlnâme-i Nezâret-i Ma'ârif-i Umûmiyye, vol. I, [İstanbul], 1316.

Takvîm-i Vekâyi' (TV), 626, 963, 967, 970, 1014, 1075, 1076, 1078, 1125-1130.

Secondary Sources

Akyıldız, Ali: *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform*, İstanbul: Eren Yayıncılık, 1993.

---: *Sürgün Sefir Sadullah Paşa*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2010.

Alkan, Mehmet Ö.: "Modernization from Empire to Republic and Education in the Process of Nationalism," in Kemal H. Karpat ed. *Ottoman Past and Today's Turkey*, Leiden, Boston, Köln: Brill, 2000, pp. 47-132.

Balcı, Sezai: *Babîli Tercüme Odası*, İstanbul: LibraYayıncılık ve Kitapçılık, 2013.

Berker, Aziz: *Türkiyede İlk Öğretim I:1839-1908*, Ankara: Millî Eğitim Basımevi, 1945.

Bianchi, T.X. and Kieffer, J.D.: *Dictionnaire Turc-Français*, vol. II, seconde ed., Paris: Typographie de M^{mc} V^c Dondey-Dupré, 1850.

- Birinci, Ali: *Tarihin Gölgesinde Meşâhir-i Meçhûleden Birkaç Zât*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2001.
- Bursalı Mehmed Tâhir: *Osmanlı Mü'ellifleri*, 3 vols., İstanbul: Matba'â-i Âmire, 1333, 33, 42.
- Çetinsaya, Gökhan and Buzpınar, Şit Tufan: "Midhat Paşa," *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, vol. XXX, 2005, pp. 7-11.
- Demirci, H. Aliyar: *İkinci Meşrutiyette Âyan Meclisi 1908-1912*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2006.
- Encyclopedia of Eastern Europe*, New York, London: Garland Publishing, 2000.
- Gür, Âlim: *Ebüzzıya Tevfik Hayatı; Dil, Edebiyat, Basın, Yayın ve Matbaacılığa Katkıları*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1998.
- Hasebe, Kiyohiko: "Kindai Osuman Teikoku niokeru Kyouikukaikaku: Kyouiku Gyousei to Gakkou Kyouiku (Reform and Education in the Ottoman Empire: Administration and Modern School)" (doctoral dissertation), The University of Tokyo, Graduate School of Humanities and Sociology, 2011 (in Japanese).
- : "Legislation for Compulsory Education in the Ottoman Empire," in Takayuki Yoshimura, Satoshi Katsunuma eds., *International Seminar on Islam and Multiculturalism: Islam in Global Perspective*, Tokyo: Waseda University, 2015, pp. 31-33.
- Hayta, Sibel: "1869 Maârif-i Umumiye Nizamnamesi ve Türk Eğitime Katkıları" (master thesis), Gazi University, 1995.
- İhsanoğlu, Ekmeleddin: "Tanzimat Öncesi ve Tanzimat Dönemi Osmanlı Bilim ve Eğitim Anlayışı," in Hakkı Dursun Yıldız ed., *150. Yılında Tanzimat*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1992.
- İnal, İbnülemin Mahmut Kemal: *Son Asır Türk Şairleri*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 1930-42 (rep. 1988).
- : *Son Sadrazamlar*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 1940-53 (rep. 1982).
- İskender, Pelin: "Mehmed Esad Safvet Paşa" (doctoral dissertation), Ondokuz Mayıs University, 1999.
- [Kansu], Nafi Atuf: *Türkiye Maarif Tarihi Hakkında Bir Deneme*, 2 vols., İstanbul: Muallim Ahmet Halit Kitaphanesi, 1930, 1932.
- Koçer, Hasan Ali: *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi*, İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1970.
- Кратка Българска Енциклопедия, Том V, София: Издателство на Българската Академия Науките, 1969.
- Kütükoğlu, Mübahat S.: *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*, İstanbul: Kubbealtı Akademisi Kültür ve San'at Vakfı, 1994.
- Mahmûd Cevâd İbnü's-Şeyh Nâfi': *Ma'ârif-i Umûmiyye Nezâreti Târihçe-i Teşkilât ve İcrâ'âtı*, [İstanbul]: Matba'â-i Âmire, 1338.

- Mehmed Süreyyâ: *Sicill-i Osmânî (Sicill)*, 4 vols., [İstanbul]: Matba‘a-i Âmire, 1308, 1311, 1311, n.d.
- Minassian, Anahîde Ter: “Une famille d’amiras arméniens: les Dadian,” in Daniel Panzac ed., *Histoire économique et sociale de l’Empire Ottoman et de la Turquie (1326-1960)*, Leuven: Peeters, 1995, pp. 505-519.
- Noradounghian, Gabriel: *Recueil d’actes internationaux de l’Empire Ottoman*, 4 vols., Paris: Librairie Cotillon, F. Pichon, Successeur, 1897, 1900, 1902, 1903 (rep. 1978).
- Pakalın, Mehmed Zeki: *Safvet Paşa*, İstanbul: Ahmet Sait Matbaası, 1943.
- Parlatır, İsmail: *Recâi-zade Mahmut Ekrem: Hayat-Eserleri-Sanatı*, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi, 1985 (rep. 1995).
- Prost, Antoine: *L’enseignement en France 1800-1967*, Paris: Librairie Armand Colin, 1968.
- Redhouse, James W.: *A Turkish and English Lexicon*, Constantinople: The Publication Committee of the Mission of the American Board, 1890.
- Sahara, Tetsuya: “Donau Shuudeno Kyouiku Kaikakuno Kokoromi (1865-68) to Sono Hannou: Tanzimatki Bulgaria Shakaino Ichidanmen (An Attempt to Reform Education in Danube Vilayet (1865-68) and Reaction: Bulgarian Society in the Tanzimat Period),” in Haruki Wada and others eds., *Surabu no Rekishi (A History of Slav)*, Tokyo: Koubundou, 1995 (in Japanese).
- : *Kindai Balkan Toshi Shakaishi: Tagensbugi Kuukan niokeru Shuukyoku to Ethnicity (A Social History of Modern Balkan Cities: Religion and Ethnicity in Pluralistic Space)*, Tokyo: Tousui Shobou, 2003 (in Japanese).
- : “Touhou Seikyou to Minzokuno Tanjou: Bulgaria Kyoukai Dokuritsu Undou to Chiiki Shakai (Eastern Orthodox and Birth of Ethnicity: Independent Movement of Bulgarian Church and Regional Society),” in Yoshihiro Shiba, Tetsuya Sahara eds., *Balkangakuno Frontier (A Frontier of Balkan Studies)*, Tokyo: Sairyuusha, 2006, (in Japanese).
- Seyitdanlıoğlu, Mehmet: *Tanzimat Devrinde Meclis-i Vâlâ (1838-1868)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1994.
- Somel, Selçuk Akşin: *The Modernization of Public Education in the Ottoman Empire 1839-1908: Islamization, Autocracy and Discipline*, Leiden, Boston, Köln, 2001.
- : “1869 Tarihli Maârif-i Umûmiye Nizâm-nâmesi, Esbab-ı Mucibe Layihası ve İdeolojik Temelleri,” in Kemal Kahraman, İlon Baytar eds., *Sultan Abdülmecid ve Dönemi (1823-1861)*, İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A. Ş. Yayınları, 2015, pp. 136-167.
- [Şemseddin] Sâmî: *Kâmûs-ı Türki*, Der-sa‘âdet: İkdâm Matba‘ası, 1317.
- Tanpınar, Ahmet Hamdi: *19uncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul: Çağlayan Kitabevi, n.d. (rep. 2001).
- Tuğlacı, Pars: *The Role of the Dadian Family in Ottoman Social, Economic and Political Life*, İstanbul: Pars Yayın ve Tic. Ltd.Şti., 1993.

Shari'a Judges in the Ottoman *Nizamiye* Courts, 1864-1908

Jun Akiba*

Osmanlı Nizamiye Mahkemelerinde Şer'i Hakimler (1864-1908)

Öz ■ 1860'lar yıllarında kurulan Osmanlı Nizamiye mahkeme sisteminin önemli özelliklerinden birisi, İmparatorluğun birçok yerinde şer'î mahkemesi hakimlerinin aynı anda Nizamiye mahkemelerinde de hakimlik yapmış olmalarıydı. Ayrıca, birçok ilmiye mensupları Adliye Nezâreti tarafından Nizamiye hakimleri olarak atanıyorlardı. Bu makale, Osmanlı arşiv kaynaklarına dayanarak Nizamiye mahkemelerinde ulemânın devam eden varlığını inceler. İlmiye mensuplarının hukuk hakimi olarak hizmet vermesi genellikle kabul görürken, kazâ nâiblerinin ceza davalarını görmeleri bazen sorunlu görülüyordu. Bununla birlikte, devletin mali sıkıntısı ve nitelikli personel yetersizliği, Adliye Nezâreti'nin kazâ mahkemelerine bağımsız ceza hakimleri atmasına imkan bırakmamıştır. Ulemâ ise Nizamiye mahkemelerindeki yerlerini korumak için yeni sisteme adapte olmak zorunda kaldı. Ulemânın reform çabaları, kaynakları sınırlı olan Osmanlı devletinde Nizamiye mahkeme sisteminin işlemini sağlamıştır.

Anahtar kelimeler: Nizamiye Mahkemesi, Kadı, Nâib, Osmanlı Ulemâsı, Yargı Reformu, Hukuk Eğitimi

Introduction

In the 1860s, the Ottoman Empire created *Nizamiye* courts, which adjudicated cases according to state law and did so independently of the existing *shari'a* courts.¹ Inspired significantly by the French judicial system (although

* The University of Tokyo.

This work was supported by JSPS KAKENHI Grant Numbers 26284106 and 15H01895. The first draft was presented at the Third International Conference of NIHU Program Islamic Area Studies in Kyoto in 2010. An earlier version appeared in Japanese as "Osman teikoku no seiteiho saibansho seido: Urama no yakuwari wo chushin ni," in a volume edited by Tadashi Suzuki,

the Ottoman tradition's influence was no less important), the Nizâmiye courts applied codified laws made by the state and adopted both the collegiate-court system and the appeal system.² In contrast, the sharī'a courts were built upon the single-judge system and in principle had no appellate court. Administratively, the Nizâmiye courts came under the supervision of the Council of Judicial Ordinances (*Dīvān-ı Ahkām-ı Adliye*) in 1868 and of the Ministry of Justice (*Adliye Nezâreti*) in 1876, whereas the sharī'a courts were supervised by the *Şeyhülislâm*'s Office or the *Bâb-ı Meşihat* (hereafter *Meşihat*). Although these two court systems were administratively separate and worked quite differently, many of the Nizâmiye courts in the provinces were presided over by judges of sharī'a courts in the same locations. The Council of Judicial Ordinances and the Ministry of Justice in principle had no authority over the

Osuman teikoku no shoso (Tokyo, 2012). The Turkish conventional abbreviations for the Hijri months have been used in the footnotes (M, S, Ra, R, Ca, C, B, Ş, N, L, Za, Z).

- 1 To the best of my knowledge, the Ottoman term "Nizâmiye courts" (*Mahâkim-i nizâmiye*) first appeared in 1867 in the detailed regulations for the application of the general *Vilayet* Law (the provincial reform law) as a generic term to denote all the "councils" that were established by the *Vilayet* Law to hear legal cases. Omri Paz has recently asserted that the term "Nizâmiye court" appeared earlier, in 1862, but he does not specify exactly what the term stood for. Since the *vilayet* reforms beginning in 1864 introduced a centralized court system that was clearly separated from the administrative councils and the policing institutions as well as from the sharia courts, here I use the term "Nizâmiye courts" to designate the newly established courts that were organized during the course of the provincial reforms in the 1860s and developed thereafter. Thus, I limit the discussion to the role of the ulemâ in the Nizâmiye courts after 1864. *Vilâyetlerin İdâre-i Mahsûsası ve Nizâmâtının Suver-i İcrâ'iyesi hakkında Ta'limât-ı Umûmiyedir* (İstanbul: Matba'a-i Âmire, 1284), 3; Omri Paz, "Documenting Justice: New Recording Practices and the Establishment of an Activist Criminal Court System in the Ottoman Provinces (1840-late 1860s)," *Islamic Law and Society*, 21 (2014), pp. 81-113, p. 100. For the earlier judicial reforms during the *Tanzimat* period, see Sedat Bingöl, *Tanzimat Devrinde Osmanlı'da Yargı Reformu (Nizâmiyye Mahkemeleri'nin Kuruluşu ve İşleyişi 1840-1876)* (Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 2004).
- 2 The Nizâmiye courts are an understudied field in modern Ottoman history and have only recently become a focus of study. Six books on this topic have appeared in the current century; they have, along with some important articles, improved our understanding of the Ottoman judicial reform. Sedat Bingöl, *Hırsova Kazâ Deâvî Meclisi Tutanakları* (Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 2002); Bingöl, *Osmanlı'da Yargı Reformu*; Ekrem Buğra Ekinci, *Osmanlı Mahkemeleri: Tanzimat ve Sonrası* (İstanbul: Arı Sanat, 2004); Ruth A. Miller, *Legislating Authority: Sin and Crime in the Ottoman Empire and Turkey* (New York and London: Routledge, 2005); Fatmagül Demirel, *Adliye Nezâreti: Kuruluşu ve Faaliyetleri (1876-1914)* (İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 2008); Avi Rubin, *Ottoman Nizamiye Courts: Law and Modernity* (New York: Palgrave Macmillan, 2011).

appointment of *sharī'a* judges, who simultaneously served as president judges of the Nizāmiye courts. Additionally, the Ministry of Justice appointed many members of the *ulemā* as Nizāmiye court judges. This situation was not a temporary measure during the initial reform period; it continued until the final years of the empire.

Scholars have generally considered the presence of *sharī'a* judges and members of the *ulemā* in the new institution an exigency during a period that witnessed a shortage of personnel for the new institution.³ However, some recent studies have drawn attention to elements of the *sharī'a* inherent in the Nizāmiye system, arguing that the presence of the *ulemā* was a natural outcome of the system's syncretism. In a recent study, Avi Rubin portrays the Nizāmiye court system as a typical example of legal borrowing and thus as a syncretic institution that brought together the indigenous *sharī'a* and *kanun* and foreign French law.⁴ The coexistence of the *sharī'a*-based *Mecelle* (Ottoman Civil Code) and French procedural law has likewise been explained in the context of legal borrowing. Ruth A. Miller even claims that there was a consistent state policy of recruiting *ulemā* for the Nizāmiye courts.⁵ According to her study, the *ulemā* were central to the judicial reforms in the Ottoman Empire and played an important role, especially in the administration of criminal justice. Although both of the above-mentioned studies represent a valuable departure from the dualistic approach to the Ottoman judicial reforms and place Ottoman experiences in a global context, they are not void of misinterpretations of historical sources, and they fail to discuss two important aspects that I emphasize here: financial constraints and the *ulemā's* reform efforts. In this article, I investigate the background of the *ulemā's* continuing presence in the Nizāmiye court system by drawing upon Ottoman archival documents, and I reexamine the conventional and revisionist views.

3 Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, VII, *Islahat Fermanı Devri* (1861-1876) (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1956), p. 169; Demirel, p. 87; Ekinci, p. 173; David Kushner, "The Place of the Ulema in the Ottoman Empire During the Age of Reform (1839-1918)," *Turcica*, 29 (1987), pp. 51-74, p. 61.

4 Rubin, *Ottoman Nizamiye Courts*; id., "Legal Borrowing and its Impact on Ottoman Legal Culture in the Late Nineteenth Century," *Continuity and Change*, 22(2) (2007), pp. 279-303.

5 Miller, *Legislating Authority*.

1. The Formative Period, 1864–1879

As part of the Ottoman provincial reforms initiated in 1864, the Nizāmiye courts were created to hear cases according to state law. These provincial reforms, which were first introduced as a model in the Tuna province (*vilāyet*) in the Balkans and implemented in most parts of the empire during the following several years, aimed at reorganizing the state administration into a more centralized and efficient form. This reorganization of the judicial institution was an important undertaking in the provincial reform project. According to the Provincial Reform Law,⁶ which was issued in 1867 after a minor amendment to the original law of the Tuna province, a Court of Appeal (*divān-ı temyiz*) would be set up in each provincial capital, and each subprovince (*sancak* or *livā*) and district (*kazā*) would have a Council of Appeal (*meclis-i temyiz*) and a Judicial Council (*de'āvi meclisi*), respectively. A president judge (*re'is*) presided over each court, assisted by associate judges (*mümeyyiz* or *a'zā*) elected from among the local residents, both Muslims and non-Muslims. In addition, the state would appoint an official well acquainted with law to the court in each province and subprovince, but this office was abolished in 1871 for financial reasons.⁷ The Council of Judicial Ordinances, in Istanbul, would serve as the Supreme Court.

The new court system was thus established as distinct from other existing courts. However, the judge of the shari'a court in each province, subprovince, and district assumed the office of president judge of the Nizāmiye court in each administrative unit. At first, the *müfettiş-i hükkām* (inspector of judges or judicial magistrate), appointed from among the senior ulemā, held the office of president of the provincial appeal court and was responsible for examining the decisions of the lower shari'a courts in each province. In November 1871, in order to reduce the state's expenditure, the office of the *müfettiş-i hükkām* was abolished and the judge of the shari'a court of the provincial center took over the position of president judge of the Appeal Court.⁸ The first Nizāmiye court regulations, issued in January 1872, explicitly stated that the office of president judge in the provinces

6 *Düstür*, 1st series (İstanbul: Matba'a-i Âmire, 1289-1302), I, pp. 608-24.

7 It appears that this official served as a second president (*re'is-i sāni*). For the abolishment of this office, see Prime Ministry Ottoman Archives, Istanbul (Başbakanlık Osmanlı Arşivi, BOA), İrade Dahiliye (İ.DH), 641/44621, 8 N 1288 (20 Nov. 1871), leaf 3.

8 Jun Akiba, "From *Kadı* to *Naib*: Reorganization of the Ottoman Sharia Judiciary in the Tanzimat Period," in *Frontiers of Ottoman Studies*, ed. Colin Imber and Keiko Kiyotaki (London: I.B. Tauris, 2005), I, pp. 43-60, 54-55.

would be assigned to the sharī'a judges, or the *nāibs* (*nüvvāba muhavveldir*),⁹ as they were called during the late Ottoman period. Although the appointment of the müfettiş-i hükkām required the Sublime Porte's approval, *nāibs* were regularly appointed by the Meşihat. As a result, the Meşihat now assumed the authority to appoint the president judges of the Nizāmiye courts at every administrative level, except for the lower court in each provincial capital, to which the Sublime Porte appointed the president directly.¹⁰

The stipulations of the 1872 regulations did not last long. In June 1872, several provinces were selected as models, and a Central Court (*mahkeme-i merkezīye*), or also called a Central Large Court (*mahkeme-i kebīre-i merkezīye*), with a newly appointed president, was introduced into each of them. The new courts were first established in Salonica, Sivas, and Amasya, and presidents from the ranks of civil and military officials were appointed to them. The Central Court was designed to function as a court of first instance for crime cases in a province's central subprovince and likewise as an appeal court in which to review cases that were heard in the district courts in each province.¹¹ However, this system was soon abandoned, and the Court of Appeal was reinstated in September of the same year. One reason for the annulment of the Central Courts was that

9 *Düstür*, 1st series, I, 352. For the *nāibs*, see Akiba, "From *Kadı* to *Naib*."

10 In addition to the Court of Appeal, a Judicial Council (*meclis-i de'āvi*) presided over by a civil official was set up in each provincial capital as the Court of First Instance. *Düstür*, 1 series, I, 354; *Takvīm-i Vekāyi*, 1486 (8 Ra 1289/16 May 1872). Before this, there was a Council of Appeal (*meclis-i temyiz*) in each of the provincial capitals, in the capacity of the capital of the central district of the province. For examples, see the provincial yearbooks: *Tuna Vilāyeti Sālnāmesi*, 3 (1287), pp. 27, 34; 5 (1289), pp. 31, 43; *Konya Vilāyeti Sālnāmesi*, 4 (1288), pp. 34, 37; 5 (1289), pp. 34, 35; *Trabzon Vilāyeti Sālnāmesi*, 3 (1288), pp. 34, 37; 4 (1289), p. 32.

11 BOA, İrade Meclis-i Mahsus (İ.MMS), 43/1777, 23 Ra 1289 (31 May 1872); İ.DH, 652/45362, 17 R 1289 (24 June 1872), lef 5, instructions for the Central Courts; *Takvīm-i Vekāyi*, 1491 (26 Ra 1289/3 June 1872). Miller writes, "Although the High Court [i.e., Central Court] would work alongside the Islamic law courts, the line between the two is fuzzy verging on non-existent." This statement is probably based on the misinterpretation of the instructions for the Central Court. The sixth article of the instructions reads, "The Central Large Court will hear crime cases for the first time that took place in the central subprovince of a province and it will review, upon request, the reviewable cases that were heard *independently from the sharia cases at the Judicial Councils (meclis-i de'āvīsinde de'āvī-i şer'iyeden başka olarak)* of the provincial capital and of the districts attached to it" (italics are mine). Miller translates the italicized part as "along with the justice councils and Islamic law courts." Miller, *Legislating Authority*, p. 64. See also Id., "Apostates and Bandits: Religious and Secular Interaction in the Administration of Late Ottoman Criminal Law," *Studia Islamica*, 97 (2003), pp. 155-78, p. 176.

OTTOMAN NİZĀMIYE COURTS

they failed to reduce expenditure. The system returned to the 1872 regulations, but noticeably, the presidents of the provincial Courts of Appeal were now appointed by the Sublime Porte from among officials with experience in provincial administration. For example, officials such as the former administrators of Damascus and Homs and the former head of the correspondence bureau of Bursa were brought to the presidency of the Appeal Courts. Nāibs of the provincial capitals now served as presidents of the subprovincial Appeal Councils located in the provincial capitals.¹²

Table 1. The President Judge of the Courts in the Provincial Capitals

	1867	Nov. 1871	Sept. 1872	Mar. 1873	Dec. 1875
Court of Appeal	Müfettiş-i hükkâm	Nāib	Civil official	Ulemā	Nāib
Lower Court	Nāib	Civil official	Nāib	Nāib	Civil official

However, the situation changed again. In March 1873, the Şeyhülislām sent a memorandum to the Grand Vizier, claiming that the presidency of the provincial capital's Appeal Court should be commissioned to the nāib of the same location since it required expertise in both sharī'a and statute law. The Şeyhülislām also pointed to the nāibs' knowledge of the *Mecelle*, which was based on Islamic jurisprudence and was being codified in order to be applied in the Nizāmiye courts at that time. The Council of Ministers, which largely accepted the Şeyhülislām's opinion, decided to nominate the presidents of the Appeal Courts principally from among the ulemā who had once served as nāibs of provincial capitals, on the condition that they would not serve as nāibs of the same provincial capital simultaneously (see Table 1).¹³ Although the government

12 *Takvīm-i Vekāyi*, 1518 (12 B 1289/15 Sept. 1872), pp. 1-2; BOA, İ.MMS, 44/1806, 8 B 1289 (11 Sept. 1872).

13 BOA, İ.MMS, 46/1943, Şeyhülislām to Grand Vizier, 13 M 1290 (13 March 1873) and Grand Vizier to Palace, 5 S 1290 (4 April 1873). Miller points out that members of the ulemā were preferred for the position of the Appeal Court's president, citing the records of appointments made after this decision. However, as we will see, this was not a consistent policy. Miller, "Apostates and Bandits," p. 177; Id., *Legislating Authority*, p. 64.

recognized the authority of the Council of Judicial Ordinances to select and appoint the staff of the Appeal Courts, in actual practice, the Şeyhülislâm's notice designating the nominees was sent to the Grand Vizier, who then reported it to the Sultan.¹⁴ This may reveal a good deal about the power relations between the Council of Judicial Ordinances and the Şeyhülislâm.

In December 1875, a ferman concerning domestic administration was promulgated, which included the stipulation that the nâib of the provincial capital should serve as the president of the Appeal Court of the same location (see Table 1).¹⁵ Accordingly, new instructions were issued, and these remained valid during the following several years. The ferman originally aimed to secure the judicial power's independence from the executive power in order to meet the demands of the Great Powers, thus stipulating the separation of the presidency of the Council of Judicial Ordinances from the office of the administrative head of the judicial institution (which led to the establishment of the Ministry of Justice), the irremovability of judges, the integration of the commercial courts into the Nizâmiye court system, and the fair selection of associate judges. Although it is not clear why the Appeal Court's presidency was given to nâibs on this occasion, the financial collapse of the Ottoman state in October of the same year was probably relevant; the abolition of the independent office of the Appeal Court's president could lighten the state's financial burden. Through the new arrangement, the offices of the president of the subprovincial Appeal Councils that were located in each provincial capital were filled by civil officials appointed by the Ministry of Justice. Their salary was lower than that of court presidents at the provincial level.¹⁶

These post-1872 developments reveal that the direction of the institutional reforms was not predetermined. We can observe that the Sublime Porte and the Ministry of Justice were negotiating with the Meşihat over the authority to appoint judges and also that financial concerns greatly influenced the course of

14 BOA, İ.MMS 46/1943, Grand Vizier to Palace, 5 S 1290 (4 April 1873). For examples of appointments of Appeal Court presidents, see BOA, İ.DH, 664/46292, 27 S 1290 (26 April 1873); İ.DH, 665/46359, 25 Ra 1290 (23 May 1873).

15 *Takvîm-i Vekâyi*, 1776 (16 Za 1292/14 Dec. 1875); *Düstûr*, 1st series, III, 2-9; Ekinci, p. 191.

16 The salaries of the presidents of subprovincial appeal councils ranged between 4000 and 7000 guruş (many of them were given a salary of 4000 guruş), whereas those of the presidents of the appeal courts had been 5000 to 7500 guruş. See BOA, İ.DH, 714/49928, 6 Z 1292 (3 Jan. 1876); İ.MMS, 44/1806.

the reforms. Importantly, the officials with experience in provincial administration were appointed to the office of the presidents of provincial Appeal Courts, though for a short period. In his memorandum, submitted in early 1872, the Ottoman statesman and historian Cevdet Paşa, who in general expressed a favorable opinion regarding the employment of the ulemā in the Nizāmiye courts, stated about the criminal courts in particular: “Since so many men have been raised for the criminal courts from the scribal service (*tarik-i kalemiyye*), it would be appropriate to select from among them the legal officials needed to the criminal courts.”¹⁷ The subsequent development seems to have followed his view.

2. The Nizāmiye Judiciary under the Ministry of Justice

New Regulations of 1879

After more than ten years of trials, the Nizāmiye court system took on a decisive form with a series of new laws and regulations issued in 1879. The Law for the Organization of the Nizāmiye Courts, the Code of Criminal Procedure, and the Code of Civil Procedure were issued, and the institutions of public prosecutors, lawyers, and public notaries were established. At this point, the Court of Cassation (*mahkeme-i temyiz*) replaced the Council of Judicial Ordinances in Istanbul, while a Court of Appeal (*mahkeme-i istināf*) was established in each provincial capital and a Court of First Instance (*mahkeme-i bidāyet*) in each sub-province and district.¹⁸ The provincial Nizāmiye courts were, “in case of necessity,” to be divided into civil and criminal sections, which would be presided over by different judges. In practice, the Appeal Courts in the provincial capitals as well as the Courts of First Instance in the provincial and subprovincial capitals generally contained separate civil and criminal courts, while, on the district level, a single president judge would hear both civil and criminal cases, with the exception of a few districts.

Although there was no stipulation concerning the nāibs’ double role in the 1879 Law for the Organization of the Nizāmiye Courts, it was anticipated that many Nizāmiye positions would still be assigned to nāibs to fulfill additional duties. The additional clause of the 1879 law stated that an official from the Ministry of Justice should be present at the Committee for Selection of Sharī’a

¹⁷ Cevdet Paşa, *Tezâkir*, 40-*Tetimme*, ed. Cavid Baysun (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1967), p. 101.

¹⁸ *Düstür*, 1st series, IV, pp. 235-50; IV, pp. 257-317 and IV, pp. 131-222.

Judges (*Meclis-i İntihâb-ı Hükâm-ı Şer'*) in the Meşihat to check the applicants' qualifications for service as president judges in the Nizâmiye courts. The Ministry's intention to interfere with the selection of sharī'a judges who also served at the Nizâmiye courts is evident here. The document that originally proposed this additional clause prepared by the Minister of Justice, Sa'îd Paşa, shows that an agreement had already been reached between the Ministry of Justice and the Meşihat and that the judge of the Court of Cassation's civil section, Rauf Efendi, was nominated for the position at the Committee for Selection. Since Rauf Efendi was a civil court judge and at the same time served as a teacher of the *Mecelle* at the Sultânî Law School, it is likely that his duty was to check applicants' competence to deal with civil cases.¹⁹ In fact, after 1879, nâibs generally continued to serve as presidents of the civil sections of Nizâmiye courts at the provincial and subprovincial levels, where courts were divided into civil and criminal sections. Nâibs also maintained the presidency of the First Instance Courts in nearly all districts; hence, in principle, nâibs would hear all civil, criminal, and sharī cases at the district level. The earlier practices continued, but it is important to note that the criminal section presidents of the provincial Appeal Courts and the subprovincial Courts of First Instance were now appointed directly by the Ministry of Justice. Thus, a criminal court system that was independent from the Meşihat was established at the provincial and subprovincial levels. Furthermore, each provincial capital had a Court of First Instance as well, for which the Ministry of Justice appointed the presidents of both its civil and criminal sections (see Table 2).

19 BOA, Yıldız Perakende Evrakı Adliye ve Mezahib Nezareti Maruzatı (Y.PRK.AZN), 1/42, memorandum of the Minister of Justice, 22 Ca 1296/1 Mayıs 1295 (13 May 1879). The Sultânî Law School was a special course for legal studies set up in the Sultânî School (the Galatasaray Lycée) in 1874. For Rauf Efendi's position, see Ali Adem Yörük, "Mekteb-i Hukuk'un Kuruluşu ve Faaliyetleri (1878-1909)," M.A. thesis, Marmara University, 2008, pp. 23-29, 9; *Sâlnâme-i Devlet*, 35 (1297), pp. 103, 400.

OTTOMAN NIZĀMIYE COURTS

Table 2. President Judges of the Nizāmiye Courts at Different Administrative Levels after 1879

	Provincial Capital	Sub-provincial Capital	District Capital
Court of Appeal			
Civil Section	Nāib		
Criminal Section	Independent*		
Court of First Instance			Nāib
Civil Section	Independent	Nāib	
Criminal Section	Independent	Independent	

* “Independent” means that judges were appointed directly by the Ministry of Justice.

The Law for the Organization of the Nizāmiye Courts of 1879 introduced a new procedure for recruitment and appointment that required an applicant for the president’s position of a Court of First Instance to have served as an associate judge for more than four years.²⁰ A year later, in June 1880, *Mekteb-i Hukūk*, or the Imperial Law School, opened to train the Nizāmiye personnel.²¹ Graduates of this law school could be appointed to the office of associate judge of a Court of First Instance after serving their traineeship at the Nizāmiye courts for one year. The regulations of the school also stipulated that, three years after its opening, only Imperial Law School graduates were allowed to serve at a Court of First Instance.²² This prescription was never fully carried out, not only because nāibs continued to function as president judges of the Nizāmiye courts, but also because the number of Law School graduates was too small to fill all the Nizāmiye positions. In 1888, the Ministry of Justice introduced an examination system that would qualify nongraduates of the Law School for the judicial offices of Nizāmiye courts.²³

20 According to the law, one could become an associate judge of a Court of First Instance only after (1) passing the examination of the Ministry of Justice or (2) serving as a trainee associate judge (*a’zā mülāzımı*), an examiner (*mümeyyiz*), or a court scribe for more than four years.

21 For the detailed work on the Law School, see Yörük, “Mekteb-i Hukuk.”

22 *Düstür*, 1st series, IV, pp. 472-477.

23 *Düstür*, *Birinci Tertib* (Ankara: Başvekâlet Devlet Matbaası, 1937-43), V, 1058-62; *Ceride-i Mahâkim*, 449 (6 L 1305/4 Haziran 1304/16 June 1888), pp. 5002-6.

Ulemā in the Nizāmiye Positions

In actual practice, who were the judges appointed by the Ministry of Justice? Miller argues that the ulemā were especially recruited for the criminal courts. She found that between 1861 and 1908, 62% of the appointments to the criminal court hierarchy were members of the religious establishment.²⁴ Miller's findings are based on her assumption that those who had the title "Efendi" were members of the ulemā and those who had the title "Bey" were civil officials. However, this assumption is in fact completely wrong; during the late Ottoman period, the title "Efendi" was used for anyone who was literate, whereas "Bey" was given as an official title to sons of Paşas as well as to military officers with the rank of lieutenant colonel (*kaymakam*) and colonel (*miralay*).²⁵ Civil officials of higher rank could bear the title "Bey," but no strict correspondence existed between the civil-bureaucratic ranks and these titles.²⁶ There were also some ulemā members who held the title "Bey." Hence, Miller's calculation does not reflect the actual presence of the ulemā in the Nizāmiye court system.

Although it is difficult to define who the ulemā were in the late Ottoman context, one major criterion was official rank, which was arranged in three distinct state-official hierarchies, namely military (*askeriye*), civil-bureaucratic (*mülkiye*), and religio-judicial (*ilmiye*). This classification scheme has certain limitations. First, some judges had no rank. Among them, those who were medrese-educated and had served as medrese teachers, shari'a court judges, or shari'a court scribes may be regarded as members of the ulemā, but information on their backgrounds is often inaccessible. Furthermore, their ilmiye rank could be switched to that of civil bureaucrat, but "conversion" in the opposite direction was rare. According to our definition, such converts from the ilmiye to the mülkiye would

²⁴ Miller, "Apostates and Bandits," p. 173; id., *Legislating Authority*, p. 73.

²⁵ François Georgeon "Lire et écrire à la fin de l'Empire ottoman: quelques remarques introductives," *Revue des mondes musulmans et de la Méditerranée*, 75/76 (1995), pp.169-79, p. 177; Şemseddin Sâmî, *Kâmûs-ı Türkî* (İstanbul: İkdâm Matba'ası, 1317, repr., İstanbul: Enderun Kitabevi, 1989), I, 138, 297; A. Heidborn, *Manuel de droit public et administratif de l'Empire ottoman* (Vienne: C. W. Stern, 1908-12), I, 186; Hüseyin Kazım Kadri, *Türk Lugatı* (Ankara: Maarif Vekâleti, 1927), I, 257; Mohammed Djinguiz, "Les titres en Turquie," *Revue du Monde Musulman*, 3 (1907), pp. 244-58, p. 248.

²⁶ Although Djinguiz writes that civil officials holding the rank of *Sâniye* (Second Grade) or above (but below *Vezîr*) could be called "Bey," there were actually many Efendis among the Nizāmiye judges with the ranks *Sâniye* and *Mütemâyiz* (Second Grade, First Class). Djinguiz, p. 246. Cf. Heidborn, I, p. 186.

be classified as civil officials. After all, official rank does not reveal the bearer's religious or political inclinations. Nevertheless, the rank may have concerned one's identity, since it indicated one's official affiliation with the organization; those who held the rank of *ilmiye* belonged to the *ilmiye* hierarchy, with the *Şeyhülislâm* at the top. Moreover, rank determined one's headgear—turbans for *ulemâ* and *fezes* for civil officials— that symbolized a man's social standing. It is important to note that one's rank did not always correspond to one's official position. Officials with an *ilmiye* rank could work under the Ministry of Justice or the Ministry of Education, for example, without taking off their turbans, but not vice versa: in principle, an official wearing a *fez* could not serve as a *sharī'a* judge.

An examination of the official rank of the criminal section presidents of the Appeal Courts in the provincial capitals clearly shows that after 1890, civil officials came to form a great majority among them (see Table 3). In Istanbul, as Table 4 shows, the judiciary (presidents and members) of the criminal section of the Court of Cassation was largely composed of judges belonging to the civil bureaucracy for the entire period. For criminal court positions, priority was obviously given to civil officials.²⁷

Table 3. Criminal Section Presidents of the Provincial Appeal Courts

Rank	1883	1890	1897	1904
Civil Bureaucracy	7	18	18	23
İlmiye	7	3	5	2
Unknown	7	2	1	1
Total	21	23	24	26

Sources: *Sâlnâme-i Devlet*, 39 (1301); 46 (1308); 53 (1315); 60 (1322).

27 Miller observes that most of the appointments to Nizâmiye criminal courts were from other criminal court positions during the later period (1891-1909). Miller, "Apostates and Bandits," p. 174; id., *Legislating Authority*, p. 73. Contrary to her general argument, it is because of this specialization that judges holding civil-bureaucratic ranks (not *ulemâ*) dominated the criminal court positions.

Table 4. Judges of the Criminal Section of the Court of Cassation

	1883	1890	1897	1904
Civil Bureaucracy	9	7	5	7
İlmiye	1	1	1	0
Unknown	0	0	0	0
Total	10	8	6	7

Sources: *Sâlnâme-i Devlet*, 39 (1301); 46 (1308); 53 (1315); 60 (1322).

In the civil courts, however, the policy of the Ministry of Justice seems to have been different. Table 5 shows that holders of the *ilmiye* rank were found in significant numbers among the civil section presidents of the First Instance Courts in the provincial capitals, whom the Ministry of Justice appointed independently. In the civil section of the Court of Cassation, *ilmiye*-rank holders were a minority (Table 6), but the presidency was always given to one of the high-ranking *ulemâ*.²⁸

Table 5. Civil Section Presidents of the Provincial First Instance Courts

Rank	1883	1890	1897	1904
Civil Bureaucracy	6	6	5	6
İlmiye	10	7	12	19
Unknown	5	10	6	0
Total	21	23	23	25

Sources: *Sâlnâme-i Devlet*, 39 (1301); 46 (1308); 53 (1315); 60 (1322).

Table 6. Judges of the Civil Section of the Court of Cassation

Rank	1883	1890	1897	1904
Civil Bureaucracy	4	6	5	5
İlmiye	3	3	2	2
Unknown	0	0	0	0
Total	7	9	7	7

Sources: *Sâlnâme-i Devlet*, 39 (1301): 326; 46 (1308): 284-285; 53 (1315); 60 (1322).

²⁸ This practice was still in force in 1917. *Sâlnâme-i Devlet*, 68 (1333-1334/1917-1918), p. 157.

Apparently, the appointment of sharī'a specialists to the civil court positions was deemed preferable. This was no doubt because of the Ottoman Civil Code, the *Mecelle*, which required knowledge of Islamic jurisprudence.²⁹ In 1881, Cevdet Paşa, then the Minister of Justice, wrote in his memorandum that those ulemā who were skilled in Islamic jurisprudence were superior to those in the other two groups (i.e., those trained in the Nizāmiye court system and those who were educated in Europe and had served under the Ministry of Justice) in the civil courts, although he admitted that not many ulemā were proficient in statute law, especially the law on civil procedure. He also stated that he would assign the offices of president judge (of the civil section of the Court of Cassation and the criminal section of the Appeal Court in Istanbul) to the ulemā class whenever possible.³⁰ Obviously, his policy for the Court of Cassation was retained by his successors.³¹ There was probably a tacit agreement between the Ministry of Justice and the Meşihat regarding the presidency of the civil section of the Court of Cassation. More importantly, Cevdet Paşa's memorandum reveals that his original aim was to secure Muslim dominance in the Nizāmiye judiciary. He clearly states that the education principles of the Law School were determined as a means to necessitate the precedence and superiority (*tekaddüm ve tefevvük*) of Muslims over non-Muslims. In the Law School, the focus of education was now the Ottoman language (Turkish) and Islamic jurisprudence, especially the *Mecelle*; the secretarial class (*ketebe sınıfı*) would prevail in the former and the ulemā in the latter.³² For Cevdet Paşa, priority was given to Muslim domination,

29 Kushner, pp. 62-63.

30 BOA, Yıldız Esas Evrakı (Y.EE), 39/2, Cevdet Paşa's memorandum, cited in Yörük, pp. 218-19. Cevdet refers to "the first president" (*reis-i evvel*), that is, the president judge of the civil section in the case of the Court of Cassation and that of the criminal section in the case of the Court of Appeal in Istanbul. The latter was a member of the ulemā in 1880. *Sâlnâme-i Devlet*, 36 (1298), p. 231.

31 Miller sees in this policy an incorporation of the sharia system into the Nizāmiye system and the great influence of the Şeyhülislām over the Nizāmiye justice. Miller, "Apostates and Bandits," pp. 177-78. However, these ulemā members were president judges of the civil section, and although they were given the status of the first president of the entire Court of Cassation, it is not certain whether they could exert their influence on the criminal section. Cevdet's policy for the Court of Appeal was not maintained; the president judges of all the four sections—crime (*cināyet*), offense (*cünha*), civil (*hukük*), and commerce—of the Court of Appeal in Istanbul were from the civil bureaucracy in 1883 and 1890, for example. *Sâlnâme-i Devlet*, 39 (1301), pp. 327-28; 46 (1308), pp. 286-88.

32 In 1891, ten years after Cevdet's memorandum, classes in French language were removed from

and affiliation with the *ilmiye* was not necessarily required. He even expresses his distrust of the *ulemā* in general, who, according to his view, had lost the value and virtue they had in the past. “However,” he continues, “there are many among the *ulemā* who could be employed in the judicial [i.e., *Nizāmiye*] offices and thus [they were] taken into service according to their merit and competence.”³³

A closer look into the backgrounds of the *Nizāmiye* judges appointed by the Ministry of Justice suggests that they had a variety of educational and professional backgrounds, most of which probably fell into the following five (or six) patterns: (1) those who served as a clerk for several years in one of the bureaus of the provincial or central administration before being appointed to a *Nizāmiye* position, (2) those who started their career at the Ministry of Justice (or its predecessors) or in the provincial *Nizāmiye* courts, (3) Law School graduates who joined the civil officialdom (*mülkiye*), (4) those who graduated from the Law School after receiving *medrese* education and remained members of the *ilmiye*, (5) those who had served in the *sharīʿa* domain, especially as a *nāib*, before transferring to the *Nizāmiye* domain, and later converted their rank to a civil-bureaucratic one (5a) or remained in the *ilmiye* corps (5b). These patterns seem similar to those of the public prosecutors studied by Rubin.³⁴ The importance of experience in bureaucracy, which he pointed out for the career of public prosecutors, largely applied to the judiciary as well, but legal and judicial knowledge and experience in the judicial institution probably carried more weight in the recruitment of judges, especially during the later years, when the number of Law School graduates increased.

Although quantitative analysis has yet to be conducted, it is interesting to find that the acceptance of *medrese* students into the Law School provided them with a greater opportunity to become *Nizāmiye* judges and public prosecutors.³⁵

the curriculum of the Law School. Miller associates this change with an ideological motivation; however, according to Yörük’s study, it was derived more from practical concerns: to spend more time on the study of law rather than giving too much importance to French even for the former *medrese* students who had never learned French. Miller, *Legislating Authority*, pp. 70-71; Yörük, pp. 84-85. Without its own preparatory schools, the Law School found in *medreses* a large pool of Muslim students with some sort of introductory knowledge of law.

33 BOA, Y.EE, 39/2, cited in Yörük, p. 219.

34 Rubin, *Ottoman Nizamiye Courts*, pp. 150-51.

35 Miller writes that among the Law School graduates who were appointed in the *Nizāmiye* system between 1880 and 1895, “at least 40% had been trained in religious rather than civil schools at the primary level [sic: probably the secondary level].” Miller, *Legislating Authority*, p. 75. Each of the seven Law School graduates who received their first appointment to a *Nizāmiye* court position

It is difficult to assess how their medrese background affected their career life. Some of them converted their rank to that of civil bureaucrat, whereas others continued to wear their traditional attire. Some of the former may have been glad to remove their turbans, and others may have changed their rank only as a means of promotion.³⁶ After all, since the overcrowding of medreses had become a serious social and political problem during Abdülhamid II's time,³⁷ many medrese students must have been ready to seek opportunities elsewhere. I would argue that the medrese students' entrance into the Law School represents their adaptation to the new system rather than an infiltration of the medrese element into the Nizāmiye system. I will discuss the issue of adaptation further in the fourth section of this article.

3. Nāibs' Dual Role

The Ministry of Justice's Attempt to Control the Nāibs

As mentioned above, nāibs continued to serve as presidents of the civil courts in the provincial and subprovincial capitals while assuming the office of district court presidents in general. As a result, the Ministry of Justice had no direct authority to select and appoint president judges for these positions. However, the Ministry of Justice apparently regarded its control of the Nizāmiye courts' personnel as an important duty. By means of the additional clause of the Law for the Organization of the Nizāmiye Courts, the Ministry of Justice could already interfere with the appointment procedure for nāibs who would serve in the Nizāmiye courts. Nevertheless, nāibs of provinces remote from the center were often nominated in the provincial centers, whereas the Meşihat only ratified the decisions of the provinces without the regular procedure of the Committee for the Selection for Shari'a Judges. In 1894, the Ministry of Justice, which had begun to doubt

between November 1886 and January 1887 was educated in the medreses, whereas five were also educated in the new-style advanced elementary (*rüşdiye*) schools. BOA, İ.DH, 1009/79727; 1017/80223; 1017/80237; 1017/80239; 1017/80244.

36 Halil Halid, a Law School student, came to dislike the ulemā costume during the final years in the Law School (around 1893) and changed his attire on leaving the medrese where he dwelled. Halil Halid, *A Diary of a Turk* (London: Adam and Charles Black, 1903), pp. 134-41. According to his account, only a few students in the law school were wearing the ulemā dress. *Ibid.*, p. 134. As shown in Tables 3 and 4, official rank played a role in the appointment of criminal judges.

37 See Amit Bein, "Politics, Military Conscription, and Religious Education in the Late Ottoman Empire," *International Journal of Middle East Studies*, 38 (2006), pp. 283-301.

the legal knowledge of the *nāibs* nominated in the provinces, decided that, at the provincial selection committee for *nāibs*, candidates should take an examination on drafting judicial decrees based on the *Mecelle* in the presence of the public prosecutor or the assistant public prosecutor.³⁸

In addition, the Ministry of Justice sought to bring the incumbent *nāibs* under its strict control. As Rubin points out, the Court of Cassation and the public prosecutors kept the *nāibs*' conduct under close surveillance. He cites examples of the public prosecutors' accusations of *nāibs*' wrongdoings and the Court of Cassation's reversals of *nāibs*' rulings at the *Nizāmiye* courts.³⁹ The Ministry of Justice apparently considered it a problem that *nāibs* were not subject to the same discipline as other judges of the *Nizāmiye* courts. Absence from work without leave was one such problem. Article 50 of the Law of the Organization of the *Nizāmiye* Courts provided that judges who were absent without valid reason for a total of three days in a month would be considered as having resigned. In 1897, the Ministry of Justice informed the *Meşihat* that some *nāibs* who served as presidents of district Court of First Instance did not come to work regularly. The Ministry, citing the request of the judicial inspectors of Adana and Aleppo concerning the application of Article 50 to *nāibs*, claimed that the *Şeyhülislām* would not permit the delay of business even though it was clear that the article did not apply to *nāibs*.⁴⁰ Consequently, the *Meşihat* was forced to meet the Ministry's demand, prescribing that a *nāib* who absented himself from the office three times would be dismissed.

Perhaps the more serious issue was the fact that *nāibs*' terms of appointment were fixed for two or two-and-a-half years, whereas judges directly appointed by the Ministry of Justice did not have limited terms. The irremovability of judges had been promulgated in an official statement on provincial reforms in 1864 as well as in the above-mentioned ferman of 1875, and it was guaranteed by the 1876 Ottoman Constitution. The fixed terms of *nāibs* who served as *Nizāmiye* court judges were clearly a deviation from this principle. For example, when in 1898 the Ministry of Justice reported to the *Meşihat* that business at the court

38 *Ceride-i Mahākım*, 754 (19 B 1311/15 Kanunısani 1309/27 Jan. 1894), pp. 11182-83. Rubin mistakes the examinations of *fatwas* given to candidates of *nāhiye* (county) judges for the second-round examinations for the district judgeship. Rubin, *Ottoman Nizamiye Courts*, pp. 118-19.

39 *Ibid.*, pp. 147-48.

40 Istanbul Mufti's Office, *Meşihat* Archives (IMMA), *Meclis-i İntihab Karar Defteri*, 1899, fol. 19a, no. 1850, 8 C 1315 (4 Nov. 1897).

in Nevşehir was in confusion due to the “lack of competence” of the nâib, Fehmi Efendi, the Meşihat saw no problem because he had already been replaced.⁴¹ Earlier in 1887, the governor of the Suriye province proposed that before nâibs applied to new positions, they should obtain reports confirming their good conduct from the administrative council and the provincial committee of justice (*encümen-i adliye-i vilâyet*) of their previous place of appointment. According to the governor, nâibs charged with misconduct would rarely be brought to court, because they would leave office and escape before the approval for prosecution was given. In response, the Meşihat claimed that its office was responsible for keeping track of nâibs’ personal histories and that such reports were not necessary.⁴² These examples show that the Meşihat played the role of protector of nâibs against the intervention of the Ministry of Justice and provincial governors.

Nâibs’ Dual Role Questioned

One may wonder whether the expansion of the authority and organization of the Ministry of Justice led to the questioning of the nâibs’ dual role as both sharī’a and Nizāmiye judges. Surprisingly, among the reports and proposals concerning the judicial institution that were submitted during the reign of Abdülhamid II, as far as I know, only one had explicitly criticized the nâibs’ dual role in general. The report in question was prepared in January 1896 by the undersecretary of the minister of justice and the head of the Petitions Department (*istid’â dâ’iresi*) of the Court of Cassation.⁴³ It points out that one of the judicial institution’s major problems was the quality of judges and other court personnel, who allegedly did not meet the standards required by the law. According to the report, the offices of the court president were entrusted to nâibs, who were employed at a meager salary and did not know the provisions of the penal code and the judicial regulations. It also pointed out that since the nâibs performed the duties of a local council member and bailiff in addition to those of a nâib and president judge, they could not properly carry out their duties at the Nizāmiye court, which caused much abuse and many delays. To prevent these problems, the authors of the report

41 Ibid., fol. 112a, no. 2628, 9 L 1315 (12 May 1898). For a similar example, see Meclis-i İntihab Karar Defteri, 1877, fol. 55b, no. 347, 9 Ş 1304 (9 May 1887).

42 IMMA, Meclis-i İntihab Karar Defteri, 1877, fol. 67b, no. 455, 18 Ş 1304 (18 May 1887).

43 Osman Köksal, “Adliye Örgütünün Problemleri ve Yapılması Gerekli Düzenlemelere dair II. Abdülhamit’e Sunulan bir Layiha,” *OTAM*, 9 (1998), pp. 263-85. The writers of the report can be known from the document cited in the next note.

suggested that the most desirable course of action would be to appoint Law School graduates to the offices of president judge, associate judge, and public prosecutor at all district courts. However, several thousand liras were required to achieve this goal, and even when the treasury could afford this amount, the number of Law School graduates and those who were qualified through examination was insufficient to fill all the posts, which comprised nearly two thousand positions. Hence, the report proposed that for the time being, criminal court judges should first be appointed to one hundred important districts, where prosecutors and salaried associate judges should also be installed. In short, the main reason for maintaining the *nāibs* as presidents of the *Nizāmiye* courts was the shortage of financial and human resources. *Nāibs* were deemed problematic especially in their performance as criminal judges because this proposal did not require civil judges to be independent from the *nāibs*, but instead proposed the appointment of independent criminal judges. Therefore, it appears that the *nāibs*' duty as civil judges of the *Nizāmiye* courts was considered acceptable. The report did not criticize the *nāibs*' role as civil judges at the provincial and subprovincial levels, at which independent criminal judges had already been serving.

The Council of Ministers approved this reform proposal and prepared a document to announce the measures to be taken, the first of which was to appoint a Law School graduate as a second judge (to preside over criminal cases), an assistant prosecutor, and an investigating magistrate at each district Court of First Instance, while *sharī'a* judges would stay at their position (as president judges).⁴⁴ It seems, however, that the decision of the Council of Ministers was not ratified by the sultan. Nevertheless, the document shows that the government recognized the issue concerning the *nāibs*' duty as criminal judges.

In addition, there are some examples of criticism of *nāibs* who could not sufficiently carry out their duties, especially concerning criminal cases, because of their heavy workload. For example, in 1903, the governor of the Zor subprovince in Syria requested the appointment of a criminal judge to the subprovincial Court of First Instance, because the heavy workload of the *nāib* was causing delays in the trials of criminal cases.⁴⁵ Moreover, the inspector of Eastern Anatolia, Ahmed Şakir Paşa, pointed out that district *nāibs* were not only responsible for

44 BOA, Yıldız Sadaret Resmi Maruzat (Y.A.RES), 78/45, 27 B [N?] 1313/ 29 Şubat 1311 (3 Jan. 1896).

45 BOA, Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemî (DH.MKT), 726/14, From Ministry of Interior to the Ministry of Justice, 22 Ra 1321 (18 June 1903).

civil, commercial, misdemeanor, and felony cases, but also served as members of the district administrative councils, *sharī'a* judges, and bailiffs, stating, "It is above anyone's ability to properly perform such many duties." He proposed to appoint an independent investigating magistrate, because in the subprovinces he inspected, criminal cases were entrusted to one of the elected members (associate judges) who also served as investigating magistrate.⁴⁶

In fact, before the report of 1896 problematized the *nāibs'* dual role, court presidents who were independent of the office of *nāib* had been appointed to some districts in the Edirne province from as early as 1879. It is not clear whether these presidents were the only president judges in the district Nizāmiye courts or served as criminal judges while the *nāibs* assumed responsibility for civil cases.⁴⁷ Later, in November 1902, as part of the reforms of the Rumelian provinces (Selānik, Manastır, Kosova, and Yanya), the government decided that the district Courts of First Instance in these provinces were to be divided into civil and criminal sections; judges from the Ministry of Justice would preside over the latter, whereas *nāibs* would serve as presidents of the former.⁴⁸ This decision was implemented in many of the districts in these provinces. Basically, the reforms of the Rumelian provinces were measures taken to avoid the intervention of the Western Powers, who were then increasingly pressuring the Ottoman government over the issue of the "Macedonian question." However, separation of criminal justice from civil justice in the hands of *nāibs* was not merely a measure to meet the demands of the Europeans, who generally had a negative opinion of the *nāibs* and the *sharī'a* courts. It had also been on the agenda of the Ottoman government, as we have seen.⁴⁹

46 BOA, Y.EE, 132/36, Report of Şakir Paşa, 9 Kanunievvel 1312 (21 Dec. 1896).

47 According to the personnel record register, Salih Sarım Bey became the president judge of "the civil and criminal sections" of the Lüleburgaz court in March 1879 and then the president judge of "the civil, criminal, and commercial sections" of the Kırkkilise court in May 1882. However, the document concerning his appointment to Kırkkilise mentions him as "the former second president" of the Lüleburgaz Court of First Instance who was now appointed as "the president" of the Kırkkilise Court of First Instance. BOA, Dahiliye Nezareti Sicill-i Ahval Defterleri (DH. SAİD), 3/864; İ.DH, 847/68006, 29 R 1299/8 Mart 1298 (20 March 1882).

48 Sa'îd Paşa, *Sa'îd Paşa'nın Hâtrâtı* (İstanbul: Sabah Matba'ası, 1328), III, 156. Many graduates of the Law School are found among the presidents and the assistant public prosecutors of the district courts of first instance in the Selānik province who were appointed in January 1907. This shows that the government preferred recruiting Law School graduates as stated in the 1896 proposal. BOA, İrade Adliye ve Mezahib (İ.AZN), 1320-L/7, 20 L 1320 (20 Jan. 1903).

49 In November 1902, the governor of the Kosova province identified as problematic the

Interestingly, in 1906, the office of criminal judge was abolished in several districts in the Balkans and was returned to the *nāibs*, following the suggestion of the general inspector of the Rumelian provinces, Hüseyin Hilmi Paşa.⁵⁰ According to the official correspondence, this decision was made because only a few civil and criminal cases were brought to the courts in these districts, and hence there would be no problem if the positions of criminal judge were assigned to *nāibs*. Noticeably, this measure was considered a means of reducing treasury expenses.⁵¹

As mentioned above, the *nāibs*' additional duty as Nizāmiye court presidents and the persistence of this practice has so far been explained in light of the shortage of personnel for the Nizāmiye courts. More recently, however, Rubin has drawn attention to a circular of 1890 sent by the Ministry of Justice to the provincial public prosecutors, which suggested that the number of candidates holding certificates for Nizāmiye positions through examination at the center or in the provinces had exceeded the number of vacant positions.⁵² Nevertheless, six years later, the report of 1896 would claim that there was an insufficient number of Law School graduates and of those certified through examination to fill the positions of district judge and prosecutor. Moreover, the circular of 1890 was sent to the provinces; the selection committees formed at the provincial centers could not give certifications for the position of court president.⁵³ Therefore, it can be assumed that during the 1890s, the number of qualified candidates was still deemed insufficient for replacing the *nāibs* as Nizāmiye court presidents.

However, the more important problem was the shortage of financial resources. Financial difficulties constituted the decisive factor of the government's inability to fill the Nizāmiye positions with officials from the Ministry of Justice. Appointment of court presidents who were independent from *nāibs* would mean duplicating the financial burden of the Treasury, since *nāibs*' salaries would not

commissioning of the duties of president judge of civil and criminal courts and of bailiff (*icrā memūriyeti*) to *nāibs* "who were ignorant of stipulations of the law" (*abkām-ı kânūniyeye gayri vâkıf*). BOA, Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO), 1944/145741, Ministry of Interior to the Meşihat, 1 Ş 1320 (3 Nov. 1902).

50 BOA, İ.AZN, 1324-M/17, 25 M 1324/8 Mart 1321 (20 March 1906); İ.AZN, 1324-S/21, 27 S 1324/8 Nisan 1322 (21 April 1906).

51 BOA, İ.AZN, 1324-S/21, Hilmi Paşa to Grand Vizier, 26 Za 1323/8 Kanunısani 1321 (21 Jan. 1906); İ.AZN, 1324-Ra/6, Grand Vizier to Palace, 25 S 1324/6 Nisan 1322 (19 April 1906).

52 Rubin, *Ottoman Nizamiye Courts*, pp. 78-79; *Ceride-i Mahâkim*, 564 (6 S 1308/8 Eylül 1306/20 Sept. 1890), pp. 8144-55.

53 *Düstür, Birinci Tertib*, V, 1058; *Ceride-i Mahâkim*, 449 (6 L 1305/4 Haziran 1304), p. 5002.

change regardless of whether they assumed additional duties in the Nizāmiye courts. Hence, even if the Porte or the Ministry of Justice desired to bring the nāibs' dual role to an end, during this period it would have been impracticable due to financial constraints.

One might ask whether the Ottoman government or the Ministry of Justice ever desired to run the Nizāmiye system without nāibs. As we have seen, the nāibs' handling of criminal cases at the district courts was deemed problematic, but their duty as presidents of the civil sections at the provincial and subprovincial levels was rarely questioned. In fact, the Ministry of Justice seems to have considered the nāibs' service at the civil courts acceptable insofar as it could supervise their appointment and discipline⁵⁴—especially since the Ministry of Justice preferred to appoint ilmiye members to the civil sections of the First Instance Courts in the provincial capitals. Therefore, Rubin is correct in stating that “the Ministry [of Justice] perceived the dual role of the *naib* in both the *Şeriat* courts and the civil sections of the *Nizāmiye* courts as a given, and certainly not as an anomaly it had to ‘fix.’”⁵⁵ However, the Meşihat, the nāibs, and the medrese students did not see the normality of this situation as firmly guaranteed.

4. The Ulemā's Reform Efforts

For the Meşihat, the nāibs' role as president judges of the Nizāmiye courts was a foothold in the Nizāmiye domain. Even if the Ministry of Justice had no intention to deprive the nāibs of their duty as Nizāmiye court judges, the Meşihat had to make a constant effort not to lose the nāibs' positions in the Nizāmiye system. At the same time, members of the ulemā who worked or wished to work in the Nizāmiye courts as well as in the shari'a courts were required to adapt to the new situations.

The Nāibs' College (*Mu'allimhāne-i Nüvvāb*, later *Mekteb-i Nüvvāb*) and the Committee for the Selection of Shari'a Judges in the bureau of the Meşihat eventually became the most important promoters of this objective.⁵⁶ The College

⁵⁴ See also, Rubin, *Ottoman Nizamiye Courts*, p. 147. Rubin refers to “a sort of special ‘partnership’ between the Ministry of Justice and the *Meşihat* in the civil law,” which contained aspects of “conflict and cooperation, tensions and agreement.”

⁵⁵ *Ibid.*, p. 147.

⁵⁶ For the Nāibs' College, see Jun Akiba, “A New School for Qadis: Education of Sharia Judges in the Late Ottoman Empire,” *Turcica*, 35 (2003), pp. 125-63.

added a course on the *Mecelle* to its curriculum as early as 1874, the year the Sultānī Law School opened.⁵⁷ The *Mecelle* was included in the examinations for the position of shari'a judge by the Committee for the Selection of Shari'a Judges in 1876, well before the Ministry of Justice began sending an official to the Committee for the Selection to check the applicants' qualifications to serve at the Nizāmiye courts.⁵⁸ The introduction of the Law for the Organization of the Nizāmiye Courts, the Code of Criminal Procedure, and the Code of Civil Procedure in 1879 must have alarmed the ulemā and the medrese students who wished to pursue a judicial career. Less than a month after the enactment of these new laws for the Nizāmiye courts, several students of the Nāibs' College submitted a request concerning the reform of the curriculum. In response, the Committee for Selection of Shari'a Judges announced that a course on Nizāmiye court procedures would be given at the college and that any nāib who wished to attend could also take the course (probably while waiting for his next appointment). Consequently, by 1881, a teacher was assigned to the College who would teach procedural law and document writing for Nizāmiye court cases.⁵⁹ The regulations for the Nāibs' College were revised in 1883. From that time forward, the *Mecelle* was taught twice a week and, as an exercise, students were required to draw up a judicial decree according to the Nizāmiye court procedure.⁶⁰ The motivation behind this new arrangement is made evident in a document prepared by the Şeyhülislām in April 1883, which stated that since the nāibs were also judges of the Nizāmiye courts, they should be proficient in the judicial laws and their educational principles should be improved and expanded.⁶¹

This shows that the Meşihat did not oppose the new laws and institutions but made an effort to adapt itself to them and hold fast to its position within the new system. In this sense, the Meşihat could only be on the defensive and react passively to the Ottoman judicial reforms. Although the adoption of the *Mecelle* guaranteed the ulemā's position in the Nizāmiye court system, they were obliged to conform to the rules and laws set by the Sublime Porte and the Ministry of Justice.

57 Ibid., p. 145; Yörük, p. 24. In 1870, before the inception of the Sultānī Law School, a special course on law opened in a bureau of the Council of Judicial Ordinances. This was the first attempt to train Nizāmiye personnel. See Bingöl, *Yargı Reformu*, pp. 203-7; Yörük, pp. 19-23.

58 Akiba, "New School," p. 146.

59 IMMA, Meclis-i İntihab Karar Defteri, 1872, fol. 55b, no. 1095, 15 Ş 1296 (4 Aug. 1879); *Sālnāme-i Devlet*, 37 (1299), p. 163.

60 Akiba, "New School," p. 147.

61 BOA, İ.DH, 882/70318, Meşihat to the Porte, 1 C 1300/28 Mart 1299 (9 April 1883), cited in Akiba, "New School," p. 146.

A wide-ranging reform of the college's curriculum was undertaken in early 1908, a few months before the Young Turk Revolution. New subjects, such as the procedural laws, the Land Law, the Criminal Law, and the Commercial Law, were added to the curriculum.⁶² The curriculum reform of the Nâibs' College was made against the background of the above-mentioned question of reform in the Rumelian provinces, that is, the Macedonian question. In the Council of Ministers, which had convened to deal with the administration of justice in the three Macedonian provinces in December 1907, the discussion extended to issues concerning the improvement of the nâibs' conditions in the region. Based on the report of the Ministry of Justice, the Council of Ministers suggested that not only in the Macedonian provinces but also in other regions, closer attention should be paid to the selection of competent nâibs, since they also presided over the Nizâmiye courts. The Council of Ministers subsequently concluded that in order for them to administer justice according to statute law, the expansion and rearrangement of education at the Nâibs' College was necessary.⁶³ In response, the Committee for the Selection of Sharī'a Judges prepared a report in January 1908, in which it openly admitted the inadequacy of the Nâibs' College's curriculum and decided to add new subjects, as mentioned above.⁶⁴

There must have been a growing awareness among the nâibs and the officials of the Meşihat that they were increasingly marginalized in the empire's judicial institution. Apparently, they tried to improve the Nâib's College to match the level of education at the Law School in order to maintain their presence in the Nizâmiye system. The Meşihat's concern became visible when, in 1909, it requested that graduates of the Nâibs' College be granted the same qualifications as the Law School graduates, such as the license of attorneyship—a request that was dismissed by the Ministries of Justice and Education.⁶⁵

62 Akiba, "New School," pp. 150, 160.

63 BOA, Yıldız Maruzat Defteri (Y.MRZ.d), 14957, decision of the Council of Ministers, 6 Za 1325 (11 Dec. 1907), p. 4. My earlier article mistakes the decision of the Council of Ministers for that of the Committee for the Selection of Sharia Judges. See Akiba, "New School," p. 149. The government also decided to open law schools in the provinces at this juncture, which must have alarmed the administrators and students of the Nâibs' College. The provincial law school was opened in Salonica in 1907, and in Konya, Baghdad, and Beirut in the following years. See Seyit Taşer, *Osmanlı Devleti'nin Taşra Hukuk Mektepleri: Ortadoğu ve Balkanlardan Çekilme Sürecinin Eğitim Kurumlarındaki İzleri* (Konya: Çizgi, 2014).

64 Akiba, "New School," p. 149.

65 BOA, Şura-yı Devlet Evrakı (ŞD), 225/13, Minister of Justice to the State Council, 27 S 1327/7 Mart 1325 (20 March 1909).

Conclusion

As we have seen, the development of the Ottoman Nizāmiye court system did not take a predetermined course. There were a number of trials and setbacks especially during the formative years. The course of reforms cannot be explained as motivated solely by ideological considerations. To the contrary, the struggle between the Meşihat and the Ministry of Justice (or the Sublime Porte) was continuously at issue. A frequent issue of conflict was administrative authority over the judiciary personnel. Apparently, the preference for ilmiye members as civil court judges was a consistent policy for the judiciary. Sharī'a judges appointed by the Meşihat simultaneously served as civil judges at the Nizāmiye courts at the provincial and subprovincial levels, while the Ministry of Justice preferred to appoint members of the ulemā to the office of civil judge of the First Instance Courts in the provincial capitals. Their presence in the Nizāmiye civil courts was rarely questioned, because their expertise in Islamic law was considered advantageous for hearing civil cases according to the sharī'a-based *Mecelle*. At the district level, nāibs continued to hear both civil and criminal cases, which was sometimes deemed problematic. However, the appointment of independent criminal judges in all districts was impracticable, not only because of the shortage of qualified personnel but also due to the state's financial incapability. Indeed, the exhausted condition of the Ottoman Treasury had repeatedly hampered the implementation of the original reform plans since the first years of the Nizāmiye court system. The abolition of the office of müfettiş-i hükkām in 1871 was one of the earlier examples of revision for budgetary reasons. Only during the Second Constitutional Period did the Ministry of Justice begin to directly appoint criminal judges to districts, some of whom assumed the duty of civil judge as well. However, this was not universally applied; many sharī'a judges still served simultaneously as Nizāmiye judges in subprovinces and districts in 1917.⁶⁶

66 Demirel, p. 90; *Sālnāme-i Devlet*, 68 (1333-34/1917-18). The Ministry of Justice grew increasingly skeptical of the nāibs' ability as Nizāmiye judges. For example, a judicial inspector reported that the sharī'a judge (*kadı*) of the Malatya subprovince was "suitable for serving [only] in the position of subprovincial *kadı* on the condition that he would not get involved in the judicial [i.e., Nizāmiye] duties." The report also stated, "He comes to work, that is, to the sharia court, everyday regularly. From there, he enters the civil court or the administrative council and sits in his place until the afternoon, but that's all (*işte o kadar*). He always manages civil trials with the help of the members [i.e., associate judges]. . . . When the scribe writes [a document] and hands it over to him, he signs his name but has no habit of adding a word from himself." IMMA, Sicill-i Ahval Dosyaları, 830 (Kafkasyalı Ali Cevad), *siret varakası* (report of one's conduct),

The employment of *nâibs* and *ilmiye*-affiliated judges in the *Nizâmiye* system may have also been a measure to appease the *ulemâ* and to prevent their possible opposition.⁶⁷ Some discontented *ulemâ* actually spoke out against the *Nizâmiye* court. For example, as early as 1865, in the Tuna province, the *nâib* of Rusçuk and the *müfettiş-i hükkâm* were dismissed because of their objection to the reform.⁶⁸ Moreover, on the occasion of the establishment of the Council of Judicial Ordinances in 1868, a dissenting voice was heard from the *ulemâ* circle, asking, “What is the need for organizing the *Nizâmiye* courts and councils when there were a lot of *sharī’a* courts?”⁶⁹ Even though some *ulemâ* members were unhappy about the shrinking of the *sharī’a* court’s authority, the *Nizâmiye* court system increased rather than diminished their opportunity to gain official positions.⁷⁰ This may have worked to alleviate their latent discontent. Giving the presidency of the Court of Cassation’s civil section to a member of the *ulemâ* was apparently a concession to the *Meşihat*.

Overall, however, the *ulemâ* were obliged to adapt to the new system in order to maintain their positions in the *Nizâmiye* domain. For many of them, this was the only way to survive in the Ottoman bureaucracy, regardless of what discontent about the reforms they might have. Some of them even abandoned their *ulemâ* status, donned a *fēz*, and took up a career as a civil official. The *Meşihat* also had a pressing need to retain its influence on the *Nizâmiye* system and strengthen its position in the Ottoman judicial institutions. For that reason, the *Meşihat* repeatedly renovated its educational system, to which the *ulemâ* and *medrese* students were ready to conform. Some of them made their way into the Law School to find further opportunities in the *Nizâmiye* institutions. Ultimately, it was their reform efforts that enabled the *Nizâmiye* court system to function for nearly half a century in the Ottoman Empire, despite its limited resources.

29 Ağustos 1331 (11 Sept. 1915). See for similar examples, IMMA, *Sicill-i Ahval Dosyaları*, 775 (Sirozlu Mehmed), *sîret varakası*, 18 Nisan 1332 (1 May 1916); 1136 (Çermikli Ahmed Fehmi), *sîret varakası*, 29 Eylül 1331 (12 Oct. 1915).

67 Kushner, p. 61.

68 Bingöl, *Yargı Reformu*, p. 170.

69 Cevdet Paşa, p. 85.

70 Kushner, p. 70.

Shari'a Judges in the Ottoman Nizamiye Courts, 1864-1908

Abstract ■ One of the important characteristics of the Ottoman Nizamiye court system established after 1864 was the fact that shari'a court judges served simultaneously as judges of the Nizamiye courts in many places of the empire. Additionally, the Ministry of Justice appointed many ulemā members as Nizamiye judges. Drawing upon the Ottoman archival sources, this article investigates the background of the ulemā's continuing presence in the Nizamiye courts. Although the ilmiye members' service as civil judges was generally accepted, the district nāibs' handling of criminal cases was sometimes deemed problematic. However, the Ministry of Justice could not appoint independent criminal judges to the district courts due to financial constraints as well as a shortage of qualified personnel. In order to maintain their positions in the Nizamiye courts, the ulemā had to adjust themselves to the new system. As a result of their reform efforts, the Nizamiye system worked despite the empire's limited resources.

Keywords: Nizamiye Court, Shari'a Judge, Ottoman Ulemā, Judicial Reform, Legal Education

Archival Documents

BOA, Başbakanlık Osmanlı Arşivi (Prime Ministry Ottoman Archives, Istanbul), Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO), 1944/145741).

BOA, Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemî (DH.MKT), 726/14.

BOA, Dahiliye Nezareti Sicill-i Ahval Defterleri (DH.SAİD), 3/864.

BOA, İrade Adliye ve Mezahib (İ.AZN), 1320-L/7; 1324-M/17; 1324-Ra/6; 1324-S/21.

BOA, İrade Dahiliye (İ.DH), 641/44621; 652/45362; 664/46292; 665/46359; 714/49928; 847/68006; 882/70318; 1009/79727; 1017/80223; 1017/80237; 1017/80239; 1017/80244.

BOA, İrade Meclis-i Mahsus (İ.MMS), 43/1777; 44/1806; 46/1943.

BOA, Şura-yı Devlet Evrakı (ŞD), 225/13.

BOA, Yıldız Esas Evrakı (Y.EE), 39/2.

BOA, Y.EE, 132/36.

BOA, Yıldız Maruzat Defteri (Y.MRZ.d), 14957.

BOA, Yıldız Perakende Evrakı Adliye ve Mezahib Nezareti Maruzatı (Y.PRK.AZN), 1/42.

BOA, Yıldız Sadaret Resmi Maruzat (Y.A.RES), 78/45.

IMMA, İstanbul Müftülüğü Meşihat Arşivi (Istanbul Mufti's Office, Meşihat Archives, Istanbul), Meclis-i İntihab Karar Defteri, 1872; 1877; 1899.

IMMA, Sicill-i Ahval Dosyaları, 775; 830; 1136.

Published Works

- Akiba, Jun: "A New School for Qadis: Education of Sharia Judges in the Late Ottoman Empire," *Turcica*, 35 (2003), pp. 125-63.
- Akiba, Jun: "From *Kadı* to *Naib*: Reorganization of the Ottoman Sharia Judiciary in the Tanzimat Period," in *Frontiers of Ottoman Studies*, ed. Colin Imber and Keiko Kiyotaki (London: I.B. Tauris, 2005), I, 43-60.
- Bein, Amit: "Politics, Military Conscription, and Religious Education in the Late Ottoman Empire," *International Journal of Middle East Studies*, 38 (2006), pp. 283-301.
- Bingöl, Sedat: *Hırsova Kazâ Deâvi Meclisi Tutanakları* (Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 2002).
- Bingöl, Sedat: *Tanzimat Devrinde Osmanlı'da Yargı Reformu (Nizâmiyye Mahkemeleri'nin Kuruluşu ve İşleyişi 1840-1876)* (Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 2004).
- Ceride-i Mahâkim*, 449 (6 L 1305/4 Haziran 1304); 564 (6 S 1308/8 Eylül 1306); 754 (19 B 1311/15 Kanunısani 1309).
- Cevdet Paşa, *Tezâkir*, 40–*Tetimme*, ed. Cavid Baysun (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1967).
- Demirel, Fatmagül: *Adliye Nezareti: Kuruluşu ve Faaliyetleri (1876-1914)* (İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 2008).
- Djinguiç, Mohammed : "Les titres en Turquie," *Revue du Monde Musulman*, 3 (1907), pp. 244-58.
- Düstür*, 1st series (İstanbul: Matba'a-i Âmire, 1289–1302), I, III, IV.
- Düstür*, *Birinci Tertib* (Ankara: Başvekâlet Devlet Matbaası, 1937–43), V.
- Ekinci, Ekrem Buğra: *Osmanlı Mahkemeleri: Tanzimat ve Sonrası* (İstanbul: Arı Sanat, 2004).
- Georgeon, François : "Lire et écrire à la fin de l'Empire ottoman: quelque remarques introductives," *Revue des mondes musulmans et de la Méditerranée*, 75/76 (1995), pp.169-79.
- Halil Halid, *A Diary of a Turk* (London: Adam and Charles Black, 1903).
- Heidborn, A.: *Manuel de droit public et administratif de l'Empire ottoman* (Vienne: C. W. Stern, 1908–12), I.
- Hüseyin Kazım Kadri, *Türk Lugatı* (Ankara: Maarif Vekâleti, 1927), I.
- Karal, Enver Ziya: *Osmanlı Tarihi*, VII, *Islahat Fermanı Devri (1861-1876)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1956).
- Konya Vilâyeti Sâlnâmesi*, 4 (1288); 5 (1289).

- Köksal, Osman: "Adliye Örgütünün Problemleri ve Yapılması Gerekli Düzenlemelere dair II. Abdülhamit'e Sunulan bir Layiha," *OTAM*, 9 (1998), pp. 263-85.
- Kushner, David: "The Place of the Ulema in the Ottoman Empire During the Age of Reform (1839-1918)," *Turcica*, 29 (1987), pp. 51-74.
- Miller, Ruth A.: "Apostates and Bandits: Religious and Secular Interaction in the Administration of Late Ottoman Criminal Law," *Studia Islamica*, 97 (2003), pp. 155-78.
- Miller, Ruth A.: *Legislating Authority: Sin and Crime in the Ottoman Empire and Turkey* (New York and London: Routledge, 2005).
- Paz, Omri: "Documenting Justice: New Recording Practices and the Establishment of an Activist Criminal Court System in the Ottoman Provinces (1840-late 1860s)," *Islamic Law and Society*, 21 (2014), pp. 81-113.
- Rubin, Avi: "Legal Borrowing and its Impact on Ottoman Legal Culture in the Late Nineteenth Century," *Continuity and Change*, 22(2) (2007), pp. 279-303.
- Rubin, Avi: *Ottoman Nizamiye Courts: Law and Modernity* (New York: Palgrave Macmillan, 2011).
- Sa'îd Paşa, *Sa'îd Paşa'nın Hâtîrâtı* (İstanbul: Sabâh Matba'ası, 1328), III.
- Sâlnâme-i Devlet*, 35 (1297); 36 (1298); 37 (1299); 39 (1301); 46 (1308); 68 (1333-1334).
- Şemseddin Sâmî, *Kâmûs-ı Türki* (İstanbul: İkdâm Matbaası, 1317, repr., İstanbul: Enderun Kitabevi, 1989), I.
- Takvim-i Vekâyi*, 1486 (8 Ra 1289); 1491 (26 Ra 1289); 1518 (12 B 1289); 1776 (16 Za 1292).
- Taşer, Seyit: *Osmanlı Devleti'nin Taşra Hukuk Mektepleri: Ortadoğu ve Balkanlardan Çekilme Sürecinin Eğitim Kurumlarındaki İzleri* (Konya: Çizgi, 2014).
- Trabzon Vilâyeti Sâlnâmesi*, 3 (1288); 4 (1289).
- Tuna Vilâyeti Sâlnâmesi*, 3 (1287); 5 (1289).
- Vilâyetlerin İdâre-i Mahsûsası ve Nizâmâtının Suver-i İcrâ'iyesi hakkında Ta'limât-ı Umûmiyedir* (İstanbul: Matba'a-i Âmire, 1284).

Unpublished Work

- Yörük, Ali Adem: "Mekteb-i Hukuk'un Kuruluşu ve Faaliyetleri (1878-1909)," M.A. thesis, Marmara University, 2008.

‘Abd al-Ḥamīd al-Zahrāwī and His Thought Reconsidered: An Intellectual Portrait of the Arab Nationalist as an Ottoman Politician

Nobuyoshi Fujinami*

Abdülhamit Zehravi ve Düşüncesini Yeniden Düşünmek: Bir Arap Milliyetçisinin Osmanlı Siyasetçisi Olarak Entelektüel Portresi

Öz ■ Bir Osmanlı-Arap milletvekili olan Abdülhamid Zehravi, genellikle yalnızca Arap milliyetçiliği bakış açısından araştırılmıştır. Ancak Zehravi Osmanlı İmparatorluğu'nun getirdiği emperyal yapıyı takdir ediyor ve Batı istilasına karşı durabilmenin yegane yolunun ‘güç olmak’tan geçtiğini düşünüyordu. Zehravi bireye değil milletlere dayanan Osmanlı politik birliğini (*ittihad-ı anasır*) destekledi. Bu arzulanan politik birlik hedefine ulaşmak için etnik-dini çatışmalara yol açmadan politika eğitimi olan ihtiyaca dikkat çekmiştir.

Zehravi'nin elitist mentalitesi gerektiğinde disiplinizasyon yöntemlerini kullanmaya ve “cahil” halklar ya da “barbar” Arap göçmenlerini aydınlatmaya itmiştir. Teorik alanda Zehravi'nin her ne kadar katkısı varsa da siyaset alanında pek de gerçekçi ve pragmatik bir çözüm sunamamıştır; cemaatlerden oluşan Osmanlı milleti düşüncesi, birey üzerine kurulmuş olan o zamanki Osmanlı anayasacılık sistemiyle uyumsuzdur. Osmanlı entelektüel tarihi açısından bakıldığında Zehravi ile döneminin Arap olmayan diğer Osmanlı entelektüelleri arasında pek çok ortak yön bulunmaktadır.

Anahtar kelimeler: Osmanlı İmparatorluğu, İkinci Meşrutiyet, Jön Türkler, Arap Milliyetçiliği, Terbiye-i Siyasiye

Introduction

‘Abd al-Ḥamīd al-Zahrāwī (Abdülhamid Zehravi), an Ottoman-Arab politician, and his ideas have been studied almost exclusively from the perspective of

* Tsuda University.

Arab nationalism. His death as the Arab “martyr” *par excellence* during World War I due to his alleged treason in the Ottoman state confirmed his fame as “one of the most active proponents of the Arab movement.”¹ At the same time, many scholars have recognized the fact that Zahrāwī remained an Ottoman until the last days of his life. Nevertheless, Arabist students generally observe that Zahrāwī’s Arabism did not contradict Ottomanism. According to Tarabein, “Al-Zahrawi thought that his being an Arab nationalist was not incompatible with being committed to Ottomanism.”² Herzog, who most profoundly analyzed Zahrāwī’s political ideas, argued that, “The Arabism of Zahrāwī expressed itself as ‘rightly understood’ Ottomanism, which, however, consciously or not, robs the Ottoman Empire of its substantial political functions and legitimacies.”³ In other words, “Zahrāwī introduced and claimed a kind of Ottomanism that reduced the legitimacy of the Ottoman Empire to the fact that it just existed.”⁴ It is apparent that Ottomanism is considered a key term in understanding Zahrāwī’s thought. Few scholars, however, define this word satisfactorily.

Ottomanism is a misleading word. In conventional Arab historiography, those who supported the Committee of Union and Progress (*İttihad ve Terakki Cemiyeti*, hereafter CUP) in the 1912 general election and did not participate in the “Arab revolt” after 1916 are defined as Ottomanists.⁵ In Turkish historiography, however, those who did *not* support the CUP in 1912 are often called

-
- 1 Ahmed Tarabein, “‘Abd al-Hamid al-Zahrawi: The Career and Thought of an Arab Nationalist,” in *The Origins of Arab Nationalism*, Rashid Khalidi et al. (eds.) (New York: Columbia University Press, 1991), p. 97.
 - 2 Tarabein, “‘Abd al-Hamid al-Zahrawi,” p. 114. See also the similar observation of Duri. Abd al-Aziz Duri, *The Historical Formation of the Arab Nation: A Study in Identity and Consciousness*, trans. Lawrence I. Conrad (London: Croom Helm, 1987), pp. 194-98.
 - 3 “Der Arabismus Zahrāwī’s artikulierte sich als ‘richtigverstandener’ Osmanismus, der jedoch bewußt oder unbewußt das Osmanische Reich seiner substantiellen politischen Funktionen und Legitimitäten beraubte.” Christoph Herzog, “‘Abd al-Ḥamīd az-Zahrāwī und das Problem des Osmanismus, 1908-1916,” Magisterarbeit zur Erlangung der Würde des Magister Artium des Philosophischen Fakultäten der Albert-Ludwigs-Universität zu Freiburg i.Br., n.d., p. 6.
 - 4 “Zahrāwī eine Art des Osmanismus vorbrachte und vertrat, welche die Legitimität des Osmanischen Reiches darauf beschränkte, daß es nun einmal existierte.” Herzog, p. 108.
 - 5 Philip S. Khoury, *Urban Notables and Arab Nationalism: The Politics of Damascus 1860-1920* (London: Cambridge University Press, 1983), pp. 64, 67-74 and Rashid Khalidi, “Ottomanism and Arabism in Syria Before 1914: A Reassessment,” in *The Origins of Arab Nationalism*, pp. 59-62.

Ottomanists.⁶ No less confusing is the pioneering definition of Dawn, who observed that, “the dominant ideology, Ottomanism, defended the continuation of the Ottoman Empire” while “the challenging ideology, Arabism, proclaimed that the Arabs were a special people who possessed peculiar virtues and rights.”⁷ It is obvious that, by definition, an Ottomanist could be an Arabist simultaneously. Therefore, Dawn’s conclusion that “most Arabs remained Ottomanists until 1918”⁸ is not surprising. Kayalı’s definition was no clearer. Besides his description of “Tanzimat Ottomanism” as “a common allegiance of all subjects in equal status to the Ottoman dynasty,”⁹ Kayalı argued that “Abdülhamid’s Islamism was Ottomanism equipped with ideological embellishment deriving from Islam,”¹⁰ while “in the Unionist view of Ottomanism, ethnic, religious, and linguistic differences were of no import.”¹¹ Similarly, Herzog’s explanation of the term Ottomanism, as a concept of political loyalty with many variations, raises more questions than it answers.¹² For Dawn, Kayalı, Herzog, and many others, the word Ottomanism has little more meaning than to just acknowledge the existence of the Empire; hence, there could be so many different variations and interpretations of this single word.¹³

6 Tarık Zafer Tunaya, *Türkiyede Siyasal Partiler*, c. 1, (İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları, 1984), p. 268; Sina Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki* (Ankara: İmge Kitabevi, 1998), p. 272; Ali Birinci, *Hürriyet ve İtilâf Fırkası: II. Meşrutiyet Devrinde İttihat ve Terakki’ye Karşı Çıkanlar*, (İstanbul: Dergah Yayınları, 1990), pp. 55-57, 63-64 and Selçuk Akşin Somel, “Osmanlı Reform Çağında Osmanlıcılık Düşüncesi (1839-1913),” in *Cumhuriyet’e Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşrutiyet’in Birikimi, Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce*, c. 1, Mehmet Ö. Alkan (ed.) (İstanbul: İletişim Yayınları, 2001), pp. 109-15.

7 C. Ernest Dawn, *From Ottomanism to Arabism: Essays on the Origins of Arab Nationalism* (Urbana: University of Illinois Press, 1973), p. 148.

8 Dawn, *From Ottomanism to Arabism*, pp. 146-47. See also Dawn, “The Origins of Arab Nationalism,” in *The Origins of Arab Nationalism*, pp. 12-17.

9 Hasan Kayalı, *Arabs and Young Turks: Ottomanism, Arabism and Islamism in the Ottoman Empire, 1908-1918* (Berkeley: University of California Press, 1997), p. 24.

10 Kayalı, *Arabs and Young Turks*, p. 31.

11 Kayalı, *Arabs and Young Turks*, p. 85.

12 Herzog, “Abd al-Ḥamīd az-Zahrāwī,” pp. 13-15.

13 Strauss also introduced many variations of “Ottomanism” and therefore did little to clarify the meaning of this word. Johann Strauss, «Ottomanisme et activité littéraire chez les non-musulmans à Istanbul après la révolution jeune-turque», in *Penser, agir et vivre dans l’Empire ottoman et en Turquie: Études réunies pour François Georgeon*, Nathalie Clayer and Erdal Kaynar (eds.) (Paris: Peeters, 2013), pp. 171-97.

If used in this manner, the term Ottomanism has little, if any, value as an analytical concept in examining the Ottomans’ ideas *within* the Empire. Oddly, although scholars are almost unanimous in suggesting that Arabists remained in minority before World War I, few dare to analyze what the Arab majority thought and, instead, just label them Ottomanists.¹⁴ This entire phenomenon, I suspect, must be a product of the erroneous assumption that ethnically conscious non-Turks (or Turks too, for that matter) could not remain loyal to the Ottoman Empire.¹⁵ This is why the standard references of the late Ottoman intellectual history rarely refer to non-Turks. Likewise, in most monographs on the Ottoman nation-building project, only Muslim Turks are examined. Accordingly, many scholars presuppose that Ottoman Arabs, in general, and Zahrāwī’s ideas, in particular, could best be analyzed in the context of *Arab* nationalism while *Ottoman* aspects of their thought are considered merely as a sideshow or a prehistory of the subsequent “awakening” of Arab identity.¹⁶

However, to be an Arab in the Ottoman Empire was more natural than exceptional. Recent studies have demonstrated that there were many non-Turks who took the existence of the multi-ethnic Empire for granted and constructed their own version of historiography as well as a nation-building project within this framework.¹⁷ I would like to place Zahrāwī in this context; taking Herzog’s

14 Typical are the articles in the otherwise seminal book *The Origins of Arab Nationalism*. See also the standard works of Arab nationalism such as Rashid Khalidi, *Palestinian Identity: the Construction of Modern National Consciousness* (New York: Columbia University Press, 1997); Muhammad Y. Muslih, *The Origins of Palestinian Nationalism* (New York: Columbia University Press, 1988) and Mahmoud Haddad, “The Rise of Arab Nationalism Reconsidered,” *International Journal of Middle East Studies*, 26(2) (1994), pp. 201-22.

15 See Fatma Müge Göçek, “The Decline of the Ottoman Empire and the Emergence of Greek, Armenian, Turkish, and Arab Nationalisms,” in *Social Constructions of Nationalism in the Middle East*, Fatma Müge Göçek (ed.) (Albany: State University of New York Press, 2002), pp. 15-83. It is characteristic that Haniöğlu does not take the *Ottoman* aspects of Young Turkish thought seriously because of their Turkish ethnic consciousness. M. Şükrü Haniöğlu, “The Young Turks and Arabs before the Revolution of 1908,” in *The Origins of Arab Nationalism*, pp. 31-49 and *idem*, “Turkish Nationalism and the Young Turks, 1889-1908,” in *Social Constructions of Nationalism*, pp. 85-97.

16 Therefore, Commins analyzed the Islamic aspects of Zahrāwī’s thought before 1908 without placing it in the context of *Ottoman* intellectual development. David Dean Commins, *Islamic Reform: Politics and Social Change in Late Ottoman Syria* (New York: Oxford University Press, 1990), pp. 55-59.

17 Works on the Ottoman Greeks may be the most illustrating case. See, for example, Johann Strauss, “The *Millets* and the Ottoman Language: The Contribution of Ottoman Greeks

conclusion as the starting point, I address Zahrāwī's case as one element of *Ottoman* intellectual history, liberating him from the myth of *Arab* nationalist historiography. How did Zahrāwī contemplate the *Ottoman* (i.e., not so much *Arab*) questions of his time? I hope this research question would help situate him, in particular, and the Arabs, in general, more properly in the multi-ethnic and multi-religious Ottoman intellectual history.

After a brief description of Zahrāwī's career, I will inquire into the two key concepts of his thought, namely, the unity of Ottoman elements and political education, and examine their Ottoman backgrounds. In so doing, I will address the question of fundamental differences, if any, between Zahrāwī and his non-Arab compatriots in their ways of discussing the Ottoman nation-building project.

Zahrāwī in the Second Ottoman Constitutional Politics

During the reign of Sultan Abdülhamid II, or the Hamidian era (1876-1908), the Syrian "politics of notables" proved to be one of the most effective tools of autocracy to rule this part of the Empire. While on one hand, many young Arabs of notable origin studied at the School of Civil Administration (*Mekteb-i Mülkiye*) and/or the Law School (*Mekteb-i Hukuk*) to become bureaucrats, on the other, several infamous figures such as Ebulhuda el-Sayyadi, İzzet Paşa el-Abid, and the Melhame brothers, all members of the Syrian notables, became the Sultan's personal servants. These two channels, in one way or another, linked this Arab province to the Ottoman center.¹⁸ The Young Turk Revolution of 1908

to Ottoman Letters (19th-20th Centuries)," *Die Welt des Islams* 35(2) (1995), pp. 189-249, and Vangelis Kechriotis, "Greek-Orthodox, Ottoman Greeks or just Greeks? Theories of Coexistence in the Aftermath of the Young Turk Revolution," *Études Balkaniques* 41(1) (2005), pp. 51-71. Also consult Fujinami Nobuyoshi, "Hellenizing the Empire through Historiography: Pavlos Karolidis and the Greek Historical Writing in the Late Ottoman Empire," in *Balkan Empires: Imperial Imagined Communities in Southeastern Europe (19th-20th c.)*, Dimitris Stamatopoulos (ed.) (Budapest: Central European University Press, forthcoming). Arab view during the Great War in support of the Ottoman imperial framework is examined in Salim Tamari, "Muhammad Kurd Ali and the Syrian-Palestinian Intelligentsia in the Ottoman Campaign against Arab Separatism," in *Syria in World War I: Politics, Economy, and Society*, Talha Çiçek (ed.) (London: Routledge, 2016), pp. 37-60. On the Jewish case, see Michelle U. Campos, *Ottoman Brothers: Muslims, Christians, and Jews in Early Twentieth-Century Palestine* (Stanford: Stanford University Press, 2011).

18 Albert Hourani, "Ottoman Reform and the Politics of Notables," in *Beginnings of Modernization in the Middle East: The Nineteenth Century*, William R. Polk and Richard

changed the entire atmosphere and created new opportunities with new legitimacies. A new generation of Arab intellectuals, whose career had been checked and obstructed by the older generation, now found a chance to engage politically. They began to publish periodicals, organize rallies and meetings, and participate in the Ottoman Chamber of Deputies (*Meclis-i Mebusan*).¹⁹

Zahrāwī was one such figure who started anew his political career as an Ottoman politician after the Revolution. Born in 1871 in Syria,²⁰ in the Hamidian era, he devoted himself to journalistic activities, becoming increasingly antagonistic to the autocratic rule of the Sultan. Zahrāwī was closely connected to the circle of Rashīd Riḍā and other Islamic modernists, while at the same time allying with the Young Turks against the common enemy of despotism.²¹ In 1908, Zahrāwī was elected as deputy from Hama. In 1911, he joined the Entente Libérale (*Hürriyet ve İtilaf Fırkası*) and pursued anti-Unionist activities in the 1912 general election. After losing, Zahrāwī founded a new “Arab” party, the Decentralization Party (*Hizb al-Lāmarkaziyya al-Idāriyya al-‘Uthmānī*), in Cairo. In June 1913, in Paris, he presided over the Arab Congress and put pressure on the Unionists by utilizing the French support to fulfill his aim.

Upon his agreement with the CUP, in January 1914, Zahrāwī was duly appointed senator. Today’s researchers, as well as his contemporaries, wonder if this

L. Chambers (eds.) (Chicago: University of Chicago Press, 1968), pp. 41-68. Relationship between the Arab notables and the Hamidian palace was also studied in Engin D. Akarlı, “Abdülhamid II’s Attempt to Integrate Arabs into the Ottoman System,” in *Palestine in the Late Ottoman Period*, David Kushner (ed.) (Leiden: E.J. Brill, 1986), pp. 74-89 and Jens Hanssen, “‘Malhamé-Malfamé’: Levantine Elites and Transimperial Networks on the Eve of the Young Turk Revolution,” *International Journal of Middle East Studies* 43(1) (2011), pp. 25-48.

19 Corinne Lee Blake, “Training Arab-Ottoman Bureaucrats: Syrian Graduates of the Mülkiye Mektebi, 1890-1920” (Ph.D. dissertation), Princeton University, 1991 and Sabine Prätör, *Der arabische Faktor in der jungtürkischen Politik: Eine Studie zum osmanischen Parlament der II. Konstitution (1908-1918)* (Berlin: Klaus Schwarz, 1993). For the later activities of this generation, see Leyla Dakhli, *Une génération d’intellectuels arabes: Syrie et Liban (1908-1940)* (Paris: Karthala, 2009).

20 His year of birth was not certain. Some say he was born in 1855 or 1863. See Ahmed Fahd Bereket eṣ-Şevābīke, “Abdülhamid ez-Zehrāwī,” *Türkiye Diyanet Vakfı İslām Ansiklopedisi*, 1988, I, pp. 226-27 and W. Ende, “al-Zahrāwī,” *Encyclopaedia of Islam, New Edition*, XI, 2002, pp. 397-98.

21 M. Şükrü Hanioglu, *The Young Turks in Opposition* (New York: Oxford University Press, 1995), p. 107.

was a result of “treachery” or “compromise” on the part of Zahrāwī. In any case, his Arabist activities notwithstanding, during this period he never denied the framework of the Empire, he just pursued the Arab rights within it. This logic accounts for the simple fact that he chose the Ottoman theater of politics, such as the Parliament, and periodicals published in the Ottoman soil. Seen in this light, his agreement with the Unionists is not surprising.

Under these circumstances, then, what did he think was the ideal type of the Ottoman nation building? What were the differences between his ideas and, say, the Greek or Turkish version of the ideal Ottoman nation? I address these questions by investigating his articles written especially between 1908 and 1913, that is, the time of his active participation in the Ottoman constitutional politics.

Unity of Ottoman Elements

Since the Tanzimat era, Muslim Ottomans adapted themselves to the sovereign nation state system and invented new concepts accordingly. They used words such as *unsur*, *kavim*, *cins*, *millet*, and *ümmet* to express the modern concept of nation.²² Each word had its own nuances. In both Turkish and Arabic, *unsur* (*ünşur*) was most commonly used to indicate the constitutive elements of the Ottoman nation, which, in turn, was usually expressed by the term *millet* in Turkish and *umma* in Arabic. Of course, in Arabic, the word *umma* never shed its original meaning of Muslim community, nor did the Turkish *millet* lose its meaning of (especially non-Muslim) religious communities. In contrast, *kavim* and *cins* stood for ethnic or racial groups and rarely contained civic connotations.

With these terms and their respective nuances in his mind, Zahrāwī emphasized that the unity of elements (*ittihad-ı anasır*) was the goal every Ottoman should pursue. He clearly distinguished Turkish from Ottoman. As many scholars have indicated, Zahrāwī saw no contradiction between being a loyal Ottoman and belonging to any ethno-religious elements. Zahrāwī argued that after the Gülhane Edict of 1839, Muslims, Christians, Jews, Turks, Arabs, and many other people (*ajnās*) began to be called Ottomans without any exception.²³

22 Ami Ayalon, *Language and Change in the Arab Middle East: the Evolution of Modern Arabic Political Discourse* (New York: Oxford University Press, 1987), pp. 16-28 and Bernard Lewis, *The Political Language of Islam* (Chicago: The University of Chicago Press, 1991), pp. 24-42.

23 ‘Abd al-Ḥamid al-Zahrāwī, *Al-A’māl al-Kāmila*, vol. 3 (Dimashq: Manshūrāt Wizāra al-Thaqāfa, 1996), pp. 199-200, on 3 November 1911.

In his view, unity is possible only when the ethnicities of all the Ottomans (*jinsiyyāt al-‘uthmāniyyīn*) is respected, since the Ottoman nation comprised many elements.²⁴

This is no peculiarity in Zahrāwī’s thought. On 3 June 1911, when the Unionist Minister of Interior Halil [Menteşe] declared that the government’s only wish was to realize the unity of Ottomans, Zahrāwī reminded his colleagues that the unity of elements (*ittihad-ı anasır*) should be the aim of all the Ottoman deputies.²⁵ Significantly, a Unionist Turk and an anti-Unionist Arab agreed on this crucial point. In fact, as Zahrāwī reiterated, the cause of disagreement lay not in the principle of unity itself, but in the way in which they should achieve it.²⁶ He criticized the Unionists, not because of their alleged project of Turkification, as today’s scholars often assume, but because of the CUP’s vain plan, in his view, to transform the various Ottoman elements (*al-‘anāsır al-‘uthmāniyya*) into one (*unşur wāḥid*).²⁷ This is not Turkification. When saying this, Zahrāwī meant a policy that “deprives his Turkness (*turkiyyatihi*) from a Turk or his Arabness (*arabiyyatihi*) from an Arab for the sake of ‘unity’.”²⁸ This signifies that in Zahrāwī’s view, Turks were likewise the victims of the CUP’s “wrong” policy. Zahrāwī repeatedly declared that he was not an enemy of the Turks; he was just against the CUP.²⁹ He also reminded his readers that many Turks were opposing the Unionists.³⁰ If he dismissed the Unionists’ policy as “wrong,” then, what would be the ideal type of Ottoman unity from Zahrāwī’s point of view?

24 ‘Abd al-Ḥamid al-Zahrāwī, *Al-A‘māl al-Kāmila*, vol. 5 (Dimashq: Manshūrāt Wizāra al-Thaqāfa, 1997), p. 84.

25 MMZC D. 1, Sī. 3, İçt. 114, pp. 3545-46.

26 Zahrāwī, *Al-A‘māl al-Kāmila*, vol. 5, p. 84, on 11 August 1910.

27 Zahrāwī, *Al-A‘māl al-Kāmila*, vol. 3, pp. 506-07, on 12 September 1912. He repeatedly advocated this point. See Zahrāwī, *Al-A‘māl al-Kāmila*, vol. 3, pp. 16-17, 134-35, 416, on 20 April, 24 August, and 14 December 1911, respectively.

28 Zahrāwī, *Al-A‘māl al-Kāmila*, vol. 3, p. 18, on 20 April 1911. Interestingly, this is also how the Turkists like Yusuf Akçura criticized the “Tanzimatism” (*Tanzimatçılık*) of Ottoman Turks. See Arai Masami, *Turkish Nationalism in the Young Turk Era* (Leiden: E.J. Brill, 1992), esp. Chapter 4.

29 See, for example, Zahrāwī, *Al-A‘māl al-Kāmila*, vol. 5, p. 48, on 23 (30?) June 1910 and Zahrāwī, *Al-A‘māl al-Kāmila*, vol. 3, p. 481, on 30 November 1911.

30 Zahrāwī, *Al-A‘māl al-Kāmila*, vol. 3, pp. 109-14, 124-25, on 27 July and 8 August 1911, respectively.

According to Zahrāwī, there are six kinds of unity: 1) human (*al-ittihād al-insānī*), 2) ethnic (*al-ittihād al-jinsī*), 3) religious (*al-ittihād al-dīnī*), 4) regional (*al-ittihād al-iqlīmī*), 5) urban (*al-ittihād al-baladī*), and 6) corporal (*al-ittihād al-ṣinfi*). While the human unity is impossible to realize, the ethnic and religious unities too are difficult to achieve, because of the reason discussed below. Only the latter three were likely to be realized.³¹ More specifically, Zahrāwī categorized the Ottoman unity into four: 1) general (*ittihād 'uthmānī 'amm*), 2) ethnic (*ittihād jinsī 'uthmānī*), 3) religious (*ittihād dīnī 'uthmānī*), and 4) political (*ittihād siyāsī 'uthmānī*).³² Here too, Zahrāwī was skeptical about the ethnic and religious unities. He warned that, given the inadequate political education of today's Ottomans, these kinds of unity were dangerous as well as impractical since they tended to cause chauvinism. The manner in which Zahrāwī distinguished the *general* and *political* unity is interesting. The former—all the Ottomans (*al-'uthmāniyyūn kulluhum*) agree upon the same program and unanimously choose those who oversee the administration and politics—might be ideal but was impossible to realize. The latter—the unity of Ottoman communities (*ittihād jamā'āt min al-'uthmāniyyīn*) in agreeing with the program and choosing those who oversee the administration and politics—is, in contrast, not only easier but also more practical and appropriate in order for the Ottomans to enhance their political education. The only difference between the two is the subject of unity: “all the Ottomans” for the *general* unity, and the “Ottoman communities” for the *political* unity. Therefore, we can assume that Zahrāwī's ideal type of Ottoman nation must be a *political* one that is based on communities and not individual citizens, as its constitutive elements.

Communitarian versus Individual Equality

In spite of its seemingly theoretical clarity, this thesis leaves many problems to be solved. What were these communities? Zahrāwī gave two kinds: 1) natural community and 2) community based on human will.³³ The most fundamental among the former is neighborhood (*jamā'a al-jiwār*). A neighborhood can easily form a community because of the ties (*rābiṭa*) and mutual aid (*ta'āwun*) it

31 Zahrāwī, *Al-A'māl al-Kāmila*, vol. 3, pp. 266-68, on 25 January 1912.

32 Zahrāwī, *Al-A'māl al-Kāmila*, vol. 3, pp. 269-71, on 25 January 1912.

33 'Abd al-Ḥamid al-Zahrāwī, *Al-A'māl al-Kāmila*, vol. 2 (Dimashq: Manshūrāt Wizāra al-Thaqāfa, 1995), pp. 425-35, on 19 November 1910.

provides. Ethnic, linguistic, and religious ties are the byproduct of neighborhood.³⁴ This leads to the idea that, in human society, there are always many types of communities overlapping with each other at multiple levels, because, as long as the ties of mutual aid existed, there emerged a community of some kind.³⁵

Let us return to the unity of the Ottomans. If multiple communities existed and overlapped with each other on many levels of human life, and if the *political* unity of communities was the goal, then what was the nature of the highest community, that is, the Ottoman nation, for its citizens? Given Zahrāwī’s explanations of community, at least two questions arise: 1) what does it mean for an Ottoman to belong to the community and nation simultaneously and what is the relationship between these two belongings? 2) Among many types of communities that overlap with each other, which could and should be the basic unit of the *political* unity of Ottomans? Unfortunately, Zahrāwī did not seem to provide sufficient answers to these mutually connected questions.

For the first question, Zahrāwī left no doubt that Ottomans were equal as citizens. At the same time, he added that every community too must be equal.³⁶ How could the Empire’s citizens be equal in both communal and individual sense, simultaneously? This is easier said than done. Zahrāwī’s own argument testified the difficulties inherent in this thesis. According to him, a crucial problem in Ottoman politics was the religious and linguistic privileges that contradicted equality. While the former is explicitly recognized in the Constitution, the latter, that is, Turkish, as the official language of the State, was not legitimate.³⁷ Interestingly, this is where the Ottoman Turks and Arabs (and, for that matter, Greeks) disagreed most. The Turks addressed the question of official language from the viewpoint of its legality, utility, and tradition; Turkish as the official language was not the privilege of the Turks as an ethnic group (Greeks made an almost identical logic concerning Greek as the liturgical language of the Orthodox Church). The Turks, however, criticized the non-Muslims’ religious privileges (*imtiyazat-ı mezhebiye*) as detrimental to civic egalitarianism (Greeks defended their religious

34 Zahrāwī, *Al-A‘māl al-Kāmila*, vol. 3, pp. 19-20, on 27 April 1911. See also Zahrāwī, *Al-A‘māl al-Kāmila*, vol. 3, pp. 433-38, on 16 February 1912.

35 Zahrāwī, *Al-A‘māl al-Kāmila*, vol. 3, p. 268.

36 Zahrāwī, *Al-A‘māl al-Kāmila*, vol. 3, p. 485, on 7 December 1911; Zahrāwī, *Al-A‘māl al-Kāmila*, vol. 3, p. 505, on 5 September 1912.

37 Zahrāwī, *Al-A‘māl al-Kāmila*, vol. 3, pp. 31-36, on 11 May 1911.

privileges for both legal and traditional reasons).³⁸ It is interesting that Zahrāwī's argument, consciously or otherwise, supported the Greeks' cause. On one hand, he did not oppose the religious privileges because the constitutional text assured these privileges (Art. 11). On the other hand, he attacked the Turks because of their linguistic privileges despite its explicit recognition in the Constitution (Art. 18). In other words, while Zahrāwī addressed the question of religious privileges of non-Muslims from a *legal* point of view, he approached the question of language from an *ethnic* point of view. His double standard is obvious. According to Zahrāwī, the state's official language must represent the majority of its citizens. He continues his argument that in the Ottoman Empire, because the Arabs were no fewer than the Turks, Arabic must at least have the same privilege as Turkish.³⁹

There is an inherent contradiction in Zahrāwī's two kinds of equality. Almost by definition, communitarian and individual egalitarianism contradict each other. However, he did not answer the critical question of how the *general* unity of the Ottomans, based on individual equality, could work in harmony with the *political* one, based on communitarian egalitarianism. Since his definition of community is as relative as it is ambiguous, it is not at all clear what kind of community (ethnic, linguistic, or religious) Zahrāwī had in mind when advocating the *political* unity. According to him, there is no essential difference between (ethnic) community and (sovereign) nation. Just as in the case of (ordinal) community, the reason a (sovereign) nation comes into existence is because of mutual aid (*ta'āwun*). There are three types of nation in today's world: 1) ethnic (*al-umma al-jinsiyya*), 2) religious (*al-umma al-dīniyya*), and 3) political (*al-umma al-siyāsiyya*). Nation is not a natural phenomenon because not every ethnic group (*jins*) forms a nation (*umma*), while in many cases several ethnic groups (*ajnās*) form a nation.⁴⁰

With reference to the second question mentioned above, that is, which kind of community should be the basis of Ottoman unity, Zahrāwī, in a similar vein, suggested that there were three types of constitutive elements: 1) ethnic (*'unṣur al-jinsiyya*), 2) religious (*'unṣur al-dīn*), and 3) ideological and social (*'unṣur al-fikr wa al-ijtihād al-ijtimā'ī*).⁴¹ In practice, however, such an enumeration helps us

38 On the privilege question and the Greeks' role in it, see Fujinami Nobuyoshi, "Privileged but Equal: The Privilege Question in the Context of Ottoman Constitutionalism," in *Balkan Nationalism(s) and the Ottoman Empire*, vol. III: *The Young Turk Revolution and Ethnic Groups*, Dimitris Stamatopoulos (ed.) (İstanbul: Isis, 2015), pp. 33-59.

39 Zahrāwī, *Al-A'māl al-Kāmila*, vol. 3, pp. 31-36, on 11 May 1911.

40 Zahrāwī, *Al-A'māl al-Kāmila*, vol. 5, pp. 93-94, on 25 August 1910.

41 Zahrāwī, *Al-A'māl al-Kāmila*, vol. 3, p. 481, on 30 November 1911.

little in looking into the question of how to achieve the desirable unity *politically*, when all these communities meant different things for different people. Moreover, by his own definition, every community could (and indeed did) contain many smaller sub-communities within it (imagine the case of the Orthodox community that contained many different ethno-linguistic sub-communities within it). Why could not such a sub-community claim the same communitarian equality as its “mother” community (just like the Bulgarians had once done against the Greeks)?

With all these arguments in mind, communitarian egalitarianism did not automatically solve all the difficulties faced by the Ottoman nation-building project, rather, it added to it. Therefore, the question was not whether Zahrāwī’s ideal of community-based *political* unity of Ottomans was right or not. Even if we appreciate Zahrāwī’s view through its ideological value or its theoretical contribution, there remains the question of how to realize it practically or *politically*. Here, we must recall the fact that “community” (*cemat*) was a heavily loaded technical term in the Ottoman legal discourse that exclusively referred to the non-Muslim religious communities with their particular religious privileges (*imtiyat-ı mezhebiye*). Other types of community could claim no legal personality in this context.⁴² After the Young Turk Revolution, the newly emerging team of constitutional lawyers was also of the opinion that individuals should be the basis of the one and indivisible nation.⁴³ To imagine a regime based on communities is one thing, to introduce a possible alternative based on (what kind of?) communities as a new working unit of administration is another. Did Zahrāwī mean to discard the existing legal frameworks altogether for the sake of his vision of communitarian egalitarianism? It seems less likely. After all, Zahrāwī was a MP and, I think, it is justified for us to expect him to find the solution legally. However, he failed to do it. In any case, there remains the fact that, just like many of his Ottoman compatriots, Zahrāwī came across the ambivalent question of equality between citizen and community, that had been a top agenda ever since the Tanzimat period.⁴⁴

42 İbrahim Hakkı, *Hukuk-ı İdare, Cild-i Evvel*, ikinci tab’ı (İstanbul: Karabet Matbaası, 1312r [1897]), esp. pp. 296-340.

43 Fujinami Nobuyoshi, “The Ideas of Babanzade İsmail Hakkı Regarding the Ottoman Constitution: Sovereignty, Jurisprudence, and the Caliphate,” *Shigaku-Zasshi*, 124(8) (2015), pp. 1-38 (in Japanese).

44 Arai Masami, “Citizen, Liberty and Equality in Late Ottoman Discourse,” in *Penser, agir et vivre dans l’Empire ottoman et en Turquie: Études réunies pour François Georjeon*, eds. Nathalie Clayer and Erdal Kaynar (Paris: Peeters, 2013), pp. 3-13.

The contradictions inherent in his thesis notwithstanding, we must not forget that Zahrāwī's definition of community was far from ethnic or religious essentialism. In his view, Arabs were one in their language and ethnicity (*jins*) but not in their regions, ethics, and religions.⁴⁵ He even questioned if there really existed a single Ottoman Arab community when there were "Syrians, Iraqis, Hijazis, Yemenis, Egyptians, Africans, Sunni, Shi'i, Batin, and Wahhabi Muslims, various Christian sects, Jewish groups, conservatives, liberals, freemasons, socialists, and those educated and not."⁴⁶ Zahrāwī also admitted that, "religious ties always lack the power to create political unity."⁴⁷ The religious unity of Muslims was impossible, simply because they were divided among many sovereign states.⁴⁸

Therefore, a crucial factor in the formation of a nation appears to be the need for *political* unity, which provides its members with sufficient power, based on the ties of mutual aid. Power is the key element in Zahrāwī's understanding of the world as well as domestic politics. He argued that all the conflicts, occurring incessantly both inside and outside the Ottoman Empire, are in fact political (*al-ikhṭilāf al-siyāsī*), even if they appear at first sight as religious (*al-ikhṭilāf al-dīnī*) or ethnic (*al-ikhṭilāf al-jinsī*).⁴⁹ The Great European Powers intervened in the Ottoman internal affairs because of politics, not religion.⁵⁰ Might is right in this world of imperialism and the Ottomans needed power if they wanted peace and independence. Notwithstanding the religious rhetoric that might charm the ignorant masses, Ottomans should understand this true nature of *Realpolitik*.⁵¹

This argument explains why the Ottoman nation is necessary for the Arabs. Arab or Muslim unity was impractical because of its internal division and lack of power. To acquire power, all the Ottomans, regardless of their race and creed, should unite. Consequently, he declared that all Arabs within the Empire, for

45 Zahrāwī, *Al-A'māl al-Kāmila*, vol. 3, pp. 154-56, on 21 September 1911.

46 Zahrāwī, *Al-A'māl al-Kāmila*, vol. 3, p. 49, on 15 June 1911.

47 Zahrāwī, *Al-A'māl al-Kāmila*, vol. 2, pp. 416-17.

48 Zahrāwī, *Al-A'māl al-Kāmila*, vol. 5, pp. 161-62, on 1 December 1910; Zahrāwī, *Al-A'māl al-Kāmila*, vol. 3, pp. 201-02, on 3 November 1911; Zahrāwī, *Al-A'māl al-Kāmila*, vol. 3, p. 234, on 23 November 1911.

49 Zahrāwī, *Al-A'māl al-Kāmila*, vol. 3, pp. 55-56, on 22 June 1911.

50 Zahrāwī, *Al-A'māl al-Kāmila*, vol. 5, p. 161, on 1 December 1910.

51 See his arguments on the Libyan War. Zahrāwī, *Al-A'māl al-Kāmila*, vol. 3, pp. 184-87, 199, on 19 October and 3 November 1911. The Cretan Question likewise convinced Zahrāwī that the only way to resist invasion is power. Zahrāwī, *Al-A'māl al-Kāmila*, vol. 5, pp. 12-13, on 12 May 1910.

their own interests, should be true Ottomans so that the Empire becomes powerful enough to end the Eastern Question.⁵² As a realist, Zahrāwī believed that the Ottoman unity was the only way for the Arabs to remain independent. For this reason, all the Ottomans, including the Arabs, had to create the ties of mutual aid to unite them. However, to reiterate, how could this be possible?

Political Education

The panacea that Zahrāwī found for this question was political education (*al-tarbiya al-siyāsiyya*). He emphasized its value for realizing the Ottoman unity by way of controlling ethno-religious chauvinisms.⁵³ The Ottoman unity becomes possible only when all the communities acquire necessary political education.⁵⁴ While Herzog focused on this concept in relation to despotism (*istibdad*),⁵⁵ Zahrāwī thought political education had other aspects as well, especially with concern to the nation-building project.

Remarkably, the topic Zahrāwī chose for his lecture at the Arab Congress in 1913 was not the ethnic Arab ideal, as might be expected, but the civic principle of political education.⁵⁶ In a series of articles titled “Our Political Education” (*tarbiyatunā al-siyāsiyya*) in his journal *al-Ḥadāra*, between April and June 1911, Zahrāwī argued the following: since our Ottoman society comprises various communities, every one of them needs political education so that all of us strengthen the Ottoman nation without inviting internal strife.⁵⁷ We need political education especially because the nation (*umma*) has begun to engage in the new constitutional politics.⁵⁸

It appears that Zahrāwī’s version of political education was a kind of art to administer the Empire without ethno-religious conflicts flaring up. Education (*tarbiya*) is not the same as mere knowledge (*ilm*). The latter is a precondition of the former.⁵⁹ Political education does not deny the ethnic or religious

52 Zahrāwī, *Al-A‘māl al-Kāmila*, vol. 3, pp. 38-39, on 18 May 1911.

53 Zahrāwī, *Al-A‘māl al-Kāmila*, vol. 3, p. 15, on 20 April 1911.

54 Zahrāwī, *Al-A‘māl al-Kāmila*, vol. 3, p. 19, on 27 April 1911.

55 Herzog, “‘Abd al-Ḥamīd az-Zahrāwī,” pp. 85-87.

56 Zahrāwī, *Al-A‘māl al-Kāmila*, vol. 2, pp. 405-14.

57 Zahrāwī, *Al-A‘māl al-Kāmila*, vol. 3, pp. 3-13, on 13 April 1911.

58 Zahrāwī, *Al-A‘māl al-Kāmila*, vol. 3, p. 14, on 20 April 1911.

59 Zahrāwī, *Al-A‘māl al-Kāmila*, vol. 5, pp. 147-52, on 17 November 1910.

consciousness. Every ethnic group (*ajnās*) has its own identity. Such ethnic identity (*al-anāniyya al-jinsiyya*) cannot be overcome by simply negating it; rather, we have to place a limitation on it. Ethnic identity is not intrinsically dangerous; we could and should make it useful by acknowledging its limits. Cosmopolitanism that claimed to bring all masses (*nās*) into a single brotherhood of humanity, by way of extinguishing all the ethnicities (*jinsiyyāt*), could not escape Zahrāwī's criticism. This is because such superficial cosmopolitanism was nothing but a dogmatic attitude with its peculiar egotistic identity similar to that of other ethnic groups (*jins*).⁶⁰ All these led Zahrāwī to conclude that political education is necessary because, as long as it is impossible to remove every seed of conflict, all we can do is to find a middle ground among such conflicts. That is what we call politics and political education is necessary for its capable administration.⁶¹

In Zahrāwī's view, it was the moral as well as social condition of the nation (*millet*)—that is, the lack of political education, not the ethnic conflict (*ihtilaf-i anasır*), as some might expect—that afflicted the Empire most.⁶² Due to thirty years of despotism, the Ottoman nation was yet to acquire enough political education.⁶³ The lack of political education was the reason why the nation was still not accustomed to political parties, *sine qua non* for any constitutional regime.⁶⁴ Zahrāwī argued that ethnic (*al-unşuriyya*) parties do more harm than good, so do the excessive conservatives (*al-muhāfaẓa al-mutaṭarrifa*) and excessive liberals (*al-ḥurriyya al-mutaṭarrifa*). The best is the moderate liberal party (*al-ḥurriyya al-mu'tadila*),⁶⁵ hence his participation in the party of this name (*Mutedil Hürriyetperveran Fırkası*). One might be tempted to ask, however, if the constitutional

60 Zahrāwī, *Al-A'māl al-Kāmila*, vol. 5, pp. 228-29, on 9 March 1911.

61 Zahrāwī, *Al-A'māl al-Kāmila*, vol. 2, p. 420, in June 1910. See also Zahrāwī, *Al-A'māl al-Kāmila*, vol. 3, pp. 51-58, on 22 June 1911.

62 MMZC D.1, Sİ.3, İçt.12, pp. 317-19.

63 Zahrāwī, *Al-A'māl al-Kāmila*, vol. 3, p. 111, on 27 July 1911.

64 Zahrāwī, *Al-A'māl al-Kāmila*, vol. 2, p. 431-32, on 19 November 1910.

65 Zahrāwī, *Al-A'māl al-Kāmila*, vol. 3, p. 167, on 12 October 1911. It is interesting to note that Zahrāwī did not consider the CUP a "Turkish party." According to him, the only ethnic party in the Ottoman Chamber of Deputies was the Greek one (*Rum Meşrutiyet Klübü / Ελληνικός Συνταγματικός Πολιτικός Σύνδεσμος*). See Zahrāwī, *Al-A'māl al-Kāmila*, vol. 5, pp. 167-70, on 8 December 1910 and MMZC D.1, Sİ.4, İçt. 34, p. 715. On the Greek party and its activities, see Catherine Boura, "The Greek Millet in Turkish Politics: Greeks in the Ottoman Parliament (1908-1918)," in *Ottoman Greeks in the Age of Nationalism*, eds. Dimitri Gondicas and Charles Issawi (Princeton: The Darwin Press, 1999), pp. 193-206.

rule was possible for the Ottoman nation whose political education (or, more precisely, the lack thereof) proved unsatisfactory for this task, as Zahrāwī himself admitted. Did not the Western observers of his time ridicule the “barbarous” Muslims’ (vain) endeavor for constitutionalism, which they thought was a monopoly of the “civilized” Europeans? Here Zahrāwī introduced the notion of “mass” (*nās*) to answer this question.

According to Zahrāwī, masses were so ignorant that they were always inclined to conspiracy theories. They were the last to understand the meaning of liberty,⁶⁶ they always became fanatical upon hearing about any ethnic or religious tie,⁶⁷ and they could not learn from experience.⁶⁸ The ignorant masses had to be educated and disciplined by the leaders, that is, the politicians and journalists. This was the only path for progress for the community as a whole.⁶⁹ Indeed, Zahrāwī did not shy away from praising the present Ottoman MPs—including himself—who were, according to him, equipped with sufficient qualities, requisite for the task of pursuing national sovereignty.⁷⁰

The concept of political education legitimated Zahrāwī in two directions: on one hand, it allowed him to criticize ethno-nationalistic movements from the viewpoint of civic Ottoman nationalism, and on the other, it secured him the post of enlightener to civilize the masses that embodied all the ills afflicting the nation, such as ignorance, immorality, and barbarism. The distinction between the (civilized) leaders and the (ignorant) masses is an essential trait, at least in Zahrāwī’s view, of constitutional politics. This is because, even under the principle of national sovereignty (*al-ḥākimiyya al-milliyya*), it is impossible for the entire nation to participate in politics directly. When a nation needs its representatives, it chooses them.⁷¹ Consequently, the most important topic of political education is to contemplate the election.⁷² In other words, MPs played the roles

66 ‘Abd al-Ḥamīd al-Zahrāwī, *Al-A‘māl al-Kāmila*, vol. 4 (Dimashq: Manshūrāt Wizāra al-Thaqāfa, 1997), pp. 281-82, on 2 July 1909.

67 Zahrāwī, *Al-A‘māl al-Kāmila*, vol. 3, p. 55, on 22 June 1911.

68 Zahrāwī, *Al-A‘māl al-Kāmila*, vol. 3, p. 184, on 19 October 1911.

69 Zahrāwī, *Al-A‘māl al-Kāmila*, vol. 3, pp. 38-40, on 18 May 1911. See also Zahrāwī, *Al-A‘māl al-Kāmila*, vol. 5, pp. 151-52, on 17 November 1910.

70 Zahrāwī, *Al-A‘māl al-Kāmila*, vol. 3, pp. 82-87.

71 Zahrāwī, *Al-A‘māl al-Kāmila*, vol. 3, pp. 100-01, on 13 July 1911; Zahrāwī, *Al-A‘māl al-Kāmila*, vol. 5, p. 167, on 8 December 1910.

72 Zahrāwī, *Al-A‘māl al-Kāmila*, vol. 3, pp. 42-45, on 25 May 1911; Zahrāwī, *Al-A‘māl al-Kāmila*, vol. 3, p. 351, on 15 August 1912.

of both the representatives and the educators of the nation. As an MP, Zahrāwī was proud of this duality, hence, he rejected the Senate as an equal counterpart of the Chamber of Deputies because the senators were not elected by the nation but appointed by the Sultan.⁷³ It is ironic that he would become a senator in 1914.

The disciplinary aspects of political education are no less spectacular in Zahrāwī's argument. For example, he positively evaluated the notorious Law on Vagrants (*Serseri ve Mazanne-i Sü' Eşhas Hakkında Kanun*).⁷⁴ He argued that vagrants, as a bad class (*sımf*) of society, must be cleansed through coercion, if necessary, since they harmed the society. They even had no liberty to commit suicide, according to Zahrāwī, because "we" wanted to increase the population.⁷⁵ Additionally, Zahrāwī criticized the misuse of liberty by the masses.⁷⁶ He asked for the limitation of some civil liberties by way of Press Law, Assembly Law, and Association Law, that he thought would secure the society from anarchism as seen during the 31 Mart Incident.⁷⁷ Apparently, Zahrāwī went much further than some of his liberal Unionist colleagues did.

Moreover, Zahrāwī's version of political education was the willingness to pursue a *mission civilisatrice* over the Ottomans' own "barbarians." He categorized the Arabs into two: 1) those living near the Mediterranean coasts, the Red Sea, and the Gulf, and 2) those living inland. While the former were in close touch with civilization, the latter lacked civilizational qualities.⁷⁸ Because the Arabs in Yemen and Najd (and even some Arabs in Syria) were not adequately tied to the Ottoman ideal (*Osmanlılık*), "we" had to resort to some coercive measures to unite them.⁷⁹ The same holds true for those nomads who lacked civilizational traits.⁸⁰

73 MMZC, D. 1, Sİ. 3, İçt. 44, pp. 1223-24.

74 On this law, see Nadir Özbek, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyal Devlet: Siyaset, İktidar ve Meşruiyet (1876-1914)* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2002), pp. 92-114 and Ferdan Ergut, "Policing the Poor in the Late Ottoman Empire," *Middle Eastern Studies*, 38(2) (2002), pp. 149-64.

75 *Takvim-i Vekayi*, no. 169, p. 10 (MMZC, D.1, Sİ.1, İçt.48). See also Herzog, "Abd al-Ḥamīd az-Zahrāwī," pp. 41-42.

76 Zahrāwī, *Al-A'māl al-Kāmila*, vol. 4, pp. 281-83, on 2 July 1909.

77 *Takvim-i Vekayi*, no. 226, p. 14 (MMZC, D.1, Sİ.1, İçt.75); Zahrāwī, *Al-A'māl al-Kāmila*, vol. 4, pp. 273-75, on 25 June 1909.

78 Zahrāwī, *Al-A'māl al-Kāmila*, vol. 2, pp. 410-11.

79 *Takvim-i Vekayi*, no. 290, p. 10 (MMZC, D. 1, Sİ. 1, İçt. 115).

80 Zahrāwī, *Al-A'māl al-Kāmila*, vol. 5, pp. 113-15, on 27 October 1910; Zahrāwī, *Al-A'māl al-Kāmila*, vol. 3, p. 41, on 18 May 1911; MMZC, D. 1, Sİ. 3, İçt. 114, p. 3544.

The Arabs, in particular Zahrāwī, never lagged behind the Turks when it came to the disciplinary aspects of political education. Elitist mentality with disciplinary methods was the common feature of modern Ottoman intellectuals. Many politicians and journalists in the Second Constitutional Period regarded the lack of political education among the masses as the principal cause of the Ottoman political instability.⁸¹ Hüseyin Cahid [Yalçın], a fervent opponent of the “Arab party,” underlined the necessity for political education in the Ottomans’ task of constitutional politics.⁸² Ahmed İhsan [Toksöz], a famous journalist, criticizing the “excessive” liberty, advised “our people” (*halkımız*) to understand the meaning of political education, abide the rule of law, and respect bureaucrats.⁸³ Political education was among the declared principles of Mustafa Kemal [Atatürk] when he founded the Peoples’ Party.⁸⁴ Not only the Turks but also a pro-Unionist Armenian called Krikor Zohrab, lamented the Hamidian despotism for the damage it did to “our political education” (*terbiye-i siyasiyemiz*), an indispensable quality for constitutionalism.⁸⁵ After the two years of constitutionalism, Zohrab praised his colleagues, just as Zahrāwī did, because of the endeavor they made for the development of political education.⁸⁶ Many Ottoman modernizers regarded their own “peripheries” through the lens of a colonial civilizer.⁸⁷ “Ottoman Orientalism” was not the monopoly of the Turks as Zahrāwī and others demonstrate.⁸⁸ Arabs, including the later Arabist “martyrs,” shared this mentality with their Turkish compatriots. Arabism had much in common with other ideological trends if we see it in the context of the Second Ottoman Constitutional politics.

81 See, for example, *Yeni Gazete*, “Memleketin Halet-i Ruhîyesi, Milletın Terbiye-i Siyasiyesi,” *Yeni Gazete*, 772, on 19 October 1910. For more about this mentality, see Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasî Fikirleri 1895-1908* (Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1964) and M. Şükrü Hanioglu, *Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi* (İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1981), pp. 162-69.

82 Hüseyin Cahid, “Meclis-i Mebusan’ın Tatili,” *Tanin*, 349, on 22 August 1909.

83 Ahmed İhsan, “Terbiye-i Siyasiye,” *Servet-i Fünun*, 173, on 8 December 1908.

84 *Atatürk’ün Bütün Eserleri*, c. 15 (23 Ocak 1923 - 30 Haziran 1923) (İstanbul: Kaynak Yayınları, 2005), p. 120.

85 Krikor Zohrab, *Siyasi Nutuklar* (Dersaadet, 1324r [1908]), pp. 3-6.

86 “Zohrab Efendi’nin Beyanatu,” *Sabah*, 7473, on 10 July 1910.

87 Ussama Makdisi, “Ottoman Orientalism,” *American Historical Review*, 107(2) (2002), pp. 768-96 and Thomas Kühn, *Empire, Islam, and Politics of Difference: Ottoman Rule in Yemen, 1849-1919* (Leiden: Brill, 2011).

88 Selim Deringil, “‘They Lived in a State of Nomadism and Savagery’: The Late Ottoman Empire and the Post-Colonial Debate,” *Comparative Studies in Society and History*, 45(2) (2003), pp. 335-38.

Conclusion

Zahrāwī's ideas, in the context of Ottoman intellectual history, can be summarized as follows: he appreciated the framework of the Ottoman Empire because it provided the Arabs with the only possible way to confront Western invasion, that is, by means of power. It was taken for granted that the Ottoman nation consisted of many elements. There was no Ottomanist-Arabist dichotomy in Zahrāwī's mind. He wanted the unity of Ottoman elements as a common goal for all Ottomans that of course included the Arabs. To answer the question of achieving this goal, Zahrāwī proposed to pursue individual and communitarian egalitarianism simultaneously. This contradiction made his proposal far from perfect. Nonetheless, it is a fact that Ottoman intellectuals, Greeks and Turks, and many others, had to tackle this question of egalitarianism. The Ottoman constitutional politics always evolved around this fundamental question, with different actors oscillating from one ideological option to another, being influenced by personal as well as ethno-religious interests.⁸⁹ Zahrāwī's words and deeds were just one variation of it. Similarly, Zahrāwī's elitist mentality of civilizing disciplines had much in common with his non-Arab colleagues, especially when it came to the need for coercive measures in enlightening the "ignorant" masses. It is clear that Zahrāwī was not a simple "victim" of the Turks; rather, he was one of the strongest advocates of civilizing the "barbarous" Arabs in Yemen or Najd.

Zahrāwī's ideas were greatly conditioned by the legal as well as institutional context of his time in the Empire. These aspects must be taken much more seriously, even if we are to analyze the intellectual development of Zahrāwī, in particular, and the Arabs, in general. To realize any political idea, it was imperative to place it within the existing Ottoman legal system. This is why the Greeks or Armenians whose communal interests had been legally secured by their religious privileges behaved differently from the (Muslim) Arabs. Therefore, Herzog's point that, through his preference of the *political* unity over the *general* one, Zahrāwī "disclosed the legitimacy crisis of the Ottoman State concerning the fundamental weakness of the doctrine of Ottomanism" is, I think, a little bit off the mark.⁹⁰ In any case, it makes little sense to categorize the Ottoman intellectu-

89 For more on this topic, see Fujinami Nobuyoshi, *The Ottomans and Constitutionalism: Politics, Religion, and Communities in the Young Turk Revolution* (Nagoya: The University of Nagoya Press, 2011) (in Japanese).

90 "[L]egt er die Legitimitätskrise des osmanischen Staates un die fundamenale Schwachstelle der Doktorin des Osmanismus offen." Herzog, "Abd al-Ḥamid az-Zahrāwī," pp. 92-100, esp. p. 95.

als into Ottomanist or Arabist (or Turkist) camps. Instead, the Arab and Turkish (and Greek, too) ideas must be analyzed in the common historical context of *Ottoman* intellectual as well as institutional development. Paradoxically, just like the Ottoman Turks, who were often labeled as Turkists, regardless of their sincere attachment to the Ottomanist ideal,⁹¹ Zahrāwī’s ideas was easily considered as Arabist, by both his contemporaries and later historians, despite his commitment to the Ottoman intellectual environment.

In conclusion, it is time to liberate non-Turks from the ethno-nationalistic historiographies. At the same time, we need to liberate the Ottoman intellectual history from the Turks’ monopoly. Early modern Ottoman thoughts are now being reexamined from this perspective and display much more nuanced pictures than previously believed.⁹² Turkist reading of modern Ottoman intellectual history must be as anachronistic as that of the early modern one. Nationalist narratives tend to consider the multi-ethnic Ottoman intellectuals to have always been in conflict with each other. In reality, they had much in common and, sometimes, cooperated with each other in their common task of modernizing and civilizing the nation. By illuminating this aspect, I believe, we could truly talk about the multi-ethnic *Ottoman* intellectual history that is not a simple sum of the nationalistic ideological histories of each ethnic group.⁹³

91 Arai, *Turkish Nationalism* remains the best analysis of this phenomenon.

92 See, for example, Gottfried Hagen, “The Order of Knowledge, the Knowledge of Order: Intellectual Life,” in *The Cambridge History of Turkey*, Volume 2: *The Ottoman Empire as a World Power, 1453-1603*, Suraiya N. Faroqhi and Kate Fleet (eds.) (Cambridge: Cambridge University Press, 2013), pp. 407-56.

93 The ambitious work of Stamatopoulos forms a good example of this enterprise. Δημήτριος Α. Σταματόπουλος, *Το Βυζάντιο μετά το έθνος: Το πρόβλημα της συνέχειας στις βαλκανικές ιστοριογραφίες* (Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2009).

'Abd al-Ḥamīd al-Zahrāwī and His Thought Reconsidered: An Intellectual Portrait of the Arab Nationalist as an Ottoman Politician

Abstract ■ 'Abd al-Ḥamīd al-Zahrāwī, an Ottoman-Arab MP, has been studied exclusively from the perspective of Arab nationalism. In fact, he highly evaluated the imperial framework and deduced that the only possible way of resisting the Western invasion was by means of power. Zahrāwī espoused the political unity of Ottomans, based on communities and not individuals. He advocated the need for political education in order to realize this desirable political unity, without inviting the ethno-religious conflicts. His elitist mentality led him to rely on, if necessary, disciplinary coercion and educate the "ignorant" masses and the "barbarous" nomads. His theoretical contributions notwithstanding, Zahrāwī could not persuasively introduce a pragmatic alternative to realize his ideas in the context of Ottoman constitutional politics. His preference of communitarian over individual egalitarianism contradicted the legal as well as institutional reality of Ottoman constitutionalism. From the viewpoint of Ottoman intellectual history, Zahrāwī had much in common with his non-Arab colleagues.

Keywords: Ottoman Empire, Second Constitutional Period, Young Turks, Arab Nationalism, Political Education

Bibliography

Periodicals

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi (MMZC).

Sabah.

Servet-i Fünun.

Takvim-i Vekayi.

Tanin.

Yeni Gazete.

Published Works

Akarlı, Engin D.: "Abdülhamid II's Attempt to Integrate Arabs into the Ottoman System," David Kushner (ed.), *Palestine in the Late Ottoman Period*, Leiden: E.J. Brill, 1986, pp. 74-89.

Akşin, Sina: *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, Ankara: İmge Kitabevi, 1998.

Arai, Masami: *Turkish Nationalism in the Young Turk Era*, Leiden: E.J. Brill, 1992.

Arai, Masami: "Citizen, Liberty and Equality in Late Ottoman Discourse," Nathalie Clayer and Erdal Kaynar (eds.), *Penser, agir et vivre dans l'Empire ottoman et en Turquie: Études réunies pour François Georgeon*, Paris: Peeters, 2013, pp. 3-13.

- Atatürk'ün Bütün Eserleri*, Cilt. 15 (23 Ocak 1923 - 30 Haziran 1923), İstanbul: Kaynak Yayınları, 2005.
- Ayalon, Ami: *Language and Change in the Arab Middle East: the Evolution of Modern Arabic Political Discourse*, New York: Oxford University Press, 1987.
- Birinci, Ali: *Hürriyet ve İtilâf Fırkası: II. Meşrutiyet Devrinde İttihat ve Terakki'ye Karşı Çıkanlar*, İstanbul: Dergah, 1990.
- Blake, Corinne Lee: *Training Arab-Ottoman Bureaucrats: Syrian Graduates of the Mülkiye Mektebi, 1890-1920*, (Ph.D. dissertation) Princeton University, 1991.
- Boura, Catherine: "The Greek Millet in Turkish Politics: Greeks in the Ottoman Parliament (1908-1918)," Dimitri Gondicas and Charles Issawi (eds.), *Ottoman Greeks in the Age of Nationalism*, Princeton: The Darwin Press, 1999, pp. 193-206.
- Campos, Michelle U.: *Ottoman Brothers: Muslims, Christians, and Jews in Early Twentieth-Century Palestine*, Stanford: Stanford University Press, 2011.
- Commins, David Dean: *Islamic Reform: Politics and Social Change in Late Ottoman Syria*, New York: Oxford University Press, 1990.
- Dakhli, Leyla: *Une génération d'intellectuels arabes: Syrie et Liban (1908-1940)*, Paris: Karthala, 2009.
- Dawn, C. Ernest: *From Ottomanism to Arabism: Essays on the Origins of Arab Nationalism*, Urbana: University of Illinois Press, 1973.
- Dawn, C. Ernest: "The Origins of Arab Nationalism," Rashid Khalidi et al. (eds.), *The Origins of Arab Nationalism*, New York: Columbia University Press, 1991, pp. 3-30.
- Deringil, Selim: "'They Lived in a State of Nomadism and Savagery': The Late Ottoman Empire and the Post-Colonial Debate," *Comparative Studies in Society and History*, 45(2) (2003), pp. 311-42.
- Duri, Abd al-Aziz: *The Historical Formation of the Arab Nation: A Study in Identity and Consciousness*, trans. Lawrence I. Conrad, London: Croom Helm, 1987.
- Ende, W.: "al-Zahrāwī," *Encyclopaedia of Islam, New Edition*, XI (Leiden: Brill, 2002), pp. 397-98.
- Ergut, Ferdan: "Policing the Poor in the Late Ottoman Empire," *Middle Eastern Studies*, 38(2) (2002), pp. 149-64.
- Fujinami, Nobuyoshi: *The Ottomans and Constitutionalism: Politics, Religion, and Communities in the Young Turk Revolution* (Nagoya: The University of Nagoya Press, 2011) (in Japanese).
- Fujinami, Nobuyoshi: "The Ideas of Babanzade İsmail Hakkı Regarding the Ottoman Constitution: Sovereignty, Jurisprudence, and the Caliphate," *Shigaku-Zasshi*, 124(8) (2015), pp. 1-38 (in Japanese).

- Fujinami, Nobuyoshi: "Privileged but Equal: The Privilege Question in the Context of Ottoman Constitutionalism," Dimitris Stamatopoulos (ed.), *Balkan Nationalism(s) and the Ottoman Empire*, Vol. III: *The Young Turk Revolution and Ethnic Groups*, İstanbul: Isis, 2015, pp. 33-59.
- Fujinami, Nobuyoshi: "Hellenizing the Empire through Historiography: Pavlos Karolidis and the Greek Historical Writing in the Late Ottoman Empire," Dimitris Stamatopoulos (ed.), *Balkan Empires: Imperial Imagined Communities in Southeastern Europe (19th -20th c.)*, Budapest: Central European University Press (forthcoming).
- Göçek, Fatma Müge: "The Decline of the Ottoman Empire and the Emergence of Greek, Armenian, Turkish, and Arab Nationalisms," Fatma Müge Göçek (ed.), *Social Constructions of Nationalism in the Middle East*, Albany: State University of New York Press, 2002, pp. 15-83.
- Haddad, Mahmoud: "The Rise of Arab Nationalism Reconsidered," *International Journal of Middle East Studies*, 26(2) (1994), pp. 201-22.
- Hagen, Gottfried: "The Order of Knowledge, the Knowledge of Order: Intellectual Life," Suraiya N. Faroqi and Kate Fleet (eds.), *The Cambridge History of Turkey*, Volume 2: *The Ottoman Empire as a World Power, 1453-1603*, Cambridge: Cambridge University Press, 2013, pp. 407-56.
- Hanioglu, M. Şükrü: *Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi*, İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1981.
- Hanioglu, M. Şükrü: "The Young Turks and Arabs before the Revolution of 1908," Rashid Khalidi et al. (eds.), *The Origins of Arab Nationalism*, New York: Columbia University Press, 1991, pp. 31-49.
- Hanioglu, M. Şükrü: *The Young Turks in Opposition*, New York: Oxford University Press, 1995.
- Hanioglu, M. Şükrü: "Turkish Nationalism and the Young Turks, 1889-1908," Fatma Müge Göçek (ed.), *Social Constructions of Nationalism in the Middle East*, Albany: State University of New York Press, 2002, pp. 85-97.
- Hanssen, Jens: "'Malhamé-Malfamé': Levantine Elites and Transimperial Networks on the Eve of the Young Turk Revolution," *International Journal of Middle East Studies* 43(1) (2011), pp. 25-48.
- Herzog, Christoph: *Abd al-Hamid az-Zahrāwī und das Problem des Osmanismus, 1908-1916*, (Magisterarbeit zur Erlangung der Würde des Magister Artium des Philosophischen Fakultäten der Albert-Ludwigs-Universität zu Freiburg i.Br.) n.d.
- Hourani, Albert: "Ottoman Reform and the Politics of Notables," William R. Polk and Richard L. Chambers (eds.), *Beginnings of Modernization in the Middle East: The Nineteenth Century*, Chicago: University of Chicago Press, 1968, pp. 41-68.

- İbrahim Hakkı: *Hukuk-ı İdare, Cild-i Evvel*, ikinci tabı, İstanbul: Karabet Matbaası, 1312r [1897].
- Kayalı, Hasan: *Arabs and Young Turks: Ottomanism, Arabism and Islamism in the Ottoman Empire, 1908-1918*, Berkeley: University of California Press, 1997.
- Kechriotis, Vangelis: “Greek-Orthodox, Ottoman Greeks or just Greeks? Theories of Co-existence in the Aftermath of the Young Turk Revolution,” *Études Balkaniques* 41(1) (2005), pp. 51-71.
- Khalidi, Rashid: “Ottomanism and Arabism in Syria Before 1914: A Reassessment,” Rashid Khalidi et al. (eds.), *The Origins of Arab Nationalism*, New York: Columbia University Press, 1991, pp. 50-69.
- Khalidi, Rashid: *Palestinian Identity: the Construction of Modern National Consciousness*, New York: Columbia University Press, 1997.
- Khoury, Philip S.: *Urban Notables and Arab Nationalism: The Politics of Damascus 1860-1920*, London: Cambridge University Press, 1983.
- Kuehn, Thomas: *Empire, Islam, and Politics of Difference: Ottoman Rule in Yemen, 1849-1919*, Leiden: Brill, 2011.
- Lewis, Bernard: *The Political Language of Islam*, Chicago: The University of Chicago Press, 1991.
- Makdisi, Ussama: “Ottoman Orientalism,” *American Historical Review*, 107(2) (2002), pp. 768-96.
- Mardin, Şerif: *Jön Türklerin Siyasî Fikirleri 1895-1908*, Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1964.
- Muslih, Muhammad Y.: *The Origins of Palestinian Nationalism*, New York: Columbia University Press, 1988.
- Özbek, Nadir: *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyal Devlet: Siyaset, İktidar ve Meşruiyet (1876-1914)*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2002.
- Prätor, Sabine: *Der arabische Faktor in der jungtürkischen Politik: Eine Studie zum osmanischen Parlament der II. Konstitution (1908-1918)*, Berlin: Klaus Schwarz, 1993.
- Somel, Selçuk Akşin: “Osmanlı Reform Çağında Osmanlılık Düşüncesi (1839-1913),” Mehmet Ö. Alkan (ed.), *Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi, Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce*, c. 1, İstanbul: İletişim Yayınları, 2001, pp. 88-116.
- Stamatoropoulos, Dimitrios A.: Δημήτριος Α. Σταματόπουλος, *Το Βυζάντιο μετά το έθνος: Το πρόβλημα της συνέχειας στις βαλκανικές ιστοριογραφίες*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2009.

- Strauss, Johann: "The *Millet*s and the Ottoman Language: The Contribution of Ottoman Greeks to Ottoman Letters (19th -20th Centuries)," *Die Welt des Islams* 35(2) (1995), pp. 189-249.
- Strauss, Johann: «Ottomanisme et activité littéraire chez les non-musulmans à Istanbul après la révolution jeune-turque», Nathalie Clayer and Erdal Kaynar (eds.), *Penser, agir et vivre dans l'Empire ottoman et en Turquie: Études réunies pour François Geor-geon*, Paris: Peeters, 2013, pp. 171-97.
- eş-Şevâbîke, Ahmed Fahd Bereket: "Abdülhamîd ez-Zehrâvî," *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, 1988, pp. 226-27.
- Tamari, Salim: "Muhammad Kurd Ali and the Syrian-Palestinian Intelligentsia in the Ot-toman Campaign against Arab Separatism," in Talha Çiçek (ed.), *Syria in World War I: Politics, Economy, and Society*, London: Routledge, 2016, pp. 37-60.
- Tarabein, Ahmed: "Abd al-Hamid al-Zahrawi: The Career and Thought of an Arab Na-tionalist," Rashid Khalidi et al. (eds.), *The Origins of Arab Nationalism*, New York: Columbia University Press, 1991, pp. 97-119.
- Tunaya, Tarık Zafer: *Türkiye'de Siyasal Partiler*, c. 1, İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları, 1984.
- al-Zahrâwî, 'Abd al-Ḥamîd: *Al-A'mâl al-Kâmila*, vols. 1-5, Dimashq: Manshûrât Wizâra al-Thaqâfa, 1995-97.
- Zohrab, Krikor: *Siyasi Nutuklar*, Dersaadet, 1324r [1908].

Prelude to Ottoman Decline Consciousness: Monetary Turbulence at the end of the Sixteenth Century and the Intellectual Response*

Cemal Kafadar**

Osmanlı İnhitat Söylemine Girizgâh: 16. Yüzyıl Sonu Para Çalkantıları ve Düşünce Dünyasındaki Yansımaları

Öz ■ İki bölümlü yazıda, önce 16. yüzyıl sonlarında Osmanlı dünyasında yaşanan para çalkantılarına dair farklı yaklaşım modelleri ele alınmış ve değerlendirilmiştir. Gerek “miktar teorisini” gerekse “gerçek” iktisadi faktörleri gözönünde bulunduran bir yaklaşımın yararlı olacağı düşüncesiyle, batı ve doğu yönlerinde farklı seyreden dış ticaret dengelerinin yapısal özellikleri ile birlikte nüfus artışı ve paranın dolaşım hızı üzerinde durulmuştur. İkinci bölümün konusu, Osmanlı yönetici sınıfından bazı yazarların şahit oldukları para ve fiyat hareketlerine dair tespit ve yorumlarıdır. Osmanlı devlet adamları ve yazarları bu olgularla yakından ilgilenmiş, onları tartışmış, tahlil etmiş, ve tedbirler önermiştir. Paranın istikrarını merkeze alan bu perspektif, siyasi erkin rolünü vurgular, sonuçları itibariyle meseleyi toplumsal dengeler bağlamında değerlendirir. Bugün “iktisadi” diye nitelendirdiğimiz dinamiklerin özerkleşmesinin yerleşik hiyerarşileri altüst edeceği, bunun sonucunda “nizam” a “ihtilal” geleceği endişesini taşır. Toplumsal dengeleri tehdit eden fiyat artışları ve narh düzeninin yitirilmesine çare ancak paranın istikrarına kavuşması ile mümkün olacaktır. Bu bağlamda Cigalazâde (Cağaloğlu) Sinan Paşa'nın para ile ilgili ıslahat tedbirlerine destek olmak isteyen Taşköprülüzâde Kemâlüddîn Mehmed Efendi, Makrîzî'nin Mısır tarihinde para krizleri ile ilgili eserini Türkçe'ye çevirmekle kalmaz, bir sonsöz yazarak doğrudan Osmanlı dünyasının yaşamakta olduğu krize dair özgün bir açıklama getirir.

Anahtar kelimeler: Osmanlı Parası, Para Çalkantıları, Enflasyon, Ticari Denge, İktisadi Düşünce, İnhitat Bilinci, Gelibolulu Mustafa 'Âlî, Taşköprülüzâde Kemâlüddîn Mehmed Efendi, Makrîzî, Cigalazâde Sinan Paşa

* This is the slightly longer original version of an article first published, in French translation, in *Annales: ESC* in 1994 under the title “Les troubles monétaires de la fin du XVIème siècle et la prise de conscience ottomane du déclin.” I am grateful to Erol Özvar for suggesting that the original English version is worth publishing on its own in order to reach a broader audience and to the editors of the *Journal of Ottoman Studies* for providing a platform.

** Harvard University.

Insofar as the seventeenth century represents an era of general crisis in various parts of the world, the Ottoman seventeenth century seems to have started two decades earlier than the calendar, around 1580, just when, by a most unfortunate coincidence, the millennium of the Islamic calendar was about to draw to a conclusion. For various reasons, not all of them chronological, apocalyptic expectations gripped the Ottoman capital in this last decade of the tenth century of the Hegira while the millennial mood was able to satisfy its semiotic appetite on increasingly disturbing “signs” of disorder. Selânikî (d. 1600?), the chronicler of the era, writes that scholars and Sufis prayed in public “not to reach the anarchy of the year 1000” to which he, like the rest of the public, said “amen.” Five years before the turn of the millennium, Âlî (1541-1600), forerunner of the reform treatise writers, was urged to compose a work to reassure his patron and other readers that the imminent arrival of the year 1000 (1591/92 A.D.) did not spell doom.¹ Ironically, the book was dedicated to Mehmed Paşa, the Governor of Rumelia in charge of monetary reform, who soon thereafter, in 1589, was chopped into pieces in the wake of a spectacular revolt by the soldiers who refused to be paid in “weak” coins.

In fact the misadventures of the Ottoman silver currency (*akçe*/asper) represented the most frightening “sign” to contemporaries who felt that the political and social turbulence of their era was intimately related to it. They grieved so much about bad coins infesting coffers, markets and pockets, or about rising prices, and assigned such a central role to these developments in their depictions of political and moral decline that, had they been using modern terminology, some would undoubtedly have raised charges of materialism and economism. It would be unfair to characterize these writings as mere grievance since they also contain serious analysis of what we would today consider to be “economic”

1 For Selânikî's reports on the millenarian ethos, see his *Tâ'rih*; ms. Tayyip Gökbilgin, 50b (my pagination). And the printed first part of his history (Istanbul. 1281/1864-5), p. 303. For Âlî's book, see Cornell Fleischer, *Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire: The Historian Mustafa Âlî (1541-1600)* (Princeton, 1986), 126-127. A pioneering exploration of Ottoman eschatological literature until the 17th century is given by Barbara Flemming who also discusses a fascinating source of that genre from the earlier part of Süleymân the Magnificent's reign in her “Sâhib-Kırân und Mahdî: Türkische Endzeiterwartungen im ersten Jahrzehnt der Regierung Süleymâns”, ed. György Kara, *Between the Danube and the Caucasus: A Collection of Sources Concerning Oriental Sources on the History of the Peoples of Central and South-Eastern Europe* (Budapest, 1987), pp. 43-62. I am grateful to Professor Fleischer for much more than this reference and for his photocopy of the Tayyip Gökbilgin ms.

phenomena. However, barring an exception (so far the only one) which will be introduced in this paper, one would look in vain for specialized treatises or polemical pamphlets dealing directly with matters like money, prices, or trade, such as the debate between Malestroit and Bodin or the writings of the mercantilists in early modern Europe. Instead, the Ottoman analysis is embedded in ethico-political, historical or literary works, which display an acute consciousness of structural transformation, perceived as disorder and decline, and contain an agenda (or various agendas) for reform designed from the perspective of (various factions within) the ruling class.

The basic contours of Ottoman decline consciousness and the reform agendas were drawn in the late sixteenth century when monetary and price movements, hand in hand with rural and urban uprisings, wreaked havoc in the empire. While I will focus on that brief slice of time in this paper, it is with the understanding that those were the formative years of a phenomenon with momentous long-term consequences in Ottoman cultural life. For, I believe, the decline and reform discourse which dominates and characterizes Ottoman intellectual life in the early modern era much like mercantilism in Europe, is much more than a series of haphazard observations by a few perceptive and well-intentioned individuals, as it has been treated in Ottoman studies to a large extent until recently.² It is rather the articulation of the political elite's response to the structural transformation of the Ottoman social order in the early modern epoch.

In the first section of this paper, I will give an overview of the monetary turbulence in the latter part of the sixteenth century and a brief survey of the discussion on the price movements that followed. In the second section, I will focus on the contemporary Ottoman response to these phenomena by analyzing selective themes from some sources penned by the intellectuals of a "reformist"

2 For the growing new trend in Ottoman studies to question various aspects of the notion of decline, which dominated not only Ottoman historical consciousness but also modern scholarship, see the introduction to my unpublished Ph. D. Thesis "When Coins Turned into Drops of Dew and Bankers Became Robbers of Shadows: The Boundaries of Ottoman Economic Imagination at the End of the Sixteenth Century", McGill University, 1986. The most explicit critique of the "direct reading" of Ottoman decline literature as a body of unsystematic but objectively accurate depictions of Ottoman realities has been undertaken by Rifaat Abou-el-Haj. See, for instance, his "Fitnah, Huruc ala al-Sultan and Nasihat: Political Struggle and Social Conflict in Ottoman Society, 1560's-1700's", Jean-Louis Bacqué-Grammont and Emeri van Donzel (eds.), *Comite International d'Etudes Pre-Ottomanes et Ottomanes, VIth Symposium Cambridge 1st-4th July 1984* (Istanbul, 1987), pp. 185-91.

faction within the Ottoman ruling elite including a hitherto unknown discussion of the currency by a scholar-administrator.

The most obvious, though not necessarily unproblematic, place to start any discussion of monetary and price movements in the early modern era seems to be the observation that American silver started flowing into Spain (and from there to the rest of Europe and eventually to other parts of the world) early in the sixteenth century and paralleled the European price inflation which fed on a multitude of other factors as well.³ The first recorded Ottoman encounter with the new silver wealth of Europe appears in the registers of the Hungarian province from 1554. These central European coins thereafter lent their name, *ğurüş* (Groschen), to all large silver coins of European origin circulating in Ottoman dominions where, unlike Mughal India, foreign money did not have to be re-minted but circulated freely.⁴

Increasing amounts of silver came into the Ottoman economy from the west after the middle of the sixteenth century – but not to stay. Though the precise quantities are to be established, the Ottoman trade balance in the westerly direction is known to have been favorable for much of the early modern era.⁵ The

-
- 3 The “classical” statement of the monetarist position and its quantification is in E. J. Hamilton, *American Treasure and the Price Revolution in Spain 1501-1650* (Cambridge, Mass., 1934).
- 4 Thus mint output is not a good basis to estimate silver imports or silver stock as S. Moosvi has done for India in “The Silver Influx, Money Supply, Prices and Revenue-Extraction in Mughal India”, *JESHO* 30 (1987): 47-94. In fact Ottoman mints closed one by one after the influx of silver from Europe. For this process as well as the advent of American silver in the Middle East, see H. Sahillioğlu, “The Role of International Monetary and Metal Movements in Ottoman Monetary History, 1300-1750”, in J. F. Richards, ed., *Precious Metals in the Later Medieval and Early Modern Worlds* (Durham, 1983), pp. 269-304.
- 5 In this respect, the Ottomans had simply inherited the late medieval pattern of unequal trade between Europe and the Levant; see Chapter 6 in Peter Spufford, *Money and its Use in Medieval Europe* (Cambridge, Eng.: 1988), esp. p. 152: “right through to the end of the Middle Ages, European goods paid for only a minority of the imports from and through the Middle East and the flow of precious metals continued.” – It must be noted, however, that there were occasions in the earlier part of the 16th century when Ottoman authorities had to take measures to prevent the westward flow of specie; this must be related to disruptions in the arrival of silk from Persia due to the trade ban imposed by Selîm I (r. 1512-1520). In 1525, for instance, local authorities in Bursa, the entrepot of international silk trade, were warned to prevent European merchants from selling their ware and leaving with specie instead of buying goods in the local market. Bursa Şeriye Sicilleri, A. 35/35, fol. 394b (3 Recep 931= 26 April 1525), cited in Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihi*, 2 vols. (Ankara, 1971), II: 334. It is clear from Sanudo's reports (*Diarii*, 58:

large amounts of specie that thus found their way into the Ottoman realm did not remain there for long, however, since the balance-of-trade with the lands to its east (again unquantified) was negative.

Persian silver stock depended to a large extent on the silk trade, a sizeable portion of which was carried over the Levant by Ottomans and Venetians. While English merchants were trying to break into that market in the 1560's through a barter of clothes, one of them noted with despair that Shah Tahmasb (r.1524-76) "neuer tooke cloth unto his treasurie all the dayes of his life, and will not now beginne; his whole trade is in raw silke, which he selleth always for money to the Armenians and Turkes, and such other as use to buy it."⁶ While Ottoman traders in Persia apparently sold or bartered some of their own products, particularly camlets and mohair, they were observed to "bring great stores of silver to be coyned... . And having monie in readiness at the time of the yeere, they buy silke the better cheap, when the country men bring it first to be sold."⁷ Pure and simple arbitrage was another reason why precious metals were smuggled towards Persia. An Italian observer in Iran noted in 1571 that "those who introduce silver from Turkey gain twenty per cent," and similar gain was likely in gold and copper but "there are great expenses, as the exportation of metals is forbidden."⁸

Given that it, too, had an unfavorable balance of trade with the east and a favorable one with the west, Iran was not the final destination of much of the silver leaving the Ottoman realm but played the role of yet another transitional point in the metal's ultimate trip to India.⁹ The latter's amazing suction power simply

64 (misplaced in the edition?) and 38: 357) that Ottoman authorities took additional steps that year for the same purpose which annoyed the Italian mercantile community.

6 Letter (28 April 1569) by Arthur Edwards in *Early Voyages and Travels to Russia and Persia by Anthony Jenkinson and Other Englishmen*, eds. E. D. Morgan and C. H. Coote (New York, 1964, repr. of pub. by Hakluyt Society, First Series, 1886), p. 411.

7 Another letter (8 August 1566) by A. Edwards. *Early Voyages and Travels*, 401. Ottoman camlets and mohair are mentioned as significant items among Persian imports in a letter by G. B. Vechietti (papal envoy to Persia), ed. H. F. Brown, "A Report on the Condition of Persia in the Year 1586", *English Historical Review* 7 (1892): 314-321.

8 Vincentic d'Alessandri, pp. 225-226, in *A Narrative of Italian Travels in Persia, in the fifteenth and sixteenth centuries*, tr. C. Grey (London, 1873), pp. 225-226. On arbitrage, also see Sahillioğlu, "Ottoman Monetary History", 283-286.

9 For the general pattern of Persian trade balances in this period, see pp. 441-42 in Ronald Ferrier, "Trade from the Mid-14th Century to the End of the Safavid Period", *Cambridge History of Iran*, vol. 6, eds. P. Jackson and L. Lockhart (Cambridge, 1986), pp. 412-490.

blew silver away from the former two. But silver (and copper) also went from the Ottoman realm directly to India again for the same two reasons: unfavourable terms of trade and the unequal price of silver.

If silver taken out of the Ottoman empire fetched twenty percent in Persia, it brought in an even larger profit in India in the 1580's. When the spiral of de facto devaluation, official debasement, and inflation started in the Ottoman realm in the middle of that decade, silver was much cheaper in gold terms there than in India. The official rate stood at 13: 1 in the former and at 9: 1 in the latter.¹⁰ The disappearance of good coins from the Ottoman markets and the eastward flux of the precious metal could hardly be stopped under these circumstances. In the next three decades, the gradual decline in silver's gold value in India and its continued appreciation in the Middle East narrowed the gap. Around 1618, when the silver's cheapening trend came to a halt in India after it hit 10.5: 1, namely the level at which it then stood in the Ottoman empire (in the asper zone), the pull of the East disappeared for a while. Can it be a coincidence that the Ottoman silver currency enjoyed some respite from its dizzying downfall at about the same time when the silver: gold exchange ratio came to an equal footing in the two economic zones?¹¹ It would be simplistic to assume that there was a one-to-one correspondence between the destinies of the two markets both of which were likely to be influenced by various other dynamics, but it seems particularly true of Ottoman monetary history, covering a zone of transit in the traffic of commodities and metals, that its trajectory cannot be understood unless we take into

10 The figures for the silver value of gold in South Asia are from Moosvi, "Silver Influx", 65. Ottoman figures (not a complete series as in the Indian case) are from Sahillioğlu, "Ottoman Monetary History", 283, fn. 36. Thus J. J. Brenning ("Silver in Seventeenth-Century Surat: Monetary Circulation and the Price Revolution in Mughal India", in *Precious Metals*, ed. Richards, 477-496) seems mistaken when, in arguing that trade was a much more significant factor than arbitrage in the flow of silver into India, he suggests (p. 489) that "conscious profiteering from price differentials between Europe and India, however much it might explain Company shipments of specie, has considerably less relevance for the shipment of silver by Asian merchants from West Asian markets, generally closely tied to Indian markets and therefore unlikely to have sharply differing bimetallic ratios." West Asian markets were also tied to European markets; in fact their peculiar predicament in this era seems to have been due to their position in between two strong drifts.

11 The *ağçe* maintained its weight and fineness from 1618 to the 1640's; see Table 8 in Sahillioğlu, "Ottoman Monetary History", p. 303. Starting from the 1620's, silver seems to have been cheaper (in gold) in India than in the Ottoman empire through the rest of the century.

account its sensitivity to other money markets. Among these, India must have played a significant role thanks to its considerable pull.

A major concern of Ottoman authorities in the latter part of the sixteenth century was that silver and copper were leaving via Eastern Anatolia, Basra, and Southern Arabia, whatever their final destination may have been. Most of the orders sent to those provinces deal with copper flow to Persia, which could obviously not be tolerated because of that metal's potential military use in the hands of the Safavid rivals.¹² Silver smuggling, more important for our concerns here, was not less of a nuisance when the government was going out of its way to encourage the inflow of *ğurûş* and to discourage the use of silver thread (and gold) in the production of luxury textiles.¹³ Two revealing letters from 1595 are addressed to local authorities in South Arabia, obviously the nexus of exports to India. In those documents, the central government urged the Sharif of Hijaz and the governor of Jiddah to admonish the merchants of those areas who came to the central lands for trade, sold their wares, and—failing to buy commodities in return—preferred to take cash and bullion back with them to Yemen or other areas of Arabia, presumably to be exported to South Asia.¹⁴

12 Copper smuggling had become so lucrative and so common that in 1576 the output of the Hungarian mines were carried over into Anatolia in large amounts, putting the Central Anatolian mines, which provided the Ottoman state with its own needs and also substantial revenues, in jeopardy. Başbakanlık Arşivi (Prime Ministry Archives, Istanbul), Mühimme Defterleri [hereafter, MD] There are also numerous orders about copper leaving over Yemen to India; see, for instance, MD 7: 1396 (from 1568 A.D.). We do not have sufficient information on the use of copper currency in the Ottoman empire until the advent of official tri-metallism in 1687. For now, see H. Sahillioğlu, "Fâtih'in Son Yıllarında Bakır Para Basılması ve Dağıtılması ile İlgili Belgeler", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, no. 6 (March 1968): 72-75.

13 To attract *ğurûş* the government was ready to assign it a higher exchange rate in *ağçe* terms than their comparative silver content would warrant; Sahillioğlu, "Ottoman Monetary History", 284-85. For an example of the many orders to reduce the use of silver in textile production, see MD 30: 249.

14 MD 74: 531 and 532. India is specifically mentioned as the final destination of smuggled silver in various other documents as early as in 1566; see MD 5: 1755. A systematic study of the abundance of similar documents in the Ottoman archives would in all likelihood shed significant light on the silver imports of India from the Red Sea region, particularly before the 17th century when European documentation seems scarce. It might resolve, for instance, the difference of opinion between Brenig ("Silver in seventeenth-century Surat", 478-79) who argues that it took cheap American silver a long time to reach India, "possibly no earlier than the first decade of the 17th century", and Moosvi ("Silver Influx", 59-62)

The pattern of Ottoman trade balances outlined here predated the monetary turbulence of the 1580's and continued at least until the eighteenth century. There were some new developments in that fateful decade, however, which intensified the Ottoman predicament. England managed to obtain the Porte's approval for the establishment of a permanent diplomatic post in Istanbul to represent the interests of English merchants who were given extensive trade privileges in the same treaty. The Dutch were to arrive soon thereafter, only to add considerably to European silver exports into the Levant.¹⁵ In the meantime, particularly after its expansion towards Siberia in the latter part of the sixteenth century, Russia was added to the countries with which the Ottomans had a significant balance of trade deficit. The cloths and spices of India, the silk of Persia, and the furs of Siberia devoured Ottoman specie in the early modern era. While a general depiction of these unfavorable terms of trade, amounting to the first formulation of a balance-of-trade argument with a dose of "economic nationalism", was attempted only in the early eighteenth century by the historian Na'imâ, Ottoman authorities had always been well aware of the mechanics of the outflow of bullion in this manner; but they tried to prevent it only in specific instances (e.g. above: Bursa in 1525 or Yemen in 1596) rather than making a long-term policy shift.¹⁶

It is much easier to delineate the contours of this traffic of commodities and metals than it is to assess its consequences. First came the turbulent depreciation of the currency, much lamented by contemporaries as the primary evil which undermined the "order of the universe" for reasons we shall see in the second section. Like the multiplication of "black coins" in France, the emergence of "red aspers/*kızıl akçe*" in Ottoman markets followed the influx of silver from the

who observes "a very large size of silver imports into Gujarat" in the latter part of the 16th century, mostly coming over Ormuz and the Red Sea.

- 15 For European exports of silver to the Levant after the arrival of the Dutch, whose rix-dollars became the familiar *esedi gürüş* for the Ottomans because of the lion figure on the coins, see Artur Attman, *Dutch Enterprise in the World Bullion Trade 1550-1800* (Göteborg, 1983), 91-95, and tables on pp. 12, 103.
- 16 Na'imâ's text is translated in H. İnalçık, "The Ottoman Economic Mind and Aspects of the Ottoman Economy", *Studies in the Economic History of the Middle East*, ed. M. A. Cook, (London, 1970), 207-218; for the originality and significance of this text, see idem., "Capital Formation in the Ottoman Empire", *The Journal of Economic History* 19 (1969): 97-140, pp. 135-136.

west, but to what extent is the former a consequence of the latter?¹⁷ The eastward flight of specie, which was naturally related to various endogenous factors as well (such as relative industrial strength, investment patterns, and the nature of the linkages between commercial-productive activity and the political power configuration), must certainly be included in this tableau. In South Asia, where no such flight is at issue, the rupee remained impressively strong throughout the late sixteenth and seventeenth centuries when huge quantities of silver streamed into the system. The Persian silver *dînâr*, on the other hand, appears to have suffered serious falls during the sixteenth century, especially at times of hostility with the Ottomans, which implied trade blockages. Following a devaluation in 1593, however, Safavid silver coins enjoyed a century of relative stability after ‘Abbâs I (r. 1587-1629) took energetic and creative measures to re-organize his country’s production and foreign trade.¹⁸

Within the huge Ottoman domains, where at least four different currency zones existed since a unitary system was never established, different zones had different experiences. In the central lands under consideration here (the asper zone), clipped, adulterated, counterfeit coins enjoyed circulation in increasing numbers, as good coins disappeared into hoards and, more significantly, into Persia and India. This *de facto* devaluation implied serious differences between the official and the market exchange rates of the asper (against gold and *ğurûş*) already in the late 1570’s which would only increase by leaps and bounds in the first half of the 1580’s. Speculation in silver was so lucrative by 1584 that wholesale sheep dealers were found to have invested their capital in *ğurûş* while Istanbul suffered from meat shortages.¹⁹

The asper was officially devalued by fifty percent in the winter of 1585-86 (994 A. H.) soon after the capture of Tabriz, a costly episode in the already draining and protracted wars (1578-90) against Iran. Instead of 60, 120 aspers were now needed to buy one gold florin. The treasury certainly enjoyed windfall profits and a short-term relief through this measure which, according to a Venetian

17 For “black coins” in France, see Pierre Vilar, *A History of Gold and Money*, tr. J. White (London, 1976), 179.

18 On Safavid currencies, see pp. 561-565 in Bert Fragner, “Social and Internal Economic Affairs”, *Cambridge History of Iran*, vol. 6, pp. 491-597. The table on p. 566 indicates that the sharpest drops in the silver *dînâr* occurred during the 1510’s and between 1577 and 1580, periods of military—and commercial—warfare with the Ottomans.

19 MD 53: 294.

observer, was modelled on an earlier example set by Shah Tahmâsb.²⁰ Murâd III's fiscalist strategem was transparent to contemporary Ottomans as captured in the popular political gossip of the time:

Among the people this royal act found incomparable repute that Sultan Murâd Khan grabbed one florin and said to his intimates: "Is it not worth 120 akçe [instead of 60]?" Namely he hoped thereby to double [the nominal value of] his Treasury and to augment the exchequer by paying the salary-receivers one florin at [the rate of] 120.²¹

The members of the standing army, whose salaries amounted to more than half of all state expenditures, were the primary losers at first since, as Selânîkî put it, "as salaries everybody was receiving, say, ten gold pieces and started to get only five."²² Right after this official devaluation starts the steep upward trend of prices and continues for at least another decade, which has led many scholars to locate the beginning of a "price revolution" in those years (see below).

Silver having become cheaper, its eastward flight seems to have picked up. The de facto depreciation of the currency continued, as the *akçe* plunged to new depths, and even lighter, redder coins infested the marketplace and the state coffers; the asking price in the "free market" went up to 180 or even 200 of such aspers per florin. When the government continued to pass them out as wages to war-weary veterans, who were paid in "scrap coins... so light as to fly away if you whistled on them", rebellion shook the streets of Istanbul in 1589 and violently brought the matter of currency to the political realm.²³ To Ottoman intellectuals of the time, this singular insolence of "divan busting" by wretched soldiers only

20 Giovanni T. Minadoi, *Historia della guerra fra Turchi et Persiani* (Venice, 1594), 72. For the dating of the devaluation, see my "When Coins Turned into Drops of Dew", pp. 64-69.

21 'Âlî, *Künhül-ahbâr*, Nuruosmaniye Lib., no. 3409, 295b-296a.

22 Selânîkî, *Târîh*, p. 252. Much less is known about civilian wages; the cases we know from Istanbul indicate that the state was forced to accept 33-60 percent increases in the construction sector but these were deemed insufficient by the laborers who preferred (but were not always able) to work for higher-paying private patrons. See the documents published by A. Refik [Altınay], *On Altıncı Asırda İstanbul Hayatı (1553-1591)* (Istanbul, 1988, repr.), pp. 73-74. Another document (on p. 72) from 993 A. H. indicates that, already before the official debasement, construction workers were abandoning government undertakings in order to work "outside due to avarice for coins."

23 The citation is from 'Âlî, *Künh*, 392a. For details of the revolt, see my "Ottoman Economic Imagination", 76-80.

two tense years before the turn of the millenium proved that the deterioration of the currency was intimately connected with what they perceived to be the decline of political authority, the ultimate gel of the social order in their beloved state. It has been held until now that this bloody uprising was due to the debasement (of 1585-86), but the soldiers displayed no objections to receiving their pay with officially debased coins for more than three years. It was only because of a process whereby the deterioration of the currency continued *despite* the debasement, which failed to stabilize the asper even after halving it in value, that the soldiers resorted to violence. Their grievance, sanctioned by the Şeyhülislâm, was that the coins they received for salary were simply not accepted by shopowners.

Doğancı Mehmed Paşa, the governor of Rumelia, became a casualty of the incident together with his intended reform for the “stabilization of the currency” for which preparations were begun in 1588 and still continued at the time of the uprising. The strategy of the reform seems to have been to “strengthen” the asper by issuing a large volume of coins of standard weight and then to revalue it against the *ğuruş*.²⁴ Whether this would have worked or not, it must have seemed like a ploy to most people since the governor, a close confidante of Murâd III, chose to raise the needed sums through an extraordinary levy. One of the many chronograms which were “composed for the fact that the people of the world could not bear it and found it repugnant”, succinctly sums up the public reaction to the levy: “repulsive novelty (*bid'at-i kabîhe*)”; such literature undoubtedly circulated in the newly invented and instantly popular sites of politically-explosive sociability called coffeehouses.²⁵ The levy was administered with brutal efficiency for almost a year, as the governor’s men reportedly managed to collect one hundred million aspers (38, 400 kg. silver).²⁶ But while resentment grew, the “reform”

24 For more information on the currency reform program and the tax levied for that purpose, see *ibid.*, 70-76.

25 For the chonograms, see Selânikî, 255.

26 Both Âlî (*Künh*, 394a/b) and Selânikî (*Târîh*, ms. Tayyip Gökbilgin, 49b) give the figure of “biñ yük”, i.e., one hundred million aspers. My calculation is based on the official rate established in the devaluation of 1586. If the two historians are referring to real coins, the estimate should be lowered considering the *de facto* depreciation. For comparison, we could note that within the total revenue of the Treasury in 1581-82, the amount of silver (asper, *ğuruş*, other coins, and bullion) was approximately 170, 000 kg. [Figure reached by multiplying the asper value of the silver entering the treasury in 1581-82 (see Sahillioğlu, “Ottoman Monetary History”, 298-99) by the pre-devaluation official silver weight of the *aķçe*.]

seemed to drag on. Whatever hopes were placed on it, they were crushed by the revolt of 1589, after which no one seems to have dared to continue the executed governor's program. Thanks to the huge sums already levied and some disbanding from the sultan's inner treasury, the government was able to make acceptable payments for a short while, but not much changed in terms of the circulation of base coins. In fact the currency disorder worsened, especially in the latter part of the 1590's when it was again coupled with fiscal distress as a new series of drawn-out costly wars (1593-1606), this time with the Habsburgs, started to take their toll. Continued monetary instability culminated in another outbreak of violence in 1600, when the soldiers turned their wrath against a female Jewish tax-farmer who was held responsible for the base coins delivered to and then paid out by the treasury.²⁷

A new stabilization policy that for some time had been proposed by an increasingly vocal group of reformist statesmen and intellectuals, whom we shall identify more closely in the next section, was put into effect. The woes of the Ottoman currency continued throughout the next century, however, with intermittent periods of stability and periodic interventions by the government. But it seems to have left centerstage among the concerns of Ottoman administrators and intellectuals not only because it was relatively mild but also because the initial shock was over and responsive attitudes had been formed. Social agents, according to their access to money and power, had designed their own strategies for dealing with the currency disorder as a regular part of their lives. In the seventeenth century, fiscal distress and budgetary problems came to the fore as central concerns of the Ottomans, while monetary instability continued to make its contribution to the "century of crisis".

The second major "economic variable" to be destabilized in the Ottoman empire in the second part of the sixteenth century was the price system. While the movement of silver in all of the zones considered here, Western Europe, the

27 See Selânikî in M. İpşirli, ed., "Muştafâ Selânikî's History of the Ottomans", (a critical edition of the last portion of the chronicle) unpublished Ph.D. Thesis, University of Edinburgh, 1976, pp. 401-408. The not-so-indirect political implications of this rebellion did not escape the attention of contemporaries who knew Esther Kira, a tax-farmer, for her close relations with the harem due to her official function as a go-between of the palace women with the outer world. Kira's execution, especially because of the "lawless" manner in which it transpired, outraged the influential mother of the sultan who took it as an expression of ill will to her own person and was determined to fight back, Selânikî in İpşirli, "Muştafâ Selânikî", 417-18.

Middle East, and India, was paralleled by price increases, the relationship between the two processes and the dimensions of the latter are controversial issues. Barkan, who provided the first quantification of secular price movements in the Ottoman empire on the basis of the kitchen expenses of royal charitable foundations between 1490 and 1655, observes a “price revolution” starting in 1586-87 after a century of relative stability. He cites numerous factors by way of explanation, including silver imports, but also stresses devaluation and increased population. If he leans toward any one particular factor, it is the emergence of a vigorous “Atlantic economy” which, he argues, raised prices in the Ottoman realms through the irrepressible demand and irresistible buying power of the European economies with respect to the raw materials of the Middle East.²⁸ On the other hand, a more purist version of the quantity theory argument is made by Halil İnalçık, who singles out the inflow of silver as the “real mechanism” of the “price revolution”.²⁹

But was there a price revolution in the Ottoman empire? Or anywhere, for that matter? The question has been raised first with regard to Europe and, as in the case of silver, has eventually made its way to the Levant and India. In both Ottoman and South Asian studies, doubts have been expressed in the 1980’s whether the price movements observed in the areas covered by these fields were so sharp as to be considered revolutionary.³⁰

In relation to the Ottoman empire, it has been argued using Barkan’s own data that the inflation, when expressed in silver, amounted to 0.5 percent (per annum) between 1587 and 1607, “the worst span of time within this whole period...; this can hardly be called a ‘revolution’”. These figures lead Haim Gerber to conclude that “the inflow of precious metals was not the cause of any prolonged

28 Ö. L. Barkan, “XVI. Asrın İkinci Yarısında Türkiye’de Fiyat Hareketleri”, *Bellekten* 34 (1970): 557-608. For a shorter, English version of this article, see “The Price Revolution of the Sixteenth Century: A Turning Point in the Economic History of the Near East”, *IJMES* 6 (1975): 3-28. For a penetrating critique of Barkan’s notion of “imported inflation”, see Holm Sundhaussen, “Die ‘Preisrevolution’ im osmanischen Reich während der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts: Importierte oder intern verursachte Inflation? (Zu einer These Ö. L. Barkan’s)”, *Südost-Forschungen* 42 (1983): 169-181.

29 Halil İnalçık, “Impact of the *Annales* School on Ottoman Studies and New Findings”, *Review* (Fernand Braudel Center) 1/3-4 (1978): 69-96; see p. 91.

30 On the Ottoman side, the question has been raised by Sundhaussen, “Die Preisrevolution”, and Haim Gerber, “The Monetary System of the Ottoman Empire”, *JESHO* 25 (1982): 308-324. On the Indian side, see Brenning, “Silver in seventeenth-century Surat”.

price revolution in the Ottoman case” since “there was a massive outflow of the same” toward the east.³¹

This dismissal of a significant inflationary movement and of the silver influx as a factor seems too hasty, however. Silver flow has not necessarily been suggested as the singular ingredient of prolonged price revolution from the end of the sixteenth to the middle of the seventeenth century, but it has mainly been held responsible for setting the inflationary cycle in motion. In the decade from 1586 to 1596, which represents the most intense phase of the inflation, prices rose nearly 9 percent (p.a.) and 98, 5 percent altogether when measured by silver. If we also take the psychological shock value of this rise into account, considering that for the length of a whole century before 1586 the price index (in silver) had not gone up two thirds that amount, the doubling of prices (again in silver) within a decade at the end of the sixteenth century is indeed phenomenal if not revolutionary. And these are figures obtained from the most closely supervised markets of the most carefully controlled kind of commodity (foodstuffs) on the basis of purchases made by officials of royal endowments. Hidden behind official prices, the real proportions of a higher inflation may have been lurking.

Furthermore, if we were to follow the Fisher version of the quantity theory within the terms of which the whole debate has been cast so far in Ottoman studies, the impact of the silver influx does not have to come about through an absolute increase in the quantity of silver, as it has been implied. The eastward flow of precious metals may have left little room for an overall expansion in the amount of silver available in the Ottoman market, but that very traffic points to the possibility of increased *velocity* of circulation. The latter factor, an unquantified by-product of the silver inflow (and outflow) and of the debasement that followed, may have had an inflationary impact on prices even if silver did not remain in Ottoman dominions for long. More importantly, the official devaluation of 1585-86 and the protracted de facto debasement of the 1580's and 90's would certainly lead to higher velocity of circulation, and the silver traffic must have made a significant contribution to those processes. Thus the imported American silver, even if it ran out and partially because it ran out, at least indirectly could play a role in price increases in the Ottoman context.

31 Haim Gerber, “The Monetary System”.

Besides, inflation is not meaningless if it is not in silver terms; as R. Romano protested with respect to the discussion on early modern European prices, price history should not be reduced to “metallic” history.³² Whatever the role of silver in the process, prices rose dramatically in asper terms (namely in “real” terms for those bound to earn and spend in aspers). This was particularly true after the debasement which “by reducing the size of the units in which bullion circulated... raised the technical limits on velocity... [and] acted through the velocity term to increase prices *more* than proportionally, relative to the level of debasement itself.”³³ That might well be what contemporaries perceived when they noted with dismay that while the asper was only halved, prices more than doubled.

One likely scenario to emerge from all this is the following: with population growth, urbanization, expanding commerce, and increasing monetization of fiscal and business transactions in the sixteenth century, the Ottoman system was “ready” for inflation and displayed an intense need for accelerated circulation when bullion started to flow in (and out). While the amount of available cash grew, this development acted on the growing need for money and fostered even further use of cash to encourage debasement and culminate in rising prices. Given the fact that very little research has been conducted in terms of the ebb and flow of these processes, of their precise dimensions at different points in time and in different parts of the huge empire, of their interaction with other “economic variables” such as wages or interest rates, this is only a likely scenario.

It is not only due to such positivistic considerations that this scenario, or any other one that shuffles the variables in a different order, remains lame for the time being. Equally important is the question raised by the divergence of the experience of the Middle East/Balkans from that of Western Europe while almost the same forces are said to be at work in both. Silver in- and outflow followed by depreciation of currencies and price increases, and accompanied by population increase, urbanization, monetization and commercialization are precisely the processes that are cited to account for Europe’s “expanding economies” in the sixteenth century. Disregarding the incongruities within Europe (such as the curious parallel that the Otomanist might find in the case of Spain) for our purposes here, we can juxtapose this depiction to that of the Ottoman Middle

32 Ruggiero Romano, “Tra XVI e XVII secolo. Una crisi economica: 1619-1622” repr. in Romano, *L'Europa tra due crisi (XIV e XVII secolo)* (Turin, 1980), 76-147, p. 78.

33 H.A. Miskimin, “Agenda for Early Modern Economic History”, *The Journal of Economic History* 31 (1971): 172-183; the velocity term is discussed on pp. 175-78.

East/Balkans in the late sixteenth and early seventeenth centuries where the same processes following more or less the same sequence are generally evoked to explain recession and the onset of “decline”. However powerful they may have been, the new economic forces of the early modern era clearly did not have their own autonomous existence but rather functioned in disparate ways in different social orders and different contexts. As Wallerstein concludes, after guiding us through the most salient features of the sophisticated debate with respect to the influx of silver and its interplay with different variables in the economies of early modern Europe: “It is the overall system with its structured pressures for certain kinds of political decisions (for instance, debasement) which is crucial to explain the expansion” in Europe or to explain whatever impact bullion or other forces had on the particular system one is investigating.³⁴ We are not going too far from the concerns of the preceding pages, then, if we turn to the sphere of the Ottoman political elite and its views on the matters considered here.

34 Immanuel Wallerstein, *The Modern World-System: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World Economy in the Sixteenth Century* (London, 1974), vol. I, p. 74.

Part Two: The Ottoman Response

Among various manifestations of disorder in the turbulent late sixteenth century, monetary crisis and inflation were of paramount significance for Ottoman statesman and intellectuals. While they did not hesitate to articulate their observations and analyses of processes that today would be considered “economic” phenomena, they did so with a marked difference from the manner in which mercantilist discourse treated such issues. As J. van Claveren writes, “the novelty of [the mercantilists] expositions ... consists less in the economic policies they recommended than in their attempt to investigate relationships in the economy as a whole.”³⁵ For Ottoman intellectuals, on the other hand, monetary and price movements were to be investigated not in terms of “relationships in the economy as a whole” but in terms of their redistributive impact on the social order. Since maintaining the social balance, or “justice”, through equitable redistribution is and ought to remain a function of good statesmanship, according to the prevailing understanding of the Ottomans, money and prices were primarily political-ethical issues. In other words, Ottoman responses to the monetary turbulence are embedded in political-ethical discourse since the Ottoman ruling class, which included the majority of the intelligentsia in this period for all practical purposes, preferred to maintain the realm of economic activity embedded in and subordinated to the political sphere which it controlled.

The comparison with mercantilism is undertaken here in order to bring the particularity of the Ottoman perspective into relief. The question is not why the Ottomans did *not* develop mercantilist policies or economic analyses, as if one needed to add anything to the long list of alleged failings of Muslim, if not all non-European, societies which supposedly *should* but could not develop along the lines of Western Europe to produce capitalism, modernity, individuals, novels, etc. It is not my purpose to ask why the Ottomans strayed from some straight path, some universal norm, but rather to explore how they responded to the monetary and price movements of the latter part of the sixteenth century in their own terms, taking into account a positive trade balance vis-à-vis Europe, for instance. That response, it is only natural to expect, was formulated within the context of the Ottoman social order and cultural heritage. Considering the significant amount of shared terrain with the political culture and heritage of the Safavids and Mughals, but also the significant differences in terms of the economic

35 Jacob van Klaveren, “Fiscalism, Mercantilism, and Corruption”, in *Revisions in Mercantilism*, ed. D.C. Coleman (London, 1969), p. 141.

realities of those realms, it would be fascinating to pursue the comparison in that direction as well, but all that this author can do for now is to raise the question.

The Ottoman decline and reform discourse is not limited to its most obvious sources, namely the works of *naṣīhat* (advice) and *işlâhât* (reform), which are based on earlier Islamic prototypes but also full of fresh departures after ‘Âlî’s pioneering *Counsel for the Sultans of 1581*.³⁶ Similar sensibilities and attitudes are articulated also in historiography, poetry, and the increasingly frequent expanded translations of Islamic classics. In fact the most focused analysis of the monetary crisis at the end of the sixteenth century is to be found as an appendix to a translation of Maḳrîzî’s *Shudhûr al-‘Uḳûd fî Dhikr al-Nuḳûd*, composed in Egypt in 1415, which was rendered into Turkish and “updated” in the year 1600 by Kemâlüddîn Mehmed Efendi (1552-1621) from the renowned Taşköprülüzâde family of the ulema.³⁷

In the introduction and conclusion to his work, the author-translator gives us sufficient clues to situate the book within the context of the pervasive patronage network which linked almost all intellectual activity to political factionalism in the Ottoman capital. The nature of “party politics” and its impact on Ottoman policy-making or, through patronage, on cultural orientations remains to be studied in depth. Even though factional conflicts were highly visible especially starting from the Süleymanic era, we do not quite know what made those factions tick other than personal allegiances; and we are far from a systematic understanding of how those allegiances were forged so that people from various career lines and households came together in “parties” and established links with army units and with various nodes of power within the major household of the empire, namely the palace and the royal family.³⁸ This enlarged translation, for

36 Ed. and tr. by Andreas Tietze in two vols. (Vienna, 1979-82).

37 Beyazıt Devlet Library, Veliyüddin Efendi, ms. 2407. Kemâlüddîn Efendi’s appendix runs from fol. 39a to 41a. My attention was drawn to this translation by İ. H. Konyalı’s introduction to his own translation of Maḳrîzî: *Eski ve İslamî Paralar* (Istanbul, 1946). Konyalı’s dating of Kemâlüddîn’s text to 1669 (pp. 16-17) is mistaken. For a biography of the Ottoman scholar, see Nev’îzâde ‘Atâ’î, *Hadâ’îḳü’l-ḥaḳâ’iḳ fî tekmileti’l-şakâ’iḳ* (repr., Istanbul, 1989), 641-42.

38 For a pioneering study of “party politics” on the eve of the imperial age, and its impact on early Ottoman historiography, see H. İnalcık, *Fatih Devri Üzerine Tetkikler ve Vesikalar* (Ankara, 1954). Abou-el-Haj’s *The 1703 Rebellion and the Structure of Ottoman Politics* (Istanbul, 1984) also successfully uses the conflict model of politics and reveals household competition as a significant dynamic of Ottoman political life at a later conjuncture. The

instance, was not an abstract intellectual exercise but intended for use in policy-making as it was commissioned by Admiral Cıgalazâde Sinân Paşa, who had been an outspoken critic of the kinds of action taken to deal with the monetary crisis throughout the 1590's.

Kemâlüddîn Efendi tells us in the introduction that Sultan Mehmed III (r. 1595-1603) invited Admiral Sinân Paşa to the palace for consultation on government affairs during the rough winter of 1599-1600 when scarcities in provisions caused much consternation in the capital city. The admiral, as he reported to the scholar himself the next day, deplored increasing fiscal oppression and widespread bribery, but "particularly" emphasized the disorder in the imperial currency and suggested "wise remedies" which would "give life to the dead." Unless this is pure lip service, the author's perception of the crisis, to be analyzed shortly, must have conformed to that of Sinân Paşa. Fortunately, Selânikî provides us with an independent account of the royal reception: it is clear on the basis of his short but substantive report that the admiral's deliberations in the presence of the sultan indeed closely paralleled Kemâlüddîn Efendi's commentary on the monetary crisis. The chronicler himself expresses his total agreement with the same views.³⁹

The admiral was part of a larger patronage network within the Ottoman ruling elite. Together with Hâce Sa'düddîn Efendi, the teacher of the sultan and later Şeyhülislâm, and Ğazanfer Ağa, the Head of the White Eunuchs, he must be considered among the leading members of a remarkable faction which, through its cultural patronage, had significant influence on the future trajectory of Ottoman thought.⁴⁰ While the tone of *kânûn*-minded decline consciousness was being set in the latter decades of the sixteenth century, a major role was played in that process by two writers patronized by this faction, Âlî and Selânikî. Their works stand at the basis of much of the later reform and advice literature, namely the dozens of treatises written from the late sixteenth to the nineteenth century. In order

question of shifting cultural orientations in conjunction with the rise of a new faction in the middle of Süleymân's reign is explored in G. Necipoğlu, "Süleyman the Magnificent and the Representation of Power in the Context of Ottoman-Hapsburg-Papal Rivalry", *The Art Bulletin* 71 (1989): 401-27.

39 Selânikî, ed. İpşirli, pp. 375-378.

40 For a study of the linkages between patronage and Ottoman history-writing, see Jan Schmidt, "The Egri Campaign of 1596: Military History and the Problem of Sources", *Habsburgisch-osmanische Beziehungen*, ed. A. Tietze (Vienna, 1985), pp. 125-144; on this particular faction, see pp. 136-137.

to appreciate its relevance in reflecting broader trends of thought, Kemâlüddîn Efendi's work must be viewed in relation to this network.

The translated text, Maḳrîzî's learned tract on the history of coinage and currency in earlier Islamic history, was an obvious choice for reference but irrelevant to a large extent since, insofar as it contained practical policy considerations or a message, it dealt with the "menace" represented by copper coins. The Ottoman administrators of the late sixteenth century faced a different problem, and Kemâlüddîn Efendi was aware of this. He not only abridged Maḳrîzî's work, explaining that this was necessary since the original text was about Egypt and not fully relevant, but also appended a short original essay to it to explain the Ottoman situation as he understood it.

While the Mamluk scholar's work undoubtedly presented some concrete lessons for dealing with Ottoman realities at the end of the sixteenth century, the re-cycling of a text from a not directly relevant past seems also to be intended as a backhanded gesture to defuse present tension. Kemâlüddîn Efendi tells us that the idea of this translation came up in a majlis Sinân Paşa held one day after his royal reception. In this gathering of, presumably, scholars and bureaucrats, the admiral reported on his discussion of the monetary crisis with the sultan. Our learned scholar and aspiring monetary analyst then commented that "currency disorder is not unique to this age" since "it had occurred several times in the ages of the sultans of the past" as one could find out by reading Maḳrîzî's treatise. He was thus underlining the fact that crises had occurred in the past but eventually disappeared and thereby suggesting that the present situation was manageable. This learned reference pleased the admiral so much that he asked the scholar for a translation which was finished in five days "by reason of the hurry and insistence of His Highness." In other words, Maḳrîzî's book partially served the purpose of indicating, if only implicitly, that the present crisis was not a singular catastrophe, an inexplicable and irreversible turn of destiny, or sign of an irreversible decline.

As soon as he comes to the end of his rushed translation, Kemâlüddîn Efendi turns to the contemporary setting. It is "clearer than the sun" to him that the present crisis is not only different but also worse than the one decried by the Egyptian scholar since the silver coins which circulate in the Ottoman realm in the late sixteenth century are defective in both weight and alloy ("*nâkişül-vezin ve kem-ayâr*"). Nobody wants to exchange solid gold and silver currency for clipped and adulterated coins. Since gold and *ğuruş* are so scarce, one has to pay

exorbitant rates to acquire them if one has to. Good money disappears from the marketplace once bad money finds means to circulate; but the Ottoman scholar stops at the level of observation and does not take a further step to abstraction.

From Kemâlüddîn Efendi's perspective, copper coinage (and the trimetallism thus introduced to Mamluk Egypt) is not necessarily bad or as bad as Maḳrîzî makes it out to be, as long as the relative rates of the metals and of coins based on those metals can be maintained properly. What gives poignancy to the Ottoman situation is the widespread circulation of non-standard coins which, as the scholar quickly notes, leads to an "increase in prices and disorder in the affairs of town and country." Since defective coins do not enjoy currency in other parts of the world such as Europe and even some areas within the Ottoman empire, they are not accepted by the merchants of those lands, be they wholesale sheep dealers or traders of Egypt and of Europe who demand gold or *ğuruş*. To come up with currency that will be acceptable to wholesalers, the shopowners whose transactions involve small and defective money are forced to exchange their cash at prevalent rates, which are twice as high as the official rates. To make up for their losses in this exchange, they raise the prices of their goods. Thus begins the degeneration of the price control system.

A further evil consequence of the diffusion of base coins, the scholar observes, is directly related to government policy. The government insists that revenues be delivered to the Treasury in gold or in *ğuruş* while it refuses to accept such good coins at their going market value and takes them in at the much lower official standard. The poor tax-payers ("*fukarâ*"), on the other hand, suffer big losses since they naturally have to pay high market rates for the increasingly scarce good money.

Kemâlüddîn Efendi is quick to note that, deplorable as the situation is, it does not necessarily hurt everybody in Ottoman society; he is well aware that the deterioration of the currency implies a redistribution of wealth by working to the benefit of some and to the disadvantage of others. He identifies three groups which, in his opinion, thrive since they manage to gain access to gold and *ğuruş* and exploit the rate differentials; "their profit is the source of loss" for others in our scholar's framework, which views the monetary upheaval, not without reason, in terms of a division between winners and losers. "Some of the merchants" have already been noted among the winners. Then there are also "treasurers and other dirty revenue-collectors" who get their hands on the taxes paid in gold and

good silver coins, exchange those with adulterated currency through the Jewish moneychangers, use the base coins in government spending (at official rates), and pocket the difference. While the Treasury is thus robbed of some of the profit it could have made, even more is lost in the salary payments of the thousands of soldiers who make up the third group to reap “abundant benefits” since they get paid “on the basis of low (official rates) but are able to exchange for high (rates).”

Kemâlüddîn Efendi is not necessarily committed to accuracy in this polemical work produced with a sense of urgency. Selânikî, who knows the soldiers’ plight better since he had served as a paymaster for certain corps, gives a much more balanced depiction of the struggle for precious metals in salary payments; from him we learn that only some of the soldiers managed to get part their pay in gold some of the time. However, Kemâlüddîn Efendi has set out to prove that the government swiftly has to take stringent measures to stabilize the currency since its deterioration leads to social disorder. In order to urge action he wants to establish that even in the short run the state is not profiting from the rate differentials while making people suffer through its collection policy. Therefore, he needs to argue whatever profits are to be made end up not in the Treasury but in the hands of others such as corrupt tax-collectors and noisy soldiers.

Nor is our scholar trying to be exhaustive. He limits his observations basically to the setting of the capital city and does not deal with the countryside except for a sweeping look at the process of revenue collection. Otherwise he might have identified other beneficiaries of the crisis such as the moneylenders who must have been thriving unless they were penalized for usury (for instance, by being forcibly recruited to become butchers in the capital with no room to maneuver out of fixed prices for meat—a sure road to bankruptcy). There was also opposition to some of the particular views expressed here, as may be gathered from the polemical tone adopted against an unidentified group within the administration. The program for the “strengthening” of the coinage, like other elements in any reform agenda, was clearly the party platform of a particular group, just as Oresme’s famous treatise advocating a strong money policy, though it eventually became the voice of orthodoxy in late medieval France, is now seen as “originally written as a tract for the opposition” represented by a group of the French nobility.⁴¹

41 Though Kemâlüddîn Efendi does not identify his (and Sinân Pasha’s) rivals, they might well be those whom Selânikî (İpşirli, ed., 47) calls “inept [statesmen who] became a subject of ridicule to the kings and rulers of the world”; the latter’s remedial intervention, according to the chronicler, consisted of reducing public consumption of precious metals by

What immediately concerns us here, however, is not the author's accuracy or thoroughness or the lack of consensus around his concrete policy proposals. This is, after all, a hurried work; Kemâlüddîn Efendi had merely five days to finish the translation and also collect his own thoughts. It is important for our purposes here to note one crucial and particular quality of his analytical framework, namely the fact that he chooses to view the monetary movement in terms of its redistributive impact, and in terms of the threat it thus represented to the social order. This attitude, articulated by a learned scholar who had also served as the kadi (judge-mayor) of several big cities like Istanbul and Thessaloniki, overlapped with that of other Ottoman administrators and intellectuals in general who chose to deal with the currency crisis as yet another problem in redistribution rather than one which required a new "economic policy". One could profitably compare this attitude with that of the mercantilists again: "It is the differentiation of things economic from their social context that truly distinguishes the writings of the so-called mercantilist period."⁴²

The analysis of the crisis by the Ottoman scholar is followed by an expression of support for a stabilization program, obviously that of Sinân Paşa, which is unfortunately not described in terms of its mechanics. Rather, the author again focuses on the socio-political realm and points out that the new policy, if implemented, will demand sacrifices from the Treasury, the ruling class and artisans and laborers ("*erbâb-ı şanâyî' ve a'mâl*"). All parties must be urged and, if necessary, forced to agree to short-term losses in order to bring about the "stabilization of the currency and the reduction in prices", which, he claims, will prove beneficial to all in the long run.

Ottoman intellectuals wrote much more on the currency crisis than on the inflation because they felt, like Kemâlüddîn Efendi, that the former was the cause of the latter. As important as the issue of prices was, nothing could be done about it unless one understood and arrested monetary instability. While our scholar, like most of his contemporaries, deals only with the monetary movement and points to price inflation as a consequence without analyzing the latter, we can

banning the use and production of luxury goods made with silver or gold. On Oresme, see Spufford, *Money and Its Use*, 300-301. For the negotiation of coinage policy in medieval Europe, see T.N. Bisson, *Conservation of Coinage, Monetary Exploitation and Its Restraint in France, Catalonia and Aragon, c. A. D. 1000-c. 1225* (Oxford, 1979).

42 Joyce Appleby, *Economic Thought and Ideology in Seventeenth-Century England* (Princeton, 1978), 26.

turn to another writer from the same milieu for an assessment of what the inflation implied to the Ottomans. In two influential works, 'Âlî had already recorded his penetrating vision of the redistributive impact of the price movements of the same era. He must have been highly succesful in capturing the nature of the horror the military-administrative elite experienced in the face of inflation in those passages. His diatribe on the dissolution of the price control system was repeated, sometimes verbatim, in numerous works by an impressive series of major intellectuals and administrators from the seventeenth and early eighteenth centuries.⁴³

In order to appreciate the full significance of the *narh* (maximum price) system for the Ottomans, we must note one crucial aspect of it. Even though its immediate function from the point of view of the "consumer" was to put a ceiling on prices, that ceiling was determined on the basis of "sufficient gain". *Narh* was basically a cap on the profits of the commercial and artisanal classes, a means to prevent not just inflation but "profit inflation".⁴⁴ Through its implementation, the state was able to control the profit rate in the bazaar which, if left on its own, 'Âlî writes, "leads to the enrichment of the low class and to the bankruptcy and distress of the military class." While migrants to the cities thus "break out of the circle of poverty", other

peasants, who are their relatives see them and undertake it to abandon agriculture, to settle in cities and towns, and to make a living there. [Consequently] the soldiers... on the one hand lose their peasants (*ra'iyet*) and on the other hand are forced to procure their daily bread paying manifold increased prices... their wealth turns into bankruptcy... . The members of their families wear rags and linen cloth whereas the wives and children of the market hacksters wear silk velvet and satin.⁴⁵

43 The relevant passage in 'Âlî's *Fusûl* (see below) is repeated: verbatim by Hezârfen Hüseyn Efendi (d. 1691-2) in both his history and his reform treatise; in a slightly paraphrased version by Defterdâr Şarî Mehmed Paşa (d. 1717) in his book of advice; and in an abbreviated version in the book of instructions to administrators attributed to Şehîd 'Alî Paşa (1667-1716). For the precise references, to all but the last one of which I was guided by M. Kütükoğlu, see her *Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1640 Tarihli Narh Defteri* (Istanbul, 1983), pp. 5-8, see my "Ottoman Economic Imagination", p. 235, n. 75.

44 For more information on the price control system and related controversies in Ottoman intellectual life, see my "Ottoman Economic Imagination", Chapter III.

45 *Counsel for Sultans*, II: 25-26.

In another widely recycled passage, ʿĀlī warns his readers that if the government neglects the matter of price controls,

everyone buys and sells as he pleases. Through senseless avarice the venom of vipers is added to lawful goods. The most contemptible of the people, useless both for the service of the sultan and for warfare, become possessors of all the wealth. The great men among the people, who are the notables of the government and the country who deserve respect, becoming poor and powerless, pursue the road of bankruptcy. Then it becomes necessary that both horsemen and footmen who go on campaign must sell whatever they have and spend it on their throat. It is troublesome and difficult for the men of importance to change and diminish (may God forbid it!) their means and their conduct and demeanor... It is apparent that neglect in this matter redounds to the harm of believers in time of trouble and to the benefit of fruiterers and merchants.⁴⁶

There is no obvious reason to assume that the expressions of concern with the lot of the “*fukarâ*” by Ottoman reformists was less than genuine, but the ceiling placed over profits in order to prevent “excessive” gain should probably be understood primarily as a barrier to halt “excessive” flow of wealth from the *ʿaskerî* (military-administrative) class to the *reʿâyâ* (tax-paying producers).

This attitude towards prices, and its institutionalization by the Ottomans (after the latter part of the fifteenth century) to cover (at least in principle) all of the markets all of the time is not necessarily a mere re-rendering of a timeless Oriental or essential Islamic notion. According to a strong intellectual tradition in Islamic thought, of which there were representatives in the Ottoman empire as well, no worldly authority has the right to assume that it is the *social equalizer*. In the words of Ibn al-Ukhuwwa, for instance, the author of a *hisba* manual from Mamluk Egypt: “If it is objected that there would [also] be an advantage to the poor in reducing prices, [the reply is that] it is no man’s duty to act as the hand of Allah.”⁴⁷

In earlier Islamic legal-administrative thought, even those who argued for the legitimacy of some government involvement in the process of price formation

46 I have kept the translation of W. L. Wright (p. 77-78), who is actually translating the text of an early 18th century treatise on statecraft which happens to be a slightly paraphrased version of ʿĀlī, *Fuṣūlül-hall vel ʿaḳd*, Nuruosmaniye Lib., ms 3399, 2a/b.

47 Ibn al-Ukhuwwa, *Maʿālim al qurba fi ahkâm al-hisba*, ed. with summary translation by Reuben Levy (London, 1938), p. 88 (of text), p. 21 (of Levy’s translation).

seem to have assumed the possibility of a regular flow of market life and to have allowed for official interference only if that flow were to be disrupted. On the question of price ceilings, Ibn Taymiyya writes that it “is disputed by the scholars... whether, when people are doing their duty, a limit may be imposed on the traders of the market which they are not to overstep. This is banned by the majority of scholars, even by Mâlik himself” (who allowed the government more room in fixing prices than other major jurists).⁴⁸ Ultimately, the issue was embedded in theological debates. The Mu‘tazila held that, among other things, prices could be determined by humans while those who eventually came to represent the orthodoxy argued that it was God (i.e., the Invisible Hand) who determined the prices. The early jurists by and large stood opposed to price-fixing by the authorities.⁴⁹ In later centuries, too, there were many scholars who, like Ibn al-Ukhuwwa, continued to hold on to the orthodox position, but their formulation was not necessarily heeded either by the Mamluk or other governments of the Islamic world in the post-Mongol age where “at the end of the Middle Ages, there was a growing tendency to official price fixing.”⁵⁰ The Ottoman practice fits squarely into this pattern and probably went further than other examples in terms of its comprehensive nature and systematic application over many centuries.

The dominant trend in Ottoman administrative thinking and practice, on the other hand, was based on the assumption that the people of the market could not be trusted to “do their duty”, that the market always represented a potential threat to the well-being of the public and of the ruling class which ought to be protected from the fickle forces of supply and demand.⁵¹

48 Ibn Taymiyya, *Public Duties in Islam: The Institution of the Hisba*, tr. M. Holland (London, 1983), 49.

49 See Daniel Gimaret, “Les theologiens musulmans devant la hausse des prix”, *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 22 (1979): 330-38.

50 C. Cahen and M. Talbi, “Hisba”, *Encyclopédie de l’Islam*, nouvelle ed., s.v. For an elaborate policy applied in early 14th-century India, see I. Habib, “The Price Regulations of ‘Alâ’uddin Khaljî—A Defence of Zia’ Barani”, *The Indian Economic and Social History Review* 21 (1984): 394-414.

51 There were exceptions, however. Perhaps the most noteworthy deviation from the accepted norm was the non-interventionist attitude of Köprülüzâde Fazıl Muştafa Pasha who, while grand vezir (1689-91), is reported to have abandoned the practice of *narh*-setting, arguing that “the case of price-fixing is not set forth in the books [of Holy Law].” For further discussion, see my “Ottoman Economic Imagination”, 133-34.

Steeped in that administrative tradition, the majority of Ottoman intellectuals and administrators in the early modern era stood for the implementation of *narh* as a measure to adjust and control the distribution of wealth. The existence of a stable, acceptable currency was a precondition for this. The monetary turbulence of the late sixteenth century sent chills through their spine since it seemed to them that market life, through the workings of unarrested monetary instability, tended to flow out of the neat bounds defined for it in the ideal Ottoman order and came to enjoy some autonomy as a factor in the social distribution of wealth and power. To put it in Polanyian terms, the “economy” was giving signs of being “disembedded” and challenging the primacy of the political sphere.

The outcry against bribery was likewise an expression of dismay in front of another manifestation of the inroads made by market forces into the realm of power, namely the commoditization of public office. That the primacy of politics could not be effectively enforced to eliminate these “disorders/*ihtilâl*” allowed for novel means of access to social mobility which the ruling class tended to view as the dissolution of social balances since it could not bring the process under its control. Hence the heightened fascination of Ottoman intellectuals from the latter part of the sixteenth century with the ancient theory of quadripartite division of society and their consternation in the face of what they perceived to be illicit crossings of boundaries between “estates”. The currency crisis brought the price system out of control which in turn led to the enrichment of (members of) the lower class and the impoverishment of the military class, and people started to display a lack of appreciation and respect for established norms, boundaries, and hierarchies (*âdet ve kânûn-ı kadîm*). It was thus, Ottoman bureaucrat-intellectuals felt, that the “order of the universe/*nizâm-ı âlem*” gave way to “corruption and decline”.

Prelude to Ottoman Decline Consciousness: Monetary Turbulence at the end of the Sixteenth Century and the Intellectual Response

The first section of this bipartite essay deals with different approaches to the monetary turbulence experienced in the Ottoman world in the late-16th century. Combining “real” economic factors with the “quantity theory of money,” it underlines population growth and the velocity of circulation as well as structural aspects of Ottoman trade balances vis-a-vis the west and the east. The focus of the second section is on the observations and analyses of authors from the Ottoman ruling elite with respect to monetary and price movements. Ottoman statesmen and intellectuals were sharply concerned with these developments, discussed and analyzed them, and proposed measures. With monetary stability as its core concern, their perspective emphasized the role of political authority and evaluated the problem in terms of its consequences in the realm of social balances. It was accompanied by an anxiety about “deterioration” replacing “order,” and about established hierarchies being toppled, in the face of the autonomy gained by certain dynamics, which we now consider to be in the sphere of “the economy.” The threat to order posed by price hikes and the erosion of the system of price controls cannot be met but by bringing stability to the currency. In that context, and in order to support Cigalazade Sinan Pasha’s currency reform, Taşköprülüzâde Kemâlüddîn Mehmed Efendi translated Makrîzî’s 15th-century text on monetary crises in Egyptian history and added an appendix with his original analysis of Ottoman circumstances.

Keywords: Ottoman Currency, Monetary Turbulence, Inflation, Trade Balances, Economic Thought, Decline Consciousness, Gelibolulu Mustafa Âlî, Taşköprülüzâde Kemâlüddîn Mehmed Efendi, Makrîzî, Cigalazâde Sinan Paşa

Bibliography

Archival Documents

BOA (Prime Ministry Archives, Istanbul), Mühimme Defterleri 5, 7, 30, 53, 74.

Bursa Şeriyе Sicilleri A. 35/35.

Manuscripts

Kemâlüddîn Mehmed Efendi [untitled appendix] in Makrîzî, *Tarih Kaht Mısır Tercümesi* [*Shudhûr al-‘Ukûd fî Dhikr al-Nuḳûd*], Beyazıt Devlet Library, Veliyüddin Efendi, no. 2407, ff. 39a to 41a.

Makrîzî, *Tarih Kaht Mısır Tercümesi* [*Shudhûr al-‘Ukûd fî Dhikr al-Nuḳûd*], Beyazıt Devlet Library, Veliyüddin Efendi, no. 2407.

Mustafa Âlî, *Künhül-ahbâr*, Nuruosmaniye Library, no. 3409.

Mustafa Âlî, *Fusûlü’l-hall ve’l ‘akd*, Nuruosmaniye Library, no. 3399.

Selânikî Mustafa Efendi, *Târih*, private library of Tayyip Gökbilgin.

Published Works

- A Narrative of Italian Travels in Persia, in the fifteenth and sixteenth centuries*, trans. and ed. by Charles Grey, London: The Hakluyt Society 1873.
- Abou-el-Haj, Rifaat: "Fitnah, Huruc ala al-Sultan and Nasihat: Political Struggle and Social Conflict in Ottoman Society, 1560's-1700's", Jean-Louis Bacqué-Grammont and Emeri van Donzel (eds.), *Comite International d'Etudes Pre-Ottomanes et Ottomanes, VIth Symposium Cambridge 1rst-4th July 1984*, Istanbul: Institut Français d'Etudes Anatoliennes Editions Divit 1987, pp. 185-91.
- Abou-el-Haj, Rifaat: *The 1703 Rebellion and the Structure of Ottoman Politics*, Leiden: Nederlands Historisch-Archaelo 1984.
- Akdağ, Mustafa: *Türkiye'nin İktisadî ve İctimaî Tarihi*, 2 vols., Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi 1971.
- Altınay, Ahmet Refik: *On Altıncı Asırda İstanbul Hayatı (1553-1591)*, Istanbul: Enderun Kitabevi 1988.
- Appleby, Joyce Oldham: *Economic Thought and Ideology in Seventeenth-Century England*, Princeton: Princeton University Press 1978.
- Attman, Artur: *Dutch Enterprise in the World Bullion Trade 1550-1800*, Göteborg 1983.
- Barkan, Ömer Lütfi: "The Price Revolution of the Sixteenth Century: A Turning Point in the Economic History of the Near East", *International Journal of Middle East Studies*, 6 (1975), pp. 3-28.
- Barkan, Ömer Lütfi: "XVI. Asrın İkinci Yarısında Türkiye'de Fiyat Hareketleri", *Bellekten*, 34 (1970), pp. 557-608.
- Bisson, Thomas N.: *Conservation of Coinage, Monetary Exploitation and Its Restraint in France, Catalonia and Aragon (c. A. D. 1000-c. 1225)*, Oxford: Oxford University Press 1979.
- Brennig, Joseph J.: "Silver in Seventeenth-Century Surat: Monetary Circulation and the Price Revolution in Mughal India," John F. Richards (ed.), *Precious Metals in the Later Medieval and Early Modern Worlds*, Durham: Carolina Academic Press 1983, pp. 477-96.
- Brown, Horatio F.: "A Report on the Condition of Persia in the Year 1586", *The English Historical Review*, 7/26 (1892), pp. 314-21.
- Cahen, C. and Talbi, M.: "Hisba", *Encyclopédie de l'Islam*, nouvelle ed., s.v.
- Ferrier, Ronald: "Trade from the Mid-14th Century to the End of the Safavid Period", Peter Jackson and Laurence Lockhart (eds.): *Cambridge History of Iran*, vol. 6: *The Timurid and Safavid Periods*, Cambridge: Cambridge University Press 1986, pp. 412-90.
- Flemming, Barbara: "Sâhib-Kırân und Mahdî: Türkische Endzeiterwartungen im ersten Jahrzehnt der Regierung Süleymân's", György Kara (ed.), *Between the Danube and the Caucasus: A Collection of Papers Concerning the Oriental Sources on the History of the Peoples of Central and South-Eastern Europe* (Budapest, 1987), pp. 43-62.

- Fleischer, Cornell: *Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire: The Historian Mustafa Âli (1541-1600)*, Princeton: Princeton University Press 1986.
- Fragner, Bert: "Social and Internal Economic Affairs", Peter Jackson and Laurence Lockhart (eds.): *Cambridge History of Iran*, vol. 6: *The Timurid and Safavid Periods*, Cambridge: Cambridge University Press 1986, pp. 491-597.
- Gerber, Haim: "The Monetary System of the Ottoman Empire", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 25 (1982), pp. 308-24.
- Gimaret, Daniel: "Les theologiens musulmans devant la hausse des prix", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 22 (1979), pp. 330-38.
- Habib, Irfan: "The price regulations of 'Alâ'uddîn Khaljî: A defence of Zia' Baranî", *The Indian Economic and Social History Review*, 21 (1984), pp. 393-414.
- Hamilton, Earl Jefferson: *American Treasure and the Price Revolution in Spain 1501-1650*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press 1934.
- Ibn al-Ukhuwwa: *Ma'âlim al qurba fî ahkâm al-hisba*, ed. with summary translation by Reuben Levy, London: Luzac 1938.
- Ibn Taymiyya: *Public Duties in Islam: The Institution of the Hisba*, trans. Muhtar Holland, London: Islamic Foundation 1982.
- İnalçık, Halil: "Capital Formation in the Ottoman Empire", *The Journal of Economic History*, 19 (1969), pp. 97-140.
- İnalçık, Halil: *Fatih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar*, Ankara: Türk Tarih Kurumu 1954.
- İnalçık, Halil: "Impact of the *Annales* School on Ottoman Studies and New Findings", *Review (Fernand Braudel Center)*, 1/3-4 (1978), pp. 69-99.
- İnalçık, Halil: "The Ottoman Economic Mind and Aspects of the Ottoman Economy", M. A. Cook (ed.), *Studies in the Economic History of the Middle East*, London: Oxford University Press 1970, pp. 207-18.
- İpşirli, Mehmet (ed.): *Muştafâ Selânikî's History of the Ottomans*, [a critical edition of the last portion of the chronicle] (unpublished Ph.D. Thesis) Edinburgh: University of Edinburgh 1976.
- Kafadar, Cemal: *When Coins Turned into Drops of Dew and Bankers Became Robbers of Shadows: The Boundaries of Ottoman Economic Imagination at the End of the Sixteenth Century*, (unpublished Ph.D. Thesis) Montreal: McGill University, 1986.
- Klaveren, Jacob van: "Fiscalism, Mercantilism, and Corruption", D.C. Coleman (ed.), *Revisions in Mercantilism*, London: Methuen & Co. 1969, pp. 140-61.
- Kütükoğlu, Mübahat S.: *Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1640 Tarihli Narh Defteri*, Istanbul: Enderun Kitabevi 1983.
- Mağrîzî: *Eski ve İslamî Paralar*, trans. İbrahim Hakki Konyalı, Istanbul: Gavsî Ozansoy Basımevi 1946.

- Minadoi, Giovanni T.: *Historia della guerra fra Turchi et Persiani*, Venice: Muschio 1594.
- Miskimin, Harry A.: "Agenda for Early Modern Economic History", *The Journal of Economic History*, 31 (1971), pp. 172-83.
- Moosvi, Shireen: "The Silver Influx, Money Supply, Prices and Revenue-Extraction in Mughal India", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 30 (1987), pp. 47-94.
- Morgan, E. Delmar and Charles Henry Coote (eds.): *Early Voyages and Travels to Russia and Persia by Anthony Jenkinson and Other Englishmen*, New York: Burt Franklin 1964 [repr. of pub. by Hakluyt Society, First Series, 1886].
- Mustafa 'Âlî: *Muṣṭafâ 'Âlî's Counsel for Sultans of 1581*, 2 vols., edition, translation, notes by Andreas Tietze, Vienna: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften 1979-82.
- Necipoğlu, Gülru: "Süleyman the Magnificent and the Representation of Power in the Context of Ottoman-Hapsburg-Papal Rivalry", *The Art Bulletin* 71 (1989), pp. 401-27.
- Nev'izâde 'Atâ'i: *Hadâ'ikü'l-hakâ'ik fi tekmeleti'l-şakâ'ik*, ed. Abdülkadir Özcan, Istanbul: Çağrı Yayınları 1989.
- Romano, Ruggiero: "Tra XVI e XVII secolo. Una crisi economica: 1619-1622", repr. in Ruggiero Romano, *L'Europa tra due crisi (XIV e XVII secolo)*, Turin: Piccola Biblioteca Einaudi 1980, pp.76-147.
- Sahillioğlu, Halil: "Fâtih'in son yıllarında bakır para basılması ve dağıtılması ile ilgili belgeler", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, 6 (1968), pp. 72-75.
- Sahillioğlu, Halil: "The Role of International Monetary and Metal Movements in Ottoman Monetary History, 1300-1750", J. F. Richards (ed.), *Precious Metals in the Later Medieval and Early Modern Worlds*, Durham: Carolina Academic Press 1983, pp. 269-304.
- Sanudo, Marin: *I Diarii di Marino Sanuto (1496-1533)*, vols. 38, 58, Bologna: Forni 1970.
- Schmidt, Jan: "The Egri Campaign of 1596: Military History and the Problem of Sources", Andreas Tietze (ed.), *Habsburgisch-osmanische Beziehungen*, Vienna: Verlag des Verbandes der Wissenschaftlichen Gesellschaften Österreichs 1985, pp. 125-44.
- Selânikî Mustafa Efendi: *Târih-i Selânikî*, İstanbul, 1281/1864-5.
- Spufford, Peter: *Money and its Use in Medieval Europe*, Cambridge: Cambridge University Press 1988.
- Sundhaussen, Holm: "Die 'Preisrevolution' im osmanischen Reich während der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts: Importierte oder intern verursachte Inflation? (Zu einer These Ö. L. Barkan's)", *Südost-Forschungen*, 42 (1983), pp. 169-81.
- Vilar, Pierre: *A History of Gold and Money*, trans. Judith White, London: NLB 1976.
- Wallerstein, Immanuel: *The Modern World-System*, vol. I: *Capitalist Agriculture and the Origins of the European World Economy in the Sixteenth Century*, London: Academic Press 1974.

Selim'i Yazmak

Fikret Yılmaz*

Erdem Çıpa,

The Making of Selim-Succession, Legitimacy and Memory in the Early Modern Ottoman World,

Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press, 2017, xiii+425 s., ISBN 978-0-253-02435-0

Erdem Çıpa tarafından yazılan Yavuz Sultan Selim (1512-1520) hakkındaki *The Making of Selim-Succession, Legitimacy and Memory in the Early Modern Ottoman World*¹ başlıklı kitap kapsadığı dönem itibarıyla hem Osmanlı tarihinin en karmaşık süreçlerinden birini, hem de imparatorluğun gelecek asırlarını etkileyen değişimlerin meydana geldiği bir zaman dilimindeki olayları inceliyor. I. Selim'in (1512-1520) saltanatı ile başlayan ve devam eden süreçte Osmanlı İmparatorluğu'nun ideolojisinde, tebaasının inanç haritasında ve toplumsal dengelerinde ortaya çıkan hızlı ve keskin dönüşümlerin yaşandığı biliniyor. Bu değişimin sonuçları ve günümüze kadar uzanan etkileri sebebiyle Yavuz Sultan Selim'in tarihsel kimliğinin yanı sıra, güncel bir politik figür gibi tartışıldığı da görülebiliyor. Diğer taraftan bu ilgiye rağmen, kardeşleri ve babasına karşı verdiği

* Bahçeşehir Üniversitesi.

1 Bundan sonra Çıpa, *Selim*.

taht mücadelesi, fetihlerinin sonuçları ve saltanatı dönemindeki icraatlarından kaynaklanan ihtilafı konular düşünüldüğünde, I. Selim ve dönemi hakkında yapılan akademik çalışmaların gerek sayısal gerekse içerik bakımından yeterli olmadığını ileri sürmek de mümkündür. Çünkü, 1930'lardan beri yaklaşık doksan yılda yapılan akademik çalışmaların toplamı bir elin parmaklarının sayısına ancak ulaşabilmekte ve içerikleri itibarıyla da dönemin tartışmalı konuları hakkında ya suskun kalmakta veya uzun bir geçmişi olan kabulleri tekrarlamaktadırlar.²

Yavuz Sultan Selim hakkındaki çalışmalara eklenen en son halka Erdem Çıpa'nın kitabıdır ve yazarın bu sorunların farkında olduğu anlaşılmalıdır. Bu nedenle kitabının girişinde söz konusu dönemi farklı bir bakış açısıyla ele alacağını vaat etmesi olumlu bir beklenti uyandırıyor.³ Ayrıca, Çıpa'nın uzun bir süredir bu konu üzerinde çalıştığı anlaşıldığından yarattığı beklenti yersiz değildir. Yazar önce bu konuda bir doktora tezi hazırlamış⁴ ve tezini savunduğu 2007'den sonra çalışmalarını sürdürerek mesaisinin sonuçlarını yansıtan Türkçe kitabı 2013 yılında *Yavuz'un Kavgası - I. Selim'in Saltanat Mücadelesi* adıyla yayınlamıştır.⁵ Türkçe kitabını eklediği yeni bölümlerle geliştirerek 2017 yılında yayınladığı İngilizce kitabının ise çalışmalarının ulaştığı en son aşamayı yansıttığı söylenebilir. Bu nedenle Erdem Çıpa'nın doktora süreci ve sonrasında harcadığı uzun yılların sonucu olan *The Making of Selim* isimli kitabında mevcut literatürün eleştirel okumasına dayalı yeni yorumlar, bilinen malzemeye ilaveten bugüne değin kullanılmamış belgelerin katkısıyla zenginleştirilmiş olgu birikimine dayalı açıklamalar ve Selim döneminin tartışmalı konularının ele alındığını beklemek doğaldır. Zaten aşağıda görüleceği üzere yazar da böyle bir beklentiyi besleyen vaatlerde bulunuyor. Ancak, Çıpa'nın kitabında ortaya koydukları yarattığı beklentiyi ve vaat ettiklerini karşılamaktan uzaktır.

Erdem Çıpa'nın doktora tezini görmedim. O nedenle, *The Making of Selim* adını verdiği son kitabında yazdıklarının tezinde veya bir başka ifadeyle çalışmalarının ilk aşamasında nasıl bir kapsam ve içerikle sunulduğuna dair geriye doğru giden bir karşılaştırma yapmadım. Türkçe kitabını ise 2013'te yayınladığı

2 Akademi dışında çeşitli saiklerle yapılan yayınlar bu makalede değerlendirilmemiştir ve ayrı bir yazının konusu olacaktır.

3 Genel olarak kitabın girişinde dile getirdiklerine bakılabilir; Çıpa, *Selim*, s. 1-25.

4 Erdem Çıpa, "The Centrality of the Periphery: The Rise to Power of Selim I" (PhD diss.), Harvard University, 2007.

5 Bundan sonra Çıpa, *Yavuz'un Kavgası*.

zaman okumuştum ancak bu değerlendirme makalesinin amacı iki kitabın karşılaştırılması değildir. Çünkü, *Osmanlı Araştırmaları* dergisinin benden istediği yeni yayınlanan İngilizce kitabının değerlendirilmesiydi. Zaten Çıpa'nın iki kitabının karşılaştırmasını ve mevcut literatürü bir arada değerlendirmek yerine, yeni baştan bir Selim kitabı yazmanın daha kolay, işlevsel ve faydalı olacağını anlamak için *The Making of Selim*'i okumaya başlamak yeterli oluyor. Bu sebeple, yazarın Selim hakkında yayınladığı iki kitabını sadece sorunlu bazı konular hakkında bir düzeltme veya değişiklik olup olmadığını anlamak için karşılaştırmakla yetindim.

Erdem Çıpa'nın kitabını değerlendirirken literatüre girmiş olan ve dolayısıyla herkesin ulaşabileceği yayınları kullanmaya özellikle dikkat ettiğimi belirtmeliyim. Çünkü, bir değerlendirme yazısının hem en son çalışmanın önceki birikime katkıda bulunup bulunmadığını göstermesi hem de daha önce üretilmiş literatürün yeni yayınlanan bir kitaba nasıl yansıtıldığını açıklaması gerektiğine inanıyorum. Erdem Çıpa'nın kullandığı belgeleri orijinalleriyle karşılaştırmak ve kontrol etmek mümkün olmakla birlikte, bunun yerine daha önce yapılmış çalışmalarda zikredilmiş ya da yayınlanmış dokümanlar ile mukayese etmeyi tercih etmem de aynı sebepten kaynaklanıyor. Ancak, bazı tartışmalı konularda belgelerin asıllarına bakmak zorunda kaldığım için bunun sınırlı sayıda istisnasının bulunduğunu belirtmem gerekiyor. Ayrıca, Çıpa'nın mevcut malzemeye katkı yapıp yapmadığını tartışırken örnek olması bakımından Şehzade Korkut'a ait yayınlanmamış bir belgenin transkripsiyonunu verdiğimi de istisnalardan bir diğeri olarak dile getirmeliyim.⁶ Çünkü, söz konusu belge özel bir bağlamda örnek olmasına ilaveten, bir eksikliği kısaca anlatabilmek veya gösterebilmek açısından da işlevliydi. Belirtilenler dışında kullandığım malzeme ve bilginin tamamı yayınlanmış çalışmalardan alıntılandığı için bu eleştiri makalesi I. Selim hakkındaki mevcut literatür ile yeni yayınlanan bir kitabın karşılaştırmalı değerlendirmesi olarak da okunabilir.

Kitabın kapsamı ve tezleri

Kitap, *Giriş* dışında iki ana bölümden oluşuyor. *The Making of a Sultan* adını taşıyan ilk kısımda Şehzade Selim, Şehzade Ahmet ve Şehzade Korkut ile onları destekleyen hiziplerin arasında geçen taht mücadelesi ele alınıyor. Şehzadeleri destekleyen hizipler, Osmanlı yönetici elitinin hizipler içindeki rolleri, imparatorluk merkezi ile eyaletlerdeki Osmanlı yönetici ve askerlerinin taht mücadelesini

⁶ *Bursa Şer'iye Sicili*, A. 020, vrk.70/b, hkm. 645.

hangi yönde etkiledikleri çerçevesinde Selim'in Osmanlı tahtına çıkması ve rakiplerini ortadan kaldırması anlatılıyor. *The Creation of Selim's Composite Image* başlığını taşıyan ikinci kısımda ise, Yavuz Sultan Selim'in kendi yaşadığı dönemden başlayarak ama özellikle 16. ve 17. yüzyıllar boyunca Osmanlı kronikçileri ve Selimname yazarları marifetiyle meşrulaştırılması, ideal hükümdar tipi olarak tasvir edilmesi, ilahi yardım ve onayla müşerref olmuş bir iktidar figürüne dönüştürülmesi ayrı bir giriş ve üç alt başlık çerçevesinde ele alınıyor. Yazarın kendisi de Selim'i öne çıkaran tarihsel koşullar ile onun karakteri ve hükümdarlığının metinsel ikonografisinin gelişimini incelemek için kitabının iki kısma bölündüğünü belirtiyor.⁷

Erdem Çıpa, *The Making of Selim* adlı çalışmasına bir bütün olarak bakıldığında, Osmanlı tarihyazıcılığına dört açıdan katkıda bulunmayı amaçladığını söylüyor.⁸ Bunlardan birincisinin, Selim ve diğer hanedan üyeleri arasındaki halef mücadelesinin revizyonist analizi olduğunu belirtiyor. Bu analizi yaparken, Dimitris J. Kastritsis'in Yıldırım Bayezid'in (1389-1402) oğulları arasındaki taht savaşları ve Şerafettin Turan'ın hem I. Süleyman'ın (1520-1566) oğullarıyla hem de oğullarının kendi arasındaki mücadeleler⁹ hakkında yaptıkları iki bilimsel eserle diyalog kurduğunu söylüyor. Böylelikle, kendi çalışmasının "Osmanlı Klasik Çağı" adı verilen dönemin sosyo-politik tarihinde, tarihyazıcılığı açısından bir boşluğu doldurduğunu iddia ediyor. Erdem Çıpa, çalışmasının tarihçiliğe katkılarından bir diğerinin, Selim'in tahta çıkmasında merkezde (İstanbul) üstlenmiş olan yeniçerilerin değil, Balkan eyaletlerindeki askeri ve politik grupların önemini vurgulaması olduğunu belirtiyor. Bu nedenle Osmanlı idaresinin merkezileştiğinin varsayıldığı bir dönemde dahi, halef mücadelelerinin sonuçlarının çoğunlukla periferideki askeri-politik aktörler tarafından belirlendiğini ileri sürüyor. Zaten bu iddia, Çıpa'nın temel tezlerinden birini yansıtıyor. Yazar bir diğer katkısını ise, 16. ve 17. yüzyıllarda tarihyazıcılığı aracılığıyla oluşturulan Selim mitifikasyonunu analiz ederek imparatorluğun her alanda önemli bir değişim geçirdiği süreçte, Osmanlı yazarlarının eserlerini tartışarak onların entelektüel görüntüsünü sergilediğine vurgu yapıyor. Son olarak, Selim'in hikayesi ışığında bu

7 Çıpa, *Selim*, s. 17.

8 Çıpa, *Selim*, s. 23, 24.

9 Dimitris J. Kastritsis, *Bayezid'in Oğulları-1402-1413 Osmanlı İç Savaşında İmparatorluk İnşaatı ve Temsil*, çev. Ayda Arel, Kitapyayınevi, İstanbul 2010. Şerafettin Turan, *Kanuni'nin Oğlu Şehzade Bayezid Vak'ası*, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayını, Ankara 1961.

kitabın hükümlerlik, hükümdarlık otoritesi ve siyaset teolojisi ile ilgili daha geniş bilimsel tartışmalara katkıda bulunmasını amaçladığını dile getiriyor.¹⁰

Çıpa, bunlara ilave olarak çalışmasının bir başka katkısından daha söz eder. Şimdiye kadar Yavuz Sultan Selim hakkında Türkçe'den başka bir dilde yayınlanmış akademik çalışma bulunmadığına ve Avro-Amerikan literatüründeki çalışmaların özellikle Mısır'ın fethinden sonraki tarihsel süreç ve Osmanlı-Safevi ilişkileri bağlamında olduğuna dikkat çeker.¹¹ Devamında da, Selim'in Osmanlı İmparatorluğu ve onun çevresinde kurulan erken modern Avrasya dünyası için dikkate değer etkisine rağmen az miktarda bilimsel bir ilgi gördüğü tespitini yapar.¹² Bu ve devamındaki tespitleri ile bunların dipnotlarında Erdem Çıpa'nın kendi çalışmasından önce yapılmış araştırmalar hakkındaki değerlendirmeleri bulunur.

Erdem Çıpa'nın önceki çalışmalara bakışı ve değerlendirmeleri

Çıpa, Çağatay Uluçay'ın uzun makalesinde yoğun olarak Selim'in taht mücadelesi dönemine odaklandığını ve onun tahta çıkmasında yeniçerilerin tayin edici bir rol oynadığına vurgu yapması sebebiyle daha sonraki araştırmaları belirlediğini dile getirir.¹³ Uluçay'ın makalesi dışındaki çalışmalarda ise Selim'in taht mücadelesinin II. Bayezid'in (1481-1512) saltanatının son safhasındaki olaylar arasında ele alındığını belirtir.¹⁴ Bu çıkarımına örnek olarak, Sydney Nettleton Fisher'in daha çok Venedik kaynaklarına dayanan kitabını ve Selahattin Tansel'in II. Bayezid hakkındaki çalışmasını gösterir.¹⁵ Gerçekten de bu çalışmalarda Selim'in taht mücadelesi II. Bayezid'in saltanatının son evresindeki olaylar bağlamında değinilen bir konudur ancak Çıpa burada literatür hakkında eksik bilgi vermektedir. Çünkü, Selim'in mücadelesi ve Osmanlı tahtına çıkma süreci Tansel'in II. Bayezid (1481-1512) hakkındaki kitabının son bölümünde

¹⁰ Çıpa, *Selim*, s. 23-25.

¹¹ Çıpa, *Selim*, s. 15.

¹² Çıpa, *Selim*, s. 15.

¹³ Çağatay Uluçay, "Yavuz Sultan Selim Nasıl padişah Oldu?" *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, sa. 9 (1954), s. 53-90 (bundan sonra Yavuz I); sa. 10 (1954), s. 118-142 (bundan sonra Yavuz II); sa. 11-12 (1955), 185-200 (bundan sonra Yavuz III).

¹⁴ Çıpa, *Selim*, s. 15, dpn. 82 (dipnot s. 267'de).

¹⁵ Sydney Nettleton Fisher, *The Foreign Relations of Turkey, 1481-1512*, University of Illinois Press, Urbana 1948, s. 103-112. Selahattin Tansel, *Sultan II. Bayezid'in Siyasi Hayatı*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1966. (Bundan sonra Bayezid).

işlenmiş olsa da, aynı yazarın münhasıran Selim'in saltanatını incelediği ayrı bir monografisi daha var.¹⁶ Şüphesiz Çıpa bunu bilmektedir ancak eksiklik sadece bununla sınırlı değildir. Çünkü, Feridun Emecen'in yedi sene önce yayınladığı kitabında da taht mücadelesinden başlayarak Selim'in bütün saltanat dönemini incelediğinden, Çıpa'nın yukarıdaki genellemesinin aksine Selim hakkındaki beş çalışmanın sadece ikisi onun taht mücadelesini II. Bayezid (1481-1512) hakkındaki monografilerin son bölümünde ele almaktadır.¹⁷ Tansel ve Emecen'in monografileri Selim'in bütün saltanatını kapsarken, Uluçay'ın kitap hacmindeki makalesi şehzadeler arasındaki mücadeleye ve Selim'in tahta çıkış sürecine odaklanır.¹⁸ Dolayısıyla Çıpa'nın verdiği bilgi mevcut literatürün kapsamıyla uyumlu değildir ve eksik bir değerlendirmedir. Bu yaklaşım, daha en baştan Çıpa'nın kendi kitabından önce yayınlanmış çalışmalara bakışını yansıtan açıklayıcı bir örnektir. Ayrıca bu noktada, aynı dönem ve konular hakkında yapılmış bir tez çalışması olduğunu da belirtmek gerekir. Rıza Yıldırım'ın 2008 yılında tamamladığı doktora tezinde Şahkulu ayaklanması ve Selim'in taht mücadelesi ile Çaldıran Savaşı'na (1514) kadar iktidarı ve sonuçları, Kızılbaş Türkmen kitleleri ile ortaya çıkan gerilim çerçevesinde etraflıca incelenir.¹⁹ Erdem Çıpa'nın bibliyografyasında bu tezin künyesi görüldüğü için haberdar olduğu ancak birkaç atıf dışında değerlendirmelerine dahil etmediği anlaşılıyor.

16 Selahattin Tansel, *Yavuz Sultan Selim*, Milli Eğitim Basımevi, Ankara, 1969. (Bundan sonra Tansel, *Yavuz*).

17 Feridun Emecen, *Yavuz Sultan Selim*, Yitik Hazine Yayınları, İstanbul 2010. (Bundan sonra Emecen, *Yavuz*). Kitabın dış kapağında *Yavuz Sultan Selim*, iç kapağında ve jenerik sayfasında *Zamanın İskenderi Şarkın Fatihi: Yavuz Sultan Selim* ismi var. Bu makalede kitabın dış kapağındaki ismi dikkate alındı. Kitabın ikinci baskısı *Yavuz Sultan Selim* adıyla 2016 yılında Kapı Yayınları tarafından yapıldı. Tansel, *Bayezid*; Fisher, *The Foreign Relations of Turkey, 1481-1512*.

18 Erdem Çıpa tezini 2007'de yazdığında Feridun Emecen'in kitabı yayınlanmamıştı. Ancak Çıpa'nın Türkçe ve İngilizce kitapları basılmadan önce Emecen'in kitabı yayınlanmış olduğundan değerlendirmelere dahil edilmesi gerekirdi. Fakat, Erdem Çıpa anlaşılabilir bir tercihle Türkçe kitabında Emecen'in kitabını incelemeyi belirtir; krş. Çıpa, *Yavuz'un Kavgası*, s. 22, 23, dpn. 15.

19 Rıza Yıldırım, *Turcomans between two empires: The origins of the Qızılbaş identity in Anatolia (1447-1514)*, PhD Diss., Bilkent University, Ankara 2008. Bu değerlendirme makalesini bir nebze "göçer" halde yazdığımdan Rıza Yıldırım'ın son derece detaylı tezini uzun sürede inceleyebildim. Konu hakkında katkı yapan önemli bir çalışma olduğunu özellikle belirtmek istiyorum. Yazıyı bitirme aşamasında konuşma fırsatı bulduğum Yıldırım'ın konu hakkındaki bilgi ve düşüncelerini paylaşması da ayrıca katkı sağladı. Rıza Yıldırım'a teşekkür ederim. (FY)

Erdem Çıpa'nın verilen örnekte somutlaşan yaklaşımı, onun Selim hakkında çalışan günümüz tarihçilerine yönelik değerlendirmelerine hakim olan bakışıyla örtüşmektedir. Bu tarihçilere ve eserlerine yönelik değerlendirmelerine eleştiriden daha çok yargılayıcı ve itham edici bir bakış hakimdir. Çıpa, genel geçer eleştirileri kapsamında erken Cumhuriyet'in baskın seküler milliyetçi ideolojisi ile kurulan, sonra devletin resmi ideolojisi olan Türk-İslam sentezi ve en son olarak da Yeni Osmanlıcı hassasiyetlerin eşlik ettiği ve Sünni-Türk varyasyonuyla yükselen siyasal İslamın şekillendirdiği dinsel-politik ortamda oluşan modern dönem tarihçiliğinin, Selim ve oğlu Süleyman'ın dönemini Osmanlı altın çağının bir parçası olarak yücelttiğini bir tespit olarak belirtir. Günümüzde yapılan bu tür çalışmaların, Selim'i, Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlarının üç kıtada Sünni-Türk hakimiyetini kuran muzaffer ataları arasında önde gelen bir konumda sunduğu ve böylece bu tartışmalı hükümdarı ölümünden sonra temize çıkartan 16. ve 17. yüzyıl Osmanlı tarihçilik geleneğine eklemledikleri anlamındaki değerlendirmeleri de Çıpa'nın eleştirileri arasında yer alır.²⁰ Olayların tasvirine dayalı tarihyazıcılığının örnekleri olan bu çalışmaların, Selim'in saltanatının ve özellikle askeri başarılarının değerli bir siyasî-tarihsel anlatımını sunduğunu belirtmekle birlikte, birkaç önemli istisna dışında Selim'in hayatının ve saltanatının ihtilafli anlarını tartışırken babasının ölümü de dahil olmak üzere tahta çıkışı ve Anadolu'daki Kızılbaş (Tamamına yakını Türkmen idi.²¹) katliamı hakkında bağışlayıcı bir yaklaşımla savunmacı ve mazur gören bir üslup kullandıklarını söyler. Tarih-yazıcılığı nokta-i nazarından ise, çeşitli anlatı kaynakları ile arşiv belgeleri arasındaki farkları analiz etmeksizin sunan bir yaklaşım benimsediklerini ve Osmanlı kaynaklarının yazıldığı çeşitli siyasi, sosyal ve kültürel bağlarla ilgili sorunları, farklı alternatif açıklamaların güvenilirliğini veya tarihselliğini tartışmadan değerlendirmeler yaptıklarını ekler.²²

Çıpa'nın özetleyerek aktardığım tespitlerine büyük ölçüde katılmakla birlikte, bu değerlendirmelerin günümüz Osmanlı tarihçiliğinin en temel sorunlarından bazılarına değinen genellemeler olduğunu belirtmeliyim. Bu nedenle, her konu ve durum için dile getirilebileceğini/getirildiğini unutmamak gerekiyor. Ancak genellemeler şeklinde olsa dahi dile getirdiği için Çıpa'nın farkında olduğu anlaşılabilir bütün bu sorunları kendi konusu çerçevesinde somut olarak göstermemesi ve

²⁰ Çıpa, *Selim*, s. 15, 16.

²¹ Benim notum (FY), çünkü, belirtilmediği zaman önemli bir özelliği atlıyor ve tarihsel anlamı yok oluyor.

²² Çıpa, *Selim*, 15, 16.

literatürün bir muhasebesini yapmaması asıl anlamlı eleştirinin onun kitabında da eksik bırakıldığını söylemeye izin veriyor. Bu genellemelere dayanarak önceki yıllarda yapılmış çalışmaları toptan yok sayması ve onların ortaya koyduğu belge ve bilgi birikimini, en azından görünürde olsa bile kullanmamaya yönelik bir yaklaşım sergilemesi Çıpa'nın kitabındaki ciddi sorunların temel sebeplerinden birini teşkil eder.

Çıpa'nın ithamlarına muhatap olan isimlerden Çağatay Uluçay, Selim ve kardeşlerinin taht mücadelesini incelediği uzun makalesinde şehzadelerin mektuplarını, merkez ile yazışmalarını ve konuyla ilişkili onlarca belgeden meydana gelen özel bir malzemeyi kullanmıştı.²³ Bu belgelerden taht mücadelesinin hemen hemen her aşamasını, anlık durumları, tarafların takip ettikleri stratejileri, politik manevralarını ve hatta gündelik dilin politik kullanımını yanı sıra şehzadelerin öfkelerini, ihtiraslarını ve bunun gibi birçok insani özelliklerini izlemek de mümkündür. Çağatay Uluçay'ın bu malzemeyi kurgusal bir sıraya sokarak belgesel bir metin tesis etmesi ve birçoğunun transkripsiyonlarını yayınlaması sebebiyle makalesinin günümüze kadar olduğu gibi bundan sonra da araştırmacılar için büyük kolaylıklar sağlayacağına şüphe yoktur. Diğer taraftan bu çalışmanın yayınlandığı dönemin baskın ideolojisinden Uluçay'ın anlatımına yansıyan cümleler ve kullandığı ayrımcı dilin örnekleri somut bir şekilde verilerek eleştirilmesi de anlaşılır bir tenkittir ve yapılması gereklidir.²⁴ Bunun yanı sıra onun bu tür cümlelerinde izlenen politik angajmanın yayınladığı malzemeye yansıyor yansımadığı veya ideolojik sebeplerle belgeleri tahrif edip etmediğinin gösterilmesi de elzemdir. Çıpa bütün bunlara gerek duymadığı gibi genellemelerinin vesilesi olan unsurların Uluçay'ın makalesinde nasıl tezahür ettiğini de göstermiyor. Bu durumda, Uluçay'ın eleştirildiğini söylemek zorlaşıyor. Çünkü, Erdem Çıpa kitabının dipnotlarında aynı belgelerin Topkapı Sarayı Arşivi'ndeki asıllarına atıfta bulunurken Uluçay'ın herhangi bir yanlış okumasından, ideolojik sebeplerle bilgi karartmasından veya tahrifatından söz etmiyor. Böylelikle bir anlamda Uluçay'ın herhangi bir tahrifat yapmadığını veya ideolojik tercihlerine göre olgularla oynadığına dair bir girişimi bulunmadığını teyit etmiş oluyor. Halbuki, Uluçay'ın makalesinde düzeltilmesi ve eleştirilmesi gereken önemli kusurlar bulunmaktadır. En azından bilinçli tahrifat yaptığından veya bilgi kararttığından güçlü ifadelerle söz etmek mümkün olmasa da, yanlış değerlendirdiği konular, dizgi sorunlarından

²³ Uluçay, "Yavuz I", "Yavuz II" ve "Yavuz III".

²⁴ Mesela Uluçay, "Yavuz I", s. 56, 58.

kaynaklandığı anlaşılan hatalı dipnotlar ve bazı belgeleri kronolojinin olması gerekenden farklı bir aşamasına yerleştirmesi gibi sorunlar görülmektedir. Bunlar, Çıpa tarafından somut olarak dile getirilmeli, eleştirilmeli ve düzeltilmeliydi.

Fakat daha vahim olanı, Erdem Çıpa'nın yukarıda belirtilen genel geçer yararılarından sonra Uluçay'ın makalesini yok saymasına rağmen, atıf yapmadan yararlandığını düşündüren güçlü kanıtların olmasıdır. Çıpa tarafından Uluçay'ın makalesindeki dizgi yanlışlarının bile süreklilik içinde tekrarlanması bu kanıtlardan biridir. Bunun örnekleri aşağıda yeri geldikçe verilecektir ancak bu aşamada en azından birkaç tanesini göstermek sorunu somut olarak açıklamak için işlevseldir. Mesela Uluçay makalesinde TSMA. E. 543²⁵ numaralı bir belgeyi kullanır ve kısa bir bölümünün transkripsiyonunu verir.²⁶ Ancak Topkapı Sarayı Arşivi'ndeki E. 543 numaralı belge 21 Şubat 1784 tarihlidir ve Vulçitrin sancağındaki bir sorunla ilgilidir. Anlaşılacağı üzere Uluçay'ın makalesinde belgenin numarası ya tape ya da dizgi yanlışlığı sonucu hatalı verilmiştir. O'nun E. 543 olarak gösterdiği belgenin asıl numarası tespitlerime göre E. 5437'dir. E. 5437 numaralı belgenin 7 rakamı ya yazılırken veya dizgi esnasında atlandığından, belge Uluçay'ın makalesinde E. 543 şeklinde kullanılmıştır. Ancak, Çıpa da aynı belgeyi E. 543 şeklinde defalarca alıntılar, Uluçay'a hiçbir atıf yapmaz²⁷ ve belgenin aslını gördüğünü sanmamızı sağlayacak şekilde doğrudan arşivdeki numarası E. 543 imiş gibi dipnot verir.²⁸ Sonuç çok açıktır ki, Çıpa belgeyi yanlışlıkla E. 543 numara ile kullanan Uluçay'ın makalesinden yararlanmakta ancak ona atıfta bulunmamaktadır. Çünkü, belgenin aslını görseydi E. 5437 şeklinde kullanması ve Uluçay'ın belirttiğim yanlışını fark edip düzeltmesi gerekirdi.

Erdem Çıpa'nın araştırma yöntemini verilen örnek tartışmaya mahal vermeyecek kadar açık bir şekilde göstermektedir ve başka bir kanıtı gerek yoktur. Ancak Çıpa'nın kitabında bu tür örneklerle çok fazla rastlanmaktadır. Çünkü, Uluçay'ın makalesinde benzer başka sorunlar da bulunmaktadır ve Çıpa bunları da yukarıda verilen örnekteki gibi tekrarlamaktadır. Mesela, Uluçay'ın makalesinde E. 6321 numaralı belgenin son rakamının yazılmadığı veya dizgiden kaynaklanan bir hata sonucu E. 632 şeklinde kullanıldığı görülüyor.²⁹ Başka bir ör-

25 Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi (TSMA.), Evrak (E.), 543.

26 Uluçay, "Yavuz I", s. 75, 76.

27 Örneğin Çıpa, *Selim*, s. 37, dpn. 57.

28 Çıpa, *Selim*, s. 82, dpn. 97.

29 Uluçay, *Yavuz I*, s. 64, 65, dpn. 14, 15.

nekte ise, Şahkulu isyanı hakkındaki bir belgenin numarasını Uluçay E. 77 olarak veriyor ancak bu belge E. 6352 numaralı belge zarfının 77 numaralı gömleğidir, yani Uluçay belge numarasını gösteren zarfı değil sehven içindeki gömleklerden birine ait numarayı yazmıştır.³⁰ Aynı şekilde, E. 6185 numaralı belge Uluçay tarafından bir kereye mahsus olmak üzere E.6815 şeklinde yanlış tape edilerek verilmiştir.³¹ Uluçay'ın makalesinde hem dalgınlıktan hem de dizgiden kaynaklanan yanlışlıklar olduğu ve dikkatli bir tashihten geçirilmeden yayımlandığı anlaşılmaktadır. Fakat, bütün bu yanlışlıklar ilginç bir şekilde Erdem Çıpa'nın kitabında aynen tekrar edilmektedir! Mesela bugün Erdem Çıpa'nın kitabını ve Uluçay'ın makalesini okuyan bir tarihçi TSMA. E. 543 numaralı belgenin önemli olduğunu düşünüp arşive gidip görmek isterse, Topkapı Sarayı Arşivi'nde ona verecekleri belge 1784 tarihli Vulçitrin sancağındaki tımar sorunu ile ilgili olacaktır. Aynı şekilde E. 6185 ve E. 6815 numaralı belgelerin ikisini isterseniz, sadece E. 6185 numaralı zarf içindeki belgeyi getireceklerdir. Ancak, nasıl oluyorsa Çıpa iki belgeyi de gördüğünü ve kullandığını beyan ediyor! Aynı şekilde arşivde E.632 ve E. 6321 numaralı belgeleri isterseniz sadece E. 6321 numaralı belge zarfını vereceklerdir. Ancak Çıpa, Uluçay'ın makalesindeki yanlışları tekrarlayarak E. 632 numaralı belgeyi de kullandığını beyan ediyor! Uluçay'ın bu yanlışlıklarını tekrarlayarak dipnotlarında kullanıyor ve kaynaklar kısmında da yararlandığı arşiv belgelerini gösterdiği listeye “var olmayan” bütün bu vesikaları dahil ediyor. Böylelikle, “olmayan belgelerin” hepsinin aslını gördüğünü ve onları kullandığını söylemiş oluyor.³² Elbette bu belgeleri görmüş olması mümkün değildir, çünkü nâ-mevcutturlar; hepsi Uluçay'ın makalesinde yapılan yanlışlıkların sonunda ortaya çıkmıştır. Bunun sıfatlandırmasını okurlara ve meslektaşlara bırakmayı tercih ediyorum. Aslında, bunları tespit ettikten sonra Erdem Çıpa'nın kitabını değerlendirmeyi bu noktada kesmek gerekirdi. Ancak en az belirtilenler kadar vahim sorunlar bulunduğunu görmüş ve yazmadan geçmiş olmak istemediğim için diğerlerini de örneklemeye çalışacağım.

Erdem Çıpa sadece Çağatay Uluçay'ı değil önceki yıllarda Selim hakkında çalışmalar yapan başka tarihçileri de benzer gerekçeler ve genellemeler ile itham ederek yok sayıyor. Daha önce Selimnameler üzerine ilk çalışmaları yapmış olan Şehabettin Tekindağ ve Ahmet Uğur'u da eleştirdiği tarihçiler arasına sokan

30 Uluçay, Yavuz I, s. 65, 66, dpn. 16.

31 Uluçay, Yavuz I, s. 85, dpn. 44.

32 Çıpa, *Selim*, s. 368-370.

Çıpa'nın genellemelerinin temelsiz olduğunu, detaylar hakkında yazdığı kendi cümleleri de kanıtlamaktadır.³³ Mesela, Ahmet Uğur'un "Selimname Literatürü Işığında I. Selim'in Saltanatı" isimli kitabında "sadece bir tek Selimname üzerinden onun saltanatını açıkladığını" belirten Çıpa'nın bu eleştirisi tamamen yanlıştır ve okurlarına yanıltıcı bilgi vermektedir.³⁴ Üstelik verdiği yanlış bilgi bile tutarlı değildir. Çünkü, bunu söyledikten sonra kitabının ikinci bölümünde birden fikir değiştirip Uğur'un kitabının bilinen Selimnâmelerin hepsine değil, sadece sekiz tanesine odaklandığını belirtir.³⁵ Bu çelişkili bilgilerden sonra tekrar fikir değiştirir ve kitabının ilerleyen sayfalarında bu kez "birçok Selimnâmenin içeriğinin kısmî karşılaştırması" için Uğur'un kitabına atıfta bulunur.³⁶ Bir kitap hakkında üç ayrı mütalaa! Sanırım bunun akademik dünyada bugüne kadar görülmemiş bir eleştiri ve değerlendirme örneği olduğuna şüphe yoktur. Üstelik daha ilginç olan Çıpa'nın bütün bu tespitlerin hepsinin yanlış ve yanıltıcı olmasıdır. Çünkü, Ahmet Uğur kitabında on iki Selimnâmeyi incelemektedir ve bunların isimleri bellidir.³⁷ Ahmet Uğur'un kaç Selimnâme üzerinde çalıştığı kitabının içindekiler sayfasından bile hemen anlaşılabilirdiğinden bunu tespit etmek için uzun bir mesai harcamaya da gerek yoktur. Dolayısıyla hangi Selimnâmeleri incelediği hangilerini incelemediğini belirlemek de son derece kolaydır. Tekindağ'daki listeye göre, Uğur'un yedi Selimnâmeyi incelemediği anlaşılıyor.³⁸ Çıpa'nın, kolayca tespit edilebilen bu bilgiyi neden kitabının girişinde vermediği ve Ahmet Uğur'un tam olarak ne yapmayı amaçladığını kısa bir değerlendirmeye belirtmediğinin cevabını galiba yine okurların ferasetine bırakmak daha uygun olacaktır.

Çıpa'nın belirttiğinin aksine Uğur'un kitabında Selim'in saltanatının sadece bir Selimnâme üzerinden sunulması da söz konusu değildir, çünkü kitapta böyle bir anlatı bile yoktur. Ahmet Uğur'un 1970'li yıllarda yazılıp 1985'de basılan kitabı en nihayetinde bir korpus sayılabilir. Ancak, belki de sadece Erdem Çıpa'nın yararlanması için özel olarak hazırlanmıştır demek abartı değildir. Erdem Çıpa'nın çalışmasını kolaylaştırmak için öyle büyük bir katkıdır ki, her tarihçiye kismet

33 Çıpa, *Selim*, 15, 16, dpn. 86, 87.

34 Ahmet Uğur, *The Reign of Sultan Selim I-In the Light of the Selim-name Literature*, Klaus Schwarz Verlag, Berlin 1985. Çıpa, *Selim*, s. 16. dpn. 87.

35 Çıpa, *Selim*, s. 140, dpn. 35.

36 Çıpa, *Selim*, s. 153-154, dpn. 99.

37 Uğur, *Reign of Selim*, s. VII.

38 Şehabettin Tekindağ, "Selimnameler", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, 1(Ekim 1970), s. 197-230. (Bundan sonra Tekindağ, Selimnameler).

olmaz. Çünkü, Ahmet Uğur kitabında Kemalpaşazâde'nin *Tevârih-i Âl-i Osman* adlı eserinin VIII. defterinin Bayezid'in saltanatının son yıllarını ve Şehzadeler arasında başlayan taht savaşlarını kapsayan kısmının transkripsiyonunu yayınladı.³⁹ Ayrıca, yine Kemalpaşazâde'nin *Selimnamesi* olduğu zannedilen *Tevârih-i Âl-i Osman*'ın IX. defterini de aynı şekilde transkripsiyonunu yaparak kitabında verir.⁴⁰ Sonra Selimnâmelerdeki anlatılar ile Kemalpaşazâde'nin *Selimnamesi*'nde ve *Tevârih-i Âl-i Osman*'ın VIII. defterinde Selim hakkında yazılanları çeşitli başlıklar altında bir araya getirir.⁴¹ Mesela Ahmet Uğur'un kitabının 146. sayfasında II. Bayezid'in oğulları ve Selim'in gençliği hakkındaki bilgileri veya sayfa 164-167'de Şahkulu İsyanı ile ilgili olarak Selimnâmelerde yazılanları ve Kemalpaşazâde tarihinin VIII. defterinde anlatılanların özetlerini bulmak mümkündür. Dolayısıyla Erdem Çıpa gibi Selim'i meşrulaştıran hikayenin Selimnâmelerde nasıl geliştirildiğini ve onun kompozit kimliğinin ortaya çıkmasını araştırıyorsanız, Ahmet Uğur'un kitabında taht mücadelesini ve Çaldıran Savaşı (1514) sonrasına kadar geçen süreçte olanları çeşitli başlıklar altında bulabileceğiniz için bir çok Selimnâmeyi taramak ve ilgili sayfaları tespit etmeye uğraşmak yerine kısa sürede bulup asıllarına bakarak çalışmanıza büyük bir araştırma yükünden kurtularak başlayabilirsiniz. Mesela, Selim'in Kefe'ye geçmesinin Selimnâmelerde nasıl meşrulaştırıldığını incelemek için on iki tane Selimnâme'yi tarayıp ilgili sayfaları bulmaya uğraşmanıza gerek yoktur. Uğur'un kitabının 172-179. sayfaları arasına bakarsanız hepsinin özetlerini ve ilgili bilgilerin hangi Selimnâmenin hangi sayfalarında olduğunu hemen bulabilirsiniz. Uğur'un çalışmasından bütün bunları tespit ettikten sonra, artık çoğu yayınlandığı veya transkripsiyonları bulunabildiği için Selimnâmelerin verdiği bilgiyi kontrol edebilirsiniz veya gidip yazma nüshalarından incelemenize devam edebilirsiniz. Yıllar süren bir arama ve katalog tarama işlemiyle zaman kaybetmezsiniz. Ahmet Uğur'un kitabının Erdem Çıpa'nın bütün bu aşamayı daha az mesai sarf ederek aşmasına katkı sağladığı açıktır ve bu küçümsenecek bir kolaylık değildir.

Bütün bunlar ortadayken Erdem Çıpa'nın Ahmet Uğur'un çalışmasını da yok sayması kolayca açıklanabilir bir keyfiyet değildir. Çünkü, Erdem Çıpa, Ahmet Uğur'un kitabına hemen hemen hiç atıf yapmaz ve birkaç kere zikretmekle yetinir. Bu durumda Erdem Çıpa'nın Uğur'un çalışmasına hiç bakmamış veya

39 Uğur, *Reign of Selim*, s. 28-64. Bu yayından sonra Ahmet Uğur 1997 yılında Kemalpaşazâde'nin VIII. defterini 1997 yılında ayrı bir kitap TTK yayını olarak da bastı.

40 Uğur, *Reign of Selim*, s. 65-128.

41 Uğur, *Reign of Selim*, s. 146-275.

belirttiğim sınırlar içinde dahi olsa faydalanmamış olduğunu düşünmemiz gerekiyor. Oysa Erdem Çıpa'nın şu eleştirisi, -ki bu eleştiri hem doğru hem de başka yerlerde olduğu gibi kategorize edici değildir-, Ahmet Uğur'un kitabını ayrıntılı bir şekilde incelemiş olduğunu gösterir: Çıpa Uğur'un kitabının başlığında belirtildiği üzere Selim'in saltanatının tamamını değil onun taht mücadelesi döneminden başlayarak Çaldıran Savaşı'na kadar geçen 1509-1514 arasına odaklandığını söyler.⁴² Başlığının yanıltıcı olduğunu söylemesi gerçekten yerinde bir eleştiridir ve belirttiğim gibi bunu tespit edebilmek için Ahmet Uğur'un kitabını ayrıntılı bir şekilde incelemiş olmak gerekir. Dolayısıyla, Erdem Çıpa'nın Ahmet Uğur'un kitabının içeriğinden habersiz olduğu veya onu kullanmadığı düşünülemeyeceği gibi, yukarıda dikkat çektiğim tutarsız eleştirilerinin de sehven yapıldığı varsayılmaz. Akademik teamüllere göre Uğur'un kitabının sağladığı katkının türü ve sınırlarının açıklanması gerekirken, Çıpa ilgisiz eleştiriler yaparak Uğur'un kitabından hiçbir şekilde yararlanmadığına yönelik bir algı yaratıyor.

Halbuki yerleşik teamüllere göre Ahmet Uğur'un çalışması hakkında kısa bir değerlendirme yazıp gereken yerlerde somut örneklerle eleştirmesi yeterli olurdu. Buna göre Ahmet Uğur'un 1985 yılında yayınlanan kitabının telif bir eserden daha ziyade korpus özellikleri taşıdığı belirtilerek her hangi bir analitik değerlendirme içermediği söylenebilirdi. Bu korpusun on iki Selimnâme'yi ve olayların yaşandığı dönemin tanıdığı olan Kemalpaşa-zade'nin VIII. defterindeki bilgileri farklı başlıklar altında karşılaştırmayı mümkün kılan bir işlevi olduğunu da değerlendirmesine ekleyebilirdi. Böylelikle en önemli katkısının Selimnâme nüshalarında Sultan Selim hakkında yaratılan meşrulaştırıcı anlatının kronolojik bir sıra içinde nasıl başladığını, nasıl farklılaştığını ve tamamlandığını tespit etmek açısından araştırmacılara kolaylık sağladığı anlaşılacağından Erdem Çıpa'nın ne bakımdan faydalandığı da öğrenilebilirdi. Ahmet Uğur'un çalışmasının Selim hakkında yaratılan klişe hafızayı analiz etmediği ve hatta başlığından anlaşılana aksine onun saltanatının tamamına ilişkin bir çalışma olmadığı da belirtilerek eleştirilebilirdi. Uğur'un kitabı hakkında söylenebileceklerin çerçevesi yaklaşık olarak budur. Erdem Çıpa'nın bu kadar basit bir çerçevede değerlendirebileceği bir kitabı, son derece karmaşık ve akademik kurallara aykırı bir şekilde ele alması kendi kitabı hakkında olumsuz bir intiba yaratacak veya bu intibayı güçlendirecek kanıtlar hazırlamaktan başka bir fayda sağlamamıştır.

42 Çıpa, *Selim*, s. 15, dpn. 87; s. 140, dpn. 35

Selimnameler hakkında 1970 yılında yayınlanan makalesinde Selimname yazarlarını, eserlerini ve nüshalarını tespit eden Şehabettin Tekindağ da Çıpa'nın çelişkili değerlendirmelerinden nasibini alan bir başka tarihçidir.⁴³ Günümüz Osmanlı tarihçilerinin Selim'in hayatı, tahta çıkışı ve babasının ölümü de dahil olmak üzere saltanatının ihtilafı anlarıyla ilgili olarak bağışlayıcı oldukları ve Anadolu'daki Kızılbaş katliamı hakkında mazur gören veya savunmacı bir üslup kullandıklarını söylediğinde verdiği dipnotta Uluçay, Tansel ve Tekindağ'ın isimlerini anarak bu isimlerin altı adet makale ve kitabının isimlerini zikrediyor.⁴⁴ Ancak devamında bu çalışmalarla ilgili eleştirel bir açıklama yapmak yerine 3. Boğaz Köprüsü'ne Yavuz Sultan Selim isminin verilmesi konusuna temas eden cümleler bulunuyor. Elbette bu konu ayrıca tartışılabilir ancak belirtilen tarihçilerin eserleri ile köprüye verilen ismin doğrudan ilişkisini kurmak zor! Çünkü dipnotun verilme gerekçesine dönecek olursak, Çıpa'nın bu isimlere yönelik eleştirilerini de yine genel geçer yargı cümleleriyle dile getirdiği ve belirttiği tespitlerini dipnotunda somut olarak açıklamak yerine sadece eserlerinin adını zikretmekle yetindiği görülüyor. Belirttiği makale ve kitapları gelişi güzel sıralarken öyle örnekler veriyor ki, eleştiri gibi sunduğu genel geçer ithamlarının anlamsızlığını adeta kendisi kanıtıyor. Mesela bu örnekte II. Bayezid'in ölümü ile ilgili olarak Tekindağ'ın makalesini de saymaktadır. Bundan anlamamız gereken, Selim'in babasını zehirletmiş olabileceğine dair iddiaları mazur göstermeye çalışan ve savunmacı bir yaklaşım sergileyen tarihçilerden biri de Tekindağ'dır. Halbuki bu tamamen gerçek dışı bir değerlendirmedir. Çünkü, Tekindağ makalesinde tam tersini iddia eder ve Selim'in babasını zehirlediğiyle ilgili iddiaların doğru olduğuna yönelik bir sonuca varır: *"... çok sert bir karaktere sahip olup tahta geçmek için her çareye başvuran Selim'in, küçük maiyeti ile Dimetok'a giden babasını, orada Rumeli beylerini etrafına toplamasından, bilhassa, Anadolu'yu eline geçiren büyük oğlu Şehzade Ahmed'le birleşmesinden endişe ederek öldürmüş olması pek de uzak bir ihtimal değildir"*.⁴⁵ Selim'in babasını zehirletmiş olduğunu bundan daha kesin bir dille belirtebilmesi için sanırım otopsi raporu gerekirdi. Tekindağ bu sonuca nasıl vardığını da Osmanlı, Arap, Venedik ve Fransız kaynaklarından yararlanarak gösterir ve bunların bazılarını da makalesinin sonunda ek olarak verir. Daha ilginç olan ise, Erdem Çıpa'nın da Tekindağ ile hemen hemen aynı kaynakları

43 Çıpa, *Selim*, s. 16, dpn. 86, 87.

44 Çıpa, *Selim*, s. 16, dpn. 86.

45 Tekindağ, *Bayezid'in Ölümü*, s. 14.

kullanması ve onun ulaştığı sonucu büyük ölçüde tekrarmasıdır.⁴⁶ Bu nedenle, Tekindağ Bayezid'in ölümü konusunda Selim'i mazur göstermeye çalışan bir savunma dürtüsüyle yazmış gibi sunulamaz. Bu durumda Erdem Çıpa'nın yukarıdaki eleştirisine Tekindağ'ın Bayezid'in ölümü hakkındaki makalesini neden dahil ettiği veya neden 3. Boğaz Köprüsü'ne Yavuz adının verilmesinin zeminini oluşturan algının yaratılmasına katkı sağladığını ihsas ettiği, diğer birçok örnekte olduğu gibi yine anlaşılabilir ve bir muamma olarak kalır. Erdem Çıpa belirttiği tarihçilerin yayınlarını böyle gelişigüzel hepsi bir arada bir itham kategorisi halinde vermek yerine eleştirel bir okumayla değerlendirse, aslında belirttiği çıkarımın kanıtlarını kolaylıkla bulması işten bile değildir. Fakat belirttiğim şekilde kategorize edince çıkarımına uygun olan veya olmayan yayınların hepsi aynı başlığın altına hapsedilmiş oluyor. Kuşkusuz böyle bir eleştiri yöntemi yoktur.

Erdem Çıpa, günümüz tarihçilerinin çeşitli Osmanlı anlatıları ile arşiv belgeleri arasındaki farkları analiz etmeksizin kullandığını ve Osmanlı anlatılarının yazıldığı çeşitli siyasi, sosyal ve kültürel bağlarla ilgili sorunları ve farklı alternatif açıklamaların güvenilirliğini veya tarihselliğini tartışmadan değerlendirmeler yaptıklarını belirtir.⁴⁷ Bu eleştirisi de genel geçer bir tespit olarak doğrudur ancak bu genellemenin dipnotuna bakıldığında da yine yapılan eleştiri ile gösterilen kaynakların ilgisi konusunda tam bir facia bulunduğu görülür. Çünkü, dile getirdiği eleştirinin dipnotunda Tekindağ'ın Selimnâmelerle ilgili makalesi ve Ahmet Uğur'un kitabı gösterilmektedir. Ahmet Uğur'un korpus niteliğindeki kitabında bir metin tesis edilmemiş olduğundan Çıpa'nın onun adını neden bu dipnotta kullandığı anlaşılabilir. Tekindağ'ın Selimnâmeler hakkındaki makalesinin içeriği de yine Çıpa'nın eleştirileriyle ilgisi kurulamayacak kadar farklı bir bağlamdadır. Belge veya anlatı türü kaynakların aralarındaki farklılıklara dikkat etmesine ihtiyaç olmadığı gibi çeşitli değerlendirmeleri veya alternatif açıklamaları göz önünde bulundurmasına da gerek yoktur. Çünkü, Tekindağ bu önemli makalesinde Selimnâme nüshalarının tespitini yapar, yani sadece bir katalog çalışmasıdır.⁴⁸ Sanırım Çıpa da bu eleştiriye neden yaptığını bilmiyor olmalı ki, böyle ilgisiz bir bağlamda ve itham edici bir dille yargıladıktan sonra söylediklerini unutarak kitabının ikinci bölümünde Tekindağ'ın aynı makalesi hakkında takdir edici cümleler sarf eder. Bu kez, güncellemeye gerek olmasına rağmen sadece

46 Çıpa, *Selim*, s. 136-140.

47 Çıpa, *Selim*, 16, dnp. 87.

48 *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, 1 (1970), İstanbul s. 197-230.

önceki çalışmaları kılı kırk yaran dikkatli kullanımı nedeniyle değil aynı zamanda Selimname'lerin ve yazarlarının en kapsamlı listesini sunduğundan, onun makalesi Selimnâme çalışmaları içinde günümüze kadar kalmış en önemli incelemedir demektir.⁴⁹ Tekindağ'ın aynı makalesi için Çıpa'nın bir biriyle yan yana getirilmesi mümkün olmayan bu değerlendirmeleri neden yaptığını bilemiyorum ancak Çıpa'nın kitabından başka bir yayında şimdye kadar görülen bir eleştiri örneği olmadığı meydandadır.

Çıpa'nın Feridun Emecen hakkında da benzer değerlendirmeler yaptığı görülmektedir. Çıpa kitabının ilk sayfalarında, uzun bir konsolidasyon dönemi olarak tanımlanabilecek olan II. Bayezid'in saltanatından sonra Selim'in sekiz yıllık kısa hükümdarlığında imparatorluğun coğrafi alanının yaklaşık olarak ikiye katlandığını belirtir ve detaylı bilgi için okurlarını aralarında Emecen'in kitabının da bulunduğu üç çalışmaya yönlendirir.⁵⁰ Ancak bu olumlu atıftan sonra kitabının ilerleyen sayfalarında Feridun Emecen'i de itham edici genellemeler bağlamında yargıladığı görülür. Bunun sebebi olarak Emecen'in kitabının adını gösterir. Gerçi kitabının kapağındaki ismi daha farklı ama nedense bunu belirtmeye gerek görmeden,⁵¹ Emecen'i eleştirdiği tarihçilik anlayışının en son taraftarı veya örneği olarak ilan eder.⁵² Sanırım bu sebepten dolayı, Çıpa, belirttiğim dışarıda kitabının ilk bölümünde Emecen'e hiçbir atıf yapmaz, ikinci bölümünde ise birkaç kere dipnotlarda zikreder. Halbuki, Emecen'in kitabında Erdem Çıpa'nın temel tezlerinden biriyle ilgili çok önemli gördüğü belgelerden alıntılar yapılması bir yana bazı yorumlarda buldukları da tespit edilmektedir. Bunlardan biri çok manidar olduğu için zikretmek faydalı olabilir. Feridun Emecen de Selim'in babasını zehirletme ihtimalini öne çıkartan yorumlar yaparak Tekindağ'ın ulaştığı sonuçlara katılan ve onu genişleten değerlendirmelerde bulunuyor.⁵³ Aynı şekilde Erdem Çıpa da benzer bir sonucu kabul edip savunuyor. Buna rağmen Çıpa,

49 Çıpa, *Selim*, s. 140, dpn. 35.

50 Çıpa, *Selim*, s. 3, dpn. 13.

51 Feridun Emecen, *Yavuz Sultan Selim*, Yitik Hazine Yayınları, İstanbul 2010. (Bundan sonra *Yavuz*). Kitabın dış kapağında verdiğim isim, iç kapağında ve jenerik sayfasında "*Zamanın İskenderi Şarkın Fatih: Yavuz Sultan Selim*" ismi var. Kitabın 2016'da Kapı Yayınları tarafından yapılan ikinci baskısındaki ismi Yavuz Sultan Selim'dir. Ayrıca, Emecen kitabının ikinci baskısının önsözünde Çıpa'nın eleştirilerine cevap verir ve kendi eleştirilerini de dile getirir. Fakat Erdem Çıpa'nın bu eleştirileri 2017'de kitabını yayınlarken dikkate almadığı görülüyor. Şüphesiz bu tavır akademik ve entelektüel etkileşim açısından gariptir.

52 Çıpa, *Selim*, s. 15, 16, dpn. 85.

53 Emecen, *Selim*, s. 68-70.

Selim'in babasının ölümündeki dahlini görmezden gelen ve onun masumiyetini ispat etmek için büyük çaba sarf eden günümüz tarihçilerini sayarken Selahattin Tansel, Çağatay Uluçay, Ahmet Uğur ve Feridun Emecen'in adını belirtir.⁵⁴ Emecen dışında diğer isimler hakkında kısa eleştiriler yapar. Ancak, Emecen'in adını belirtmesine rağmen yazdıklarının devamında onunla ilgili herhangi bir eleştiride bulunmaz! Emecen'in ismini saymasına rağmen neden diğer isimler gibi eleştirmedığının bir açıklaması yoktur. Eğer Emecen'in eleştirilecek bir yaklaşımı yoksa neden adını bu yargılayıcı cümle içine dahil ettiği de yine bir muammaya dönüşür.⁵⁵ Böyle bir eleştiri yöntemi de şimdiye kadar görülmedi sanıyorum. Üstelik bunun yanlışlıkla yapılmadığı kesindir, çünkü Çıpa'nın 2013 yılında yayınlanan Türkçe kitabında da söz konusu çelişkili yaklaşımı aynen yer alıyor.⁵⁶

Çıpa'nın, kendisinden önceki çalışmalara yönelik tutumu ve üretilmiş bilgiyi nasıl kullandığının örneği olarak verilecek bir başka tarihçi Halil İnalıcık'tır. Erdem Çıpa, Selim'i destekleyen Rumeli'deki akıncı beyleri ve kökenleri hakkındaki prosopografi denemesini Osmanlı tarihçiliği açısından önemli bir katkı olarak sunmaktadır. Bunun bir katkı olduğu ileri sürülebilir ancak 1978 yılında Halil İnalıcık ve Mevlüt Oğuz tarafından yayınlanan *Gazavatnamede* o günlerin bilgi birikiminin elverdiği oranda buna benzer bir deneme yapılmıştı demeyi hak eden uzun notları ihmal etmemek şartıyla!⁵⁷ *Gazavatname*'yi yayınlayan isimler her ne kadar iki kişi olsa da, Rumelili akıncı aileleri hakkındaki notların İnalıcık tarafından yazıldığını tahmin etmek zor değildir. Çıpa, İnalıcık'ın yaptığı uzun ve önemli açıklamaları biliyor olmalıdır, çünkü bu ailelerden Gümlüoğulları ile ilgili olan dipnotta *Gazavatname*'ye atıfta bulunuyor.⁵⁸ Bundan anlaşılacağı üzere İnalıcık'ın bu çalışmasından haberdardır ancak *Gazavatname*'de sayfalar boyunca yapılan açıklamaların kendi çalışmasına nasıl bir imkan hazırladığını ve kendisinin ona ne kattığını veya ne kadar geliştirdiğini göstermeye gerek duymamaktadır.⁵⁹ Mesela, Selim'i destekleyen isimlerden Turahanoğlu ailesinin kökenlerine dair bilgi verirken İnalıcık'ın aile hakkındaki uzun açıklamasına atıf yapmaz. Yararlanıp yararlanmadığı hakkında veya İnalıcık'ın verdiği bilgilerin doğruluğu

54 Çıpa, *Selim*, s. 57, 58.

55 Çıpa, *Selim*, s. 57, 58, dpn. 187, 188.

56 Çıpa, *Yavuz'un Kavgası*, s. 67.

57 *Gazavatname-yi Sultan Murad*, notlar, s. 79-110.

58 Çıpa, *Selim*, s. 95, dpn. 155, 156, 158, 159; dipnotlar s. 303, 304'te. Çıpa'nın verdiği dipnotların kaynağı olan bilgi için bkz. *Gazavatname*, s. 105, not. 36

59 Çıpa, *Selim*, s. 91-107.

veya yanlışlığına dair bir açıklaması da yoktur.⁶⁰ Rumeli'nin ünlü akıncı ailelerinden Turahanoğulları ile ilgili İnalçık tarafından verilen bilgi, bu konuda yazılanların ilklerinden olması nedeniyle daha sonraki araştırmalara yansır. Ancak Erdem Çıpa tarafından nedense zikredilmez.

Sydney Nettleton Fisher tarafından 1930'lu yıllarda doktora tezi olarak hazırlanan ve 1948'de yayınlanan kitabından itibaren Selim hakkındaki çalışmaların ortak özelliği kendilerinden önceki yayınlarda ortaya konulan bilgi ve belge birikimine atıf yapmasıdır. Böylelikle her yeni çalışmanın yaptığı katkıyı izlemek mümkün olmaktadır ancak bu zincir Erdem Çıpa'nın kitabında kopmaktadır. Çıpa'nın önceki tarihçilerin ortaya koyduğu malzemeyi ve sonuçlarını kullanma yöntemi, hangi bilgiyi hangi tarihinin ürettiğini ve hangi belgenin kimin tarafından ortaya çıkartıldığını izlenemez kıldığından, okurlarının bütün malzemeyi onun tespit ettiğini düşünmesi kaçınılmazdır. Halbuki, Çıpa'nın Venedik kaynaklarını yoğun olarak kullanan Fisher'den itibaren Rıza Yıldırım ve Emecen'e kadar uzanan neredeyse yüzyıllık bir birikime dayanarak yazdığı ve bu sürede ortaya çıkartılan malzemeyi kullandığı unutulmamalıdır. Ancak bu yazarlar Çıpa'nın kitabında çok genel geçer yargılarla kategorize edildikleri için hangi tarihçi hakkında hangi bağlamda eleştiri yapıldığının anlaşılabilmesi, yapılan tespit ve eleştirilerin söz konusu çalışmaların içeriğine tekabül etmemesi yanında verilen bilgi ile uyumsuz dipnotlar kullanılması sebebiyle kontrol imkanının sınırlandırılmasından başka aynı yazarın aynı çalışması için bile farklı değerlendirmeler yapılması büyük bir sorun teşkil ediyor. Diğer taraftan, Erdem Çıpa'nın isimlerini verdiği tarihçileri devletçi ve olgucu tarihyazıcılığının temsilcisi olmakla itham ederek yok saymasının geçersiz bir sebep olduğunu, Rıza Yıldırım'ın tezini dikkate almaması da kanıtlar. Çünkü, Rıza Yıldırım'ın tezini devletçi-olgucu olduğu ithamlarıyla aynı kategoriye koyamayacağı ortadadır ancak buna rağmen onu da görmezden gelerek yok saymıştır. Çıpa'nın önceki çalışmalara yönelik bu yaklaşımının kendi çalışmasını öne çıkartmaya ve adeta rüçhanîyet sağlamaya yönelik olduğu uzak bir ihtimal değildir. Çünkü, Çağatay Uluçay örneğinde gösterildiği üzere önceki çalışmalarda yapılan yanlışlıkların tekrarlanması, söz konusu yayınların Erdem Çıpa tarafından yok sayılmakla birlikte kullanıldığını fakat dipnot verilmediğini ihtar eden güçlü bir kuşku uyandırır. Bütün bu yazarlar ve ileriki sayfalarda gösterileceği üzere başka tarihçilerin daha önce ortaya çıkarttıkları malzemenin asıllarını kullanmayı tercih ettiğini beyan etmesine rağmen onları ilk kez

60 İnalçık-Oğuz, *Gazavatname*, s. 90, 91, 99, 101. Çıpa, *Selim*, s. 98, 99.

yayınlayanların yaptığı dizgi yanlışlıklarını bile aynen tekrar etmesi ve bunların istisnai kusurlar olmayıp süreklilik arz etmesi, Çıpa'nın kitabının bundan sonraki çalışmalarda kullanılmasının önündeki en büyük sakıncayı teşkil etmektedir. Çünkü, yukarıda belirtilenlerin dışında da çok sayıda benzer örnek bulunmaktadır ve bu makalenin devamında yeri geldiğinde onlara da değinilecektir. Ancak hepsinin belirtilmesi mümkün değildir.

Kaynaklar ve mevcut literatürü kullanma yönteminden doğan sorunlar

Tarihyazıcılığı açısından bakıldığında, Çıpa, Selim'in mücadelesi, tahta çıkışı ve babasının ölümüne kadar geçen tarihsel olayları kapsayan dönemin ilk defa bütüncül bir şekilde kendisi tarafından yazıldığını iddia ediyor.⁶¹ Çıpa'nın *Politics of Succession* başlığı altında sunduğu bu hikaye ne holistik ne de yenidir. Üstelik çok demeyi hak edecek ölçüde maddi hata yapmasından ve kullanmayı tercih ettiği Osmanlı kroniklerinin kendi temel tezleriyle çelişmesinden dolayı sorunlu bir hikayedir. Bu denli sorunlu bir anlatı üretmesinin en önde gelen sebeplerinden biri, daha önce bu konuda yazılanları yok saymasıdır. Bir diğeri ise, bir arada anlatılması veya yazılması gereken iki bölümün parçalanıp iki ayrı başlık altında tekrarlanmasıdır. Çıpa'nın kitabının ilk kısmında aynı süreç ve olayların iç içe yedirilerek birlikte yazılması yerine vak'a tarihi ve hizipler bağlamında ayrı ayrı ele alınarak tekrarlanması, bütüncül bir hikaye yazmasının önündeki en önemli engel olmuştur. Böylelikle, kendi deyimiyle konunun *tarihsel* boyutunu ve devamında hizipler arası rekabeti anlattığı bu kısımda önceki çalışmalarla ilişki kurup farklı bir bakış açısıyla ve tekrara düşmeden holistik bir hikaye kurgulaması mümkünken, Çıpa ortaya çok hatalı, parçalı ve bol tekrarlı bir anlatı çıkartmıştır.⁶² Bundan dolayı kitabın içeriğine hakim olmak da zorlaşmaktadır. Aynı süreci farklı amaçlarla iki ve bazılarını üç kere yazdığı için meydana gelen olgu tekrarlarının yanında, açıklamalarının bile birkaç kez yinlendiği görülüyor ve bunlar yazarın verdiği ön bilgilere kadar sirayet edebiliyor. *Tevârih-i Âl-i Osman* ve *Selimname* gibi anlatılar ile münşeat, arz, mektup, rapor gibi Osmanlı belgeleri ve Venedik kaynaklarını hangi amaçla nasıl kullanacağını farklı yerlerde hemen hemen aynı cümlelerle üç kere tekrarlaması bu konuda verilebilecek örneklerden sadece biridir.⁶³

⁶¹ Çıpa, *Selim*, s. 17.

⁶² Çıpa, *Selim*, s. 29-107.

⁶³ Çıpa, *Selim*, s. 17-18, 32, 66.

Olgusal tarihçiliği eleştirerek revizyonist bir bakış açısıyla yazdığını belirten Çıpa'nın olgusal tarihçiliğin gerisine düşmesi ve yanlışlıklarla dolu bir metin üretmesi, içi boş iddiaların tez niteliğinde sunulmasının tehlikesine dikkat çekmek konusunda ders malzemesi olmaya adaydır. Eminim, birkaç örnek vererek belirttiklerimi somutlaştırmam faydalı olacaktır. Erdem Çıpa, şehzadeler arasındaki sancak rekabetini anlatırken Şehzade Korkut'un sancak beyi olarak kariyerinin 1491'de Saruhan'a tayin edilmesiyle başladığını yazar. Ancak dipnotunda Korkut'un tayin yılıyla ilgili bir kaynak göstermez, sadece tayin edildiği sancağın lokasyonunu gösteren bir atıf yapar.⁶⁴ Bu nedenle, Korkut'un 1491'de tayin edildiği bilgisi yanlış olmasına rağmen hangi kaynaktan alındığını tespit etmek de mümkün olmaktan çıkar. Ancak, Çıpa'nın eleştirdiği tarihçilerden Selahattin Tansel de aynı konuda 1491 yılını zikrettiğinden ya ondan ya da onun kaynağı olan anonim bir *Tevârih-i Âl-i Osman*'dan alınmış olabileceğine hükmedebiliriz.⁶⁵ Diğer bir ihtimal ise, Tayyip Gökbilgin tarafından yazılan ansiklopedi maddelerinden yararlanılmış olabileceğidir. Çünkü, Gökbilgin de Şehzade Korkut'un Saruhan sancağına 1491 tarihinde tayin edildiğini yazar.⁶⁶ Ancak, Çıpa'nın bu kaynaklardan hangisinden yararlandığını tespit edilemiyor, çünkü dipnotunda buna yönelik bir kaynak bulunmuyor. Bilginin yanlışlığı ise, Korkut'un Saruhan'a 1491'de değil 1483'te tayin edilmesinden ve dolayısıyla kariyerinin Çıpa'nın belirttiğinden sekiz yıl önce başlamasından ileri gelmektedir. Korkut'un sancağa çıkmasından kısa süre önce 1483'te İstanbul'da İshak Paşa sarayında iken kendisine ve maiyetine verilen hediyeler ile kapı halkına ödenen yevmiyeleri gösteren bir belge Uzunçarşılı tarafından yıllar önce faksimilesiyle birlikte yayınlanmıştı.⁶⁷ Bu belgede sancağa çıkmasından önceki süreçte ulufelerin beyan edildiği satırların başındaki "*Korkut Çelebi hazretlerinin sancağa çıkmadan önce tasarruf ettiği cihet budur ki zikrolunur*" ifadesi ve belgenin Selh-i Zilkade 988/30 Aralık 1483 tarihli olması, onun bu tarihten kısa bir süre önce Saruhan sancağına çıktığını gösterir. Ayrıca, bu konuda yazılan son ansiklopedi maddesinde de Korkut'un 1483'te sancağa çıktığı yazılıdır.⁶⁸ 1966'dan beri literatürde yer aldığı için özel bir

64 Çıpa, *Selim*, s. 33, dpn. 25. Burada anılan kaynak: Pitcher, *An Historical Geography of the Ottoman Empire*.

65 Tansel, *Bayezid*, s. 260.

66 M. Tayyip Gökbilgin, "Korkut", *İslâm Ansiklopedisi*, c. VI, s. 856 (MEB yayını); "Korkud b. Bayazid, *The Encyclopaedia of Islam*(2nd edition), vol. V, s. 269

67 Uzunçarşılı, "II'inci Bayezid'in Oğullarından Sultan Korkud", *Bellekten*, XXX/120 (1966), s. 543, 544, dpn. 17. Faksimile için makalenin s. 594-595 arasındaki resimlerden, no: 1-2.

68 Emecen, "Korkud", *TDVİA*, c. 26, s. 205-207.

araştırmayı gerektirmeyen bir ayrıntının, doktora tezinden üretilen ve bu konuda yayınlanan kitapların en sonuncusunda hatalı verilmemesi beklenir. Maddi hata önemli görülmebilir ancak bu bilgi Çıpa'nın ilk defa bütüncül olarak kendisinin yazdığını iddia ettiği olgusal hikaye açısından anlamlıdır. Çünkü Korkut'un Manisa'ya tayini nedeniyle onun diğer şehzadelere göre taht merkezine daha yakın bir sancağa gönderilmesinden dolayı başlangıçta avantaj elde ettiğine işaret eder. Korkut'un bu avantajlı durumu koruyamayıp sonraki yıllarda kaybetmesi sebebiyle bu bilgi daha da önem kazanır. Zaten, Çıpa da bu nedenle Korkut'un sancağa çıkış tarihini verme gereği duymuş olmalıdır ancak yanlış olmuş ve bu yanlışlık konu bakımından belirtilmeye değer önemdedir. Hiç kuşku yok ki, bu sonuç onun yayınlanmış literatüre hakim olmamasından kaynaklanmıştır. Çünkü, Gökbilgin ve Tansel'de yanlış verilen tarihi tashih eden Uzunçarşılı'nın makalesindeki bilginin tayinden hemen öncesine ait bir belgeye dayanması sebebiyle güvenilir olduğunu anlamak kolaydır ancak bu makalelerin hepsinin karşılıklı okunarak hakim olunması şarttır. Ayrıca Korkut'un sancağa çıkmasıyla ilgili Uzunçarşılı'nın yayınladığı belgeler Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi'ndedir ve Erdem Çıpa'nın esas olarak bu arşivdeki belgelere dayalı bir çalışma yaptığı düşünülürse durum bir kat daha vehamet kesbeder.⁶⁹ Çünkü, bu sonuç onun hem araştırma yaptığı arşivi hem de mevcut literatürü layıkıyla taramadığını gösterir.

Erdem Çıpa yukarıda belirtilen yanlışlığın devamındaki satırlarda Korkut'un Saruhan'ın merkezi Manisa'da iken Bergama'ya tayin istediğini ve bunun babası II. Bayezid tarafından reddedildiğini belirtir.⁷⁰ Bu da yanlış bir bilgidir ve yine dipnotunda Çıpa tarafından kaynağı gösterilmemiştir. İlgili dipnotta sadece cümlenin devamındaki bilgiyle ilgili atıf yer almaktadır. Yani, Çıpa iki farklı bilgi veren bir cümle kurmakta ve sadece ikinci kısmıyla ilgili kaynak göstermektedir. Cümlenin ilk kısmında verdiği bilginin kaynağını öğrenmek için biraz araştırma yapmak gerekiyor. Sonunda bu bilginin Tayyib Gökbilgin tarafından yazılan Korkut hakkındaki ansiklopedi maddelerinden alıntılandığı anlaşılıyor.⁷¹ Konuyu çözmeye yetmese de en azından Çıpa'nın belirtmediği kaynağını öğrenmek, sorunun ne olduğunu tarif etmek için bir başlangıç teşkil ediyor. Gökbilgin, Korkut hakkında yazdığı iki ansiklopedi maddesinin Türkçe olanında onun Bergama'ya

69 TSMA, E. 7644.

70 Çıpa, *Selim*, 33.

71 M. Tayyib Gökbilgin, "Korkut", *İslâm Ansiklopedisi*, c. VI, s. 856 (MEB yayını); M. Tayyib Gökbilgin, "Korkud b. Bayazid", *The Encyclopaedia of Islam* (2nd edition, EI²), vol. V, s. 269.

tain istediğini TSMA. E. 9689 numaralı arzdan aldığını zikrediyor.⁷² Diğer taraftan Gökbilgin, aynı bilgiyi *The Encyclopaedia of Islam*'da da tekrarlar ancak bu kez kaynak göstermez.⁷³ Erdem Çıpa ise, Gökbilgin'in yazdığı her iki ansiklopedi maddesine de atıf yaparak aynı Gökbilgin gibi TSMA. E. 9689 numaralı belgeyi zikrediyor ve ilaveten TSMA. E 5679 numaralı bir başka belgeyi de verdiği bilginin kanıtı olarak alıntılıyor. Ama nerede? Çıpa'nın daha önce Türkçe yayınladığı kitabında!⁷⁴ Ancak Korkut'un Bergama'ya tayin istediği bilgisini aynen koruduğu İngilizce kitabının dipnotunda nedense kitabının Türkçe edisyonundaki kaynakların hiçbirini göstermiyor. İlgili dipnotu tamamen çıkartmış ancak başka bir kaynak vermeye de gerek duymamış.⁷⁵ Dolayısıyla verdiği bu önemli bilginin kaynağını göstermekten neden vazgeçtiği anlaşılamadığı gibi Korkut'un Bergama'ya tayin isteyip istemediği de tartışmalı hale geliyor. Korkut'un Manisa'dan Bergama'ya tayin istediğine dair Saray'a yazdığını varsaydığı arzların ikisini de Türkçe kitabında söz konusu dipnotta verdiği ve bu belgelerden E. 5679 numaralı arz İngilizce kitabının kaynaklar kısmındaki belge listesinde bulunduğu göre Erdem Çıpa her iki belgeyi de gördüğünü beyan ediyor demektir.⁷⁶ Öyleyse neden bu belgeleri okuyup Korkut'un Manisa'dan Bergama'ya tayin isteyip istemediğini netleştirmiyor ve neden İngilizce kitabında dipnot vermekten vazgeçiyor, anlaşılamamaktadır. Osmanlıca bilen birisi için söz konusu iki belgeyi okumak zor değildir. O halde bu belgeleri okuyarak Korkut'un talebiyle ilgili karışıklığı ortadan kaldırmak yerine neden daha müşkül bir durum yarattığı önem kazanıyor. Çünkü, Erdem Çıpa'nın asıllarını gördüğünü beyan ettiği belgelerde Şehzade Korkut'un Bergama'ya tayin isteğiyle ilgili bir bilgi yoktur! Söz konusu arzlardan Bergama'nın da hasılarına dahil edilmesini ve orada ikamet etmesine izin verilmesini talep ettiği anlaşılmaktadır. Arzında yazdıklarına göre, Şehzade Korkut, Manisa'nın hava koşulları ve hastalığa yatkın iklimine dair sızlanmalarını dile getirerek Bergama'nın kendisine "sadaka" edilmesini talep etmektedir.⁷⁷ Saruhan sancağı elinde kalmak üzere Bergama'dan hasılarına zam ve orada ikamet etmek için izin istediği ayan beyan ortadadır. Böylece hasılarını arttırarak etkinlik alanını genişletmeye çalıştığı ve kısa süre sonra alenileşecek olan taht rekabetinde

72 *İslâm Ansiklopedisi* (MEB yayını) c. VI, s. 856.

73 Gökbilgin, "Korkud b. Bayazid", *EP*², vol. V, s. 269.

74 *Yavuz'un Kavgası*, s. 29.

75 Çıpa, *Selim*, s. 33, dpn. 26.

76 Çıpa, *Selim*, s. 369.

77 TSMA, E. 5679, Sultan Korkut'un arzı.

kendisine avantaj sağlamaya yönelik bir girişimde bulunduğuna şüphe yoktur. Çünkü, Saruhan sancağı elinde kalmak şartıyla Bergama'da oturursa kontrol ettiği alan Ege Denizi'ne kadar genişleyecektir ve bu ona taht rekabetinde büyük avantaj sağlayacaktır. Bütün bunların dışında, bir şehzadenin sancak statüsünde olmayan bir yere tayin istemesi zaten mümkün değildir. Bergama, Hüdavendigâr sancağına bağlı bir kaza ve tımar nahiyesi olduğundan Korkut'un oraya tayin istemesinin zaten söz konusu olamayacağını Çıpa'nın bilmesi gerekirdi.

E. 5679 numaralı belgede Korkut, Bergama'nın kendisine sadaka edilmesini açık bir dille belirttiği halde, bundan Bergama'ya tayin istediği sonucuna Erdem Çıpa'nın nasıl ulaştığının cevabı literatüre bakıldığında anlaşılıyor. Çünkü, Korkut'un Bergama'ya tayin istediği Tayyip Gökbilgin'in ve Çağatay Uluçay'ın yaptığı bir yanlışıya dayanmaktadır. Bu durumda Erdem Çıpa'nın söz konusu belgeyi okumuş ve kullanmış gibi göstermesine rağmen daha önce yazılan makalelerde yapılan yanlışı tekrarlaması nasıl açıklanabilir? Çünkü, kaynak gösterdiği belgeyi okusaydı o takdirde baştan beri verdiğim örneklerde belirtilen sorunları çözmesi ve literatürdeki bütün bu yanlışıları tekrarlamak yerine düzeltmesi beklenirdi. Halbuki, Çıpa belgelerde yazılanları değil daha önceki araştırmalarda yapılan yanlışıları tekrarlıyor. Belgeleri okumuş olsaydı tarif etmeye çalıştığım söz konusu çelişkili durum ortaya çıkmazdı. Şimdiki halde, durum meşkûktur. Bunun yorumunu ve sıfatlandırılmasını da yine okurlara ve meslektaşlara bırakmayı tercih ediyorum.

Çıpa, Korkut'un Bergama ile ilgili talebinin reddedildiğini belirttiği cümlenin devamında ise onun 1502'de Teke sancağına tayin edildiğini ve 1503'te sancak haslarına Hamit sancağının da eklendiğini yazar.⁷⁸ Antalya'ya tayin edilmesi Korkut'un memnun kalacağı bir gelişme değildir. Onun hoşnutsuzluğunu gidermek için olsa gerek, tayin edildiği sırada Teke sancağıyla birlikte verildiği anlaşılan Menteşe haslarını elinde ibka etmek üzere Korkut'un sancak haslarına Hamit sancağının da zammedildiği ve bu yolla çok büyük bir miktar olan yaklaşık 850 bin akçelik senevi bir gelir eklendiği görülür.⁷⁹ Bu tevcihat Korkut'un elini güçlendirmiştir. Ancak bir süre sonra, Korkut 1506'da sadrazam tayin edilen Şehzade Ahmet taraftarlarından Hadım Ali Paşa ile kendi hasları içindeki bir yere müdahalesi nedeniyle bozuşur. Erdem Çıpa bu gelişmeyi "*birkaç yıl sonra Korkut büyük kardeşi Ahmet'in en önde gelen destekçisi olan sadrazam Ali Paşa ile sancağı*

⁷⁸ Çıpa, *Selim*, s. 33 ve karşı. Uluçay, I, s. 58, dpn. 6.

⁷⁹ Uluçay, *Yavuz I*, s. 58, dpn. 6

sınırları içindeki bir avlak(şikaristan) ve iskeleliman yüzünden bozuştı” şeklinde verir.⁸⁰ Bu bilginin kaynağı olarak da Uluçay ile *Solakzade Tarihi*'nin Topkapı Sarayı nüshasını gösterir. Erdem Çıpa'nın referans verirken hangi kriterlere göre hareket ettiğini anlayabildiğimi söyleyemiyorum! Çünkü Uluçay'da bu bilgi sadece ve sadece “*esasen sadrazam ile geçinemiyordu*” şeklinde geçmektedir.⁸¹ Avlak ya da liman sorunundan söz etmemesi sebebiyle Çıpa'nın yazdıklarıyla atıfta bulunduğu Uluçay'ın dediklerinin hiçbir benzerliği yoktur. Dolayısıyla kaynak olarak gösterilme sebebi anlaşılabilir ve yine asıl kaynağın öğrenilmesi mümkün olmaz. Aslında bu konudaki bilgi Tansel'dedir. Tansel bu konuyu şöyle aktarır: “*Şehzade Korkud'un sancağına karib bir nahiyeye ki daima Şehzadenin şikaristanı ve zahire ile gelen gemilerin iskelesi ve limanı idi. Zaman-ı sabıkda vezir-i azam olanların haslarına dahil birkaç kalem olmağın nahiyeye-i mezburenin kendü haslarına zam olunmasını deri devletden rica etmişdi. Ol tarihde sadrazam olan vezir-i alişan bu babda muhalefet itmeyüb Şehzadenin muradına müsaade olunub kendüye aher haslar ihtiyar etmiş idi. Vakta ki Ali Paşa Cezire-yi Mora valisi iken asitane-yi saadete getirülüb vezir-i azamlık rütbe-i Aliyeleri ile riayet olundu. Her ricası makbul ve her kelamı manend-i seyf-i meslul idüğüne mağrur olub ol hasları yine kendüye rica eyledi. Cenab-ı şehriyariden ruhsat verilmekle yine kendü haslarına katub ademlerin gönderdi.*”⁸² Çıpa, kendisiyle aynı bilgileri vermesine rağmen hem Tansel'in yazdıklarına atıfta bulunmuyor veya yanlış ise tartışmıyor, hem de Uluçay'da olmayan bir bilgiyi ondan almış gibi dipnot veriyor. Ayrıca, nedense bu gelişmelere daha yakın tarihli kaynakları değil, olaylardan yüz elli sene sonra yazılmış olan *Solakzade Tarihi*'ni kullanmayı tercih ediyor.⁸³ Halbuki *Solakzade* kendisinden önceki Osmanlı tarihçilerinin oluşturduğu anlatıyı nakleder ve birçok açıdan sorunlu bir kroniktir. Tabiri caizse, günümüzdeki kopyala-yapıştır yöntemiyle yazılmış kitapların 17. yüzyıl ortasındaki çok erken habercilerinden biridir. Nitekim, eğer Erdem Çıpa'nın kullandığı *Solakzade*'nin yazma nüshasında olayla ilgili açıklamalar farklı değilse (ki hiç sanmıyorum), kendisinden önce oluşmuş bilginin *Solakzade*'nin basılı versiyonunda aynen tekrar edildiği görülür.⁸⁴ Üstelik,

80 Çıpa, *Selim*, s. 33

81 Uluçay, *Yavuz I*, s. 59.

82 Tansel, *Bayezid*, s. 261, dpn. 21. Alıntı olduğu için metindeki yanlış okumalara müdahale etmedim. (FY)

83 Çıpa, *Solakzade*'nin Topkapı Sarayı Emanet Hazinesi'deki 1416 numaralı nüshasını kullanıyor. Bkz. *Selim*, s. 33, dpn. 27.

84 *Tarih-i Solakzade*, Mahmud Bey Matbaası, İstanbul 1882/83, s. 320.

Selim hakkında Osmanlı yazarları tarafından “imal” edilen anlatıyı aktardığı için *Solakzade*’yi kullanmasının Erdem Çıpa’nın kendi tezleri ve iddiaları açısından çelişkili olduğu açıktır. Buna aşağıda değineceğim. Ancak, buraya kadar verilen örneklerden görüleceği üzere Erdem Çıpa’nın sancak rekabeti şeklinde birbiriyle taht mücadelesi yapan şehzadelerden Korkut’un sancağa çıkması, Saruhan’dan Teke sancağına tayini ve Bergama’ya tayin isteyip istemediği gibi taht rekabetinde belirleyici olan ne kadar önemli kırılma noktası varsa hepsi yanlıştır ve tartışmalı kaynaklara dayanmaktadır. Üstelik okuduğunu ve kullandığını beyan ettiği belgelerdeki malumatı vermesi beklenirken, dipnotlarında anmadığı yazarların önceki yayınlarında yaptığı yanlışlıkları tekrarlamaktadır. Bu nedenle Çıpa’nın ilk defa kendisinin yazdığını iddia ettiği holistik hikaye çok sorunludur ve dikkatli kullanılmaktan öte hiç kullanılmaması gerektiğini belirtmek zorundayım.

Yukarıda aktarılanlara benzer örneklere, Erdem Çıpa’nın kitabının başka sayfalarında da karşılaşıyor. Erdem Çıpa, sancak rekabetini yazdığı kısımda Amasya sancak beyi olan Ahmet’in İstanbul’a daha yakın bir yerde bulunduğu için uzak sancaklardaki kardeşleri veya rakiplerine göre avantajlı olduğunu ancak kardeşi Korkut’un Batı Anadolu’daki hareketlerine karşı tetikte durduğunu ve diğer kardeşi Selim’in oğlu Süleyman’ın Şebinkarahisar’a tayin edilmesiyle birlikte onun aktivitelerini de gözlemeye başladığı çerçevesinde bilgi verir. Ahmet’in kendi yönetim bölgesine komşu olması sebebiyle Şebinkarahisar sancağının Selim’in oğlu Süleyman’a verilmesini kabul etmeye gönüllü olmadığını yazar.⁸⁵ Bu bilgilerin dipnotunda kaynak olarak *Tâcü’t-tevârih*’in ikinci cildinin 169. sayfasını gösterir. Ancak bu kez de yanlış sayfaya atıfta bulunmaktadır. Çünkü, *Tâcü’t-tevârih*’in bu sayfasında böyle bir bilgi yoktur. Gösterdiği sayfada Şehzade Ahmed’in kendi sancağı Amasya’dan ayrılıp Ankara’ya geldikten sonra babasına yazdığı mektuptan bahsedilir. Mektupta Şehzade Ahmet, babasının çocuklarına karşı merhametli davrandığını, Selim’in izinsiz olarak önce Kefe’ye ve oradan Rumeli’ne geçtiğini, Korkut’un ise yine izinsiz bir şekilde kendi sancağı Teke’yi terk edip daha önceki sancağı Manisa’ya gittiğini aktararak haklarından gelmek için babasından izin ister. Ancak, II. Bayezid, onun bu talebine izin vermez. Görüleceği üzere, *Tâcü’t-tevârih*’in Erdem Çıpa’nın dipnot verdiği sayfasında onun atıf gerekçesiyle ilgisi olmayan konular anlatılmaktadır. Neden bu sayfayı dipnot verdiği ve neden *Tâcü’t-tevârih*’i kaynak olarak kullandığı da yine meçhuldür. Bütün bu yanlışlıklar süreklilik halinde devam etmektedir.

85 Çıpa, *Selim*, s. 34

Erdem Çıpa, Şehzade Ahmet'in sancak rekabetindeki etkinlikleri konusunda yazdıklarının devamında Bolu, Çorum ve Osmancık'a kendi oğullarının tayin edildiğini⁸⁶ ve Bolu sancağına Şehzade Alaaddin'in atandığını söyler. Ancak, bunun da yanlış olduğu anlaşılıyor çünkü Feridun Emecen, Bolu sancağına tayin olan şehzadenin adının Murat olduğunu bir inamat defterinden tespit etmiştir. Şehzadelerin tayininden sonra dedeleri sultan Bayezid onlara hediyeler yolladığından inamat defterine kayıt düşülmüştür.⁸⁷ Bu da basit bir yanlışlık değildir çünkü Bolu'ya tayin edilen şehzadenin tesadüfen seçildiği düşünülemez. Padişah olduktan sonra Selim'in Şehzade Ahmet'i tasfiye ettiği süreçte Amasya beyi olan bu şehzadenin taht rekabeti sırasında babası Ahmet'in mücadelesinde etkili bir rolü vardır. Ayrıca, daha sonra Kızılbaş tacı giyecek ve babası Ahmet taht savaşını kaybettiğinde Şah İsmail'e sığınacaktır.⁸⁸ Üzerinde durduğum konu basit bir isim düzeltme işlemi değildir. Çıpa bu bilginin kaynağı olarak *Kemalpaşazâde'nin VIII. ciltinin* 33. sayfasını gösterir ve yayın yılı olarak 1985 yılını verir.⁸⁹ Bağımsız bir kitap gibi dipnot verilen Kemalpaşa-zade metni Ahmet Uğur'un kitabının içinde bir bölümde yer almaktadır. Doğal olarak, bu durumda Uğur'un ve kitabının adının zikredilmesi gerekirdi. Ancak Erdem Çıpa, Ahmet Uğur'un yayınladığı metne referans vermeden geçiyor.

Çıpa, şehzade Ahmet ve Selim arasındaki sancak rekabetine dair yazdıklarının devamında Ahmet'in oğullarının Bolu, Çorum ve Osmancık'a tayin edilmeleleri sebebiyle Amasya-İstanbul yolunu kendi kontrolüne almayı başardığını ekler.⁹⁰ Son olarak da Selim'in oğlu Süleyman'ın Kefe'ye tayin edilmesinin Selim'e taht mücadelesinin son evresinde avantaj sağlayacağını ve ona Rumeli kapılarını açacağını Ahmet'in öngöremediğini belirtir.⁹¹ Ancak, aynı konulara yaklaşık altmış küsur yıl önce Çağatay Uluçay da değinmiştir ve Ahmet ile Selim arasındaki rekabette Selim'in Trabzon sancağının gelirinin azlığı sebebiyle başka sancak

86 Çıpa, *Selim*, s. 34.

87 Emecen, *Yavuz*, s. 48 ve aynı sayfada dpn. 78. İnamat defteri hakkında bkz. İsmail E. Eriünel, "Türk Edebiyatı Tarihinin Arşiv Kaynakları I: II. Bayezid Devrine Ait Bir İn'amat Defteri", *İ. Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, X-XI (İstanbul 1981), 303-342.

88 Uluçay, *Yavuz II*, s. 127-130. Rıza Yıldırım, "An Ottoman Prince Wearing a Qizilbash Taj: The Enigmatic Career of Sultan Murad and Qizilbash Affairs in Ottoman Domestic Politics, 1510-1513" *Turcica* 43 (2011), s. 91-119.

89 Çıpa, *Selim*, s. 34, dpn. 36.

90 Çıpa, *Selim*, s. 34.

91 Çıpa, *Selim*, s. 34-35.

istemmesini, bu talebi kabul edilmeyince oğlu Süleyman'a sancak talep ettiğini, Süleyman'a Şebinkarahisar sancağının verilmesine Ahmet'in itirazını, Bolu sancağı verilince Ahmet'in bu kez İstanbul yolu üzerinde olması sebebiyle karşı çıktığını ve en sonunda Süleyman'ın Kefe Sancağı'na tayin edilebildiğini yazmıştır. Uluçay, bütün bu gelişmelere dair belgelerin ve yazışmaların transkripsiyonlarını da verir.⁹² Yani Erdem Çıpa aynı kurguyu, olayları ve belgeleri kullanıyor ama Uluçay'ı anmadan! Hatta Uluçay, Erdem Çıpa'nın yaptığı yorumun benzerini yıllar önce dile getirmiştir ve Selim'in Anadolu'da hareket edecek alanı kalmadığını, dolayısıyla oğlu Süleyman'ın Kefe'ye tayin edilmesinin ona Rumeli tarafındaki faaliyetleri için bir merkez imkanı sağladığını söyler.⁹³ Bütün bu belge, transkripsiyon ve yazılanları değiştiren yeni bir ekleme yapmamasından başka Uluçay'ın yıllar önceki yorumunu bile tekrarlamasına rağmen Erdem Çıpa'nın hiçbir referans vermemesiyle ilgili olarak da yine bir tanım veya sıfatlandırma yapmak istemiyorum. Çünkü, üretilmiş bilginin, yapılan bir yorumun ve yayınlanmış bir belgenin kullanılması durumunda dipnotta gösterilmediği takdirde bunun akademik olarak ne anlama geldiğini herkes bilmektedir.

Şehzade Ahmet ve Selim arasındaki sancak gerilimini Selahattin Tansel de belgeler ve diğer kaynaklarla ayrıntılı bir şekilde ele alır. Ayrıca, Selim'in babasına yazdığı çok önemli bir mektubu yayınlar.⁹⁴ Selim'in bu mektubunu Erdem Çıpa'nın dipnotunda görürüz, ancak onu yayınlayan Selahattin Tansel'i de yine benzer bir tutumla kaynak olarak zikretmez.⁹⁵ Kendisinin tespit ettiğini zannedeceğimiz şekilde belgenin arşivdeki aslına referans verir. Fakat bu ilginç belgenin içeriğine ve önemine hiç değinmez. Selim tarafından babasına yazılmış her açıdan çarpıcı olan bu mektupta Selim'in dili, üslubu, kişiliği ve taleplerini gerektiren mantığı hakkında bilgi sahibi olmak yanında, o yıllarda Doğu Karadeniz'in ve iç kısımlarının iskan yapısı ve iktisadi imkanları da dile getirilmektedir.⁹⁶ Aynı olaylar Feridun Emecen tarafından da geniş bir şekilde işlenir ancak o Uluçay ve Tansel'in belirttiklerini ve yayınladıkları belgeleri kullanırken atıf yapmayı ihmal etmez.⁹⁷ Ayrıca Emecen yerinde bir tespitle, kendisi ve oğlu Süleyman için

92 Uluçay, *Yavuz I*, s. 75-78.

93 Uluçay, *Yavuz I*, s. 77.

94 Tansel, *Bayezid*, s. 260-261 arasında faksimilesi verilen 27 numaralı belge. Aslı için bkz. TSMA. 5970. Ayrıca bütün bu çekişme hakkında bkz. Tansel, *Bayezid*, s. 266-268.

95 Çıpa, *Selim*, s. 34, dpn. 34

96 Tansel, *Bayezid*, s. 267, 268.

97 Emecen, *Yavuz*, s. 45-48.

sancak talebiyle birlikte Selim'in kendi iktidar oyununu başlattığını da belirtir.⁹⁸ Bütün bunlar kendi çalışmasından önceki kitap ve makalelerde dile getirilmesine rağmen Çıpa tarafından hiçbirine atıf yapılmaz ve anılmaz. Dolayısıyla bu literatüre hakim olmayanların Erdem Çıpa tarafından yeni bulunan belgelere dayalı olarak ilk defa dile getirilen bilgiler olduğunu zannetmeleri kaçınılmazdır. Halbuki gösterildiği üzere bunların hiçbiri ilk kez Çıpa tarafından yazılmamıştır, hepsi literatürde mevcuttur! Mevcut bilginin kullanılması durumunda referans gösterilmesi daha giriş derslerinde öğretilen bir konu olmasa belki bu kadar şaşırıcı gelmeyebilirdi, ancak bu konudaki kurallar dünya ölçeğinde iki yüzyılı, Osmanlı tarihçiliğinde de yüzyılı aşkın zamandır uygulanmaktadır. Eminim Erdem Çıpa da bundan haberdardır!

Selim'in taht mücadelesinin fiiliyata dökülmesi ve Kefe'ye geçmesinden sonra Rumeli'de yanına topladığı kuvvetlerle Edirne'ye doğru hareket halindeyken yapılan müzakerelerde ona Rumeli'nden bazı sancaklar verilerek durum yatıştırılmaya çalışılır. Bu gelişmeyi öğrenen Şehzade Ahmet sadrazama çok sert bir mektup yazar ve açıkça tehditler savurur. Mektupta, haklı olarak aslında Selim'in isyan etmiş olduğunu ancak cezalandırılması gerekirken ödüllendirildiğini sert bir dille ifade eder ve kendisinin de isyan etmesi mi gerektiğini sorar. Sürecin bu merhalesine dair Selahattin Tansel'in yazdıkları "*... kardeşi Selim'e Semendire, Vidin ve Niğbolu sancaklarının verildiğini, yani bu suretle bütün Rumeli'nin ona bıraktığını, 'umur-ı saltanattan bir hutbe ve bir sikke'nin eksik kaldığını söyleyerek şikayette bulunuyor ve Selim'le çarpışmak için müsaade istiyordu. Şayet bu müsaade verilmezse kendisinin de isyan edeceğini, gidip Bursa'da oturacağını, denizin bu tarafında olan toprakları tamamen işgal edeceğini, itaat etmeyenlerin evlerini yağmalayacağını ve ailelerini öldüreceğini bildiriyordu*" cümlelerinden oluşur.⁹⁹ Tansel'in aktardığı bilginin kaynağı, Ahmet'in söz konusu mektubunu yayınlayan Uluçay'dır.¹⁰⁰ Emecen de tevcih edilen sancaklarla ilgili farklı verilere işaret ederek, Tansel'i ve iki Selimname'yi kaynak gösterir.¹⁰¹ Erdem Çıpa ise, Selim ile yapılan müzakereler sonrasında ona Semendire, Bosna ve Mora'dan birini seçmesinin önerildiğini belirtir ve Selim'in ilk seçeneği yani Semendire'yi tercih ettiğini

⁹⁸ Emecen, *Yavuz*, s. 46.

⁹⁹ Tansel, *Bayezid*, s. 286.

¹⁰⁰ Uluçay, *Yavuz I*, s. 89

¹⁰¹ Emecen, Selim'e verilen sancakların Semendire, Vidin ve Alacahisar olduğunu söyler ve bazı kaynaklarda Niğbolu ile Silistre'nin de eklendiğinin belirtildiğine dikkat çeker; s. 56 ve dñn. 101.

ekler.¹⁰² Bu bilginin kaynağı Kemalpaşazâde'dir, ancak gösterdiği sayfa yine adını zikretmediği Ahmet Uğur'un kitabındadır.¹⁰³ Çıpa, daha sonra Hoca Saadeddin ve Mustafa Âli'yi kaynak göstererek Selim'e Vidin ve Alacahisar Sancakları'nın da ilave edildiğini belirtir.¹⁰⁴ Selim'e verilen sancakların neresi olduğu bu durumda karışmaktadır ancak eğer belirtilen sancaklar tevcih edildiyse Selim'in gelirlerinin yükseleceği açıktır. Bu ona daha fazla asker toplama şansı vermektedir. Üstelik Rumeli'nin neredeyse tamamında etkin olacaktır. Dolayısıyla bu konu Erdem Çıpa'yı fazlasıyla ilgilendiren bir ayrıntıdır, çünkü onun ana tezlerinden biri de Rumeli'nin köklü akıncı aileleri ile Selim'in ittifakı hakkındadır. Erdem Çıpa'nın kullandığı kaynaklardan derlediğine göre, Selim'e Semendire, Vidin ve Alacahisar Sancakları tevcih edilmiştir.¹⁰⁵ Farklı kaynakları kullansalar da Çıpa'nın bu konuda verdiği bilgi Emecen ile aynıdır. Çünkü, o da Selim'e Semendire, Vidin ve Alacahisar Sancakları'nın tevcih edildiğini söyler ve ihtiyatlı bir dille bazı kaynaklara göre Niğbolu ve Silistre'nin de eklendiğini belirtir.¹⁰⁶ Erdem Çıpa, kendisiyle aynı tespiti yapan Emecen'i yine alıntılanmadığı gibi bu konuyu kendisinin ana argümanları bakımından kıymetli olmasına rağmen tartışmaz. Devamında, çok değil birkaç satır sonra Şehzade Ahmed'in rakibi Selim'e yapılan bu tevcihat nedeniyle yazdığı çok sert mektubundan bahsederken verdiği dipnotta bir belge alıntısı yapar ve bazı satırlarını atlar. Alıntısına dahil etmediği bu satırlarda Selim'in taht rekabetinde elini fazlasıyla güçlendiren bir tevcihatla Semendire, Vidin ve Niğbolu Sancakları'yla birlikte bazı madenler ile haraç ve has gelirlerinden oluşan bir ilaveyle birlikte kırk beş kere yüz bin akçelik yani toplam dört milyon beş yüz bin akçelik inanılmaz büyüklükte bir tayin ve tahsisat yapıldığı bilgisi vardır. Çıpa tam da belgenin yazılma gerekçesi olan bu bilgilerin bulunduğu satırları alıntısına dahil etmemektedir. Bir nebze dikkat edildiğinde alıntıya dahil edilmeyen kısımda geçen sancak isimlerinin, Çıpa'nın birkaç satır önce verdiği isimlerden farklı olduğu hemen anlaşılır. Bu durumda, Şehzade Ahmet'in mektubundaki sancak isimleri ve ilaveten yapılan tahsisatın belirtildiği satırları Erdem Çıpa'nın alıntısına bu nedenle dahil etmediğini düşünmek zorunda kalacağımız bir durum

102 Erdem Çıpa, s. 41, dpn. 84.

103 Çünkü, yine Ahmet Uğur'un kitabındaki metni bağımsız bir kitap gibi gösteriyor ve Kemalpaşazâde, *Tevarih*, vol. VIII, (1985), s. 51 olarak veriyor. Aynı bilgi için krş. Ahmet Uğur, *The Reign of Sultan Selim I*, s. 51.

104 Çıpa, Selim, s. 41.

105 Çıpa, *Selim*, s. 41.

106 Emecen, *Yavuz*, s. 56, dpn. 101.

ortaya çıkar. Erdem Çıpa'nın alıntısı, aynen: “eğerçi üç sancakdur amma ma'nada bir Rumili külliye tevcih olunub heman umur-ı saltanatdan bir hutbe ve bir sikke kalmışdur..... elbet ben dahi tarik-i isyana yürüyüb varub Brusâ'da oturub cem-i hasları bi'l-cümle denizden berüsini zabt idüb Anadoludan Rumilüne bir ehad geçürmezsem bana muti olmayanların evlerün talanlatub kendileri evladı ve ensabıyla katl itdürürün vebali bais olanların zimmetinde ola”.¹⁰⁷ Çıpa'nın dipnotunda bu belgenin arşivdeki orijinaline atıfta bulunduğu görülüyor. Ancak Şehzade Ahmet'in bu önemli mektubu daha önce yine Uluçay tarafından yayınlanmıştı. Çıpa'nın alıntısına dahil etmediği başlangıç kısmını Uluçay'dan aynen veriyorum: “el-haletü hazihi şöyle istima' olundu ki, karındaşım Selimşah Bey tarik-i isyan üzere Rumeli'nden asker çeküb Hüdavendigâr-ı gerdun-iktidar hullidet hilafetihu üzerine geldiği sebebden hark-ı ader üzere Semendire ve Vidin ve Niğbolu sancaklarıyla bazı maadin ve harac ve sair haslarla kırk beş kere yüz bin akçe eşdirilüb verilmiş. Eğerçi üç sancakdur...”¹⁰⁸ Görüleceği üzere Şehzade Ahmet'in en önemli itiraz gerekçelerini yansıtan satırlar Çıpa'nın alıntısından çıkarılmıştır! Bu durumda Çıpa'nın alıntısında, Şehzade Ahmet'in Selim'e görünürde üç sancak denilse de neredeyse Rumeli'nin tamamının verilmiş olmasının hatta saltanata geçirmek için bir sikke basması bir de adına hutbe okutulması kalmış diyerek itiraz etmesinin ve sonra ağır tehditler savurmasının sebepleri anlaşılammaktadır. Anlaşılacağı üzere, Çıpa tarafından Ahmet'in tehditlerinin gerekçeleri olan satırlar belgeden kesilip atılmıştır. Çünkü Şehzade Ahmet'in mektubundan Çıpa'nın alıntısına dahi etmemeyi tercih ettiği satırlarda isimleri sayılan sancaklar, Çıpa'nın daha önce belirttiği sancaklardan farklıdır ve kendi verdiği bilgiyi yanlışlar. Bu durumda Erdem Çıpa'nın yaptığı alıntuların sübjektif bir seçiciliğe göre belirlendiğini belirtmek gerekiyor. Halbuki, Osmanlı kronikçilerinin yaklaşımlarını devam ettirmekle itham ettikten sonra çalışmalarına atıfta bulunmaktan imtina ettiği tarihçiler belgelerini tereddüt etmeden yayınlamıştır. Tahrifat, çarpıtma veya işlerine gelmeyen yerleri sansürlemek gibi bir tutumları yoktur.

Erdem Çıpa'nın aynı tutumunu Venedik kaynaklarını kullanırken de izlemek mümkündür. Birkaç kere tekrarladığı üzere Osmanlı belgeleri ve kronikleri yanı sıra Venedik *Relazioni*'lerini de kullandığını belirten¹⁰⁹ Çıpa, bu vaadinin göster-

107 Çıpa, *Selim*, s. 42, dpn. 87, dipnot ve alıntı s. 276'da.

108 Uluçay, *Yavuz I*, s. 89; Uluçay'ın alıntılıdığı transkripsiyonunda yanlış okumalar var ancak alıntı olduğu için değiştirmedim. (FY)

109 En azından birisi için bkz. Çıpa, *Selim*, s. 32.

gesi olarak kitabının bibliyografyasında bir liste verir.¹¹⁰ Bu listenin, 1505-1512 arasındaki döneme ait Marino Sanuto'da bulunan özetleri ve mektupları içerdiği görülür.¹¹¹ Aynı kaynaklar neredeyse seksen yıl önce Sydney Nettleton Fisher'in kitabında da kullanıldığını bildiğimiz kayıtlardır. Birkaç örnek vermek Erdem Çıpa'nın *Relazioni*'leri nasıl kullandığını görmek için yeterlidir.

Şehzade Ahmet, tahta çıkmak üzere İstanbul'a davet edildiğinde, 21 Eylül 1511'de yeniçerilerin tepkisi ve ayaklanması sebebiyle bu amacına ulaşamaz. Bu gelişme, taht iddialarını tamamen kaybettiği bir zamanda kaçıp sığındığı Kefe'deki Selim'e tekrar taht yolunu açar. Bu hem mevcut literatürden hem de belgelerden anlaşılmaktadır. Ayrıca, Çıpa'nın değerlendirmelerine neden dahil etmediğini anlamadığım Rıza Yıldırım'ın tezinde de mümkün olan en geniş ve detaylı bir çerçevede tartışılır. Yıldırım ayrıntılı ve ikna edici bir açıklamayla Ahmet'in padişahlığının engellenmesinde yeniçerilerin başat rolünü ortaya koyar.¹¹² Ancak Erdem Çıpa bu açıklamaları da dikkate almaz ve kendince önemli bulduğu merkezin belirleyiciliği yerine Rumeli beyleri üzerine kurduğu iddiasını zorlamaya devam eder. Bunu o denli ileri götürür ki, 21 Eylül 1511'de Ahmet'in tahta çıkışını engelleyen ve Selim'e tekrar taht yolunu açan süreci başlatan yeniçeri ayaklanmasında Rumeli askerlerinin de olduğunu ileri sürer! Osmanlı kaynaklarında ve günümüz tarihçilerinin Selim hakkında yaptığı önceki çalışmalarda yeniçerilerin ayaklandığından bahsedilir ancak ayaklanmada Rumeli askerinin varlığından hiç söz edilmez. Onlar İstanbul'a bu olaydan yaklaşık olarak altı ay sonra Selim ile birlikte ve padişah fermanıyla davet edilmiş olarak geleceklerdir. Çıpa yeniçerilerin Ahmet'e karşı Selim lehine ayaklandıkları bu olayda Rumeli askerlerinin de varlığından söz ederken Sanuto'daki bir mektup özetine atıfta bulunuyor.¹¹³ Erdem Çıpa'nın kaynak gösterdiği Sanuto'daki mektup özeti onun dediklerini kanıtlamaktan çok uzak ve tamamen ilgisiz bir kayıttır. Çünkü atıfta bulunduğu Andrea Foscolo'nun Piero Foscolo'ya gönderdiği mektubun tarihi 18-24 Haziran 1511'dir.¹¹⁴ Kaynak gösterilen mektubun tarihinde yanlışlık yoktur çünkü aynı kaynağı Sydney Fisher de başka bir konuda kullanıyor ve tarihinin 18-24 Haziran 1511 olduğu açık bir şekilde görülüyor.¹¹⁵ Kolayca anlaşılacağı üzere, Ahmet'in

110 Çıpa, *Selim*, s. 371.

111 *I Diarii di Marino Sanuto*, 58 cilt, ed. by Nicolo Barozzi et al., 58 vols. Venice, 1879-1903.

112 Rıza Yıldırım, agt., s. 449 vd.

113 Çıpa, *Selim*, s. 52, dpn.149.

114 Çıpa, *Selim*, s. 52, dpn. 149, dipnot sayfa 280.

115 Fisher, *The Foreign Relations of Turkey*, s. 108, dpn. 46; Sanuto, c. XII, s. 509, 511.

tahta çıkmasına itiraz ederek yeniçerilerin ayaklanmalarından üç ay öncesinin tarihini taşıyan bir mektubu, Erdem Çıpa bu isyanda Rumeli askerlerinin de bulunduğu kanıtı olarak kaynak gösterebiliyor! Yeniçerilerin Ahmet aleyhine ayaklanması 21 Eylül 1511 olduğuna göre Andrea Foscolo'nun 18-24 Haziran 1511 tarihli mektubu, yani ayaklanmadan üç ay öncesine ait bir kaynak Rumeli askerinin İstanbul'da yeniçerilerle birlikte ayaklanmasını kanıtlayamayacağı gibi 21 Eylül 1511'deki ayaklanmanın bile kaynağı olamaz.¹¹⁶ Sanırım bu açıklama Çıpa'nın *Relazioni*'leri nasıl kullandığının iyi bir örneğidir. Üstelik İngilizcesinden epeyce farklı olan ve üç yıl önce yayınlanan Türkçe kitabında da bu bilgi aynen yer almaktadır.¹¹⁷

Erdem Çıpa'nın bu tutumu II. Bayezid'in tahttan indirilmesi, daha sonra Dimetoka yolunda ölmesi ve Selim tarafından zehirletildiği iddialarını ele aldığı satırlarda da görülür. Bayezid'in ölümünün merak uyandırıcı zamanlaması uzun zamandır bir tartışma konusu olmuştur dedikten¹¹⁸ sonra çok sayıda Avrupa ve birkaç Osmanlı kaynağının, Bayezid'in Selim'in emriyle zehirletildiği tartışmalarına rağmen Osmanlı tarihyazıcılığı geleneğinin büyük çoğunluğunun bundan bahsetmediklerini belirtir.¹¹⁹ Bu genellemenin kaynağını merak ederek hangi Avrupa ve Osmanlı kaynaklarının Bayezid'in zehirletildiğini tartıştıklarını öğrenmek için Çıpa'nın verdiği dipnota baktığınızda, her hangi bir Avrupa kaynağı veya Osmanlı tarihyazıcılığı geleneği içinden bir kitap göremezsiniz. Çünkü dipnotta bir Osmanlı belgesine atıfta bulunmaktadır. Çıpa bu belgenin Bayezid'in ölümünün hemen ardından Selim'in babasının ölümündeki payı hakkında dolaşmaya başlayan söylentinin kanıtı olduğunu söyler. Öyledir de! Ancak, dile getirdiği genellemede bahsettiği "*Avrupa kaynakları ve Osmanlı tarihyazıcılığı geleneğinden birkaç eserle*" bu belgenin aynı şey olmadığı gün gibi ortadadır. Çıpa'nın sözünü ettiği belge Şehzade Ahmet tarafından Mısır Memlûkluk Sultanı Kansu Gûri'ye/Gavri'ye yazılmıştır ve kardeşi Selim ile kendisini barıştırması için aracılık rica etmektedir. Bu arada da aynı mektupta babasının ölümünde kardeşinin dahli olduğundan

116 Çıpa, *Selim*, s. 52, dpn.149. Dipnot arkada s. 280'de.

117 Çıpa, *Selim'in Kavgası*, s. 58.

118 Çıpa, burada, Tekindağ, "Bayezid'in Ölümü Meselesi" şeklinde bir dipnot veriyor. Makalenin tam adı, yayımlandığı dergi ve sayfa numaralarını vermeye gerek duymuyor. Bu kez hiç olmazsa hangi makaleyi kastettiğini anlıyoruz. Makalenin tam künyesi, M. C. Şehabettin Tekindağ, "Bayezid'in Ölümü Meselesi" *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 24 (Mart 1970), s. 1-22.

119 Çıpa, *Selim*, s. 57.

söz ettiği, Çıpa'nın kaynak olarak gösterdiği mektuptan bir makalesinde bahsedilen Uzunçarşılı'nın yazdıklarından anlaşılmaktadır. Uzunçarşılı, Bayezid'in ölümüyle ilgili Şehzade Ahmet'in söylediklerini aktardıktan sonra aynen şöyle yazıyor: "... şayiaya göre vefatının biraderi tarafından olduğunu ve babası hak emrine vardığına bir babasının da sultan olup bunu bildirmek için Gazanfer adındaki adamını gönderdiğini arz etmiştir..."¹²⁰ Görüldüğü üzere bozuk bir cümlede geçen alıntıda aktarılanlar mektubun orijinalinden bile değildir. Bu sorunlu cümle söz konusu şayanın varlığını kanıtlar ama bu mektubun veya Uzunçarşılı'nın makalesinin Çıpa'nın bahsettiği Avrupa kaynakları ve Osmanlı tarihleri olmadığı bellidir. Bahsedilen mektubun aslının Topkapı Sarayı Arşivi'nde (E. 6715/15) olduğunu Uzunçarşılı belirtir ancak transkripsiyonunu veya tam çevirisini vermez.¹²¹ Erdem Çıpa her ne hikmetse bu önemli mektubun sadece arşiv numarasını verir. Yani sonuçta mektubu gördüğünü beyan etmektedir, ancak nedense yine gördüğünü belirttiği belgeden alıntı yapmak ya da açıklamasını genişletmek yerine Uzunçarşılı'nın bozuk cümlesini aynen tekrarlamayı tercih eder. Neden belgeyi gördüğü halde okuyarak kendi açıklamasını yapmadığı veya hiç olmazsa Uzunçarşılı'yı tashih etmediği ve onun bozuk anlatımını alıntıladığı, yine soru işaretlerine eklenen bir başka örnek olarak kalır.

Erdem Çıpa'nın Bayezid'in Selim tarafından zehirletildiği hakkında yazdıklarının devamı da aynı sorunları taşıyarak, keyfi cümleler ve ilgisiz dipnotlarla ilerler. Çoğu Osmanlı kroniğinin olaya çok kısa bir şekilde atıfta bulunmaları, bazılarının da son derece savunmacı olmalarına rağmen onların tamamıyla zımni bir eleştiriden yoksun oldukları anlamına gelmediğini söyler. Bu cümlesine dair, en azından zımni eleştiriler yapan bazı Osmanlı kroniklerinin gösterileceği bir dipnot geleceğini zannediyorsanız yanılıyorsunuz! Çünkü, dipnot İsmail Hami Danişmend'in 1950'li yıllarda basılan *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*¹²² adlı eserine atıfta bulunuyor ve ondan bir alıntı yapıyor.¹²³ Böylelikle, Çıpa sayesinde İsmail Hami Danişmend'in "Osmanlı kronikçilerinden" biri olduğunu öğreniveriyoruz!

120 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Onbeşinci Yüzyılın Yarısıyla Onaltıncı Yüzyılın Başlarında Memlûk Sultanları Yanına İltica Etmiş Olan Osmanlı Hanedanına Mensub Şehzadeler", *Bellekten*, XVII/68 (1953), s. 531.

121 Uzunçarşılı, agm., s. 531.

122 4 cilt, 1950(?), İstanbul. Eserin 1971 ve sonrasında yeniden basımları yapıldı.

123 Erdem Çıpa, *Selim*, s. 57, dpn. 185. "...Her halde bu zehir rivayetinin ecel rivayetinden daha kuvvetli olduğu ve bazı Osmanlı menbalarının bu meselede siyaseten sükut ettikleri anlaşılmaktadır." c. 2, s. 2.

Erdem Çıpa'nın belgeleri kendi tezlerini destekleyecek şekilde yorumlaması ve sübjektif seçiciliği de nadir değil süreklilik gösteren bir özelliktir. Bunun en bariz örneklerinden biri Selim'in Rumeli beylerinden aldığı destek konusunda gözlenmektedir. Gerek Akkırman gerekse Kili'deki Osmanlı yöneticilerinin tavrının Selim'e muhalif olduğu görülmesine rağmen Çıpa bunu vurgulamayı veya belirtmeyi tercih etmez. Selim 1511 Mayıs başlarında Kefe'den Rumeli'ye geçtiğinde Akkırman'da şehre sokulmamış, Kili'de ise maiyetini taşıyan gemilerin küçük bir grubuna top ateşi açılmıştır. Bunu daha önce yapılan çalışmalarda Tansel ve Emecen belirtir.¹²⁴ Çıpa, Tansel ve Emecen tarafından da kullanılan bir belgeye dayanarak ancak yine onlara atıf yapmadan bu durumu “*Akkırman sakinleri Selim'in şehre girmesine izin vermeyi reddettiler, Kili sakinleri ise onun gönderdiği dört gemi vardığında top ateşiyle karşılık verdiler*” şeklinde ifade eder.¹²⁵ Bu bilginin, Çıpa'nın Rumeli beylerinin Selim'e sağladığı destek üzerine kurduğu tezini tartışmalı hale getirmesi ihtimalinden dolayı olsa gerek ki, Selim'e sağlanan askeri desteğin akıncı beylerinden geldiği ve bölgenin şehirli nüfusunun payı olmadığı anlamında bir açıklama yapma gereği duyar.¹²⁶ Halbuki, Selim'in gemilerine Kili'de top ateşi açanlar ve Akkırman'a sokmayanlar hiç şüphe yok ki sıradan şehirliler değil adı geçen şehirlerin yöneticileri veya kaledeki görevlilerdir. Daha önce bu belgeyi yayınlayan Tansel'in kitabındaki faksimilesinden okuduğum kadarıyla “Kili halkı” diye bir ibare geçiyor.¹²⁷ Çok açık ki burada halk denilenler kaledeki görevliler anlamındadır. Zaten “ehl-i kal'a” anlamında “kale halkı” kullanımını Osmanlı belgelerinde karşılaşılan bir ifadedir. Öte yandan şehrin sıradan tüccarları veya yerleşiklerinin top ateşi açma ihtimali yoktur. Dolayısıyla belge Kili ve Akkırman kalelerinin dizdar ve merdânının tutumuyla ilgili bilgi vermektedir. Zaten söz konusu belge Selim'in faaliyetlerini izleyen görevliler tarafından Kili ve Akkırman'dan Selim'e destek verilmediğini Topkapı Sarayı'na raporlamak için düzenlenmiştir. Dolayısıyla, merkezin bir muhbirinin sıradan şehirlilerin ne yaptığıyla değil, Kili ve Akkırman kalesindeki dizdar ve askerlerin tavrıyla ilgili bir rapor düzenlediğini düşünmek daha doğrudur. Sanırım Erdem Çıpa, Selim'in Rumeli Beyleri'nden aldığı destek sayesinde Osmanlı tahtına çıktığı tezini tartışmalı duruma düşüreceği zehabıyla, ona ve maiyetine karşı daha Rumeli yakasına ayak bastığı aşamada Akkırman ve Kili'de sergilenen muhalefeti

124 Tansel, *Bayezid*, s. 274, 275; Emecen, *Yavuz*, s. 54.

125 Çıpa, *Selim*, s. 40.

126 Çıpa, *Selim*, s. 40.

127 Tansel, *Bayezid*, s. 274-275 arasındaki 29 numaralı belge faksimilesi.

veya merkez yanlısı tavrı sıradan şehirliilerin tutumu olarak değerlendirmeyi tercih ediyor. Ancak, Selim'in Kili ve Akkirman'dan destek alamadığına ve bu şehirlerin yöneticilerinin merkezden kendilerine ulaşan emre icabet ettiklerine kuşku yoktur.

Çıpa'nın kitabında yukarıda verdiğim örneklerin sıkça nitelemesini hak eden bir ölçüde tekrarlandığı görülüyor. Ancak verilen örnekler hem sayısal hem de nitelik bakımından durumu anlatmaya yeterlidir.

Mevcut kaynaklar ve Çıpa'nın malzeme katkısı

Daha önce yazılan eserlerde ortaya konulmuş olan malzemeye katkısı açısından Erdem Çıpa'nın dikkate değer bir farklılık yarattığını söylemek mümkün görünmüyor. Selim'in Rumeli beylerinin belirleyici desteğiyle tahta çıktığını savunan Çıpa bu konuda iki belgeye çok önem veriyor. Ancak bu belgeler onun zannettiği gibi masraf defteri icmalı değil, dirlik tevcihatına ilişkin belgelerdir. Erdem Çıpa, Feridun Emecen'in kitabında da kullanılan söz konusu belgeler dışında Topkapı Sarayı Arşivi'nde tespit ettiği bir mevacib defterinden söz ediyor ancak bu defteri kitabında kullanmıyor. Mevacib defterinden daha çok Türkçe kitabında yararlandığı görülüyor.¹²⁸ Öyle olmakla birlikte bu defter yine de bir katkı sayılmalıdır. Ancak bütün katkısı birkaç demekle iktifa edilebilecek düzeyde yeni malzemedan ibarettir. Bunun sebebi, Erdem Çıpa'nın çalışmalarını daha önce bu konuda yazan tarihçilerin malzemesi ve onların taradığı arşivler ile sınırlı tutmasıdır. Bu tarihçileri genel geçer tespitlerle mahkum edip kullanmaya değer olmadıkları algısı yaratsa da, onların sınırlarını aşmamış ve var olan birikimi değiştirecek bir katkı yapamamıştır. Topkapı Sarayı Arşivi'ndeki malzeme çok değerli ve özeldir ancak bunlar biliniyordu. O belgeler kullanılarak çok farklı ve Osmanlı tarihyazıcılığını olumlu açıdan etkileyecek başka çalışmalar yapmak mümkündür. Ancak, sadece taht kavgasının sınırlarında ve önceki çalışmaların kurgusu ekseninde kullanılmaları nedeniyle, şimdiye kadar üretilmiş bilgi ve onlara bağlı olarak ortaya çıkan tarihsel anlatı Çıpa tarafından değiştirilememiştir. Üstelik yukarıda açıklandığı üzere var olan sorunlar çözümlenmeden geçirtilmiş, basit hatalar ve yanıltıcı bilgilerle adeta var olan olgusal tarihyazımının seviyesinden de geriye düşürülmüştür. Çıpa'nın üzerinde tahminen en az on beş yıl çalıştığı anlaşılan bu konuyu, bu uzun süre boyunca bilinen malzeme ve arşivler dışında

¹²⁸ Çıpa, *Yavuz'un Kavgası*, s. 182 vd.

araştırmadığını söylemek yaptığı çalışmayı değersizleştirmek değil, kitabında izlenebilen bir durumu ifade etmek anlamına gelmektedir. Mesela prosopografik olarak incelediğini belirttiği Rumeli beylerinin kökenleri hakkında vakıf kayıtları umulmadık bilgiler verebiliyor. Bu kayıtların daha geç tarihli yenileme ve tescil işlemlerinin sonuçları ve erken tarihli olup bugün mevcut olmayan defterlerden daha geç tarihli defterlere göçürülen şerhler çok işine yarayabilirdi. Başka bir örnek olarak şer'îye sicilleri verilebilir. İncelediği döneme ait sınırlı sayıda olmakla birlikte mahkeme kayıtları bulunmaktadır ve şer'îye sicillerinde sürpriz belgeler bulması işten bile olmazdı. Ama bu defterler üzerinde hiç çalışmadığı anlaşılıyor. Halbuki, sistematik olarak ve sayfa atlamadan süreklilik kaydıyla incelendiğinde sicillerden yeni malzeme çıkartılması kesindir. Bu kaynakları incelese yeni bilgi sağlardı ve tabii ki yorumlarıyla birlikte orijinal sonuçlara ulaşması mümkün olurdu. Örnekleme gerekirse, Çıpa'nın Şehzade Korkut ile ilgili yorum ve yaklaşımları şimdiye kadar yazılmış ve söylenmişlerle sınırlıdır, hatta bilinenleri de yanlış aktardığı için oldukça sorunludur. Oysa, hem bilinen malzemeyi yeniden değerlendirmesi mümkün hem de şimdiye kadar değerlendirmelere dahil edilmemiş malzeme bulması çok kolaydı. Taht savaşının sona yaklaştığı süreçte Eylül 1511 ile Korkut'un İstanbul'a gelip yeniçeri ocağına sığındığı 30 Mart 1512 arasındaki faaliyetleri hakkında Çıpa daha önceki tarihçilerin isimlerini zikretmeden, yazdıklarını tartışmadan ve onların yanlışlarını düzeltmeden aynen tekrar etmek dışında bir katkı yapmaz.¹²⁹ Buna göre söz konusu süreçte Korkut'un herhangi bir faaliyeti veya hareketine dair, ne önceki çalışmalarda ne de Çıpa'nın yazdıklarında bir bilgi bulunmaz. Halbuki şansının yok denecek kadar azaldığını bilse ve koşulları kendi lehine değiştiremese de Korkut'un bazı girişimlerde bulunmaktan geri durmadığı anlaşılmaktadır. Bu açıdan onun Bursa'daki top ve tüfekleri istediği fermanı zikredilmeye değer: "... *malum ola kim, anda, saray-ı amirede olan tüfenkler ve prankılar ve darbezenler benim begayet hacetim ve muradım olduğu sebepten fabrü'l-emasil ve'l-ematicid çavuşlarım başı irsal olundu hükm-i şerifimle varıcak gerekdür ki anda, sarayda tüfenkden ve prankıdan ve darbezenden ne mikdar var ise cem'isin mezkur çavuşlarım başına verib teslim edesiz ki getirüb bab-ı saadet-meabıma teslim eyliye ve bu babda ihmal ve müsahale ve özr bahane ve muhalefet etmek caiz değildir eğer idersen müstehak-ı itab olursun şöyle bilesiz ve ne teslim idersen yazub defter edüb defterin bile gönderesiz inşallahu taala yine defteriyle vaktında teslim ederem bir dürlü dahi eslemeyesiz ve tekrar adem varmalu etmeyesün alamet-i şerif üzere itimad kılasız fi evail-i şehri-i şevvalü'l-mükerrem sene seb'a ve aşere ve*

129 Korkut'un İstanbul'a varış tarihi; Emecen, *Yavuz*, s. 64.

tiş-mie."¹³⁰ 1511 Aralık ayı sonlarında yazılan bu belge, 15 Ocak 1512 tarihinde Bursa kadı siciline kayıt olmuş. Korkut'un bu silahları neden istediği ve onun taht kavgasının sonuna yaklaşılana 1512 Ocak ayında ne yaptığını bilmek bu veya benzer belgelerin tespit edilerek değerlendirilmesinden geçer. Aynı kaynaklarda Şehzade Ahmet ve oğullarının faaliyetleriyle veya taht savaşını kaybettikten sonra katledilmeleriyle ilgili belge bulmak da mümkündür. Ancak Erdem Çıpa bu kaynaklara bakmaya gerek görmemiştir ve tıpkı literatür konusunda olduğu gibi arşiv araştırması bakımından da yetersiz bir çaba sergilediği anlaşılmaktadır.

Erdem Çıpa'nın Tezleri I: Yeniçeriler mi Rumeli Beyleri mi veya Merkez mi yoksa Periferi mi?

Erdem Çıpa'nın mevcut literatürü yok sayan ve adeta bütün belgeleri ve anlatıyı ilk defa kendisinin ortaya koyduğu algısını yaratan yaklaşımı, tezlerini temellendirme konusunda da izlenir. Bu nedenle olsa gerek ki, Rumeli beylerinin taht kavgası sırasında Selim'i desteklediklerinden daha önce bu konuda yazan tarihçilerin zayıf bir anlatımla bahsettiğini iddia eder. Çıpa böyle ifade etmesine rağmen Rumeli beylerinin Selim'i destekledikleri önceki çalışmalarda belirtilir ancak şehzadelerin taraftarlarını tanımlarken hizip terimini kullanmazlar. Dolayısıyla, Çıpa'nın kastettiği ölçüde ve kavramsal olarak değilse bile bu destekten söz ettikleri açıktır. Ancak, bunun sebebini tarihyazıcılığındaki değişimlerde aramak daha doğrudur. Çünkü hizip/faction teriminin Osmanlı tarihyazıcılığında tedavüle girmesinin üzerinden henüz çok zaman geçmedi ve bu çalışmaların yapıldığı yıllarda Türkçe tarih literatüründe bu kavram kullanılmıyordu.¹³¹

1930'larda yazdığı tezini 1948'de yayınlayan Sydney Nettleton Fisher Şehzadeleri destekleyen hizipleri "... Bayezid ve vezirleri Ahmed'i tercih ediyordu, şairler ve alimler Korkut'u destekliyordu fakat askerler Selim'i seçti" şeklinde kategorileştirir.¹³² Çıpa bu tespiti sorunlu bularak eleştirir.¹³³ Aynı şekilde, Erdem Çıpa, Çağatay Uluçay ve Selahattin Tansel'in çalışmalarını da eleştirir ve her iki tarihçinin de üç şehzade arasındaki öldürücü mücadelenin hizipleşme probleminde

¹³⁰ Bursa Şer'iye Sicilleri, A.020, vrk. 70/b.

¹³¹ Çıpa'nın burada söz konusu eleştirilerinin Emecen'in kitabına yönelik olmadığını belirtmek gerekiyor. Ayrıca, metinde işaret edileceği üzere Emecen Rumeli beylerinin Selim'i desteklediklerini yazmaktadır.

¹³² Çıpa, *Selim*, s. 64-65.

¹³³ Çıpa, *Selim*, s. 65.

“dikkat çekecek kadar benzer ve zaman zaman eşit ölçüde muğlak ve yanıltıcı” bir terminoloji kullandıklarını belirtir.¹³⁴ Uluçay ve Tansel’in olayların seyrini detaylı bir şekilde açıklamak için Osmanlı arşiv kaynaklarını ve anlatı türü eserleri yoğun olarak kullanmalarına rağmen her iki şehzadeyi destekleyen siyasi ve askeri hiziplere atıfta bulunurken spesifik olmayan bir terminoloji kullanmaları sebebiyle çalışmalarının değerinin azaldığını söyler. Uluçay’ın spesifik olmayan terminolojisine örnek verirken, onun Şehzade Ahmet’i destekleyenleri belirtirken “devlet adamları”, Selim’in destekçileri için “ordu” ve Korkut yanlıları için “bir çokları” dediğini örnek verir.¹³⁵ Tansel’in de benzer bir dille Ahmet’in destekçilerini “Padişah, onun vezirleri ve halk tabakası”, Korkut’un taraftarlarını ise yine muğlak bir tanımlamayla “devlet erkanından bazıları” ve “yeniçerilerin bir kısmı” şeklinde belirttiğini aktarır.¹³⁶ Bu yazarların, Selim’i iktidara getiren hizipleri tam tanımlamayı başaramadıklarını ve siyasi iktidarın kökenleri ve iktidar ilişkilerini tanımlayamadıklarından Selim’in Osmanlı tahtına çıkmasında yeniçeri olmayanların önemini belirlemede de başarısız olduklarını iddia eder.¹³⁷ Çıpa, yine genellemeci bir yaklaşımla söz konusu yayınlardaki farklılıkları göstermez ve hepsini kast eden bir anlatımı tercih eder. Aslında daha önce yapılan çalışmalarda temel sorun Selim’in meşrulaştırılması amacıyla üretilen Osmanlı metinlerini tekrarlamaları ve kendi anlatılarını Osmanlı siyasetinin öncelikleri doğrultusunda oluşturulmuş açıklamaların aktörlerine göre kurmalarıdır. Dolayısıyla bu çalışmaların problemi olgu eksikliği değil, şehzadeleri destekleyenlerin bu tercihlerinin sebeplerini merak etmemeleridir. Ancak, Çıpa da benzer bir yaklaşımla hizipleri ve etraflarındaki ağları analiz etmeye girişmez, bunun yerine sadece taraftar yerine hizip terimini kullanmakla yetinir. Kuşkusuz onun bu yaklaşımı da hizip siyasetini açıklamaya yeterli gelecek bir tartışma yapabildiği anlamı taşımamaktadır.

Erdem Çıpa’nın söylediğinin aksine Selim’in 1510 yılının Ekim ayı başında Kefe’ye geçmesiyle başlayan ve oradan ayrılıp Rumeli tarafına geçtiği 10 Mayıs 1511’e kadar yaklaşık sekiz aylık sürede bir yandan babası Sultan II. Bayezid ile müzakereleri sürdürürken, diğer taraftan da hem Kırım Hanlığı’nın hem de Rumeli’deki köklü akıncı ailelerinin desteğini sağlayacak çalışmalar yaptığı

¹³⁴ Çıpa, *Selim*, s. 65.

¹³⁵ Çıpa, *Selim*, s. 65.

¹³⁶ Çıpa, *Selim*, s. 65.

¹³⁷ Çıpa, *Selim*, s. 65.

daha önce yazılan araştırmalarda dile getirilmektedir.¹³⁸ Bu yayınlarda Selim'in Kefe'den sonra Kili-Akkirman tarafına ayak bastığı sırada yanında bulunan destekçileri de açık bir dille belirtilir. Buna göre, Selim'in yanında Trabzon'dan itibaren beraberinde olan kendi kapı halkı veya maiyeti, Kırım Hanı'nın sağladığı sayı bin civarındaki muharip kuvvet ve yine Kırım Hanı'nın oğlu ile onun üç yüz askerinin bulunduğu dile getirildikten sonra bunların toplamının üç bin civarına ulaştığı bilgisi verilmektedir.¹³⁹ Selim'in Kili ve Akkirman'dan itibaren Edirne'ye doğru yolculuğunun son aşamasında Kırım hanı ve oğlu gibi Rumeli beylerinin de Selim'in yanına toplandıklarını, yine Çıpa'nın belirttiğinin aksine önceki çalışmalarında okumak mümkündür. Selahattin Tansel, Selim'in Kefe'den Akkirman tarafında geçtiğinde yanındaki maiyeti içinde Kırım hanı ile oğlunun verdikleri askerlerden söz eder;¹⁴⁰ Selim'in Rumeli'den "asker topladığı" ve Rumeli askerinin Selim'in yanındaki kuvvetler içinde yer aldığını aktarır ancak bu desteğın net bir şekilde Rumeli'deki köklü akıncı ailelerinden geldiğini vurgulamaz. Bu açıdan belki onun tanımlarının daha yetersiz olduğu söylenebilir.¹⁴¹ Ancak Çağatay Uluçay ve Feridun Emecen, Selim'in destekçileri arasında Rumeli beyleri olduğunu açıkça belirtirler.

Erdem Çıpa aksini söylese de, bu konuda daha önce belge-yoğun bir değerlendirme yapan Çağatay Uluçay, Selim'i destekleyenler arasında Rumeli'deki beylerin ve köklü akıncı ailelerinin bulunduğunu çeşitli vesilelerle dile getirir. Daha rakip şehzadelerin arasındaki mücadele sancak talepleri aşamasında iken Selim açısından Rumeli yakası ve oradaki kuvvetlerin varlığının en elverişli alan olduğunu belirtir ve oğlu Süleyman'ın Kefe sancak beyliğine tayin edilmesinden sonra o yakada bir merkez kurma şansı bulunduğunu belirtir.¹⁴² Uluçay'ın, Rumeli faktörüyle ilgili söyledikleri bununla sınırlı değildir. Şahkulu'nun faaliyetlerini Anadolu'ya yoğunlaştırmasına rağmen Rumeli'de de arayışları olduğuna dair bilgi verirken Anadolu sipahilerinden Şahkulu'na katılanlar olduğu halde Rumeli sipahilerinden katılım olmadığını belirtir ve bunun sebebini onların

138 Çağatay Uluçay, s. 63, 77, 79, 80, 86-88; Selahattin Tansel, Rumeli Beyleri'nin Selim'in yanında toplandıklarını belirtir ancak onları Selim hizbinin unsuru olarak tanımlamaz; *Bayezid*, s. 274-282.

139 Uluçay, Yavuz I, s. 83; Tansel, *Bayezid*, s. 274, 275; Emecen, *Yavuz*, s. 54, 55.

140 Tansel, *Bayezid*, s. 274, 275.

141 Tansel, *Bayezid*, s. 274-282.

142 Uluçay, Yavuz I, s. 77.

“birçoklarının Yavuz’un etrafında toplanmasına” bağlar.¹⁴³ Yani, Erdem Çıpa’nın belirttiği üzere sadece “birçokları” demez, Uluçay aslında Rumeli’deki beylerin birçoğu demektir. Ayrıca, Rumeli beyleri ile Selim’in irtibatını “... Rumeli’deki beylerle anlaşmağa karar verdi. Bu yüzden onlarla muhabereye girişti. Anadolu’da olduğu gibi, yolu üzerindeki ulak ve adamlarına engel olacak Şehzade taraftarları yoktu. Bu çalışma sayesinde bir kısım beylerle anlaştı” sözleriyle net olarak belirtir.¹⁴⁴ Başka bir yerde, Selim’in Çorlu yakınlarında babası ile girdiği savaştan önce Rumeli beylerini Macaristan seferi için Eski Zağra’da yanına topladığını; “böylece, Rumeli beyleri, beyzadeleri, sipahi, duça, tımarlılar ve akıncıları Eski Zağra’da toplanmağa başladı. Selim Rumeli askerine baş oldu, yanına kırk bin kadar asker toplandı” diyerek Rumeli beyleri ile Selim ilişkisinin Erdem Çıpa’nın görmezden geldiği başka bir boyutuna değinir.¹⁴⁵ Çünkü, Uluçay Rumeli beylerinin Çorlu yakınlarındaki savaştan önce Selim’in yanında toplanmasının legal bir boyuttan söz etmektedir ancak Çıpa bu ayrıntıyı değerlendirmelerine katmaz. Ayrıca, Uluçay, babasının kuvvetleriyle girdiği savaşı kaybettiğinde Selim’in kurtulup kaçabilmesini “muhtemelen” kaydıyla Rumeli beylerinin yardımına bağlar.¹⁴⁶ Daha sonraki süreçte Selim’in 27 Mart 1512’de serdar tayin edildiği sırada İstanbul’a gelmesi için muhbirlerinin yazdığı mektupları aktardığı dipnotlardaki belgelerde de Rumeli beyleri ile yeniçerinin ittifakını izlemek mümkündür.¹⁴⁷ Bütün bunlar muvacesinde, Selim’in Rumeli beylerinden sağladığı destekten söz etmediği gerekçesiyle Çıpa’nın Uluçay’ı eleştirmesinin doğru olmadığını söylemek gerekir.

Erdem Çıpa’nın kitabından önce ona en yakın tarihte yapılan ve yaklaşık yedi yıl önce yayınlanmış olan monografisinde Feridun Emecen de Rumeli beyleri ve hatta Dobruca bölgesi siphileri ile Türkmenlerinin Selim’i desteklediğini yazar.¹⁴⁸ Bundan çok daha önemlisi, Erdem Çıpa’nın Rumeli beylerinin Selim’e desteği ile ilgili iddiasının ve temel tezinin mesnedi olan iki belgenin nihai versiyonundan alıntılar yapar. Feridun Emecen tarafından bu bilgi “... Akkirman dolayına indiğinde kendisini Rumeli beylerinin karşıladığı, bunların içinde şöhrətli uç

143 Uluçay, Yavuz I, s. 63.

144 Uluçay, Yavuz I, s. 78, 79.

145 Uluçay, Yavuz I, s. 87.

146 Uluçay, Yavuz I, s. 87, 88.

147 Uluçay, Yavuz II, s. 120, 121, dpn. 7.

148 Uluçay, Yavuz I, s. 83 ve aynı sayfada dpn. 42. Feridun Emecen bu bilgiyi Uluçay’dan aktarır. Emecen, Yavuz, s. 54.

beyi ailelerinin mensuplarının da bulunduğu dikkat çeker. Yahya paşa-oğlu Mehmet, Minnet-oğlu Kazgan, Turahanbey-oğlu gibi uç beyi sülalelerinden” gelenler nitelemesiyle destekçi beylerin ve ailelerin bazılarının isimlerini saydığı bu satırların dipnotunda verdiği malumatı genişletir. Söz konusu belgede “*Kefe’den gelenler*” ve “*Akkirman’dan beri istikbale gelenler*” başlığı altında isimler verildiğini belirterek, “*Kefe’den gelen adamları İlalı Sultanoğlu Mahmud, Gümlüoğlu İskender, Davutbeyoğlu Mustafa beylerin*” isimlerini de Selim’i destekleyen Rumeli beylerinin arasına ekler.¹⁴⁹ Buna rağmen Erdem Çıpa, Feridun Emecen’in bu satırlarına hiçbir atıfta bulunmaz ve yok sayar.¹⁵⁰ Dolayısıyla, Çıpa’nın, daha önce bu konuda yazanların Rumeli beylerinin Selim’e desteklerini dile getirmediği tespiti yanlıştır. Literatürde varlığı bilinenler, Erdem Çıpa tarafından yok kabul edilmekte ve okuyucu yanlış yönlendirilmektedir.

Çıpa’dan önce yapılmış çalışmalarda Rumeli beylerinin Selim’e sağladıkları desteğin çerçevesi yukarıda özetlediğim şekildedir. Çizilen bu çerçeve, Çıpa’nın yaptığı eleştirinin yine abartılı ve genellemeci olduğunu, dolayısıyla önceki çalışmaların katkısını görmezden geldiğini açıklamaya yeterlidir. Bu tarihçilerin *faction/hizib* terimini kullanmamaları onların ürettikleri bilgi ve katkıyı yok sayma gerekçesi olamaz. Çünkü, olgusal açıdan katkıları ortadadır ve kavram kullanmamaları başka bir eleştirinin konusu olabilir. Ortaya koydukları bilginin kaynağı olan belgeler yani olgular ve içerikleri arşivlerde durdukları yerde zaman içinde değişmediğine göre gelecekte de başka bir kavramla değerlendirilecekler demektir. Değişen bilgi veya olgu değil, onları farklı kavramlar ve bakış açılarına göre yeniden yorumlamayı mümkün kılan tarihçilik anlayışıdır. Önceki çalışmalarda yazılanları bu bahane ile görmezden gelmek ve yazılmamış kabul etmek, Çıpa’nın Rumeli beyleri üzerine kurduğu tezini öne çıkartmaya çalışmak ve okuyucuyu kendisinden önce bu konunun üzerinde durulmadığına ikna etmeye yönelik yaklaşımından kaynaklanmaktadır.

Çünkü Çıpa’nın temel tezlerinden biri Şehzadeler arasındaki taht kavgasının sonucunu tayin eden ve Selim’i tahta çıkartan hizbin merkezdeki yeniçeriler mi yoksa akıncı beyleri başta olmak üzere Rumeli periferisindeki politik-askeri güçler mi olduğu ayrımından çıkıyor. Erdem Çıpa, hem o dönemin kroniklerinde hem de modern tarihyazımında Selim’in tahta çıkmasını sağlayan gücün yeniçeriler

149 Feridun Emecen, Topkapı Sarayı Arşivi’ndeki D. 5374 ve D. 7603 numaralı belgelerden, D. 5374’ü kullanır, bkz. *Yavuz*, s. 55, dpn. 99.

150 Çıpa, Selim, s. 15, 16 ve dipnotlar için s. 268, dpn. 85.

olduğunun kabul edildiğini belirtir ve buna itiraz eder. Çalışmasının Osmanlı tarihçiliğine katkılarını sayarken de bu konuyu vurgular ve Selim'in tahta çıkmasında merkezdeki (İstanbul) yeniçerilerin değil, Balkan eyaletlerindeki askeri ve politik grupların rolüne dikkat çeker. Bundan dolayı kendi çalışmasının Osmanlı tarihçiliğindeki devlet merkezine endekli yaklaşımdan uzaklaştığını ve Osmanlı yönetiminin merkezileştiği varsayılan bir dönemde dahi halef mücadelelerini çoğunlukla periferideki askeri-politik aktörlerin belirlediğini iddia eder.¹⁵¹ Kitabının ilerleyen sayfalarında bu konuyu ele alırken de aynı yaklaşımı koruduğu görülür. II. Bayezid'i Selim lehine tahttan çekilmeye zorlayan gücün yeniçeriler olduğunu ancak bunun tek faktör olmadığını, dolayısıyla bu yaklaşımın ölümcül bir mücadelede Selim'in tahta çıkmasını sağlayan diğer politik ve askeri desteğin payını dışladığını ekler. Bundan dolayı kendisinin temel argümanının bu eksiklik üzerine kurulduğu anlamında değerlendirmelerde bulunur.¹⁵² Ancak eksiklik olarak nitelendirdiği Rumeli beylerinin rolünü de ekleyerek merkez ve yeniçerilerin belirleyiciliği üzerine kurulan önceki açıklamaları dengelemek yerine, anlatısını kendi tezini öne çıkartacak şekilde kurgular. Tesis ettiği metin ve söylem, Rumeli beylerinin Selim'in tahta çıkmasını sağlayan güç olarak anlaşılmasını mümkün kılacak şekilde düzenlenmiştir. Halbuki Selim'in taht rekabetinde Rumeli beylerinin katkısı ve oynadıkları rolü dengeli bir açıklama yaratacak şekilde var olan söyleme eklemesi yeterli olurdu. Ancak Çıpa, iki nüshadan oluşan tek bir belgeyi çok zorlayarak ve yanlış yorumlayarak bir tez üretmeyi tercih etmiştir.

II. Bayezid'in oğulları arasındaki taht kavgası ve Selim'in bu mücadeleyi kazanmasında Rumeli beylerinin rolüne ilişkin Erdem Çıpa tarafından kurulan metin her şeyden önce tarihyazıcılığı açısından yapısal problemler barındırıyor. Bunlardan biri kabaca şöyle özetlenebilir: Çıpa, merkezî yönetimin güçlendiğinin kabul edildiği bir dönemde bile Rumeli periferisinin iktidarı belirleyebildiğini iddia eder ancak bunu ileri sürerken kendi kullandığı terim ile düşünürsek diğer periferinin yani Şehzade Ahmet etrafında kümelenen "Anadolu" periferisinin kaybetmesinin başta yeniçeriler ve kapıkulu ocakları olmak üzere merkezdeki güçlerin müdahalesinden kaynaklandığını unuttur. Yani, Selim'in en önemli rakibi merkezî güçler tarafından saf dışı bırakılmıştır ve bu açıdan merkezin tahta çıkacak şehzadeyi tayin edici rolü tartışmaya bile gerek olmayacak kadar açıktır. Çıpa'nın açıklamasında periferi kavramı da ayrı bir sorun teşkil etmektedir.

151 Çıpa, *Selim*, s. 24

152 Çıpa, *Selim*, s. 78 vd.

Kavramın uygun olduğunu kabul ederek Çıpa'nın terminolojisiyle düşünsek bile diğer periferinin yani Şehzade Ahmet yanlısı "Anadolu" periferisinin neden kaybettiğini açıklamak Çıpa'nın bu yaklaşımına göre mümkün değildir. Çünkü, Şehzade Ahmet'in tarafında da en azından Rumeli'deki akıncı beyleri kadar soylu, hatta onlardan daha güçlü bir şekilde saltanat hakkına sahip ve yönettikleri bölgelerin çok eskiden beri hakimi olan köklü ve her bakımdan meşru Türkmen beyleri bulunmaktadır. Ayrıca, onlara bağlı kızılbaş Türkmen kitleleri ve aşiret kuvvetleri ile Şehzade Ahmet'in güçlü kapı halkı hatta ücretli askerleri yanında çeşitli sancakların beyi olan oğullarının silahlı maiyetleri de hesaba katıldığında hemen hemen bütün Anadolu'nun Şehzade Ahmet'in arkasında olduğu anlaşılır. Hiç kuşkusuz daha önemlisi padişah başta olmak üzere Osmanlı üst yönetiminin de Şehzade Ahmet'in tahta çıkmasına taraftar olduğu bilinir.¹⁵³ Bu kompozisyona göre, mümkün olabilecek en geniş askeri ve politik destek Ahmet'in saltanatını sağlamak için bir araya gelmiş gibidir. Bu ittifak-ı ârâya rağmen yeniçeriler Üsküdar'a kadar gelen Şehzade Ahmet'i İstanbul'a sokmadılar ve adeta tahtı altından çekip aldılar. Dolayısıyla Şehzade Ahmet cephesinden bakıldığında belirleyici olan merkez ve kapıkulları olmuştur.¹⁵⁴ Ahmet'i eleyen bu müdahalenin aynı zamanda Selim'in mücadeleyi kaybettiği bir aşamada onu yeniden en güçlü padişah adayı haline getirmesi sebebiyle ister istemez yeniçeriler ve taht merkezinin belirleyici olduğu öne çıkar. Bunu dikkate alarak değerlendirdiğimizde Çıpa'nın periferinin tayin edici rolü hakkındaki iddiası baştan tartışılmalı bir duruma düşer. Çünkü, bu noktada sonucu onun kullandığı terimle Rumeli veya Anadolu periferisi değil merkez tayin etmiş görünmektedir. Nasıl ki bunu tespit eden bir tarihçinin devletçi bakış açısına sahip olduğu için merkezin rolünü öne çıkarttığı ve Anadolu beylerinin rolünü dikkate almadığı iddia edilemezse, aksini iddia edenlerin de devletçi tezlere mesafeli durduğu ve merkeze endekli tarihçilikten uzaklaştığı söylenemez.

Erdem Çıpa'nın kurgusundaki tarihyazıcılığına dair yapısal sorunlardan bir diğeri de değinmeden geçilmeyecek derecede önem taşıyor. Bu sorun, taht mücadelesinin fiiliyata döküldüğü yaklaşık iki yılı geçkin süredeki olayların kronolojik akışa göre değerlendirilmemesi ve hizipler içindeki hangi unsurun hangi şehzadeyi hangi aşamada desteklediği veya desteklemediğinin bu akışa göre

153 Şehzade Ahmet'in hangi unsurlar ve güçler tarafından desteklediği hakkında bkz. Uluçay, *Yavuz II*, s. 118-119; Tansel, *Bayezid*, s. 283-289; Emecen, *Yavuz*, s. 60-61 ve s. 71 vd.

154 Krş. Yıldırım, agt., s. 475-97. Yıldırım, yerinde bir yaklaşımla doğru tespit ettiği bu konu üzerinde detaylı değerlendirmeler yapar.

incelememesinde kendini gösterir. Bilindiği üzere hizipler yeknesak ve değişmeyen kategoriler olmadığından müzakereler ve taraf değiştirmelere bağlı olarak yeniden şekillenme potansiyeli yüksek oluşumlardır. Bu açıdan, değişikliklerin ne zaman ve kimin lehine gerçekleştiğini izlemek ve hizipler arası kaymaları kronolojik akışa yerleştirmekten başka bir çözüm yoktur. Kronoloji olmadan tarih olmuyor maalesef! O nedenle 28 Temmuz 1511'de Çorlu yakınlarındaki savaşta babası II. Bayezid'e ve dolayısıyla rakibi olan kardeşi Şehzade Ahmet'e karşı Selim'in kaybetmesi ve canını zor kurtararak kaçmasından önceki ve sonraki süreçte hangi grubun hangi şehzadeyi desteklediği büyük önem taşıyor. Bu savaş dahil olmak üzere Selim'e karşı Şehzade Ahmet'i destekleyen yeniçerilerin 21 Eylül 1511'den sonra neden Ahmet'i terk ederek Selim'i desteklemeye başladığı ve sonucu nasıl değiştirdikleri değerlendirilmeksizin tahta çıkacak Şehzadenin hangi grup/gruplar tarafından tayin edildiğini layıkıyla tespit etmek mümkün değildir. Başka bir ifadeyle yeniçeriler ve merkez Şehzade Ahmet'i desteklerken Selim kaybetmiş, ancak daha sonra yeniçeriler ve merkezdeki diğer unsurlar Selim hizbine dahil olup onu desteklemeye başlayınca bu kez Şehzade Ahmet'in taht yolu kapanarak Kefe'deki Selim'in önü açılmıştır. Dolayısıyla 28 Temmuz 1511 öncesi ile 24 Nisan 1512'ye kadar geçen sonraki dönemin dinamikleri ve hizipler arasındaki kayma dikkate alınmadan destekçi grupların belirleyici rollerini tayin etmek ve mevcut anlatıyı dengelemek mümkün değildir.

Öte yandan sadece kazanan tarafın değil kaybeden tarafların yani Şehzade Korkut ve Şehzade Ahmet'in hiziplerine bakarak süreci incelemek de gereklidir. Belirtilen yapısal sorunların bir diğeri yine bu aşamada ortaya çıkıyor ve metodolojik bir hatayla da birleştiğinden telafisi hiç mümkün olmayacak bir sonuç üretiyor. Erdem Çıpa bütün iddialarını tartışmalı hale getirmek için adeta elinden geleni yapıyor demek mümkündür. Çünkü, kaynak olarak kullandığı Osmanlı kronikleri genellikle ele aldığı olayların yaşandığı zamandan çok sonra yazılmıştır ve süreci Selim açısından anlattıkları için mümkün olan diğer açıklamaları dışlarlar. Çıpa, Şehzade Ahmet hizbini yazarken hiç olmayacak bir tercihle ağırlıklı olarak Selimnâmeler ile *Tâcü't-tevârih* ve *Solak-zade Tarihi* gibi kronikleri kaynak olarak kullanır.¹⁵⁵ Selim'in hikayesini meşrulaştırmak üzere yazılan Selimnâmeler ve yine ağırlıklı olarak aynı hikayeyi oluşturan veya nakleden kronikler, onun en önemli rakibi Şehzade Ahmet'in hikayesi ve hizbini anlamak hakkında ne kadar işlevli olabilir? Çünkü bu kaynaklar Selim'i meşrulaştırmaya

¹⁵⁵ Çıpa, *Selim*, s. 70-75 ve verilen dipnotlar.

çalışırken, tahmin edileceği üzere rakipleri olan Şehzade Ahmet ve Korkut'u padişahlığa layık olmayan adaylar olarak resmederler. Halbuki, Çıpa'nın amaçlarından biri Selim'in meşrulaştırılması amacıyla imal edilen bu anlatıyı analiz etmektir. Oysa anlaşılmasa da bir tercihle bu fabrikasyon anlatıyı tezlerinin mesnedi olarak kullandığından kendi iddialarını yok ediyor. Bu tarihyazıcılığı bakımından esaslı bir hatadır.

Bu temel problemlerden sonra Çıpa'nın yapmadığını yaparak sürecin kronolojisini gözden kaçırmadan taht savaşının nasıl ilerlediğine bakabiliriz.¹⁵⁶ Selim yaklaşık olarak 1511 Ekim ayı başlarından 1512 Mayıs ayı başlarına kadar kaldığı Kefe'den, Akkirman-Kili bölgesine geçtiğinde destekçilerinin sayısı yüksek değildir ve maiyeti arasında henüz Rumeli beylerinin olduğuna dair bir işaret yoktur. Onlarla haberleşse ve ilişki kursa bile Rumeli beyleri Selim'in yanında görünmek için acele etmemişlerdir. Kefe'den Kili-Akkirman bölgesine geçtiğinde Selim'in maiyeti Kırım hanı ve oğlundan sağladığı kuvvetler, Dobruca bölgesinin Türkmenleri ve kendi kapı halkından oluşan yaklaşık üç bin kişidir.¹⁵⁷ Fakat, 1512 Mayıs ile Temmuz ayı arasındaki müzakereler ve en son Edirne'deki görüşmelerden sonra Selim'e Rumeli'den sancak verilerek Macaristan üzerine sefer yapmak üzere serdar tayin edilince meşru bir şekilde bütün Rumeli beylerini ve askerlerini bayrağı dibine çağırabildiğinden hatırı sayılır bir ordu toplayabildi.¹⁵⁸ Çıpa'nın üzerinde durmadığı bu ayrımı önemlidir, çünkü Rumeli beylerinden hangisinin daha önce Selim'i desteklemeye başladığı, hangilerinin onun serdar tayin edilmesinden sonra yanında yer almaya karar verdiği sorusunu gündeme getirir. Erdem Çıpa bunu tartışma gereği duymuyor, dahası böyle bir mesele olduğuna bile değinmiyor. Ancak, bütün Rumeli beylerinin hepsinin tam bir inançla bu tercihte buldukları noktada şüphe uyandıracak kayıtlar da yok değil. Bu kayıtlar söz konusu desteğin varlığının ve katkısının daha tedbirli bir çerçevede ele alınmasını ihtar etmeye yeterli görünüyor. Bu ihtar Kemalpaşazâde'nin satırlarına yansır ve şunları yazar: "*Hazret-i şehriyara Semendire sancağı tevcih olunacak, şol begzadeler, kim zulmet-abad-ı felaketde kalmışlardı, zerre-var ol afitab-ı alem-tabun yanına cem' oldular.*"

156 Benim burada kısaca değindiğim taht mücadelesi kronolojisi Rıza Yıldırım tarafından ayrıntılı olarak yapılır ve Selim'in Trabzon'dan ayrılmasından sonra tahta çıkışına kadar gelişen olaylar kronolojik olarak ve üç şehzadenin harekâtı eşzamanlı bir şekilde ele alınarak açıklanır. Bkz. Yıldırım, agt., s. 440-97.

157 Uluçay, Yavuz I, s. 83; Tansel, Bayezid, s. 274-275; Emecen, Yavuz, s. 54-55.

158 Uluçay, Yavuz I, s. 86-87; Tansel, Bayezid, s. 280-281; Emecen, Yavuz, s. 56-57.

Vüzera eyitdi. Şehzade bu üslub üzere bu vilayetde bir müddet dahi ikamet iderse, mukavemet asir olur.”¹⁵⁹ Kemalpaşazâde'nin “şol beğler ki kim zulmet-abad-ı felaketde kalmışlardı” demesi dikkate alınmayacak bir ayrıntı değildir. Çünkü, Selim'in Semendire sancakbeyi ve serdar tayin edilmesi Rumeli beylerinin sıkıntısını ortadan kaldırdı ve meşru bir şekilde Selim'in yanında toplandılar anlamında değerlendirmeye uygundur. Kemalpaşazâde'de yer alan bu kayıt diğer kaynaklardaki bilgiyle de uyumludur. Çünkü, onun sancak tayinleriyle birlikte Macar üzerine sefer için serdar atandığı yazışmalarda izlenebiliyor.¹⁶⁰ Anlaşıla-acağı üzere, Selim'in eli bu tayinle güçlenmiş, Padişah ve Şehzade arasında tercih yapmakta zorlanan Rumeli beyleri rahatlamış ve sefere çıkmak üzere görevlendirilen Selim'in tuğu altında toplanmalarının meşru yolu açılmıştır. Bu nedenle bütün Rumeli beylerinin Selim'i destekleme konusunda gönüllü olmadığı veya acele etmediği de dikkate alınarak Çıpa tarafından değerlendirmelerine dahil edilmeliydi. Çünkü, bunun yapılmaması sebebiyle Rumeli beylerinin külliyen Selim'i destekledikleri algısının yaratılmasına müsait bir anlatı çıkmaktadır. Ancak tahmin edileceği üzere, asi ilan edilmemesini babası Bayezid'in sınırsız hoşgörüsüne borçlu olan Selim'in yanında Rumeli beylerinin meşru bir gerekçe olmadan toplandıklarını peşinen kabul etmek ihtilafı bir yaklaşımdır. Meşru bir gerekçe olmadan Selim'i açıkça desteklemeleri durumunda kendilerinin de asi durumuna düşeceklerini ve bunun kendileri açısından yüksek bir risk anlamına geleceğini bütün Rumeli beylerinin bildiğinden şüpheye gerek yoktur. Çünkü, bu sistem gereği doğal bir sonuç olurdu. O nedenle Selim'in Semendire sancakbeyi olarak Macar seferine serdar tayin edilmesi onların Selim'in tuğu altında toplanmalarına yasal zemin hazırlaması bakımından önemlidir ve bu önemli ayrıntının Çıpa tarafından değerlendirmesi gerekirdi. Oyun iki taraflı işlemektedir, Şehzade Ahmet yanlısı Sultan II. Bayezid böylelikle Selim'i Edirne ve İstanbul'dan uzaklaştırıyor, Selim ise hem Trabzon'dan izinsiz olarak Kefe'ye geçmesinden itibaren sergilediği gayrimeşru tutumunu meşru hale getiriyor hem de Rumeli'de bulunması ve destekçilerini yanında toplama izni olarak okunabilecek bir yetkiye kavuşuyordu. Süreç bu andan itibaren farklı akmaya başlar. Hayatta olduğu sürece hiçbir oğlunu tahta çıkartmayacağına dair kendisine söz veren babası Sultan Bayezid'in ne yapacağını da gözlemek üzere Eski Zağra'da asker toplama bahanesiyle bekleyen Selim, Rumeli'nin her

159 Ahmet Uğur, *The Reign of Sultan Selim I*, s. 52.

160 Uluçay, Yavuz I, s. 86.

yerinden sayısı on beş ile kırk bin arasında değiştiği söylenen büyüklükte bir ordu toplamayı başarır.¹⁶¹

İşte kronolojinin en belirleyici dönüm noktalarından biri bu aşamaya tekabül eder ve 2 Temmuz 1511'de taht mücadelesinin geleceğiyle birlikte şehzadelerin kaderi değişir. Çünkü, Rumeli'de bunlar cereyan ederken tam bu sıralarda Anadolu tarafında 2 Temmuz 1511'de Sadrazam Ali Paşa'nın Şahkulu kuvvetleriyle girdiği savaşta ölmesi, süreci hem değiştirir hem de hızlandırır. Sultan II. Bayezid Edirne'den İstanbul'a doğru yola çıkar. Selim babasının niyetini muhbirleri aracılığıyla öğrenmiş ve büyük kardeşi Şehzade Ahmet'i tahta çıkaracağından emin olmuştur. Bunu babasına yazdığı mektupta açıkça dile getirir: "...Rumeli livalarından Semendire livası bendenize sadaka olunub akın etmek üzere icazet buyruldukda, bazı akıncılar cem etmek sadedinde iken bazı sipahiler ve subaşılar cem' olunub Zağra Eskisi'nde sakın olup tedarikde iken nâgâh Anadolu tarafından Kızılbaş üzerine Ali Paşa ile gönderilen asker münhezim olup ve Ali Paşa dahi alındığı haberi muhakkak alındıkda devletlü hünkar yümn ü ikballe İstanbul'a müteveccih oldu, şol kasdla ki, emrem Sultan Ahmed'i getirtip memleketi ona ismarlayıp kendileri feragat edeler deyü istima' olundu".¹⁶² Artık mücadeleyi kaybetme aşamasında olduğunu düşündüğünden olsa gerek ki babasının peşinden Edirne-İstanbul hattına doğru yola çıkar. Fakat, bilindiği üzere Çorlu yakınlarında 28 Temmuz 1511'de babası II. Bayezid'e ve bir anlamda kardeşi Şehzade Ahmet'in hizbine karşı giriştiği savaşta kaybetmesini takiben hayatını zorlukla kurtarır ve Kefe'ye kaçar. Rumeli beylerinden ve Kırım hanlığından aldığı desteğe rağmen başta yeniçeriler ve diğer kapıkulu askerleri olmak üzere padişahın yanındaki ordu, topçu ve tüfekçiler Selim ve taraftarlarını ağır bir yenilgiye uğratar.¹⁶³ Bunun bir tek ifadesi veya yorumu olabilir: ***Selim ve destekçileri taht mücadelesini 28 Temmuz 1511'de Çorlu yakınlarındaki savaşta kaybetmiştir!***

Selim girdiği mücadeleyi kaybetmiş ve canını zorlukla kurtarmış asî/bâgî bir şehzade olarak yanındaki destekçilerinden küçük bir grupla birlikte 3 Ağustos 1511'de Kırım'a varır. Selim'in bu sırada içinde bulunduğu koşullar kendisi ve hedefleri için son derece ağır bir tablo resmeder. Erdem Çıpa'nın değerlendirmelerine dahil etmediği bu ağır tabloya göre Selim isyan etmiş, savaşmış ve

161 Bu süreçle ilgili olarak bkz. Uluçay, Yavuz I, s. 86-87; Tansel, *Bayezid*, s. 280-281; Emecen, *Yavuz*, s. 56.

162 Uluçay, Yavuz I, s. 90, dpn. 57

163 Emecen, *Yavuz*, s. 57-59.

kaybetmiş bir şehzadedir. Geleceğinin ve hayatının babasının kararına kaldığını bildiren cümlelerle af dilemesinin sebebi ölümle burun buruna bulunduğu bilincinde olmasıdır.¹⁶⁴ Kefe'ye kaçmasının hayatını garanti etmediğini en iyi bilen de yine Selim'dir. Babasının merhametiyle affedilmese, onun da adamları gibi cezalandırılması işten bile olmazdı. Geride kalan adamlarından affedilenler olduğu gibi, cezalandırılanlar, hapse atılanlar ve aşağıda görüleceği üzere elinden dirlikleri alınanlar olduğu anlaşılıyor.¹⁶⁵ Selim'in cezalandırılan adamlarının ona yazdığı arzulara dolaylı olarak Çıpa da değinir.¹⁶⁶ Fakat, bu konuda bilinenleri detaylandırarak veya farklılaştıracak bir katkı yapmadığı gibi Uluçay'ın yayınladığı belgelerde isimleri görülen ve Selim destekçisi oldukları için cezalandırılanlar arasında adı geçen Rumeli beylerini değerlendirmelerine kendi tezini desteleyecek şekilde dahil eder. Selim ile birlikte Kefe'ye kaçan destekçilerinin ve geride kalanların içinde Rumeli beylerinden kimlerin olduğu veya genel olarak kimlerin isimlerinin tespit edilebildiğini ve cezalandırıldığını bulmaya çalışmaz. Halbuki, Rumeli beylerinden Selim ile birlikte Kefe'ye kaçanlar ve geride kalanların kimler olduğu veya kaç tanesinin tespit edilebildiği bilgisi Çıpa'nın temel tezleri bakımından çok hayati değer taşımaktadır. Ancak bunu sorgulamamayı tercih eder. Bu önemli bir eksikliktir çünkü mağlup Şehzade ile Kefe'ye kaçanlar daha sonra Selim 27 Mart 1512'de serdar olarak İstanbul'a davet edildiğinde yanında geleceklerdir ve onlar Çıpa'nın temel iddialarının mesnedi olan belgelerde "Kefe'den bile gelenler" tanımıyla karşımıza çıkacaktır.¹⁶⁷

Çorlu savaşıdan sonra Şehzade Ahmet tarafında ise, en güçlü rakibinin kaybetmiş olmasının kendisine taht yolunun açıldığına olan güvenin en yüksek zamanları olduğuna kuşku yoktur. Babası Çorlu'dan İstanbul'a doğru giderken o da Anadolu tarafından İstanbul'un yoluna düşmüş, tahta çıkacağı düşüncesiyle Maltepe civarına gelmiştir. Selim'in Kefe'ye kaçtığı 3 Ağustos 1511'den çok uzak olmayan bir tarihte 21 Eylül 1511'de Topkapı Sarayı'nı göreceği bir yere, kaynakların belirttiğine göre Maltepe veya Üsküdar'a ulaşmıştır.¹⁶⁸ Boğazı karşıya geçmesi tahtla buluşmasına yetecektir. Aslında II. Bayezid'in onun tahta çıkması için merkezdeki güçler ve diğer beyler ile yaptığı görüşmelerin sonucunu

164 Uluçay, Yavuz I, s. 90.

165 Uluçay, Yavuz I, s. 88-89.

166 Çıpa, *Selim*, s. 84.

167 Feridun Emecen, *Yavuz*, s. 55, dpn. 99; belgeler için bkz. Çıpa, *Yavuz'un Kavgası*, s. 215-220 ve Çıpa, *Selim*, s. 81 vd.

168 Uluçay, Yavuz II, s. 119-120.

beklememesinden dolayı Ahmet'in İstanbul'a gelmek hususunda aceleci davranıldığı anlaşılıyor. Padişahın bu sırada istişareler yapması, Osmanlı yönetimi arasında Ahmet'in saltanatına karşı çıkanlar olduğunun ilk işaretleridir.

Yeniçerilerin tarihsel rolü tam bu aşamada ortaya çıkar ve 21 Eylül 1511'de şüpheye mahal bırakmayacak kadar kesin bir şekilde tahtın Şehzade Ahmet'e devredilmesine karşı çıkarak sürece ihtilalci bir şekilde müdahil olurlar. Yönetici elit içindeki Şehzade Ahmet taraftarlarının konaklarını basarlar ve onun şehre gönderdiği adamlarını İstanbul'dan kaçmak zorunda bırakırlar. Anlaşılacağı üzere kaybetmiş olan Selim'in ve İstanbul'a tahta çıkmak üzere gelen Şehzade Ahmet'in hayatlarıyla birlikte bütün tarihsel akışı değiştiren bir müdahalede bulunurlar.¹⁶⁹ Ancak, bu sırada Osmanlı başkentinde Rumeli beyleri veya askeri yoktur. Selim lehine ayaklananlar merkezdeki yeniçeriler ve diğer yaya sınıflarıdır. Şehzade Ahmet'in Üsküdar'dan geri çekilmesi ve Selim'in kaybettiği yerden doğrulup tahta ulaşacak yolculuğuna devam etmesi de bu ayaklanmanın en önemli sonucudur. ***Selim'in taht yolculuğunun ikinci ve başarıyla sonuçlanacak aşaması 21 Eylül 1511'de yeniçerilerin ayaklanmasıyla başlar.***

Bu zamana kadar Şehzade Ahmet'e destek verdikleri kabul edilen yeniçeriler ve merkezdeki diğer unsurların birden bire Şehzade Ahmet'in saltanatına karşı çıkarak 21 Eylül 1511'den itibaren devam eden süreçte Selim'in tarafına geçmelerinin sebepleri hakkında ilerleyen sayfalarda duracağım ancak bu aşamadan sonra İmparatorluk merkezi ile "Anadolu" arasında sürmekte olan ayrışmanın alenileşmeye başladığı anlaşılıyor. İmparatorluk ideolojisinde keskin bir değişimi beraberinde getiren veya bizzat bu değişim nedeniyle ortaya çıkan büyük kopuşun görünür olmaya başlaması, İstanbul'a sokulmayan Şehzade Ahmet'in Anadolu'da saltanatını ilan etmesi anlamına gelen icraatlarıdır. Bu durumda, Osmanlı başkentinde Selim'in Kefe'den İstanbul'a davet edilmesi ve ayaklanmaları devam eden Kızılbaş Türkmenler ile Şehzade/Sultan Ahmet üzerine serdar olarak görevlendirilmesi talepleri önlenemez bir şekilde yükselmiştir. Bu gelişmelere bağlı olarak 1512 Şubat ayında başlayan kıpırdanma ile birlikte yeniçeriler tekrar ayaklandılar çünkü Ahmet Konya'yı ele geçirmişti.¹⁷⁰ Yeniçeriler hem Anadolu'daki ayaklanmaların sona erdirilmesini hem de Ahmet'in kendisini sultan ilan etmiş gibi (veya sultan ilan etmesini?) hareketlerini ileri sürerek Selim'in çağırılmasını

¹⁶⁹ Uluçay, Yavuz II, s. 120; Tansel, Bayezid, s. 290-292; Emecen, Yavuz, s. 61-62.

¹⁷⁰ Uluçay, Yavuz II, s. 124 ve dpn. 15'teki belge transkripsiyonu.

ve Anadolu cihetine serdar tayin edilmesini açık bir dille tekrarladılar.¹⁷¹ Yeniçeriler ve merkezdeki güçler en sonunda istediklerini başardılar ve aylardır direnen II. Bayezid'i "zorla" ikna ederek Selim'i 27 Mart 1512'de serdar tayin ettirdiler. Bu sırada Selim'in son derece temkinli hareket ettiği söylenebilir. Kefe'den süreci izlese de doğrudan harekete geçmedi ve bekledi. Hatta bu aşamada o kadar temkinlidir ki, babası II. Bayezid tarafından serdar tayin edildiğine dair kendisine emirler ulaştığı halde, tereddüt etmeden payitahta gelmesini isteyen ve kendisine bir oyun hazırlanmadığını garanti eden mektupların da tekraren hem babası II. Bayezid hem de taraftarlarınca Selim'e gönderildiği görülüyor.¹⁷²

Erdem Çıpa'nın görmek istemediği bir şekilde bütün bu süreç yeniçeriler tarafından idare edilmektedir ve atılan her adım yine onlar tarafından izlenmektedir. Yeniçerilerin atacağı adımları veya ne yapması gerektiğini Selim'e yazdıkları ve Rumeli beyleriyle arasını iyi tutmasını bile tavsiye ettikleri görülmektedir. Zaten kendileri de Rumeli beyleriyle doğrudan haberleşiyorlardı. Selim'e Kefe'den çıkıp Semendire civarına gelmesinde sakınca olmadığı haber verirken, bunu Rumeli beylerine sorduklarını ve onların da "*değil Semendire Edirne'ye gelse bile engel olmayacaklarına yemin ederek aktardıklarını*" belirtiyorlardı.¹⁷³ Açıkça görüleceği üzere Erdem Çıpa'nın iddiasının aksine süreç yeniçeriler ve merkezden idare edilmekte hatta Rumeli beyleri de yeniçeriler tarafından yönlendirilmektedir. Çıpa'nın dediğinin aksine Rumeli beylerinin Selim'i tahta çıkartan güç olarak tanımlanmasını gerektirecek bir eylemleri görülmemektedir. Bu gelişmeleri Selim'e bildiren saraydaki taraftarlarından Yusuf'un yazdığı mektup, Selim'in kazandığının kesinleşmesi anlamına gelen çok önemli bilgiler içerir: "*bu bende-i zaiifi Hünkar hazretleri (Sultan II. Bayezid'i kast ediyor) çağırub oğlum (Selim'i demek istiyor) baş dıkdım. Vallah billah tallah hiçbir vechile hayal etmeyüb bu canib'e müteveccih olsun, ondan sonra kendinin dahi rey'i nedür ve nice olmak gerekdür, bizimle müşavere etsin. İşte kul ve işte hazine ve cebehane cümle hazır ve müheyyadır. Gayret kendünündür. İnşallah yüz aklıkları hasıl eyleye hemen berüye (bu tarafa, İstanbul'a demek istiyor) müteveccih olsunlar deyü buyurdular.*"¹⁷⁴ Bu mektup her açıdan önemlidir ancak mektuptaki "işte kul" vurgusu yeniçeriler ve kapıkulu sınıflarını kastettiğine göre rol dağılımını yeterince açık bir şekilde devrin padişahının da belirttiği görülmektedir. Mektubun devamındaki satır ise Rumeli

171 Uluçay, Yavuz II, s. 124, 125.

172 Uluçay, Yavuz II, s. 124-126.

173 Uluçay, Yavuz II, s. 121.

174 Uluçay, Yavuz II, s. 125.

beyleri hakkındadır ve onların Selim hizbi içindeki yerinin bu aşamada hala belirsiz olduğunu ima eder: “*ve yeniçeri kullarım dahi Sultanımdan (yani Selim’den) bunu isterler ki, Rumeli sancak beyleriyle elden geldüğünce dostluk edesiz, her birine istimaletler idesiz, amma sultanım şöyle itimad edesün ki, cümle alem sultanıma (yani Selim’e) dualar edüb serir-i saltanata geçüb oturmanızı da isterler...*”¹⁷⁵ Bu ve benzeri mektuplar ortadayken Erdem Çıpa’nın tezi savunulma yeterliliğini kendiliğinden kaybetmektedir. Elbette bu mektupları yeniçerilere kimin yazdırdığı önemli sorulardan biridir ancak kaynakların verdiği bilgiler arasında bu veya benzer soruların cevabını bulmayı sağlayacak ayrıntılar yer almıyor. Ancak süreç yeniçerilerin eliyle idare edilmektedir. Yeniçerilerin Selim’e Rumeli beyleri ile iyi ilişkiler kurmasını tavsiye ettiği mektupta yazılanların diğer kısmı da Rumeli beylerinin rolüyle ilgili önemli bilgiler verir. Buna göre, II. Bayezid Rumeli beylerinden silahlarıyla hazır bir şekilde oğlu Selim’i karşılamaları ve onunla birlikte İstanbul’a gelmelerini istemektedir: “... *Şimdiki halde Rumeli’de vaki olan sancak beylerine ahkam-ı şerife irsal eyledim ki senin canibinden mektup ve adem varup niyet ettiğin gibi her ne mahalle davet eder isen sancaklarına müteallik subaşılar ile ve çeribaşları ile ve cem’i sipahiler ile cebelüsü ve müretteb ve mükemmel yarakları ile varub vasıl olalar...*”¹⁷⁶ Bundan çıkartılabilecek sonuç Çıpa’nın tezini bir daha yanlışlamaktadır. Çünkü bu durumda Rumeli beylerinin Selim ile birlikte İstanbul’a gelmelerinden onu tahta çıkartan güç olduğu anlamı çıkartılamayacağı gibi padişah emri gereği yanında bulduklarını kanıtlar. Sultan II. Bayezid bu emirle de yetinmez ve 3000 yeniçeriyi de Selim’i karşılamak üzere yola çıkartır.¹⁷⁷ Hatta bu sırada sancağını terk ederek İstanbul’a gelip yeniçeri ortalarına sığınan Korkut’un bu hareketinin Selim’i şüphelendireceği ihtimaline karşı Sultan Bayezid bir başka mektup yazarak çekineceği bir gelişmenin söz konusu olmadığını bildirir: “... *karındaşın, oğlum Ahmed’in men’i hususunda kapum halkı ve yeniçeri kullarımı sana koşam, sen dahi teveccüh edüp gelesin deyü emr eyleyüp (...) irsal etmiş idim. Eyle olsa bu esnada karındaşın, oğlum Korkud bir gün füc’eten bunda İstanbul’a geldi ve geldüğü dahi sem’i şerifime erişüb senin dahi malumun olmuştur, şimdi evvel emrim ki sana irsal olmuştur ol emrim mukarrerdir mezkur karındaşın Korkud’un bu vechile icazetsiz bunda gelmesinden hatırına şüphe büriündürmeyüb emr-i hümayunum üzere teveccüh edüp gelesiz...*”¹⁷⁸ Selim’in serdar tayin edilerek

175 Aynı belge.

176 Uluçay, Yavuz II, s. 126, dpn. 19.

177 Uluçay, Yavuz II, s. 126.

178 Uluçay, Yavuz II, s. 125, 126.

davet edilmesiyle ilgili süreç bu çerçevede gelişmiş iken Çıpa bu mektupları görmezden gelir ve Selim'in tahta çıkmasında Rumeli beylerine zorlama bir rol vermeye çalışır.

Gelişmeler bu şekilde cereyan etmişken ve yayınlanmış literatürde aktardığım açıklıkta izlenebiliyorken Erdem Çıpa tarafından Rumeli beylerinin Selim'in tahta çıkmasında belirleyici bir rol oynadıkları sonucunun nasıl üretildiği merak konusudur. Oysa yukarıda alıntıladığım belgeler Uluçay'ın makalesinde kullanılır ve bazılarının kısmen bazılarının da tam transkripsiyonları verilir. Ayrıca, Çıpa tarafından asıllarını gördüğünü düşünmemizi sağlayacak şekilde kitabındaki kaynaklar kısmında verdiği yararlanılan belgeler listesinde de yer alırlar.¹⁷⁹ Bu durumda yine aynı sorunla karşılaştığımız açıktır, çünkü Erdem Çıpa'nın gördüğünü ve kullandığını beyan ettiği belgelerin içerdiği malumat kitabındaki sonuçlara yansımamaktadır. Bu nasıl açıklanabilir? Erdem Çıpa peşine düştüğü iddiayı geçersiz kılıyor olduğundan bunları anlatısına dahil etmemeyi tercih etmiştir demekten başka bir açıklama bulamadığımı itiraf etmeliyim. Fakat, bu durumda hem yayınlanmış literatürde yer alan kaynakları dikkate almadığı hem de kullandığını beyan ettiği belgelerin vermediği sonuçlar üzerine mesnetsiz bir iddia oluşturduğunu eklemek gerekiyor. Başka türlü bir açıklama yapılabilir mi bilmiyorum! Bütün bu sebeplerden dolayı Çıpa'nın Rumeli beyleri üzerine kurduğu tezinin geçerli olmadığını ve olguların zorlamanın ötesinde bazı sorunlarla ma'lul olduğunu vurgulamak gerekiyor.

Olayların seyri ve tarafların rolleri yukarıda açıklandığı çerçevede iken Erdem Çıpa hangi kanıtlarla Selim'i tahta çıkartan gücün Rumeli beyleri ve akıncı aileleri olduğunu ileri sürebilmektedir? Çıpa'nın bu iddiasının kanıtı, tamamen yanlış yorumladığı veya tam olarak anlamadığı iki belgedir. Belgelerde, 1511'de Çorlu yakınlarında Selim'in kaybettiği savaşta kendisine destek veren veyahut Selim'in saflarında yer alan çoğu Rumeli beylerinin ve onlar yanı sıra bazı görevlilerin isimleri yazılıdır. Tarihsiz olan bu belgelerin 1512'de Selim tahta çıktıktan sonra düzenlendiği anlaşılıyor. Biri müsvedde diğeri nihai versiyon olan bu belgeler arasındaki farklar ve içerdiği isimler Çıpa tarafından etraflıca ele alınıyor.¹⁸⁰ Belgeler arasında yapısal farklılık bulunmadığından yazarın nihai versiyon olarak

¹⁷⁹ Çıpa, *Selim*, s. 368-370.

¹⁸⁰ Belgelerin karşılaştırılarak tartışılması hakkında: Çıpa, *Selim*, s. 91 vd., bu tartışmanın dipnotları da önemli, bkz. s. 298, dpn. 133 ve onu takip eden notlar.

belirlediği nüshayı esas alarak incelediğimizde, Çıpa'nın bu belgelerden çıkarttığı sonuçların neden yanlış olduğu kolayca anlaşılacaktır.

Belgenin üst kısmında “*Kefeden bile gelenler bunlardır*” başlığı var ve bunun altında sekiz isim sayılıyor.¹⁸¹ Her isim altında da üst üste iki sayı verilmiş. Bir örnek verecek olursak daha kolay anlaşılır. Mesela, İlalı Sultan oğlu Mahmut Beg; 71300/100.000 gibi. Bu sekiz isimden sonra yeni bir başlık yazılmış: “*Akkirman'dan berü istikbale gelenler bunlardır*”. Bu kısımda da yine bazı Rumelili akıncı beylerinin isimleri yanı sıra bazı başka isimler de verilmiş. Bu başlığın altında da 28 isim ve yine her birinin altında sayılar yazılmış. Mesela, İskender beg oğlu Bali beg; 56.500/70.000 gibi. Sadece iki ismin altında tek bir sayı yazılmış. Bunlar, Yahya Paşa oğlu Mehmed beg 142.426 ve Minnetoğlu Kazgan beg 42.074 şeklinde. Erdem Çıpa bunları açıkladığı dipnotunda söz konusu rakamların büyük olanının ilgili kişiye tahsis edilen toplam para miktarını, küçük olanın ise harcanan olduğu anlaşılacak şekilde düzenliyor. Bir örnek verirsek; *İsfendiyar oğlu Celil Çelebi* (86.000/68.510) şeklinde gösteriyor. Bunu “*her ismin arkasındaki parantez içindeki notun ilk sayısal girdisi o kişiye tahsis edilen toplam para miktarını gösterir, ikinci sayısal girdi ise harcanan tutarı belirtir*” diyerek açıklıyor.¹⁸²

Anlaşılacağı üzere Erdem Çıpa, Selim'in destekçisi olan beylere harcamalarının finansmanı için önceden bir miktar para verildiğini, onların Selim'i destekledikleri süreçte bunun bir kısmını sarf ettiklerini söylüyor. Dolayısıyla bu belgeleri bir masraf defteri icmali olarak kabul ettiği anlaşılıyor. Oysa Çıpa belgelerin en altında yazanların tam olarak ne ifade ettiğini biraz araştırırsa veya sorsaydı, bu belgelerin masraf defteri olduğu anlamına gelen açıklamalar yapamazdı. Çünkü belgelerin en sonunda yazılanlardan bunların bir masraf defteri icmali olmadığı ve isimleri yazılanlara verilecek veya verilen tumar ve zeametlerin toplamlarını gösterdiği anlaşılmaktadır. Belgelerin en altında söz konusu miktarlar toplanıyor ve hesaplanarak icmali veriliyor: “*Cem'an ellerinden giden 1.120.656 ve bi'l-fil ziyade olan 1.317.000, bedelinden tefavüt 196.344.*”¹⁸³ Burada kullanılan ifadelerin Osmanlı maliye ve muhasebe diline ait terimler olmadığı ve kullanılan terimlerin dirlik/tumar aklâmıyla ilişkili olduğu, bu kaynakları bilenler tarafından

181 Bu belgelerin faksimilesi kitabın İngilizce yayınında yok, o nedenle Türkçe baskısında bulunan faksimileyi ve Topkapı Sarayı Arşivi'ndeki aslını kullandım. Bkz. TSMA. D. 5374; ayrıca Çıpa, *Yavuz'un Kavgası*, s. 215-220.

182 Çıpa, *Selim*, s. 298, dpn. 134.

183 TSMA. D. 5374.

kolayca ayırt edilebilir. Yani bu belgeler bütün bu isimlerin ellerinden giden toplam 1.120.656 akçelik dirliğe karşılık, bedelinden 196.344 akçelik ziyade ile toplam 1.317.000 akçe tutarında dirlik tevcih edildiğini veya edileceğini gösterir. Daha çok da işlemin tamamlandığını gösteriyor. Çünkü, işlemler ruznamçede tekemmül ettirilmeseydi bu netlikte bir sonuç bilgisi olmazdı. Zaten, müsvedde listesindeki bir isme önce sancak verildiği ancak daha sonra vazgeçilip bunun yüz bin akçelik hassa tahvil edildiğinin nihai nüshada görülmesi de belirttiğim ayrı bir kanıttır. Çıpa'nın tespitini yanlışlayan bir diğer kanıt, diğerlerinin aksine listedeki iki ismin altında tek rakam bulunmasıdır. Eğer Çıpa'nın değerlendirmesini dikkate alırsak, bu isimler parayı aldıkları halde hiçbir harcama yapmamışlar ve Selim'in mücadelesine katılmamışlar demektir. Çıpa'nın olguları zorlayan tahminleri de, üzerine kurduğu açıklamaların tamamı da yanlıştır.

Bu belgeler Selim'in serdar tayin edilerek İstanbul'a davet edilmesi, yani tahta geçtiği 1512 yılındaki gelişinden sonra düzenlenmiştir. Kesinlikle 1511 yılında düzenlenmemişlerdir ancak 1511 yılıyla ilgili dolaylı bilgi verirler. Öyleyse Kefe'den onunla birlikte gelenler ne anlam ifade etmektedir? Bu isimler Selim ile birlikte 1511 yılında Kefe'den gelenler değildir. Çünkü, o zaman Selim'in yanında kimler olduğu yaklaşık olarak biliniyor. Bu isimler 1511 Temmuz ayı sonlarında Çorlu'da Selim'in yanında ağır bir yenilgiye uğradıktan sonra onunla birlikte gemilere binerek Kefe'ye kaçmış olan Selim'in destekçisi beylerdir.¹⁸⁴ Onların Selim'in yanında savaşıp yenildikten sonra suçlu ilan edildikleri için 3 Ağustos 1511 tarihinden itibaren Kefe'de kalmış olduklarını, Erdem Çıpa büyük ihtimalle zorlayarak ürettiği tezini çürüten bir kanıt olmasından ötürü dikkate almamıştır.

Selim'i karşılamak üzere Akkirman İstanbul arasında istikbaline gidenler içinde ise Çorlu savaşında Selim'i destekleyip cezalandırılanların isimlerine rastlanmaktadır. Çünkü, Uluçay'ın yayınladığı bazı belgelerde, 1512'de Selim tahta çıktıktan sonra arzuhal verenlerin, kendilerinin Çorlu yakınlarında onunla birlikte olduklarını ve yine hizmetinde bulunmak istediklerini beyan ettikleri görülür.¹⁸⁵ Bazıları, yenildikleri savaştan sonra zindana atıldığını bildirerek kendisinin yeniçeriler tarafından kurtarıldığını söyler.¹⁸⁶ Hatta bazılarının verdiği dilekçelerde, kendilerinin Çorlu yakınındaki savaşta Selim taraftarı olduğunu

184 "... hünkarın gemisiyle Kefe'ye gitmeğe kasd eyledim..." Uluçay, Yavuz I, s. 88, dpn. 53.

185 Uluçay, Yavuz I, s. 88, dpn. 51.

186 Uluçay, Yavuz I, s. 88, dpn. 53.

kanıtlamak için bazı tanınmış isimleri referans verdikleri görülür. Yani, referanslar bile Selim'in kaybettiği aşamaya yapılmaktadır. İsimleri verilen bu kişilerin her iki belgede de yer aldıkları tespit edilebilmektedir. Bu bakımdan, Çorlu yakınlarında yenildikleri savaştan sonra İhtimanlı Kasım, Rüstem, Baltaoğlu Piri, Hasan ve subaşılardan Piri ve bir çok sipahiyle birlikte gemiye binip Selim ile Kefe'ye gitmek istedikleri sırada affedileceklerine dair haber geldiği için vazgeçtiklerini söyleyen birisinin saydığı isimler çok açıklayıcıdır.¹⁸⁷ Çünkü, İhtimanlı Kasım ve Baltaoğlu Piri'nin isimleri Akkirman İstanbul güzergahında Selim'i karşılayanlar arasında da bulunmaktadır. Bütün bunlar, belgelerin Selim'in tahta davet edildiği süreçle ilgili olmadığını tam tersine kaybettiği savaş ve sonrasındaki gelişmelere dair bilgiler verdiğinin kanıtlarıdır. Ancak, Çıpa bu kanıtları görmezden gelmektedir.

1511'de Çorlu yakınlarındaki savaşta Selim ile birlikte olduklarını söyleyenlerin verdiği arzlardan veya yazdıkları mektuplardan Topkapı Sarayı Arşivi'nde çok sayıda bulunduğu, Selim'in adamlardan bir kısmının öldürüldüğü, bir kısmının hapsedildiği ve bazılarının da affedildiği daha önce yazılmış olduğundan konunun ayrıntılarından haberdarız.¹⁸⁸ Dolayısıyla sadece fiziksel cezalardan söz etmekten öte Selim'in adamlarının bir kısmının elinden tımar ve zeametlerinin alındığını tahmin etmek de zor değildir. Erdem Çıpa'nın önemle üzerinde durduğu Kefe'den Selim ile birlikte gelenler ve Akkirman'dan itibaren veya Akkirman İstanbul arasında onun istikbaline varanlar listesi, 28 Temmuz 1511'de Çorlu yakınlarındaki savaşta Selim'in yanında olup onu destekledikleri için ellerinden dirlikleri alınanlara terakkileriyle yeniden dirlik tevcihini gösterir. Selim'in adamları tarafından verilen ve örneklerini Uluçay'ın yayınladığı kadarıyla aktardığım bu arzuhallerin hem asıllarını hem de bunlardan daha başka çok sayıda olduğu söylenen dilekçeleri Erdem Çıpa'nın görmüş olması ve değerlendirmelerine katması gerekirdi. Dolayısıyla arz ve mektuplarla Selim'e ulaşmaya çalışanların isimleri ile listelerdeki isimlerin karşılaştırmasını yapabilir ve tezlerine mesnet yaptığı belgelerin tımar zeamet dağıtımıyla ilgili olduğunu anlardı. Sadece Uluçay'ın verdiği dipnotlarda rastlanan İhtimanlı Kasım ve Baltaoğlu Piri ve diğer isimlerin Akkirman'dan itibaren Selim'i karşılayanlar arasında bulunması bile belirttiklerimi kanıtlamaya yeterlidir. Dolayısıyla bu belgeler, Selim ile birlikte Kefe'ye kaçan destekçilerini ve geride kalanların ellerinden giden tımar ve zeametleri ile

187 Uluçay, Yavuz I, s. 88, 89, dpn. 54.

188 Uluçay, Yavuz I, s. 88.

ziyadesiyle tevcih edilen miktarları gösteren listelerdir. İsimleri yanındaki rakamlar kendilerine tahsis edilen ve harcanan para miktarlarını değil, ellerinden giden dirliklerini ve yerine verilen ziyadeli/zamlı/terakkili dirlikleri gösterir. Sonuçta; 1-) Çıpa'nın tezinin aksine, 1511'de Selim'i desteklediklerini ancak kesinlikle kaybettiklerini kanıtlar; 2-) Çıpa'nın tezinin aksine, 1512'de Selim ile birlikte geldiklerinde onun tahta çıkışını belirleyecek bir rolleri olmadığını söyler. Çünkü, bu kez Rumeli beyleri ve Selim yeniçerilerin gerçekleştirdiği bir darbenin ardından göreve çağırılmışlardır ve bitmiş bir olayın son aşamasında Padişah emrine icabet ederek Osmanlı payitahtına ulaşmışlardır. Bu noktada Rumeli beylerinin Selim'i tahta çıkartan güç olarak tanımlanamayacakları açık ve kesindir. Üstelik hem Selim, hem Ahmet hem de Korkut'un kaderleri merkezdeki üst yönetim ve yeniçeriler başta olmak üzere kapıkulu askerinin tayin edici rolüyle çizilmiştir demekten başka çare yoktur.

Erdem Çıpa'nın, Yavuz'un tahta çıkmasını tıpkı Fetret Devri sırasında Yıldırım Bayezid'in oğulları arasında yıllarca süren taht savaşlarında ve II. Murat (1421-1451) devrinin başlarındaki Düzmece Mustafa olayında olduğu gibi Rumeli beylerinin belirleyici rolüne bağlaması tamamen yanlış bir yaklaşımın sonucunu yansıtır. İstanbul'un fethinden önceki süreçte sonucunu Rumeli beylerinin belirlediği taht mücadeleleri olduğu bilinmektedir. Bu çok doğaldır çünkü o yıllarda Osmanlı Devleti büyük ölçüde bir Rumeli devletiydi ve Rumeli beyleri iktidarın dağılımından pay alıyordu. Yeniçeriler ve merkezdeki diğer kapıkulu kuvvetleri ise, Fatih Sultan Mehmet'in ölümünden sonra Bayezid'in tahta geçmesini sağladıkları gibi tarihlerinde ikinci kez sonucu belirlemişler ve bu kez Yavuz Sultan Selim'in Osmanlı tahtına oturmasını sağlayan güç olmuşlardır. Rumeli beylerinin Selim'in taht rekabetini kazanmasındaki rolleri, şansının zayıf olduğu bir aşamada Kefe'den Rumeli'ne geçtiği 1511 Mayıs ayı başlarından 28 Temmuz 1511'deki savaşta yenilip kaçmasına kadar onun adaylığının gündemde kalabilmesi ile sınırlıdır. Ancak o sıradaki destek Selim'i tahta çıkartmaya yetmemiş, sadece adaylığının güçlü bir şekilde gündemde kalmasını sağlamıştır. Bu çerçevedeki rolleri mevcut anlatıya eklenerek sürecin vak'a tarihi bakımından eksik kısmının ikmal edilmesi Çıpa'nın literatüre önemli bir katkısı olabilecekken o bunu yapmak yerine boş ve zorlama bir tez üretmeyi tercih etmiş ancak sonuç hüsrana olmuştur.

Çıpa'nın Tezleri II: İmparatorluk İdeolojisi, Hizip Politikaları ve Taht Kavgası

Erdem Çıpa'nın hizip politikaları bağlamında yaptığı açıklamaların en önemli sorunu Rumeli beylerinin Selim'in tahta çıkmasını sağlayan güç olduğuna yönelik zorlama bir iddia üretmesi ve bunun peşine takılarak daha önemli belirleyicileri görememesidir. Bundan dolayı hizipler arasındaki kaymaları da dikkate almadığı görülmektedir. Bir başka önemli eksikliği ise, hiziplerin yapısı ile imparatorluk ideolojisi arasında ilişki kurmamasından kaynaklanmaktadır. Aslında şehzadeleri destekleyen hizipleri tanımlayabilmek ve aralarındaki geçişleri anlayabilmenin tek yolu imparatorluk ideolojisindeki değişimin tartışılmasından geçmektedir. Çok açıktır ki, eğer böyle bir tartışma yapılmazsa yeniçerilerin ve onların arkasındaki güçlerin II. Bayezid ve Şehzade Ahmet çizgisinde yer alması söz konusuysa, neden bundan vaz geçtikleri ve hangi sebeple 1511 yılının Eylül ayı sonlarından 24 Nisan 1512 tarihinde tahta çıkıncaya kadar Selim'in lehine ısrarlı bir mücadeleyi sürdürdükleri cevapsız kalır. Erdem Çıpa'nın Hizip Politikaları bağlamında yazdıklarında bu ve benzer soruların cevabı verilmemiştir.¹⁸⁹ Halbuki, hizipler arasındaki geçişler sadece şehzadeler ve tahtın geleceğini belirlemekle kalmadı, bütün imparatorluğun ve tebaasının geleceğini de köklü bir şekilde etkiledi. Aynı zamanda bu değişim Selim dönemindeki politikalar sebebiyle "Anadolu'daki Türkmen Devlet ve Siyaset" geleneğini sonlandırdığı ve Suriye-Mısır coğrafyasının fethiyle birlikte Osmanlı Devleti'nin İslami/Sünni karakterini öne çıkartan gelişmelere zemin hazırladığı için tarihin devasa dönüm noktalarından biridir. Bu nedenle hem Çıpa'nın Hizip Politikaları bağlamında yazdıklarının imparatorluk ideolojisi açısından eksiklerine dikkat çeken hem de onun karşılıksız bıraktığı soruların muhtemel cevaplarını barındıran bir çerçeveye ihtiyaç bulunuyor. Bu çerçevenin çok unsurlu veya faktörlü bir tartışmayı ihata etmesi de elzemdir.

Her şeyden önce hiziplerin yapısına genel olarak bakmak gerekiyor. Çıpa'nın hiziplerin motivasyonu hakkındaki tespitleri onların yapısını anlamak açısından sınırlı bir imkan verir. Şehzade Ahmet hizbini mevcut statükonun devamını savunanlar şeklinde tanımlayan Çıpa'nın burada statükoya yüklediği anlam, vezirlerin ve üst düzey yöneticilerin kendi konumlarını koruma veya başka bir deyişle iktidarlarını ve kariyerlerini devam ettirme isteğiyle sınırlıdır.¹⁹⁰ Halbuki bu doğal

189 Çıpa, *Selim*, s. 62-107.

190 Çıpa, *Selim*, s. 70-75.

bir reflektir ve diğer hiziplerin mensuplarının da statülerini korumak istemeleri ve kendilerine ikbal kapılarını açacak veya açık tutacak tercihlerde bulunmaları son derece anlaşılır bir tutumdur. Dolayısıyla hizipler arasındaki fark sadece bu sebep çerçevesinde anlaşılabilir. Erdem Çıpa, böyle bir tartışmayı yapmasa ve bu tür ilişkileri gözden geçirmese de aslında kendisinin de bu eksikliğin farkında olduğunu sanıyorum. O nedenle olsa gerek, II. Bayezid'in damadı Hersek-zade Ahmet Paşa ve yine padişaha en yakın isimlerinden olan Yunus Paşa gibi yöneticilerin dönemin kaynaklarında Şehzade Ahmet hizbi içinde gösterilmemesinin ve Yavuz Sultan Selim'in padişahlığı döneminde de kariyerlerinin devam edebilmesinin sebebini anlamaya çalışır ama doyurucu bir cevap bulamaz.¹⁹¹ Bunun en başta gelen sebebi II. Bayezid ve Şehzade Ahmet ekseninde yer alan hizbe dahil isimleri tespit ettikten sonra taht mücadelesinin sonuna kadar aynı şekilde devam etmiş gibi değerlendirmesi ve Ahmet hizbinden Selim hizbine geçişleri dikkate almamasıdır.¹⁹² Ayrıca Ahmet hizbini belirlerken tespit edemediği bazı isimler başka bir eksiklik olarak kendini gösterir. Aynı şekilde belirlemediği hizip içi ağlar da bu çerçevede bir diğer önemli eksiklik olarak zikredilmelidir. Bu grupları ve hizipler içindeki alt ağları çözümleyememesi, Çıpa'yı daha geç dönemin meşrulaştırıcı anlatılarından yeni iddialar üretmeye götürmüştür. Halbuki, Osmanlı yazarlarının II. Bayezid'in devlet işlerini devretmesi gerekçesiyle eleştirdiği ve suçladığı grubun analizi başka açıklamaları mümkün kılabilirdi. Çünkü, bu grubun içinde uzun süredir merkezdeki iktidarlarını koruyan Bosna kökenli eski aristokrat ailelere mensup vezirler dikkat çekmektedir ve onların etrafında yine Rumeli'nin aristokrat ailelerinden gelen yöneticilerin kümeleniği görülmektedir. Bu grubun taht savaşındaki faaliyetleri, onların oynadıkları rolün kendi statülerini korumaya yönelik kaygıların ötesine geçtiğini gösteriyor. Özellikle Hersek-zade Ahmet Paşa ve Yunus Paşa gibi II. Bayezid ve Şehzade Ahmet çizgisinde durduğu bilinmesine rağmen Selim'in saltanatı döneminde kariyerleri ve iktidarları devam edenlerin konumu hizipler arası kaymaları analiz etmeyi mecbur kılan bir uyarı anlamı taşımaktadır. Fakat Çıpa böyle bir analiz yapmayı denememiştir.

Osmanlı tarihinde ender görülen bir şekilde beş defa sadrazamlık yapan Hersek-zade Ahmet Paşa'nın son sadrazamlığı Selim dönemindeydi. Oysa Hersek-zade'nin taht mücadelesinin bir aşamasına kadar Selim'in rakibi olan Şehzade Ahmet'i desteklediği veya daha doğrusu sultan II. Bayezid'e bağlı kaldığı

191 Çıpa, *Selim*, s. 73.

192 Çıpa, *Selim*, s. 73 vd.

izlenebilmektedir. Taht mücadelesinin en kritik günlerinden 21 Eylül 1511'de yeniçerilerin Ahmet'in padişahlığını engelleyen başkaldırısından sonraki 5-6 aylık süreçte Hersek-zade'nin Şehzade Ahmet'ten uzaklaştığı ve Selim hizbine yaklaştığı anlaşılıyor. Son aşamada ortaya çıkan bu tercih değişikliği sebebiyle Selim tahta çıktıktan sonra da Hersek-zade ve Yunus Paşa gibi isimlerin iktidarlarını koruyabildiğini söylemek mümkündür. Büyük ihtimalle bundan dolayı Hersek-zade Ahmet Paşa'nın adı Selimnâmelerde ve Osmanlı kroniklerinde Selim'in rakiplerini destekleyenler arasında anılmaz ve söz konusu kaynaklarda Şehzade Ahmet hizbi daha önce 2 Temmuz 1511'de Şahkulu kuvvetleriyle girdiği muharebede ölen Sadrazam Hadım Ali Paşa üzerinden anlatılır. Halbuki, Şehzade Ahmet hizbinin merkezinde olduğu gösterilen Hadım Ali Paşa da belirttiğim Bosnalı vezirler grubuna mensuptur. Bu grubun neden II. Bayezid ve Şehzade Ahmet çizgisinde somutlaşan ideolojiden uzaklaştığı kritik değişim sebebi olarak tartışılmalıdır çünkü aslında tahta çıkacak şehzadeyi belirleyen en önemli sebeplerden birini hizipler arasındaki bu kayma teşkil etmektedir. Çıpa bu önemli ayrıntıyı hiç dikkate almıyor ve hizipleri tanımlarken üzerinde durmuyor. Ancak, Topkapı Sarayı'nda Enderun'dan yetişen ve daha sonra sadrazam olacak Bosna kökenli Hadım Sinan Paşa'ya kadar uzanan bu grubu yönlendirme açısından yine Bosna'nın en köklü ailesinden gelen Hersek-zade Ahmet Paşa'nın Hadım Ali Paşa'dan daha az etkili olduğunu düşünmemek gerekir. Erdem Çıpa hizipleri bu açıdan analiz etmeyi denemediği için göremiyor ancak Hersek-zade Ahmet Paşa bahsedilen Bosnalı grubun en güçlü ve etkili ismidir. Bu özellikleri onun hem soyundan hem de Osmanlı sarayındaki gücünden kaynaklanıyordu. Osmanlı kaynakları ondan ve Bosnalı kökenlerinden bahsederken “*atası Hersek diyarının sultanıydı*” derler.¹⁹³ Bu atıf sıklıkla ve benzer cümlelerle tekrarlanmaktadır: “... *Atası Hersek diyarının şehriyariydi. Mülûk-ı taht-nişin-i küffarun namdariydi...*” cümleleri boş övgüleri değil, onun kökeni hakkındaki doğru bilgiyi ve itibarının yarattığı algının Osmanlı yazarları tarafından ifadesini yansıtır.¹⁹⁴ Bu sıfatlar ve nitelermelerin gelişigüzel veya belagat kaygısıyla belirtildiğini varsaymak yanlış ve eksik yorumlar yapılmasına sebep olabilmektedir. Hersek-zade'nin babası için Kemalpaşa-zade'nin kullandığı “*şehriyâr*” sıfatı en kudretli hükümdar/padişah/bey anlamında kullanılmaktadır. Dolayısıyla Hersekzade'nin babasının Osmanlı öncesi Bosna'nın hersekleri arasında adeta “*primus inter pares*” olduğu dile

193 Kemalpaşazâde, *Tevârih-i Âl-i Osman*, VIII, (yay. Ahmet Uğur), TTK yayınları, Ankara 1997, s. 59.

194 Kemalpaşazâde, *Tevârih-i Al-i Osman*, VIII, s. 282.

getirilmektedir. Bunun Kemalpaşa-zade tarafından bile ayrıcalık olarak belirtildiği bir bağlamda, Bosnalı Hadım Ali ve Hadım Sinan paşaların habersiz olmaları veya geçmişi hatırlamadıkları düşünülemez. O nedenle hem köklerinden hem de Osmanlı sarayındaki güç dağılımından aldıkları paya nispetle doğal bir ağın unsurları oldukları söylenebilir.

Osmanlı sarayına yirmili yaşlarının başında giren Ahmet Paşa'nın babası Bosna'nın güneydoğu bölgesinin Hersek'i yani dükü olan büyük voyvoda Stjepan Vukcic-Kosoca idi.¹⁹⁵ Aynı şekilde, Hadım Ali Paşa da Bosna'nın Drozgometsva köyünden gelir ve daha az etkili küçük bir yerel aristokrat aileye mensuptur.¹⁹⁶ Bir başka Bosnalı ise Yavuz döneminde iki kere sadrazam olup Ridaniye (1517) savaşında ölen Hadım Sinan Paşa'dır. O da Bosna'nın çok tanınmış ve köklü bir aristokrat ailesi olan Borovonics'lere mensuptur.¹⁹⁷ Taht mücadelesi öncesinde Hersek-zade Ahmet Paşa Memlûklülere esir düştüğünde¹⁹⁸ Hadım Sinan Paşa Anadolu beylerbeyiliğine tayin edildiğine göre yetişkindir ve taht rekabetinin başlarında tıpkı Hersek-zade ve Hadım Ali Paşa gibi onun da Şehzade Ahmet hizbi içinde yer aldığı hemen hemen kesindir.¹⁹⁹ Çünkü, Sinan Paşa'nın Şehzade Ahmet hizbi içindeyken 21 Eylül 1511 ile Şubat 1512 arasında Selim tarafına geçmesiyle ilgili somut bilgi vardır ve bu bilgi "...Sinan Paşa gelir ve hatta Sultanım ile bile olmasına hayli iştiyakları vardır" gibi açık bir ifade ile muhbirleri tarafından Selim'e iletilen mektupta yer aldığından Hersek-zade ile birlikte veya ondan sonra taraf değiştirdiğinden şüphe etmeye gerek yoktur.²⁰⁰ Hatta, bu

195 H. Sabanovic, "Hersekzade Ahmed Pasha", *EP*, III, 340-342. Heath Lowry, *The Nature of the Early Ottoman State*, State University of New York Press, Albany 2003, s. 126; Heath W. Lowry, *Hersekzade Ahmet Paşa: An Ottoman Statesman's Career and Pious Endowments/Hersekzade Ahmet Paşa: Bir Osmanlı Devlet Adamının Meslek Hayatı ve Kurduğu Vakıflar*, Bahçeşehir University Press, İstanbul 2011, s. 3-4.

196 M. Tayyib Okıç, "Hadım (Atık) Ali Paşa Kimdir?", *Necati Lugal Armağanı*, TTK Yayınları, Ankara 1968, s. 509-515; Heath Lowry, *The Nature of the Early Ottoman State*, s. 127.

197 M. Tayyib Okıç, "Hadım (Atık) Ali Paşa Kimdir?", s. 514-515. Heath Lowry, *The Nature of the Early Ottoman State*, s. 127.

198 Halil Edhem, "Hersekoğlu Ahmed Paşa'nın Esâretine Dâir Kahire'de Bir Kitâbe", *TOEM*, V/28 (1330), s. 200-222; V/29 (1330), s. 272-295; H. Sabanovic, "Hersekzade Ahmed Pasha", *EP*, III, 340-342. Şerafettin Turan, "Hersekzade Ahmet Paşa" *TDVİA*, c. 17, s. 235-237; Heath W. Lowry, *Hersekzade Ahmet Paşa*, Bahçeşehir University Press, İstanbul 2011. Şehabeddin Tekindağ, "II. Bayezid Devrinde Çukurova'da Nüfûz Mücadelesi", *Belleten*, XXXI/123 (1967), s. 355-358.

199 Kemalpaşazâde, *Tevârih-i Âl-i Osman*, VIII, (yay. Ahmet Uğur), Ankara 1997, s. 104.

200 Uluçay, Yavuz II, *Tarih Dergisi* 10 (1954), s. 125, dnpn. 17.

bilgiyi Kemalpaşa-zade'deki bir başka kayıt doğrulamakta ve Sinan Paşa'nın ismi, Selim'in tahta çıkmasından önce serdar tayin edilerek İstanbul'a davet edilmesini olumlu bularak destekleyen ümera arasında sayıldıktan sonra onun hakkında; "...Sinan Paşa Anadolu memleketinde beğlerbeğiydi, eğerçi tavaşıydi amma iş eriydi, zamanında olan beğlerin beğiydi ..." denilmektedir.²⁰¹ Dolayısıyla Sinan Paşa'nın da II. Bayezid ve Şehzade Ahmet çizgisindeyken taraf değiştirerek Selim'in saltanatına taraftar olanların arasına katıldığı kesindir. Aynı şekilde, Yeniçeri Ağası ve Yunus Paşa'nın da taraf değiştirip Selim'i desteklemeye başladığı, ona yazılan bir mektupta "yeniçeri ağası ve Yunus Paşa halis muhlis bendenizdür" ifadesiyle yer bulur.²⁰² Kubbealtı vezirlerinden Mustafa Paşa'nın da aynı şekilde hareket ettiği ve sonradan Selim hizbine dahil olduğunu kanıtlayan kayıtlar mevcuttur. Bu önemli bilgi Yavuz'a yazılan diğer bir mektupta şöyle dile getirilir: "ve Mustafa Paşa hod bi-riya sultanıma kul olmuştur".²⁰³

Bütün bu kayıtlar, merkezdeki etkin isimlerin taraf değiştirdiklerine dair güçlü kanıtlardır. Bu kadar açıkça izlenebilen hizipler arası hareketliliğin Çıpa tarafından değerlendirmelerine katılması gerekirdi çünkü taht rekabetinin sonucunu doğrudan ilgilendiren bir gelişmedir. Çıpa'nın bu konudaki temel hatalarından biri hiziplerin yeknesak gruplar olmadığını ve hizipler arası geçişlerin her zaman mümkün olduğunu atlamasıdır. Daha doğrusu onun Osmanlı taht merkezindeki bu değişimi görmemesinin sebebi, Selim'in padişahlığı konusunda Rumeli beylerinin belirleyiciliğini vurgulayan zorlama tezini öne çıkartma çabasıdır.

Hiziplerin alt ağlarını oluşturan şaşırtıcı bağlar konusunda Çıpa'nın hiçbir açıklama veya yan bilgi sunmaması da başka bir eksiklikler. Bahsettiğim Bosnalı vezirler grubu hiziplerin içindeki doğal ağlar konusunda iyi bir örnektir. Bu gruptaki Hadım Ali Paşa ve daha sonra temayüz edecek olan Hadım Sinan Paşa'nın Bizans'tan kalan bir geleneğin Osmanlı sarayındaki devamının temsilcileri olma ihtimali kuvvetlidir. Balkanların aristokrat ailelerinin çocuklarının hadım edilerek veya edilmeden Bizans sarayına adeta rehin olarak verilmesiyle ilgili eski bir gelenek bu konuda çok dikkat çeker.²⁰⁴ Osmanlı Devleti'nin daha erken

201 Ahmet Uğur, *The Reign of Sultan Selim I*, s. 95.

202 Uluçay, *Yavuz II*, s. 125.

203 Uluçay, *Yavuz II*, s. 125, dpn. 17.

204 Hadımların Bizans sarayındaki rolleri için genel olarak bak: A.S. Dunlap, *The Office of the Grand Chamberlain in the Later Roman and Byzantine Empire*, New York 1924; Georg Ostrogorsky, *Bizans Devlet Tarihi*, çev. Fikret İşıltan, TTK Yayınları, Ankara 1981, s. 34, 232, 234; Balkanların aristokrat ailelerinden Bizans sarayına gönderilen hadımlar için; Alexander Kazhdan,

dönemlerinde görülen Hadım Şehabettin Paşa veya Hadım Balaban gibi ak hadımlar ve Bayezid çağındaki Balkan kökenli ak hadımlar (Ali ve Sinan Paşalar) Bizans sarayındaki bu geleneğin Osmanlı sarayına intikal eden bir kalıntısı mıdır bilinmez ama üzerinde durulmaya değer çok güçlü bir karine olduğuna şüphe yoktur. Çıpa, literatürde mevcut olan bu bilgilerden hareketle Şehzade Ahmet hizbinde yer alan ve içinden üç sadrazam çıkartan Bosna kökenli kliği değerlendirmeli veya en azından açıklamalarına dahil etmeliydi. Yukarıdaki isimlerin oluşturduğu gruba eklenen başka isimler de çizmeye çalıştığım çerçeveyi destekleyecek özelliklere sahiptir. O zamanların ikinci veziri Dukagin-zade Ahmet Paşa'nın Güney Arnavutluk'un meşhur Duka'larından Jean'ın oğlu olduğu unutulmamalıdır. Devşirme kökenli Yunus Paşa'nın padişah damadı ve II. Bayezid'e çok yakın bir isim olması da birlikte değerlendirildiğinde bu grubun merkezdeki gücü kolayca anlaşılır. II. Bayezid ve Şehzade Ahmet çizgisindeki hizbe dahil olduğu bilinen diğer isimleri bu gruba eklediğimizde ortaya güçlü bir merkez bloku çıkar. Hersek-zade Ahmet Paşa, Hadım Ali Paşa, Hadım Sinan Paşa, Dukagin-zade Ahmet Paşa, Yunus Paşa, Mustafa Paşa, 1514'te Çaldıran savaşında ölen Rumeli Beylerbeyi Hasan Paşa, Kadıasker Müeyyedzade Abdurrahman efendi, Nişancı Tacizade Cafer Çelebi, Defterdar Kasım Paşa, Ahi Mehmet Çelebi, Mirim Çelebi gibi hem kalemiyenin, hem ilmiyenin hem de seyfiyenin önemli isimlerini bir araya toplayan bir yapı olduğu ortadadır. Tabiki bütün bunlara yeniçeri ağası, ocak mensupları ve diğer kapıkulu askerini de eklemek gerekir. Merkezdeki bu büyük ittifaka ilave olarak Şehzade Ahmet'in kendi kapı halkı, topladığı ücretli askerleri, Anadolu'daki soylu Türkmen beyleri ve onlara bağlı aşiretlerden gelen savaşçılar ile çeşitli sancakların beyi olan oğullarına bağlı kuvvetleri de saydığımızda Şehzade Ahmet'in padişahlığının nasıl gerçekleşmediğine şaşırarak gerekir. Ancak, söz konusu Bosnalı vezirler grubu ve onun etrafındaki ağ II. Bayezid'in taht adayı olan Ahmet'in padişahlığını desteklerken bir noktada bundan vaz geçtiler. Bunun, II. Bayezid'in imparatorluğun geleceği bakımından devam ettirmeyi tasarladığı çizgiye bir itiraz şeklinde ortaya çıkmış olduğu kuvvetle muhtemel görünüyor. Yukarıdaki geçişlerin gösterdiği değişikliklerin daha önce şekillenmeye başladığı ve 21 Eylül 1511'de somut olarak ortaya çıktığı anlaşılıyor. Bu tarihten sonraki beş-altı aylık süreçte ise Osmanlı başkentinde Selim lehine bir mücadeleyi sürdürdükleri de kolayca izlenebilmektedir. Bu mücadelenin sonunda merkezdeki güçlerin yeniçerilerin eliyle II. Bayezid'i bir ölçüde zorlayarak en sonunda ikna

et.al., *The Oxford Dictionary of Byzantium*, 3 vols., Oxford University Press, 1991, s. 746-747; Heath Lowry, *The Nature of the Early Ottoman State*, s. 127.

ettikleri de görülmektedir. Bu açıdan bakıldığında 21 Eylül 1511'de yeniçerilerin kısa bir süre öncesine kadar müttefik oldukları isimlerin evlerine saldırımları, bildiriler asarak tehdit etmeleri ve Şehzade Ahmet'in tahta çıkmasına karşı durmaları Osmanlı kroniklerinde anlatıldığı kadarıyla kendilerine köpek benzetmesi yapmak ve hakaret etmekle itham ettikleri Şehzade Ahmet'e duydukları tepki ile açıklanabilir mi? Bazen basit sebeplerle de tarihsel akışın değiştiği görülür ancak burada daha derin sebepler olma ihtimali hayli yüksektir. Ahmet'in padişahlığına onay veren geniş bir destek bulunurken 21 Eylül 1511'de kaybetmesi ne kadar ayrıntılı bilinirse, Selim'in kaybetmiş olduğu bir mücadelede şansının dönüp kazanma sebepleri de o derece anlaşılabilir olacaktır. Osmanlı taht merkezindeki bu kaymanın en önemli sebebinin, Türkmen Devlet ve Siyaset geleneğine karşı fetihçi olmayan II. Bayezid'in bütün saltanatı boyunca sürdürdüğü lejitimist politikaların devam ettirilmesi amacıyla Şehzade Ahmet'i tahta çıkartmak istemesine mukabil Selim'in fetihçi-emperyal politikalarını onaylayan bir tercihten kaynaklandığı anlaşılıyor. Son anda Ahmet'in padişahlığına karşı gelişen muhalefetin görünürde bahaneleri olsa da esasen bundan başka güçlü, ikna edici ve temel bir sebebi yoktur.

Bütün bu köklü değişimin sebebi olarak gösterilen Şehzade Ahmet'in yeniçerilere hakaret ettiği veya Şahkulu ile girdiği savaşta Hadım Ali Paşa ve yanındaki yeniçerilere destek olmadığı açıklamaları ikna edici değildir. Osmanlı kaynakları söz konusu değişikliği genellikle bu iki sebebe dayanarak açıklıyor. Çıpa'nın kendisi de dahil olmak üzere bu açıklamalar günümüzde de tartışılmadan kabul ediliyor.²⁰⁵ Bu sebeplerin etkisi mutlaka olmuştur. Şahkulu kuvvetleri Anadolu'da Osmanlı varlığını allak bullak ederken, Anadolu beylerbeyi Karagöz Paşa'yı Kütahya kalesi önünde kazığa vurup yakarken veya Osmanlı sadrazamı Hadım Ali Paşa'yı ve yanındaki yeniçerilerin bir kısmını öldürürken İstanbul'da tepki oluşmadığı düşünülemez. Bunlar Anadolu'daki Kızılbaş Türkmenlere ve diğer aşiretlere karşı kesin bir çözüm isteğini güçlendirmiş ve Ahmet'in de yetersizliği konusunda bir kanaat uyandırmış olması şaşırtıcı değildir. Ancak bu konular her şeye rağmen asıl sorunların tezahürü olarak anlam taşır ve daha köklü sebepler aranması gerektiğini izale etmez. Çünkü, bu kabil açıklamaların, daha derin sebeplerin belirlediği bir sürecin patlama anında Selim'in meşruiyetini sağlamak için dile getirilen bahaneler olma ihtimali de bulunmaktadır. Bu açıdan

205 Uluçay, Yavuz II, s. 119-120; Tansel, *Bayezid*, s. 288-292; Emecen, *Yavuz*, s. 61-62. Çıpa, *Selim*, s. 52-53.

bakılırsa, her şeyden önce, Şehzade Ahmet'in 1510-1511 yıllarındaki Şahkulu isyanının denetim altına alınması konusunda yetersiz kaldığı suçlaması onun padişahlığına karşı çıkılmasının gerçek sebebi olsaydı, bu sırada 1510 yılının Ekim ayı başından itibaren sancağını terk edip taht davasına düşen ve Kefe'de oğlu Süleyman'ın yanında bulunan Selim'in de yeniçeriler tarafından aynı şekilde itham edilmesi gerekirdi. Üstelik Şahkulu isyanının en ateşli günlerinde Selim'in bu isyanla ilgilenmesi bir yana, onun tahtı ele geçirmeye çalıştığı ve babasıyla müzakereler yürüttüğü de ortadadır. Diğer taraftan, Şehzade Ahmet'in Hadım Ali Paşa ve yanındaki yeniçerilere yardım etmemekle itham edilmesi gerçek bir sebep olsaydı, Hadım Ali Paşa'nın Şahkulu kuvvetleriyle girdiği savaşta öldürülmesinin üzerinden bir ay bile geçmeden Çorlu yakınlarında babasıyla açık bir savaşa giren Selim'in de suçlanması ve hiçbir zaman desteklenmemesi gerekirdi. Selim'in isyan anlamı taşıyan bu faaliyetlerinin meşrulaştırılması için Osmanlı kronikçileri ve Selimname yazarlarının ne denli büyük bir çaba sarf ettiklerini Erdem Çıpa'nın fark etmiş olması beklenirdi. Çünkü Selim'in devrin padişahı olan babası ve Osmanlı merkezi ordusuyla fiilen savaşması gibi açıkça isyan olduğuna şüphe edilmeyecek ağır bir suç ortadayken, Osmanlı yazarlarının bunun üzerinde durmak yerine Şehzade Ahmet'e yönelttikleri ithamları çok basit kalmaktadır. Bu konu o denli açıktır ki, Selim'in babasına karşı savaşını kazara çıkmış bir olay gibi göstermeye çalışan Osmanlı kronikçilerinin ve Selimname yazarlarının uydurduğu mizansen sadece ikna edici olmaktan uzak değil aynı zamanda komiktir. Çünkü, Osmanlı kroniklerinde ve Selimnâmelerde Selim'in gayrimeşru mücadelesini meşrulaştırmak için Ahmet'e yöneltilen bu isnatların sonradan oluşturulduğuna şüphe yoktur. Selim'in Osmanlı saltanat kurallarına göre bağı/asi olduğu kesinken onu meşrulaştırıp Ahmet hakkında uydurma suçlamalar yarattıkları ortadadır. Oysa, hal böyleyken yeniçeriler 21 Eylül 1511'de tahta çıkartılmasına ramak kalan Şehzade Ahmet'e karşı ayaklandılar ve Selim'i padişah görmek istediklerini gülbanklar çekerek beyan ettiler. Şehzade Ahmet'in kendileri için "*it ağzında üstühan dutar*" dediğini ileri sürüyorlar ve "*...bilin kim biz kelp değil şir-i neriz, bize gıda kelle gerektir...*" diyerek meydan okuyorlardı. Peşinden de "*... Allah Allah Sultan Selim'in devletine düşmanlarının körlüğüne deyu gülbank avazesıyla müsella olub...*" Ahmet taraftarlarının evlerini basıp, şehri teslim alıyorlardı.²⁰⁶ İnanç düzleminde Bektaşilik ve Kızılbaşlık ekseninde Şehzade Ahmet'in destekçisi Kızılbaş Türkmen ahalinin yanında durmaları daha muhtemel olan yeniçerilerin gülbanklarla onun saltanatına itiraz etmesi bu aşamanın

206 Uluçay, Yavuz II, s. 121.

açıklanması en zor yanını teşkil eder. Eldeki verilere göre bunun açıklanması II. Bayezid'in Türkmen Devlet Geleneğine ve Şah İsmail'in yükselmesine yönelik lejitimist bir çizgi takip etmesi ve bunun gelecekte Şehzade Ahmet'in padişahlığında devam etmesini istemesinde somutlaşan tercihiyle ilişkili görünmektedir. Bu nedenle yeniçerilerin tercihinde inançtan daha ziyade politik ve ideolojik bir motivasyon aramak gereklidir; elbette bu tercihte, merkezdeki devşirme veya kökleri Balkan aristokrasisine dayanan Osmanlı yönetici elitinin rolleri olabileceği ihtimali yüksektir. Osmanlı kroniklerinde izlenen ipuçları üzerinde düşünüldüğünde esas meselenin Türkmen Devlet ve Siyaset Geleneğine karşı fetihçi olmayan politikalar yerine Osmanlı Devleti açısından daha radikal bir stratejiyle hareket edilecek bir dönemin başlamak üzere olduğu anlaşılabilir. Çıpa'nın değinmediği bu bağlamın mevcut bilgilerimize göre çerçevesini çizmeye çalışmak ve literatüre girmesine vesile olmak faydalı görünüyor. Böylece Osmanlı Devleti'nin "Anadolu Sorunu" ve takip ettiği geleneksel politikalar ile bunun değişmesinin, Şehzade Ahmet ve Selim arasındaki tercihin oluşmasında ne denli etkili bir yeri olduğu açıklanabilir. Erdem Çıpa, belirtilen gelişmelerin ve sorunların hiçbirisine değinmeden, şehzadeleri destekleyen gruplar için sadece hizip/faction terimini kullanmakla hizip siyasetini tartıştığını zannediyor ancak belirtilenlerden anlaşılacağı üzere bunun yeterli olmadığı açıktır.²⁰⁷ Halbuki, Ahmet'in saltanatına karşı çıkan hizbi bu ve benzeri açılardan tartışması daha çok katkı sağlar ve hizip siyasetini anlamaya yardımcı olurdu.

Şehzade Ahmet İstanbul'a sokulmayıp geri döndükten sonra adeta saltanatına karşı çıkılma gerekçesini doğrularcasına Türkmen beylerine ve aşiret güçlerine dayanarak taht davasını sürdürmeye çalışır. Onlarla kurduğu ittifak bu aşamadan sonra kesindir. Adeta Anadolu'da saltanatını ilan eder.²⁰⁸ Bu aşamadan itibaren yukarıda birkaç kere değinip geçtiğim II. Bayezid'in Şehzade Selim'in fetihçi arayışlarını onaylamayan yaklaşımını sonuna kadar savunmasının zorlaştığı anlaşılıyor. Çünkü Şehzade Ahmet'in Anadolu'daki hareketi devam ederken Selim'in genişleyen destekçilerinin özellikle merkez kanadına Sultan II. Bayezid'in daha fazla direnebilmesi beklenemezdi. Çünkü Şehzade Ahmet merkezin atadığı Anadolu Beylerbeyi yerine kendi adamını tayin ediyor,²⁰⁹ aynı şekilde sancak beyi

207 Ahmet'in hizbi konusunda yazdıkları için; Çıpa, *Selim*, s. 70-75; genel olarak hizipler hakkında bkz. s. 62-107.

208 Uluçay, Yavuz II, s. 121-124. Tansel, *Bayezid*, s. 292-294. Emecen, *Yavuz*, s. 62.

209 TSMA. E. 5876.

tainleri yapıyor,²¹⁰ vakıf mütevellilerini değiştiriyor,²¹¹ İstanbul'un kontrol ettiği bölgelere adamlarını vergi toplamaya gönderiyor,²¹² kendi adamlarına çeşitli yerleri hatta bazı sancakları temlik ediyor ki bu açıkça saltanatını ilan ettiğinin en kesin kanıtıdır,²¹³ ve bunlara ilaveten Anadolu'daki kontrolünü Karaman'ı kapsayacak şekilde genişletiyor,²¹⁴ Türkmen beylerine mektuplar göndererek taabiyet ve yardım istiyor ya da Bursa salıyanesinden oğullarına yüksek meblağlarda tayinat yapmak gibi Konya merkez olmak üzere etkinliğini Kayseri'nin batısında Anadolu'ya teşmil ediyordu. Bu arada, olumlu yanıt alamasa da Memlûklü sultanı ve Şah İsmail ile ittifak kurmaya çalıştığı da biliniyor. Bütün bunlar Ahmet'in hareketinin gücenik bir şehzadenin tepkisi olmadığı ve Anadolu'da saltanatını ilan etmek anlamına geldiği ve bunun Osmanlı başkentinde bilinmediği veya fark edilmediği düşünülemez. Bazı Osmanlı belgelerinde ondan "Sultan Ahmet" şeklinde bahsedilmesinin, şehzadelerin bu ünvanı kullanabildiği normal zamanlarla karıştırılmaması gereken içeriklerindeki farklılıklar, Osmanlı başkentinde hemen anlaşılacak ciddiyete sahipti.²¹⁵

Bunlara ilaveten Nur Ali Halife isyanı sırasında, Şehzade Ahmet'in oğullarından Amasya sancak beyi Şehzade Murat'ın Kızılbaş tacı giydiği haberleri başkente ulaşır.²¹⁶ Bu, babası Ahmet'in taht mücadelesinde Anadolu'daki Türkmen kitleleri yanında muteber görülmek amacıyla başvurulmuş stratejik bir tercihten daha çok Osmanlı yönetimi nezdinde tahta kimin çıkacağını belirleyecek ve sonrasında imparatorluk ideolojisinin şekillenmesinde etkili olacak büyük ayrışmanın işaretlerinden biri olarak yorumlanmaya yetecek kadar güçlü ve sıra dışı bir gelişmedir. Çünkü Şehzade Ahmet bir süre önce yazdığı mektubunda dediği gibi Bursa'nın berisinde, denizden beri yakada oturup saltanatını ilan etmiştir. Bu Osmanlı Devleti'nin daha önce Fetret Devri'nde, sonra II. Bayezid ve

210 TSMA. E. 3062-2.

211 TSMA. E. 3062-15.

212 TSMA. E. 6333.

213 TSMA. E. 6396.

214 TSMA. E. 6577.

215 Sultan Ahmet'in yürükler üzerindeki nüfuzunun izale edilmesi, Padişahın kim olduğu belli olduktan sonra Amasya yürüklerinin canla başla onun emirlerini yerine getireceği; TSMA. E. 1346.

216 Uluçay, Yavuz II, s. 127-130. Rıza Yıldırım, "An Ottoman Prince Wearing a Qizilbash Taj: The Enigmatic Career of Sultan Murad and Qizilbash Affairs in Ottoman Domestic Politics, 1510-1513" *Turcica* 43 (2011), s. 91-119.

Cem arasındaki taht savaşında gördüğü şimdi de Ahmet eliyle yaşadığı iç savaşta Anadolu ve Rumeli'nin ayrılmasına matuf korkunun depreşmesine yetecek bir gelişmedir. Bu sorun daha sonraki yıllarda da yine kızılbaş ayaklanmalarında ortaya çıkacak ve yüz yıl sonra Kalenderoğlu isyanında bile “Üsküdar'dan berisini Osmanlıya feragat ettirmekten” bahsedilecek kadar güçlü ve sürekli bir motiftir.²¹⁷ Bütün bunların toplamında tekrar belirginleşen “*Anadolu Sorunu*” padişah tercinde etkili olan lejitimizm ile fetihçilik ayrımında imparatorluk ideolojisinin dönüşümüne sebep olmuş görünüyor. Çünkü artık bu aşamadan sonra Şehzade Ahmet'i destekleyen güçler Anadolu'daki Türkmen beyleri ve Kızılbaş Türkmen ahalden oluşmakta, Selim ise merkezdeki vezirler, yüksek bürokratlar, yeniçeriler, Rumeli beyleri ve Kırım hanlığı tarafından tahta çıkartılmaya çalışılmaktadır. Bu basit bir şekilde taraftarların kategorizasyonu değil, içinde pek çok soruyu barındıran ideolojik bir ayrımın kıyasında durulduğunun ve bunun geri dönülmez bir şekilde yapılanmaya devam ettiğinin göstergesidir. Çünkü, II. Bayezit bu koşullarda daha fazla direnemeyeceğinden, Anadolu'da lejitimist geleneğin terki ve Türkmen geleneğine karşı savaş ve fetih isteyen hizbin adayı haline gelen Selim'in tahta çıkmasına razı olmak dışında atacağı adım kalmamıştır. Bütün bu gelişmeler ve yukarıda tartışılan ideolojik ve dini-politik ayrışma Ahmet'e karşı ittifakın genişlemesine sebebiyet vermiş görünüyor. Merkezdeki yönetici ve vezirler ile yeniçeriler çok geçmeden II. Bayezid'i Selim'in davet edilmesi konusunda tahttan indirmek tehdidiyle zorla ikna edeceklerdi.

Bu sürece daha yakından bakıldığında sonucu vahim olan gelişmelerin ortaya çıktığı görülür. Erdem Çıpa'nın hiç değinmediği bu dinamikler hem yaşadığı dönemin hem de sonrasındaki sürecin trajik gelişmelerine ortam hazırlamaktadır. Şahkulu ölmüş olsa da aynı şekilde Anadolu'da Kızılbaş Türkmen kitlelerine dayanan isyanlar devam etmektedir. Sürecin bu evresinde daha derin bir yarılma ve şehzadeleri destekleyen hiziplerin motivasyonlarının asıl sebebinin açığa vuran bir karakterin nispeten somut bir şekilde izlenmeye başladığı görülür. Geniş bir toplumsal kesimin müdahil olduğu bir hareketlilik Kızılbaş Türkmen ahali ile Osmanlı Devleti arasında süreklilik arz edecek ve birbirini takip edecek isyanlarda izlenecek bir kopuşun başlangıcına işaret eder. Aynı karakterde olmak üzere Şahkulu (1510-1511), Nur Ali Halife (1511-1512), Şah Veli (1520), Şah

217 Kalenderoğlu'nun mektubu için bkz. *Naima Tarihi*, c. 2, s. 344, (yay. Mehmet İpşirli) TTK yayını, Ankara 2014 (genişletilmiş ikinci basım).

Kalender (1526-1527)²¹⁸ veya daha geç dönemdeki Kalenderoğlu isyanları ile bunlar arasındaki sayısı onlarca demeyi hak edecek kadar çok ve türdeş isyan Anadolu tarihinin büyük bir parçası olacaktır. Yüz yıl sonraki Kalenderoğlu Mehmet isyanı genellikle yağmacı ve başıbozuk bir hareket olarak karakterize edilse de, 1604-1608 arasında Batı ve Orta Anadolu'yu etkisi altına alan ve yine Kızılbaş Türkmen tabanlı geniş bir hareket olmasından dolayı itirazların ve çatışmanın ne denli uzadığını göstermeye yeterli güçlü bir örnektir. Çünkü, hem 1527'de isyan eden Şeyh Kalender soyundan geldiği hem de bu soyun Hacı Bektaş nespli olduğu belirtilmektedir.²¹⁹ Ayrıca, Kalenderoğlu Mehmet'in yazdığı çok dikkat çekici bir mektup bu isyanın politik veya ideolojik bir bağlamı olduğunu gösteren bilgiler vermekle kalmaz Anadolu ve Rumeli ayırımının her fırsatta dile getirildiğini de aktarır. Kalenderoğlu destek beklediği Türkmen beylerine yazdığı mektupta "ahd-şiken olan Osmanlıdır" diye seslenir ve üzerlerine gönderilen Kuyucu Murat'ı yenerek Anadolu'ya hakim olmak hedefinden bahseder.²²⁰ Bu Osmanlı İmparatorluk ideolojisi ile sorunu olmayan sıradan bir yağmacının yazacağı mektup gibi değerlendirilemez. Şahkulu isyanı ile Kalenderoğlu arasında yüz yıl vardır ve bu uzun dönemdeki onlarca isyanda belirtmeye çalıştığım dinsel-ideolojik kopuşun izleri aranmalıdır. Osmanlı tarihyazıcılığındaki geleneksel açıklamaların bu bakımdan tashih edilmesine ihtiyaç olduğuna her halde itiraz edilemez. Kısacası mehdici olsun veya olmasın Anadolu'da Osmanlı Devleti ile derin bir şekilde ayrışan Kızılbaş Türkmen kitlelerinin 1510'dan itibaren devamlı demeyi hak eden bir sıklıkta isyan edecekleri bir süreç başladığını artık daha fazla inkar etmemek gerekiyor. Bu isyanların karakteri, değişmeye başlayan ve Kanuni çağında (1520-1566) hukuken de yapılandırılacak olan Osmanlı imparatorluk ideolojisi ile içinden çıktığı Türkmen kitlelerinin geleneksel inançları arasındaki kopuşun politik çatışmaya dönüşmesinin ifadesi şeklinde okunmaya müsaittir. II. Bayezid'in son yıllarındaki taht mücadelesi sırasında ortaya çıkan bu büyük yarılmadan dolayı köylerin terk edilmesine kadar giden kitlesel göçler başladığı anlaşıldığından, sıradan ahalinin de bu değişimden etkilendiği veya sürece müdahil olduğu açıktır. Bu durum Osmanlı vergi kayıtlarına da yansdığından

218 Bu isyanların Kızılbaş Türkmenlerin katıldığı mehdici hareketler olmak bakımından bütünlük gösterdiği hakkında bak: Ahmet Y. Ocak, *Yeniçağlar Anadolusunda İslamın Ayak İzleri: Osmanlı Dönemi, Makaleler-Araştırmalar*, İstanbul 2011, s. 72-78.

219 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. 2, TTK yayını, Ankara 1983 (4. baskı), s. 346-347.

220 Naima Tarihi, c. 2, s. 344, (yay. Mehmet İpşirli) TTK yayını, Ankara 2014 (genişletilmiş ikinci basım).

izlenebilmektedir. Yavuz döneminden hemen sonra yapılan genel tahrirlerde görülen “*Mezraa-yı Kozluca; defter-i köhnede karye olub reayası sürh-ser* (Kızılbaş) *olub mezra kayd olundu*” şeklindeki kayıtlarda izlenen kaçışın sebebi olarak pek çok bahane ileri sürülebilir fakat defterlerdeki bu şerhler ideolojik bir ayrımın söz konusu olduğunun ve en küçük köylere kadar yansıdığına kanıtlarıdır.²²¹ Katliamlar ve bu tür sorunların ortaya çıkacağını öngörmüş gibi son ana kadar II. Bayezid’in Selim’in padişah yapılması seçeneğinden uzak durmaya çalışmasının sebepleri şeklinde okunmaya izin veren bir kaos dönemi yaşandığı da bu tür kayıtlardan dolayı anlaşılmaktadır. Kızılbaş Türkmen köylerine ait bu kayıtların işaret ettiği büyük tarihsel olayların sebebinin Şah İsmail olduğu veya yerlerini terk ederek İran’a gidenlerin sadece Şah İsmail’in halifelerince kandırıldıkları ya da Osmanlı’ya ihanet ettikleri gibi hamasi söylemlerde dile getirilen sebeplerle açıklanması yeterli değildir. Bu söylemin dışına çıkmadan Osmanlı tarihinin bu kırılma sürecini ve sonrasındaki dönüşümü anlamak mümkün görünmüyor. Kızılbaş Türkmenlerin isyanlarındaki sürekliliğin imparatorluk ideolojisinin değişimiyle ilişkisinin tartışılması ve Yavuz Sultan Selim’in tahta çıkartılmasında somutlaşan tercihle birlikte Osmanlı imparatorluk ideolojisinin tasarlanarak mı değiştirildiği yoksa sürecin sonundaki gelişmelere bağlı olarak mı biçimlendiğinin üzerinde çalışılmasına ihtiyaç olduğuna şüphe yoktur. Tarihçilerin bu konuda inkarcı ve vaz’ edilen açıklamaları tekrarlayan yaklaşımlarını terk ederek olgulara dayalı bir tartışmayı başlatıp derinleştirilmesi, Osmanlı tarih yazıcılığının engellerinden birini ortadan kaldırmakla kalmayıp günümüzü de etkileyen bir gerilimin kaynağını ve gelişimini verili bir şekilde açıklamaya katkı sağlayacaktır. Çıpa bu konuları, tam da o yılları incelemesine ve Osmanlı saltanatının el değiştirmesindeki etkisine rağmen tartışmıyor. Halbuki, asıl olarak bu konuları ele aldığı anda devlet merkezine endeksli tarihçilikten uzaklaşmış sayılabilirdi ancak şimdiki haliyle yazdıklarından böyle bir sonuç çıkartmak mümkün değildir.

Yavuz Sultan Selim tahta çıkmadan önce Osmanlı Devleti ile Anadolu’daki Türkmen beylikleri ve devletleri arasındaki ilişkilerin karakterinin çok farklı olduğu görülür ve bunun üzerinde durulması aslında ne değişti sorusunun cevaplarını barındırır. Yavuz Sultan Selim’in tahta çıkmasından önce var olan dengeler bağlamında Osmanlı Devleti ve içinden çıktığı Türkmen siyaset geleneğine mensup beylikler, devletler veya konfederasyonlar arasındaki ilişki çok farklı bir

221 438 Numaralı Muhasebe-yi Vilayet-i Anadolu Defteri 937/1530), I, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara, 1993, s. 262. Genel olarak karşılaştırma için bkz. Faruk Sümer, *Safevi Devleti’nin Kuruluşunda Anadolu Türklerinin Rolü*, Ankara 1976.

çerçeve de durur. Mevcut tarih yazımının Anadolu'yu Osmanlı Devleti'nin doğal bir parçası gibi sunmasından ve bu sahada var olan beylik ve devletlerin adeta geçici yapılar gibi tasvir edilmesinden dolayı sorunun büyüklüğü anlaşılmamaktadır. Bu yaklaşım günümüzde Osmanlı tarihyazcılığını kuşatan bir sıkışıklık yaratıyor ve söz konusu dönemin dinamiklerini anlamayı zorlaştıran manipülatif etkisinden kolayca uzaklaşamıyor. Oysa Karamanoğulları başta olmak üzere diğer Türkmen beylikleri ve Akkoyunlu konfederasyonu meşru yapılarıdır. Diğer taraftan herkes biliyor ki, Şah İsmail Akkoyunlu Hasan Padişah'ın torunudur. Dedesinin Hasan Padişah olması ve Bayındır soyundan gelmesine ilaveten diğer dedesi de Komnenos hanedanından olduğu için o günlerin siyasal kültüründe yüksek düzeyli ve tartışmasız bir saltanat meşruiyetine dayandığı ortadadır.²²² Osmanlı kronikleri ve genel olarak günümüzün tarihçileri söz etmeseler de Şah İsmail'in nesebine binaen sadece Erdebil tekkesinden kaynaklanan bir meşruiyete dayandığı iddia edilemez. Uzun Hasan'ın Şeyh Cüneyd'i kız kardeşiyle, daha sonra kızını Şeyh Haydar ile evlendirmesi dolayısıyla İsmail'in Akkoyunlu sarayı ile Erdebil tekkesini buluşturan üçüncü kuşak olduğunu gözden kaçırmamak gerekir. Dolayısıyla İsmail'in Erdebil tekkesinin postunda ve Akkoyunlu tahtında veya mirasındaki hakkının meşru olduğunu tarihçiler daha ne kadar görmezden gelecek bilemiyorum ama bütün bunları ele almadan Osmanlı tarihinin bu dönemindeki ideolojik değişimindeki etkisinin anlaşılabilmesinin mümkün olmayacağından emin olabiliriz. Şah İsmail'in Erdebil'deki tekkeden bir devlet çıkartırken dayandığı taban Anadolu'daki Kızılbaş Türkmenler ile eski Akkoyunlu ve diğer Türkmen beylerinin yönettiği bölgelerin ortak gelenek ve kültürüne sahip, aynı soya mensup ve aynı dili konuşan kitleleridir. Aslında biraz dikkatli bakıldığında, Şah İsmail'in Osmanlı topraklarına yönelik saldırılarından daha ziyade, onun askeri faaliyetlerinin o yıllara kadar hiçbir zaman Osmanlıların kontrolüne girmemiş olan Sivas-Maraş hattının doğusundaki topraklara odaklandığı kolayca görülür. Sanırım böylece Şah İsmail'in hareketinin dedesi Uzun Hasan zamanındaki Akkoyunlu bölgesiyle sınırlı olduğunu da tartışmalara dahil edebilmenin önü açılacaktır. Osmanlı kroniklerinin tarafı anlatılarında bile Sivas-Maraş hattının batısındaki Osmanlı sahasında Şah İsmail'in askeri faaliyetinden bahsetmediklerini gözden kaçırmamak lazım. Aynı şekilde mesela onun 1507'de Sivas'a girdiğinde zulüm ve yağma yapmadığını belirten kayıtlar

222 Walther Hinz, *Şeyh Cüneyd ve Uzun Hasan*, s. 29 ve 63-64. Özellikle s. 64'teki şecere. Ayrıca bkz. Tufan Gündüz, "Şah İsmail", *TDVİA*, c. 38, s. 253.

da böylece anlamını bulabilecektir.²²³ Benzer bir şekilde, Anadolu'da Şahku ve Nur Ali isyanları bütün şiddet ve yaygınlığıyla devam ettiği sırada Selim taht için babası Bayezid ile Çorlu yakınlarında savaşırken veya taht kavgasının Anadolu'da Osmanlı denetimini çok zayıflattığı sırada Şah İsmail'in Osmanlı Devleti'nin hükmü altındaki topraklarda her hangi bir askeri faaliyeti veya fırsat-tan istifade etmeye yönelik saldırısı bulunmadığını inkar etmek, unutmak veya ihmal etmekten artık vazgeçilmesi gerektiği de ortadadır. Şah İsmail'in Türkmen devlet ve hakimiyet anlayışı çerçevesinde geleneksel-lejitimist bir politika izleyerek hareketini sadece eski Akkoyunlu arazisinde sürdürdüğü açıktır.

Osmanlı Devleti'nin doğu politikalarının da Yavuz Sultan Selim'in tahta çıkışına kadar aynı şekilde lejitimist bir çizgide kaldığını unutmamak gerekiyor. Elbette bunun istisnaları da vardır ve Yıldırım Bayezid'in (1389-1402/ö.1403) Anadolu beyliklerine karşı uyguladığı fetihçi politikalar hemen ilk akla gelen örnektir. Aslında bu noktada Osmanlı Devleti'nin "*Anadolu sorununun*" önemli bir unsurunun da, o yılların siyasi anlayışının bir sonucu olarak meşru saltanat hakkına sahip beyliklerin arazilerinin fethi sebebiyle ortaya çıkan gasp meselesi olduğunu dile getirmek gerekiyor. Dikkat edilecek olursa, Yıldırım Bayezid'in fetihçi politikalarının feci sonundan itibaren 1473'e kadar Osmanlıların Anadolu'ya yönelik politikalarının lejitimist bir çizgide durduğu görülür. Faaliyetleri daha çok Rumeli'nde yoğunlaşır ve Osmanlı kroniklerinin anlatımının aksine Anadolu'da fetihçi bir politika izlediklerini söylemek zordur. Birbirlerini dikkatle izleseler veya karşılıklı ataklarda bulunsalar da, ağırlıklı olarak geleneksel Türkmen devlet siyaseti çerçevesinde lejitimist bir çizgide kaldıklarını tespit etmek zor değildir. Bu dengeyi bozan istisnalarından birinin Fatih'in Trabzon seferi sonrasında denk gelmesi de tesadüf değildir. Çünkü Osmanlıların Trabzon ve hinterlandındaki faaliyetlerinin sonunda Uzun Hasan'ın bugünkü Isparta hattına kadar uzanan 1472 senesindeki hücumları²²⁴ ve 1473'teki Osmanlılar ve Akkoyunlular arasındaki Otlukbeli Savaşı da yine aynı şekilde istilacı değil hanedan rekabeti olarak okunmaya müsaittir. Fatih Sultan Mehmet'in asıl olarak 1461 yılındaki Trabzon seferi ve sonrasında her ne kadar yine lejitimist bir çizgide kalınarak Akkoyunlu topraklarını ilhak etmeye yönelik bir teşebbüsten uzak durulmuş olsa da, bu sefer sırasında Osmanlıların Koyulhisar'dan Trabzon'a uzanan sahadaki faaliyetleri

223 Kemalpaşa-zade, *Tevarih-i Al-i Osman*, VIII., s. 251. "Emma garet ve hasarete tasaddi etmedi, taddi elin uzadub eli günü incitmedi(...) Hadem ve haşemine tehdid ve teşdid idüb vilayeti himayet eyledi."

224 Walther Hinz, *Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd*, s. 50.

Akkoyunlu yönetiminin tasvip edeceği bir girişim değildi. Çünkü, Uzun Hasan karısı Komnenos prensesi Despina aracılığıyla Trabzon'un kendi korumasında ve veraset hakkı sebebiyle mülkü olduğunu düşünüyordu.²²⁵ Bu konuda başka bir örnek vermek gerekirse, Trabzon'un fethinden önce Uzun Hasan'ın anası Sara hatununun Fatih Sultan Mehmet'e elçi olarak gönderildiği sırada dile getirdiği ricalarından bahsetmek mümkündür. Sara hatun, Uzun Hasan'ın karısı Despina'nın Komnenosların kızı olması sebebiyle Trabzon'un ona ait olduğunu ve fethedilerek haraca bağlanmasını rica eder. II. Mehmet buna cevap vermez ama şehir ele geçirilince Koyulhisar'dan itibaren yanında bulunan Sara hatuna değerli ziynet eşyaları ve Trabzon hazinesinden ele geçirilen ganimetten bir kısmını verdiği bilinir.²²⁶ Bütün bunların o dönemin tarihçileri tarafından sadece hoş hikayeler olduğu için yazıldığı düşünülemez. Bu anekdotlar meşruiyet anlatıları olduğu kadar o dönemde cari olan hakların kaynaklarına veya sınırlarına da işaret eder. Aynı türden bir başka örnek konuyu daha iyi anlamak açısından öğreticidir. Uzun Hasan, Komnenosların kızı Despina ile evlenmesi sırasında Trabzon İmparatoru'ndan çehiz olarak Kapadokya bölgesini ister. Walther Hinz'in yorumuyla o yıllarda Kapadokya'da Trabzon İmparatoru'nun bir köyü bile yoktu ve bölgede Bizans egemenliğinin sona ermesinin üzerinden neredeyse dört yüzyıl geçmişti.²²⁷ Uzun Hasan bunu bilmesine rağmen kendisine veraset hakkı sağlayacak meşru bir zemin yaratmaya çalışıyordu. Çünkü, bugün anlamakta zorlandığımız meselenin Hasan Padişah için karmaşık bir yanı yoktu. Anadolu aslında adı üzerinde İklim-i Rum'du yani Roma ülkesiydi ve Osmanlıların Bursa'dan başlayarak Rumeli'nde yürüttükleri fetihler ne kadar meşru ise, Anadolu'yu fetheden Selçukluların ve onlara tabi beylerin topraklarına yönelik saldırıları ve fetihleri de o denli gayri meşruydü. Mesela, bu anlayışa göre Batı Anadolu Türkmen beyliklerinin arazilerini işgal eden Yıldırım Bayezid gâsıptır. Aynı durum Karamanoğlu, Dulkadir veya Akkoyunlular açısından bakıldığında da farklı görünmez. Çünkü, artık ortada Selçuklu Devleti yoktu ve o bölgenin mirasçısı Osmanlılar değil Selçuklular ile ilişkisi sebebiyle Karamanoğulları ve onlara bağlı Avşar, Varsak veya başka Türkmen boylarıydı. Uzun Hasan'ın kendi lehine olmak üzere Kapadokya bölgesinin en eski sahibi Bizans ve sonra o bölgeyi fetheden Selçuklular artık tarih sahnesinde bulunmadığına göre söz konusu yerlerin ilk sahibi Bizans tacı ile doğrudan bağlantılı olan Trabzon'daki hanedandan Kapadokya'yı isteyerek meşru

225 Walther Hinz, *Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd*, s. 38.

226 Walther Hinz, *Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd*, s. 38.

227 Walther Hinz, *Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd*, s. 29.

bir hak yaratmak istemesi, o dönemin anlayışına göre son derece lejitimist bir yöntemdi. Osmanlılar ise, Konstantinopolis'i ve Selçuklu başkenti Konya'yı fethettikten sonra artık bütün bu bölgelerin Bizans ve Selçuklu'dan dolayı tartışmalı olsa da kendilerine tevarüs ettiğini ileri sürebilirdi. Ancak Fatih Sultan Mehmet zamanında Karaman ve Larende bölgesine yapılan seferlerin bile taabiyet oluşturmaya yönelik lejitimist bir bağlamı olduğu unutulmamalıdır. Erken kroniklerde bu durum "... *ahd dahi budur kim padişahdan işaret ola bunlar dahi hazır olalar, her ne yere kim emr oluna varalar...*".²²⁸ Bu cümle Karamanoğlu arazisinin Fatih Sultan Mehmet tarafından hemen fetih ve ilhak edilmediğini ilk başta taabiyet oluşturulduğunu anlatır. Elbette fırsat bulduklarında ilhak edeceklerine şüphe yoktur ancak bu sürecin meşru yöntemlerle ilerlemesi önemlidir. Dolayısıyla, bütün bunları kapsayan geleneğin ve Türkmen hakimiyet telakkisinin Osmanlı sarayında bilindiğini ve daha önce yaşanmış tecrübelerin ürkütücü hatıralarının da taze olduğunu dikkate almadan değerlendirmemek gerektiğine şüphe yoktur. Osmanlılar Rumeli'de büyüdüktan sonra Anadolu'ya döndüklerinde Yıldırım Bayezid'in bu geleneğe dikkat etmemesi ve fetihçi bir siyaset takip ederek Germiyanogulları başta olmak üzere Batı Anadolu'daki Türkmen beyliklerinin egemenliklerine son vermesinin sonuçları 1402 Ankara savaşı ve sonrasında çok ağır bir şekilde yaşanmıştı. Bir Osmanlı padişahı, karısı, şehzadeleri ve yönetici elitin önde gelenleri tutsak edilmiş ve sabık padişah ağır hakaretlere uğradığı bir esaret süreci yaşadıkdan sonra esir olarak ölmüştü. Osmanlı sarayında bu travmatik hatıranın kolayca unutulduğunu sanmak doğru değildir. Fatih Sultan Mehmet'in 1461'de Trabzon'u fethettikten sonra Doğu Roma'nın bu son kalıntısının arazisinde Osmanlı düzenini kurmasına rağmen, 1473'te Uzun Hasan'ı ağır bir yenilgiye uğrattıktan sonra Sivas'ın doğusunda ve güneyindeki Akkoyunlu ülkesini ilhak etmemesinin bu gelenekle ilişkisinin göz önünde tutularak değerlendirmelere katılmasının lüzumu büyüktür. Çünkü iyi bilindiği üzere Fatih'in saltanat meşruiyeti açısından doğu siyasetinde başvurduğu araç eski hakanlık gelenekleriydi.

Bütün bu çekişmeli sürece bakıldığında Osmanlıların da, Akkoyunluların da lejitimist bir çizgide kaldıklarını söylemek mümkündür. Akkoyunlu ve Karamanoğlu arasındaki ittifaklar ve Osmanlılara karşı dirençleri veya hücumları da aynı gelenekten beslenir. Ayrıca unutmayalım ki, Fatih Sultan Mehmet'in Anadolu'daki seferlerinin hemen hepsi eski hanedanlara yöneliktir. Bu seferler Karamanoğulları, İsfendiyaroglu, Akkoyunlu, Dulkadıroğlu, Trabzon Rum İmparatorluğu

228 *Aşıkpaşazâde Tarihi*, Âli Bey neşri, İstanbul 1332, s. 169.

ve hatta Kefe nedeniyle Kırım hanlarına kadar uzanır.²²⁹ Trabzon dışında hiç biri klasik bir şekilde fetih ve ilhak edilmemiştir. Asıl amaç öncelikle Osmanlıların çevresindeki eski taht merkezlerini çekim alanı olmaktan çıkartmaktır. Konya'nın fethini bu gözle değerlendirmek gerekir. Anadolu'da yaşayan büyük Türkmen kitleleri için saltanat merkezinin Konstantinopolis mi yoksa Selçuklu taht şehri Konya mı veya Akkoyunlu başşehri Diyarbakır mı ya da Tebriz mi olduğu sorusunun üzerinde epeyce durulması gerektiğine şüphe yoktur. Kendi taabiyetinde olmasını istediği Karamanoğlu beyliğine karşı Fatih döneminde yapılan üç seferin de çok yıkıcı olduğunu unutmamak gerekir. Türkmenlerin gözünde merkez olma özelliğini ortadan kaldırmak için sarayları ve şehirleri yerle yeksan etmelerinin sebebi bu olmalıdır. Elbette halkını İstanbul'a sürerek Karamanoğlu beyliğini zayıflatmak da başvurulacak araçlardandır.²³⁰ Yıkım öyle büyük olmuştur ki, bundan bahseden Aşıkpaşa-zade eleştirilerini seferlerden birinin komutanı olan Rum Mehmet Paşa'yı suçlayarak dile getirir ve onun böyle yapmasının asıl sebebinin İstanbul'un öcünü almak olduğunu söyler. Karşılaştırma çok manidar ve çarpıcıdır, çünkü Rum Mehmet Paşa'nın eski Bizans başkentinin yıkılmasının intikamının eski Selçuklu (Türk) taht şehri ve yakın çevresini adeta yok ederek aldığını söyler.²³¹ Elbette bu kararı veren Rum Mehmet Paşa değildir, bu emrin Fatih Sultan Mehmet tarafından verildiğine kuşku yoktur ve amacı bellidir. Anadolu'nun ortasında Türkmenler tarafından İstanbul'a alternatif bir merkez olarak kabul edilen şehir ve bölge istememektedir. Seferlerin amacı bu nedenle belli bir çizgide kalmakta ve istila ve ilhaktan daha çok taabiyet kurulması hedeflenmektedir. Aynı şekilde Roma İmparatorluğu'nun son bakiyesi olan Trabzon gibi bir saltanat ve hanedan merkezinin Anadolu'da büyük sayılara ulaşan Ortodoks Hıristiyan tebaa için artık Müslüman bir sultanın yönettiği Osmanlı taht şehri Konstantinopolis'e alternatif olarak varlığını sürdürmesi nasıl bir etki yaratıyorsa, Akkoyunlu, Dulğadır/Dulkadır ve Karaman beylerinin de Türkmenler için o derece etkili birer çekim merkezi olabileceğine dair çıkarımlar sadece spekülâtif egzersiz olarak değerlendirilmemelidir. Osmanlılar için öncelik bu ilgiyi kırmak olduğundan, Türkmen kökenli devletlere karşı yapılan bu seferler istiladan daha çok üstünlüğünü kabul ettirme, zayıflatma ve taabiyet kurma ekseninde okunmaya müsaittir. İsfendiyaroğulları örneği bile belirtilmeye çalışılan bu karakterin bir

229 Selahattin Tansel, *Osmanlı Kaynaklarına Göre Fatih Sultan Mehmet'in Siyasi ve Askeri Faaliyetleri*, TTK Yayını, Ankara 1953, s. 249-336.

230 *Aşıkpaşa-zade Tarihi*, Âli bey neşri, s. 169 vd.

231 *Age.*, s. 170, 172.

kanıtıdır, çünkü İsfendiyaroğulları beyliğinin Fatih Sultan Mehmet tarafından Osmanlı ülkesine katılması yöntemi klasik anlamda askeri bir fetih olduğundan söz etmeye engeldir. Yönettiği bölge Osmanlı hakimiyetine katılırken İsfendiyaroğullarına önce has olarak Bursa yakınında geniş topraklar tayin edildi²³² ancak daha sonra kardeşlerden birinin diğer Türkmen beyleriyle ittifak araması sebebiyle bundan vazgeçilerek diğer kardeş Rumeli'ye gönderildi. İsfendiyaroğlu'na Filibe sancak beyliği tevcih edildi ve Markovo köyü yakınlarında mülk statüsünde topraklar ve başka ilave gelirler bağlandı.²³³ İsfendiyaroğlu tanınan ve saygı gören bir akıncı ailesi olarak varlığını sürdürdü. Hiç şüphe yok ki, bu eski gelenekle ahenkli bir uygulamaydı. Çünkü değişen sadece hanedanlardı ve bölgede yaşayan Türkmenler Osmanlıların idaresinde yine yerlerinde kalmaya devam ediyorlardı. Bu lejitimist çizgi Fatih ve Bayezid dönemindeki imparatorluk ideolojisi ile Selim çağında değişecek imparatorluk ideolojisinin farkını sergilemesi bakımından dikkate değer. Fatih Sultan Mehmet'in oğlu Bayezid'e göre fetihçi olduğu doğrudur ancak onun eski Türk hakanlık gelenekleri ve saltanat hakkının unsurları konusunda dikkatli olduğunu verilen örneklerden yola çıkarak dile getirmek de mümkündür. Onun bıraktığı ideolojik miras ile oğlu Bayezid'in Türkmen beylikleri ve doğu politikaları bir ölçüde devamlılık arz etmektedir. II. Bayezid ve Şehzade Ahmet'in bu çerçevede anlaşılmaya müsait tercihinin, Türkmenlerin geleneksel saltanat haklarını sürdürmeye imkan vereceği ihtimali son anda Osmanlı merkezindeki vezirler, yeniçeriler ve genel olarak kullar ile Rumeli beylerini 21 Eylül 1511'deki ayaklanma ile beraber Ahmet yerine Selim'i tercih etmeye sevk etmiş olabileceği ve böylece islamî-fetihçi/emperyal siyaseti onayladıklarını değerlendirmek Selim ve Ahmet arasındaki tercihin sebeplerini anlamak açısından işlevlidir.

Benzer çerçevede Osmanlıların II. Bayezid döneminde, Hasan padişahın ölmesinden sonraki Akkoyunlu taht kavgalarına doğrudan müdahil olmamasında da görülür. Dayıları ve onların çocukları arasındaki çekişmelerden sıyrılarak ilk fırsatta hızlı bir şekilde öne çıkan ve Tebriz'de hükümdar olan Şah İsmail'in eski Akkoyunlu sahasında faaliyetleri bahane edilerek Selim'in müdahil olmaya çalışmasının ilk işaretleri onun Trabzon'da sancak beyi olduğu sırada görülür.²³⁴ Ancak,

232 Walther Hinz, *Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd*, s. 37-38.

233 Grigor Boykov, "Anatolian Emir in Rumelia: İsfendiyaroğlu İsmail Bey's Architectural Patronage and Governship of Filibe, 1460s-1470s", *Bulgarian Historical Review*, no. 1-2 (2013), 137-147, s. 139.

234 Uluçay, Yavuz I, s. 56-57 ve 76; Tansel, *Bayezid*, s. 246-247.

bunun ilk başta ne denli geçerli bir gerekçe olduğu da tartışmalıdır çünkü Osmanlı kaynaklarında II. Bayezid tarafından Selim'in uyarıldığı belirtilir.²³⁵ Daha bu zamandan oluştuğu anlaşılan Selim'in tasavvurları ve tahta çıktığı zaman sergilediği fetihçi politikalar ile dedesi II. Mehmet (1451-1481) ve babası II. Bayezid zamanlarında Türkmen kökenli hanedanlara karşı izlenen lejitimist yaklaşımdan ayrılır. Değişen imparatorluk ideolojisine bağlı olarak Yavuz Sultan Selim'in Anadolu politikaları ve seferlerinin İslami-fetihçi bir karakter taşıması, 1514 Çaldıran seferinden itibaren Kızılbaş Türkmenlere ve yine Kızılbaş Zaza aşiretlerine karşı Osmanlıların çoğunluğu Şafii olan Sünni Kürtler'le ittifak yapmasına izin vermesinden dolayı konunun nazik başlıklarından birini teşkil eder. Çünkü bu ittifakın inanç temelli olduğu kesindir ve bu nedenle Kürt beyleriyle taabiyet ilişkisi çerçevesinde kendi aşiretleri ve bölgelerini yönetme hakkı verirken, Türkmen beylerinin yüzlerce yıldır elindeki benzer haklarını itaatsizlik olarak yorumlamış ve fethederek tasfiye etmiştir. Bu konuda günümüz Osmanlı tarihçiliğinin herhangi bir sözünün olmaması da bu çerçevede dile getirilmesi gereken çok garip bir tarihsel suskunluktur ve üzerinde tartışılması zorunludur. Güncel tartışmalardan tarihyazıcılığının etkilenmemesi beklenemez ancak elden geldiğince milliyetçi reflekslerden ve güncel sorunların etkisinden uzak bir yaklaşımla bu konunun üzerinde konuşulmasının zamanının çoktan geçtiği açıktır. Değişen Osmanlı imparatorluk ideolojisi aynı mezhebin farklı bir ekolünden gelen Kürtler ile ittifak yapmayı mümkün kıldığı için Osmanlılar içinden çıktığı eski Türkmen geleneğine karşı inanç temelli bir cephe yaratmaktan çekinmediler. Bu tercih, göçer geleneklerinden çıkmış Türkmen Devlet Geleneğine ve eski soy dayanışmalarına göre belki Osmanlı emperyal ideolojisine elastikiyet kazandırmıştır ancak kendi tebaası olan Anadolu'daki Türkmenler ile başlayacak büyük bir çatışma sürecini davet ettiği de ortadadır. 1500'lü yılların başında Türkmenler arasındaki menkıbevi bağlar, gelenek ve göçebe harsının çerçevesinde çok eskiye uzanan mitolojik unsurlarla buluşan veya kavranan İslamiyet anlayışı Osmanlı İmparatorluğu'nun değişen ideolojisi çerçevesinde giderek kitabî/sünnî İslamın dışında görülecek ve Kızılbaş Türkmenler rafizi ve mühlid ilan edileceklerdi.²³⁶ Asıl olarak Kızılbaş

235 Tansel, *Bayezid*, s. 247; Feridun Emecen, "Selim I", *TDVİA*, c. 36, s. 407.

236 Rıza Yıldırım'ın yeni yayınlanan kitabında bu ayrışma ve düşmanlaşma hikayesinin ele alındığını yazarından öğrendim: *Aleviliğin Doğuşu: Kızılbaş Sufiliğinin Toplumsal ve Siyasal Temelleri, 1300-1501*, (çev. Barış Yıldırım), İstanbul: İletişim Yayınları, 2017. Bu makalenin yayına gönderildiği sırada çıkan kitaba yurtdışında ulaşma imkanı bulamadım. Bu değerlendirmenin hazırlanmasında, yayına gönderme aşamasında yani son anda konuşma imkanı bulmuş olsak da Rıza Yıldırım'ın önemli katkıları olduğunu belirtmek isterim.

Türkmenleri rafizi ilan eden ve katllerinin uygun olduğunu belirten fetvalar ile meşrulaştırılan Türkmen takibatı daha yıkıcı ve onarılmaz sonuçları beraberinde getirdi. Saltanat meşruiyeti ve imparatorluk ideolojisi değişse bile sadece isyancı güçleri bertaraf etmekle yetinmek mümkünken alınan fetvalarla sıradan ahalinin katline müsaade edilmesi o günlerin koşullarında ve sonrasında korkunç sonuçlar yaratmıştır.²³⁷ Anadolu'daki Türkmen kitlelerinin kendi inanç ve gelenek düzenini hatta çoğu kez görüleceği üzere canlarını korumak için bir süre sonra *Alevî* olduklarını yani kendilerinin de Müslüman olduğunu kanıtlamayı amaçlayan bir kavram üretmeleri bu sürecin en çarpıcı sonuçlarından biridir. Çünkü, bu kavrama sığınarak kitabî İslam ile ilişkisi olmayan kendilerine özgü İslam yorumlarını veya eski şamanik/türkkik ritüellerden beslenen inançlarını sürdürebilmek için artık İslamî anlamda meşru bir zemin sağlamaya ihtiyaçları vardı. Geç XIX. yüzyıl öncesinde Alevî teriminin ilk kez ne zaman kullanılmaya başlandığı hakkında kesin bilgiler bulunmamakla birlikte, ne üzerinde durduğumuz XVI. yüzyılda ne de öncesinde tedavülde olduğuna dair şimdilik bir veri bulunmuyor. Bu terimi mühlid ve rafizi oldukları yolundaki fetvalarla meşrulaştırılan kıtallerden kurtulmak için kızılbaşların mecburen ürettiklerini düşünmek, eldeki mevcut verilere göre tarihsel olarak daha uygun görünmektedir.

Öylesine büyük bir ideolojik değişimin ve fetvaların getirdiği en önemli sonuçlarından bir diğeri, Türkmen Devlet ve Siyaset geleneğinde hanedanlar değişse de sıradan ahalinin hakim olan yeni hanedanın yönetimi altında yaşamaya devam etmesini yok etmesidir. Çünkü, bu değişimle birlikte Ege Denizi kıyılarından başlayarak bütün Anadolu coğrafyasından Türkmen kitleleri Tebriz'e ve İran'a göçtüler.²³⁸ Bu boyutta büyük bir göç ve terk etme hanedan değişikliklerinden sonra ilk defa görülüyordu. Halbuki daha önce çeşitli beyliklerin Osmanlı idaresine geçmesinden sonra ahalsinin topraklarını terk etmedikleri ve yine yaşadıkları bölgelerde kaldıkları bilinir. Ancak bu kez adeta tersine bir göç yaşandı ve sadece Akkoyunlu konfederasyonuna bağlı aşiretler değil, İzmir'den ve Batı Anadolu'dan başlayarak İran'a doğru tersine bir kızılbaş Türkmen akını oldu. Elbette, İran'a daha doğrusu Şah İsmail'e giden Anadolu Türkmenlerinin hepsinin memnun olduklarını söylemek de zordur. Çünkü, idam edilenlere rastlandığı²³⁹ gibi geri

237 Bu ayrıntıya dikkatimi çeken Dr. Rıza Yıldırım'a teşekkür ederim.

238 Faruk Sümer, *Safevi Devleti'nin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*.

239 Mesela Şahkulu'nun adamlarından bazıları, doğruluğunu teyit edemesek de bir kervan soymakla suçlanmışlar ve idam edilmişlerdi.

dönerler de görülmektedir.²⁴⁰ Bunun ilk akla gelen sebebi, kitabı anlamda ne Sünni ne de Şii olan Anadolu'nun Kızılbaş Türkmenlerinin geleneksel inançlarından dolayı Osmanlılar ile Safeviler arasında iki uçlu ve dinsel-politik eksenli ideolojik bir baskı hattında kalmış olduklarıdır.

Sonuçta, Selim'in padişah olmasından sonraki icaraatlarıyla Anadolu'da yaklaşık beş yüz yıldır devam eden eski Türkmen devlet ve siyaset geleneği ortadan kaldırılırken, İslam'ın tek hükümdarı ve Haremeyn'in hadimi olma ideali de Mısır'ın fethini takiben büyük oranda gerçekleşmiştir. Kanuni Sultan Süleyman (1520-1566) çağında 1547'den itibaren eski Akkoyunlu sahasında bulunan Osmanlı sancaklarında uygulanan Hasan Padişah kanunları değiştirilerek yeniden düzenlendiğinden dolayı, Anadolu'ya girdikleri zamandan beri devam eden beş yüz yıllık Türkmen saltanat, hükümdarlık ve siyaset geleneğinin son kalıntısı da tasfiye edilecektir. Ancak, halk katında Kızılbaş Türkmen kitlelerin itirazları, isyanları ve buna mukabil yaşadıkları baskı da yerleşip yüzlerce yıl boyunca sürecektir. Uzun açıklamalardan anlaşılacağı üzere bu bağlam irdelenmeden, eski geleneği sona erdiren ideolojik değişim ve sonuçları tartışılmadan II. Bayezid'in saltanatının son yıllarındaki taht kavgasının sonucu ve hiziplerin rolü tartışılmış sayılmaz.

Yukarıda yer yer değinilen kavramları takip ederek ifade edersek, II. Bayezid genellikle belirtildiği üzere pasif bir padişah olmaktan daha ziyade özellikle Türk ve Müslüman devletlere karşı emperyal bir siyaset izlemeyen, daha ziyade geleneksel-lejitimist bir hükümdar olarak kabul edilebilir. Çünkü, onun yaptığı birkaç sefer Moton, Koron, Kili veya Akkirman gibi darü'l-harbte bulunan yerlere yöneliktir. Ancak, darü'l-islamda olduğu kabul edilmesi gereken Türkmen devletlerine ve Memlûklülere karşı fetihçi ve emperyal bir politikası yoktur. Şah İsmail'in ortaya çıktığı süreçte doğudaki Akkoyunlu taht kavgalarına müdahil olmak için de istekli davranmamış ve fırsattan istifade ederek bir fetih girişiminde de bulunmamıştır. II. Bayezid ve Şehzade Ahmet'in bu çerçevede anlaşılmaya müsait hakimiyet anlayışının, Türkmenlerin geleneksel saltanat haklarını sürdürmeye imkan vereceği ihtimali son anda Osmanlı merkezindeki vezirler, yeniçeriler ve genel olarak kullar ile Rumeli beylerini Ahmet yerine Selim'i tercih etmeye sevk etmiş olabileceği ve böylece fetihçi ve İslami-emperyal siyaseti onayladıklarını değerlendirmek, Selim ve Ahmet arasındaki tercihin sebeplerini anlamak açısından işlevlidir. Bütün bu açıklamaların sonunda şu andaki mevcut bilgiye

²⁴⁰ Karadeniz bölgesindeki Çepni'ler gibi terk-i diyar edip Şah İsmail'e katılanlara geri döndükleri takdirde iskan ve vergi muafiyeti sağlanacağı hakkında, bkz. Feridun Emecen, *Yavuz*, s. 100.

göre, Ahmet'in Anadolu'da ayrı bir devlet kurmanın eşiğine geldiği bir sürecin yaşandığı aşamada Anadolu ile Merkez/Rumeli ayrışmasının kıyısına gelindiği ve Merkez ile Rumeli Beyleri'nden oluşan ittifakın Ahmet ve Anadolu'daki geleceğe galip gelerek Selim'i tahta çıkarttığını söylemek mümkün görünüyor. Bu politik ayrışmanın içinde inanç bağlamında bir çatışmayı da barındırması ise politik rekabet dışında çok derin sorunlar üretmiştir. Bütün bunlardan dolayı, 1512 yılında Yavuz Sultan Selim'i tahta çıkartan ayrışmanın dinamiklerinin analiz edilmesi ve anlaşılması, Selim'in tahta çıkmasından sonraki süreci açıklayacak oluşumları da ilgilendirdiğinden daha da önem kazanıyor.

Hiziplerin yapısı, iç ağları, Osmanlı ideolojisinin değişmesi ve hiziplere etkisi çerçevesinde yukarıda yazılanlar Osmanlı tarihinin bu dönemini ve sonrasında, önceki dönemiyle karşılaştırılamayacak ölçüde farklılaştırır. Çıpa'nın hizip yapılarını belirleyen ideolojik tercihlere dair yukarıda dikkat çekmeye çalıştığım sorunların hiç birisine değinmemesi, onun revizyonist tarihçilik iddialarını da tartışmalı bir zemine taşımaktadır.

Erdem Çıpa'nın Tezleri III: Selim'in Ölümsonrası İmajı ve Meşrulaştırılması

Yukarıda belirtilen ve tartışılanların yanı sıra, Çıpa'nın kitabında vaat ettiği analizler ve diğer iddiaları bakımından da sorunlar var. Selim'in ölümsonrası imajını analiz etmek ve özellikle Selimnâmelerde yaratılan Selim kimliğini vak'a tarihi bağlamında değerlendirerek meşrulaştırmaya yönelik anlatı ve kurgunun gelişimini ortaya koymak Çıpa'nın amaçları arasındadır. Ancak bunu metodik olarak mümkün olmayacak bir yöntemle yapmaya çalıştığı gözlenir. Çünkü, ilk defa kendisinin yazdığını iddia ettiği holistik hikayeyi oluştururken ve şehzadeler arasındaki taht rekabetini yazarken daha geç dönemin Osmanlı anlatılarına başvurması Erdem Çıpa'yı kendi tezleri, iddiaları ve tarihyazıcılığına dair perspektifi bakımından açıklanması zor bir konuma sürükler.

Şöyle ki, Çıpa kitabının ikinci bölümünde Osmanlı kronikleri ve Selimnâme yazarları tarafından Selim'in ihtilafli hikayesinin meşrulaştırılmasını ve onun hakkındaki ideal sultanlık iddiasıyla ilgili üst-anlatının nasıl oluşturulduğunu analiz ettiğini söylüyor.²⁴¹ Ancak paradoksal bir şekilde Selim'in ölümsonrası imajı-

²⁴¹ Çıpa, *Selim*, s. 21.

nı yansıttığını kendisinin de kabul ettiği²⁴² anlatılardan 17. yüzyıl ortalarında yazılan *Solakzade Tarihi*'ni kitabının tarihsel dediği kısmında ve diğer bölümlerinde sık demeyi hak edecek ölçüde kullanıyor.²⁴³ Böylelikle yazar kendisini, Selim'in kompozit kimliği ve ölümsonrası imajını yaratan Osmanlı kronikçilerinin yazdıklarını tekrarlamakla itham ettiği günümüz tarihçilerinin yanına transfer ediyor. Anlatıların, belgelerin ve diğer kaynakların aralarındaki farkları dikkate almadan ve yazıldığı dönemin koşullarını değerlendirmeden kullandıkları gerekçesiyle eleştirdiği günümüz Osmanlı tarihçilerine yönelik genellemeleri de bu durumda Çıpa'nın kendisine dönmüş oluyor.

Hoca Saadettin'in *Tâcü't-tevârih* isimli meşhur tarihi, Selim'in kompozit imajının üretilmesinde ve Çıpa'nın eleştirdiği sünnî bakışın Osmanlı kroniklerine yerleşmesinde etkili olduğu bilinen bir anlatıdır. Hoca Saadettin'in hem tarihinde hem de *Selimnamesi*'nde Selim mitifikasyonuna dair kurguladığı hikayeler vasıtasıyla ve *Selimnamesi*'nin popülerliği nedeniyle Selim imajını rehabilite eden etkisini Çıpa'nın kendisi de kabul ederken,²⁴⁴ bunu unutup *Tâcü't-tevârih*'i hiç kullanmaması gereken vak'a kısımlarında kaynak olarak tercih etmesini açıklayabilmek mümkün değildir. Selim'in hikayesini, onunla muasır Osmanlıların farklı bakış açılarını, arşiv belgeleri ve anlatılardan geniş bir yelpazede örnekleyerek bir araya getirdiğini belirtmesi de²⁴⁵ bu durumda boş bir iddiadan başka bir anlam taşıyor. Çünkü bu kaynaklar, yani *Tâcü't-tevârih* ve *Solak-zade Tarihi* ile Çıpa'nın kullanmayı tercih ettiği benzerleri Selim'in muasırı değil, aksine Çıpa'nın analiz etmeyi vaat ettiği Selim imajını yaratan veya aktaran daha geç tarihli eserlerdir. Hoca Saadettin'in, Selim'in gayrimeşru eylemlerini meşrulaştırmak için *Tâcü't-tevârih*'te ürettiği bahaneler, uydurduğu veya çarpıttığı hikayeler Çıpa tarafından tartışmasız bir şekilde kabul edilip kullanılması yanında bu yetmezmiş gibi Hoca Saadettin'in çarpıtmalarına belgesel destek vererek teyit etmeye çalıştığı da görülüyor. Çıpa, böylelikle Hoca Saadettin'in analizini yapmak bir tarafa onun manipülatif yaklaşımına ortak olmaktadır. Aşağıda verilen örnekler bu tespitin kanıtlarından bazılarıdır.

Osmanlı Devleti'nde şehzadelerin tayin edildikleri sancakları saraydan izinsiz terk etmeleri ağır bir suçtur ve yasaktır. Bunu yaptıkları takdirde asi ilan

242 Çıpa, *Selim*, s. 134-135.

243 Karşılaştırmak için Çıpa'nın kitabın 29-107. sayfalarının dipnotlarına bakılabilir.

244 Çıpa, *Selim*, s. 150.

245 Çıpa, *Selim*, s. 17.

edilmeleri işten bile değildir. Kardeşleri Korkut ve Ahmet'in taht için hareketlendiğini gören Selim, bilindiği üzere kendisine İstanbul'a yakın ve gelirleri yüksek bir sancak talebinde bulunur ancak istediğini alamaz. Oğlu Süleyman için istediği sancaklar da rakibi olan Şehzade Ahmet tarafından engellenir ve oğluna en sonunda Kefe Sancağı tevcih edilir. Selim, izinsiz olarak sancağını terk edip oğlu Süleyman'ın yanına Kefe Sancağı'na gider ve taht mücadelesini başlatır. Babasının tavsiyelerine de şiddetle karşı çıkarak Trabzon'a dönmeyeceğini bildirir. Selim'in bunu dile getirme biçimi hem Osmanlı saltanat gelenekleri hem de dinî açıdan Hoca Saadettin gibi muhafazakar bir Osmanlı şeyhülislamının kitabında yer veremeyeceği kadar ağır ifadelerle doludur. Mesela Selim babası tarafından gönderilen ve kendisini Trabzon'a geri dönmeye razı etmek isteyen arabulucuya veya nasihatçıya şöyle sözler sarf eder: “*ve rızadan garaz Trabzon'a varmak, gökten Cebrail inüb ve Peygamber dilek ederse bile kabul etmez...*”.²⁴⁶ Bilindiği üzere Cebrail Allah tarafından gönderilir ve Peygamber Allah'ın taleplerini tebliğ eder, bu nedenle Selim dolaylı olarak Allah istese bile buna uymayacağını söyleyebilmektedir. Tabi ki böyle bir cümleyi *Tâcü't-tevârih*'te görmek mümkün değildir. Selim'in verdiği cevabın tek bir kelimesi bile *Tâcü't-tevârih*'te görülmediği gibi Hoca Saadettin tarafından asi şehzadenin söz konusu görüşmelerde gayet olumlu bir tavır sergilediği anlatılır.²⁴⁷ Bu süreç, hem sancağını terk etmesi, hem saraydan gelen emirlere karşı çıkması hem de kanun ve geleneğe aykırı olarak Rumeli'de sancak talep etmesi sebebiyle Selim'in asi ilan edilmesine fazlasıyla yetecek türden eylemleriyle doludur. *Tâcü't-tevârih*'te Hoca Saadettin Selim'in bu gayrimeşru eylemlerini meşru göstermek için uydurma bir mizansen kurgular.²⁴⁸ Çünkü, Selim'in Trabzon'dan şikayet ederek kendisi açısından daha avantajlı bir sancağa tayin istemesini sanki Rumeli'nden bir sancak istiyormuş gibi anlatır. Hoca Saadettin'in anlatısına göre, Selim Trabzon'dan memnun olmadığı ve yaptığı seferler nedeniyle babası tarafından uyarılınca huzursuz olup önce saraya gidip derdini anlatmak ister ama “*bi-tekellüf varmağa ikdam idemeyüb Rumeli yakasında sancak inayetin taleb*” eden bir mektupla adamlarından birini saraya gönderir. Ancak onun bu mektubuna verilen cevap ümit kırıcı bir içeriğe sahiptir. Selim bir kere daha başka bir adamıyla aynı talebini tekrarlayan bir mektup gönderir. Ancak, bu kez de yine olumsuz cevap verilir ve Trabzon'da kalması istenir. Hoca Saadettin bu arada Selim'i yücelten yorumlarından birini eklemeyi ihmal etmez;

²⁴⁶ Uluçay, Yavuz I, s. 80-81.

²⁴⁷ *Tâcü't-tevârih*, c. 2, s. 142-143.

²⁴⁸ *Tâcü't-tevârih*, c. 2, s. 140.

babası ve devlet erkani, Selim'in gibi *emellerinin nihai hedefi memleket ahvalinin intizamını sağlamak olan seçkin birinin dünya malına tabi olacağını ve yetineceğini*²⁴⁹ sanırlar. Ama tabi ki yanılırlar! Hoca Saadettin'e göre Rumeli'ne geçip küffara karşı savaşmaktan başka amacı olmayan bu seçkin Şehzade tekrar adam gönderip niyetini açıklamaya çalışır ancak bu da mümkün olmaz. En sonunda çaresiz kaldığı için bu yüce amaçlarını gerçekleştirmek üzere, her türlü meşruiyeti aradıktan sonra mecburen sancağını terk ederek Kefe'ye geçer.²⁵⁰

Bu anlatı tarihsel açıdan olayların seyrine tekabül etmemektedir ve Selim'i meşrulaştırmak için Hoca Saadettin'in eklediklerinden mürekkep bir kurgudur. Bu o denli açıktır ki, Selim'in henüz Kefe'ye geçmeden Trabzon'da iken Rumeli'nden sancak istediği ilk Selimnâmelerde, yani Kılıççı-zade İshak²⁵¹ ve Kemalpaşa-zade'de²⁵² bile yoktur. Hoca Saadettin önceki Selimnâmelerde bile olmayan unsurları ekleyerek olayları değiştirip yeniden kurgulamış ve O'nun Kefe'ye geçmeden önce Rumeli'nden sancak istediği şekline sokmuştur. Halbuki Hoca Saadettin'in yazdıklarının aksine yazışmalarda da Selim'in 1510 Ekim ayına kadar Trabzon'da olduğu sırada Rumeli'den sancak istediğine dair bir iz, belge veya yorum bulunmamaktadır. Rumeli'nde sancak talebi daha sonra 1511 yılı Mayıs ayında Kefe'den Akkirman/Kili tarafına geçmesiyle başlayan ve Edirne'ye kadar devam eden süreçteki müzakerelerin konusu olacaktır.

Erdem Çıpa ise Hoca Saadettin'in kurguladığı bu uydurma hikayeyi Selim'in Rumeli beylerinin desteğiyle tahta çıktığı tezini kanıtlaması bakımından kendisine avantaj sağladığı için tereddüt etmeden kullanır.²⁵³ Çıpa bu bilgiyi çok benimsemiş olmalı ki, bu noktada ne Selim'in meşrulaştırılmasına dair Osmanlı kronikçilerinin yazdıklarını ne de bu konuda onların anlatısını devam ettirmekle suçladığı günümüz Osmanlı tarihçilerine yönelik eleştirilerini hatırlar. Ayrıca bununla da yetinmeyen Çıpa, *Tacüt-tevârih*'teki bu uydurma bilgileri desteklemek için bir belgeyi de kaynak göstermektedir: TSMA. E. 543. Uluçay'ın transkripsiyonunu verdiği bu belgede Selim'in Rumeli'de sancak istediğine dair yine bir

249 "münteha-yı meramı ahval-i memleket intizamı olan âli makâmı dünya hıtamıyla aldanur sanub riayet-i maliye ile iktifa" *Tacüt-tevârih*, c. 2, s. 140.

250 *Tacüt-tevârih*, c. 2, s. 140-141.

251 Burhan Keskin, "Selim-name (İshak bin İbrahim)" (Yüksek Lisans Tezi), Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1998, s. 26 vd.

252 Kemalpaşazâde'nin metni için bkz. Ahmet Uğur, *The Reign of Sultan Selim I*, s. 40-41.

253 Çıpa, *Selim*, s. 82, dpn. 97.

işaret, iz veya kelime yoktur!²⁵⁴ Bu yazının girişinde belirttiğim üzere bu belgenin numarası Uluçay tarafından yanlış verilmiştir ve Çıpa bu yanlışlığı aynen tekrarladığından söz konusu belgenin aslını gördüğünü beyan etmesi hakkında bile güçlü şüphe vardır. Belgenin tam numarası TSMA. E. 5437'dir ve bu belgede Selim Trabzon'da iken Rumeli'nde sancak istediğine dair bir ip ucu bile bulunmamaktadır. Peki Çıpa bu bilgiyi nereden almıştır? Öyle görünüyor ki, Çıpa bu bilgiyi Selahattin Tansel'in yazdıklarını zorlayarak üretmiş ve Hoca Saadettin'in hikayesiyle birleştirmiştir. Çıpa'nın eleştirdiği tarihçilerden Tansel, Selim'in Trabzon'un mahsulü kıt olduğundan her şeyi dışarıdan temin etmek zorunda kaldığı gibi şikayetler nedeniyle sancak değişikliği talep ettiğini belirtir ve Uluçay tarafından transkripsiyonu yayınlanan TSMA. E. 543 numaralı belgeye atıfta bulunduktan sonra aynı cümlelerin devamında Rumeli'de bir sancağa tayin istediğini yazar.²⁵⁵ Tansel'in alıntısına ve dipnotlarına bakıldığında, Selim'in Trabzon'dan şikayet ederek sancak değişikliği talebinde bulunmasını Uluçay'ın yayınladığı belgeden, Rumeli'nde bir sancak istediğini ise *Tâcü't-tevârih*'teki az yukarıda özetlediğim hikayeden alıntılıdığı görülür.²⁵⁶ Dolayısıyla Tansel'in kurduğu cümlede kaynak gösterilen belge Selim'in Trabzon'da iken Rumeli'nden sancak istediğinin kanıtı olarak değil, Trabzon'dan şikayetleri için zikredilmektedir. Peki Çıpa Selim'in daha Trabzon'dan ayrılmadan Rumeli'den sancak istediği bilgisinin kaynağını verirken Tansel'in yazdığı bu iki farklı bilgi ve iki farklı kaynağı nasıl bir forma kavuşturuyor? Öncelikle belirtmek gerekir ki, Çıpa iki ayrı bilgi verip iki ayrı kaynak göstermiyor. Tansel'in adını bile anmadan onun aynı cümlede verdiği iki farklı bilgiyi Selim'in daha Trabzon'da iken Rumeli'den sancak istediği şeklinde yeniden düzenledikten sonra sadece bir dipnot veriyor ve bu kez Uluçay'ın yayınladığını belirtmeden belgenin arşivdeki orijinalinin(!) numarası ile *Tâcü't-tevârih*'in ilgili sayfasına atıfta bulunuyor.²⁵⁷ Bu durumda henüz Kefe'ye geçmeden Selim'in daha Trabzon'da iken Rumeli'den sancak talep ettiğini söylemeyen bir belgeyi Hoca Saadettin'in Selim'i temizleme çabasına destek olarak "imal" ettiğini belirtmekten başka çare kalmıyor. Halbuki, *Tâcü't-tevârih*'te anlatılan Selim'in Trabzon'da iken Rumeli'nde sancak istediğine dair hikayenin fabrikasyon olduğunu bizzat Selim'in mektupları ile de kanıtlamak mümkündür. Bunlardan biri Kefe'ye geldikten sonra Silistre sancağını istemesiyle ilgilidir ve bu isteği

254 Uluçay, Yavuz I, s. 75-76.

255 Tansel, *Bayezid*, s. 268.

256 Tansel, *Bayezid*, s. 268, dipnot 56 ve 57.

257 Çıpa, *Selim*, s. 82, dpn. 97.

Rumeli'de sancak verilmesi kanuna aykırı olduğu gerekçesiyle reddolunduğundan bahseder. Bu kez Anadolu'ya dönmesi şartıyla, dört milyon akçe bedelle Mentеше sancağı verilir ancak Selim buna da razı olmaz ve Silistre'yi istemeye devam eder.²⁵⁸ Bu isteği yine kabul edilmez ancak Kefe'de oturması şartıyla Kili ve Akkirman'dan yapılan zamlarla Kefe Sancağı'nın tevcih olunduğunu Selim'in yazdığı bir diğer mektuptan öğreniriz.²⁵⁹ Selim anlattıklarının devamında, Trabzon'da yirmi beş yıl sancak tasarruf ettiğini, sancak talebine devletlü hüdavendigarın rızası yoktur denildiğini ve Anadolu'da sancak verilmediğini (burada kurduğu cümlelerde kardeşi Ahmet ile ilgili bir imada bulunarak fitne ve fesat olur bahanesiyle verilmediğini söyler), bu nedenle Anadolu diyarında sancak tevcih edilmeyince Kefe diyarına varıp tekaüd etmeye niyet ettiğini anlatır. Selim'in kendi sözleriyle hikayesinin devamında, Trabzon'a dönmesi şartıyla Mentеше sancağının önerildiğini, Silistre'yi istemesine rağmen verilmediğini, kardeşi Ahmet'in serasker tayin edildiğini belki onun Rumeli'ye geçerek saltanatın ona müyesser olacağını, bütün bunlardan dolayı Ahmet'in tasarruf ettiği miktarda Rumeli'de şanına münasip sancak istediğini belirtir. Bütün süreci aktardığı uzun mektubu veya arzı kendisinin bütün bu aşamada yaşadıklarını özetlediği önemli bir belgedir.²⁶⁰ Bu ve diğer mektuplarının hiçbir yerinde Trabzon'da iken Rumeli'nde sancak istediğine dair bir kelime bile etmez. Ancak, Erdem Çıpa *Tâcü't-tevârih*'teki uydurma hikayeye dayanarak böyle bir bilgi verir ve Hoca Saadettin tarafından uydurulan bu bilgiyi kendi yarattığı bir diğer belge ile destekler.

Uluçay'ın zikrettiği ve transkripsiyonunu yayınladığı bütün belgelerin orijinallerini Erdem Çıpa'nın gördüğü iddiası kitabında verdiği belge listesinden anlaşılmaktadır.²⁶¹ Ancak aslını gördüğünü iddia ettiği belgelere ve diğer kaynakların verdiği bilgiye göre Selim'in Trabzon'da iken Rumeli'nden sancak talep ettiği vaki değilken Çıpa'nın Hoca Saadettin'in Selim'i meşrulaştırmak için uydurduklarını kullanması kendi tezleri ile taban tabana zıt; Selahattin Tansel'in cümlesini değiştirmesi ve kitabına atıf yapmaması başka bir kusur; Uluçay'ın yayınladığı belgede olmayan bir bilgiyi ona izafe ederek kanıt üretmesi ve aslında bu belgenin aslını görmüş gibi dipnot verse bile Uluçay'ın yanlış verdiği numarayı tekrarlaması ise başka bir boyut. Daha başka bir şey söylemek istemiyorum!

258 Uluçay, Yavuz I, s. 82, dpn. 38'de transkripsiyonu verilen TSMA. E. 6185 numaralı mektup.

259 Uluçay, Yavuz I, s. 84, dpn. 43'te transkripsiyonu verilen TSMA. E 5443 numaralı mektup.

Dipnotun sonunda "bundan birkaç tane daha var" şeklinde Uluçay'ın notu bulunuyor.

260 Uluçay, Yavuz I, s. 84-86. TSMA. E. 6815 numaralı arz/mektup.

261 Çıpa, *Selim*, s. 368, 369.

Çıpa'nın *Tâcü't-tevârih*, *Solakzade Tarihi* veya doğrudan Selim'in meşrulaştırılması amacıyla yazılan *Selimnâmeleri* kullanarak yazdığı olgusal hikaye ve taht rekabeti, temel tezleri bakımından bir dizi başka problemin oluşmasına da zemin hazırlıyor. Bu tartışmalı zemin üzerine kurduğu kitabındaki diğer bütün bölümler de zorunlu olarak tartışmalı hale gelmektedir. Çünkü, Erdem Çıpa, yaratılan imaj ve kurgusal hafızaya ilişkin bilgiyi olgusal bölümlerine taşıdığı için vak'a tarihi ile Selim hakkında üretilmiş olan hafıza birbiri içine geçmiştir. Halbuki, Çıpa'nın temel amaçlarından biri, yaşananları olgusal bir hikayede kurguladıktan sonra bu hikayeye göre Selim hakkında daha sonra üretilen mitifikasyonu yansıtan hafızayı analiz etmektir. Bir bakıma çalışmasının Selim hakkında History ve Memory kavramsallaştırmasına dayandığını belirtip sonra tarih ve hafızayı birbiri içine aktarmak ve Osmanlı kronikçileri ile Selimnâme yazarları tarafından imal edilen anlatının vak'a tarihi olarak sunulması gibi anlaşılabilir bir durum çıkartmıştır. Dolayısıyla, yukarıda verilen örneklerde açıklanmaya çalışılan yaklaşımı ve kaynak kullanımı sebebiyle Çıpa'nın bütün tezleri tartışmalıdır ve ancak boş tarih yazımının iyi bir örneği olarak tanımlanabilir.

Erdem Çıpa'nın, bütün bu önemli sorunlara ilave olarak Selim'in ölüm sonrası imajı hakkında yazdıkları kendi tezleri ve tarihyazıcılığı bağlamında söylediklerini geçersiz kılacak bir şekilde düzenlenmiştir. Çünkü, önemli bir ayrıntıyı atlayarak analizlerini yanıltıcı bir noktadan başlatıyor. Buna göre, Çıpa yukarıda verilen meşrulaştırma örnekleriyle dolu olan *Selimnâmelerin* ilkinin daha Sultan Selim'in sağlığında Kılıççı-zade İshak tarafından yazıldığını bilmesine rağmen Selim mitosuna tamamıyla ölümsonrası imaj açısından bakmaktadır. Halbuki İshak Çelebi'nin Selim ile tanıştığı ve aralarında görüşmeler vaki' olduğu bilinir. Üstelik, Çıpa, İshak Çelebi'den başlayarak Selimnâmelerin dokuz tanesinin Selim'in 1520'de ölmesinden önce yazıldığını da belirtir.²⁶² Gerçi 1512-1514 arasında yazıldığı sanılan İshak Çelebi'nin Selimnamesi hariç diğer sekizinin Selim'in 1514-1517 arasındaki zaferlerine yoğunlaşması sebebiyle aralarında farklılıklar olduğu söylenebilir ancak sonuçta Selim hayatta iken yazılmış olduklarından, ölümsonrası imajının hayattayken yazılan Selimnâmelerle derinden bağlantılı olduğu açıktır. Dolayısıyla, Selim'in sadece ölümsonrası imajının değil, yaşarken oluşturulan anlatının self-lejitimasyon bakımından da okunmasını gerektiren verili bir durum söz konusudur. Bundan dolayı self-lejitimasyon meselesi Çıpa'nın aslı problema-tiğine eklenen bir konuma yerleşir ve Selim'in sağlığında yazılan meşrulaştırma

²⁶² Çıpa, *Selim*, s. 143, 144.

hikayesinin unsurları ile ölümsonrası imajını oluşturan anlatının bağlantısı, benzerliği veya farklılığı olup olmadığı mutlaka tartışılması gereken bir önem kazanır. Selim'in ölümünden önce yazılan dokuz *Selimnâme*de çizilen imaj, ölümünden sonra yazılan *Selimnâmelerde* tekrarlanıyorsa öldükten sonra yaratılan bir imaj değildir ve self-lejitimasyondan kaynaklanmaktadır. Eğer Selim öldükten sonra yazılan *Selimnâmelerde* çizilen imaj hayattayken yazılan *Selimnâmelerde*kinden farklılıklara sahipse, o takdirde ikili bir imaj yaratılmış demek olacağından self-lejitimasyon ve ölümsonrası meşrulaştırma biçimleri karşılaştırmalı olarak ele alınarak imaj analizi yapılmalıydı.

Erdem Çıpa'nın yukarıda aktarılan ve açıklanmaya çalışılan sorunlardan kaynaklanan sonuçlar ve bunlar üzerine inşa ettiği yorumları kitabının tamamını etkiler. Olgusal açıdan tartışmalı malzeme kullanımı ve Selim hakkında yaratılan geç tarihli meşrulaştırıcı kurguyu, belgelerde ve yazışmalarda izlenen olay akışı içine aktarması kitabında vaat ettiği analizleri yapmasını mümkün olmaktan çıkartır. İki farklı bağlam birbiri içine dercedildiğinden Çıpa'nın kitabında okuduklarımızın Selim döneminde yaşanan tarih mi, yoksa daha sonraki yıllarda Osmanlı *Selimnâme* ve kronik yazarları tarafından üretilen kurmaca mı olduğunu ayırt etmek mümkün olamıyor. Ayrıca imal edilen Selim imajının self-lejitimasyon bağlamında mı yoksa ölümsonrası imaj yaratılmasına mı matuf olduğu veya aralarında fark varsa karşılaştırmalı mı okunacağı meselesi de Çıpa'nın metodik yaklaşımından kaynaklanan önemli bir sorun olarak ortaya çıkıyor ve çalışmasını eksik bırakması yanında yazdıklarını da geçersizleştiriyor. Açıklanmaya çalışılan bu sebeplerden ötürü, Çıpa'nın çalışmasının yanlış bir bakış açısıyla model kullanmanın sorunları ve sonuçlarından olumsuz bir şekilde etkilendiğini belirtmek gerekiyor. Çünkü Selim'in yaratılan imajını analiz etmek için Çıpa model olarak P. Burke'ün *The Fabrication of Louis XIV* isimli meşhur kitabını model aldığını belirtir. Ancak aktardıklarından anlaşılacağı üzere, model aldığı çalışmanın tarihyazıcılığı açısından taşıdığı sofistike değeri ile Çıpa'nın Selim hakkında yazdıkları arasındaki fark karşılaştırılamayacak ölçüde büyüktür. Boş iddiaların önemli tarihçilerin başarılı çalışmalarına dayandırılarak değerli olduğuna dair bir algı oluşturma çabası da Çıpa'nın kendi çalışması hakkında yaratmak istediği imaj ile ilgili olsa gerek.

Erdem Çıpa'nın Tezleri IV: Nasihatnameler ve Selim'in İdealizasyonu

Nasihatnamelerde veya ıslahat raporlarında Yavuz Sultan Selim'in ideal sultan olarak resmedilmesi ve ilahi yardımla desteklenen bir hükümdar olduğu imajının ele alındığı bölümlerde,²⁶³ Erdem Çıpa'nın kitabının başında ilan ettiği amaçlarından tamamen uzaklaştığı görülür. Selim hakkında ideal sultan algısının yaratılmasında bütün nasihatnamelerin eşit ölçüde katkısının olmadığını belirten Çıpa'nın bazı nasihatname yazarlarının Selim'den hiç bahsetmediği tespiti doğrudur.²⁶⁴ Fakat, bu doğru tespiti bütün bölüm boyunca istikrarlı bir şekilde sürdürmez. Çünkü, kendi izleğini kaybederek adeta Selim hakkında yaratılan mitosu kanıtlamaya çalıştığını belirtmeye izin veren bir anlatı kurar. Bu bakımdan nasihatnamelerde veya ıslahat raporlarında Selim'i idealize eden pasajları seçip öne çıkartmaya çalışır. Babası II. Bayezid için bile kullanılan “*hazret-i hilafet penah, padişah-ı hilafet penah, hazret-i sahib-kıran-ı asr, kabraman-ı zaman, sultan-ı zaman, sahib-kıran-ı zaman*”²⁶⁵ gibi lakabların Selim'in idealize edilmesinin kanıtları olarak sunar. Halbuki bu lakablar Selim'in idealize edildiğini değil, aslında sıradanlaştırdığını gösterir çünkü bu tür tanımlamalar her Osmanlı padişahı için yapılır. Bu nedenle Selim'in nasihatnamelerdeki idealizasyonunu incelediği çerçevede Çıpa'nın yazdıkları doğru tespitlerle başlamakla birlikte, devamında onun idealize edildiğini göstermek için olguları zorlaması ve kaynakları çarpıtması nedeniyle ortaya yine tartışmalı bir bölüm çıkmaktadır. Daha önemlisi ve şaşırtıcı olanı ise, aşağıda gösterileceği üzere kaynaklarda olmayan kanıtları varmış gibi sunmasıdır.

Erdem Çıpa, nasihatname yazarlarının kul kökenli veya ulemadan gelmesine bağlı olarak yorumlarının farklılaşmasına dair örnekler verirken kul kökenlileri suçlayan hür ve müslüman kökenli Mustafa Âlî'ye gönderme yaptıktan sonra kul kökenlilerin şikayetlerini de örnekler. Bu konuda seçtiği kitap, yazarı bilinmeyen ancak devşirme kökenli birisi tarafından yazıldığı kabul edilen *Kavanin-i Yeniçeriyân*'dır. *Kavanin-i Yeniçeriyân*'dan verdiği satırlarda, yeniçeri ocağına devşirmelerin değil kanuna muhalif olarak “*Türk-Mürk*” cinsinden gelenlerin yerleştirilmesinden dolayı ocak nizamının bozulduğundan şikayet edilmektedir. Böylece, hür doğmuş Müslüman kökenli bir nasihatname yazarı ile kul kökenli bir yazarın cins ve sınıfsal kökenlerine göre yorumlarının farklılık gösterebileceği

²⁶³ Çıpa, *Selim*, s. 176 vd.

²⁶⁴ Çıpa, *Selim*, s. 187.

²⁶⁵ Kemalpaşa-zade, *Tevarih-i Al-i Osman*, VIII, yay. Ahmet Uğur, Ankara 1997, s. 295, 296.

anlamında bir karşılaştırma okuruz. Ancak, Erdem Çıpa'nın şaşkınlık kelimesinin nitelemekte yetersiz kaldığı yöntemleri burada da karşımıza çıkmaktadır. Çünkü, alıntı yaptığı *Kavanin-i Yeniçeriyân*'nın bid'atler arasında saydığı, kanun ve geleneğe aykırı olarak “*Türk-Mürk*” kökenlilerin ocağa alınmasına cevaz vererek yeniçeri ocağının bozulmasına giden yolun açılmasını sağlayan bu işlem konusunda hangi padişahın mesul tutulduğunu belirtmez.²⁶⁶ Ancak *Kavanin-i Yeniçeriyân*'a bakıldığında “*Türklerin-Mürklerin*” ocağa alınmasıyla ilgili olarak *Kavanin* yazarı tarafından açıkça suçlanan padişahın Yavuz Sultan Selim olduğu görülür.²⁶⁷ *Kavanin* yazarının bu bid'ati başlatan padişah olarak Selim'i eleştirdiği ortadayken Erdem Çıpa'nın bunu belirtmemeyi tercih etmesi ve *Kavanin-i Yeniçeriyân*'da Selim'in idealize edildiğini ileri sürmesi kaynakları çarpıtarak kullandığının yeni bir örneğinden başka bir şey değildir. Alıntının bağlamının farklı olduğu gerekçesi bu noktada geçerli bir savunma olamaz, çünkü *Kavanin* yazarının bir bid'ati eleştirdiği kadar onu başlatan padişahı kınadığı da açıktır. Bu örnekte eleştirilen padişah Yavuz Sultan Selim'dir ve bu açıklanırsa onun meritokrat ve kanun ya da geleneğin idrakinde bir sultan olarak idealize edildiğini savunmak imkansızlaşacaktır. Bundan ötürü Çıpa'nın Selim'in adını bid'at başlatan bir padişah olarak anmayı tercih etmediği ve bilerek alıntısının dışında bıraktığından başka bir açıklama yapmak mümkün değildir.

Aynı şekilde Selim'in gazabına örnek verirken, Çaldıran Savaşı (1514) sırasında isyan ve itaatsizliklerinden dolayı sefer sonrasında çok sayıda yeniçerinin infaz edilmesini istediğini, ulema ve fuzelanın araya girerek daha büyük bir kaosa sebep olacağına ikna ederek padişahın vazgeçirilebildiğini yazar.²⁶⁸ Çıpa, bu olayın kaynağı olarak da yine *Kavanin-i Yeniçeriyân*'ı gösterir. Ancak *Kavanin-i Yeniçeriyân*'da bu olayın anlatılma sebebi, Selim'in *kanun-ı kadime* uymaması ve geleneğe mugayir bir icraatının eleştirilmesidir. Bir anlamda Çıpa'nın tercih ettiği gibi onun gazabına da örnektir ancak *Kavanin* yazarı bu satırlarda aslında Selim'i uzun bir değerlendirme ile eleştirmektedir ve Trabzon'dan devşirme alınmasının sakıncaları kendisine söylenmesine rağmen, padişah olunca yeniçeri ocağına Trabzonluları ve Karamanlıları aldırıldığını aktarmaktadır. Sorun bu nedenle çıkmıştır çünkü *Kavanin* yazarına göre sefer sırasında huzursuzluk çıkartanlar, Selim'in

²⁶⁶ Çıpa, *Selim*, s. 185.

²⁶⁷ *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tablilleri*, (yay. Ahmet Akgündüz), İstanbul 1996, c. 9/1-2, s. 151, 152.

²⁶⁸ Çıpa, *Selim*, s. 190, 191.

kanun-ı kadime aykırı olarak ocağa aldırıldığı Trabzonlular ve Karamanlılar'dır.²⁶⁹ *Kavanin* yazarının anlatısı bu bağlamda ve içerikte olduğu halde Erdem Çıpa olguyu parçalıyor ve bağlamından kopartarak Selim idealizasyonunun bir unsuru olarak değerlendirdiği korkulan hükümdar tipinin kanıtlanması amacıyla kullanıyor. Ancak, Çıpa'nın olayların veya anlatıların belli kısımlarının görmezden gelmesi veya bağlamından kopartarak kullanması ya da nasihatçilerin söz konusu olayı neden anlattığını dikkate almaması ve kaynağın sadece işine yarayan kısımlarını alıntılanması nedeniyle manipülatif sonuçlar üretilmiştir. Bu örnekte görüldüğü gibi kaynakta Selim'in kanuna ve geleneğe mugayir uygulamalarını eleştirmek için yazılanlar, Çıpa tarafından onun kanunu müdrik ve meritokrat bir padişah olduğunu kanıtlamak için kullanılabilmiştir. Tanımını okuyuculara bırakarak geçiyorum.

Çıpa, sayfalarıdır örneklediğim şekilde çalışmaları sonucunda her nasılsa Mustafa Âli, Lütfü Paşa ve ismi bilinmeyen *Kavanin-i Yeniçeriyân* yazarının Yavuz Sultan Selim'i kanun-bilinçli ve meritokratik bir padişah olarak yücelttikleri sonucuna varır.²⁷⁰ Ancak, Selim'i açıkça en çok yücelten ve idealize eden *Hırzül-mülûk*'i neden aynı kategoriye dahil etmediği sorusu hemen kendini gösterir. Bunun sebebi, *Hırzül-mülûk*'ta Selim'in kanun-ı kadime riayet etmediğinin örneklerinin verilmesi ve bunların olumlu bir haslet olarak sunulması olabilir. Çünkü, *Hırzül-mülûk* yazarı, "kadimden olu gelene riayet" fikrine karşı çıkarken, Selim'in başarısının temelinde Allah'a tevekkül etmesinin ve hayırlı işlerde "bu kanun-ı Osmanî'ye muhalifdür dimeyüb heman icra edüb, selatin-i izam her ne isterlerse kanun o olur"²⁷¹ diyerek Selim'i aslında "kanun-ı kadim'e" mugayir olan uygulamaları sebebiyle takdir etmektedir. Yani, Çıpa tarafından kanunu müdrik veya kanun-bilinçli bir padişah olarak idealize edildiği iddia edilen Selim, tam aksine *Hırzül-mülûk*'ta kanuna muhalif bir padişah olması sebebiyle idealize edilmektedir. Çıpa bunun farkındadır ve *Hırzül-mülûk*'ta bu yaklaşımın savunulma sebebini o dönemde ortaya çıkan sosyo-politik değişim taleplerinin bastırılması amacıyla kanun konseptinin muhafazakar yorumlarının legal bir araç olarak kullanılmasına reaksiyon ihtimali olarak açıklar.²⁷² Selim'in kanun-ı kadimin aksine sultanlar ne derse kanun odur yaklaşımıyla sorunları hızlıca çözmesi

269 *Osmanlı Kanunnameleri*, c. 9/1-2, s. 141, 142.

270 Çıpa, *Selim*, s. 209.

271 Mehmet Öz, *Kanun-ı Kadimin Peşinde, Osmanlı'da Çözülme ve Gelenekçi Yorumcuları*, Dergah yayınları, İstanbul 2017 (7. Basım), s. 66.

272 Çıpa, *Selim*, s. 197.

Hırzü'l-mülük'ta onaylanırken, Çıpa, *Kavanin-i Yeniçeriyân*'da aynı yaklaşımın bir benzerini anlatan anekdot aracılığıyla III. Murat'ın (1574-1595) nasihatname yazarları tarafından eleştirildiğine dikkat çeker. Eleştirinin sebebi, III. Murat'ın geleneğe ve kanuna aykırı olarak devşirme kökenli olmayanları yeniçeri ocağına aldırmasıdır ve ona bu işlemin kanuna aykırı olduğu hatırlatılınca tıpkı Selim gibi onun da “ben yaptım ve kanun oldu” demesidir.²⁷³ Farklı iki padişahın benzer yaklaşımının iki nasihatname yazarı tarafından iki farklı şekilde değerlendirilmesi ve Yavuz Sultan Selim aynı işlem sebebiyle onaylanırken III. Murat'ın eleştirilmesi hakkında Çıpa'nın yorumu manidardır. Çıpa özet olarak diyor ki, Osmanlı nasihatname yazarları, bu örneklerin gösterdiği gibi imparatorluğun ideal idaresi için sadece kanun kavramının önemli olduğunun bilincinde değil, onlar aynı zamanda meşru ve normatif olarak kanun yapmak için belli sınırlar içinde padişahın mutlak imtiyazının gerekliliğini de kabul etmektedirler. Belirli hukuk kuralları konusundaki uzlaşmanın kanunların niteliğine, kapsamına, içeriğine, doğruluğuna ve meşruluğuna bağlı olmakla birlikte, kabul için nihai ölçüt Osmanlı Devleti'nin ihtiyaçları ve refahı olarak görülmektedir. Nasihatname yazarları, Osmanlı Devleti için faydalı gördükleri kanunları övüyor ve zararlı gördüklerini eleştiriyordu. Bu nedenle, Selim'in devlet adamlarına görev tevcih edilmesine ilişkin yerleşmiş gelenekleri göz ardı etmeye yönelik kararı takdir edilirken, III. Murat'ın ocağa yeniçeri alımı konusundaki uzun süredir yerleşmiş olan kuralları kaldırma yönündeki tercihinin bir ihlal olarak eleştirilmesi tesadüf değildir.²⁷⁴ Genel olarak Çıpa'nın bu çerçevede özetlenebilecek yorumunda, bid'atten mesul iki padişah arasında, daha bid'atler gündemde yokken bunu başlatan Selim'in yaptıkları mazur gösterilmeye çalışılmaktadır. Hükümdarlık dönemlerinin koşulları ve sorunları birbirinden tamamen farklı olan Yavuz Sultan Selim ve III. Murat'ın icraatlarını ve çözüm yöntemlerini karşılaştırmak anlamlı değildir. Çıpa'nın verdiği örnek ve yaptığı yorumda, Selim'in *Kavanin-i Âl-i Osman*'ı ve geleneği en erken ihlal eden padişah olduğu töhmetinden kurtarılmasına yönelik bir zorlama içinde olduğunun altını çizerek belirtmek gerekiyor. Uzatmadan hemen nedenini belirtmek için III. Murat'ı yeniçeri ocak nizamını bozmakla eleştiren ve Çıpa'nın da örnek olarak verdiği alıntıyı yazan *Kavanin-i Yeniçeriyân*'a bakmak yeterlidir. Çünkü, *Kavanin-i Yeniçeriyân* yazarı, yeniçeri ocağındaki bir çok bid'atin ilk uygulayıcısı olarak Selim'i işaret eder. Buna rağmen, anlaşılmasa bir şekilde Çıpa *Kavanin-i Yeniçeriyân*'da Selim'in kanun bilincine sahip ve meritokratik bir sultan

²⁷³ Çıpa, *Selim*, s. 197, 198.

²⁷⁴ Çıpa, *Selim*, s. 198.

olarak idealize edildiğini söyler.²⁷⁵ Erdem Çıpa'nın bunu nasıl iddia edebildiğine verilen bunca benzer örnekten sonra bile şaşırılmamak mümkün değildir. Çünkü, 17. yüzyıl başında yazılan *Kavanin-i Yeniçeriyân*'daki kadar Selim'in eleştirildiği ve *kanun-ı kadime mugayir* uygulamalarının sayfalar boyunca sayılıp döküldüğü bir başka kitap yoktur. *Kavanin-i Yeniçeriyân*'da ocak nizamının bozulmasına sebep olan ilk uygulamaların Yavuz Sultan Selim'e atfedildiği ve onun bu uygulamalarının oldukça uzun ve tafsilatlı şekilde eleştirilmesi sebebiyle, aslında *Kavanin-i Yeniçeriyân*'da yazılanlardan onun meritokrasi veya Osmanlı düzeni açısından sadece kanunu müdrük bir padişah olmadığı sonucu çıkar. Verilebilecek örnek çoktur ve birkaç tanesini aktarırsak mesele anlaşılır. *Kavanin*'de Selim'in adının ilk geçtiği yer devşirmelerle ilgilidir. Burada devşirmelerin önce vilayet kadıları aracılığıyla toplattırıldığı ancak onların töhmeti görülünce Yavuz Sultan Selim zamanında "vilayet beylerine cem' ettirilmesinin" istendiği aktarılır ve onların da töhmeti vaki olunca Kanuni Süleyman (1520-1566) zamanında ocak ağaları tarafından toplanmasına karar verildiği belirtilir.²⁷⁶ Çünkü, diğer yöneticiler bu işlemin ayrıntılarını bilmeyebilir ancak Ocak ağasının bilmiyorum deme ve baha-ne üretme şansı yoktur.²⁷⁷ Görüleceği üzere sıradan bir işlem nedeniyle Selim'den söz ediliyor ve asıl önemli kararın oğlu Süleyman tarafından verildiği belirtiliyor, yani aslında bu maddede idealize edilen Selim değil oğlu Süleyman'dır.

Kavanin-i Yeniçeriyân'ın Yavuz Sultan Selim hakkındaki diğer satırları, onun tam bir eleştirisinden ibarettir ve beş maddede toparlanan bu önemli pasajlar yazma nüshada dört sayfa boyunca devam eder.²⁷⁸ Konu, geleneğin aksine Trabzon'dan acemi oğlan devşirilmesiyle ilgilidir ve *Kavanin* yazarı bu "kadimül-eyyamdan berü ref' edilmiştir, cem olunması kanun değildir, cem olunmaz ve cem olunmamağa bais oldur kim bu taifenin şerirliğidir..."²⁷⁹ dedikten sonra ilk defa Sultan Selim zamanında Trabzon'dan devşirme alındığını belirterek O'nu eleştirir. Şehzadeligi sırasında Trabzon halkı ondan bunu rica ettiğinden, cülus edip padişah olunca oradaki Hıristiyan reyanın çocuklarından acemi devşirilmesini emrettiği aktarılır.²⁸⁰ *Kavanin*'de bunun bid'at olduğunu ihtar edenlerin sözünü dinlemediği ve bu konudan kaynaklanan bir sorunu Selim'e anlatarak onu ikna

275 Çıpa, *Selim*, s. 209.

276 *Osmanlı Kanunnameleri*, c. 9/1-2, s. 137.

277 *Osmanlı Kanunnameleri*, c. 9/1-2, s. 137.

278 *Osmanlı Kanunnameleri*, c. 9/1-2, 275-277.

279 *Osmanlı Kanunnameleri*, c. 9/1-2, s. 141.

280 *Osmanlı Kanunnameleri*, c. 9/1-2, s. 141, 142.

etmeye çalışan Sadrazam Piri Paşa'nın kafasını elindeki kepezayle (talim yayı) vurup yaraladığı nakledilir. Bunun sebebi, yapılacak işlemin “*kanuna muhalif ve mugayir olduğunu*” söyleyen sadrazama “*kanunu bana sen mi öğretirsin?*” demesi ve sonra da yayıyla saldırmasıdır.²⁸¹ Ancak zaman içinde Selim'i uyarıların haklı olduğunu gösteren olaylar ortaya çıktığı için, ta ki III. Mehmet zamanına kadar bir daha Trabzon'dan acemi devşirilmesinden vazgeçildiği *Kavanin-i Yeniçeriyân*'da dile getirilmektedir.²⁸² Bu eleştirilerden sonra *Kavanin*'de Sultan Selim için olumlu tek bir satıra rastlanması da mümkündür; mesela idealize edilmesi için yeterli midir bilemem ancak yeniçeri ortalarına bir hamam yaptırdığı belirtiliyor!²⁸³

Kavanin-i Yeniçeriyân yazarının Sultan Selim'e yönelttiği eleştiriden öğrendiğimize göre, yeniçerilerin amel-mande olanlarının evlenmesine ilk defa izin veren de Selim'dir: “*ve kadimden acemi oğlanı arasında küçük yok imiş ve kul oğlu hiç yok imiş, zira ol zamanda yeniçeri ergen olup evlenmez imiş sonra Sultan Selim han zamanında amel-mande olanlardan padişaha arz olunub badehu evlenürler imiş*”.²⁸⁴ Bu konuyu, daha sonra Yeniçeri Odabaşları'nın evli olmaması gerektiği ve bekarlardan seçilmesinin kanun-ı kadim olduğunu söylerken tekrar açıklayan *Kavanin-i Yeniçeriyân* yazarının Sultan Selim'in bid'atlerini saydığı konular uzar gider. Yeniçerilerin evlenmelerinin çok tartışılan bir konu olduğu hatırlanacak olursa, *Kavanin* yazarının bu değişikliği olumsuz bir atıfla andığı hemen anlaşılır, ancak Çıpa'nın bu tür olumsuz atıflarda Selim'in idealize edildiği sonucuna nasıl ulaştığı anlaşılabilir.

Yeniçeri mütekaidlerinin yani oturak denilen yaşlı yeniçerilerin aldıkları ikişer akçelik ulufelerinin, selatin camilerinin zevaidinden ödenmesi gelenek iken Sultan Selim'in bunlara zam yaptığını ve hizmetteki yeniçeriler ile birlikte ödenmesini emrettiğini belirten *Kavanin* yazarı, bunun da bid'at olduğunu ve kaldırılması gerektiğini belirtir: “*bu dahi nehy olunacak bid'attir*.”²⁸⁵ *Kavanin-i Yeniçeriyân*'da belirtilenler dışında da Yavuz Sultan Selim'e atfedilen bid'atler sayılıp dökülürken Erdem Çıpa hangi olumlu atıfları buldu bilmiyorum ama bu kitabın ismi bilinmeyen yazarının aktardıklarından Selim'in idealize edildiği ve

281 *Osmanlı Kanunnameleri*, c. 9/1-2, s. 142, 143.

282 Bütün anlatı için: *Osmanlı Kanunnameleri*, c. 9/1-2, 141-143.

283 *Osmanlı Kanunnameleri*, c. 9/1-2, 147.

284 *Osmanlı Kanunnameleri*, c. 9/1-2, s. 157.

285 *Osmanlı Kanunnameleri*, c. 9/1-2, s. 191.

meritokratik bir padişah olarak resmedildiği sonucu kesinlikle çıkartılamaz. Üstelik Erdem Çıpa'nın *Kavanin-i Yeniçeriyân*'da yeniçeri ocak nizamına mugayir olarak, kendisinin taht mücadelesi yaptığı sırada kapı halkı içinde bulunan iki bini geçkin kişiyi kapıkulu ocaklarına veya mevacibli sınıflara aldırıldığını hatırlaması bir başka enteresan durumdur. Selim'in ocaklara dışarıdan adam yerleştirdiğinin belgelerini gördüğü halde bundan söz etmeyen Erdem Çıpa'nın bu tercihi de açıklanmaya muhtaçtır. Çıpa'nın bulguları ile *Kavanin-i Yeniçeriyân* yazarının eleştirileri uyumludur. Çünkü, Türkçe yayınladığı kitabında ayrıntılı olarak işlediği mevacip defterine göre 2234 kişiyi Selim'in kapıkulu ocaklarına veya ulufeli hizmet sınıflarına kayıt ettirdiğini belirtmesinden²⁸⁶ ötürü onun bu konuda bilinen en erken tarihli icraatın faili olduğunu Çıpa çok iyi bilmektedir. Bütün bu malumatı Türkçe kitabında kullandığı halde İngilizce yayınlanan kitabına nedense dahil etmemiş veya bu bölüm yazılırken alıntı bile yapmamayı tercih etmiştir. Halbuki İngilizce yayınlanan kitabının girişinde de bu defterden söz ediyor ancak belirtildiği üzere nedense hiç kullanmıyor.²⁸⁷ Gerek bu nedenle gerekse yukarıda saydığım örneklerden anlaşılacağı üzere *Kavanin-i Yeniçeriyân* yazarının açık eleştirilerine rağmen, Erdem Çıpa'nın *Kavanin-i Yeniçeriyân*'da Selim'in idealize edilerek yüceltildiğini²⁸⁸ ileri sürmesini izah etmek mümkün değildir.

Sonuç

Erdem Çıpa'nın kitabı hakkında bu yazıda değinilen, tartışılan ve eleştirilen konuların içinde hepsinden daha önemlisi, her yeni çalışmada hem birincil kaynaklar hem de yayınlanmış literatür layıkıyla değerlendirilmeden üretilmiş bilgiye hakim olunamayacağıdır. Umarım bu sorun mümkün olduğunca somut bir şekilde gösterilebilmiştir. Her çalışmada ileri sürülen tezler tartışılabilir, yanlışlanabilir veya sonuçları yeniden ele alınabilir. Ancak üretilmiş bilgi ve kaynaklar eleştirel bir okumayla değerlendirilmeden genel geçer yargılarla geçiştirilirse revizyonist bir tarihçiliğin gelişme şansı maalesef yoktur. Çünkü, bu yapılmadığı takdirde revize edilecek problematiğin tespiti bile mümkün değildir. Bundan dolayı üretilmiş bilginin hakkını vererek eleştirel bir muhasebesini yapmak vazgeçilmez bir önemi haizdir.

²⁸⁶ Çıpa, *Selim'in Kavgası*, s. 181 vd.

²⁸⁷ Çıpa, *Selim*, s. 66.

²⁸⁸ Çıpa, *Selim*, s. 209.

Yayınlanmış belgeler veya anlatıların aslını kullansak bile mutlaka ilk defa yayınlayanın belirtilmesi ve varsa yanlışlıklarının düzeltilmesi en emin yoldur ve bundan imtina edilmemelidir. Çıpa'nın kitabında yayınlanmış belge ve önceki çalışmaların kullanılma yöntemine örnek olarak gösterdiklerim ise ne yazık ki yazarın bunu tercih etmediğini kanıtlamaktadır. Önceki çalışmalara atıf verilmeden yapılan alıntılar veya daha önce bu konuda yazılmış olan çalışmalarda yapılmış dizgi hatalarının bile aynen tekrarlanmasından anlaşılan akademik etik ve teamül dışı tercihleri sebebiyle son derece sorunlu olan bu kitabın, hayatı boyunca yazarının peşini bırakmayacağını dile getirmek durumunda kaldığım için memnun olduğumu söyleyemem.

Teorik arayışlar ile model kullanma arasındaki farkın iyi bilinmesi ve model kullanırken olgusal açıdan desteklenmiş ve kanıtlanmış adaptasyonlar yapmak yerine yetersiz ve başarısız kopyalar üretme tehlikesinin tuzağına düşmenin mümkün olduğu, bu yazıyı yazarken sürekli aklımdan geçen bir konuydu. Çünkü model kullanma ile tarihyazıcılığı hakkındaki teorik tartışmaların ve açıklamaların birbirine karıştırılması durumunda Çıpa'nın kitabının gösterdiği üzere altından kalkılması zor sorunlar ortaya çıkabiliyor. Her şeyden önce model kullanmanın olgular üzerinde düşünmeyi engelleyebildiğinin unutulmaması gerekiyor.

Kitabın bütün problemlerini ele almak ve tartışmak, Yavuz Sultan Selim hakkında yeni bir kitap yazmak anlamına gelir ve belki de bunu yapmak daha kolay olurdu. Çıpa'nın kitabının sorunları eminim ki gelecekte bu konuda yapılacak çalışmalarda, burada yazılmayanları da kapsayacak şekilde ayrıntılı olarak yeniden ele alınacaktır. Bunu kendimi de dahil ederek söylüyorum çünkü bu makale bağlamında dile getirdiklerimin sorumluluğunun farkındayım ve hem konu hem de dönem hakkındaki ilgim bu makale ile sınırlı kalmayacak.

An Unknown Epistle of Idrīs-i Bidlīsī: *Risāla dar ‘Ilm-i Qiyāfat**

Vural Genç**

Introduction

Idrīs-i Bidlīsī, a historian and bureaucrat, lived at the end of the fifteenth and the beginning of the sixteenth centuries, during a considerably tumultuous period that witnessed rivalries for supremacy in the Islamic world. He was born in Rayy, Iran, in 1457, where his Shiite-Nurbakhshī father, Husām al-Dīn ‘Alī Bidlīsī, was visiting the founder of the Nurbakhshī order, Sayyid Muhammad Nurbakhsh (d. 1465). After staying there for a short time, Bidlīsī’s family returned to Bidlīs, where they had family roots. After a short residence in Bidlīs, the family moved to Tabriz and settled there just before 1471-1472.

Overall, Bidlīsī spent nearly two-thirds of his life in Iran. He integrated the training he received under the spiritual leadership of his father, who was a dervish, with his training at Tabriz madrasas. Despite his young age, he managed to join the ranks of the Aqqyunlu bureaucracy thanks to his education, and he became the Aqqyunlu sultan Ya’qūb’s (d. 1490) *munshī* in the early 1480s. After Sultan Ya’qūb, he served several other sultans, such as Ahmad (d. 1497), for short periods of time. Local instabilities soon encouraged him to seek a new patron. After the fall of the Aqqyunlu sultanate (1501), he entered the patronage of the

* I would like to thank Cihangir Gündoğdu and Mustafa Dehqan for their assistance.

** Istanbul University.

Safavid Shah Isma'il (r. 1501–1524). Chaos and instability forced him to seek a new patron again one year later. Around 1503–1504, after a long journey, he entered the service of the Ottoman sultan Bayezid II (r. 1481–1512) and, except for an interim period (1511–1513) spent in Mecca, he remained in the service of Ottoman sultans (Bayezid II and Selim I) until his death (1520, Istanbul).¹

During his lifetime, Bidlīsī produced several works in the fields of history, mysticism, medicine, and cosmology as well as several mirrors for princes (*siyāsāt-nāmas*). Without a doubt, the most important of these works was *Hasht Behesht*, an imperial cultural project conducted under the patronage of Bayezid II. Following the collapse of the Aqqyunlu dynasty and at a time of competing claims to the leadership of the Islamic world by Ottoman, Safavid, and Mamluk rulers, *Hasht Behesht* sought to create a new Ottoman ideology and to idealize the image of the Ottoman sultan through Islamic legitimacy. Thus, it sought to deprive the Ottomans' adversaries of their claims to power. In addition to this *magnum opus* *Hasht Behesht* and the works *Risāla-i Munāzara-i Rūza va 'Iyd, Mir'āt al-Jamāl*, and *Hāshiya 'ala Anwār al-Tanzīl va Asrār al-Ta'vīl*, in order to show that he was a *du'āgūy*, he also wrote *Sharh-i Qasida-i Khamriyya, Mir'āt al-'Ushāq*, and *Qānūn-i Shahinshāh* and dedicated them to princes Ahmed, Selim, and Şehinşah. Works such as *al-Ibā 'an Mavāqī' al-Vabā, Haqq al-Mubīn fī Sharhi Risālat al-Haqq al-Yaqīn*, and the translation *Hayāt al-Hayawān*—which he penned in the name of the Ottoman sultan Selim I (r. 1512–1520)—are the best examples of his efforts to be seen as productive and beneficial. *Selimşāhnāme*, which he started to write for Sultan Selim I but left unfinished, belonged to the latter phase of his life. Other works have also been associated with Bidlīsī, though it is difficult to confirm their provenance due to a lack of evidence.²

Bidlīsī spent more of his life in the Persian lands ('Ajam) than in Rūm, where he arrived only in his forties. Short works such as *Risāla-yi Rabi' al-Abrār* and *Risāla-yi Khazāniyya*, produced while serving at the court of Sultan Ya'qūb, were the first signs of his success at imitating the works of Ilkhanid and Timurid chroniclers like Vassāf, Juvaynī, and Sharaf al-Dīn Ali Yazdī.

1 For a detailed description and analysis of Idrīs-i Bidlīsī's life in Iran and the Ottoman Empire, see Vural Genç, "Acem'den Rum'a": *Idrīs-i Bidlīsī'nin Hayatı, Tarihçiliği ve Heşt Behiş'in II. Bayezid Kısmı (1481–1512)*" (Ph.D. Dissertation, Istanbul University, 2014).

2 For a detailed discussion on an epistle attributed to Bidlīsī erroneously, see Vural Genç, "A Critical Review of an Epistle Attributed to Idrīs-i Bidlīsī: *Risālat al-Khilāfa wa Ādāb al-Salātīn wa al-Wuzarā*," *Osmanlı Araştırmaları / Journal of Ottoman Studies* 49 (2017): 429–434.

Following this brief introduction, the present study explores a hitherto unknown work by Bidlīsī penned while under the patronage of Sultan Ya'qūb. Being a productive bureaucrat, this short work, titled *Risāla dar 'Ilm-i Qiyāfat*, was the third that Bidlīsī dedicated to his patron. The exploration of such a work was made possible solely by bringing together various clues.

Until now, this work has been overlooked by scholars. Bidlīsī mentions it for the first time in the first copy of *Hasht Behesht* presented to Bayezid II, in 1506. It goes unmentioned, however, in the copy presented to Selim I. This inconsistency might be explained if, at the time he was preparing to enter into the service of Shah Ismail, Bidlīsī re-formulated *Hasht Behesht* in accordance with his changing worldview. Since *Hasht Behesht* appears in two different versions, and because it was the copy presented to Selim I, the valuable information included in the first copy presented to Bayezid II unfortunately had been ignored by scholars.

In short, *Risāla dar 'Ilm-i Qiyāfat* relates to an unnamed Persian painter who served Sultan Mehmed the Conqueror (r. 1451–1481) and then Sultan Ya'qūb. According to the information provided by Bidlīsī, this painter, after serving Sultan Mehmed, brought a certain painting to Sultan Ya'qūb's assembly in Tabriz. Bidlīsī was ordered by the sultan to conduct an analysis of the man's character. It is within this context that Bidlīsī refers to himself as an expert in *'ilm-i qiyāfat* and that he presents an epistle of this genre to the sultan.³

Description of the Manuscript

The only copy of *Risāla dar 'Ilm-i Qiyāfat* is located in Istanbul University's rare manuscript collection, catalogued under number 267. This nicely composed Persian text was written in *nasta'liq* script and in a poetic style. It is composed of nine 29 cm × 20.5 cm folios of 10 to 15 lines each. The first folio has an illuminated title-page.

On folio 9b, Bidlīsī refers to himself with the penname Idrīs, which he also used for his poetry. On 3a, he names “Ya'qūb Khān” as the person for whom he has penned the work and to whom he is presenting it. It appears that Bidlīsī wrote the epistle in the early years of the sultan's reign.

³ Idrīs-i Bidlīsī, *Hasht Behesht*, Süleymaniye Manuscript Library, Esad Efendi Collection, 2198, f. 29a.

The beginning and end of the work are composed of the following lines:

The first line (1b)

افتتاح کار و آغاز مقال، بایدهش زینت ز حمد ذوالجلال

The last line (9b)

ورد ادريس از پي هر صبح و شام، شد دعای شاه گردون احتشام

Contents

As its title implies, the work is a *qiyāfatnāma*. *Qiyāfat*, which originates from the Arabic word *qawf*, means *to trace*, *to follow*, and *to pursue*. *Qiyāfatnāma* literature, which was considered a specific area of expertise, aimed at making character analyses by relating human physiognomy with human personality.⁴ According to Bidlīsī, “*ilm-i qiyāfat* is the science of prophets, saints and rulers; scientists like Plato paid great respect to this realm of knowledge, and, to maintain their rule, sultans need to be aware of it.”⁵ That Sultan Ya’qūb ordered the writing of a work of this genre indicates the level of importance paid to this area of expertise by the sultan and his retinue. Several works of this type were produced by Iranian and Ottoman scholars.

In the text, Bidlīsī also calls his work *Insānnāma*.⁶ The manuscript, which is composed of 213 verses, starts with a brief introduction. The 29 headings describe 21 physiognomic features—the nose, mouth, lips, teeth, chin, beard, cheeks, smile, forehead, eyes, eyebrows, hair and body hair, height, voice, neck, stomach, back, shoulders, hands, skin, fingers, palms, and “beauties”—as well as the virtues of physiognomy, a statement that it is the science of prophets, saints and rulers, and the benefits of knowing this science. Under these headings, Bidlīsī presents his character analysis. In his section on the virtue of physiognomy, he states that it is the science of prophets, saints and rulers, and emphasizes its importance for rulers. He states further that the first *qiyāfatnāma* belonged to Imam Shāfi’ī and that all the relatives of the Prophet dealt with it. Under the heading “Benefits of Knowing This Science,” he advises on the qualities that should be present in a *qiyāfatdān* (an ‘*ilm-i qiyāfat* practitioner).

4 Mine Mengi, *Kiyāfetnāme*, DĪA, vol. 25, 2002, pp. 513–514.

5 Idrīs-i Bidlīsī, *Risāla dar ‘Ilm-i Qiyāfat*, Istanbul University Rare Manuscripts Collection, FY 267, ff. 2b–3a.

6 Bidlīsī, *Risāla dar ‘Ilm-i Qiyāfat*, f. 2b.

In Lieu of Conclusion

Risāla dar ‘Ilm-i Qiyāfat was the third and last work—after *Risāla-yi Rabi’ al-Abrār* and *Risāla-yi Khazāniyya*—that Bidlīsī offered to Sultan Ya’qūb, whom he had served for ten years. Statements by Bidlīsī, Sultan Ya’qūb’s order to learn this science, and the fact that Bidlīsī produced such a work suggest that this text was completed during the first years of Sultan Ya’qūb’s reign. In his epistle, Bidlīsī described his patron as a distinguished and generous ruler possessing the moral qualities of the Prophet.⁷ Although he states that works such as *bāznāmas* and *farasnāmas* had been presented to sultans before, this was the first time an *insānnāma* was being presented to one. In fact, the epistle reminds one of Sayyid Muhammad Nurbakhsh’s work, and Nurbakhsh’s *Insānnāma*⁸—to which Bidlīsī refers to frequently and with veneration—must have been his source of inspiration.

Bidlīsī’s stated intention to write a treatise on *‘ilm-i kaf*⁹—as long as Sultan Ya’qūb’s graces continued—should be read as an intention to guarantee his patron’s support. This statement also confirms his profile as a prolific writer hoping to continue his productive career.

Another noteworthy point is the term *sāhib-qirān*, which Bidlīsī uses to refer to his patron. This Timurid title—which he would later also employ for his Ottoman patrons—was an important mechanism of legitimation in the sixteenth century. It was a title that had been used for rulers who claimed universal sovereignty and is associated with Alexander III of Macedon, Genghis Khan, and Timur.¹⁰ *Sāhib-qirān* title, in the following periods, which Juvaynī and Vassāf formulated for Ilkhanid rulers, later will be most often associated to Timur.¹¹

7 Bidlīsī, *Risāla dar ‘Ilm-i Qiyāfat*, f. 3a.

8 Sayyid Muhammed Nurbakhsh, *Insānnāma*, Süleymaniye Manuscript Library, Lala İsmail Collection, item 115.

9 *‘Ilm-i Kaf*, or *Kafnāma*, is a discipline whereby one analyses a person’s character by looking at their palm and fingers. Although Bidlīsī did intend to write such an epistle, we do not know whether he actually did so.

10 Cornell H. Fleischer, “The Lawgiver as Messiah: The Making of the Imperial Image in the Reign of Süleyman,” *Soliman le Magnifique et son temps: actes du colloque de Paris, Galeries nationales du Grand Palais, 7–10 mars 1990 / Süleymân the Magnificent and His Time: Acts of the Paris Conference, Galeries nationales du Grand Palais, 7–10 March 1990*, ed. Gilles Veinstein (Paris: La Documentation française, 1992), 160–161.

11 Maria Eva Subtelny, *Timurids in Transition: Turco-Persian Politics and Acculturation in Medieval Iran* (Leiden: Brill, 2007), 11–15.

Aqquyunlu elites and Bidlīsī's contemporaries Jalāl al-Dīn Dawwānī, Abūbākr-i Tihirānī, and Fazl Allah ibn Rūzbihān applied it to Uzun Hasan, who also made a claim to universal sovereignty. Thus, Uzun Hasan presented himself as both an heir to Timur as well as a partner to his prestige.

The most important feature that distinguishes this small epistle is that it was produced during a struggle for supremacy in the Islamic world, as a result of which great importance was placed on both Islamic sources of legitimacy—titles like *caliph* and *mujaddid* (renewer of faith)—and Timurid sources of legitimacy. Thus, Bidlīsī employed the title *sāhib-qirān* can be seen as an attempt to bestow both Timurid and Islamic legitimacy upon his patron, in order to further enhance his power.

The Translation of the Manuscript¹

Bismillahirrahmanirrahim

[1b]

1. Her işin ve sözün başlangıcını Zü'l-Celâl'e hamd etmekle süslemek gerekir
2. O, gayb perdesinin arkasından kusursuz olanı ortaya çıkarandır
3. Nurlu manası ve hurileri kıskandıracak yüzüyle kusursuz olan Adem'i yaratan O'dur
4. En iyi hilkatle Adem'i yaratıp, ona kendi güzelliğinden bir hil'at verdi
5. "Nefahtu fihi min ruhi²" den onun bedenine bir nefes üfrendir
6. Adem, bir damladan yarattığı, O'nun kudret denizinden yegâne bir incidir
7. Kendi kudretinin bir alameti olan insanı, suretinin bir yansıması olarak yarattı
8. İnsanın aslını zihnin tasavvur edemediği varlıklarla süsledi, böylece insan varlık aleminin gözünün serçeşmesi oldu
9. Güzelliğinde hiç bir kusur olmayınca Adem de en güzel varlık oldu
10. Sınırsız selam ve esenlik bizden cümle mevcudatın Resûl'üne gitsin her zaman
11. Ondandır bütün yakınları ve ashabına bizden her daim selam hediyeleri ulaşsın

[2a] Kıyafet İlminin Faziletlerini Beyan Eder

12. İnsanoğlunun birbiriyle kaynaşması bu dünyanın kuralıdır
13. Her birinin ayrı bir ihtiyacı olduğundan, bu ihtiyaçlarını karşılamak onlara revadır
14. Aynı şekilde şah da kendi makamını elde tutmak için orduya ihtiyaç duyar

¹ I would like to specify the fact that the orders of the folios in the manuscript are incorrect. In the translation I put the folios in an order.

² K. 38/72; "kendi ruhumdan üfördüğüm zaman.."

15. O, mülk ve dini zapt etmede vukuf sahibi olduğu gibi ilim ve bilgi sahiplerini de iyi tanır
16. Diğer sebepler de revaç bulsun diye insan kaynaklı sebeplere de ihtiyaç duyuldu
17. Bu her bir haceti reva görmek, hiç bir delil olmaksızın lüzumludur
18. Eğer ihtiyacını kötü cevherden karşılamak istersen kanlı ciğerini yıkaman sana revadır
19. Ancak iyiliği hasıl edebilersen gönlün neden kendisinden incinsin ki
20. Herkes her işin üstesinden gelemmez, ancak becerikli ve kabiliyet sahibi kimse-ler de çoktur kuşkusuz
21. Kabiliyetli ve kabiliyetsizleri birbirinden ayırabilen şahın ihtişamı da artar
22. Bu ilim şah için, makam ve mevki sahipleri için bir zarurettir
23. İnsan sarrafı olan her büyük kimseye cümlenin minnetdar kalması gerekir
24. Lakin bu bilgi üç yönden üç sınıf insanda hasıl olur
25. Ya Hakk'tan gelen vahiy yoluyla keşfedilir, bu mertebesiyle peygamber sıfatlı olur
26. [2b] Ya da evliyanın keşfiyle elde edilir ve hekimlerce de kabul görür
27. Eğer kıyafetdân muntazam olursa doğru ve isabetli zan ile de bilinebilir
28. O iki mertebe yani enbiya ve evliya mertebesi de burada bir söze sığmayacak kadar çok yüksektir
29. Sezgi ve tahmin yoluyla elde edilen de ihtimal vardır ve kıyafet ilmiyle kemale erişir
30. Mustafa'nın buyurduğu ve kıyafet ilminde bize yol gösterdiği gibi
31. Ey Allah'a kulluk eden! Bütün hacetleriniz için iyi yüzlülerden taleplerde bulununuz
32. Bu ilmi kısmı nazmettim ama edene kadar da birbir mihnet çektim
33. *Bâznâme* ve *Feresnâme* gibi birçok eseri birçokları şahlar adına nazmetmişlerdi
34. Ancak bunun gibi bir *İnsânnâme*'yi daha önce kesinlikle yazmamışlardı

35. Ey bilgi sahibi! İnsan şerefli bir varlık olunca onun ilmi de hayvan tanıma ilminden daha fazla olur elbette

Kıyafetin Enbiya, Evliya ve Hükemâ İlmi Olduğunu Beyan Eder

36. Enbiyadan gelen bu şerefli ilim cümle evliyaya intikal etmiştir
37. Bu kıyafet ilminde Şâfi'î öncü idi, Ehl-i Beyt'in cümlesi bu ilimle uğraşmıştır
38. Eflatun gibi birçok hekîm, bu ilme büyük bir itibar göstermişlerdi
39. Bu öncülerin ve hekîmlerin her birinden tuhaf hükümler nakledilmiştir
40. [3a] Saltanat tahtının revaç bulması için şahların bu ilme ihtiyaçları vardır
41. Zamanın sultanı (Sultan Yakub) böyle bir ilmi öğrenmeye rağbet gösterip bunu benden bekledi
42. Aklında kolaylıkla tutması için bana böyle bir şeyi nazmetmemi emretti
43. Bu risale manzum olarak tamamlanınca Şah'ın adıyla nizam bulmasını istedim
44. Huyları kâmil insan huyu gibi olanların fazilet ve ihsanları bütün cihanı kapsar
45. Saltanat ocağının göz nuru, Mustafa huylu, peygamber sıfatlı
46. Bu cihandaki ilahi lütfun gölgesi, cömertlik ve lütfun kaynağı Yakub Han!
47. Ferasette *akl-ı evveli* bile kıskandırır, paklık ve halislikte ikinci sabahtan bile daha olgundur
48. Akıllılıkta yüz hekîme akıl talimi verecek dosdoğru bir zihne sahiptir
49. Zekasında akli bile geride bırakmış, onun pak zihni karşısında su bile donar
50. İnsan yarın ortaya çıkaracağı şeyi bugünden ferasetiyle gösterebilir
51. Onun adalet yıldızı kutlu fallıdır, devletin sabahını aydınlatan güneştir
52. Şah'ın bağışlarını onun cömertlik avcunun önünce bir dilenci gibi duran denizlerden dinleyin
53. Ne desem onu övmeye layık olmaz, kusurlarım da bağışlanmasını bekler
54. Senada sözü çok uzatmak olmaz duayla kısa tutman daha iyi olur
55. [3b] Böyle bir *sahib-kıranın*, cihangirliğin adalet tahtındaki ömrü uzun olsun

Kıyafet İlmini Bilmenin Esasları

56. Burada bilinmesi lüzumlu olacak olan bir kaideyi senin için beyan ediyorum
57. Kâif kimse kıyafetdân ve seçkin kimse olabilmesi için iki şeye ihtiyaç duyar
58. Evvela bütün organlara ayrı ayrı dikkat etmesi gerekir
59. Özellikle boyundan üstte olan organlara yani yüzde ve başta olanlara
60. Ondan sonra iyi ve kötünün delillerini kendi aklında bir araya getirmesi gerekir
61. Eğer iyilik delilleri fazla ise bu onun iyilik yönünün arttığını gösterir
62. Kâifin iyiliğe daha fazla hükmetmesi gerekir, zira hayırlar şerlerden daha üstündür
63. Çirkinlik ve kötülük delilleri ağır basıyorsa, bil ki onun hayrı şer karşısında mağlub olmuştur
64. Görünürdeki deliller eğer eşit ise akıl sahibi kimsenin ona açık hüküm vermesi gerekir
65. Kâiflik yolunda bir diğer şartı da eğer bu işe vakıf bir kimse isen benden işit!
66. Vücuttaki bütün organların yapısını dikkate alman zorunlu bir iştir
67. Bu organların bütün yapısı eğer güzel ise, buna iyilikle hükmedersen doğru iş yapmış olursun
68. Aksi hükümde bulunman ne akılcılığa ne de benim yaptığım bu açıklamalara uygun olur

[4a] Baş ve Bedendeki Kılların Yapısını Beyan Eder

69. İnsan bedenindeki bütün organlar, yaratılış ve mizacının delilidir
70. Zihnin açıkça eğer her birinin delilini Hekim'in sözünden dinle!
71. Kafatası büyüklüğü, o kişinin yüce himmetine ve metanetine delalet eder
72. Büyük kafalıların bilgisi de çok olur, küçük kafalıları sen akıldan yoksun bil!
73. Eğer bir kimsenin başının arkası uzunsa bu onun hafıza kuvvetinin iyi olduğuna işaret eder

74. Kıyafet ilmininde kuşkusuz bir kimsenin kafasında çok saç olması onun pisliğine delildir
75. Saçları itidalli olan ise sağlıklı ve insan görünümlüdür
76. Bil ki boyun ve omuz çok kıllı ise o kişinin şecaatine delildir
77. Eğer bedende çok az kıl varsa o kimsenin lütfkâr olduğunu düşünebilirsin
78. Vücudu çok kıllı olanın şehvete meyilli olduğu söylenebilir
79. Karnının üstünde çok kıl olan ise kavgayı sevmeyen, nefsi selamette olan kimsedir

Yüzün Yapısını Beyan Eder

80. Yüzün, kırmızı ve beyaz olması, o kimsenin iyi mizacındaki itidalin müjdecisidir
81. Kırmızı yüzlü kimse çok haya sahibidir, yüzünün rengi parıl parıldır
82. [4b] Yüzün renginin sarı olması sahibinin habis ve gazezli olduğuna işarettir
83. Eğer bir kimsenin yüzü koyu sarıysa bu onun kötü huylu olduğunu gösterir
84. Esmer tenli erkeğin anlayışlı ve akıllı olduğu kıyafet ilmindeki hükümlerce de ispatlıdır

Alnın Yapısını Beyan Eder

85. Alnı dar olan kimse cimrilik ve cahilliğinin zirvesindedir
86. Alnın büyüklüğü tembelliğe işaret eder, kıyafet ilminde de cahilliğin delilidir
87. Eğer itidalli bir alnın varsa bil ki insanlarla iyi geçinirsin
88. Kaşların arasında buruşukluk varsa bu gazap ve öfkenin işaretidir
89. Bir şakaktan diğer şakağa kadar uzanan alındaki buruşukluk kurnazlığın işaretidir
90. Alnındaki damarları belli olanlar, geveze, beyhude iddialar öne süren şahıslardır

Kaşın Yapısını Beyan Eder

91. Ey gönül ehli kimse! Bitişik ancak mutedil olan kaş kişinin ülfet sahibi olduğunu gösterir
92. Kaş şakaklarına kadar uzananların büyüklenmelerinden kendini sakın!
93. Kaşlarının arası geniş olan kimse daima mutlu ve sevinçlidir
94. Kaş ince ancak bir diğerinde hafif genişlik varsa
95. [5a] Aynı şekilde o şahıs fitnedir ve insanlarla husumeti çok olur
96. Kıyafet ilminde şu hususu da bil ki ince kaş sevinç nişanesidir
97. Bir kimsenin kaşının uzunluğu, kalınlığı ve kısalığında itidal varsa
98. Onun bütün huyları itidallidir ve mizacı iyidir

Gözün Yapısını Beyan Eder

99. Gözün rengi dört kısma ayrılır, her birinin kıyafet ilminde bir adı vardır
100. İlki *şehlâ*dir, ondan sonra *sevdâ*³ ve *şâ'lâ*⁴ gelir
101. Dördüncü kısmı mavi renk oluşturur, şimdi her birinin açıklamasını dinle
102. En iyi göz *şehlâ* olandır, kıyafet ilminde iyi huyluluğa işaret eder
103. Lakin *sevdâ* göz, *şehlâ*dan daha alttadır, siyalığı mutedil ise iyidir
104. Eğer birisinin mizacında *sevdâ* var ise, onun gözünde karalık çok fazla olur
105. Koyu siyah gözlü olanlar kıyafet ilminde hayasız ve kıskanç olarak bilinir
106. Sarıya çalan mavi göz sahibi kimsede kötü huylar vardır
107. Her kimin gözü firuze mavisiyse onun ferasetinde şerirlik hakimdir
108. Gözbebeğinin yuvarlaklığı nokta gibiyse, ona sahip kimse Allah'ın en kötü kuludur
109. [5b] *Şâ'lâ* da mavi göz de iyidir, aşırı siyahtan da üstündür
110. Ey civan! Küçük göz kıyafet ilminde gevşekliğin delilidir

3 Siyah

4 Kırmızı

111. İri gözlere sahip kimse tembel olur, tembellikten dolayı işi atıl hale gelir
112. Ey akıllı kimse! Mutedil gözler, vakar ve ruh dinginliğine delalet eder
113. Kimin gözü çökük ise, kıskançtır ve hile peşindedir
114. İnsan yüzünde çıkık olan göz, onun hayasızlığına ve namertliğine işaret eder
115. Ateş kırmızısına benzeyen göz de yiğitlik ve savaşıcılığa delalet eder
116. Gözünü çok hızlı açıp kapatan, hilede derece sahibi demektir
117. Bir kimse gözünü çok geç açıp kapatıyorsa, bu onun kıt anlayışa sahip olduğunu gösterir
118. Gözlerini itidalli bir şekilde açıp kapatan kimse anlayış ve bilgi sahibidir
119. Eğer bir kimsenin bakışı, çocukları gibiyse bu onun uyanıklılığının işaretidir
120. Sevinç ve neşe onda ortaya çıkar, bu onun uzun ömürlü olacağını gösterir
121. Bir kimsenin gözbebeğinin etrafında her renkten noktalar varsa
122. Özellikle de mavi gözlüyse ondan kaçın, zira yüz çeşit kıskançlık ve şer onda mevcuttur
123. Eğer iri gözlü birisini görürsen bil ki bu onun ahmaklığının işaretidir
124. **[6a]** Gözü sarı renkli olanları sen her daim savaşçı tabiatlı olarak bil!
125. Bir kimsenin gözü çıkık ve de beyazı da çökmüş ise
126. Hekim'in de açıkça belirttiği gibi bu kesinlikle onun aptallığına işaret eder
127. Küçük ve çıkık göze sahip olanın, cehalet ve şehvetinden kendini korusun!
128. Gözler küçük olunca kirpikler de haliyle çok çabuk birbirine vurur
129. Kıyafet ilminde açıkça beyan edildiği üzere bu da beğenilmeyen bir sığataya sahip olunduğunun nişanesidir
130. Kirpikleri kırık olanları yalancı ve garez sahibi olarak bil!
131. Kıyafet ilminde şaşkı göz inatçılığa, tek gözlülük ise uğusuzluğa işaret eder
132. Kıyafet ilminde bütün vücut organları yerli yerinde ve kendi güzelliğinde olsa, lakin göz kötü olsa

133. Göz daha çok şeye işaret eder ve göz kötüyse diğer organların güzel olmasının manası kalmaz

Burnun Yapısını Beyan Eder

134. Burnun uzun olması, sahibinin gayretkeşliğine işarettir
135. Her kimin burnunun altı uzun ise, onun gevşekliğinden kendini korusun!
136. Burnun genişliği şehvete işaret eder, özellikle de deliklerin geniş olması
137. Burun delikleri geniş olanlar, kendilerini gazap etmekten alamazlar
138. [6b] Eğer burun vasıflarında bir itidal varsa, kişinin iç güzelliğine haleb gelmez

Ağzın Yapısını Beyan Eder

139. Ey civan! Ağzın büyük olması hiç kuşkusuz yiğitliğin ve korkusuzluğun işaretidir
140. Ağzıda bir küçüklük görürsen, bil ki şüphesiz korkaklığın nişanesidir

Dudağın Yapısını Beyan Eder

141. İnce ve kırmızı dudak, sahibinin lütüfkârlığının devamlılığına işaret eder
142. Kimin dudakları kalınsa, kuşkusuz bu onun zorba tabiatli olduğuna delalet eder
143. Eğer dudaklar renksiz ve beyazsa, o kimsenin huysuzluğundan kaçın!
144. Küçük dişler, kuşkusuz bedendeki zaafın bir işaretidir

Dişlerin Yapısını Beyan Eder

145. Dişler büyük ve de uzun olunca, sahibinin şerrinden kaçın!
146. Eğer dişlerde bir itidal varsa, o kimsenin sözlerinde asla yalan arama!
147. Dişlerin düzgün olmayışı, sahibinin hasislik ve cimriliklerine delalet eder

Çenenin Yapısını Beyan Eder

148. Eğer çene vücuda göre daha inceyse, o çeneye sahip erkek ve kadının akılsızlığına işaret eder
149. [7a] Eğer çene büyükse, kuşkusuz o çene sahibini kibirli bil!
150. Çenede bir itidal varsa sahibinin akıl ve bilgisi yerinde demektir

Sakalın Yapısını Beyan Eder

151. Sakalı çember olan kimse zeki ve vakarlıdır
152. Gür olan her sakal sahibinde asla lütüfkârlık arama!
153. Sakallar içinde en kötüsü kıvılcık olmalıdır, çünkü sahibinin kötü mizacına işaret eder
154. Sakalda en iyisi mey rengidir, zira sahibinin hayalî olduğunu gösterir
155. Siyah ve kıvırcık olan sakal, sahibinin bütün huylarının iyiliğine işaret eder

Suratın Yapısını Beyan Eder

156. Suratı etli olan kimsenin kesinlikle her işinde ihmal vardır
157. Her kimin suratı ince ve zarıfse, kendi işlerine ihtimam gösterdiğine delalet eder
158. Ey güzel kimse! Yine büyük surat, kıyafet ilminde sahibinin ahlaksızlığının delilidir
159. Uzun suratın hayasızlığa işaret etmesi gibi yuvarlak çehre de açık cehaletin işaretidir
160. Küçük surat, sahibinin alçaklık ve gevşekliğine delildir
161. İtidali ancak güzel huya delalet eden o çehrede, bu vasıflara sahip olanda bulursun

[7b] Şakağın Yapısını Beyan Eder

162. Şakak şişkin ve yüz çukuk olursa, bu sahibinin kabalık ve gazabına işarettir

Kulağın Yapısını Beyan Eder

163. Büyük kulaklı olmanın bir ayrıcalığı vardır, zira o uzun ömürlülüğe işaret eder
164. Küçük kulak ise hasisliğe işaret ettiği gibi itidalin de nişanesidir

Çehrenin Yapısını Beyan Eder

165. Utangaç bir yüze sahip olandan, herkes çok çabuk utanır
166. Güler yüz ve açık çehre, meymenetlidir ve her daim şaddır

Boyun Yapısını Beyan Eder

167. Uzun boylu olmanın meymeneti vardır ancak zatın ahmaklığını da gösterir
168. Orta boylu olma itidalin, bütük ahlak ve evsafa kemâlâtın göstergesidir
169. Kısa boylu olan fitneci, şerli ve kincidir

Sesin Yapısını Beyan Eder

170. Yüksek ve kaba ses sahibi akıllı ve korkusuzdur
171. Sesi ince ve yumuşak olan utangaç olur
172. [8a] Ses itidalli ve pak olursa o kimsenin iyi huylu olduğunu bil!
173. Bir kimse kurbağa sesliyse bilgi konusunda kendini çok beğenmiştir
174. Yüksek sesle ve hızlı hızlı konuşan kimsenin kötü huylu olduğunu bil!
175. Ey akıllı kimse! Eğer nefesi uzunsa bir kimsenin kesinlikle yüce himmet sahibidir
176. Eğer kısa nefesliyse kişi, benden işit ki bedeninde iç zaafı vardır
177. Eğer bilgin yoksa tecrübe et ki sesi dar olanda ahmaklık vardır

Tenin Yapısını Beyan Eder

178. Vücudun yumuşaklığı o kimsenin zeka ve anlayışlılığının nişanesidir

179. Vücudundaki etleri eğer yoğun ise o kimse kıt anlayışlı ve kabadır
180. Yok yere herşeye gülen kimsenin işlerinde ihtilaf vardır

Gülmenin Yapısını Beyan Eder

181. Ey bilgi sahibi kimse! Bil ki yüksek sesli bir şekilde kahkaha atmak hayasızlığın bir işaretidir
182. Gülmede tebessüm en iyisidir, hem de şeref ve haya delilidir
183. Ey bilgin kimse! Söz söylemedeki ve işlerindeki sürati o kimsenin anlayışlı olduğunu gösterir
184. Bunun aksi anlayışsızlığın delilidir ve sahibinin akıldan noksan olduğunun alametidir

[8b] Boynun Yapısını Beyan Eder

185. Boynu kısa olanın hile ve aldatmalarından sakın!
186. İnce ve uzun boyunlu olanların aptallığından koru kendini!
187. Ey civan! Boyundaki kalınlık da aptallığın işaretidir
188. Göğsün genişliği sahibinin aslan gibi yiğit ve korkusuz olduğunu gösterir
189. Küçük göğüs zaafiyetin, itidalli olan ise iyiliğin işaretidir

Karnın Yapısını Beyan Eder

190. Eğer karın küçükse bil ki o kimse kuşkusuz oldukça zekidir
191. Ey güzel insan! Eğer bir kimsenin karnı büyükse bil ki bu onun birden fazla evleneceğinin habercisidir
192. Bir kimsenin göğüskafesi kemikleri ince ise bu onun zaafiyetinin işaretidir

Sırtın Yapısını Beyan Eder

193. Sırtın geniş olması beden kuvveti ile doğru orantılıdır, aynı zamanda beğenilmeyen kibirin de habercisidir
194. Kambur kimseyi kötü huylu olarak bil, lakin kamburluğun yaşlılıkla alakası yoktur

Omuzun Yapısını Beyan Eder

195. Omuzlar eğer düşükse kuşkusuz sahibinin fikir ve akıl sahibi olduğunu gösterir
196. [9a] Eğer bir kimsenin omuzları dar ise bu onun aklının hafif olduğu anlamına gelir
197. Kuşkusuz geniş omuzları olan kimsede aptallık da vardır
198. Omuzların yapısında itidal varsa sahibinin iyi huyluluğuna delildir

Elin Yapısını Beyan Eder

199. Eğer bir kimsenin bilekten dirseğe kadar olan kısmı uzunsa bu onun hem kibirli hem de cömert olduğunu gösterir
200. Ey civan! Bilekten dirseğe kadar olan kısmı kısa olanların fitneci ve kavgacı olduğunu bil!
201. Eğer kolun bu kısmı ne uzun ne kısaysa, itidalliye, bu cömertlik ve yiğitliğin işaretidir
202. Parmakları uzun olanları gördüğünde onun kıvrak zekası olduğunu bil!

Parmakların Yapısını Beyan Eder

203. Eğer parmaklar anlatılanın tersine kısaysa kıyafet ilminde kuşkusuz bu tersi bir hükmü ifade eder

Tırnakların Yapısını Beyan Eder

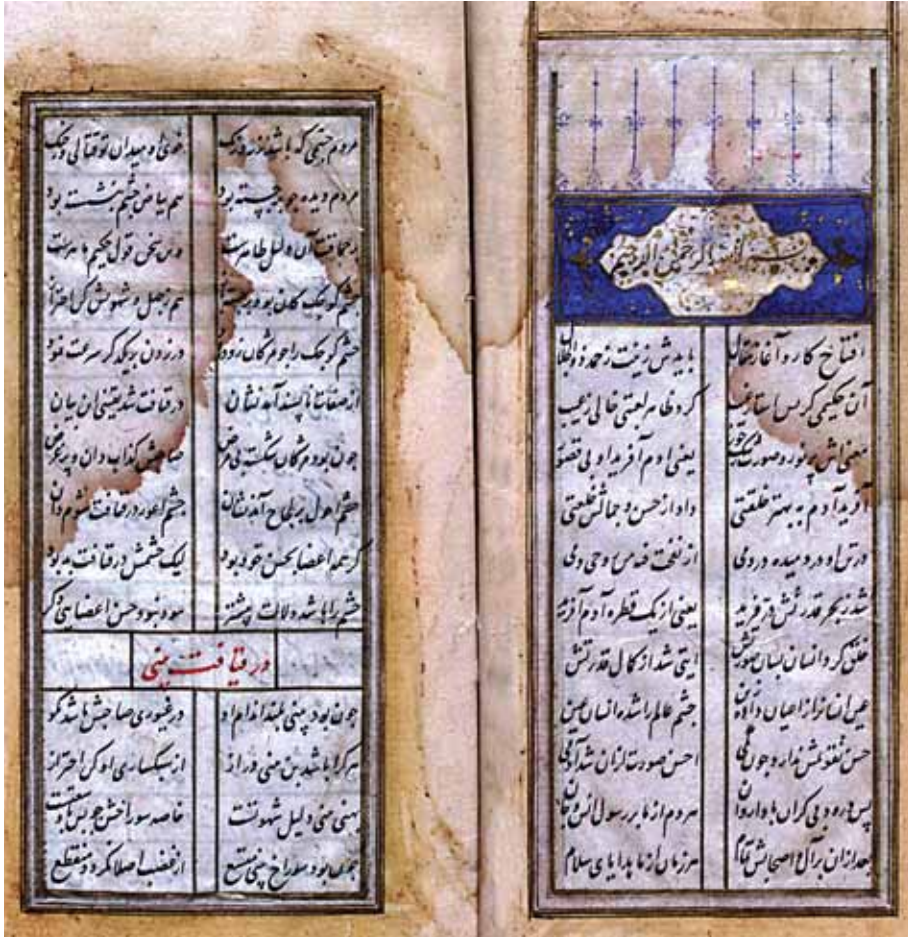
204. Eğer tırnaklar beyaz ise, kişinin meymenet sahibi olduğunu müjdeler
205. Kusurlu tırnaklar beğenilmez, zira onun sahibinden zarar görürsün

Avcun Yapısını Beyan Eder

206. Yumuşak avuççi akıllılığın nişanesidir, eğer akıl sahibiyse tersinin ne demek olduğunu çıkarabilirsin

207. Avcunun içi geniş olanlardan bağış bekleyebilirsin, zira bu cömertliğin delilidir
208. [9b] İyilikle hüküm vermen için hükümlerin iyisini ve kötüsünü birbirinden ayırman doğru olur
209. Kıyafet ilminde söylediklerim yeterlidir, zira ilimde bu kadarla yetinmek gerekir
210. Avuçla ilgili hüküm vermenin delili içindeki hatlardır, zira ilmî ferasette o apayrı bir tecrübedir
211. Eğer Şah'ımın lüftü benim elimden tutarsa, *İlm-i Kef'i* de tertib edeyim
212. Bu bitiş kısmında Sultan'a dua etmemiz bizim için yeterlidir
213. Her sabah akşamın ardından İdris'in duası, felek-ihtişamlı Şah için dua olmuştur

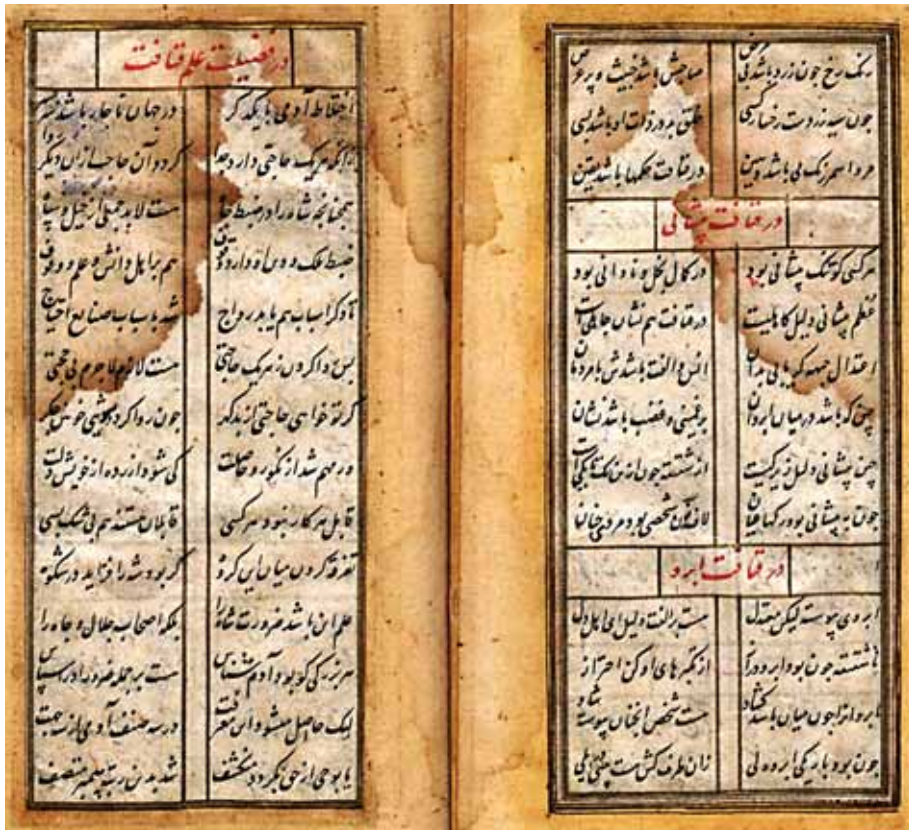
The Epistle (Istanbul University Rare Manuscripts Collection, FY 267)

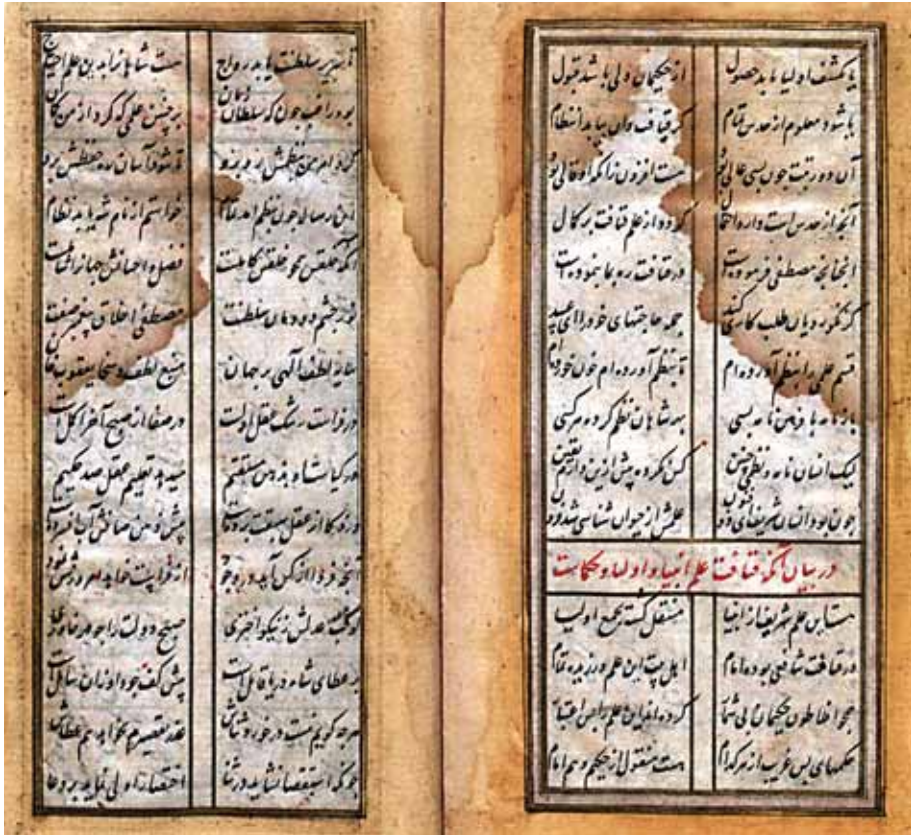

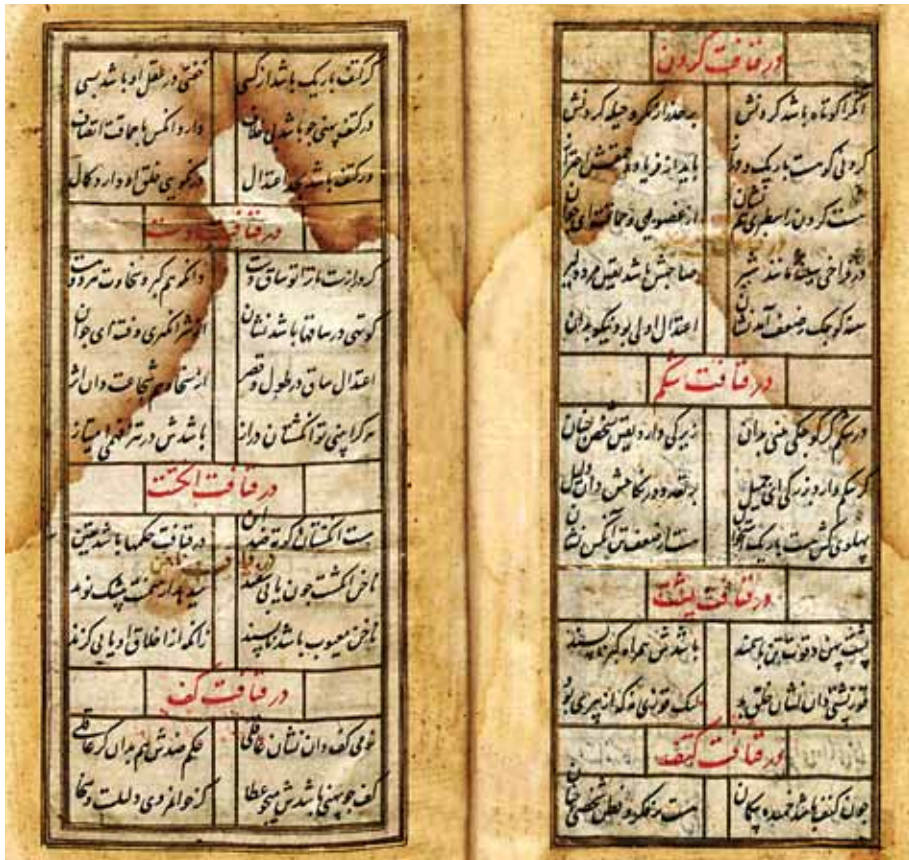

Vakanüvis Halîl Nûrî Bey ve *Târîh*'inin Neşri Üzerine Bazı Mülâhazalar

Hüseyin Sarıkaya*

Osmanlı Devletinin son üç asırlık siyasi tarihini (1592-1876 ve 1908-1909) yansıtan ve devletin resmî görevlileri olarak birer *Târîh* kaleme alan vakanüvislerin bu sahada ortaya koydukları eserler, hemen her açıdan önemlidir. Bu kaynaklar sadece Osmanlı siyasi ve askerî tarihine ışık tutmamakta, aynı zamanda sosyal, iktisadî, idarî anlamda da derli toplu bilgiler sunmaktadır. Ayrıca bu eserleri kaleme alan müelliflerin genellikle ilmiye ve kalemiye mensubu olmaları, yazdıklarının devlet idaresi tarafından okunup tetkik edilmesi, bazı dönemler Mısır gibi imparatorluğun uzak diyarlarında ders kitapları arasına girmesi, geçmişteki hatalardan ders alınması için bizzat sultanlar tarafından devlet ricalinin de bu eserleri okumalarının tavsiye edilmesi, eserlerinin muhtevası itibarıyla ya kendi yaşadıkları devri veya yaşadıkları devreye en yakın zaman dilimini kaleme almış olmaları, eserlerini kaleme alırken çeşitli arşiv kayıtlarından, olayların arka planına vakıf olan Reisülküttâb gibi üst düzey devlet ricalinden bilgi almaları, bazı zamanlar da bizzat bilgi alış-verişinin yapıldığı resmî toplantılarda hazır bulunarak bunları eserlerinde konu edinmeleri vb. açıdan kıymetlidirler.

Vakanüvislerin kaleme aldıkları devirler de eserlerinin kıymeti açısından önemlidir. Özellikle III. Ahmed, I. Abdülhamid, III. Selim, II. Mahmud gibi modernleşme-muhalefet-muharebe sarmalı içindeki kritik dönemlere ait nakledilen

* İstanbul Üniversitesi.

hemen her bilgi ayrı bir ehemmiyet arz etmektedir. Bu devirlerin ruhunu anlamak veya idarecilerin hadiseler karşısındaki tavrını onların gözüyle okuyabilmeyi başarmak için vakanüvislerin kayıtları öncelikli kaynaklar arasında yer almaktadır. Devletin en dağdağalı dönemlerinden biri olan III. Selim devri için bu ihtiyaç bir kat daha artmaktadır.

Bu tarihî kaynakların önemine ilk dikkatleri çeken rahmetli Bekir Kütükoğlu'nun *Çeşmî-zâde Târîhi*'ni neşretmesinin ardından diğer vakanüvis tarihleri, muhtelif araştırmacı ve naşirlerin çalışmalarına konu olmuştur. Yakın zamana kadar yapılan çalışmaların neticesinde bu tarihî kaynakların büyük bir kısmının neşri tamamlamış durumdadır. Fakat bu tür neşir çalışmalarında ve vakanüvis tarihlerinin neşri bağlamında itina gerektiren birkaç husus vardır. Birincisi, vakanüvis tarihlerinin kronolojik bilgiler açısından genellikle birbirlerini takip etmesi, bazı vakanüvislerin seleflerine ait metinleri gözden geçirerek yeniden kaleme alması ve onları zaman zaman tenkit ve tashih etmeleri, karşılıklı iktibas veya nakillerde bulunmaları vb. hususlar bu eserler üzerine yapılan edisyon-kritik çalışmalarında kaynak değerlendirmelerinin ne derece zor ve de gerekli olduğunu göstermektedir. İkincisi, müelliflerin çeşitli bahisleri veya ciltleri bazen dört-beş defa tashih/tebyüz ederek metinlerine son şekli vermeleri ve farklı kütüphanelerde bu tarihlere ait çok sayıda yazma nüshaların bulunması da, vakanüvis tarihlerine dair neşir çalışmalarında ciddi bir nüsha kritiği ile nüsha şecerelerinin teşkil edilmesini elzem kılmaktadır. Bu hususu, müellifin tespiti, hayatı, eserleri, ilim dünyasındaki yeri ile neşredilen eserin METİN kısmında okuma ve yazım hatalarının en aza indirgenmesi ve nüsha kıyaslama tekniklerinin akademik kriterlere uygun bir biçimde hazırlanması lüzumunu ortaya koyan üçüncü bir madde takip eder.¹ Son husus ise, içerisinde çok sayıda şahıs, yer, makam, mansıb isimlerinin yer aldığı bu türden eserlerde geçen bilgileri okuyucu ve araştırmacıların daha rahat takip ve tespit edebilmelerini sağlayacak olan Dizin kısmının tertip edilmesidir. Kısacası neşrettikleri eser ile alakalı olarak kuru bir metin ortaya konulmasından ziyade, araştırmacıları veya okuyucuyu başkaca bir zahmet çekmesine mani olacak ölçüde müellife ait bilgilerin doğru kaynaklarla tespiti, kaleme aldığı eserinin kaynak kritiğinin yapılması, nüshalarının tümü mutlak suretle kıyas edilerek bir sonuca varılması ve *galat u hatâdan* olabildiğince arındırılmış bir metnin ortaya konulması naşirin en temel vazifesidir. Elbette böylesine çok yönlü ve başarılı

1 Bu intikad (kritik) metodu sadece neşir çalışmaları için değil aynı zamanda tarih sahasını ilgilendiren tüm çalışmalar için de geçerli olduğuna dair Togan'ın kıymetli tespit ve tahlilleri için bk. Zeki Velidî Togan, *Tarihîte Usûl*, Enderûn Kitabevi, İstanbul 1985, s. 75-101.

bir neşrin ortaya konulması, Bahcivan'ın ifadesiyle sabır, konuya hâkimiyet ve emanete riâyet ister.² Lakin bu sahada yapılan neşirleri söz konusu edisyon-kritik koşulları açısından bir değerlendirmeye tabi tuttuğumuzda, kıymetli ve ilmî kıstaslara uygun bazı çalışmaların yanında, maalesef neşirlerin *cehâlet ü atâleti* kaynaklı birtakım zayıf ve gayr-i ilmî neşirlere de tesadüf ediliyor.

Seydi Vakkas Toprak tarafından hazırlanan ve Türk Tarih Kurumu tarafından yayımlanan elimizdeki bu eser de bir neşir çalışması olup, doktora tezinin kitaplaştırılmış halidir ve Sultân Selîm-i Sâlis (1789-1807) devrinin yaklaşık beş (Ağustos 1794 – Nisan 1799) yılına ışık tutmaktadır.³ Bu dönem, ıslahat programının hayata geçirilmesi adına kanunnamelerin neşredildiği, ilk daimî elçiliklerin teşkil edildiği ve Napoleon Bonaparté komutasındaki Fransız ordularının Mısır'ı işgale yeltendiği bir devir olması açısından dikkati çekmektedir.

Değerlendirme çalışmamıza konu olan bu neşir çalışması bir Giriş ve dört bölümden müteşekkildir. Giriş kısmında (s. 1-3) genel hatlarıyla neşredilen eserin öneminden ve muhtevasından kısaca bahsedilmiştir. I. Bölüm'de neşir, Halil Nuri Bey'in Ailesi ve Eserleri ile *Târih*'inin kıymeti, kaynakları, üslubu gibi konuları ele almış (s. 5-35); II. Bölüm'de neşredilen *Târih*'in yazma nüshaları ile müellif hattının tespiti başlıkları açılarak nüshaların tanıtımına yer vermiş (s. 37-47); III. Bölüm'de eserin muhtevasını çeşitli başlıklara ayırarak —biyografiler-doğal hadiseler-elçi kabulleri-daimi elçilikler-garip hadiseler vb.— genel hatlarıyla tanıtmaya ve I. Bölüm'ün son kısmının tekrarı olacak şekilde eserin ilmî kıymetini

2 Neşir çalışmalarına pek çok yönden benzer metotları içermesi açısından yazma eserlerin tahkikinde izlenilmesi gereken yöntemlere ve bu konuda bir doktora çalışmasında tespit edilen eksiklik ve hatalara değinen dikkat çekici bu çalışma için bk. Seyit Bahcivan, "Yazma Eserlerin Tahkikinde Metodolojik Problemler (Mestcizâde'nin al-Hilâfiyyât bayna al-Hukama' ma'a al-Mutakallimûn va al-Hilâfiyyât bayna al-Mu'tazila ma'a al-Aşâ'ira va al-Hilâfiyyât bayna al-Aşâ'ira ma'a al-Matûridiyya' Adlı Eseri Örneği), *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sa. 21, Konya 2006, s. 61-90. Ayrıca bk. Salâhaddîn al-Müneccid, "Arapça Yazmaların Neşir Kâideleri", trc. Mehmed Hatiboğlu, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. XIV, Ankara 1966, s. 245-262; Mertol Tulum, *Tarihi Metin Çalışmalarında Usul (Menâkıbü'l-Kudsiyye Üzerinde Bir Deneme)*, Deniz Kitabevi, İstanbul 2000. Bu konuda hazırlanmış çalışmalara ait literatür bilgilerine de yer veren bir çalışma için bk. Ziya Avşar, "Tenkitli Metin Neşrinde İmlâ Sorunu Üzerine Yeni Düşünce ve Öneriler", *Turkish Studies*, Vol. 3/6, İstanbul 2008, s. 76-79.

3 Halil Nûri, *Nûri Tarihi*, haz. Seydi Vakkas Toprak, Türk Tarih Kurumu Yayınları, III-2. Dizi — Sayı: 5, Ankara 2015, I. Baskı, 100 sayfa Değerlendirme + 19 sayfa Metin Fihristi + 737 sayfa Metin + 4 sayfa Sonuç + 10 sayfa Kaynakça + 54 sayfa Dizin + 10 sayfa Ekler, ISBN 978-975-16-3142-8.

tartışmaya çalışmış (s. 49-100); son bölümde ise neşredilen metne yer vermiştir (s. 121-858).

Öncelikli olarak gerek ihtiva ettiği nazik dönem gerekse müellifin yoğun me-saisinin bir ürünü olarak ortaya koyduğu böylesine kıymetli bir *Târih*'in doktora çalışması olarak ilim âleminin istifadesine sunulması takdire şayandır. Hele de akademi çevremizde alan/saha kapatma geleneğinin tesiriyle yıllardır kütüphane raflarında yazma halde kalmaya mahkûm edilen bu kıymetli eserin nihayet gün yüzüne çıkarılmış olması sevindiricidir. Ancak, ilgili çalışmayı ele alan okuyucunun hemen ilk bakışta dikkatini çekecek olan bilgi hataları, edisyon kritiğinin kurallarına uygun bir çerçeve ile ele alınmamış olması, ciddiyet ve dikkat gerektiren bazı bahislerin çalakalem kaydedilmiş olması bu neşir çalışmasının değer ve ehemmiyetine gölge düşürecek niteliktedir. Halil Nûrî Bey'in gerek eserinin neşri gerekse müellifin hayatı ve diğer eserleri hakkında daha şümüllü ve sıhhatli bir değerlendirmeyi hedeflemesi gereken ilgili çalışma, *bir ân akdem tab' u neşr ettirilme hevâ vü hevesine* kurban gitmiştir.

Tashih ve değerlendirme maksadıyla kaleme aldığımız bu çalışmada neşredilen eserde yer alan hata veya noksanlıkları iki ana başlık altında ele alacağız. Bu bağlamda neşredilen çalışmadaki gereksiz bilgileri, konuların tertiplerindeki düzensizlikleri, konu ve bilgi tekrarlarını, noksan bırakılan malumat ile bununla ilintili bilgi hataları ve yanlış tarihlendirmeleri, müellife ait tespit edilemeyen eserleri, tespit ettiği eserler hakkında naşirin serdettiği hatalı kanaatleri, *Nûrî Târihi*'nin kaynak değerine dair değerlendirme ve usul hataları ile dipnotların kullanımı konusundaki düzensizlikleri “Değerlendirme Kısımındaki Hatalar” başlığı altında konu edinerek tespit edilen yeni bilgi ve kaynaklara yer verecek, nüshaların tavsifi ve kritiği üzerine yapılan değerlendirme hatalarını, nüshaların metin içindeki kullanımından kaynaklanan kusurları, metindeki bazı ibare ve cümlelerdeki yazım hatalarını, edisyon kurallarına uygun olmayan birtakım hususlar ile Dizin kısmındaki düzensizlikleri de “Metin Neşrinde Yer Alan Hatalar” başlığı altında değerlendireceğiz.

1. Değerlendirme Kısımındaki Hatalar

Yukarıda bahsedildiği üzere, neşir çalışmalarının iki temel yönü vardır. Bunlardan ilk yönü müellifin tespiti, hayatı, varsa diğer eserleri, neşredilen eserin tarihî açıdan kıymeti ve kaynak değeri gibi hususlar teşkil eder. Bu kısmın ilmî kistaslara uygun olarak ortaya konulması nüsha kıyaslaması ve metin neşri kadar

önem arz etmektedir. Fakat *Nûrî Târîhi*'nin neşrinde değerlendirmeye tabi tutulan konularda maalesef bu kıymet takdir edilememiştir.

a) Gereksiz Bilgiler ve Konu Tekrarları

Değerlendirme kısmında yazım standardı açısından düşülen hatalar gurubundan birincisini çalışmanın konu ve bağlamını ilgilendirmeyen fuzulî bilgilere yer verilmesi ile mükerrer bahisler teşkil etmektedir. Çalışmanın Birinci Bölümü'nde Nûrî Bey'in vefatına tarih düşüren Sürurî Efendi'nin hayatı hakkında dipnotta fuzulî olarak uzun uzadıya nakledilen bilgiler (s. 10, dipnot 19) ile Halîl Nûrî Bey'in dedesi ve dedesinin ailesi hakkında kaydedilen hususlar (s. 5-9) hem harc-ı âlem bilgilerdir hem de çalışmanın konu sahasını pek ilgilendirmemektedir. Burada kaydedilmesi uygun olan konular, müellifin babası, annesi, hanımı ve çocukları hakkında yapılan tespitlerden ibaret olmalıydı. Yine "Halîl Nûrî Bey'in Hayatı ve Ailesi" başlığı altında müellif hakkında kısa bir bilgi verildikten sonra araya bir paragraf eklenmiş ve konu akışı bir anda değiştirilerek müellifin kardeşi Abdurrahman Necib Bey'den bahsedilmiş, ardından kayınpederi, oğlu ve torununa dair bilgiler sıralanmıştır. "Halîl Nûrî Bey'in Hayatı" ibaresi ise başlığın gerdanlığı gibi öylece ortada bırakılmıştır (s. 9-12). Yazım düzenindeki bir diğer usul hatasını "Nuri Tarihi'nin Kaynakları" başlığı altında görmekteyiz (s. 28-32). *Nûrî Târîhi*'nin kaynakları hakkında bir paragraflık bilgi aktarıldıktan sonra müellifin tarihçiliğine ve tarihçilik anlayışına dair bilgilerin sıralanması başlıkla örtüşmemektedir (s. 28-32). Burada yapılması gereken, birbirinden farklı olan bu konuları ayrı başlıklar halinde ele almak veya başlıktaki ibareleri içeriğe uygun hale getirmektir.

Gereksiz ve fuzulî bilgiler ile konuların tertibindeki düzensizliklerin yanında yazım usulündeki hatalar açısından dikkati çeken bir diğer husus ise konu ve bilgi tekrarlarının sıkça yapılmış olmasıdır. Halîl Nûrî'nin torunu Şeref Hanım hakkında verilen bilgilerin (s. 8, 10); müellifin kardeşi Abdurrahman Necib Bey'in hayatına dair malûmatın (s. 7, 10); Nûrî Bey'in *Târîhi*'i içerisinde özet halinde kaydedilen hususların (s. 18-22, 49-96); *Târîh*'in kıymetine dair elde edilen bulguların (s. 24-26, 96-97) ayrı ayrı yerlerde zikredilmiş olması ve verilen bilgilerin hemen hemen aynı hususlara işaret etmesi çalışmanın sayfa sayısını artırmaktan öte bir anlam taşımamıştır. Gereksiz ve mükerrer bilgiler sadedinde olmakla birlikte örneğin Halîl Nûrî Bey'in torunu Şeref Hanım hakkında bilgilerin serdedildiği satırlarda sadece İbnü'l-Emîn ve Mehmed Süreyyâ'nın eserleri kaynak olarak kullanıldığından, *mezkûr hanımın hayatı ve kişiliği hakkında fazla*

bilgi sahibi olunamadığının (s. 11) dile getirilmesi de ayrı bir konudur. Şair Şeref Hanım'ın hayatı ve kişiliği üzerine önemli ve ayrıntılı bilgiler nakleden güncel akademik çalışmalardan⁴ naşirin habersiz olduğu anlaşılıyor.

b) Yanlış Tarihlemeler ve Hatalı Tespitler

Çalışmadaki bir diğer usul hatasını birtakım tarihlendirme hataları ile naşirin vardığı kusurlu yargılar oluşturmaktadır. Müracaat edilmesi gereken kaynakların ihmali ve referans alınan çalışma ve eserlerin herhangi bir kritiğe tabi tutulmaması, Nailî Abdullah Paşa'ya ait nakledilen bilgilerin eksik kalması bir yana, Halil Nürî Bey'in görevlerine dair tarihlendirmeler hususunda da ciddi hatalara düşülmesine ve bazı bilgilerin eksik bırakılmasına sebebiyet vermiştir.⁵ Örneğin, 14 Kasım 1784 tarihinde Halil Nürî Bey'in hâcegân sınıfına girdiğine dair nakledilen bildedeki tarihlendirme yanlıştır (s. 12). Zira bu tarih baş-mukataacılık payesinin tevcih edildiği 20 Temmuz 1774 olmalıdır.⁶ Müellifin vakanüvisliğe tayin edildiği tarihin zikredildiği kısımda verilen miladi karşılık da (13 R 1209 / 6 Kasım 1794) hatalıdır (s. 13). Bu tarih miladi olarak 7 Kasım 1794'e denk gelmektedir). Aynı şekilde, müellifin 14 Aralık 1786 tarihinde top arabacıları kâtibliği vekili olduğuna dair verilen miladi tarih hatalı olduğu gibi, naşirin atıfta bulunduğu belgede gösterdiği 23 Safer 1201 tarihi de yanlıştır (s. 12). Zira ruus defterindeki kayıttaki Nuri Efendi'nin vekâleten top arabacıları kitabeti vazifesine tayin edildiği tarih, 23 Z 1201 olarak (6 Ekim 1787) olarak gösterilmiştir.⁷

Görevlendirmelerdeki tarih hatalarının yanında bilgi yanlışlıkları da dikkati çekmektedir. Örneğin, Halil Nürî Bey'in top arabacılığı görevinden sonra âmedî kalemi halifesi olduğuna dair verilen bilgi tashihe muhtaçtır (s. 12). Zira Nürî Bey, *Rikâb'da* âmedî vekili olarak tayin edilmiştir.⁸ Yine, müellifin 3 Aralık

4 Şeref Hanım ve Divan'ı üzerine hazırlanmış iki kıymetli araştırma için bk. Yusuf Mardin, *Şair Şeref Hanım*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1994; *Şeref Hanım Divanı*, haz. Mehmet Arslan, Kitabevi, İstanbul 2003.

5 Örneğin, *Sicill-i Osmani*'de yer alan pek çok malûmatın dikkatle ve diğer kaynaklarla kıyaslamak suretiyle kullanılması gerektiğine dair Abdurrahman Şeref'in tespitleri için bk. Abdurrahman Şeref, *Tarih Musahabeleri*, sad. Enver Koray, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1985, s. 274.

6 Erhan Afyoncu, "Osmanlı Müverrihlerine Dair Tevcihat Kayıtları I", *Belgeler*, c. XX, sa. 24, Ankara 2000, s. 142.

7 BOA, A.RSK, nr. 1596, s. 24.

8 Afyoncu, a.g.m., s. 142.

1790'da maliyye tezkirecisi ve küçük tezkireci olduğuna dair verilen bilgilerde de hatalar mevcuttur (s. 13). Öncelikli olarak bir önceki satırda atıfta bulunulan gerek Babinger gerekse Süreyyâ'nın verdiği bilgiler doğruya en yakın tarihler olmasına rağmen,⁹ burada Mehmet İpşirli'nin kaleme aldığı madde çalışmasında¹⁰ kaydettiği tarih esas alınmış, mezkûr çalışmalarda farklılık arz eden hususların neden kaynakladığı sorgulanmamıştır. Ayrıca burada bir arada tevdi edildiği intibai uyandırılan her iki göreve Nûrî Bey'in tayin edildiği tarihler de birbirinden farklıdır. Yani Nûrî Bey, naşirin maddeye atfen zikrettiği gibi 3 Aralık 1790'da değil; 5 L 1208'te (6 Mayıs 1794) sâbık âmedî vekîli ve küçük rûznâmecî vasfıyla maliyye tezkirecisi olmuştur.¹¹ Küçük rûznâmecîlik makamına da sâbık âmedî vekîli vasfıyla 3 L 1206 (25 Mayıs 1792) tarihinde tayin edilmiştir.¹²

Kaynakların tespiti ve tetkiki noktasındaki ataletten neşet eden hataların yanında, Nûrî Bey'in ailesi ve hayatı ile ilgili olarak verilen bilgiler ve tarihlendirmelerde de eksiklikler mevcuttur. Mesela, Mehmed Nebîl Bey'in kızı Şeref Hanım'dan bahsedilirken onun doğum ve vefat tarihleri olarak zikredilen miladî ve hicrî tarihler arasında bir tenakuz vardır. Zira Şeref Hanım'ın doğum tarihi olan 1809 tarihinin hicrî karşılığı 1224 olarak kaydedilmiş ve devamında hanımefendinin 53 yaşında iken 1861'de vefat ettiği zikredilerek ilgili vefat tarihinin hicrî karşılığı 1277 yerine sehven 1227 (1812) olarak verilmiştir (s. 11-12).

Müellifin vefatının tam tarihine -haliyle- incelenen kaynaklarda veya araştırmalarda tesadüf edilemediği gibi, referans alınan çalışmalar da tamamen yanlış okunmuştur. Babinger, Nûrî Bey'in 1213/bş. 15.VI.1798'de Boğaziçi'ndeki köşkünde vefat ettiğini ifade ederken, naşir bu tarihi 15 Nisan 1798 şeklinde naklederek, aradaki Roma rakamını yanlış aktarmıştır (s. 14, dipnot 43).¹³ Ayrıca

9 Her iki müellif, Nûrî Efendi'nin Rebiulahir 1209 tarihinde (Ekim/Kasım 1794) bu vazifeye geldiğini ifade etmektedirler; bk. Mehmed Süreyyâ *Sicill-i 'Osmâni yâhûd Tezkire-i Meşâhir-i 'Osmâniyye*, Matbaa-i Âmire, İstanbul ty, IV, 590; Franz Babinger, *Osmanlı Tarihi Yazarları ve Eserleri*, trc. Coşkun Üçok, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1992, s. 351. Seydi Vakkas Toprak, kaynak olarak kullandığı bu çalışmanın ismini yanlışlıkla *Osmanlı Tarihi ve Yazarları* olarak kaydetmiştir.

10 Mehmet İpşirli, "Halil Nûrî", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1997, XV, 321.

11 BOA, HH, nr. 1660/9.

12 Afyoncu, a.g.m., s. 143.

13 15.VI.1798; Yani 15 Haziran 1798 Cuma. 1 Muharrem 1213 tarihi, yani hicrî yılbaşı, miladi olarak bu güne denk geldiği için Babinger 15 Haziran tarihini zikretmiştir. Yoksa Babinger, Nûrî Bey'in kesin olarak bu gün vefat ettiği iddiasında değildir; bk. Babinger, a.g.e., s. 351.

Nürî Bey'in vefat tarihini Vâsif Efendi'nin Ramazan 1213/Şubat 1799 şeklinde naklettiğine dair bilgide de karışıklık mevcuttur. Zira Vâsif Efendi'nin eserinde Nürî'nin vefatına dair herhangi bir bilgi veya hal tercümesi yer almamaktadır. Burada Vâsif'in ifade ettiği iddia edilen tarihlendirme, *Mehâsinü'l-Âsâr*'ın 1196-1201 (1782-1787) bölümünü neşreden Mücteba İlgürel'e aittir.¹⁴

Naşir, katalog taraması sırasında Halil Nürî Bey'in *Matla'û'n-Nür* adlı yeni bir eserini tespit ettiğini ifade ettikten sonra, bu eser üzerine Murat Aytekin¹⁵ tarafından bir yüksek lisans çalışması yapıldığını kaydetmektedir (s. 15). Yine Aytekin'in tespit ettiği ve Toprak'ın buradan aynen alıntı yaparak naklettiği bilgiler içerisinde, *Matla'û'n-Nür*'un Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Yazma Eser Kütüphanesi, İsmail Saib Koleksiyonu, 3768 numarada kayıtlı olan tek bir yazma nüshasının bulunduğu, nüshanın [1b] varağının baş taraflarında “*midâd-ı kilk-i Halil Nürî oldur ki*” ibaresi ve nüshanın sonundaki ketebe kaydında yer alan 22 M 1199 (5 Aralık 1784) tarihi dikkate alındığında eserin müterciminin Vakanüvis Halil Nürî Bey olduğunun kesinleştiği iddiasındadırlar (s. 16).¹⁶

Öncelikle, bu eserin Halil Nürî Bey'e ait yeni bir eser olarak tespitinin naşire değil, Murat Aytekin'e ait olduğunu belirtmek gerekiyor. Burada naşir, Halil Nürî Bey'in genellikle *Divân ve Târih* gibi iki eserinin bilindiğinden, fakat yakın zamanda gerçekleştirilen bir yüksek lisans çalışması ile müellifin yeni bir eserinin daha gün yüzüne çıkarıldığından bahsetmiş olsaydı, hem ilmî hem de etik bir tavır sergilerdi. İkinci olarak gerek Aytekin'in gerekse Toprak'ın, bu eserin tek bir nüshası olduğuna dair kanaatleri de doğru değildir. Zira eserin müellifin kaleminden çıkan ve Nazîf Efendi adında birine kontrol ettirdiği anlaşılabilir başka bir yazma nüshası daha vardır ve bu nüsha İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi'nde bulunmaktadır. 60 varaklık bu nüshanın metin kısmında yer alan çok sayıda ibare ve cümlelerin üzeri çizilmiş, başlıklar ilgili kısımların sağ veya sol taraflarına işaretlenerek eklenmiş ve kenar notları da ayrıca kaydedilmiştir. Aytekin'in esas aldığı nüshada bu kenar notları ve başlıklar metne eklenmiş, üzeri çizilen kısımlar ise nüsha metni içerisinde yer almamıştır. Dolayısıyla,

14 Ahmed Vâsif Efendi, *Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakâ'ikü'l-Abbâr*, haz. Mücteba İlgürel, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1994, s. XLIV.

15 Murat Aytekin, *Vak'anüvis Halil Nürî'nin "Matla'û'n-Nür" Adlı Telhis Tercümesi*, Ankara Üniversitesi (Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2006.

16 Ayrıca bk. Aytekin, *a.g.t.*, s. 103-104.

gerek naşirin gerekse Aytekin'in esas aldıkları nüshanın kaynağı, Nadir Eserler Kütüphanesi'nde bulunan bu nüshadır.

Yine gerek naşirin gerekse Aytekin'in, eserin müterciminin Vakanüvis Nûrî Bey olduğu konusundaki tespitlerinde sadece iki noktayı dikkate almaları da yeterli değildir. Eserin mukaddimesindeki müellif ismi veya isim benzerliği ile eserin/nüshanın sonunda yer alan ferağ kayıtları bize çoğu zaman bazı ipuçları vermektedir. Fakat bu bilgiler her zaman kesinlik arz etmediği gibi, araştırmacıyı yanılsıza da sürükleyebilir.¹⁷ Bu noktada iddiamızı destekleyecek başka ayrıntılara da muhtacız. İşte Nadir Eserler Kütüphanesi'nde tespit ettiğimiz ilgili nüsha, her iki araştırmacının eksik bıraktığı bu hususu tasrih edecek niteliktedir. Nüshanın son varağının (60b) alt kısmında yer alan “ketebe”¹⁸ kaydında geçen “*Harrahû mütercimühû er-râcî ‘afve Rabbihi’l-celîl Halîl bin Feyzullâh İbn Abdillâh bin Halîl gaferallâhü lehüm ve setere ‘uyûbehüm, âmîn bi-câhi men-câ’e rahmeten li’l-âlemin*” cümlesi eserin müterciminin kimliğini net bir şekilde ortaya koymaktadır. Ayrıca yine Aytekin ile Toprak'ın iddia ettikleri gibi eserin yazılış tarihi 22 M 1199 (5 Aralık 1784) değildir. Zira nüshanın ferağ kaydında yer alan bilmeceli/muammâ usulü tarih¹⁹ “*Vaka’al-ferâğ min tebyîzi hâzihi’n-nüşha fi’l-‘uşri’s-sânî minel-‘aşri’s-sânî minel-evvel min isnâ ‘aşera minel-‘uşri’t-tâsi’ minel-‘aşri’l-‘aşir minel-‘aşri’s-sânî minel-elfi’s-sânî minel-hicreti’n-nebeviyye ‘aleyhi’s-salâti ve’t-tahiyye*” şeklinde kaydedilmiştir. Buradaki kayda bakıldığında görüleceği üzere, eserin yazımının tamamlandığı tarih 12 M 1199’a (24 Kasım 1784) tekabül etmektedir.

Halîl Nûrî Bey'in *Dîvân*'ı ile alakalı olarak yapılan tespitlerde de hatalar mevcuttur. *Dîvân*'ın üç (3) adet yazma nüshasının tespit edildiği, bunlardan birinin Milli Kütüphane'de, birinin Topkapı Sarayı Kütüphanesi'nde, birinin de İstanbul

17 Nitekim bu konuya örnek olarak Abdurrahman Cebertî'nin *Mazharü't-Takdis* adlı eserinin mütercimi konusunda araştırmacıların düştükleri hatalar ve yeni tespitler için bk. Hüseyin Sarıkaya, “Mısır'ın İstirdâdını Ele Alan Vekâyi'nâmeler ve Mehmed Emîn Karahân-zâde'nin *Târihçe'si*”, *İslami İlimler Dergisi*, c. 9, sa. 2, Ankara 2014, s. 78-79.

18 Aytekin ve Toprak, dikkate aldıkları nüshanın son sayfasında yer alan ferağ kaydını, ketebe kaydı zannetmişlerdir (bk Aytekin, a.g.t., s. 104, Toprak, s. 16). Fakat her iki nüshada da eserin tercümesinin tamamlandığı tarihe işaret eden bu kısmın başında açıkça “Vaka'al-ferâğ min tebyîzi...” ibaresi yer almaktadır.

19 Bu tarihler ve çözüm yolları hakkında kıymetli çalışmalar için bk. M. Esad Coşan, “Bazı Yazmalarda Görülen Bilmeceli Tarih Kayıtları”, *Ankara Üniversitesi İslam İlimleri Enstitüsü Dergisi*, sa. 2, Ankara 1975, 55-65; İsmail Yakıt, *Türk-İslam Kültüründe Ebced Hesabı ve Tarih Düşürme*, Ötügen Neşriyat, İstanbul 1992, s. 379-387.

Üniversitesi Kütüphanesi'nde bulunduğu ifade edildikten hemen sonra, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'nde iki farklı yazma nüshanın varlığına işaret edilmektedir (s. 15). Dolayısıyla naşirin verdiği bilgiler ile kabaca bir hesap yapıldığında, *Nûri Divânı*'nın üç değil, dört farklı yazma nüshasının olduğu görülecektir. Eğer naşir, üç farklı kütüphanede dört farklı yazmasının var olduğunu veya üç farklı kütüphanede yazma nüshalarının bulunduğunu belirtmiş olsaydı, daha doğru bir ifade kullanmış olacaktı. Zira *kütüphane* ile *nüsha* kelimeleri, birbirinden farklı anlamlara sahiptir.

Naşirin okuduğu metinlere tam anlamıyla vukufiyet sağlayamaması, yazma nüshaların tahlilinde de hatalara düşmesine neden olmuştur. Bu durumu Nûri Bey'in askerî ve mülkî kanunları derlediği *Mecmu'a*'sına ait değerlendirmelerde daha net görmekteyiz. Bu mecmua, bir yerde *Târih*'in nüshalarından biri olarak kaydedilmiş (s. 44); bir başka yerde ise müellifin müstakil eserlerinden biri (*Mecmua*) olarak zikredilmiştir (s. 17). Hal böyle olunca mecmua, hem *Târih*'in bir nüshası hem de ayrı bir eser olarak lanse edilmiştir ki, mantıken böyle bir şey mümkün değildir. Yani eldeki yazma ya ayrı bir eser ya da *Târih*'in nüshalarından biri olmalıdır. 34 varaktan müteşekkil olan ilgili mecmuayı incelediğimizde, Nûri Bey'in dönemin kanunnamelerini derleme çalışmalarına katkı sağlamak gayesiyle²⁰ III. Selim devrinde neşredilen yirmi adet²¹ askerî ve mülkî kanunları özet halde bir araya getirdiğini, bunların bir kısmının *Târih*'inde geniş olarak yer aldığını ve bir kısmını ise *Târih*'ine dâhil etmediğini tespit ediyoruz ki, haliyle bu da mecmuanın ayrı bir eser olarak telakki edilmesi gerektiğini ortaya çıkarmaktadır. Ayrıca başvurulması gereken yazma eser kataloglarının etraflıca irdelenmemiş olması, müellifin yeni eserlerine veya *Târih*'ine ait sıhhatli nüsha bilgilerine ulaşmayı da naşir adına imkânsız kılmıştır. Nitekim Mısır Milli Kütüphanesi'ndeki yazma

20 Nizâm-ı Cedid reformları çerçevesinde çıkarılan nizamnamelere ait bir bibliyografya denemesi ile Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi, Y/534'te bulunan *Mecmu'a*'nın çevirisi üzerine yapılan bir çalışma için bk. *Nizâm-ı Cedid Kanunları (1791-1800)*, haz. Yunus Koç-Fatih Yeşil, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2012. Nûri Bey'e ait olan *Kânûn Mecmu'ası* da bu kıymetli çalışmanın giriş kısmında yer alan bibliyografyaya bir yenisini daha katacak niteliktedir.

21 Halil Nûri, *Kânûn Mecmu'ası*, Mısır Milli Kütüphanesi, Târihu Türkî Tal'at, nr. 126, vr. 33b. Toprak'ın iddia ettiği gibi Nûri Bey, bütün kanunları derlememiş; sadece yirmi kanun hulasasını eserine kaydetmiştir. Naşirin burada düşüğü en büyük hata, inceleme imkânı bulduğunu zikrettiği eseri dikkatlice okuyup irdelemek yerine Cevdet Paşa'nın "[Nûri Bey] bi'l-cümle kavânin ve nizâmâtı cem' ile bir mecmu'a dahi tertib eylemiştir" (Ahmed Cevdet Paşa, *Târih*, Matba'a-i 'Osmâniyye, İstanbul 1309, I, 7) şeklindeki iddiasıyla yetinmeyi tercih etmiş olmasıdır.

eserlere ait fihristin varlığından haberdar olmayan naşir, Nûrî Bey'in *Târih*'ine ait Mısır Milli Kütüphanesi'ndeki yazmaları kütüphanenin ilgili katalogundan²² tespit etmek yerine yazmalar.gov.tr sitesindeki verilerle yetinmeye çalışmıştır. Hal böyle olunca site verileri, müellifin *Mecmu'a*'sı konusunda kafa karışıklığı içerisinde olan naşiri, eserin Mısır-Hıdıviyye Kütüphanesi'nde bulunduğu şeklinde bir başka yanlışta daha sürüklemiştir. Gerek naşirin gerekse Mısır'daki Türkçe yazmaları inceleyecek olan araştırmacıların bilmesi gereken şudur ki Hıdîv Kütüphanesi'ndeki yazma eserler, günümüzde Mısır Milli Kütüphanesi Doğu Yazmaları Bölümü'nde (Dârü'l-Kütübî'l-Kavmiyye-Kısmu Şarkıyye) bulunmaktadır. Haliyle araştırmacıların Hıdîv Kütüphanesi'nde yazma eser aramak yerine, Mısır Milli Kütüphanesi'ne müracaat etmeleri gerekiyor.

Tespitlerdeki hatalar zincirinin son bir örneği, Nûrî Bey'in şairliğinin ele alındığı satırlarda görülmektedir. Halîl Nûrî'nin bu yönüne dair çalışmada "*Halîl Nûrî Bey'in edebî yönünü inceleyen araştırmacılar, şairin şiirlerinin döneminin şiir çizgisine uygun olduğunu, özellikle gazellerinde Şeyh Galip ve Enderunlu Vâsıf'ın etkilerinin görüldüğünü, dili, üslûbunun akıcılığı ve sadeliğiyle dikkat çektiğini belirtmektedirler*" şeklinde bir ifade kullanılmaktadır (s. 15). Atıfta bulunulan eserde ise bu kısım "[*Halîl Nûrî*] Şeyh Gâlib'le Vâsıf arasında yer alan gazelleri, yenileşen dili ve samimi söyleyişiyle dikkati çeker"²³ şeklinde kaydedilmiştir. Buradan da görüleceği üzere iddia edildiği gibi araştırmacılar bir etkilenmeden bahsetmemekte, Nûrî Bey'in edebî üslûbunun dönemin şairleri içerisindeki yer/konumunu tayin etmektedirler.

c) Bilgi Eksiklikleri ve Referanslardaki Kifayetsizlikler

Çalışmanın değerlendirme kısmında dikkati çeken bir diğer önemli kusurlar zincirini müracaat edilmesi gereken kaynak ve araştırmaların ihmal edilmesi ve bu sebeple de gerek müellif gerekse eseri/ eserleri hakkında yeni bulguların tespit edilememiş olması teşkil etmektedir. Örneğin, müellifin *atâ vü ahfadı* hakkında uzun ve gereksiz ayrıntılara girilirken, aile efradına neredeyse hiç yer verilmemiş; oğlunun hayat hikâyesi ve görevleri hakkındaki bilgiler ise "*ilmiye sınıfına girerek müderris ve kadı olmuştur. Eyüp, Mısır ve Medine kadılıkları hizmetinde*

22 *Fihrisü'l-Mahtûtâtî't-Türkiyyeti'l-Osmâniyye*, C. I-IV, el-Hey'etü'l-Misriyyeti'l-Âmme li'l-Kitâb, Kâhire 1992.

23 Haluk İpekten vdğ, "XVIII. Yüzyıl Divân Nazmı-Nûrî" *Başlangıcından Günümüze Kadar Büyük Türk Klasikleri*, Ötügen Neşriyat, İstanbul 1988, VII, 93.

bulunmuştur” (s. 11) şeklinde yüzeysel bir anlatımla geçiştirilmiştir. Fakat en azından *Defter-i Ulemâ*, *Tarîk Defterleri* veya *Kadıasker Rûznâmçe*’leri gibi ilmiye mensuplarının tayinlerine dair verilerin yer aldığı kaynaklardan hareketle Mehmed Nebîl Efendi hakkında daha orijinal bilgilere ulaşılabilirdi. Böylece bu sathî bilgiler yerine Mehmed Nebîl Efendi’nin 11 R 1210 (25 Ekim 1795) tarihinde ilmiye tarîkine girdiğinden; 1 Ca 1213’te (11 Ekim 1798) İbtidâ-i Dâhil Rütbesi’nden terfi aldığından; 15 M 1219’da (26 Nisan 1804) Mûsile-i Süleymaniye itibarıyla Dersiyeye-i Râkım Efendi’de müderrislik görevine başladığından; 1 Ra 1226’da (26 Mart 1811) Havâss-ı Ref’â Kadısı olup, 1 Ra 1227 (15 Mart 812) tarihinde azledildiğinden; 1 N 1234’te (24 Haziran 1819) Mısır ve 1 M 1236’da (9 Ekim 1820) Medine kadılıklarına tayin edilip, aynı tarihte 660 gurusluk Beypazarı Arpalığı ile azledildiğinden ve yine bu tarihlerde vefat ettiğinden bahsedebilir;²⁴ yer yer babasından iktibaslarda bulunduğu bir *Divân* kaleme aldığı bilgisi de buraya eklenebilirdi.²⁵ Ayrıca müellifin bir devlet adamı (*silk-i askerî*) olması ve vefatının gerçekleştiği tarihe dair -takribî de olsa- bazı malûmata sahip olunması gibi iki temel noktadan hareket edilerek, biyografilere kaynak olması açısından kıymetli bilgileri ihtiva eden ve düzenli bir tertibe sahip olmaları hasebiyle de -eğer bir eksiklik söz konusu değilse- elde ettikleri verilerin yardımıyla araştırmacıların aradıkları bilgilere ulaşmalarını kolaylaştıran *Kısmet-i Askeriye* defterleri gibi değerli bir kaynağın tetkik edilerek, müellifin hayatına dair önemli sayılabilecek verilerin ortaya konulması icap ederdi. Bu kaynaktaki bilgilerin tespitiyle müellifin hanımı, çocukları, vefat ettiği mahalle, mal varlığı, alış-veriş ve borç münasebetiyle ilişkide bulunduğu şahıslar, sahip olduğu kitaplar vb. gibi orijinal bilgiler ortaya konulur ve bu anlamda önemli bir boşluk tamamlanmış olurdu. Lakin gözükken o ki, naşir bu değerli kaynağın varlığından da haberdar değildir. Zira bu değerlendirme çalışması vesilesiyle *Kısmet-i Askeriye* defterleri üzerine yaptığımız araştırmalar sonucunda Halil Nûrî Bey’in *tereke* kaydını tespit ettik.²⁶ Bu kayıttan hareketle Halil Nûrî Bey’in vefat ettiği sırada Dâye Hatun

24 Bilgiler için bk. Millet Kütüphanesi, Ali Emîri, İlmiyye, nr. 64, vr. 20b; nr. 71; vr. 69b; nr. 66, vr. 5a, 7a, 23a; nr. 57, vr. 22b, 38b, 104a, 133b; İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, TY, nr. 8874, vr. 39b; BA, AE.SMHD.II, nr. 9670. Ayrıca bk. Arzu Güldöşüren, 19. *Y’ın İlk Yarısında Tarîk Defterlerine Göre İlmiye Ricalı*, Marmara Üniversitesi (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2004, s. 348.

25 İlgili *Divân*’ın neşri için bk. Yasemin Aktaş, *Mehmed Nebil ve Divanı*, Gazi Üniversitesi (Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2010.

26 İstanbul Müftülüğü Şeriyeye Sicilleri Arşivi, *Kısmet-i Askeriye Mahkemesi Sicilleri*, nr. 0710, vr. 66a-67b.

Mahallesi'nde ikamet ettiğine²⁷ ve tezkire-i sâni vazifesini yürüttüğüne dair kişisel bilgilerin yanında, Şeyhulislâm Mustafa Âşir Efendi'nin kızı Ümmü'l-Esmâ ile nikâhlı olduğuna, Fatımatü'z-Zehrâ isminde bir de küçük kızının bulunduğu dair değerlendirmemizle doğrudan ilintili olarak müellifin aile efradıyla alakalı yeni bilgilere de ulaşmış bulunmaktayız. Konuyu fazlaca dağıtmamak adına mezkûr tereke kaydıyla alakalı olan diğer bilgileri, hazırlamakta olduğumuz başka bir mukayeseli makale çalışmamıza havale ederek bu kadarıyla iktifa edelim.

Halil Nûrî'nin babası ve dedesinin tayin edildikleri görevler hakkında Ruus Kayıtları'nda yer alan belgelere müracaat edilerek yeni bilgiler tespit etmeye çalışılırken(!),²⁸ müellifin görevlerine dair bilgileri (s. 12-14) teyit etmek veya başka bilgilere ulaşabilmek adına aynı kayıtlara başvurma gereği duyulmadığı gibi bu hususta kıymetli bir çalışma vücuda getirmiş ve bu çalışmasını *Belgeler* dergisinde neşretmiş olan Erhan Afyoncu'nun "Osmanlı Müverrihlerine Dair Tevcihat Kayıtları I" ve "Osmanlı Müverrihlerine Dair Tevcihat Kayıtları II" adlı makaleleri de kullanılmamıştır.²⁹ Nûrî Bey'in idarî tayinlerine dair kaynak olarak kullandığı Mehmed Süreyyâ'nın *Sicill-i Osmâni*'sinde,³⁰ Babinger'in *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri* adlı eserinde³¹ ve bu iki kaynağa müracaat ettiği anlaşılan Mehmet İpşirli'nin hazırladığı madde³² çalışmasında yer alan bilgilerin ise birtakım yanlışlıklar ihtiva ettiği görülmektedir.

Yukarıdaki satırlarda zikredildiği üzere Nûrî Bey'in görevlerine dair nakledilen hatalı bilgilerin yanında, 11 Ca 1188 (20 Temmuz 1774) tarihinde baş-mukataacılık pâyesi aldığına; 1192'de (1778-79) ulûfeciyan-ı yesâr kâtibi olduğuna; 4 L 1195'te (23 Eylül 1781) silahdâr kâtibi olduğuna; 4 L

27 Naşirin naklettiğinin aksine Halil Nûrî Bey Boğaziçi'ndeki köşkünde değil (s. 14), günümüzde Fatih İlçesi sınırları dâhilinde olan Dâye Hatun Mahallesi'nde ikamet ettiği sırada vefat ettiği, sicildeki bu kayıt vesilesiyle kesin olarak ortaya çıkmaktadır.

28 Nailî Abdullah Paşa'nın aldığı görevlerin ayrıntılı ve eksiksiz bilgileri ile buna dair arşiv kayıtları için bk. Afyoncu, a.g.m., s. 116.

29 Afyoncu, "Osmanlı Müverrihlerine Dair Tevcihat Kayıtları I", s. 142-143; "Osmanlı Müverrihlerine Dair Tevcihat Kayıtları II" *Belgeler*, c. XXVI, sa. 30, Ankara 2005, s. 188. Bu ikinci makalede M 1186 (Nisan/Mayıs 1772) tarihinde Niğbolu Sancağı'nda Brokomanic(?) isimli bir köyün 20253 akçelik zeameti ile 5 L 1199 (11 Ağustos 1785) tarihinde Tosya Kazası'na bağlı Perçin köyü çevresinin 26350 akçelik zeametinin orta boylu, ela gözlü ve açık kaşlı olarak tasvir edilen müverrih Halil Nûrî Bey'e verildiğine dair iki kıymetli belgeye yer verilmiştir.

30 Süreyyâ, a.g.e., IV, 590.

31 Babinger, a.g.e., s. 351-352.

32 İpşirli, "Halil Nûrî", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XV, 321-323.

1202'de (8 Temmuz 1788) Top Arabacıları Kâtibliği'nden azledilip, daha sonra Âmedî Vekilliği'ne tayin edildiğine; 4 L 1209'da (24 Nisan 1795) Mâliyye Tezkireciliği'nden azledildiğine;³³ 3 L 1210'da (11 Haziran 1796) ikinci defa Maliyye Tezkireciliği'ne tayin edilip, 1211 Tevcîhâtı'nda (2 Nisan 1797) azledildiğine; 1213 Tevcîhâtı'nda (11 Mart 1799) Küçük Tezkirecilik görevine yeniden atandığına dair bilgiler ise tespit edilememiştir.³⁴ Ayrıca Nürî Bey'in vefatının tam olarak tarihi de naşirin yoğun değerlendirme ve tahminlerine(!) rağmen net olarak ortaya konulamamıştır (s. 14). Fakat arşiv kayıtları bize bu tarihin 14 Z 1213 (19 Mayıs 1799) olduğu bildirmektedir ki,³⁵ müellifin mezartaşı kitabesi de buna kısmen işaret etmektedir.

Nürî Bey'in *Divân*'ı ile alakalı olarak düşünülen hataların yanında, zikredilmeyen bir iki hususu burada kaydederek eksik kalan bilgileri de tamamlayalım. Naşir, Nürî Bey'e ait olan *Divân* üzerine sadece Zehra Kürt tarafından bir yüksek lisans çalışması yapıldığını tespit etmiş; fakat bu eser üzerine bir başka araştırmacı tarafından yapılan yüksek lisans çalışmasını zikretmemiş, dolayısıyla iki farklı araştırma arasında bir kıyaslama imkânı bulamamıştır. Tespit edilemeyen bu ikinci çalışma ise Mehmet Güler tarafından Cumhuriyet Üniversitesi'nde yüksek lisans tezi olarak hazırlanmıştır.³⁶ Bir diğer eksik bırakılan bilgi ise, gerek Nebî Bey ile Nürî'nin *Divân*'ları karşılaştırıldığında, gerekse bu konuya açıklık getiren bir arşiv kaydı ele alındığında³⁷ da görüleceği üzere, Halil Nürî Bey'in *Divân*'ındaki tüm gazellerin sadece kendi kaleminden çıkmadığı, oğluyla birlikte yazdığı gazellerin de eser içerisinde yer aldığıdır.

Mısır Millî Kütüphanesi'ndeki yazmalar hakkında bilgiler veren ilgili kataloga ulaşılmaması, müellifin *Mecmu'a*'sı hususunda hatalı sonuçlara ulaşılmamasına neden olduğu gibi *Tarih*'ine ait nüsha bilgilerinin sağlıklı bir şekilde tavsîf/tahlîl edilmesine ve Nürî Bey'e ait yeni bir eserin keşfine mani olmuştur. Katalogu incelediğimizde Âmedî Halil Nürî Bey'in *Muhtârât mine'l-Nesr ve'n-Nazm* adıyla kaleme aldığı münşeât formunda yeni bir eserini daha tespit ettik ki, eserin tesadüf edilen tek yazma nüshası budur. Tüm çabalarımıza rağmen yazmasını

33 BOA, A.RSK, nr. 1623, s. 57.

34 Ayrıca bk. Afyoncu, a.g.m., s. 142-143.

35 BOA, HH, 1660/23, 25, 34; MAD, nr. 7855, 58.

36 Mehmet Güler, *Halil Nürî Divanı Edisyon-Kritik-İnceleme*, Cumhuriyet Üniversitesi (Yüksek Lisans Tezi), Sivas 2009.

37 BA, HH, 14599.

elde edemediğimiz³⁸ bu esere ait katalogdaki bilgiler bile önemli verileri muhtevirdir.³⁹ Buna göre, Mısır Milli Kütüphanesi Edebü Türkî Tal'at, nr. 54'te bulunan, 39 varak ve 17 satırdan müteşekkil olup rika hattıyla kaleme alındığı anlaşılan nüshanın yazılış tarihi belli değildir. “*Taraf-ı hümayûn'dan at geldikde, şevketlü, kerâmetlü, mehâbetlü, kudretlü...*” ibaresi ile başlayan yazma nüshanın başında 1233 (1817/18) tarihli bir temellük kaydı ile son kısmında müellifin oğlu Mehmed Nebil Bey'in 1193 (1779/80) tarihinde doğduğuna ve 1210 (1795)⁴⁰ tarihinde ilk ruusunu aldığına dair iki tarih kıtası vardır. Yazılış tarihi belli olmamakla birlikte Halil Nûrî Bey'in âmedî olduğuna dair nüshada yer alan bilgi, eserin 1788 ila 1795 tarihleri arasında yazılmış olabileceği ihtimalini de kuvvetlendirmektedir.⁴¹

d) Kaynak Kıyaslamalarındaki Kusurlar

Nûrî Târîhi'nin oldukça ehemmiyet arz eden kaynakları ve tesirleri konusu da yüzeysel bilgilerle geçitirilen bir diğer sahadır. Öyle ki, Nûrî'den büyük ölçüde faydalanmış olan Vâsîf Efendi'ye dair sadece bir yerde ve bir cümlelik bilgi kaydedilmiş (s. 24); Vâsîf'in ne şekilde Nûrî'yi kaynak olarak kullandığı hususunda herhangi bir değerlendirmeye yer verilmemiştir. Hâlbuki iki kaynağın birbiriyle olan münasebeti, Vâsîf'in Nûrî'deki bilgileri hangi şekillerde kullandığı,

38 Mısır Milli Kütüphanesi'nin Türk araştırmacılar açısından en büyük sıkıntısı, Mısır hükümetinin Türkiye'ye karşı uyguladığı bir çeşit ambargonun sonucu olarak bu günlerde yazma nüsha teminin neredeyse imkânsız olmasıdır. Zira Nûrî Bey'in eserlerine ait üç adet yazma nüshayı temin etmek için yaklaşık altı aydır müteaddit girişimlerde bulunmamıza rağmen sadece *Mecmu'a*'yı fotokopi olarak temin edebildik.

39 *Fihrisü'l-Mahtûtâtî't-Türkiyyeti'l-'Osmâniyye*, IV, 74-75.

40 Mehmed Nebil Bey'in ilmiye tarikine dair aldığı ilk ruusun 11 R 1210 (25 Ekim 1795) tarihinde gerçekleştiğini yukarıdaki satırlarda dile getirmiştik. Buradaki kayıta tespitimizi doğrular niteliktedir.

41 Halil Nûrî tarafından 1199 (1784/85) tarihinde yazımının tamamlandığı kaydedilen, Hatîb ed-Dîmeşkî'nin *Telhis*'inin tercümesi olan, “*el-hamdülillahi bedî'u'l-arzi ve's-semâvâti*” cümlesiyle başlayan, Kâhire Üniversitesi Kütüphanesi, nr. 3866'da yer alan Arapça belâgat ilmiyle alakalı, Fârisî hatlı ve 60 varaklık *İlmü Bedî'* adlı bir eseri daha Kahire Üniversitesi Kütüphanesi'ne ait yazmalar katalogundan tespit ettik (*Kâhire Üniversitesi Kütüphanesi Türkçe Yazma Eserler Fihristi*, der. Ali Rıza Karabulut, y.y. t.y., XI, fiş no. 222). Fakat bu yazmayı temin edemediğimizden ve katalogda müellifin kimliğine dair daha aydınlatıcı bilgilerin yer almasından dolayı eserin Nûrî'ye aidiyeti konusunda kesin bir hükme varamadık. Bununla birlikte eserin mevcudiyetine işaret etmenin ve araştırmacıların bilgisine sunmanın faydalı olacağı kanaatindeyiz.

iktibaslarının niteliği ve Nûrî ile Vâsîf'ın orijinal yönlerinin keyfiyeti doktora çalışmamın en yoğun ve yorucu kısmını teşkil etmiştir.⁴² Diğer yandan Ahmed Cevdet Paşa'nın Nûrî'yi kaynak olarak kullanmasına dair serdedilen kıyaslamalar da usûlen hatalıdır. Sadece iki sayfada Nûrî'nin *Cevdet Târihi*'ne tesirde bulunduğu nakledilmiş (s. 24-25); fakat hangi kısımların Cevdet Paşa tarafından kullanılmadığı, nakillerdeki hataları, meâlî ve muhtasar nakillerinin boyutu gibi kaynak kıyaslamasında yapılması icap eden daha pek çok husus ihmal edilmiştir. Daha da garip olan durum ise çalışmanın "Nuri Tarihi'ni Kaynak Olarak Kullananlar" başlığı altında (s. 34-35) kendisini göstermektedir. Tatarcık Abdullah Molla ve aralarında Vâsîf'ın da bulunduğu bazı şahısların sürgüne gönderilmesi hadisesi ile Reisülküttâb Râşid Efendi'nin azli meselesine değinen naşir, Cevdet Paşa'nın her iki hadisedeki bazı ayrıntıları *Nûrî Bey'in kayıtlarından ziyade Âsım ve Vâsîf'ın nakillerini esas alarak eserine kaydettiğini* ifade ettikten sonra, "Netice olarak *Nûrî Tarihi*'ndeki üslup ile *Tarih-i Cevdet*'teki üslup arasındaki benzerlikler oldukça fazladır" şeklinde konunun bağlam ve örneklemlerinden farklı bir yere çıkmakta ve manasız bir hükme varmaktadır.

Benzer biçimde, Nûrî'nin kaynaklarından biri olan selefi Enverî Efendi'nin son vakanüvisliği sırasında kaleme aldığı; fakat bir bütün haline getiremediği notlarının Nûrî Bey'e intikal ettiği ve Nûrî Bey'in de bu notları derleyerek 6 ciltlik eserinin 1'inci cildini tamamlayıp saraya takdim ettikten sonra, kaldığı yerden eserini yazmaya devam ettiği ifade edilmiştir (s. 26, 27-28). Öncelikle, Nûrî'nin kaynak olarak kullandığı belirtilen bu notların nerede bulunduğu ve müellifin bu notlardan ne ölçüde faydalandığı konusu muallâkta bırakılmıştır.⁴³ İkinci olarak, Nûrî'nin Enverî'ye ait notları temize çektikten sonra eserinin birinci cildini tamamladığı şeklindeki tespit de doğru değildir. İleriki satırlarda da dile getireceğimiz üzere *Tarih*'in ilk cildi R 1209'da (Kasım 1794) Enverî'nin vefat ettiği konuyla değil, 18 L 1209'da (8 Mayıs 1795) Boğdan Voyvodalığı'ndaki değişikliğin konu edildiği bahisle sona ermektedir.

42 Hüseyin Sarıkaya, *Ahmed Vâsîf Efendi ve Mehâsinül-Âsâr ve Hakâ'ikül-Ahbârı (1209-1219/1794-1805) [İnceleme ve Metin]*, Marmara Üniversitesi (Doktora Tezi), İstanbul 2013, s. CXXXVII-CLXXXVIII.

43 Enverî'ye ait bu notların *Tarih-i Nûrî*'ye ne şekilde kaynaklık teşkil ettiği meselesini, hazırladığı doktora çalışmasıyla Filiz Bayram bir nebze çözüme kavuşturmuştur; bk. Ü. Filiz Bayram, *Enverî Tarihi: Üçüncü Cild (Metin ve Değerlendirme)*, İstanbul Üniversitesi (Doktora Tezi), İstanbul 2014, s. 112.

e) Dipnotlardaki Teknik Hatalar

Analitik bakış açısından uzak kalınmasının yanında, ilmî bir çalışmanın atıf ve nakil yöntemleri konusunda da naşirin *bi-haber* olduğunu, dipnotlarındaki düzensizliklerden açıkça tespit edebiliyoruz. Örneğin, *Nûri Divânı*'ndan bahsedilirken, Topkapı Sarayı Müzesi Katalogu'na atıfta bulunulmuştur. Fakat burada katalogu hazırlayan Fehmi Ethem Karatay'ın ismine yer verilmediği gibi, cilt bilgisi de yanlış verilmiştir (s. 15, dipnot 51: *Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Türkçe Yazmalar Kataloğu*, c. I, Küçükaydın Matbaası, İstanbul 1961, s. 217-218. Doğru olan atıf şekli= *Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Türkçe Yazmalar Kataloğu*, haz. Fehmi Ethem Karatay, İstanbul 1961, II, 217-218). Yine Nûri Bey'in şiirdeki dil ve üslubu ile alakalı olarak iktibasta bulunulan bir çalışmanın atıf şekli de hatalıdır. İlgili çalışma s. 15, dipnot 52'de Haluk İpekten, *Başlangıçtan Günümüze Kadar Büyük Türk Klasikleri*, c. VIII, İstanbul 1988, s. 93 şeklinde kaydedilmiştir. Yani Haluk İpekten ilgili çalışmanın yegâne yazarıymış gibi lanse edilmiştir. Fakat durum, naşirin kaydettiği şekilden farklıdır. Bu eserin atfen doğru şekli Haluk İpekten vdğ, "XVIII. Yüzyıl Divân Nazmı", *Başlangıcından Günümüze Kadar Büyük Türk Klasikleri*, İstanbul 1988, VII, 93 veya *Başlangıcından Günümüze Kadar Büyük Türk Klasikleri*, haz. Haluk İpekten v.dğr., İstanbul 1988, VII, 93 şeklinde olmalıdır.

Aynı şekilde, dipnotların bazı kısımlarında sadece yazar ile çalışmasının ismi ne veya kısaltmasına yer verilip sayfa numaraları ihmal edilmekte; bazı yerlerde yazar adı zikredilmeden eser/tez/makale adları *a.g.t.*, *a.ge.* vs. şeklinde kaydedilmekte; bazen de ne yazar adı ne de atıfta bulunulan sayfa numarası zikredilmektedir. Dolayısıyla hangi yazardan, hangi eserden veya ilgili çalışmanın kaçınıcı sayfasından alıntı yapıldığı anlaşılammaktadır. Örneğin, s. 15-dipnot 50: Zehra Kürt, *a.g.t.*; s. 12, dipnot 30: *a.g.e.*; s. 12, dipnot 31: *a.g.e.*, s. 1778; s. 16, dipnot 53: Bkz: Aytekin, *a.g.t.*; s. 17, dipnot 56: *A.g.t.*, s. 107 vb...

Nûri Târîhi'ne yapılan atıflarda da düzensizlikler mevcuttur. Bir kısmında NT, *metin*, vr. (dipnot 42, 128, 129, 130, 132, 133, 134, 135, 138, 143-145); bir kısmında NT, *metin*, vr. (dipnot 68, 70, 72, 79, 84-88, 90-95, 97-107, 109, 110, 121, 123, 126, 138, 146, 147, 149, 152-156, 159); bir kısmında *a.g.e.*, vr. (dipnot 81, 82, 83, 108, 136); bir kısmında *a.g.e.*, vr. (dipnot 150, 181, 190); bir kısmında NT, *metin.*, vr. (dipnot 160-175, 177-180, 184, 187-190, 192-208, 210-213, 217-219, 225-230) gibi birbirinden farklı ve birbiriyile uyumsuz atıf şekilleri tertip edilmiştir.

2. Metin Neşrinde Yer Alan Hatalar

Çalışmanın giriş ve birinci bölümlerinde Nürî Bey'in hayatı ve eserleri hakkında değerlendirmelerde düşülen hataların emsallerine metnin neşriyle alakalı olan hususlarda da rastlamaktayız. Burada nüshaların tespiti, tavsifi, metinde kullanılması, nüsha farklılıklarının gösterilmesi tekniği, imlâsı, bazı özel isimlerin açıklanması ve değerlendirilmesi ile Dizin'in tertibi gibi konular etrafında, eksik bırakılan hususları tamamlayarak çalışmamızın ebadını daha fazla aşmamak adına metin içinde tespit edilen hataların bazılarını örnekler dâhilinde yer vereceğiz.

a) Nüsha Tavsiflerindeki Yanlışlıklar

Naşir tam bir metin tesisi yapmak, üzerinde çalışmak ve bilim dünyasının istifadesine sunmak gayesiyle; mevcut tüm nüshaları toplamaya gayret ettiğinden ve bu amaçla İstanbul, Londra, Viyana ve Kahire'deki kütüphanelerde bulunan 11 adet yazma (İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, nr. 5996, 6000, 6001; Süleymaniye Kütüphanesi, Aşir Efendi, nr. 239; Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Hazine Kitaplığı, nr. 1579; Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Veliyyüddin Efendi, nr. 3369; İBB Kütüphanesi, Atatürk Kitaplığı, M.C. Yazmaları, nr. 111; British Museum Kütüphanesi, nr. 3209; Avusturya Milli Kütüphanesi, H.O., nr. 107, Mısır Kahire Hidviye Kütüphanesi, Târîhu Türkî Tal'at, nr. 126, Târîhu Türkî, nr. 37/8833) nüshayı tespit ettiğinden, fakat Kahire'deki iç karışıklıklardan dolayı oradaki bir nüshayı (Târîh Türkî, nr. 37/8833) elde edemediğinden bahsetmekte, diğer 10 nüshaya ulaşarak çalışmasını yapabildiğini ifade etmektedir. Metin tesisi içinse, önce İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi Türkçe Yazmalar kısmında bulunan nüsha esas alınarak (TY 5996) metnin Latin harflerine aktarıldığı ve eldeki diğer nüshalar karşılaştırılarak müellif hattı olan nüsha ile müstensah nüshaların birbirinden ayırt edildiği kaydedilmektedir (s. 1).

Çalışmanın İkinci Bölümü'nde (s. 37-47) nüshaların tavsifi ve müellif nüshasının tespiti gibi konulara ayrıca yer verilmektedir. Bu doğrultuda, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, TY 5996 numaralı nüshanın (=Ü1) müellif nüshası olmadığı kanaatine varıldığından, buna sebep olarak da nüsha içerisinde çok sayıda mükerrer kelime ve söz dizisi ile eksik ve yanlış yazılmış kelimelerin ve/veya atlanmış satırların bulunduğundan, bazı konuların bu nüshada özet halde yer aldığından ve nüshanın Evâil-i Ra 1214 (3-12 Ağustos 1799) tarihinde yazımının tamamlandığından bahsedilmektedir (s. 37-38). Bununla birlikte ilgili

nüşhanın ve varak numaralarının metin tesisinde esas alındığı, bu nüshada eksik olup, diğer nüshalarda yer alan kelimelerin de köşeli parantez içerisinde verildiği belirtilmiştir. Süleymaniye Kütüphanesi, Âşir Efendi Kitaplığı 239 numarada bulunan nüshanın (=A) tam bir nüsha olduğunu ifade eden naşir, H.O. 107 numaralı Viyana Nationalbibliothek nüshasının da (=N) A nüshasıyla konu sıralaması açısından aynı olan istinsah bir nüsha olduğunu zikretmektedir (s. 39-40, 43-44). TY 6000 (=Ü2), TY 6001 (=Ü3) ve Topkapı Sarayı Kütüphanesi Hazine Kitaplığı 1579 (=H) numaralı nüshalar hakkında ise yüzeysel bilgilere yer verilmiş, Ü2 nüshasının *Nûri Târihi*'nin 4'üncü, Ü3 nüshasının 5'inci, H nüshasının da 6'ıncı cildi olduğu belirtilmiş ve nesih hattıyla kaleme alınmış olan bu nüshaların yazı tiplerinin A nüshası ile benzerlik arz ettiğini ifade etmiştir (s. 38-39, 47). Beyazıt Devlet Kütüphanesi'ndeki (=VE) nüshanın bir istinsah nüshası olduğunu tespit eden naşir, nüshanın hattının ise talik olduğunu ifade etmiştir (s. 40-41). Bunların haricinde kalan Londra British Museum'da bulunan 3209 numaralı nüsha (=L) ile Atatürk Kitaplığı Muallim Cevdet Yazmaları 111 numaralı nüshanın (=B) eksik istinsah nüshaları olduğunu ortaya koymuştur (s. 41-42). Son olarak ise Mısır Kahire Hıdıviye Kütüphanesi Târihu Türkî Tal'at 126 nüshayı ele almış; fakat bu nüshanın "Hâtıme" kısmına dikkat edildiğinde *Târih-i Nûri*'nin bir parçası olmadığını ifade etmiştir (s. 44-45).

Öncelikli olarak Toprak'ın tespit edemediği Topkapı Sarayı nüshası ile varlığına işaret edip inceleme imkânı bulamadığı Mısır nüshasına değinmek gerekir. Naşirin tespit edemediği nüsha Topkapı Sarayı Müzesi, Emanet Hazine Kitaplığı, nr. 1394'te bulunmaktadır (Bu nüshaya EH imlasıyla işaret edeceğiz). *Târih-i Nûri*'nin 2'inci cildi olan EH nüshası nesih hatta sahip, 75 varak ve 23 satırdan müteşekkil, yaldızlı, fihristli, kahverengi deri ciltli bir nüsha olup, 27 L 1209 (17 Mayıs 1795) tarihli Mustafa İzzet Bey'e Mekke payesinin verilmesine dair konu ile başlamakta ve C 1210 (Aralık 1795) tarihine denk gelen vakanüvislere eserlerinin yazımı sırasında devlet erkânının yardımında bulunmasını öngören bir buyruldu sureti ile son bulmaktadır. Naşirin bu nüshayı tespit edememiş olması ilginçtir. Zira nüshanın bulunduğu ilgili kütüphanenin katalogunu hazırlayan Karatay, gerek bu nüsha gerekse naşirin tespit ettiği H nüshasının Nûri'ye ait olabileceğine dair herhangi bir işaretle bulunmamaktadır.⁴⁴ Buna rağmen 313-319

44 *Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Türkçe Yazmalar Kataloğu*, haz. Fehmi Edhem Karatay, Topkapı Sarayı Müzesi Yayınları, İstanbul 1961, I, 315, 317. Karatay, buradaki E.H. 1394 numaralı nüshayı Fransız İhtilali'ni anlatan bir eserin ikinci cildi olduğunu düşünmüş, H. 1579 numaralı nüshanın ise 1212-1253 (1797-1838) yıllarını ihtiva eden anonim bir eser olduğunu zannetmiştir.

sayfa aralığında XIX. ve XX. yüzyıllara ait Osmanlı siyasi tarihi sahasını ilgilendiren yazma eserlerin tavsifine yer veren katalogun 317'inci sayfasında sehven h. 1212-1253 yıllarını kapsayan anonim bir tarih kitabı olarak kaydedilen H nüshasının *Târih-i Nûri*'nin 6'ncı cildini ihtiva eden bir yazma olduğunu tespit edebilme başarısı gösteren naşir, bu nüshaya ait tavsifin bulunduğu sayfadan hemen iki sayfa önce yer alan ve de muhtevası itibariyle (h. 1209-1210) naşirin dikkatini bir kat daha celbetmesi kuvvetle muhtemel olan EH nüshasını tespit edememesi hayli düşündürücüdür. Tavsif ettiğimiz bu nüsha iki açıdan kıymetlidir. Birincisi, bu nüsha A nüshası ailesi içinde yer alan ve A nüshasına kaynaklık teşkil eden nüshalardan biridir. Zira her iki nüsha takip edildiğinde benzer imlâların yer aldığı görülmektedir.⁴⁵ İkinci olarak bu nüshayı tespit ederek diğer nüshalarla kıyaslamamız, Nûri Bey'in eserini yazarken takip ettiği düzeni ve *Târih* ciltlerinin başlangıç ve bitişlerini net olarak belirleyebilmemiz hususunda bize bir nebze daha yardımcı olmaktadır. Halil Nûri'nin eserini altı cilt halinde kaleme aldığı hususuna daha önce yapılan araştırmalarda⁴⁶ işaret edilmiştir. Toprak, *Nûri Târihi*'ni kendi tespitleri doğrultusunda (s. 18-23) ciltlere ayırmış olmakla birlikte, yanlışa düştüğü noktalar da vardır. Bizim tespitimize göre *Târih*'in birinci cildi 1 M 1209-18 L 1209 (29 Temmuz 1794-8 Mayıs 1795) tarihlerini ihtiva etmekte; ikinci cildi -EH nüshasından da anlaşılacağı üzere- 27 L 1209-19 C 1210 (17 Mayıs-31 Aralık 1795) tarihlerini kapsamakta; üçüncü cildi 19 C 1210-3 L 1210 (31 Aralık 1795-11 Nisan 1796) yılları arasını konu edinmekte; dördüncü cildi -Ü2 nüshasından da anlaşılacağı üzere- çeşitli tarihlere ait nizamnameler ve kanunnamelerden bahsetmekte; beşinci cildi -Ü3 nüshasından da görüleceği üzere- 18 L 1210-15 Ra 1212 (26 Nisan 1796-7 Eylül 1797) tarihlerini kapsamakta; altıncı cildi ise -H nüshasından da görüleceği üzere- 20 Ra 1212-1 L 1213 (12 Eylül 1797-8 Mart 1799) tarihlerini ihtiva etmektedir. Ciltlerin başlangıç ve bitiş aylarına dikkat edilirse, Ü1 nüshasının neden Şevvâl 1213'te bittiğini de anlayabiliriz. Zira Nûri Bey, eserin bir cildini Cumâdelâhire ayına ait

45 Örnek olarak bk. **Beyân-ı Tanzîm-i Umûr-ı Zahâir** başlığı altında geçen "pençe vü sahh" (EH, vr. 19a, A, vr. 67a) ibaresi Ü1 vr. 41b'de "pençe sahh" şeklinde (s. 241); "olup, Defterdâr Efendi küçük sahh edince" (EH, vr. 19a, A, vr. 67a) cümlesi Ü1 vr. 41b'de "olup, Defterdâr Efendi'nin küçük sahh olunca" şeklinde kaydedilmiştir ki, bu da A ve EH nüsha grubunun aynıyetine ve Ü1 nüsha grubundan ayrıldığına işaret ediyor. Burada konumuzu fazlaca uzatmamak adına zikrettiğimiz bir iki örnektir. Her iki nüsha tam olarak karşılaştırıldığında da aşağı yukarı benzer imlâlar göze çarpmaktadır.

46 Bekir Kütükoğlu, *Vekayi'nüvis-Makaleler*, İstanbul Fetih Cemiyeti, İstanbul 1994, s. 121; İpşirli, "Halil Nûri", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XV, 322.

hadiselerle bitirirken, akabinde gelen cildini sonraki yılın Şevvâl ayına ait olaylarla tamamlamaktadır. Bir sonraki cildi tamamlamaya ömrü ve görev süresi vefa etmediğinden derleme halindeki Ü1 nüshası 1 Şevval 1213 tarihi itibarıyla Silahdâr Mustafa Paşa'nın vefatına dair haberin İstanbul'a geldiği konuyla sona ermiş, 19 Za 1213'e (24 Nisan 1799) kadarki kısmı ise eserinin yeni tertibi sonrası istinsah edilen nüshaların arkasında zeyl olarak yer almıştır. Naşir, eserin cilt tertibinin mantığını bu açıdan tespit edemediği gibi, dört ve beşinci ciltlerin kapsamı ve sıralamasını da karıştırmıştır (s. 21-22) ki, bu husus ilerleyen satırlarda ayrıca ele alınacaktır.

Naşirin varlığına işaret edip inceleme imkânı bulamadığı, fakat yazma nüshanın bulunduğu kütüphaneye ait ilgili kataloga tesadüf edemediğinden hakkında herhangi bir bilgi veremediği Mısır Milli Kütüphanesi M. Târîhu Türkî 37 (Bu nüshayı M harfiyle kaydedeceğiz) numarada bulunan yazma hakkında da bilgi vermek gerekiyor. Tüm uğraşlarımıza rağmen biz de bu nüshayı bizzat inceleme imkânı bulamadık. Lakin kütüphane katalogunda M nüshası hakkında yer alan bilgilerden hareketle bazı tahminlerde bulunabilmekteyiz. Buna göre, 284 varak ve 29 satırdan müteşekkil, ta'lik hatta sahip, 15 L 1226 (2 Kasım 1811) tarihinde istinsahı Abdülhamîd Haşmet b. Muhammed Sâlim el-Üsküdârî tarafından tamamlanmış olan M nüshasının 1209-1213 yıllarını ihtiva eden tam bir nüsha olduğu kaydedilmektedir.⁴⁷ Burada dikkati çeken iki husus nüshanın mahiyeti hakkında bizleri aydınlatmaktadır. Birincisi, nüshanın müstensihî, ikincisi ise kaligrafisidir. Bu nüshanın müstensihî, aynı zamanda Viyana'da bulunan N nüshasının da müstensihîdir. Yazı şekli de yine N nüshasında olduğu gibi *ta'lik*dir (s. 43). Yalnız M nüshasının istinsahı 1811 yılında tamamlanmışken, N nüshasının yazımı 1818 tarihinde sona ermiştir. Dolayısıyla bazı yazım farklılıkları nedeniyle A nüshası grubundan ayrılan N ile M nüshasının aynı kaynaktan hareketle yazılması veya N nüshasının, M nüshası esas alınarak istinsah edilmiş olması kuvvetle muhtemeldir.

Metinde esas alınan ve varak numaralarının bu nüshaya bağlı olarak kaydedildiği Ü1 nüshası hakkındaki tespit ve tavsiflerde ve buna bağlı olarak metnin tesisinde takip edilen usul noktasında ciddi hatalara düşüldüğü görülmektedir. Öncelikle, çok sayıda eksiklik ve kusurları ihtiva ettiği belirtilen bir nüshanın metin tesisinde neden esas nüsha olarak alındığının ilmi bir açıklaması yapılmamıştır ve de yoktur. Zira metin tesisinde esas alınan nüshanın müellif hattı

⁴⁷ *Fihrisü'l-Mahtûtâtî't-Türkiyyeti'l-'Osmâniyye*, I, s. 117-118.

olması, müellif hattına en yakın nüsha olması veya diğer nüshalar ile kıyas edildiğinde en az hatayı ihtiva eden dikkatli bir müstensih'in elinden çıkmış olması gibi etkenler metin tesisinde kullanılacak esas nüshayı teşkil edebilir. İkinci olarak, bu nüsha incelendiğinde 125a'nın yarısı-126a'nın yarısı, 157a-206b, 217a-294b varakları ta'lik hattı ile; 78b-114b, 207a-216b varakları arası rik'a ile; 1b-77b, 115b-125a'nın yarısı ve 126a'nın yarısı-156a varakları arası ise divanî hattı ile kaleme alınmıştır. Yine, 2a-b, 4a-b, 5a-b, 9a-b, 14a-b, 26a-27b, 62a-b, 136a-b, 178a-b, 187a-b, 218a-223b varakları sarı; 4a-b, 8a-b, 11a-12b, 17a-b, 19a-20b, 39a-b, 43a-44b, 47a-48b, 51a-b, 54a-b, 57a-b, 179a-b, 186a-b varakları kahverengi; 31b-32b, 35a-b, 37a-b, 40a-41b, 45a-46b, 50a-b, 53a-b, 55a-56b, 58a-b, 60a-61b, 63a-b, 65a-66b, 68a-b, 70a-71b, 73a-74b, 77a-78b, 80a-b, 82a-b, 84a-87b, 89a-b, 91a-b, 96a-b, 98a-99b, 101a-b, 103a-104b, 106a-b, 108a-b, 110a-b, 168a-b, 170a-b, 172a-173b, 175a-b, 177a-b, 198a-b, 200a-b, 205a-b, 207a-b varakları ise yeşil tonlu renklere sahiptir. 177a-b varağı ile 44b varağında bir-iki çıkma not yer almaktadır. Dolayısıyla bu hususları göz önüne alarak, nüshanın müsvedde halde bulunan notlardan bir araya getirildiğinin, bazı kısımlarının bizzat müellif tarafından kaleme alındığının -nüshanın son kısmındaki ketebe kaydına bakan naşirin bu noktada yanılığa düşmüş olduğu anlaşılıyor-veya sadece tek bir müstensih'in kaleminden çıkmadığının ve muhtemelen de müellifin vefatından sonra birisi tarafından dağınık haldeki sayfaların bir araya getirilip derlenmesi suretiyle teşekkül eden bir nüsha olduğunun naşir tarafından etraflıca izah edilmesi gerekirdi.

Naşirin esas aldığı nüshada takip ettiği varaklandırma usulü/sayfalara numara-harf verme tekniği de hatalıdır. Ü1 nüshasının [76b] varağında sonra gelen iki varaklık kısma sayfa numarası konulmamış ve “**Az ü nasb-ı Kâtib-i Kethudâ**” başlığı ile devam eden sayfanın sol üst kısmına ise “-77” rakamı yazılmıştır. Dolayısı ile varak numaralandırılmasında bu sayfadan itibaren var olan kısımlarda iki varaklık eksik bir yazım söz konusudur. Fakat naşir “*metnin orijinaline sadık kalınmak suretiyle aynı varaklara (sayfa numarası kaydedilmemiş olanlara) numara*” (s. 322, dipnot 1146) verme gereği duymadığını ifade etmektedir. Benzer durum metnin giriş kısmında da kendisini göstermektedir. METİN'e başlanırken herhangi bir varak numarası verilmemiştir. Zira Ü1 nüshasının ilk varağının arka yüzünden (1b sayfası) sonra gelen sayfanın sol üst köşesine “2” yazılması gerekirken, sehven “1” rakamı kaydedilmiştir. Güya burada da metnin orijinaline sadık kalınmış(!); fakat konu ile ilgili herhangi bir açıklama yapılmaksızın deyim yerindeyse eserin metni sanki [0b] varağıyla başlatılmıştır. Öncelikli

olarak bizzat nüshanın sayfa numaralarının tertibinde bir düzensizliğin ve eksikliğin olduğu ortadadır. Fakat naşirin esas aldığı nüshada sayfa üst kısımlarında yer alan numaraların metnin orijinalinden olduğu zehabına kapılması ve metin tesisini [1a] veya [1b] ile başlatmamış olması neşir tekniği açısından daha vahim bir hatadır. Gerçekte bu kısımların metnin orijinaline dâhil olmadığını bilmek ve incelediği nüshalarda sayfa numarasının atlanması, yanlış yazılması veya hiç yazılmaması vb. bir durum söz konusu olursa, bu kısımları düzelterek ve nüshanın düzenine uygun olarak kendi varaklandırma usulünü devreye sokmak, neşir çalışması yapan bir araştırmacı için bilmesi gereken en temel ve en basit bilgiler arasında yer alır. Ayrıca, varaklandırma sistemindeki bu hatalarla da ilgili olarak, naşirin zikrettiği gibi Ü1 nüshası 292 varak değil (s. 37), arada bırakılan boş sayfalarla birlikte 295 varak olarak düzeltilmelidir.

Ü2, Ü3 ve H nüshalarının müellif hattı olduğuna dair değerlendirme kısmında naşirin bazı iddiaları söz konusu olmakla birlikte ne diğer nüshalar arasındaki konumlarına veya ilişkilerine, ne ilmî bir tavsif veya tahliline ve ne de bu nüshaların kritiğine yer verilmiştir. Dolayısıyla her üç nüsha hakkında verilen bilgiler katalog fişinden öte bir anlam taşımamakta ve okuyucuyu bu konuda aydınlatacak derinlikten uzak kalmaktadır. Hal böyle olunca da naşirin METİN'i teşkil ederken tahlil ve mukayese etme zahmetine katlandığı nüshaların sayısını on (10) olarak lanse etmesi okuyucuyu yanıltmaktan başka bir şey değildir. Kısa bir nüsha tavsifinden ibaret olan bu bilgiler içerisinde ise, nüshaların ihtiva ettikleri tarihlere dair herhangi bir bilginin yer almamış olması da ihmal edilen küçük, fakat bir o kadar da kıymetli husustur. Öte taraftan nüshaları incelediğimizde Ü2 nüshasının ihtiva ettiği tarih hususunda farklı bir tablo karşımıza çıkmaktadır. Yukarıdaki satırlarda da işaret ettiğimiz üzere *Târih*'in 4'üncü cildini teşkil eden bu nüshanın, kronolojik olarak 3'üncü cildi takip etmediği ve III. Selim devrinde çeşitli tarihlerde neşredilen kanunları ihtiva ettiği görülmektedir. Örneğin nüshanın 4b-12a varakları arasında yer alan *Îrâd-ı Cedîd*'e ait kanunnamenin neşir tarihinin 17 B 1207 (28 Şubat 1793),⁴⁸ *Dergâh-ı âlî* topçularına ait kanunun (Ü2, vr. 20a-38a) neşir tarihinin 15 B 1207 (26 Şubat 1793),⁴⁹ *Sûrat* topçuları ve tüfek atıcılarına ait kanunun (Ü2, vr. 38a-39a) neşir tarihinin 25 R 1208 (30 Kasım 1793)⁵⁰ olduğunu belirtmek ve *Târih*'in kronolojik tasnifine girmediği

48 Krş. *Nizâm-ı Cedîd Kanunları* (1791-1800), s. 95-102.

49 Krş. *Nizâm-ı Cedîd Kanunları* (1791-1800), s. 60-79.

50 Krş. *Nizâm-ı Cedîd Kanunları* (1791-1800), s. 115-116.

halde bu cilde/nüshaya alındığının altını çizmek gerekiyor. Öyle görünüyor ki müellif, *Mecmu'a*'sını kaleme aldıktan sonra, bu eserinde ihtisar ederek kaydettiği bazı kanunları genişleterek *Târih*'inin ayrı bir cildi içinde toplamıştır. Buradaki bir diğer mesele bu cildin/nüshanın neden eserin 4'üncü cildi olarak düşünüldüğüdür. Bu cildin son kısımlarında yer alan kanunların i'lâm tarihleri (Zilhicce 1210)⁵¹ ile ciltlerin kronolojik tertibi dikkate alındığında bu nüshanın ihtiva ettiği cildin müellif tarafından hangi sebeplerle 4'üncü cilt olarak düşünüldüğünü ortaya koymaktadır.⁵² A, N ve VE nüshalarındaki konu sıralamasının bu usule uygun olarak tertip edilmiş olması da iddiamızı güçlendirecek niteliktedir. Fakat tüm bu itinalı bir gözlem gerektiren hususiyetleri ihmal etmiş olan naşirin, Ü2 nüshasının ihtiva ettiği konuların yer aldığı kısımları *Târih*'in 5'inci; Ü3 nüshasının ihtiva ettiği konuların yer aldığı kısmı ise 4'üncü cildi olduğunu öne sürmesi (s. 21-22) dikkatsizliğinin ve Ü1 nüshasını sorgulamadan kullanmış olmasının bir sonucudur. Ayrıca naşir, çalışmasının 540-663 sayfaları arasındaki konuları, 409'uncu sayfadan sonra gelen kısma, 410-539 sayfaları arasındaki konuları ise bundan sonraki kısma eklemelidir.

Diğer yandan *Târih*'in ciltler halindeki bu nüshalarını (Ü2, Ü3 ve H) diğer nüshalar ile karşılaştırdığımızda, konuların sıralaması ve metindeki cümle ve ibareleri açısından A nüshası ile benzerlik arz ettiklerini ve A nüshası grubuna kaynaklık teşkil ettiklerini görmekteyiz. Mesela, A (vr. 176b-184a) ve Ü2 (vr. 4b-12a) nüshasında “**Îrâd-ı Cedîd Şurûtu**” başlığıyla geçen kısım Ü1 nüshasında “**Şurûtu-ı Îrâd-ı Cedîd**” (s. 544) olarak kaydedilmiş; yine bu başlık altında yer alan metinde *inşâ'allahu Te'âlâ, ve mevcûd, 'âlî-şân, ve Nâzır-ı mûmâ ileyh...* gibi Ü1 nüshasında olmayıp, A ve Ü2 nüshasında yer alan ibareler ile *fürûht, mansıb-ı celîlin, gerek gayri mecmû' mukâta'ât, ve hâsıl olan mebâliği kapu arasında bir mahsûs* gibi Ü1 nüshası ile farklılık arz eden ibareler Ü2 ve A nüshasında birbiriyle uyumlu olacak şekilde yazılmıştır. Aynı durum Ü3 nüshası için de geçerlidir. Örneğin, A nüshasında yer alıp, Ü1 nüshasında yer almayan *Zilka'detü's-şerîfe* (A, vr. 278a; Ü3, vr. 7a), *kerâmetlü* (A, vr. 278a; Ü3, vr. 7b) gibi ibareler ile *mücerred Sadria'zamları'nı* (A, vr. 278a; Ü3, vr. 7b) *umûr-ı harbe* (A, vr. 278b; Ü3, vr. 8a) gibi farklılık arz eden ibareler Ü3 nüshasında da A nüshasıyla benzer şekilde kaydedilmiştir. Benzerlikler H nüshasında da karşımıza çıkmaktadır. Örneğin,

51 Krş. Ü2, vr. 96b-108a; *Nizâm-ı Cedîd Kanunları* (1791-1800), s. 119-131.

52 *Târih*'in üçüncü cildinin Şevval 1210 (Nisan 1796) hadiselerini konu alan bahislerle son bulduğuna ve beşinci cildinin ise 18 L 1210-15 Ra 1212 (26 Nisan 1796-7 Eylül 1797) tarihlerini ihtiva ettiğine yukarıda işaret etmiştik.

Mısır Kadılığı'na yapılan tayinin anlatıldığı mevzuda, eski Kudüs Kadısı'nın ismi "Nu'mân Efendi-zâde es-Seyyid Mehmed Edhem Efendi" şeklinde kaydedilmişken (A, vr. 363b; H, vr. 2a), Ü1'de (s. 666) "es-Seyyid" ibaresi atlanmıştır. Yine Avusturya Elçisi İbrahim Efendi'nin arzı suretinin verildiği konu "*Evvelâ hâmil olduğum mekâtib...*" cümlesi ile başlarken (A, vr. 364a; H, vr. 2b), Ü1'de bu kısım "*Evvelâ hâmil olduğu*" (s. 667) şeklinde kaydedilmiştir.

A nüshasına dair varılan sonuçlarda hataya düşülmüş olması ise bir başka meseledir. Zira naşir, diğer nüshalara kıyasla A nüshasının kıymetini takdir etmiş ve hatta Ü1 nüshasıyla yaptığı çizelgeli kıyaslamayla A nüshasının tercihe şayan bir nüsha olduğunu kavramış gözükmesine (s. 46-47) rağmen, METİN dizisinde bu nüshayı esas almak yerine, Ü1 nüshasını tercih etmiştir. Eğer naşir en azından metnin yazı diziminde bu nüshayı esas alıp diğer nüshalarla düzenli bir kritiğe tabi tutmuş olsaydı, çalışmasında yer alan diğer hataları nispeten hafifletecek bir yol takip etmiş olurdu. Ayrıca yazı tipi benzerliğinden hareketle Ü2, Ü3 ve H nüshaları gibi bu nüshayı da müellif hattı olduğu sonucuna varılması bir diğer sakıncalı tavrıdır. Zira yazı motifi bir nüshanın müellife aidiyeti konusunda araştırmacı için çoğunlukla tam bir dayanak noktası teşkil edemez. Hele de Ü2, Ü3 ve H nüshaları gibi saraya takdim edilen nüshaların/eserlerin büyük bir kısmının mahir kâtiplerin elinden geçmesi ve bu kâtiplerin eserin kolay okunması adına nesih, sülüs gibi kaligrafileri tercih etmeleri hususu da gözden uzak tutulmamalıdır. Bunun yanında nüshanın diğer nüshalarla kıyaslanmasına, metin kenarlarındaki çıkmalara, metin üzerindeki çeşitli tasarruflara, metnin bütünlüğüne ve tarihi açıdan sıralamalarına da bakmak gerekecektir. Dolayısıyla çalışmada iddia edildiği gibi ne A nüshası ne de diğer nüshalar müellifin kaleminden çıkmış değildir. Belki naşirin iddiasının aksine Ü1 nüshası burada hariç tutulabilir. A nüshası üzerine yaptığımız incelemede ise nüshanın yazımı hakkında gözden kaçırılan yeni bulgulara da ulaşıyoruz. Nüshanın [287b] varağında yer alan Levend Çiftliği'nde Sultan III. Selim'e ve sayır devlet erkânına ziyafet tertip eden İzzet Paşa ve Şeyhulislam Dürri-zâde Mehmed Arif Efendi'yi taltif için verilen çeşitli hediyelerin yer aldığı bahsin kenarında bulunan ve farklı kaligrafi ile kaydedilen bir not dikkati çekmektedir. Burada İzzet Paşa ile Şeyhulislam Arif Efendi'ye hediyelerinin bizzat kendi eliyle ulaştırıldığını kaydeden kişi, Enderûn-ı hümayûn Has Oda-başı'nda Tüfenkci-başı olan Müderris-zâde Mehmed Arif'tir ki, Tüfenkçi-başı Arif Efendi olarak da bilinen zattır. Bu kayıt bir hareket noktası olarak dikkate alındığında, nüshanın önce Arif Efendi'nin elinde bulunduğu, daha sonra bir şekilde Aşir Efendi'nin nüshayı elde ettiği ve nüshanın da ya Arif Efendi veya

Nürî Bey'in kayınpederi Aşir Efendi'nin elinde bulunduğu sırada müellif hattıyla mukabele edilerek son şeklinin verildiği söylenebilir.

Bunların yanında VE nüshasının *talik* hattıyla yazılmadığına -ki nüshanın hattı *rik'adır*-, baş tarafındaki mühürden de anlaşılacağı üzere Ahmed Cevdet Paşa'nın kullandığı bir nüsha olduğuna ve bu yönüyle dikkati çektiğine, ayrıca Medine'de bulunan Ahmed Arif b. Hikmetullah b. İsmetullah el-Hüseynî'ye (Arif Hikmet Efendi) ait 1266 tarihli bir vakıf mührünün olduğuna dair malûmat ile B nüshasının ibareleri ve konu sıralaması itibarıyla A nüshasına benzediğine, fakat Levend Çiftliği'nde oluşturulan yeni teşkilatın nizamnamesinin kaydedildiği başlık altında (vr. 166b-170b) 170b varağından sonra gelmesi gereken "behâ" kelimesinin 171a varağında yer almadığına, bu varakta ise 1211 Muharremi'nde (Temmuz-Ağustos 1796) Selanik eşkıyalarının durumlarına dair Mustafa Paşa'nın tahriratının yer aldığı konunun orta kısmında geçen "edüp ve [bu]nlar verâdan..." cümlesiyle başladığına, dolayısıyla nüshanın yaklaşık 12 varaklık bir kısmının eksik olduğuna dair bilgileri naklederek eksik bırakılan hususları tamamlamış olalım.

b) Nüsha Tahlilleri ve Kıyaslama Usullerindeki Kusurlar

Bir eserin birden fazla nüshası bulunması halinde, bunların tümünün okunması, kıyaslanması, değerlendirilmesi, nüshalar hakkında bu vesile ile bir yargıya varılması ve aralarındaki farklılıklara işaret etme tekniği bir neşir çalışmasının en hayati boyutunu teşkil eder. Bundaki temel gaye ise mümkün olduğu kadar müellifin kaleminden çıkmış olan (original) metne en yakın imlâyî ortaya koymaktır.⁵³ Burada araştırmacıların dikkat etmesi gereken önemli husus, müelliflerin eserlerini birden fazla yazabilme ihtimalini akılda tutmalarıdır. Hele de vakanüvisler gibi tarih sahasına dair eserler kaleme almış olan müelliflerin çalışmalarını gözden geçirerek birkaç safhada ikmal etmiş oldukları gerçeği dikkate alınmadığı takdirde, bu türden eserlerin neşrinde sadece müellif veya matbu nüshalara bağlı kalınarak yapılacak çalışmaların eksik olacağı ortadadır.⁵⁴ Birden fazla nüshanın

53 Ahmed Ateş, "Metin Tenkidi Hakkında", *Türkiyat Mecmuası*, c. VII-VIII, cüz 1, İstanbul 1942, s. 255.

54 Örneğin Vâsif Efendi, eserinin ciltlerini saraya sunup, tashih edildikten sonra yeniden tertip ederek düzeltmelerde bulunduğu ve bu düzeltmelerin ardından yeni bir nüsha grubun daha teşekkül ettiği görülmektedir; bk. Sarıkaya, *Ahmed Vâsif Efendi ve Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakâ'iku'l-Ahbârı (1209-1219/1794-1805) [İnceleme ve Metin]*, s. CXXI. Bir başka şekilde Asım Efendi'nin

tespiti halinde bu nüshaların hangisi veya hangilerinin METİN dizgisinde esas alınacağı, diğer nüshaların nerede konumlandırılacağı, dipnotlarda kıyaslama tekniği ve nüshaların tenkidi sonrasında tarih ve akrabalıklarına göre nüsha seçerinin (aile nüsha grupları) tespiti de⁵⁵ bir diğer husustur. Fakat *Nûrî Târîhi*'nin neşrinde hayatiyet arz eden bu hususlar ihmal edilmiş, dolayısıyla da neşir tenkidi ve metodundan uzak bir METİN ortaya konulmuştur.

Târîh-i Nûrî'ye ait nüsha tavsiflerinin ardından naşir, A, VE ve N nüshalarının konu sıralaması açısından birbirine benzediği, yazı çeşidindeki benzerliklerden hareket edilirse A, Ü2, Ü3 ve H nüshalarının müellif hattı olduğunun ortaya çıktığı, B ve L nüshalarının baş veya son kısımları eksik olan yazmalar olduğu ve Ü1 nüshasında ise ibare-cümle eksiklikleri ile satır atlama ve yanlış ibare yazımlarının fazlaca bulunduğu sonucuna varmıştır (s. 38-39, 41, 44, 45, 47).

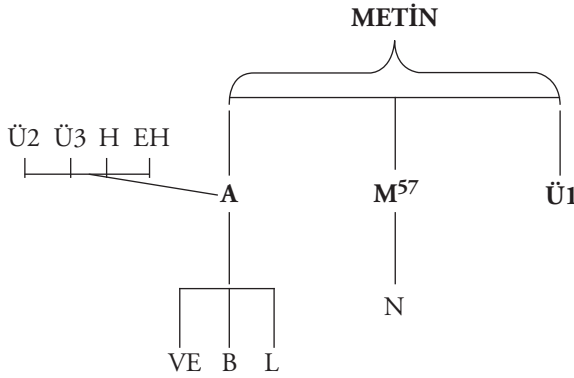
Nüshaların gerek tavsifleri gerekse karşılaştırılması vesilesiyle *Târîh-i Nûrî*'nin nüshaları arasında bir kritikte bulunmak gerekirse, eserin elimizde, Ü1 nüshasında şüpheli olan bazı kısımları müstesna, müellifin bizzat kaleminden çıkmış bir nüsha yoktur. Ü1 nüshası müellifin dağınık haldeki notlarının bir düzen haline getirilmiş halidir. Ü2, Ü3, H ve EH nüshaları müellifin saraya takdim ettiği, eserine ait çeşitli ciltleri teşkil eden, kâtipler eliyle istinsah edilmiş olan ve A nüsha ailesine kaynaklık teşkil eden nüshalarıdır. A nüshası müellifin eserine son şekli verdiği bir yazma nüshaya dayalı olarak istinsah edilmiştir ve diğer nüshalar içerisinde en kıymetli nüshadır. VE, B ve L nüshaları imlâ itibarıyla A nüshasından veya bu nüshaya kaynak olan bir yazmadan hareketle kaleme alınmışlardır. M ve L nüshaları nüsha şeceresi içerisinde aynı gurubun içerisinde yer almaktadırlar ve bu nüshalar tam olmakla birlikte A nüshasına kıyasla bazı yazım hataları ve cümle-ibare düşüklükleri vardır. Dolayısıyla burada naşirin dipnotlarda metindeki farklılık ve benzerlikleri A, H, L, N; A, L, N veya A ve N şeklinde uzun uzadıya kaydetmek yerine tenkide tabi tutulması gereken 3 ana nüsha ailesini (Ü1, M ve

eserini tam bir tertibini tamamlamaya fırsat bulamayıp aniden vefat etmesi, yazma nüshalarının dağınık halde kalmasına ve 1867'de basımı sırasında İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, TY, nr. 6014 ile matbu kısmın devamı niteliğinde olan İstanbul Araştırmaları Merkezi, Şevket Rado Yazmaları, nr. 342'de bulunan yazma nüshaların matbu ciltlere dâhil edilememesine neden olmuş, ayrıca müellifin yeniden kaleme alıp düzeltmelerde bulunduğu kısımlar matbuda yer almadığından eksik bir baskı olarak kalmıştır; bk. Mütercim Ahmed Âsım Efendi, *Âsım Efendi Tarihi (Osmanlı Tarihi 1218-1224-1804-1809)*, haz. Ziya Yılmaz, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul 2015, I, s. LXI-LXVI.

55 Ateş, "Metin Tenkidi Hakkında", s. 258-261.

A) tespit edip, bu noktayı referans olarak metni ortaya koyması gerekirdi. Şekil-1'de de görüleceği üzere, metnin tesisinde A nüshası esas alınmalı, tam bir nüsha ailesi teşkil etmesi hasebiyle M-N nüsha ailesiyle bu nüsha arasındaki farklılıklar ortaya konulmalı, Ü1 nüshası ise müellifin eser üzerindeki tasarruflarına ait boyutun anlaşılması adına kritiğe tabi tutulmalıdır.⁵⁶

Şekil-1 (*Târih-i Nûri'* nin Nüsha Şeceresi)

Nüsha şeceresini böylece tespit ettikten sonra Nûrî Bey'in eserini kaç defa gözden geçirdiği hususuna da kısaca işaret edelim. Nüshalar arasındaki ilişkilerden de tahmin olunacağı üzere Nûrî Bey, önce eserini cüzler halinde hazırlamış ve buradan Ü2, Ü3, H, EH ve henüz varlığı tespit edilememiş olan iki (2) ciltlik yazma nüshalar teşekkül etmiş; daha sonra eserini gözden geçirerek L

56 Bir eserin müellifin kaleminden çıktığı ve eserine son şekli verdiği kesin olarak tespit edilen bir nüshaya tesadüf edildiği takdirde naşirin diğer nüshalardan müstağni kalabileceği yaygın bir kanaattir. Lakin benim kanaatim, bu durumda bile diğer nüshaların kıyaslamalara dâhil edilmesi gerektiği yönündedir. Bu şekilde ortaya konulacak tenkit çalışması başka faydaları da haiz olacaktır. Bu noktadaki ilmî kazanımlar ise, eserin değişim veya olgunlaşma sürecine ait boyutun bilgi-plan-ımlâ çerçevesinde izhar edilmesi ve bu vesileyle de başka keşif veya araştırmalara kapı aralanması olacaktır.

57 Elde olmayan nedenlerden ötürü naşirin Mısır Milli Kütüphanesi nüshasına ulaşamayıp, Mısır'daki yazma nüsha ile benzerlik arz etmesi kuvvetle muhtemel olan Viyana'daki yazma nüshayı kullanmak zorunda kalması, çalışma adına bir eksiklik olmadığı gibi aynı nüsha ailesinden olan bu ikinci yazmayı nüshanın imlâ kıyaslamasında esas alması makuldür. Bizim burada M nüshasını üst kısma yerleştirmemizin sebebi -yukarıdaki satırlarda da zikrettiğimiz üzere- aynı müstensih'in kaleminden çıkmış olan M nüshasının N nüshasına kıyasla daha erken tarihte yazılmış olmasıdır.

1213'ten sonraki kısımları da ekleyip yeni bir tertibe girişmiş ki, muhtemelen M-N nüsha ailesi buradan neşet etmiş; hayatının sonlarına doğru ise eserine son şekli vermiştir ki, A-VE-B ve L nüsha ailesi ortaya çıkmıştır. Ü1 nüshası ise eserini cüzler halinde saraya takdimleri sırasında bir araya getirdiği notlardan teşekkül etmiştir.

Yukarıda işaret edilen tenkit metodunu esas almayan naşir, tabii olarak, sahil bir metin tesisini de uygulama sahasına koyamamıştır. Genel itibariyle incelendiğinde çalışmanın metin kısmında Ü1 nüshasının diğer nüshalarla kıyaslanması şeklinde bir metodun izlendiği görülmektedir. Hal böyle olunca hem tenkitten hem de metnin dizgisinde Ü1 nüshasının esas alınması çalışmanın daha en başından hatalı bir usûl üzerine bina edilmesine yol açmıştır.⁵⁸

Metin neşrinde birer anlamı olan ve zaman içinde umumî kabul gören kıyaslama usullerinden de naşirin habersiz olduğunu veya bunları dikkate almadığını, çalışmasının hemen her sayfasında düştüğü imlâ hatalarından gözlemleyebiliriz. Neşir çalışmalarında köşeli parantezler [] metinde eksik olduğu fark edilen ve nüshalarda bulunmayan kelime ve ibarelerin bizzat neşreden tarafından eklenmesi durumunda kullanıldığı; eksi — işaretinin bir nüshada bulunup, diğer/diğelerinde bulunmayan kelime, cümle veya ibarelere işaret etmek için konulduğu; fazlalık arz eden kelimelerin < > işaretiyle metin içinde gösterildiği; uygun olan kelimelerin metin dizgisine alınıp, hatalı olduğu düşünülen tabirlerin dipnotlarda tartışılması veya işaret edilmesi gerektiğini bilmek gibi en temel donanımlardan naşirin mahrum olduğunu söyleyebiliriz.

Metnin dizgisinde Ü1 nüshasında yer almayıp, diğer nüshalarda bulunan ibarelerin METİN'de köşeli parantez [] içerisinde verilmiş olması, usûl hatalarının vahamet düzeyini açıklayacak niteliktedir. Örneğin, "*kemâl-i [dikkat ü]*

58 Ü1 nüshasının dağınıklığı ve çok sayıda hatayı barındırması, aslında esas nüsha olarak kabul edilip diğer nüshalarla bir kıyaslamaya gidilmesini veya Ü1 nüshası etrafında bir kıyaslama metodunun takip edilmesini de imkânsız kılmaktadır. Örneğin, Ü1 nüshasında "tehyie" kelimesi "تهيه" (tehyie, tehih?); "kadife" kelimesi de "kadfe (قطفه)" şeklinde yanlış yazılmış (s. 203, 205) ve de naşir, metinde A ve N nüshalarında yer alan "tehyie" ve "kadife" ifadelerini tercih etmek mecburiyetinde kalmıştır. Aynı şekilde "**Tebeddül-i Livâ-i Kırşehri ve Beyşehri**" (s. 441-442) ile "**Azîmet-i Ser'asker Paşa be-cânib-i Vidin**" başlıkları (s. 753-754) altında ele alınan konularda, Ü1 nüshasındaki farklılıklar işaret edilemeyecek kadar fazla ve de muhtasar olduğundan, naşir bu kısımları A ve N gibi tam nüshaları metin dizgisinde esas almak suretiyle kaydetmek zorunda kalmış ve de çalışmanın diğer sayfalarında izlediği metodun aksine hareket etmiştir.

ihimâm” (s. 562), “*kapukethudâsının [matlûbu]*” (s. 276), “*hatt-ı humâyûn-ı [adâlet-makrûn]*” (s. 500), “*lâzımelerinden mün[fe]k*” (s. 662) vs. gibi pek çok yerde Ü1 nüshasında yer almayan kelimeler metin içinde köşeli parantezle gösterilmiş ve sanki müellifin bu ibareleri yazmadığı, bizzat naşir tarafından eklendiği izlenimi uyandırılmıştır. Hâlbuki burada takip edilmesi gereken usûl, örneğin, “*kemâl-i dikkat ü ihimâm A, N : — Ü1*”, “*Kapu Kethudâsı'nın matlûbu A, N : — Ü1*” şeklindeki kıyaslama yöntemi ile Ü1 nüshasındaki eksiklikleri dipnotlarda “—” işaretiyle gösterilmesidir. Diğer yandan Ü1 nüshasında “*sürûr, hadd ve ta'rîfden*” şeklinde yer alıp A ve N nüshalarında “*sürûr, hadd-i ta'rîfden*” şeklinde yazılan (s. 207), Ü1'de “*mergübül-lisân*” şeklinde kaydedilip A ve N nüshalarında “*merbûtu'l-lisân*” şeklinde yazılmış olan (s. 208) vb. daha pek çok kısımda Ü1 nüshasında geçen ibarelerin metin dizgisine konulmayıp, dipnotlara çekilmiş olması naşiri tenakuza düşürmektedir. Benzer biçimde Ü1'de “*Gavur İmâm ve Arslan nâm şakîlerin*” ifadesi A ve N nüshalarında “*Gavur İmâm ve Arslân-oğlu nâm şakîlerin*” şeklinde kaydedilmiş (s. 727); fakat burada “oğlu” kelimesi köşeli parantez [] içerisinde metne dâhil edilmeden -olması gerektiği gibi- A ve N nüshalarındaki yazım dikkate alınmıştır.

Yine köşeli parantez konusundaki düzensizlik, nüshalarda geçen ve *misra*⁴ kelimesinin kısaltması olarak bilinen ayn (ع) harfinin yazılmasında da kendini tekrarlamaktadır. Harfin işaret ettiği anlamın takdir edilememesi, bu kısımları metin içinde “[*misra*]” kelimesini eklemek suretiyle kaydedilmesine ve “*misraların başında “ع” harfi bulunmaktadır*” (s. 178, 180, 198) şeklinde dipnotlarda açıklamalarda bulunma zahmetine girilmesine neden olmuştur. Hâlbuki metin içerisine “[*misra*]’:” şeklinde bir kelime eklenerek ve ‘ayn (ع) harfinin nüshalarda varlığına ters apostrofla işaret edilerek geçilmesi yeterlidir. Benzer şekilde, mukataa ve eshamların tertibi üzerine ilam edilen *ilm ü haber* suretinin kaydedildiği konuda Ü1 ve A nüshalarında (A, vr. 20b; Ü1, vr. 12b/s. 165) “*bu sûret ile otuz bir gurus otuz akça iktizâ etmekle*” cümlesindeki “*iktizâ*” bir defa yazılmış olmasına rağmen, metinde “*otuz akça [iktizâ] iktizâ etmekle*” şeklinde transkribe edilmiş ve parantez içinde verilen kelimenin A nüshasında geçtiğine işaretle metne eklenmiştir. Hâlbuki burada nüshalar arasında bir farklılık yoktur ve haliyle de köşeli parantez içindeki kelimeyi metne eklemeye hacet kalmamıştır. Zikrettiğimiz bu örnekler ve METİN’de yer alan buna benzer daha pek çok hatalı imlâlar göz önüne alınırsa, köşeli parantez [] işaretinin neşir kaidelerinden ziyade naşirin keyfine göre kullanıldığı anlaşılacaktır.

Nüshaların kıyaslanma tekniğindeki bir diğer hata grubunu “+” işaretinin yanlış kullanılması oluşturmaktadır. Örneğin, mevaciblerin dağıtımının ele alındığı konu başlığı altında “*vârid olup, resm-i mu’tâde-i teşrîfât...*” şeklinde Ü1 nüshasında geçen ibareyi metin içinde tercih eden Toprak, “olup” kelimesinin ardına bir dipnot ekleyip (s. 184), A ve N nüshalarında geçen ibareleri burada kaydetmiştir. Fakat naşirin neşir tekniği açısından birkaç hatası vardır. Nitekim A nüshasındaki cümle “*olup + resm-i mu’tâd-ı teşrîfât*”; N nüshasındaki cümle de “*olup + resm-i mu’tâd üzre teşrîfât*” şeklinde kaydedilmiştir.⁵⁹ Hâlbuki burada tercihe şayan olan ibare A nüshasındaki yazıdır ve metin dizgisinde A nüshasındaki ibare tercih edilerek “teşrîfât” kelimesinden sonra bir dipnot eklenmeli ve nüshalar arasındaki farklılıklar “resm-i mu’tâd-ı teşrîfât A : resm-i mu’tâd üzre teşrîfât N : resm-i mu’tâde-i teşrîfât Ü1” şeklinde gösterilmeliydi. İkinci olarak, “olup” kelimesinden sonra kaydedilen dipnotta diğer iki nüshada da yer alan “olup” kelimesinin yeniden yazılmasının gereği yoktur. Burada “+” işaretinin kullanımı da doğru değildir. Zira bu işaret nüshalarda ayniyet arz eden; fakat kenar notu vs. şekillerde yazılmış olan kelime ve ibarelerin metne dâhil edilmesi gerektiğine işaret etmek ve/veya zevâid kabilinden kaydedilmiş kelimelerin yanında metinde tercih edilmiş olan kelimeyi pratiklik sağlamak adına yeniden yazmamak için kullanılan bir usuldür. Yoksa naşirin zannettiği gibi A ve N nüshalarında farklı ibarelerle kaydedilen “resm-i mu’tâd-ı teşrîfât; resm-i mu’tâd üzre teşrîfât” cümleleri bir fazlalığı ifade etmez. Öte yandan bu ve benzeri kısımlarda kaydedilen “+” işaretinden hareket eden bir okuyucu, diğer nüshalarda hangi ibarenin veya kelimenin ayniyet arz ettiğini de anlayamayacaktır.⁶⁰

Yine bu kabilden olmak üzere, mevaciblerin dağıtımının ele alındığı konunun başında yer alan “*Mâh-ı Şa’bân-ı şerîf’in*” ibaresindeki “Mâh” kelimesini dipnotta kıyaslayan naşir, bu kelimenin A nüshasında “*Mâh-ı merkûmun*” şeklinde geçtiğini kaydetmiştir (s. 184). Hâlbuki burada nüsha farklılıklarının gösterilmesi gereken kısım nüshalarda aynı şekilde kaydedilmiş olan “Mâh” kelimesinin akabinde değil, farklılık arz ettiği gösterilen “*Şa’bân-ı şerîf’in*” tamlamasının arkasında yer almalıdır. Diğer yandan A nüshasında “merkûmun” kelimesinin üzerinin çizilerek kenarına “*Şa’bân-ı şerîf’in*” tamlamasının eklendiği

59 Buna benzer çok sayıda hata mevcuttur. Bunlardan birkaçı için bk. s. 241, dipnot: 766; s. 417, dipnot: 1524; s. 503, dipnot: 2002; s. 532, dipnot: 2176; s. 689, dipnot: 2887, 2888; s. 760, dipnot: 3348; s. 752, dipnot: 3283, 3284, 3288, 3289, 3291, 3292 vs.

60 Benzer hatalar için bk. s. 198, dipnot: 607; 199, dipnot: 615; 202, dipnot: 202; 473, dipnot: 1813 vs.

(A, vr. 28a) fark edilememiş ve bu husus tartışılmamıştır. Burada neşir tekniği açısından yapılması gereken ise “Mâh-ı Şa‘bân-ı şerîf’in” ibaresi kaydedildikten sonra, “şerîf’in” kelimesinin akabinde zikrettiğimiz hususu bir dipnot ile değerlendirmektir. Benzer bir hata Defterdâr Osmân Efendi’nin azledildiği konuda da görülmektedir (s. 192).

VE nüshasında yer alan bir kısım metinlerin kırmızı mürekkeple kaydedildiğine dair (s. 236) gereksiz kıyaslamalara yer verilirken ve bazı kısımlarda da A nüshası ile benzer olup -tabii olarak- Ü1 nüshası ile farklılık arz eden ibareler dipnotlarda Ü1 nüshası ile kıyaslanmaya çalışılırken (s. 284, 300, 301, 304, 311, 383 vs.), Mısır ve Edirne kadılıklarına yapılan tayinlerin konu edildiği kısımda “iki yüz dokuz Şevvâli” (A, vr. 13b) ibaresi VE nüshasında “iki yüz dokuz Şevvâl” (VE, vr. 11a,); “iki yüz dokuz Receb-i şerîfi” (A, vr. 13b) ibaresi “iki yüz dokuz Receb-i şerîf” (VE, vr. 11b); Anadolu Valiliği’ne yapılan tayin konusunda “dahi merfû‘ul-vezâre” (A, vr. 14a) kısmı “dahi merfû‘ul-vüzerâ” (VE, vr. 12a); eski Boğdan Voyvodası’nın adının geçtiği kısımda, A nüshasında “İpsilandi Aleksandri” (A, vr. 15a) şeklinde kaydedilen Voyvoda’nın adı VE’de harf eksikliği ile “İpsilandi Aleksand” (VE, vr. 12b); mevâciblerin dağıtımı ile ilgili bilgilerin verildiği başlık altında “yüz yirmi iki Kîse-i Divânî” ve “beş yüz yetmiş sekiz Kîse-i Divânî” olarak kaydedilen ibareler (A, vr. 28b) VE nüshasında “yüz yirmi iki Kîse-i Divân” ve “beş yüz yetmiş Kîse-i Divânî” şeklinde harf ve kelime eksiklikleriyle (VE, vr. 25a) kaydedilmiş olan ve farklılık gösteren diğer kelime ile cümlelerin durumuna ise hiçbir surette işaret edilmemiştir.

c) İmlâ Hataları ve Nakledilen Bilgilerdeki Tenakuzlar

Metinde yer yer ciddi imlâ, tamlama ve okuma hataları da bulunmaktadır. Mesela, “teksîr” (çoğalma) kelimesinin “taksîr” (kısaltma) şeklinde yazılması (s. 130), “top kârhânesi” ibaresinin “Topkapu Kârhânesi” şeklinde okunması (s. 137), “urza-i telef” tamlamasının “arza-i telef” (s. 305)⁶¹ şeklinde kaydedilmesi; “Cumâde’l-ûlâ’nın” sözcüğünün “Cemâziye’l-evvel’inin” (s. 306) şeklinde yazılması; “mağfîret” ve “li-münşî’ihî” kelimelerinin “mağ’rifet” ve “li-münşeihi” şeklinde yazılmaları (s. 302); “fetk u retk-ı umûr-ı devletde bî-ihdiyâr-ı fûtûr-ı tab’ı derkâr” (s. 139) cümlesinde “bî-ihdiyâr”; “cemî’-i âhât-ı semâviyye vü

61 Zira ‘urza “عرضة” kelimesi “hedef, niyet, bir şeye maruz kalma” gibi anlamlara gelmektedir (bk. Serdar Mutçalı, *Arapça-Türkçe Sözlük*, Dağarcık, 1995, s. 562).

arziyyeden masûn” (s. 198) cümlesinde “cemi” ve “buyrulmak bir nev‘-i âdet-i hasene-i...” (s. 215) cümlesindeki “nev”, “semere-i hulûs-ı *adviyye-i misâlleri*” (s. 302) kısmındaki “adviyye⁶²” gibi kelimelerin tamlama yapılmaması gerektiği halde tamlamaya dâhil edilmesi; “Başbâkî-kulu” ibaresinin “başkakıkulu” şeklinde farklı bir ibare ile kaydedilmesi (s. 150), “feyz-ı rûh-ı Çâr-yâr” ibaresinin “kabz-ı rûh” şeklinde kaydedilmesi (s. 176), “hacr-i terbiye” ibaresinin “hücer-i terbiye” şeklinde yazılması (s. 183), “Çavuşlar Kitâbeti” ibaresinin “çarşular kitâbeti” şeklinde okunması (s. 210) vs... Ayrıca Arapça deyiş ve ibarelerin yazımında da büyük hatalar yapılmıştır. Örneğin, Emîn Efendi’nin güvenilir ve çalışkanlığı ile işinin ehli olduğuna, bu sebeple de Vâlide Mihrişâh Sultân’ın Eyüp’te inşa ettirdiği binaların yapımına nâzır olarak tayin edildiğine dair hususların nakledildiği kısımda geçen “اعط القوس باريها = İşi ehline ver” deyişinin⁶³ “اعط القدس يا ربها = Ey Kudüs’ün Rabbi! Kudüs’ü ver” şeklinde konu ve bağlam ile hiç alakası olmadan tamamen baştan savma bir şekilde dua cümlesi sadedinden olarak tercüme ve imla edilmiş olması en vahim hatalar arasında yer almaktadır (s. 300). Bunun yanında naşirin derin Arapça bilgisini(!) devreye sokarak Nûrî Bey’in veya müstensihlerin yazım hatalarını düzeltmeye kalkıştığı kısımlar da hayli mizahî bir durum arz etmektedir. Örneğin, zahire işlerine düzen verilmesinin ele alındığı konu içerisinde “*Âsitâne-i sa’âdete kifâyet edecek... zahîre iştirâ ve cümlesi gelüp, sâlifü’z-zikr anbarlara teshîn u imlâ...olunmak üzre tanzîm etmişlerdir*” (s. 237) şeklinde transkribe edilen cümledeki “teshîn” kelimesinin ardına bir dipnot (dipnot 760) yerleştiren naşir, “*Metinde تشحين olarak geçmektedir. Ancak kelime “سجن (Sicn) kökünden; zindana koyma, hapsedme” anlamına gelen تسجين olmalıdır*” demekte ve müellifin veya müstensihlerin hatalı olduklarına işaret etmektedir. Naşir bu hataya dikkat çekmesine rağmen, her nedense metinde “teshîn” kelimesinin yerine kendi tespiti olan “tescîn” ifadesini eklemeye cesaret edememiştir. Bu usûl açısından hatanın bir yönünü, ilgili kelimenin “tescîn (hapsedme)” zannedilmesi ise bir başka yönünü teşkil etmektedir. Zira metnin akışına dikkat edildiğinde zahirelerden (buğday, arpa vs.) bahsedilmektedir ve dil-anlam mantığı açısından düşünüldüğünde zahireler ambarlara *hapsedilmez* (tescîn-تسجين), *doldurulur* (teşhîn-تشحين). Dolayısıyla burada naşire düşen görev, ilgili dipnotu kaldırmak ve metin dizgisini

62 Bu kelimenin doğru yazılışı “Adeviyye”dir. Zira müellif burada, İslam tasavvufunun meşhur simalarından biri olan Râbiatü’l-Adeviyye’ye bir telmîhte bulunmaktadır.

63 Ebû Fazl Ahmed b. Muhammed el-Meydânî, *Mecma’ü’l-Emsâl*, thk. Muhammed Ebü’l-Fazl İbrâhîm, İsâ el-Bâbî el-Halebî, Kâhire 1978, II, 345.

ise “sâlifüz’-zıkr an bârlara teşbîn ü imlâ...” şeklinde tadil etmektedir. Benzer bir mantıksız iddia Vâlide Sultân’ın Eyüp’te inşa ettirdiği hayır müesseseleri ve bu müesseselerin vakıf çatısı altında hangi usulle işletileceğinin ele alındığı kısımda yeniden karşımıza çıkmaktadır. Burada “İdris Köşkü’nde vâki’ Abdullah Efendi Tekyesi Şeyhi Şeyh İsmâ’ül Efendi’yi şeyh nasbıyla beher hafta pazar ve pencşenbih günleri kable salâti’l-asr hatm-i hâcegân...” (s. 303) şeklinde transkribe edilen cümlede “kable” kelimesine bir dipnot ekleyen naşir, “Metinde قبيل ibaresi قبل olmalıdır. Kabîl; cins, çeşit, tür anlamlarını ifade eder. Metinde ise evvel, önce, öncesinde anlamında ‘kable salâti’l-asr’ ibaresidir.” (dipnot 1053) demektedir ve bu iddiasını da *Kâmûs-ı Türki*’ye dayandırmaktadır. Naşir, burada kendince doğru olduğunu ifade ettiği ibareyi metnin içerisine eklemeyi unutmamıştır. Lakin “قبل” kelimesinin tasrîfinden *bi-haber* olduğu kesindir. Esasında nüshalarda geçen kelime nâşirin zannettiği gibi “tür, cins, çeşit” anlamına gelen “kabîl (قبيل)” değil; “...-den az bir zaman önce, ...olmasından az önce” anlamlarına gelen “kubeyl (كُبَيْل)” dir.⁶⁴

Bu çalışmada dikkati çeken bir diğer hatalar zincirini, lüzumsuz bir şekilde *Târih*’in içerisinde yer alan konulara ait özet bilgilerin değerlendirme kısmında kaydedilmesinin yanında (s. 49-97), metin içerisinde hemen her özel şahıs, kavram, makam için dipnot düşülerek yine aynı derecede uzun uzadıya metnin bağlamının dışında çeşitli mevzulara değinilmesi ve bunlardan başlarında da atıfta bulunulan kaynak veya eserlerin dikkatlice incelenmemiş olması teşkil etmektedir. Örneğin, karada hazırlanan kalyonların denize indirilmesi sırasında batma tehlikesinin gerçekleşmemesi için bir dizi teklif ve çalışmalarda bulunan ve nüshalarda ismi “برون” şeklinde kaydedilen Fransız mühendisin adı metinde “Baron” olarak transkribe edilmiştir (s. 193). Dipnotta ise naşir, Berkes ve Uzunçarşılı’nın eserlerine müracaatla metinde ismini *Baron* olarak kaydettiği şahsı *François Baron de Tott* (1730-1793) zannettiğinden, bu zatın biyografisine yer vermiştir (dipnot 579). Eğer Toprak tarihçilerin hakkında fazlasıyla malumat sahibi olduğu meşhur ve tanınmış bir figür olan *Baron de Tott*’ün biyografisini araştırma ve yazma zahmetine giriştiği sırada en azından mühendisin vefat tarihi ile Nûrî Bey’in hadiseyi naklettiği tarihe dikkat etmiş olsa böylesi vahim bir hataya düşmezdi. Zira naşirin de işaret ettiği gibi *Baron de Tott* 1793’te vefat etmiştir. Nûrî Bey’in zikrettiği hadise ise 1795’te (hazırlanan kalyonlar 22 Mart 1795/1 N 1209 tarihinde denize indirilmiştir) tarihinde vuku bulmuştur. Haliyle burada faaliyet gösteren

64 Bk. Mutçalı, *Arapça-Türkçe Sözlük*, s. 685.

mühendis, naşirin zannettiği gibi Baron de Tott değil, *Jacques Balthazard le Brun* olmalıdır.⁶⁵

Bir başka özgün değerlendirme(!) Nâilî Efendi'nin Prusya Elçiliği'nden azledilmesine dair konuda görülmektedir. *Târih-i Nûrî*'de Nâilî Efendi'nin azil sebebi zikredilirken “Lâkin fi'l-asl *sâhib-i merâk* âdem olmağla, irsâl olunsa şâyed, *merâkı* müştedd olacağı ihtimâlden gayr-i ba'îd” (A, vr. 299b) şeklinde bir ifade kullanılmıştır. Naşir, bu cümlede geçen “merâk” kelimesiyle müellifin ne ifade etmek istediğini kavrayamamış olacak ki, konu özetlerini zikrettiği kısımda “*Ancak Nailî Efendi, çok meraklı bir adam olduğundan, merakı nedeniyle elçilik görevini hakkıyla yapamayacağı düşünülmüştür*” (s. 73) ve Nâilî Efendi'nin biyografisini naklettiği kısımda ise “*Prusya'ya (Berlin) Elçisi olarak atanmışsa da fazla meraklı bulunduğu elçilikten alınarak...*” (s. 433, dipnot 1611) şeklinde değerlendirmelerde bulunmuştur. Her şeyden önce görevli olduğu süre zarfında ülke sınırları dışında meydana gelen hemen her konuyu meraklı bir araştırmacı hassasiyetiyle takip ederek gerekli tedbirleri alması ve merkezi bilgilendirmesi bir elçiden bulunması arzu edilen en mühim vasıflar olduğunu naşir kavrayamamış gözüküyor. Hele de konuyu ikamet elçiliklerinin kurulduğu ve Osmanlı diplomasi anlayışı içerisinde oturtulmaya çalışıldığı bu nazik devre ile elçilerin dış dünyayı takip etme-kavrama-bilgilendirme konusundaki kusurlarını şiddetle tenkit eden III. Selim⁶⁶ gibi bir padişahın gözüyle irdelersek durum daha net anlaşılır. Dolayısıyla buradaki “merâk” kelimesinin başka bir durumu ifade etmesi icap ediyor. Nûrî Bey'in işaret ettiği gibi, gerçekte Nâilî Efendi'nin azil sebebi, zihnî ve sinirsel bir hastalığa tutulmuş olması ve bu hastalığının şiddetlenerek işini layıkıyla yerine getiremeyeceği endişesinin idarecileri böylesi bir karar almaya mecbur etmesidir. Bu hastalık karın üst-dış yan bölgesindeki “merâk” adı verilen bir zardan kaynaklanması hesabıyla *sevdây-ı merâkıyye* ve *illet-i merâkıyye* şekline iki gruba ayrılan bir hastalıktır ki, günümüz tıp literatüründe *mâlihülyâ* veya yaygın adıyla *melankoli* olarak tanımlanmaktadır.⁶⁷

65 Nejat Göyünç, “Hüseyin Paşa, Küçük”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Ankara 2004, XXIX, 7.

66 III. Selim'in bu tarz eleştirilerine hatt-ı hümayunlardan nakledilen birkaç örnek için bk. Enver Ziya Karal, *Fransa-Mısır ve Osmanlı İmparatorluğu (1797-1802)*, Millî Mecmua Basımevi, İstanbul 1938, s. 176-177; aynı mlf, *Selim III'ün Hatt-ı Hümayunları -Nizam-ı Cedid- 1789-1807*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1946, s. 182.

67 Bu mevzu hakkında dikkat çeken bir çalışma için bk. Zuhal Kültürel-Aylin Koç, “Ruhsal Hastalıklara Dair Bir Risâle: *Sevdâ-yı Merâkıyye*” *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, sa. 30, İstanbul 2014, s. 217-244. *Târih*'in neşrindeki bu hataya dikkatimizi çeken ve konu ile ilgili

Fransızların cumhuriyet rejimine geçme teşebbüslerine dair konuların ele alındığı başlık altında yer alan 698 numaralı dipnotta (s. 221) yarım sayfa kadar Bourbon Hanedanlığı hakkında naşirin kaydettiği bilgiler ile konuyu aktarma biçimi çalışmasının gerek akademik güvenilirliğine gerekse kaynakları kullanmadaki ciddiyetine gölge düşürecek niteliktedir. Wikipedia sitesinden nakledilen konu hakkında naşirin kendisine ait tek bir cümlesi yoktur ve sitenin “**Bourbon Hanedanı**... ..yönetimi de Bourbon'lardandır” arasındaki başlıktan itibaren yer alan üç paragraflık kısım⁶⁸ noktası-virgüliyle aynen alıntılanmıştır.

d) Dizin Tertibindeki Noksanlıklar

Bir neşir çalışmasının son ayağını DİZİN bölümü oluşturur. Bu kategori de metin tenkidi ve değerlendirmesi kadar önemlidir. Vakanüvis tarihleri gibi hacimli eserlerin indeksinin analitik düzen üzere hazırlanması diğer araştırmacılar veya okuyucuların metni daha rahat kontrol edebilmelerini ve aradıkları herhangi bir bilgiye kolayca ulaşabilmelerini sağlayacaktır. Aynı zamanda dizin çalışması sırasında neşri hazırlayan kişi, metinde farklı imlâlar ile kaydettiği veya yanlış yazdığı kelimeleri de bu vesileyle tashih edebilecektir. Fakat *Nûri Târîhi*'nin değerlendirme ve neşir kısmında sergilenen ihmalkâr ve dağınık tavrın Dizin tertibinde de ziyadesiyle devam ettirilmiş olması, bu çalışmanın bir diğer mazur yönünü teşkil ediyor. Dizin kısmı *Şahıs Adları; Devlet, Millet ve Coğrafi Yer Adları* ile *Kavramlar ve Kurum Adları* şeklinde üç bölüme (s. 873-926) ayrılmıştır. Fakat metindeki yer alan ibareler tahlil veya tashih edilmeksizin DİZİN'e olduğu gibi eklenmiştir. Hal böyle olunca da işgörür bir dizin ortaya konulamamıştır. Bunun için birkaç örnek vermemiz yeterli olacaktır. Mesela, Dizin'de aynı kişi, makam, yer adları vs. tek bir madde içerisinde toplanmadığından madde başlıklarının sayısı gereksiz yere uzatılmıştır. “Ahmed Vasıf Efendi”, “Ahmed Vâsıf Efendi”; “Bağdadî Ahmed Paşa”, “Bağdâdî Ahmed Paşa”; “Çaparzâde”, “Çaparzâde Süleyman Bey”; “Ebubekir Paşa” “Ebûbekir Paşa”; “Firdevsî Efendi”, “Firdevsî Emin Efendi”, “Firdevsî Emîn Efendi”, “Firdevsî Mehmed Emîn Efendi”; “Âsitâne”, “Âsitâne-i aliyye”, “Âsitâne-i sa'âdet”; “Françe”, “Françe [Cumhuriyeti]”, “Françe Cumhûru”, “Françe Devleti”, “Françe milleti”, “Françelü”; “Haremeyn”, “Haremeyn-i Muhteremeyn”, “Haremeyn-i Şerîfeyn”; “Mekke”,

makaleden bizi haberdar eden kıymetli hocam Prof. Dr. Kemal Beydilli'ye ve değerli meslektaşım Doç. Dr. Uğur Demir'e bu vesileyle tekrar şükranlarımı sunarım.

68 (Çevrimiçi) https://tr.wikipedia.org/wiki/Bourbon_Hanedan%C4%B1, 20.05.2017.

“Mekke-i Mükerrerme”; “Rusya”, “Rusya Devleti”, “Rusyalu”; “Divan”, “Dîvân”, “divanhane”, “Dîvân-ı âlî”, “Divân-ı humâyûn”, “Dîvân-ı Humâyûn”, “Divân-ı Humâyûn Hâcegâni”, “Dîvân-ı Humâyûn Kalemi”, “Divân-ı Humâyûn Kalemi”, “Dîvân-ı Humâyûn tercemâni”; “Tophane”, “Tophâne”, “Tophâne-i Âmire”, “Tophâne-i âmire Kâr-hânesi”, “Tophâne-i Âmire Ocağı” vs. gibi çok sayıda farklı yazım imlasıyla kaydedilen ve aslında her biri kendi içinde tek bir madde altında toplanması gereken kavramlar için ayrı ayrı başlıklar açılmıştır. Örnek kabilinden zikrettiğimiz bu kelimelerin yazılışlarındaki kusurlara dikkat edersek, aslında Metin içindeki yazım düzensizliği ile imlâ hatalarının boyutunu da anlamış oluruz.

Bunun yanında bazı madde başlıklarının kimi veya neyi işaret ettiği tam bir muammadır. Örneğin, “Ahmed”, “Mehmed”, “Hüseyin”, “İbrâhîm” gibi maddelerde kimin kastedildiğini anlamak için metni baştan sonra okumak icap ediyor ki, o takdirde Dizin’in bir anlamı kalmıyor. Yine, madde başlıklarının sıralı terbindeki usulsüzlük de Dizin’i inceleyenini işini pek de kolaylaştıracak cinsten değildir. Örneğin, “Dağıstânî İbrâhîm Efendi” maddesi “İ”, “Köstendilî Mehmed Tâhir Efendi” maddesi “M”, “Mustafa Paşa-zâde es-Seyyid İbrâhîm Efendi” maddesi “İ”, “Nakîb-zâde es-Seyyid Ahmed Efendi” maddesi “A”, “Samânî-zâde Ömer Hulûsî Efendi” maddesi “Ö” harfi başlıkları altında yer alması gerekirken, sırasıyla “D”, “K”, “M” ve “N” harfi başlıkları altına iliştilmiştir. Yani şahıs isimlerinden ziyade, indeks hazırlanırken metinde nasıl işaretlendiyse o şekilde Dizin’de sıralamaya gidilmiş ve bu maddeler uygun harfler altına yerleştirilmemiştir. Bir diğer gariplik ise birbirinden farklı olan şahısların tek bir madde altında toplanması, aynı isim veya kavramların birkaç yerde zikredilmiş olması ve bazı maddelerin olması gereken dizin kısmında yer almaması şeklinde tezahür etmektedir. Örneğin, 884’üncü sayfada yer alan “Mehmed Emîn Efendi” maddesinden kimin kastedildiği anlaşılmadığı gibi verilen sayfa numaraları da başka şahıslara aittir. Nitekim bu madde başlığı yanında verilen sayfa numaralarından 129’uncu sayfadaki kişi “Tâhir Ağa-zâde Mehmed Emîn Efendi”, 288 ve 679’uncu sayfadaki şahıs “Ebûbekir Ağa-zâde Mehmed Emîn Efendi”, 356’ıncı sayfadaki zat “Nakîb Abdullah Efendi-zâde Mehmed Emîn Efendi”, 463 ve 709’uncu sayfalarda işaret edilen kişi “Veliyyüddîn Efendi-zâde Mehmed Emîn Efendi” ve 826’ıncı sayfadaki şahıs “Ahıslalı Mehmed Emîn Efendi”dir. Haliyle tek bir maddeye toplanmış olan ve aynı şahısmış izlenimi uyandıran buradaki *Mehmed Emîn*’ler birbirinden farklı kişilerdir. Dolayısıyla tek bir başlık altına toplanamazlar. Bunların yanında “Şeyh” maddesinin hem Şahıs Adları (s. 890) hem de Kavram ve Kurum Adları Dizin’inde (s. 923); “Bâb-ı âlî” maddesinin hem Coğrafi Adlar (s.

895) hem de Kurum Adları Dizininde (s. 912) yer alması; “Belgradcık Kazâsı”, “Bozkır Ma’deni”, “Çıldır Eyâleti”, “Çirmen Sancağı”, “Çorum Sancağı”, “Galata Kazâsı”, “Erzurum Eyâleti”, “Edirne Kazâsı”, “İçil Sancağı”, “Kâhire Eyâleti”, “Medîne-i Münevvere Kazâsı”, “Kocaeli Sancağı”, “Pravadi Kazası” vs. gibi Coğrafi Adlar Dizin’i içerisinde değerlendirilmesi gereken madde başlıklarının Kavram ve Kurum Adları Dizin’i içerisinde bulunması indeksin tahlil ve tertipten ne derece uzak olduğunu gösteren diğer örneklerdendir.

Yaşadığımız zaman dilimi içerisinde maalesef ilmî ciddiyet ve sorumluluk bilincinden yoksun olarak hazırlanan bir takım araştırma ve neşirler, bir yandan bu sahadaki kıymetli çalışmaların hakkıyla takdir edilememesine neden olmakta bir yandan da siyasî, askerî, ilmî, ekonomik ve toplumsal tarihimizin pek çok noktasına ışık tutan bu önemli kaynakların değerini *telef ü heder* etmektedirler.⁶⁹ *Nûri Târîhi* özelinde kaleme aldığımız bu araştırmanın yegâne gayesi de, ilmî bir neşir çalışmasını vücuda getirmenin ne derece sabır istediğine, çok yönlü safhaları olduğuna, ciddiyet, konuya hâkimiyet ve hassasiyet gerektirdiğine dikkatleri çekmektir. Bundan önceki çalاکalem neşirlerin yeniden gözden geçirildiği ve bundan sonra hazırlanacak olan çalışmaların ilmî neşir kaideleri üzerine bina edilmesi

69 Yakın zamanda Gaziantep Üniversitesi’nde Mütercim Asım Efendi’nin Tarihi üzerine hazırlanan iki yüksek lisans çalışması, neşir sahasındaki ilmî haysiyet sınırlarını ihlal eden bu türden çalışmalar zincirinin son örneğidirler. (Ömer Sait Türkmen, *Asım Tarihi’nin Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi* (1. Cilt), Gaziantep Üniversitesi, Gaziantep 2016; Buşra Kıdak, *Asım Tarihi’nin Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi* (2. Cilt), Gaziantep Üniversitesi, Gaziantep 2017). Bilindiği gibi uzun zamandır *Asım Târîhi* üzerine meşakkatli ve kıymetli bir araştırma yürüten Prof. Dr. Ziya Yılmaz, ilgili çalışmasını Temmuz-Ağustos 2015 tarihinde tamamlamıştır (Mütercim Ahmed Âsım Efendi, *Asım Efendi Tarihi (Osmanlı Tarihi 1218-1224-1804-1809)*, haz. Ziya Yılmaz, c. I-II, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul 2015) ve bu iki yüksek lisans talebesi de durumdan haberdar olduklarını ve Yılmaz’ın çok sayıda yazma nüshayı karşılaştırarak bir neşir ortaya çıkardığını Önsöz’lerinde bizzat kendileri dile getirmektedirler. Öyleyse, *Asım Târîhi*’ni yeniden neşretmelerinin çok mantıklı bir açıklaması veya haklı bir sebebi olması gerekirdi. Fakat her iki sözde neşirin tetkiklerinin ilmî olduğuna dair dayandıkları tek nokta, çalışmalarını *Asım Târîhi*’nin matbu nüshasına dayanarak hazırladıkları ve Yılmaz’ın çalışmasından bu anlamda farklılık arz ettiğidir(!). Hazırladıkları tezlerin girişine bir de “Etik Beyan” serdeden ve altına imza atan bu iki zatın, değerlendirme kısmındaki hatalarını sıralamak için ayrı bir çalışma daha kaleme alınsa yeridir. Metin kısmındaki ilmî amoralizmin ayyuka çıktığını söylemeye hacet bile yoktur. Metinlerinin baş sayfasındaki ilk on satırda 50’den fazla imlâ hatasının olduğuna işaret etmemiz herhalde neyi kastettiğimizi özetleyecek niteliktedir. Bu iki tezi hazırlayanların gerçekte ne niyetle yola çıktıklarını bilemiyoruz; fakat bilinmesi icap eden husus şudur ki, bu tezleri hazırlayan, danışmanlık eden ve tez çalışması olarak kabul edenler ilim dünyası huzurunda sigaya çekilmelidir.

hususunda gereken adımlar atıldığı takdirde bu çalışma hedefine ulaşmış sayılır.⁷⁰ Ayrıca *Nûrî Târîhi* zikredilen usuller üzerine değerlendirme, metin tesisi ve dizini açısından naşir tarafından yeniden gözden geçirilir veya bu kıymetli kaynak tekrar başka bir güvenilir araştırmaya konu edilirse, Halîl Nûrî Bey'in rûhu da huzur bulacaktır.

70 Ülkemizde Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı ve TDV İslâm Araştırmaları Merkezi'nin seri halinde tertip ettikleri tahkik ve neşir kurslarının bu sahadaki eksikliklerin giderilmesine katkı sağlayacak nitelikte takdire şayan girişimler olduğunun altını çizmekte de fayda vardır.

Problems in the Interpretations of Ottoman Rebellions in the Early Modern Period: An Analysis and Evaluation of Existing Literature on the Ottoman Rebellions between 1550 and 1821

Birol Gündoğdu*

There is not a single critical study of Ottoman rebellions that encompasses the entire history and genealogy of uprisings in the Ottoman Empire for the time period between 1550 and 1821. Moreover, there has been almost no attempt at all to construct an explanatory template for “rebellions” in the Ottoman context, either. Nevertheless, during the time under consideration many studies of individual rebellions do exist, such as for the *Celali* rebellions of the sixteenth and seventeenth centuries; the insurrection of 1622, the 1703 Rebellion, the *sekban* and *sarıca* rebellions, *ayan* rebellions, Patrona Rebellion of 1730, the 1740 Rebellion, the Morea Rebellion of 1770 and national rebellions of eighteenth and early nineteenth centuries etc. Our departure point in this paper is first articulate a full account of the Ottoman scholars and their noteworthy contributions to this discussion and then to highlight their shortcomings and gaps in order to construct a more comprehensive understanding of the Ottoman rebellions in the early modern Ottoman Empire. More importantly, however, this article is a pioneering attempt to express complexity and diversity of Ottoman rebellions through a better analysis of the existing literature. Thereby, we would like to open the door for alternative explanations of rebellions, which have been unaddressed before.

* Sivas Republic University (Turkey) and the University of Gießen (Germany). E-Mail: birolgundogdu@gmail.com

Rather than discussing every single writing of Ottoman/European scholars who somehow deals with Ottoman rebellions, we will only focus on works of most noteworthy historians in order to contextualize and analyze Ottoman uprisings as responses to changing challenges and opportunities in the empire. That is to say, we shall scrutinize Mustafa Akdağ, *Celâli İsyânları: (1550-1603)* [1963], Robert W. Olson, “The Ottoman Empire in the Middle of the Eighteenth Century and the Fragmentation of Tradition: Relations of Nationalities (Millets), Guilds (Esnaf) and the Sultan, 1740-1768” [1976], William J. Griswold, *The Great Anatolian Rebellion 1000-1020/1591-1611* [1983], Rifaat Ali Abou-El-Haj, *The 1703 Rebellion and the Structure of Ottoman Politics* [1984], Thomas Gallant, “Greek Bandits: Lone Wolves or a Family Affair?” [1988], Jack A. Goldstone, *Revolution and Rebellion in the Early Modern World* [1991], Karen Barkey, *Bandits and Bureaucrats: The Ottoman Route to State Centralization* [1994], Palmira Brummett, “Classifying Ottoman Mutiny: The Act and Vision of Rebellion” [1998], Ahmet Yaşar Ocak, “Kutb and Revolt: Some Thoughts on the Ideological Background of Ottoman Messianic Movements” [1999-2000] Jane Hathaway, ed. *Rebellion, Repression, Reinvention: Mutiny in Comparative Perspective* [2001], Gabriel Piterberg, “The Alleged Rebellion of Abaza Mehmed Paşa: Historiography and the Ottoman State in the Seventeenth Century” [2003], Selim Karahasanoğlu, *Politics and Governance in the Ottoman Empire: The Rebellion of 1730* [2009], Baki Tezcan, *The Second Ottoman Empire: Political and Social Transformation in the Early Modern World* [2010], and Birol Gündoğdu, “A Boiling Cauldron of Conflicts and Cooperation: The Question of Two Distinct Societies during and after the Morea Rebellion of 1770” [2014]. We will follow a chronological pattern from the oldest works to more recent ones in order to bring into the sharp relief the changes in the way Ottoman/European scholars interpreted Ottoman insurgences over the course of time.

One of the earliest and most elaborate studies of Ottoman rebellions comes from Mustafa Akdağ, whose work covers an important period of the *Celali* uprisings between the years 1550 and 1603. His approach to the subject can be best classified as an archetype of the traditional way of looking at Ottoman rebellions. He puts a great emphasis on the social and economic background of the uprising, where a drop in crop production, shortage of precious metals, trade deficit, abuses of the state or government officials are all presented as the very factors, which brought about both a general economic breakdown and Ottoman rebellions of the time. The crisis of the sixteenth century was not limited to the Ottoman state.

Instead, there was a widespread economic depression based on the lack of fertility in the Mediterranean world at the very same time. However, unlike Europe, which succeeded in modernizing itself starting the second half of the sixteenth century, Akdağ states that the Ottoman Empire was neither able to follow the same path nor to have a capacity to move her labor force to new economic sectors. This common disorder and unrest in the empire gave rise to *levendization* (*levend* being landless vagrant peasant) of the Ottoman peasants.¹

As a matter of the fact, Akdağ divides rebellions of the time into two parts and only explains one of them. Namely, he is not concerned with those rebellions such as Şeyh Celal and Baba Zinnun, which were largely based on religious ideology of the Shia sect of the Muslim population. These people professedly neither accepted the legitimacy of the Ottoman Empire nor had any personal connection with Ottoman high dignitaries. Instead, they aimed for the total destruction of the Ottoman dynasty and invariably refrained from any act of conciliation with Sunni Ottoman state. As for the *Celali* rebels, however, they neither challenged Ottoman right to rule nor had intention of demolishing the empire. Instead, they rather looked after their own self-interests in a time of difficult social and economic conditions. In this respect, unlike former religious uprisings their movements cannot be associated with any ideological and political destruction of the Ottoman Empire or attempts to establish a new government or an autonomous state.² That is why *Celalis* saw no harm in switching sides between rebels and loyal subjects of the Ottoman state.³ Akdağ concludes that the *Celali* rebels neither created a coterie to fight against the state or Ottoman households nor became a nationalist movement militating against the *devşirme* institution. That is why he finds it more appropriate to use the term the “struggles” of *Celali* (*Celali mücadeleleri*) rather than *Celali* rebellions (*Celali isyanları*).⁴

More than a decade elapsed until Robert Olson brought a new approach to Akdağ’s way of explaining Ottoman rebellions where the empire beyond retrieve entered into first a period of stagnation and then decline. Olson’s elaborate study

1 Mustafa Akdağ, *Celâli İsyânları: (1550-1603)* (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1963), 44-48 and 68-72.

2 Mustafa Akdağ, *Celâli*, 244-250.

3 Mustafa Akdağ, *Celâli*, 1-2.

4 Mustafa Akdağ, *Büyük Celâli Karışıklıklarının Başlaması* (Erzurum: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1963), 1.

on the rebellion of 1730 as well as that of 1740, however, indicate that the threat of rebellion not only caused more radical changes than being a tool to get a higher position in the state apparatus but also a total realignment of the traditional Ottoman foundations. To be exact, the rebellion of 1730 brought about a rearrangement of those groups either endorsing or opposing the sultan's policy of increased contact with Europe. Before 1730, major support of the sultanate had come from the military elite and the *ulema*. However, after that elements of the military elite, which opposed the introduction of European military techniques, and the *ulemas* who were opposed to infiltration of European customs and ideas in the Ottoman society began to collaborate with the anti-sultan forces. However, the *esnaf* (artisans) and merchants who had been some of the prominent opponents of the Sultan and Grand Vizier started to throw in their support with the new Sultan i.e., Mahmud I (1730-1754) when confronted with a threat to their businesses by continued disorder in Istanbul. Following the alignment of 1731, the 1740 Rebellion astonishingly resulted in the Sultan providing arms to non-Muslim guilds who in return assisted him in suppressing this devastating uprising. Olson interprets this switch of allegiance as one of the most sudden and significant changes of eighteenth century Ottoman history. He also finds the era under consideration indispensable for the understanding of the nationalistic movements of the nineteenth century and accompanying problems of modernization.⁵

Transforming an individual enemy into a friend and a single friend to an enemy in danger of a new rebellion is not totally unknown to us. Nevertheless, Olson's example shows us how widespread this phenomenon became at that time and how easily a substantial number of Ottoman Muslim and that of non-Muslim subjects changed their sides from supporting the government to bolstering rebels, and vice versa. In this regard, his study on the aforementioned rebellions are nothing less than a cornerstone, an essential element in the understanding of Ottoman rebellions and their huge impact on Ottoman societies. One can even describe that as a flexible relation among enemies, rivals and friends who could easily either take the side of the Sultan and or opposing his "absolutist" regime, if need be. Taken all into consideration, however, it is still both misleading and of limited value when we take the intricacy and complexity of Ottoman rebellions into consideration. More or less, Olson argues that the Ottoman society of the

5 Robert W. Olson, "The Ottoman Empire in the Middle of the Eighteenth Century and the Fragmentation of Tradition: Relations of nationalities (Millets), Guilds (Esnaf) and the Sultan, 1740-1768," *Die Welt des Islam* 17 (1976-1977).

time was somehow divided into two homogenous groups clearly defined according to their religious, group or other identity. On the one side we see *esnaf* and merchants mainly consisted of non-Muslim subjects of the empire and on the other hand, we see Muslim military elites and *ulema*. In practice, however, such united entities not only shared similar interests but also acted together by shifting sides either in favor of the Sultan or to detriment of his absolutist policies, only existed long after nationalism consolidated in the nineteenth and twentieth centuries. In other words, even the millet system, which is occasionally claimed to have strictly divided Ottoman subjects into two homogenous groups, is far from being a real obstacle for a member of certain religious or entity to turn his back to the group he actually belonged as we shall clearly observe in the writings of later scholars.

Exactly two decades later we see a more rational and critical approach to the *Celali* rebellions than Akdağ's preliminary work from William Griswold. On the one hand, he accepts many of Akdağ's traditional explanations for the question as to why the Ottoman system might have broken down in the sixteenth century, such as alterations in the *timar* system, maladministration, scarcity of successful leaders, negative balance of trade because of bad effects of the European price revolution, etc. On the other hand, however, he also makes some valuable contributions to the discussion of the *Celali İsyânları*, which he rather prefers to call the Great Anatolian Rebellions. While mainly conceding that the *Celali* rebels intended to be part of the Ottoman system in lieu of destroying it or founding a new state, Griswold also argues that there were some separatist rebels such as Canbuladoğlu Ali Pasha, who almost exceptionally aimed to establish an independent state of their own during the *Celali* rebellions. In other words, the *Celali* insurgents thought their interests matched up with the Ottoman Empire instead of Iran or the European states. Nonetheless, their ultimate target was nothing more than to find a favorable means to reenter the Ottoman state apparatus, which still remained as much more lucrative investment than any other enterprise of the Ottoman Empire. That is why Griswold does not think of Canbuladoğlu within the context of the *Celali* rebels of Anatolia. Canbuladoğlu's attempt to establish a new state is to be associated with personal reasons, such as retaliation for the execution of his uncle or his personal ambition of founding another state of his own in Aleppo. His ambitious path to detriment of the Ottoman state was later followed by other examples in the seventeenth century as well. In each case, the dynamics that brought about Great Anatolian rebellions

and those of others are completely distinct from one another and should be also investigated separately.⁶

The extension of Griswold's study has explicitly shown that the *Celali* rebellion is a many-sided subject, which was either totally ignored or given too little weight by Akdağ before. For example, the Ottoman Empire was quite adapt at employing the tool of negotiation with the rebels, such as offering them official status (often for a very short period of time) in order to reintegrate some into the Ottoman system under more favorable terms (i.e. Zülfikar Pasha and Karakaş Ahmed.)⁷ If it was not likely to happen, as a last resort the empire attempted to eliminate them, as it was the case in Canbuladoğlu Ali and Kalenderoğlu Mehmed. Furthermore, the *Celali* rebels were not alone but had important advocates and supporters among high dignitaries living in Istanbul and therefore they were even able to depose certain state officers or place them in jeopardy by making false claims about them.⁸ Last but not least, we even see the insurgents like Canbuladoğlu and Ma'noğlu Fahreddin as seeking support from external powers, such as the Shah of Persia in the East and the Duke of Tuscany in the West, in order to establish their own state in Aleppo.⁹ On balance, Akdağ selective idealization of those *Celali* rebels is to a certain degree denied by Griswold. Nonetheless, Griswold's single tangible example of Canbuladoğlu is more likely to be read as an exception among many *Celali* rebels who had arguably no intention to overturn the Ottoman dynasty and ruin the empire but rather exclusively looked for opportunity to upward mobility or career path within the state. Both Akdağ and Griswold argue that there was huge differences between the Ottoman Empire and its European neighbors as experiencing and coping with upheavals and rebellions of the early modern world. To large extent, the former had neither skill nor talent to follow the pattern of the latter, which came to be closely associated with glorious transformation and advance from ancient empire to modern state. Although the Ottoman state and its European adversaries shared many common historical experiences and turmoil Akdağ and Griswold agree that the Ottoman rebellions were simply a sign of the decline or a symbol of state transformation into something the state should have never turned to be. Consequently, they

6 William J. Griswold, *The Great Anatolian Rebellion 1000-1020/1591-1611* (Berlin: Klaus Schwarz, 1983), xxi-xxii.

7 Griswold, *The Great Anatolian*, 55-56.

8 Griswold, *The Great Anatolian*, 107-108.

9 Griswold, *The Great Anatolian*, 128-132 and 155.

have been both heavily influenced by the “theory of Ottoman decline,” which sees Ottoman rebellions as both forerunner to and verification for the breakdown of Ottoman domination.¹⁰ Needless to say, the decline paradigm (or “untrue myth”¹¹ as Howard called it)– which has been compellingly discarded by a substantial number of scholars – falls far short of providing us with a satisfactory explanation of the Ottoman rebellions in general since the Ottoman Empire was often quite competent at adapting itself to changing circumstances until its total disappearance from the world in 1922.¹²

Rifat Abou El-Haj and his study on a specific rebellion, the 1703 Rebellion, offer us one of first new approaches in the interpretations of an Ottoman rebellion made so far. He does not see this rebellion as an isolated incident but instead interprets it as an event, which revealed the structures and relationships of power within the Ottoman state at the time. El-Haj argues that domination of the vizier and pasha households had already prevailed for about half a century prior to the 1703 Rebellion. Accordingly, the changes in status and needs of the Ottoman state required different skills in its administrators and the result was the predominance of the households over traditional sources of recruitment. By the end of the seventeenth century, nearly half of all key posts in the central and provincial administration of the Ottoman state were staffed by the men who had been trained in and attached to at least one vizier-pasha household. They gained so much power that they not only deposed Mehmed IV (1648-1687), but also later posed significant obstacles to Mehmed’s offspring i.e., Mustafa II (1695-1703) and Ahmed III (1703-1730). Domination of the political structure by the vizier and pasha households gave rise to the factions in the empire that in the long run carried out the 1703 Rebellion. Through either cooperating with other

10 Palmira Brummett, “Classifying Ottoman Mutiny: The Act and Vision of Rebellion”, *Turkish Studies Association Bulletin* 22 (1998): 93.

11 Douglas Howard, “Ottoman Historiography and the Literature of ‘Decline’ of the Sixteenth and Seventeenth Centuries”, *Journal of Asian History* XXII (1988): 144.

12 Traditional scholars often use Ottoman advice literature in addition to archival documents with no awareness of their essentially literary character. The way that we should approach these sources are well discussed by several scholars of importance. See for example, Rifaat Ali Abou-El-Haj, “The Ottoman Nasihatname as a Discourse over “Morality””, *Mélanges Robert Mantran (Revue d’Histoire Maghrebine)*, (1987); Pál Fodor, “State and Society, Crisis and Reform, in 15th–17th Century Ottoman Mirror for Princes”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 40 (1986); Suraiya Faroqhi, *Approaching Ottoman History: An Introduction to the Sources* (Cambridge, New York: Cambridge University Press, 1999).

factions or fighting against their opponents, various factions tried to assert both their supremacy and their privileges in the Ottoman state. El-Haj puts forward that the rebellions begun either to strengthen a position in jeopardy or to secure a newly won position over the other faction(s).¹³

Most important of all, however, El-Haj describes the Ottoman household nothing more than another faction among many factions, which were all vying for supremacy in the Ottoman Empire. In this respect, El-Haj argues that such rebellions might have been a major challenge to the very existence of the Ottoman dynasty as well. Namely, there were the times when the empire in general and the Ottoman dynasty in particular remained under great danger of being totally destroyed. In this respect, it not only serves as an innovative model for other continuing studies of Ottoman uprisings but also as a primary example to prove Brummet's case as we shall see soon. More importantly, it clearly puts forward that even a single study like the 1703 Rebellion might have so many aspects and facets, which cannot be reduced to a single theory or an argument, let alone some of the aforementioned explanations made for the time period under consideration. After all, the 1703 Rebellion exposed the reduced power of the Ottoman household. From this point onward, the Sultan had no choice but to take the advice of increasingly powerful citizen groups if he wanted to carry out the business of government with any effectiveness. As a result, the palace and the military had taken secondary roles in both the formulation and execution of policy. El-Haj concludes that the 1703 Rebellion not only brought about a more decentralized state but also further secured the predominance of the viziers and pasha households as well as the *ulema* in the empire.¹⁴

In a similar vein, Thomas Gallant further contributed to the study of rebellion particularly about four years later by diversifying and deepening the arguments made by El-Haj. He argues that rebels did not have a special importance that might force us to think of them as a separate entity from peasant societies. Most important of all, however, Gallant finds a close relationship between kinship and rebels, as opposed to many others who frequently describe rebels as freedom fighters.¹⁵

13 Rifaat Ali Abou-El-Haj, *The 1703 Rebellion and the Structure of Ottoman Politics* (Leiden: Nederlands Historisch- Archaeologisch Instituutte Istanbul, 1984), 9-10.

14 Abou-El-Haj, *The 1703 Rebellion*, 91-92.

15 See for example Eric Hobsbawn, *Bandits* (Harmonsworth: Penguin Books, 1969), 73.

His examination of sources other than rebel songs demonstrates that Greek bands exclusively consisted of relatives, who were an integral part of society, not isolated groups separate from their communities. His examples such Kolokotronis and Mavromati clearly indicate that the Greek gangs operated only with those descended from the same ancestors, related by marriage or at least with a fabricated family member.¹⁶ His conclusion is as important as his analysis. Namely, consanguineous relations were to be found at the heart of rebellious gangs and anyone else, not connected with them (either through marriage or through blood) was thought of as an enemy until proven otherwise. In a similar vein to the peasant family, the rebels established a special social network, which rather proved that rebellious act might have been only a family affair rather than anything else.¹⁷ In a similar vein to El-Haj's pasha household where blood ties can also be seen one of its lubricants, Gallant's conclusions reveal the fact that natural human instincts (such as having a common ancestor, as it is the case here) might offer us more significant and plausible explanations than traditional arguments made for the rebellious acts so far. After all, most activities of rebels that we have taken into consideration in this article can be much more easily explained if we take kinship or more personal relations among insurgents into consideration instead of overemphasizing political and religious ideology or communitarianism, which are more likely to be full of exceptions.

About three years later Jack Goldstone also not only continues to fight against traditional explanations of the Ottoman rebellions but also Eurocentric notions of seventeenth-century crisis, where the presence of war and the growth of capitalism are often given as the reasons for dynamic structural changes in Europe. Instead, he accepts a global crisis of agrarian absolutist states that had an effect upon not only empires in the East but also in the absolutist West. As a matter of the fact, the whole early modern period was full of consecutive crises. However, among these successive crises there were two marked "waves" of state breakdowns on a worldwide scale. The first one happened in the period 1550-1650, which was later followed by a century of stability; the second wave of crises took place in the period after 1750.¹⁸ More importantly, however, Goldstone

16 Thomas Gallant, "Greek Bandits: Lone Wolves or a Family Affair?," *Journal of Modern Greek Studies* 6/2 (1988): 269-274.

17 Gallant, "Greek Bandits", 281-284.

18 Jack A. Goldstone, *Revolution and Rebellion in the Early Modern World* (Berkeley: University of California Press, 1991), 1-17.

finds remarkable similarities the way state breakdowns took place in the Eastern and Western states. He argues that previous widely accepted explanations of early modern history fall far short of elucidating the state breakdown. For instance, he does not accept the “military revolution” of the sixteenth century as an explanation for increasing costs of the war, which later arguably brought about state fiscal crises. Instead, he argues, population growth not only increased the number of soldiers taken under arms but also directly caused a rapid increase in military spending. Goldstone concludes that the incapacity of agrarian economies and of their attendant social and political institutions to cope with the pressures of this sustained population increase led to state breakdowns.¹⁹ More significantly, as far as our topic is concerned, he posits that all political and social turmoil that emerged from this uncontrollable population increase led to persistent price inflation, rural misery, urban migration, as well as fiscal crisis, as it was the case in the Ottoman rebellions.²⁰

Goldstone puts into question the orthodox explanation of rebellions in terms of class struggle, new martial technologies, capitalism, silver exports from America to Europe or a shift in trade, which are more or less taken as driving forces largely by Akdağ, and Griswold. Instead, he totally denies many traditional triggering factors in the Ottoman rebellions and explains everything with one single factor of population growth, which agrarian-bureaucratic states were not in a position to cope with successfully. Accordingly, he finds no correlation to importations of excessive amounts of silver from America, by positing that prices either remained the same or were reduced in many states in the late seventeenth century. It was not excessive silver but the scarcity of grains resulting from the population pressure that increased the prices dramatically.²¹ Again, we observe a decrease in taxation and an increase in state expenditures due to the increased

19 Goldstone, *Revolution*, 20-21. As a matter of fact, the idea of population pressure for Mediterranean countries is first stated by Fernand Braudel. However, having done research for the years 1450-1575 of villages in Anatolia, M.A. Cook argues in particular that “population growth was more rapid than the extension of cultivation” and consequently there was a considerable population pressure on the Anatolian plateau because the population grew faster than the extension of arable land. Although he accepts population pressure as one of the most important factors for the explanations of the breakdown in social order, he does not see population pressure as “the only possible precipitant”. M. A. Cook, *Population Pressure in Rural Anatolia, 1450-1600* (London, New York: Oxford University Press, 1972), 10 and 43.

20 Goldstone, *Revolution*, 25-26.

21 Goldstone, *Revolution*, 361-362.

number of salaried imperial troops.²² All these conditions paved the way for the emergence of popular uprisings, with the help of increasing landless and impoverished peasants and the incapacity of the Ottoman agrarian economy to cope with the population pressure.²³ In this regard, there was no noteworthy differences among Europe, China and Ottoman Empire from 1500 to 1850, all of which experienced popular unrests on account of population growth and its accompanying destructive effects. Unlike Akdağ and to large extent Griswold, therefore, Goldstone describes the Ottoman Empire as economically and administratively as sophisticated as European states (and even more superior than the West until the very end of seventeenth century). In this sense, his book can be regarded as a preliminary work of Barkey who shall also argue that the Ottoman Empire was quite good at adapting to new eras for the very purpose of maintaining its integrity and of surviving severe setbacks.

All things considered, however, Goldstone's attempt to explain the socio-economic and political turmoil that took place in the Ottoman Empire for a period of three centuries simply does not stand the test of Ottoman realities at that time. Suffice it to say that his two marked "waves" of state breakdowns, i.e., 1550-1650 and 1750-1850, with a century of stability in between, is far from being a satisfactory explanation for one of the most chaotic periods of the Ottoman Empire (1650-1750). In other words, his periodization (and overgeneralization) of rebellions for all of them in the period 1550-1650 as well as that of 1750-1850 is full of exceptions, irregularities and interruptions, which is neither a reasonable nor a consistent answer to the question of the causes of state breakdown. Indeed, Goldstone's overemphasis upon population growth does not work for other European states either. To give but one example, Niels Steensgaard posits that the seventeenth-century crisis was not a worldwide reversion to backwardness since it is not possible to identify a certain period of time hit by a general economic depression. Conversely, we can even observe substantial economic advances and an expansion in various sectors of European states at different times and to a different extent. Steensgaard concludes, "the seventeenth century crisis was a distribution crisis, not a production crisis."²⁴ Although Goldstone's overgeneralization on the population increase is quite a problematic one his emphasis

22 Goldstone, *Revolution*, 365-367.

23 Goldstone, *Revolution*, 355-357.

24 Niels Steensgaard, "The Seventeenth-Century Crisis", in *The General Crisis of the Seventeenth Century*, Lesley M. Smith Geoffrey Parker (eds.) (Hoboken: Routledge, 1997), 36-45.

that Ottoman Empire, Europe and China somehow experienced the same wave pattern of disorder and stability is a valid one. At least, he teaches us that popular unrest and revolt in the Ottoman Empire can no longer be seen as isolated phenomena and we can reasonably approach this topic from a more comparative perspective as one might easily observe perceptible similarities (and differences of course) among them.

This is exactly what Karen Barkey succeeded in three years later. To be exact, Barkey has brought out a new (but not totally unheard) dimension to conventional concepts of previous approaches. As comparing Europe with the Ottoman Empire, she rather emphasizes dissimilarities between both and finds the latter was much more successful to keep rebels under tight control. Accordingly, European states first followed a more feudal pattern where noblemen dominated the state apparatus then moved to a more direct centralized pattern where government officials controlled the state administration. However, the Ottoman state was first controlled with state appointed officials and then a mixed center-periphery control gained currency. Eventually, we see the indirect control of the state apparatus by means of provincial elites.²⁵ Again, unlike the European states the Ottoman Empire neither encountered anti-feudal or anti-state resistance nor experienced peasant or elite defiance on account of patrimonial characteristics of the Ottoman state. Ultimately, she concludes the Ottoman Empire should be more aligned with the Russian and Chinese empires rather than the European powers.²⁶

More importantly, however, Ottoman strategies of incorporating peasants and rotating elites, as Barkey puts forward, not only consistently kept those citizens dependent on the state but also prevented the devastating impacts of the rebels, who were more concerned with gaining state resources rather than challenging state authority. In other words, through deals, bargains, and patronage, which are seen as signs of strength rather than weakness, the Ottoman Empire was able to “present itself as the sole center for rewards and privileges.”²⁷ On the contrary, Barkey states that the Ottoman Empire not only used rebels as a part of an ongoing process of state consolidation, but also actively incorporated them

25 Karen Barkey, *Bandits and Bureaucrats: The Ottoman Route to State Centralization* (London: Cornell University Press, 1994), 2.

26 Barkey, *Bandits*, 8-9.

27 Barkey, *Bandits*, 13.

into its strategies of state centralization. Accordingly, she repeatedly argues that insurgents in the Ottoman Empire consistently made a strong comeback into the Ottoman system. The empire used them in order to both centralize its power and maintain its predominance over scattered regions of the empire, which ergo developed an imperial state centralization at least in the seventeenth and even eighteenth centuries.²⁸ Consequently, there is no reason to posit that the empire experienced any sort of state breakdown (but only setbacks) – in direct opposition to the arguments made by Goldstone.²⁹

Although Barkey's arguments are quite useful in terms of revealing how talented the Ottoman statesmen were to cope with the crisis of seventeenth century and of highlighting the shortcomings of the "decline paradigm," which is unquestioningly and uncritically accepted by many Ottoman scholars including Akdağ, Griswold and to some extent Olson. Nevertheless, her over optimistic evaluation of all Ottoman rebellions in the seventeenth century does not really explain plethora of serious threats that the empire experienced at that time. These threats, which are without exception called "the fictions of historians,"³⁰ not only occasionally succeeded in disgracing, deposing and even murdering Ottoman sultans but also frequently in unseating, expelling and executing the most significant dignitaries of the empire. In opposition to El-Haj and Griswold, Barkey neither gives a clear description of uncompromising revolts nor deliver an opinion on those rebels, who either intended to establish their own independent or semi-independent states or utterly refused to accept the Ottoman dynasty as a legitimate government. On balance, Barkey has a blinkered view that excludes important exceptions, which highly shatter credibility of her arguments. As we will shortly see, Piterberg's research on the military rebellion of 1622 and his study on Abaza Mehmed Pasha not only provide vivid examples of complex and multifaceted nature of Ottoman rebellions but also display that one cannot rightly comprehend Ottoman unrests with a single "binary opposition" of Barkey.

One of the first comprehensive attempts to understand Ottoman rebellions in general comes from Palmira Brummett four years later after Barkey. She tries to suggest a provisional categorization of Ottoman rebellions by means of scrutinizing some earlier accounts of uprisings. First and foremost, she clearly points

²⁸ Barkey, *Bandits*, 18-19.

²⁹ Barkey, *Bandits*, 19 and 238-239.

³⁰ Barkey, *Bandits*, 241.

out that rebellions in the Ottoman Empire were much more diverse and various than many studies like to claim so far. For instance, salary, food, the desire to go home, injustice or cruelty might only partially explain mutinies. There were the insurrections, which were not seen as an attack against the Ottoman state, but as the intent to be integrated within the state. Yet, there were those uprisings, which targeted the very existence of the empire and there were others, which only came into existence at certain times and places with completely different criteria, etc. On the one hand, she also argues, the state first tried to minimize or alleviate resentment. Afterwards, the state used its weapons of either negotiation or threat. On the other hand, rival groups used the rebellions in order to expand both their power and prosperity. It was “a calculated risk” where one can win or lose everything. More importantly, however, both sides preferred negotiation and compromise, and abstained from going all the way through either to suppress the uprising at all costs or to turn it into a revolution against the very existence of the state.³¹ Brummett’s arguments are critical in revealing the fact that rebellions are both diverse and complicated and more importantly, each uprising is of its own kind and should be scrutinized accordingly. However, her article does not bring anything other than encapsulating the arguments of Ottoman rebellions in a systematic and structured manner. Hence, her writing is subject to all sorts of restraints that we have seen so far in this article.

Ahmet Yaşar Ocak highlights a completely different aspect of the Ottoman rebellions that Brummett, Akdağ and Griswold either totally ignored or gave very little attention. At the outset, Ocak makes a clear distinction between *isyan* (rebellion) and *kıyam* (revolt). He puts forward that these two terms cannot be seen as one and the same as it is now, since they had different connotations at the time they were used. That is, *isyan* is referred to those armed movements, which emerged because of the oppressions of central state. Nevertheless, *kıyam* is thought of referring to those armed uprisings, which did not stem from state pressure or injustice but which rather carry a direct political aim with an ideological background and messianic inspiration.³² Accordingly, the *sufi kıyams* not only entirely denied the legitimacy of the Ottoman dynasty but also totally rejected both the religious and earthly power of Ottoman sultans.³³ Although

31 Brummett, “Classifying Ottoman Mutiny: the act and vision of rebellion,” 104-107.

32 Ahmet Yaşar Ocak, “Kutb and Revolt: Some Thoughts on the Ideological Background of Ottoman Messianic Movements,” *Toplum ve Bilim* 83, (1999-2000): 48.

33 Ocak, “Kutb”, 54.

these revolts also took advantage of the discontents among Ottoman (especially heterodox) subjects, their departure point was not to force the state to carry out any needed reforms and to eliminate injustice for the good of their supporters. Instead, using the imagery of the *mahdi* (Islamic messiah) they wanted to provide the formation of alternative power centers. Not surprisingly, in opposition to opponents' tendencies to cooperate rather than to compete with one another (as claimed by Brummett), first kind of *Celali* uprisings (as described by Akdağ) and their separatist species (as pointed out by Griswold) Ottoman response to the *sufi* revolts was neither conciliatory nor moderate in the sense of trying to coopting them into the Ottoman system once again. In other words, Ottoman answer to all potential threats coming from these *sufi* movements was so rigorous that the empire not only unhesitatingly executed their followers but also compelled Ottoman intellectuals to create counter arguments against the ideologies created and bolstered by members of the *kıyams* who had provoked their henchmen and tried to attract new followers for their cause. More importantly, the empire did not interpret them as a reflection of social and political change and instead as a "revolt" against state legitimacy and ideology as well as its "true orthodox religion".³⁴

At the outset, however, one cannot strictly define meanings of words used in Ottoman sources since Ottoman intellectuals of the time were more than flexible to use certain Arabic and Persian vocabularies (and even native Turkish words) with highly flexible meanings. To reflect a valid distinction in the meaning and use of the words *kıyam* and *isyan* is not even likely to be achieved for a single Ottoman thinker, let alone talking about all Ottoman intellectuals who always take such distinction into consideration as creating their accounts on *kutb* and revolt. Ocak's citations extracted from only a few booklets such as *Sergüzeşt* and *Etvâru'l-Melâmiyyîn ve Esrârü'l-Îlâhiyyîn* are far from making such a general assumption on *sufi kıyams* the way Ocak intends to do Ottoman rebellions with concrete examples extracted from the Ottoman archives. Hence, at its best his article could not achieve anything other than manifesting understandings of a few Ottoman thinkers including La'lizâde and Mustafa el-Üsküdârî. It is not surprising, therefore, that his classification of Ottoman rebellions is not later found worthy of consideration by the other scholars, who are one way or another interested in Ottoman rebellions thereafter.

34 Ahmet Yaşar Ocak, *Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler: (15-17. Yüzyıllar)* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2003, vii-x).

This does not necessarily deny the fact that one can bring a reasonable solution to the drawbacks of the previous approaches as Jane Hathaway did only one year after Ocağ. Having accepted the complexity and intricacy of rebellions, Jane Hathaway sets forth several universal features of Ottoman rebellions. Firstly, rebellions did not come into existence out of nothing but instead there are arguably certain common characteristics at the heart of all insurrections, such as scarcity of material, a dearth of foodstuffs, deferred payments, etc. More significantly, though, enduring financial problems, unending wars, class inequality as well as newly emerged ideologies of nationalism or revolution stood against traditional regimes. Thereupon, a sense of unbearable injustice imposed upon a considerable number of people is also compulsory for a national uprising to take place. Besides, she describes Ottoman revolts as restricted phenomena rather than a massive social revolution. After all, we do not observe a revolution in the extreme sense of a violent and permanent subversion of the entire structure of the Ottoman Empire.³⁵

Above all, even after a rebellion takes deep root and follows a series of violent actions, insurgents usually desire an agreement with the state, such as by demanding the attention of the rulers instead of going to extreme, murderous ends for the purpose of acquiring a radical transformation. To give an example, the Ottoman Janissaries' ritualistic regulation of refusing the sultan's food before taking action opened the way for negotiation and bargaining between government officials and rebels. In this way, both sides were given an opportunity to shield the state from more serious occurrences.³⁶ However, despite all these factors enumerated above, she concedes, the rebellions might have been very harmful to the state. They occasionally caused the dethronement of one sultan in favor of another one, murders of sultans, replacement of ruling dignities with others, creation of new political and economic institutions, a new structure with new personnel and so on. Such serious consequences of the rebellions cannot be seen as consolidating the Ottoman power nor in harmony with traditional Ottoman structure. Furthermore, she fails to give any attention to other less mentioned but equally important factors like personal ambition and interests or consanguineous ties and ties of marriage, sense of belonging to certain community or ideology etc. as a driving force behind a myriad of insubordinate behaviors as penning an

35 Jane Hathaway (ed.), *Rebellion, Repression, Reinvention: Mutiny in Comparative Perspective* (Westport: Praeger, 2001), xv-xvi.

36 Hathaway (ed.), *Rebellion*, xvi.

article which is supposed to classify most of Ottoman insurrections throughout its long history.

After El-Haj, Gabriel Piterberg's elaborate study on the Janissary insurrection of 1622, which first caused the dethronement of young ruler, Osman II (1618-1622) and tragically soon after his assassination, for the first time brought a new breath to concept of Ottoman rebellions. In the first part of his book, which is also claimed to "serve as a 'historical laboratory' for some of the most significant questions and processes that preoccupy Ottoman scholarship,"³⁷ he discusses and elucidates the significant changes in the sultanic power and the Ottoman Empire in general in the period 1550 – 1650. In this manner, it goes hand in hand with previous scholars including Barkey and to some degree Goldstone. Namely, Piterberg does not explain the Ottoman state within the paradigm of "decline" nor sees any state "breakdown" during the time at issue. He also agrees with Akdağ and Griswold that first *Celali* rebels of 1596-1610 more or less worked in harmony with state's target of keeping a tight rein at the central and regional levels.

In the second part of the *Celali* rebellion, which approximately took place between 1620s and 1640s, however, Piterberg argues for the existence of a completely new type of rebellion in the empire. That is, after destruction of first *Celali* bands at the hand of the grand vizier Kuyucu Murad Pasha we see new rebels who worked in cooperation with pasha households.³⁸ His chief example Abaza Mehmed Pasha (governor of Erzurum), who not only survived the total suppression of *Celali* rebellions but also created a career of his own in the pasha household by taking hand in marriage with a daughter of Gürcü (the Georgian) Mehmed Pasha's brother, was no longer a rebel in the sense of *Celali* rebels as it had been before but rather became a "provincial Osmanlı." Abaza's close relation with high state officials rescued him and many of his collaborators from perishing at the hands of the *kul* (officials in sultan's service, Janissaries), who had gained too much strength following the regicide of Osman II and whose control and power over the state apparatus now needed to be checked by all means. At this juncture, it was through Abaza Mehmed Pasha and his colleagues that "old Ottoman politics of balance and counterbalance" was successfully put into practice

37 Gabriel Piterberg, *An Ottoman Tragedy: History and Historiography at Play* (Berkeley: University of California Press, 2003), 1.

38 Piterberg, *An Ottoman*, 157-159.

once more.³⁹ Here, Piterberg accuses Barkey of excluding Abaza's story in which he affirmed his place within the state as having obtained "an Osmanlı socio-cultural status." Moreover, he disapproves of Barkey's "positivist approach" to her Ottoman historical sources. That is, having used merely the informational side of these historical texts and ignoring their ideological parts, Barkey is far from understanding the "historical corpus" of these sources, which are firmly connected with one another.⁴⁰ On balance, Piterberg is quite able to combine advantages of the arguments made by Gallant as highlighting potential role of kinships for rebels and that of El-Haj as putting emphasis on pasha household in the example of Mehmed Pasha and his companions. At its best form, therefore, his conclusion on the rebellion of 1622 can be seen as a good amalgamation of former assertions written about 20 years before his book.

In the introduction of his book *the Politics and Governance in the Ottoman Empire*, which presents a new account on the Patrona Rebellion, Selim Karahasanoğlu analyses the rebellion of 1730 and its immediate impacts on the Ottoman Empire in detail. He brings an alternative view to traditional explanations of the Patrona rebellion which more or less took its last form in the writings of Münir Aktepe more than 50 years earlier.⁴¹ In direct opposition to some widely accepted theories made so far about the nature of the insurrection in issue, he persuasively claims that "the rebellion was not a struggle over morality and consumption but over power and governance."⁴² Similar to El-Haj and Brummett, Karahasanoğlu posits that it is a struggle of different groups/households on the purpose of getting rid of their chief opponents in favor of their fellowmen. That is why the new faction immediately after the successful uprising did not like to keep anyone in their former position who had been one way or another associated with previous administration of Ibrahim Pasha and his comrades.⁴³ Finally, he does not see the Rebellion of 1730 as "people's revolt" and their response to the ruling elites who

39 Piterberg, *An Ottoman*, 175-176.

40 Gabriel Piterberg, "The Alleged Rebellion of Abaza Mehmed Paşa: Historiography and the Ottoman State in the Seventeenth Century", in *Mutiny and Rebellion in the Ottoman Empire*, Jane Hathaway (ed.), (Madison, Wisconsin: University of Wisconsin-Madison, 2002), 22-23.

41 See Münir Aktepe, *Patrona İsyanı (1730)* (Istanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1958).

42 Selim Karahasanoğlu, *Politics and Governance in the Ottoman Empire: the Rebellion of 1730* (Cambridge: Harvard University 2009), 2.

43 Thus, the new rule was cleansed of the old: "they did not want any of those who had been in the employ of Ibrahim Pasha to be given any appointments..." Karahasanoğlu, *Politics*, 9.

had exploited the masses and the state to their personal advantages and benefits for such a long period of time. In this respect, he denies one of the most repeated causes of Ottoman rebellions (i.e., unbearable economic burden imposed upon ordinary subjects of the empire), which has been without exception taken for granted in the primary and secondary sources before. Instead, it should be regarded as “a struggle within a clique in the upper circles” rather than anything else.⁴⁴ As a result, his work shows that even the most widely accepted motives of Ottoman rebellions as it is the case here in the Patrona Rebellion could be easily put into question and even entirely rejected as they are frequently unlikely to be aligned with historical norms and entries. In a similar vein, it is quite usual to see that one particular argument of Ottoman rebellions valid for a certain period of time can be later partially or totally refuted by another one. Karahasanoğlu’s book is ergo a good example to prove that many widely accepted considerations in the literature, which mostly based on ideology, assumptions, overgeneralization, and even fictions, do not actually work for a comprehensive understanding of the uprisings in the study of Ottoman rebellions. Consequently, we should be ready and eager to review and revise even the most accepted arguments of Ottoman rebellions from top to bottom, just like Karahasanoğlu and his elaborate studies on the Patrona Rebellion of 1730.

In a similar manner to Karahasanoğlu just one year later Baki Tezcan also puts Osman’s regicide and its consequences in the center of his book *the Second Ottoman Empire: Political and Social Transformation in the Early Modern World*. He argues for the existence of a wide-reaching transformation process in the Ottoman Empire, which roughly took place between the late sixteenth and seventeenth centuries. At the end of this process, Ottoman polity so dramatically changed its administrative, cultural, economic, monetary, political, legal and social structures that he prefers to give it a totally new name, i.e. “the Second Empire.”⁴⁵ The dethronement of Osman II in 1622, which is seen as success of “constitutionalist opposition to the absolutists,”⁴⁶ played a crucial role (maybe a turning point) in this transformation of the political structure. It is not that easy to draw a strict line who supported whom but rebels of army forces desired to legitimize their act by either directly forcing or inviting some jurists to participate

44 Karahasanoğlu, *Politics*, 16.

45 Baki Tezcan, *The Second Ottoman Empire: Political and Social Transformation in the Early Modern World* (New York: Cambridge University Press, 2010), 10.

46 Tezcan, *The Second*, 11.

their cause. It is not likely to argue for the existence of a close coalition between these two groups, which did really want to go all the way to the dethronement of the Sultan in opposition to many arguments thoroughly uttered in this paper so far.⁴⁷

At the outset, there was no immediate response to the deposition and murder of Sultan Osman. Soon after, however, relying on his *sekbân* (provincial militia equipped with firearms) soldiers Abaza Mehmed Pasha seeking justice and avenge for the murder of Osman II led a rebellion against the central military corps of Janissaries who were also found responsible for any tumult in the empire at that time. Although he was not successful to get rid of Janissary corps and was soon captured by grand vizier Husrev Pasha (1628-1631) to be brought into the capital, his life was spared in favor of the absolutist in the reign of Murad IV (1623-1640). This was neither first nor the last conflict between the constitutionalist and absolutist supporters of the state. His analysis on the Janissary rebellions in the seventeenth-century Ottoman Empire is indispensable to understand place of the deposition of Osman II in this large picture. Murad IV's attempt to dismiss Husrev Pasha (an important protector of the military corps) in favor of Hafiz Ahmed Pasha (former supporter of Osman II) in 1631 is perceived as another action to establish an absolutist regime to detriment of the Janissaries. Once again, rebels succeeded in having three men executed against the will of Sultan Murad. In response, the Sultan not only got rid of high state officials including a grand mufti for the first time in the Ottoman history but also his brothers, potential candidates of the Ottoman throne. This did not bring about an absolute success to the supporters of absolutist politics though. The reign of his successor Ibrahim I (1640-1648), who also desired to centralize the state ended with his regicide as a result of another coalition made between army and a large number of *ulema*. After that, we observe an autocratic rule of Köprülü family whose members exclusively occupied the grand vizierate almost without interruption until the beginning of the eighteenth century. Neither Mehmed IV (1648-1687) (who was also deposed, this time peacefully) nor Süleyman II (1687-1691) and Ahmed II (1691-1695) was able to break absolutist authority of Köprülü viziers and solely remained as their junior partners named as "symbolic leaders." Another attempt to establish royal absolutism took place in the reign of Mustafa II (1695-1703), which once again came to an end with a deposition of the Sultan. The limitation

47 Tezcan, *The Second*, 167 and 171.

of the royal authority throughout the seventeenth century in the interest of jurists is well described in Tezcan's quotation that "Mustafa II came to be deposed, among others, by a jurist whose father had deposed his father and whose grandfather had deposed and executed his own grandfather."⁴⁸ Following the 1703 incident, the Janissaries established a new form of government by directly electing Çalık Ahmed Pasha as the Commander of Janissaries (*Yeniçeri Ağası*) who used to be assigned by the Sultan before. It was an idea of system change where neither Sultan himself nor members of Ottoman family were considered indispensable for the existence of the state. Instead, Tezcan argues, Ahmed Pasha had a plan to turn the sultanate into a janissary oligarchy ("Janissary republic") that would elect its own leader. Even though this was only an aspiration of a single Janissary *Ağa*, his plan was not only taken quite seriously by his contemporaries but also seen as an important sign to prove uncontrollable power the Janissary corps at that time.⁴⁹ This excessive consolidation of the power at the hands of constitutionalists, which can no longer be explained within the paradigm and theory of Barkey, Akdağ or Griswold as mentioned above, leaves the door wide open for alternative interpretations like Gallant's study did more than twenty years ago.

This constant struggle between the absolutists and constitutionalists described by Tezcan can also be explained as cooperation between two distinct family members of Ottoman society, who either supported the Sultans and their centralized rule, or members of military and learned class and their oligarchy. After all, among members of each group there was a bond of blood brotherhood. Many Ottoman Sultans wanted to take the advantage of a blood tie in order to consolidate their authority by eliminating or at least pacifying the pasha households and vice versa. For instance, in order to consolidate his authority and to assure the loyalty of Ottoman statesmen to the dynasty Ahmed III offered his thirty daughters to them, many of whom even more than once married high-ranking state officers after being widowed. Thereby, we see emergence of a new stratum that who were much more eager to serve the Ottoman dynasty with utter faithfulness and obedience because they had access to the rewards of association with the royal dynasty.⁵⁰ To make long story short, the early modern Ottoman Empire experienced two conjoint phases of "the expansion of the political nation (or a

48 Tezcan, *The Second*, 220.

49 Tezcan, *The Second*, 213-226.

50 Caroline Finkel, *Osman's Dream: The Story of the Ottoman Empire, 1300-1923* (New York: Basic Books, 2006), 338-339.

relative democratization of political privileges) and the limitation of royal authority,” which shared several significant things in common with contemporary Europe. At the end of these developments where the legitimacy of a particular sultan could be frequently put into question through revolts against the government, which was ironically used to explain more than six-century longevity of the Ottoman dynasty. Accordingly, the dynasty turned to be something like a popular state where an Ottoman ruler could not only be easily deposed but also executed (if need be) to be replaced by another one. Nonetheless, it serves no purpose to get rid of the dynasty once and for all or to threaten the very existence of the dynasty, which still offered unprecedented access to privileges and prerogatives.⁵¹ On the one hand, Tezcan’s argument carries us a step further than Barkey (and even to some extent El-Haj) who under any circumstance sees the position of the Ottoman dynasty in the state as inviolable or untouchable. If we take for granted the fact that the Ottoman dynasty survived till 1922 and interpret the past from that points of view, this assumption might be counted as plausible and credible. As Tezcan thoroughly tested in many Ottoman rebellions, Ottoman insurgents or (adherents of a faction in this case) did not really have any unapproachable and sacred or spiritual border, which could under no circumstance be crossed. On the other hand, however, his claim for the existence of two totally distinct societies i.e. constitutionalists and absolutists steadily competing for gaining the upper hand in the Ottoman Empire is still problematic one as we shall see in my article published four years after Tezcan’s book first published in 2010.

My comprehensive study on the Morea Rebellion of 1770 clearly indicates that to argue for the existence of any united/homogenous group of people delineated according to their religion or nation (or any other vaguely defined group identity of people) is neither reasonable nor accurate to expect even for the time period nearly two centuries after the Osman’s regicide in 1622 or fifty years after the rebellion of 1730.⁵² That is, members of certain defined group did not really refrain from cooperating with members of the other groups or institutions that are frequently depicted as their archenemies. Ottoman primary sources of the time do not allow us to categorize certain Ottoman subjects and to differentiate them totally from others, the way Olson (and to a less extent Tezcan and

51 Tezcan, *The Second*, 237-238.

52 Birol Gündoğdu, “A Boiling Cauldron of Conflicts and Cooperation: the Question of Two Distinct Societies during and after the Morea Rebellion of 1770”, *International Journal of Turkish Studies* 20 (2014): 67-84.

Karahasanoglu) like(s) to do for the Ottoman rebellions. In this respect, if it is even unlikely to support the existence of a constant line between Christian and Muslim subjects of the empire as it is the case in the example of Morea, a fully affirmed and unchanging coalition and alliance between janissaries and Ottoman jurists or between absolutists and constitutionalists is largely unsubstantiated. After all they were more likely to change sides as they came from the same cultural background and knew each other very well. Ottoman documents offer numerous example of intimate relations between members of such seemingly distinct and homogenous groups who were indeed much less united and much more fragmented than any previous account has explicitly revealed so far. Obviously, the Ottoman subjects in question did not think of themselves as absolutely belonging to a specific entity whose interests were more important than anything else.⁵³ Instead, individual self-interest appears to have been the main catalyst to detriment of collective interests within the groups as it was often the case in many other Ottoman uprisings that took place between 1550 and 1821, too.

In the same way, there was not a strict line totally separating Muslims from Christians due to the Morea Rebellion in the eyes of contemporary Ottoman officials and dignitaries even long after the suppression of the uprising in mid-1770s. Before and during the rebellion Ottoman attitude towards the Christian *reaya* in general and the *koçabaşıs* of the Morea (non-Muslim administrative leaders) was neutral and the state did not regard them as a threat to its very existence. Instead, they were still entrusted with many administrative and financial duties. It is true that as the conflict between Muslim and non-Muslim subjects of the empire reached its apogee as it was the case on the eve of the Greek rebellion of 1821 and thereafter, the state found Muslims more faithful in opposition to the *zimmis* (protected non-Muslim subjects of the empire). Nonetheless, one should not exaggerate this changing environment in favor of Muslims. Immediately after the Morea rebellion of 1770 and many other rebellions of its kind thereafter, the Ottoman state did steadily its best to gain continuing support of non-Muslim subjects of the empire and to reintegrate them into the Ottoman system once again. To give one example, it was not roughly until the Greek Independence War of 1821 that the Ottoman intellectuals decided not to let leading Greek *koçabaşıs* to take part in state administration any more.⁵⁴

53 Gündoğdu, "A Boiling Cauldron", 73-80.

54 Gündoğdu, "A Boiling Cauldron", 80-81.

We have briefly revived Ottoman historiography of rebellions published in the last more than fifty years in order to bring our attention to its common shortcomings and inability to construct any reasonable argument for that matter. Taken all into consideration, the Ottoman scholars of rebellions seem to have roughly developed three distinct approaches, i.e. traditional, idealized and restricted in the course of time. The traditional approach inclines to explain everything within the paradigm of "Ottoman decline." That is, unlike the previous centuries the empire step by step lost its former talent and strength to get rid of rebellious and unwanted members of the society, which opened the way of total destruction of the empire as the time went by. Accordingly, unlike European states starting the seventeenth century onward the Ottoman Empire was no longer good at coping with upheavals and insurgents of the early modern world despite the facts that they all shared many common problems and pitfalls. The former gained strength and each decade became more and more united, and the latter not only gradually lost its former power but also largely disintegrated after plethora of serious rebellions the empire had to face with in the long run. Separatist rebellions like *sufi* insurrections of sixteenth century, which did not stem from state pressure or injustice but rather had an ideological background and messianic inspiration should also be seen in this line. After all, they were neither conciliatory nor moderate in the sense of trying to cope with the Ottoman system once more and the empire was less and less able to stop their devastating effects to detriment of the Ottoman state. Therefore, they did play an important role in this unstoppable decline of the empire, so to speak.

The idealized approach, however, argues that the Ottoman Empire and its rebellious subjects were the very reason why the empire succeeded in surviving the periods of crises. The empire was more than successful to use the tool of negotiation with insurgents and they were more than happy to be reintegrated provided that they got a better position within the state apparatus.⁵⁵ Correspondingly,

⁵⁵ More or less, they are not able to offer any alternative theory to their shared misperceptions and misconceptions. For instance, all are in agreement that the Ottoman statesmen was quite capable of controlling and manipulating rebels and bandits through deals, bargains, employing the tool of negotiations, offering them more favorable official status and so on. This striking success of consolidating and maintaining Ottoman prominence over society must not have inevitably come from state skill and discipline, however. Alternatively, human nature might provide a better and less problematic answer for the question why Ottoman rebels were so easily absorbed into the fabric of the state again. Needless to say, insurgents were more ready and willing to accept immediate little rewards rather than taking a lot of hard work and continued

as “the sole center for rewards and privileges” the Ottoman Empire was not only as sophisticated as European states (and even more successful than the West until the very end of eighteenth century) but also quite good at adapting to new eras for the very purpose of maintaining its integrity and of surviving severe setbacks. This approach finds no reasons to posit that the empire experienced any sort of state breakdown (but only temporarily setbacks) in direct opposition to the “decline paradigm” of traditional approach. The idealized approach also likes to regards Ottomans as perfectly homogenous, separate and classified entity based on strictly divided religious, national or any other group identities of the time. Accordingly, they either incline to ignore numerous exceptions which do not really get along with the arguments they make, or to view them as causes for integration and success rather than as threats for Ottoman integrity.

Any attempt to define Ottoman subjects clearly defined according to certain group identities, membership or sense of belonging in a specific community is problem -ridden and potentially unreliable. Based on their own particular sources, however, the first two approaches are more eager to generate a coherent plan for their arguments and put the ideas into some persuasive order, there emerges frequently some items, which do not easily comply with some of their arguments. As a result, they simply put them aside and are not even prepared to incorporate them at a later stage into their writings because they do not fit logically into the point they would like to make. Leaving them out of their discussions and ignoring them sometimes reduce the credibility and acceptability of their arguments extensively that one should not take them into consideration at all. Flexibility and transparency within and outside vaguely defined groups, factions or entities not only constitute a more solid argument to establish but also are easier to be proven in the light of new Ottoman documents, which are often full of contradictory examples to the general discourses present above. At this juncture, in the last decades we start to see the last approach to both, which not only accepts the

efforts to get a bigger price or going all the way through and risking everything for an undefined radical dreams or for the sake of imagined group identities to whom he is often and strictly claimed to belong. Soon, they were even appropriated by the state for purpose of state consolidation and peripheral control, which was otherwise less likely to be achieved in the early modern period when the state had neither strong state institutions nor money to maintain a tight control over society. In this respect, many studies taken into consideration in this approach might be either totally rejected or substantially reconstructed for more reasonable and acceptable analyses in the long run.

shortcomings and limitations of both traditional and idealized accounts but also offers an alternative perspective to the Ottoman rebellions at issue.

That is to say, the restricted approach provides more vivid examples of complex and multifaceted nature of Ottoman rebellions and by doing so it willy-nilly abstains from making any general statements that the traditional and idealized approaches gladly like to do. On the one hand, it brings the traditional and idealized explanations together and tries to benefit from their advantages and to learn from their weaknesses. On the other hand, however, unlike the formers it is not that eager to draw any strict line within the Ottoman society, which after all neither match up with historical accounts/facts of Ottoman rebellions nor pass the test of historical criticism and scrutiny during the time periods under consideration. Not surprisingly, having accepted the complexity and intricacy of Ottoman rebellions it offers much more restrictive assumptions than previous approaches and that is why we name it as restricted. To be exact, by denying most repeated causes and most widely accepted motives of Ottoman rebellions it provides us with new terminologies to the old discussions such as constant switch of allegiance and shifting sides, transforming an archenemy into friend or a friend to an enemy, flexibility and transparency within and outside vaguely defined groups, factions or entities, the selective group identify relied on blood ties or family, lack of any united/homogenous group people strictly delineated according to Ottoman subjects' religion, race or nation, and so on. Instead, the Ottoman society of the time is rather described as being much less united and much more fragmented than any previous approach has explicitly revealed so far. As an alternative to former arguments the restricted approach thinks of individual self-interest as being main catalyst to detriment of collective interests within the groups as it was often the case in many other Ottoman uprisings that took place between 1550 and 1821. This vagueness seems to constitute not only a more solid argument to follow but also is much easier to be proven in the light of new Ottoman documents, which are often full of contradictory examples to the general discourses present above.

Last but not least, there is no doubt that the Ottoman rebellion as a subject of study has not been still well researched yet. In this paper, we have investigated and criticized the studies of the most famous scholars, which were one way or another conducted for the benefit of the Ottoman rebellions. Examining their arguments not only allows us to reveal the main sources for today's writings but

also gives us a chance to compare these arguments meaningfully with one another. The number of such sources might be increased but what we have already taken into consideration for the sake of this article is enough to bring into the sharp relief the contemporary understanding of the Ottoman rebellions between 1550 and 1821. More importantly, however, their arguments, which almost totally define the limits of the material known to us at present, is full of misconceptions and absurdities. A comprehensive study conducted on notable figures of each rebellion seems to be essential before we are able to offer any sustainable prospect for the Ottoman rebellions. In the meantime, however, we can take the full advantage of previous works, each of which highlights certain valuable aspects of the Ottoman rebellions. At this juncture, our evaluation of former works has proven that the restricted approach is apparently the best departure point to begin with as we deal with the Ottoman rebellions in the early modern period. In other words, our general analysis of all these sources proves that each argument not only has its own unique and dynamic features but also offers some valid and useful hints that can be benefited for the discussion of other rebellions in the Ottoman Empire, as well. Accordingly, our deductions should be still at best tentative – new archival sources or findings can easily lead to general theories being revised or even totally rejected. Many studies above offer good examples of how theories fall short of capturing the intricacies and complexities of the Ottoman rebellions under consideration here. As it is often the case in the Ottoman studies what we have in mind does not match up with what the evidences and sources tell us about a specific research like Ottoman rebellions. On balance, we should first be quite flexible and open to consider, evaluate and integrate alternative explanations or interpretation together with the sources that support or challenge the widely accepted arguments mentioned above.

KİTÂBİYAT / BOOK REVIEWS

Michael Talbot,

British-Ottoman Relations, 1661-1807: Commerce and Diplomatic Practice in Eighteenth-Century Istanbul

Woodbridge: The Boydell Press, 2017, xiii + 256 pp.,
ISBN 978-1-78327-202-0

With the rise of socio-economic, cultural, and environmental history, diplomatic history has long been relegated to a secondary status and viewed as an archaic field that merely reproduces primary documents and records “what one clerk said to another clerk.” Conflating foreign policy with diplomacy with a clear Rankean penchant of *Primat der Außenpolitik*, such a dry methodology has few to offer to modern readers, now used to interdisciplinary approaches.

The book under review is part of an ongoing effort of breaking this deadlock and rehabilitating with the label of “new diplomatic history” what was once a prestigious field. Although studying the relationship between the Ottoman Empire and Britain in its formative years, between 1661 and 1807, Talbot does not entirely focus on high politics and power struggles between states negotiated by official ambassadors in capitals. Accentuating the centrality and interconnectivity of finance, law, and culture in early modern diplomatic practice in the Ottoman

Empire, he prefers a more inclusive understanding of diplomacy and analyzes how it was practiced rather than concentrating on the long-term consequences of endless negotiations. Approaching the issue from the perspective of commercial pressures, financial constraints, cultural conventions, and social interactions, the book consists of six chapters, each treating a different aspect of British-Ottoman relations.

Chapter One provides a historical background and analyzes the treatises that regulated British-Ottoman relations, mainly the *'ahdname* of 1675 which remained the standard text until 1924. Chapter Two focuses on the practitioner of diplomacy, the “ambassador”. While on the one hand it analyzes the office itself, i.e. the ambassador’s duties in the Ottoman capital, on the other it provides prosopographical information on British diplomats in Istanbul, i.e. their geographical origin, education, social standing, and previous career. Chapter Three focuses on commerce which the author rightly sees at the center of the ambassador’s mission – it was after all the Levant Company and not the crown who paid the bills. A thorough analysis of ups-and-downs of the direct trade between Britain and the *Memâlik-i Mahrûsa* reveals the intertwined relationship between commerce and diplomacy.

Chapter Four analyzes the gift mode at play in every aspect of British-Ottoman relations, focusing on different types of gift exchange (*hil'at*, *hibe*, *pîşkeş*) undertaken between Ottoman grandees and British diplomats. Chapter Five scrutinizes performative diplomacy and accentuates the importance of polysemic ceremonies rituals whose symbolic meaning was interpreted by each party according to their own priorities. Chapter Six deals with the nature of disputes that British ambassadors had to resolve in the Ottoman capital, with a focus not only on foreign policy, but also commerce, finance, and privateering.

Full of detailed documentary analysis and meticulously analyzing contemporary traditions, institutions, and concepts, the book clearly demonstrates Talbot’s adroitness in critically reading his sources. Moreover, although drawing, just like many other students of European and Ottoman diplomatic history, heavily from the archives, Talbot successfully avoids “a Rankean fetichisation of certain kinds of historical evidence” (7). He not only uses an impressive variety of primary sources from Ottoman and British archives but also approaches these documents from novel perspectives. Finally, he successfully integrates this vast corpus of primary documentation with the secondary literature, scrupulously providing

the relevant historical background. He is also very careful not to neglect the less-accessible research on similar subjects, published in Turkish, a thoroughness which has become harder to come by in Anglophone scholarship on the Ottoman Empire.

Talbot's work makes important contributions in that it cautions against the overemphasis on the Islamic nature of the Ottoman empire and on the oft-repeated theoretical dichotomy of *Dârü'l-harb* and *Dârü'l-İslâm*. Moreover, his emphasis on commerce in diplomatic relations and the consular duties of the ambassador allows him to concentrate on other aspects of British-Ottoman diplomacy. Both his observation that British diplomats operated within legal, cultural, and institutional conventions of the Ottoman state and his scrutiny of the Ottoman concept of maritime territoriality offer alternative vistas for his colleagues. Finally, he succeeds in showing how and why the British diplomatic mission in Istanbul slowly graduated from a merchant-financed institution, prone to conflict resolution, to a government-funded one with a more aggressive diplomatic attitude.

By way of criticism, while Talbot does a praiseworthy job in enlargening the scope of early modern diplomacy by breaking the monopoly of high politics, he seems not so eager to move his lenses away from the figure of the ambassador. One cannot help but ask why he refrained from taking one more step in the direction of the "new diplomatic history" and not include informal diplomatic actors, i.e. translators, power brokers, bankers, and intermediaries of all stripes whose political relevance has started to be acknowledged both in European and Ottoman historiography.

Emrah Safa Gürkan

Istanbul 29 Mayıs University

Michael Chamberlain,

Ortaçağ'da Bilgi ve Sosyal Pratik, Şam, 1190-1350, çev. Büşra Kaya,

İstanbul, Klasik Yayınları, 2014, 248 s., ISBN 978-605-5245-25-2

İslâm ilim ve kültür hayatının en özgün kurumlarından olan medresenin tekemmül etmiş bir yapı olarak ortaya çıkması onuncu yüzyıl civarındır. Bu tarihlerden sonra Bağdat, Şam, Kahire, Mekke, Medine, İstanbul, Buhara, Semerkant başta olmak üzere çok geniş bir coğrafyada değişik türleri ortaya çıkmıştır. Medresenin ortaya çıkmasının asıl sebebi, ehl-i sünnet itikadını sağlıklı bir şekilde korumak, İslâmî ilimlerin öğrenilmesi sağlamak, dini bâtil inançlara karşı savunmak ve toplumsal meselelere bu zaviyeden çözümler üretmektir. İslâm devletlerinin adaleti temin için sahip olması gereken bilgi, beceri ve diğer donanımları üretmek de öncelikli amaçtır. Bu gaye ile ortaya çıkan medrese, devlet ve halk arasında etle tırnak gibi olmuştur. Farklı İslâm coğrafyalarında mimarisinden personel yapısına, eğitim pratiklerinden ritüellerine, malî/vakıf yapısına ve devletle olan münasebetinde birbirine hiç benzemeyen sistemler üretilmiştir. Bu durum bu gün medrese denildiğinde aslında son derece karmaşık, anlaşılması güç bir tarihi mirasın karşısında olduğumuzu gösterir. Bu devasa karmaşık yapının koridorlarında gezinmek, söz konusu özgünlüğün ve ortaya konulan eserlerin farkında olmanın da uzağında bulunmaktadır.

On dokuzuncu yüzyılda yaşanan modernleşme sancısının ürettiği sahte din-bilim çatışmasının zehirli ürünü olarak ortaya çıkan “medreselerin gerilemesi” algısı genel kabul haline gelmiş, sorgulama ve araştırmaların önünü tıkamıştır. Her ne kadar bazı istisnalar olsa da İslâm dünyasının bu özgün kurumu hakkında yeterli ve yetkin araştırmalar sınırlıdır. İslâm eğitim, bilim ve felsefesine ilişkin derinlikli, güvenilir metot ve kaynak verileriyle bilim dünyasına anlamlı katkı verici çalışmalar Batı dünyası tarafından yapılmaktadır. Örneğin, medrese tarihi hakkında hâlâ George Makdisi'nin *Ortaçağ'da Yükseköğretim* kitabından daha iyisini göstermek biraz güçtür.

Bu yazıda Osmanlı öncesi döneme denk gelen Şam medreselerini (1190-1350) göz kamaştırıcı bir titizlik ve ciddiyetle soğukkanlı biçimde araştıran Amerikalı araştırmacı Michael Chamberlain'in *Ortaçağ'da Bilgi ve Sosyal Pratik* başlıklı kitabı tetkik edilmektedir.

Kitap medrese, İslâmî ilimler ve Müslümanlar, yöneticiler ve toplumsal hayatın işleyişi ve eğitim mekânları gibi konularda alışılmışın dışında şaşırtıcı bilgiler eşliğinde yorumlar vermektedir. Kitaptaki konu-yazar bütünleşmesine bakıldığında, Chamberlain'in 1200'lü yılların Şam medreselerinin birinde okumuş, âyân ile sofraya oturmuş, bir yargılama içtimasına katılmış, halkla kaynaşmış, araştırdığı zaman ve mekânın kılcal damarlarında gezinen biri olduğu zannedilir.

Kitap yönetici sınıf ve medresenin var olma gerekçesi hakkında sıra dışı bir yorum yapmıştır. Daha da önemlisi, özellikle Ortadoğu Müslüman dünyasının yönetim, ilim, yönetici ve toplum sisteminin mevcut dağınıklık ve nahos manzurasının binli yıllara kadar uzanan köklerine işaret etmektedir. Yazar araştırmasının temel amacını, "mülkiyetin güçlkle kontrol edebildiği çalkantılı bir döneme daha çok bir mansıp alabilmek için mücadele eden sivil elitler (âyân) bilgisiyle (el-ilm) yakın ilişkisini, kültürel pratiklerin sosyal devamlılıklarını teminde nasıl kullandıklarını sorgulamak" (s. 24) olarak belirlemiştir.

Yazarın merak ettiği temel mesele, ortaçağda ilim tahsilinin yöneticiler ve sıradan insanlar için faydasının ne olduğu sorusudur. Şam âyânının 160 yıllık bir dönemde bilgiyi elde etme ve onu sosyal devamlılıklarında kullanma şekillerini araştırmak için şu sorulara cevap aramaktadır: Âyân aileleri kendilerini nasıl yeniden üretebilmişlerdir? Âyân sadakati ve kültürel üstünlüğü hangi araçlarla kazanabilmiştir? Birbiriyle rekabet ederken başvurdukları pratikler nelerdir? Sosyal dünyayı nasıl tahayyül ediyorlar ve kendilerini bu dünyanın içinde nasıl konumlandırıyorlardı?

Her ne kadar o dönemden zamanımıza çok az orijinal belge ulaşmışsa da, yazar kaynak olarak, seyahatnameler, kronikler, tabakât kitapları, binalar, sokak planları, kitabeler, madenî paralar, memur ve kâtipler için yazılmış kılavuz ve risaleleri dikkatle incelemiş görünmektedir. Kitabın yöntem ve kaynaklar kısmı ortalama okuyucular için hayli sıkıcı ve uzundur. Kitapta sınırlı da olsa özel bir yöntem denenmiş ve ilgili tarihte Şam'daki durum Batı Latin dünyası ve Çin ile kıyas edilmiştir. Bu karşılaştırmanın avantaj ve sınırlılıkları anlatılmıştır (s. 42 vd.).

Kitap beş bölümden oluşmaktadır ve her bölüm sıkıca birbiriyle ilgilidir. İlk bölümde, âyânın kim olduğu ve Şam âyânının kimlerden oluştuğu sorusuna cevap aranırken, idareciler, askerler ve şehrin tabii sosyal yapısı ve dönüşümüyle bu süreçte vakıfların/medreselerin ortaya çıkış sebebi ve sahipleri anlatılmıştır. İkinci bölümde ise şu sualler dile getirilmiştir: Şam'da bilginin aktarımıyla aile vakıflarının kurduğu medreselerin çoğalması arasında nasıl bir ilişki vardır? Medreseler

seçkinlerin (Şam âyânı) sosyal ve siyasî stratejilerine nasıl hizmet etmiştir? Üçüncü bölümde şehirde çok sayıda aile vakfı kurmanın âyân açısından sonuçları incelenmiştir. “Kültürel Sermaye” başlıklı dördüncü bölümde yönetici elitin ilmi nasıl hayat pratiği haline getirip bunu sürekli kılma yolları deneği anlatılmıştır. Son bölümde, âlimler ve askerler davranışlar, karakterler ve roller bakımından sıradışı bir şekilde karşılaştırılmıştır.

İlk bölümde temel kavramları açıkladıktan sonra yazar, Şam’da yönetici elit ve vakıf ilişkisini incelemiştir. Bilinenlerin ötesinde vakıf kurmanın gerekçeleri izah edilmiş ve vakıfların ideolojik araç olarak görülmediğini belirtmiştir. Ancak vakıflara bağlı medreselerin en önemli mansıp mekânı olduğuna sürekli vurgu yapılmıştır. Bu yapı devletten faydalanmak isteyenler için daimi bir savaş alanı olmuştur. Zira mansıp elde etmek çoğu zaman performans odaklı değildir. Zira Ortaçağ Şam’ında ne meritokrasiye dayalı bir istihdam ne de profesyonellerden oluşmuş bir bürokratik terfi sistemi vardır (s. 58). Buna karşın özellikle sivil elitlerin yönetim meşruiyetini tesis ve bir çeşit sosyal onur kazanımı (s. 89) için hem medrese kurdukları hem de ilim öğrendikleri temel iddialarından biridir.

Kitabın ilginç tezlerinden biri Şam medreselerinin Batı tipi üniversite ile mukayese edilemeyeceğidir. Yazara göre medrese bir yükseköğretim sisteminin parçası değildir. Çünkü medresenin özel, ayrıcalıklı bir müfredatı yoktur. Medrese ortak kimliğe veya örgütlenmeye sahip değildir, medreseye devam etmek seçkin statülerin aktarılmasında rol sağlamaz (s. 101). Yazar bu iddialarını ikna edici bilgi ve üslupla bolca örnekler vererek ispat etmektedir. Özgün örneklerden biri, mezuniyet belgesiyle ilgilidir: Medresede “icazet” hoca/âlim tarafından verilir. Batı dünyasında ise *Licentia docendi* tüzel kişilik sahibi üniversite tarafından verilir. Bu bakımdan medrese Latin üniversitelerinden farklıdır.

Bu günün memuriyeti diyebileceğimiz mansıp, ortaçağ devletlerinde en kolay ve en yüksek düzeyde kazanç sağlama yollarından biridir. Dolayısıyla mansıp rekabeti, büyük nüfuzlu aileler ve üst düzey memurların şiddetli savaş arenası haline gelmiştir. Mansıp sahibi olmak zordur ve bir dizi strateji gerektirmektedir. Mansıba ulaşmanın en kestirme ve kolay yolu, -uzun bir süre istese de- eğitimidir (Bu gerçek yirmi birinci yüzyıl için de gerçekliğini aynen korumaktadır). İlimle uğraşanlar daima bu yarışın içindedir ve bilgileri sayesinde eğer iktidara yakın iseler iyi mansıplar elde edebilmekte, değilse sürgünler, hapisler hatta ip ya da kılıç boyunlarını beklemektedir (s. 131 vd.). Her ne kadar teoride şöhret ve mansıp talebi zemmedilmiş ise de âlimler bu konuda çoklukla kendilerini bir yarışın

ya da pazarlığın içinde bularak tutarsızlık göstermişler ve bazıları da bunu itiraf-tan geri kalmamıştır. İnsanların mansıpla karşı karşıya geldiklerinde yaşadıklarını ve kendinden kibarca nefret etme tecrübelerini İbnü'l-Hâc, şöyle dile getirir: “Biz bu dünyaya ait şeyleri dilimizle küçümserken, onlara dört elle sarılıyoruz.” İbn Cemaa da takipçilerine çok talebe, ün, mansıp veya para elde etmek gibi dünyevî gayeler için ilim öğrenmemelerini tavsiye etse de kendisi ulemanın en dünyevî olanlarından ve Mısır ve Suriye’de pek çok mansıba sahiptir (s. 137).

Bu tezat durumdan sonra yazar, ilim öğrenmenin ve medreseye devam etme-nin gayesini, yalnızca hocaların metinlerini öğretmen ve şerh etmek değil, girift bir yapının devralınması olarak açıklar. Bu yapı, davranış biçimleri, ahlâki teamül, görgü kuralları ve belirli biçimleri olan şahsî sunum türlerinin birleşmesinden oluşan adap mefhumu ve bir tür “sembolik sermaye”dir (s. 140).

İlim sayesinde yönetici elit önemli ilişkiler ağı ve sürekli kılınabilecek sosyal ayrıcalıklar elde etmektedir. Yazara göre başka toplumlarda bu kazanımların çoğu “kitap telifi” veya “yükseköğretim” gibi formel alanlara tahsis edilmişken Ortaçağ Şam’ında bunlar “basit ritüeller, taklide ve uygulama pratiklerine” (s. 141) dayalıdır. Bu iddialar, talebe hoca arası ilişkiler, şahsa ve ailesine hürmet, muhabbet, sohbet, ziyaret, hizmet gibi olgular üzerinden takip edilir. Farklı taklit örnekleri-ne değinilir.

“Bilginin ritüelleşmesi başlığında”, ilim ve temizlik ilişkisi, kirliliğin yerilmesi, kalem, kâğıt, mürekkep ve kitabın kutsiyeti, bazı mesleklerin men edilmesi, ilim talebinin ibadet görülmesi, talebenin oturma düzeni ve ilim öğrenmede kurallar özgün örnekler verilerek anlatılmıştır (s. 162-167). Yazar, okuma yazma olgusu üzerine de orijinal örnekler vermiştir. Kitap seçkinler için ayrıcalıktır, yönetici için ezber gerekli ve seçkin bir sermayedir, kitap bilgiden değil hocadan öğre-nilir, zira kitap aynı zamanda tüm bozucu unsurların en tehlikelilerindedir (s. 177). Kitaba bu kadar değer veren bir kültürel yapı içinde yazılı metne şüpheyle yaklaşılması büyük bir paradokstur. Buna karşın şifâhî aktarım silsileyi doğrudan Hazreti Peygamber’e bağlama gücü verir ve bu süreçte ezber önemli bir iş olarak görülür. Âlimleri nakzeden ve haddi aşan dîvaneler çıksa da onlar zımnen ilmin sosyal düzenle olan ilişkisini onaylamaktadır. Yazara göre bütün bunlar, sistemli bir yükseköğretim biçiminden ziyade, bir takım ritüel ve girişimci uygulamalardır.

“Hata, isabet ve sosyal iktidar mücadelesi” başlığında anlatılanlar ise gerçek-ten ilginçtir. Tabâkat kitaplarının âlimleri tek kelimelik iltifat ve itibar cümleleriyle derecelendirdiği ve bu onursal iltifatın sosyal avantajlara dönüştüğü gösterilir.

İlim dünyasında sadece insanlar değil, nesnelere de derecelendirilir. Ders halkasındaki protokol, yerleşik kurallara muhalefetin bazen imtiyaz veren, bazen de utanç getirmesinin ilginç örnekleri gösterilir. Sahih ve fâsitin temyizi için münazara en etkin araçtır ve âlimler için bir “arena”dır (s. 212). Bu öyle bir arenadır ki, Makdisi münazara yapanları *vahşi batıdaki düellooculara* benzetmiştir. Bu tasvirde “kılıç metaforu” başta olmak üzere savaş sözcükleri ve davranış biçimleri, olguları sıklıkla kullanılır. Zira ilmî münazara neticesinde ödül, terfi, yüksek mansıp bir tarafta iken, diğer yanda sürgün, kürek hatta ölüm cezası bile verilebilmektedir. Çünkü münazarayı kaybeden aynı zamanda fasit, yalancı, sapık gibi konumların temsilcisi durumuna düşebilmektedir. Dolayısıyla âlimlerin mücadeleleri ile savaş meydanındaki mücahitlerin mücadeleleri yalnızca mecaz olarak kalmamakta, bir gerçekliğe dönüşebilmektedir. Ancak kültürel çatışmada siyasî olanla, içtimaî olanı fark etmek “hakikat ile çıkarın birbirlerinin içine karşılıklı olarak işlemesini” fark etmekten elbette daha kolaydır.

Chamberlain kitabın özetini ve tezini sonuç kısmında kısaca ama kuşatıcı ve hayret verici bir tarzda yeniden anlatmıştır. Ona göre aslında Ortaçağ Suriye’sinde ihtisaslaşmış kurumlar, devlet daireleri yahut sınırları belirlenmiş kamu oluşumlarından bahsedilemez (s. 223). Orada güç, ayrıma tabi tutulmuş değildir. Gücü elinde tutan, devlet yahut kamu yapısı değil esasen büyük seçkin ailelerdir. Onlar gücün sosyal, siyasî ve ekonomik bütün veçhelerini ellerinde bulundurmaktadırlar. Vakıflar, medreseler büyük ölçüde söz konusu bütünün mütemmim cüzleridir. Şam ve çevresinde eğitim gibi bir sistemi organize etme gücüne sahip bağımsız yapılar yoktur ve dolayısıyla, bir “eğitim sistemi”nden de bahsetme imkanı söz konusu değildir.

Kitabın ilginç neticelerinden biri de, Şam’da medreselerin, sivil elit ve az sayıdaki zengin ailenin mülkiyeti uzun süre ellerinde tutması için bir araç olarak kullanılmaları iddiasıdır. Âyân için medrese, kendi mücadelelerinin kazanımlarını elde ettikleri, sert mücadelelerin verildiği bir tür arenadır. Yine de medreseler, kurumsal bir elit yaratmak yahut yetiştirmek yerine nispeten bürokratik elitler üretebilmiştir. Medreseler, devletin kendi çekirdek kadrosunu yetiştirdiği yahut sivil elitlerin sosyal ve kültürel sermayelerini sonraki nesillere aktardığı araçlar da değildir. Aksine medreseler sivil elit için mansıp, mesken ve birbirleriyle iletişim kurdukları bir ortamdır.

Yazar, George Makdisi’nin aksine, medreseleri kurumsallaşmış bir eğitim sistemi olarak görmez. Ona göre Şam’da değil bir “eğitim sistemi”nden, formel

olsun olmasın ihtisaslaşmış bir eğitim ortamından bahsetmek dahi zordur (s. 225). Okullarda ihtisaslaşmış eğitimin varlığını gösteren hiçbir delil yoktur. Resmî kurumlar sayesinde elde edilen hususi bir kültür biçimi de yoktur. O dönemde bilginin aktarımı yalnızca okullara yahut gençlik dönemine has değildir. Yüksek kültürün başlıca şekli unsuru, bilgi üretimi ve onun yaygın biçimde dağılımıydı ki buna gençler de dâhil oluyordu. Toplumda bunu bir “eğitim sistemi” olarak ele almak, âyânın hayatları boyunca bilgiyi nasıl edindiğini ve kullandığını gözden kaçırmak demektir.

Kitap biterken yazarın kurduğu cümle, bu günden 1200'lere uzanan ince ama canlı ve acıtıcı bir sürekliliğe işaret etmesi bakımından hayli manidardır: eğitim sisteminin adil, hasbî ve eşitlikçi bir şekilde bilgi üretmek ve aktarmak misyonundan ziyade örtülü olarak yönetme ve sınıf atlama kanalı olarak araçsallaştırılması bin yıllık tarihte olduğu gibi “bu günün Ortadoğu, Asya, Avrupa ve Amerika'sındaki Müslüman grupların bilgi aktarımı için de geçerlidir.”

Bu enteresan bulgularıyla *Ortaçağ'da Bilgi ve Sosyal Pratik* medrese tarihinin klasiklerinden biridir. Ancak unutulmaması gereken önemli bir husus var: İslam dünyasının hemen her yüzyılında ve her farklı coğrafyasındaki medrese sistemi birbirinden farklıdır. Dolayısıyla da bu kitabın, Şam gibi hususî bir yere odaklandığı, oranın sosyo-kültürel ve coğrafi nitelikleriyle doğrudan ilgili olduğu hatırdan çıkarılmamalıdır. Elbette diğer büyük İslam şehirlerindeki medrese, ilim, âlim ve içtimai hayat gibi mevzuları tecessüs de her ilim yolcusunun vazifesi olmalıdır.

Mustafa Gündüz

Yıldız Teknik Üniversitesi

Christine Isom-Verhaaren & Kent F. Schull (der.),

Living in the Ottoman Realm: Empire and Identity. 13th to 20th Centuries,

Bloomington: Indiana University Press, 2016, 367 s.,

ISBN 978-025-3019-48-6

Christine Isom-Verhaaren ve Kent F. Schull'un derlediği bu kitap, başlığının da ima ettiği üzere, toplumsal ve kültürel oluntulara odaklanarak Osmanlı coğrafi uzamında, yedi yüzyıl boyunca imparatorluk ve kimlik izleşini ele alan yazıları içeriyor. Kitap kısa önsöz, derleyenlerin teşekkürü, çevrimyazı ve telaffuz ile ilgili pusula, her bir makalenin ayrıntılı biçimde özetlendiği giriş, kitabın gövdesini oluşturan makaleler, öğrenciler için hazırlanmış öneri ve sorular, kaynakça ve bileşik (yer ve özel isim) dizini içeriyor. Kitabın gövdesini oluşturan yirmi iki İngilizce makale birbirine az çok koşut dört zamandizimsel bölüme paylaştırılmış ve bu işlem ile kitabın ana odağı olan Osmanlı kimliği ya da Osmanlılık, imparatorluğun siyasi ve idari tarihinin evrimi çerçevesinde izlenebilir duruma getirilmiş. Öğrenciler için hazırlanmış sorular kısmı (s. 325-332) ve her bir makalenin sonundaki ilgilenenlerin konuyu derinleştirmesi için gerekçelendirilmiş kısa kaynakça, özellikle öğrenciler ve "Osmanlı çalışmaları"na yeni başlayanlar için yararlı olacak. Arka kapak tanıtım paragrafındaki "*designed for use as a course text*" ibaresi her ne kadar bir ipucu verse de, başlık veya altbaşlıkta bu pedagojik amacın bir biçimde belirtilmemiş olması ise kitabın tasarlanımındaki bir belirsizliği veya kararsızlığı akla getiriyor.

Makaleleri teker teker tanıtmak yerine derlemenin bütününe verdiği izlenimi aktarmak daha yerinde olacak: E. Dursteler, J. Hathaway, L. Peirce, A. Singer, Th. Stavrides, N. Trépanier ve F. Zarinebaf evvelden kitaplarında ele aldıkları bir konuyu bu kitap için yeniden yazmış. Derlemenin tematiğini göz önüne alan diğer yazarlar da üzerinde çalıştıkları konuyu toplumsal ve kültürel düzlemde, bu demektir ki bu derleme için, tekrar ele almış, bazı örneklerde de üretmiş (Z. Aydoğan, M. U. Campos, L. T. Darling, D. Gutman, A. Hadjikyriacou, C. Isom-Verhaaren, H. Karataş, V. Kechriotis (†), J. Landweber, M. C. Mengüç, F. Ö. Mercan, N. Al-Tikriti, C. Wilkins, M. A. Yalçınkaya). Yaklaşımlardaki çokçeşitlilik, içerik ve odak zenginliği (bilim ve sanatın toplumsal tarihi, kurum incelemeleri kültürlerarasılık ve araçları, toplumsal cinsiyet, yaşamöyküleri vd.) ile derleyenlerin bölümbaşlarındaki didaktik girişyazılarıyla makaleleri birbirinin

peşisıra okunabilir duruma getirmesi, günümüz Osmanlı çalışmalarının da ana hatları hakkında fikir veren bir bütünün ortaya çıkmasını sağlamış.

Derlemenin ana odağı olan kimlik(ler) sorunsalının işlenişi üzerinde durmakta yarar var. Giriş bölümündeki Osmanlı'da kimlikler nasıl ele alınır alt başlığındaki (s. 2-5) kısa değiniler dışında, ne Osmanlı topraklarındaki çok çeşitli dinsel, mezhepsel, etnik, mesleki vd. toplumsal kimlikler çeşitlendirilerek bütüncül bir bakış içinde incelenmiş ne de makaleler bu ana sorunsal minvalinde birbirlerine eklemlenmiş. Keza, derlemedeki pek çok örnek Müslümanlar ve onların kimliklerini oluşturma ve sürdürmeleriyle ilintili. Bu durum, başta diğer dinsel-mezhepsel dışavurumları örtülediğinden, çarpıtılmamış olsa bile çarpık bir reifikasyona neden oluyor. Bunun ana nedeni, kuşkusuz, Osmanlı çalışmalarını halihazırda belirleyen kaynaklar ve sorunsallar. Yine de, kimliklerin sanki yalnızca siyasi-idari gelişmelere bağlı olarak dönüştürebileceği ya da evrilebileceğinin ihsas edilmesiyle, Osmanlı uzamında kimliklerin (bileşim ve iyelikleriyle) oluşumu, sürdürülmesi, yeniden üretimi veya (hukuksal ya da kültürel-toplumsal) geçerliliğini yitirmesi olgularının tek düzlemde incelenebileceği kanısı verilmiş. Bir diğer eksiklik, kimliklerin yafta veya damga olarak toplumsal veya idari tahakküm için araçsallaştırılma biçimlerine ve, en az bunun kadar önemli olan, Osmanlı İmparatorluğu'nun doğası ve işleyişinde başat önemdeki farklı siyasi-idari güçler tarafından kimliklerin biçimlendirilmesine ve bunların pazarlıklarına hiç değinilmemiş olması. Yukarıdaki eleştiriler bir yana, bu derli toplu çalışmanın Osmanlılık ve kimlik sorunsallarını geliştirecek olan araştırmacılara kötü olmayan bir başlangıç sağlayacağını düşünüyorum.

Güneş Işıksel

İstanbul Medeniyet Üniversitesi

Selçuk Esenbel (ed.),

Japan on the Silk Road: Encounters and Perspectives of Politics and Culture in Eurasia,

Leiden: Brill, 2018, 373 s., 23 illüstrasyon, ISBN 978-900-4274-30-3

İpekyolu ticaret, göç, inanç sistemleri ve teknolojinin yayılması konuları çerçevesinde olduğu gibi medeniyetler arası savaş veya barış köprüsü görevi görmesi ve bunun tariflerini kolaylaştırıcı bir unsur olması açısından tarih çalışmalarında karşımıza çıkmaktadır. Sıklıkla vurgu bu yolun iki yönünde bulunan Çin ve Hindistan'ın etkisi üzerinedir. Fakat yeni çalışmalar İpekyolu'nu tek bir tanım üzerinden anlamanın mümkün olmadığını ortaya çıkarır. Yeni yaklaşımlarda eski anlatılardaki gibi yolun Çin'den batıya doğru Akdeniz'e giden bir anayol olmadığı, güney ve kuzeye uzanan yan yollarla örülmüş bir ağ olduğu vurgulamaktadırlar. Ayrıca de İpekyolu ekseriyetle de kozmopolit barışın ve refahın sembolü olur. Ancak bu coğrafyaya baktığımızda yine tersi bir durum karşımıza çıkar. Özellikle de modern devlete geçiş süreçleriyle bağlantılı olarak burası bir çekişmeler coğrafyası olur. Rusya, Çin, Japonya ve diğer kolonyal Avrupa ülkeleri arasındaki yayılcılık ve sömürgecilik savaşları, 19. yüzyıldan itibaren milli mücadele ve kimlik mücadeleleri bu çekişmeler arasında sadece birkaçı. Bu kitap 19. yüzyıl sonundan II. Dünya Savaşının sonuna kadar yükselen Meiji Japonya'sının büyük güçlere eş olma siyaseti içerisinde Osmanlı İmparatorluğu'ndan Çin'e dek uzanan İpekyolu bölgesindeki çeşitli faaliyetlerine bakmaktadır. Bu çalışma bir taraftan Japonya'nın İpekyolu ilgisini 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyılın ilk yarısındaki küresel siyasi ve ekonomik gelişmelerin ışığında değerlendirirken, diğer taraftan da kaynaklar aracılığıyla yerele inerek bunları Japon görüş ve algıları üzerinden sunmaktadır.

Japan on the Silk Road (İpekyolu Üstünde Japonya) bu iletişim ağlarının ortaya çıkarmaya çalışan ilginç bir denemedir. Makaleler Haziran 2012 yılında İstanbul'da gerçekleşen uluslararası bir toplantıdan sonra derlenmiştir. Japon Tarihi Emeritus Profesörü ve Boğaziçi Üniversite'nin Asya Çalışmaları'nın onursal başkanı Selçuk Esenbel'in¹ editörlüğünü yaptığı kitap farklı bölgelerden gelen disiplinler arası 16 araştırmacının makalelerinden oluşmaktadır. Çalışma, 1868-1945 yılları arası Japonya'nın İpekyolu ile bağlarını; siyaset, dil bilimi, edebiyat,

¹ Aynı zamanda İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Tarih Bölümündedir.

Türkiyat, mimari üzerinden örmektedir. Kitabın girişinde Esenbel'in de vurguladığı gibi 19. ve 20. yüzyıl başı Japonya'sında tarih yazımı açısından İpekyolu bir ilgi odağı iken II. Dünya Savaşı sonrasında eski devletin yayımlacılık siyasetinin bir parçası olarak görülmesinden dolayı tarihçilerin araştırma konusu olmaktan çıkmıştır (s.3). Ancak Sovyetler Birliği sonrası dönem ve Çin ile yeni politik/ekonomik ilişkiler bu araştırmalar için yeni bir sayfa açmıştır.

Esenbel global tarih perspektifi üzerinden şekillendirilen bu kitabın İpekyolu coğrafyasına bakışta araştırmacılara düşünebilecekleri farklı örüntüler ortaya çıkardığını belirtir. Global ve Dünya tarihinin eski pratikleri, özellikle de yerli görmezden gelen ve Avrupa-merkeziyetçiliğini devam ettiren örnekleri, haklı olarak uzunca zamandır eleştiri malzemesi olmuştur. Ancak hem teorik altyapısı hem de yeni örnek çalışmaları ile son dönemde – en azından kapitalizmin küreselleşmesi, dünya sistemleri veya dünya medeniyetleri örneklemeleri olmaktan sıyrılmaya çalışan global tarih – daha fazla kabul gören transnasyonel bir bakış açısıyla yapılmaya başlandığına da dikkat çekmek gerekir. Global tarih yaklaşımında başlıca eleştiri unsuru büyük tarih yazma peşinde referans alınan kategorilerdir. Bu “global” kategoriler aslen doğu-batı gibi ikili ayrımlar ve medeniyet gibi tarihsel olmayan total genellemelerden yola çıkarak oldukça özcü, teleolojik ve sonuç olarak tek bir tarih algısı üretir. Oysa yeni tartışmalar olgu ve kavramları globelleştirmek yerine kavramlar topografyası oluşturma ve hatta global olarak çok önemsiz gibi görünen, ama bağlamları itibarıyla kendi bölgelerinde çokça etki bırakan fenomenlere bakmaya önem vermektedir.² Bu kitaptaki makaleler incelendiğinde bu tarzda bir global yaklaşımdan izler taşıdığı görülmektedir. Farklı şekilde ifade edecek olursak bu kitap İpekyolu coğrafyasını Japonya yerel tarihi ve algısı üzerinden global haritaya yerleştirme amacı güder.

Kitaptaki makaleler İpekyolu kategorisini yeni tanımlamalar ve yeni haritalandırmalar ışığında Japonya bağlantısı üzerinden bize sunmaktadır. Araştırmalar siyaset, ekonomi, askeri istihbaratın önemi 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başı itibarıyla yadsınmazken bunlara edebi hayal gücü ve kültürel kampanya (Oğuz Baykara, Satō Masako) ile teknoloji ve iletişim katmanları da eklenmektedir (Erdal Küçükyağın, Banu Kaygusuz). Makalelerin ana temalarını şöyle sıralamak mümkündür: Emperyalist arzular peşinde koşan Japon “istihbarat süvarilerinin”

2 Samuel Moyn ve Andrew Sartori'nin ödül almış *Global Entelektüel Tarih (Global Intellectual History)* çalışması bir örnek olabilir. (Samuel Moyn ve Andrew (ed.), *Global Intellectual History* (New York: Columbia University Press, 2013).)

bölgede yaptıkları incelemeler; bu çerçevede Asyacılık, Büyük Asya gibi fikir yapılarına etki ve tepkiler; kimlik ve reformlar şekillenirken Batılı olmayan bir modernite arayışı; bu çerçevede Doğulu, Asyalı ve Japon kimliklerini tanımlama çabaları; İslam, Budist, Altay ve Moğol unsurların bu süreçte keşfi ve kullanımı ve son olarak da Japonya'nın bu dönemdeki iletişim araçları ve teknolojik gelişimlere adaptasyonunu. Coğrafik alan olarak ise bu konular Japonya'nın kuzeyde Orta Asya'ya, doğuda Çin ve batıya doğru İslam dünyasına uzanan mekânlar resmi, ticari ve kültürel yolculukları, siyasi, biyografik ve edebi analizlerle ortaya konmuştur. Kullanılan kaynaklara baktığımızda ise birçoğu Japonya tarihçileri tarafından biliniyor olsa da Japonya dışında –ya da Batı literatüründe– edisyon kritiklerinin bulunmamasından dolayı fazla kullanılmamış oldukları gözlemlenmektedir. Dolayısıyla çalışma bu kaynakları çok daha geniş bir okuyucu ve tarihçi çevresine tanıtmaktadır.

Esenbel giriş bölümünde İpekyolu çalışmaları, ipekyolunun anlamı ve kullanımını üzerine detaylı bilgi vermektedir. Yazarların “İpekyolu” kavramını nasıl şekillendirdiklerine baktığımızda onların bu kavrama yüklenen klasik öğeleri kıran, genişleten hatta bu kavramı salt bir coğrafi bir öge olmaktan çıkaran bir biçimde kullandıkları ortaya çıkmaktadır. Rusya, Çin, Britanya ve Amerikan emperyalizmleri içinde Japonya'nın konumunu politik olarak açıklamaya çalışan ve dönemin politik bir resmini çizen ilk makaleler bir anlamda diğer makalelerin tartışmalarına bir temel oluşturma rolündedirler. Büyük Oyun (İan Nish), Orta Asya'ya ilginin oluşması (Christopher Szilman) ve bunları izleyen General Fukushima Yasumasa'nun Büyük Asya siyaseti içinde Asya ve Osmanlı coğrafyasında yaptığı istihbarat gezileri (Selçuk Esenbel) Orta Asya ve Doğu Akdeniz'in Japonya gözünden önemi ve algısına dair önemli bilgiler vermektedir.

Makalelerin başarılı bir şekilde örneklendirdikleri bir diğer mesele de kültürel yakınlık ile siyasi emeller arasındaki daimî ilişkidir. Sonuç olarak 19. yüzyılda gelişen ve 20. yüzyıla da sirayet eden emperyal yaklaşımlar siyasi iktidarı ve ekonomik çıkarları amaçlıyorsa da Japonya'nın Orta Asya araştırmalarında önemli başka yan ürünlerin de çıkmış olduğunu görüyoruz. Bu bilgiler çerçevesinde bölgenin tarihi, dilleri ve kimlikleri ile detaylı bir harita ortaya çıkmaktadır. Gezgin ve araştırmacıların Altay, Moğol ve Türkî unsurlarla karşılaşmaları yeni Türkoloji araştırmalarına ve bölgenin halkbilimi çalışmalarına yönelmesine sebep olmuştur (Katayama Akio, Klaus Rohrborn, Mehmet Ölmez). Moğolistan ve Japonya üzerinde odaklanan Li Narango'nun makalesi Moğollardaki ulus kavramının ortaya

çıkması, Japonya'nın bölgeyi bir askeri üs ve ekonomik art bölge olarak tahayyülü Zenrin Kyōkai'nin kültürel kampanyaları fikriyle başarılı bir şekilde bağlanmaktadır. Burada ortaya çıkan diğer bir konu ise Japonya'nın giderek artan İslam merakıdır. Bu hem Narangoa'nın Japonya'nın Moğolistan siyaseti içindeki yerini irdeleyen makalesinde, hem de akabinde Komatsu Hisao'nun Rus Türkistan'ı üzerine olan çalışmasında görülmektedir. 1880'lerde ortaya çıkan Cedit hareketi, Japonya'nın Rus Tatar Müslümanlarından Abdürreşid İbrahim ile temasları ve onun Japonya'daki faaliyetleri bu dönemde Orta Asya'da yükselen İslam siyasetinin önemini ve Japonya'nın buradaki gelişmelere uyum siyasetini ortaya koymaktadır (Merthan Dündar).

Ancak buradaki değerli bir nokta makalelerin sırf Japonya'dan İpekyolu coğrafyasına bakış açısını göstermesi değil aynı zamanda bu coğrafya üzerinden Japonya tarihine de yeni bir perspektif getirme uğraşısıdır. Japonya'nın bu dönemde Batı'dan farklı modernleşme yolunu ve anlayışını benimsemesi sıkça tekrar edilen bir olgudur. Ancak anlatı geleneğe bağlılık, devamlılık ve teknolojinin adaptasyonu üzerinden kurulur. Burada bu "kurguları" detaylandıran ve bunun sadece eski kültürün devam ettirilmesi değil, Batılı hiyerarşik anlayışlara karşı tesadüfi olmayan entelektüel bir inşayı da açığa çıkarmaktadır. Brij Tankha, Erdal Küçükyalçın ve Miyuki Aoki Girardelli'nin mimari ve gelenek odaklı makaleleri Doğu'ya Batı'dan değil de yine doğudan bakan perspektiflerin izlerini sürmektedir. Ötani Kōzui ve Itō Chūta'nın gezilerini ve düşüncelerini inceleyen bu mimari ve sanat tarihi bağlantılı makaleler "geleneksel" Japon mimarisi ve kültürü inşasının da taslağını vermektedir. Itō Chūta İpekyolu boyunca estetik ve yapı bilgilerinin nasıl yayıldığını izlerken aynı zamanda doğu ve batı mimarlık evrimini de araştırır ve elde ettiği bulguları Batı'nın hiyerarşik ve doğrusal kronolojisi yerine birbirleriyle ilintili yatay küme çizimleriyle açıklar. Bu makale Japonya'nın gelenek inşası konusunda önemli bir adıma dikkat çekmektedir. Makalenin vurguladığı üzere Itō Chūta'nın "Mimarlığın Evrimi" illüstrasyonu Batı'dakinin tersine yatay bir haritalandırma yaparak Japonya'nın kendisini Batı ile karşılaştırdığında bir alt-üst hiyerarşisi içinde değil de nasıl eşit bir zeminde inşa ettiğini gözler önüne sermektedir (s. 257).

Kitapta her ne kadar ilk bakışta ortak öge sadece Japonya görünse de daha detaylı bakıldığında öznenin İpekyolu coğrafyası olduğu görülmektedir. Çalışmalarda klasik tarih anlatılarının vazgeçilmez devamlılık anlatısını kıran bir taraf da okumak mümkün. Mesela İan Nish'in Büyük Oyun ile ilgili makalesi

bu coğrafyadaki siyasi oluşumları, kırılmalar ve tekrar dirilmeler üzerinden anlatırken bu bölgede devamlılık gibi görünenin arkasında önemli oyuncu değişiklikleri olduğuna değinir (s. 45-46). Aslen devamlılığa işaret eden tek unsur Afganistan'dır. Britanya'nın yerini Amerika Birleşik Devletleri'nin alması, Çarlık Rusya'sının yerini mirasçısı Putin Rusya'sına bırakması ve daha önce dâhil olmayan büyük Çin ve Hindistan'ın siyasete girmesi üzerine biraz daha derinlemesine düşünmek gerekir. Global ilişkilerin büyük oyunları olarak tarif bulan bu gibi olguların yerel kronolojiler üzerinden okunmadığı sürece tam da anlamlandırılmayacağı açık bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Yani yeni bilgi ağları, gelişen arşiv çalışmaları ve bölgeler arası iletişimin artması ile eski ulus-devlet sınırlarıyla örülmüş milli tarih anlayışlarını bırakıp daha geniş bir bakış açısına yönelen yeni tarih yazımı eski konulara farklı yaklaşımları mümkün kılmaktadır. Madalyonun öteki yüzü ise yerel kronolojileri bir kenara atmadan bu geniş perspektife katkı sağlamanın zorluğudur.

Sonuç olarak kitabın *İpekyolu Üstünde Japonya* başlığı, içeriği ile ilgili kısıtlı bir izlenim verebilir. Ancak makalelerin konu edindiği ilgi alanlarına bakıldığında başlığın yanılmaması gerektiği açıkça ortaya çıkmaktadır. Kitap Japonya'nın dışı açılmasını ve yayılmacılığını yerel bir göz ile takip ederken modern tarih araştırmacılarına da Japonların bu dönemde İpekyolu izlenimlerini aktarması açısından ayrı bir perspektif kazandırmaktadır. Son olarak da kitabın İpekyolu teması etrafında Orta Asya tarihi ile bir tartışmaya girdiğini de belirtmek gerekmektedir. Makaleler, son dönemde akademik çalışmalarda sıklıkla eleştirilen geleneksel, yani yekpare bir bakış açısıyla, Orta Asya tarihine bir karşı duruş sergilemiştir ve buranın ancak çoklu kimlik, tarih ve siyasi yapılar çerçevesinde çalışılabileceği vurgusunu yapmıştır. Elbette alan çalışmaları yapanlar için kitabın detayında çok daha fazla ayrıntı ve inceleme yapılacak konu saklıdır.

Ancak son olarak kitabın yayıncısı ile ilgili bir yorum söylenmelidir. Brill'in *Japanese Studies Library* (Japonya Çalışmaları Kitaplığı) serisinin altmışıncı eseri olarak yayınlanan *Japan on the Silk Road* birçok yönden çok değerli bir katkı olsa da ne yazık ki fiyatından dolayı sadece kütüphanelerde göreceğimiz kitaplar arasına girecektir.

Özlem Çaykent

İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi

Ekmeleddin İhsanoğlu,

Osmanlı Bilim Mirası: Giriş, I. cilt: Mirasın Oluşumu, Gelişimi ve Meseleleri; II. cilt: Önemli Âlimler ve Eserler

İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2017, xv+327+xviii+1181 s.,

ISBN: 978-975-08-4024-1

Osmanlı tarihi, Doğu'da ve Batı'da birçok bilim adamının ilgisini çekmiş ve yapılan araştırmalar neticesinde Osmanlı İmparatorluğu hakkında pek çok eser yazılmış, incelemeler yapılmıştır. Bu çalışmalar yapılırken Osmanlı İmparatorluğu'nun siyasî tarihi ile idari, sosyal ve ekonomik yapıları kapsamlı bir şekilde ele alınmış ve gerek Doğu gerek Batı dillerinde yapılan bu çalışmalar yayınlanmıştır.

Fakat bu çalışmaların çokluğuna ve çeşitliliğine rağmen, Osmanlılar'da bilim ve bilim faaliyetleri, ciddi ilmî ilginin odağının dışında kalmıştır. Bu durum, Prof. Dr. Ekmeleddin İhsanoğlu'nun *Osmanlı Bilim Mirası* adlı kitabında da söz ettiği gibi İslâm'da ilim hayatının durumuyla ilgili olarak ileri sürülen Abbasi Devleti'nden sonra ilmî hayatın durakladığı ve gerilediği şeklindeki önyargılara bağlanmıştır. Bu önyargı, Osmanlı tarihiyle ilgilenenler arasında kabul görmüş ve tartışma kabul etmez bir gerçek gibi algılanıp bu sahada yapılan bütün çalışmaların etrafında döndüğü ön kabul hâline gelmiştir.

Bu bakımdan İhsanoğlu'nun "Osmanlı Bilim Mirası" gibi ilgi çekici bir başlıkla yayınladığı kitap, daha okunmaya başlamadan başlığıyla araştırmacıların zihnine pek çok soruyu getirmektedir: Osmanlı bilim mirası diye bir şey var mıdır? Eğer Osmanlı bilim mirasından söz edebiliyorsak bunun konuları nelerdir? Bu mirası oluşturan unsurlar nelerdir? Eğer Osmanlı bilim mirası varsa bu mirasın oluşmasını sağlayan kişiler yani Osmanlı bilim adamları olarak nitelendirilebilecek âlimler var mıdır? Şayet varsa bu bilim adamlarının bilime sağladıkları katkılar nelerdir? Ve yine bu bilim adamlarının Avrupa'daki ilmî gelişmelere duydukları alaka ne düzeydedir? Bunlar Avrupa'daki ilmî gelişmelerden haberdarlar mıdır ve şayet haberdarlarsa bu gelişmeler karşısındaki tavırları ne yöndedir? Eğer bilim adamları Avrupa'daki ilmî gelişmelerden haberdarlarsa ve bu gelişmeleri Osmanlı ilim âlemine naklettilerse Osmanlı sultanlarının bu nakledilen yeni bilime karşı tutumları ne olmuştur? Ve daha bunun gibi pek çok soruyu, bu kitap sadece başlığıyla akla getirmekte, bir anlamda ortaya atmaktadır.

1500 sayfayı aşkın iki ciltlik bu devasa eser muhtevasıyla yukarıda sıraladığımız sorulara ve daha pek çok fazlasına kat'î delil ve burhanlara dayalı ilmî cevaplar

sunmaktadır. Bu şekilde söz konusu çalışma, yazının başında ifade ettiğimiz dogmaya dönüşmüş iddiayı temelli bir şekilde çürütmektedir. Bu eser ayrıca bizi, Osmanlılar'da ve Osmanlı coğrafyasında bulunan İslâm dünyasındaki ilmî hayata dair meseleleri yeniden gözden geçirmeye sevk etmektedir. Kitabın birinci cildini oluşturan altı bahisten her biri, ilmî hayata dair bu sorgulamaların önemli kısımlarına cevap mahiyetindedir.

Kitap birinci bahisten dördüncü bahse kadar Osmanlılar'da bilim hayatının değişik vechelerini, kurumlarını ve literatürünü detaylı bir biçimde ortaya koymaktadır. Türklerin Anadolu topraklarını fethi, Türk-İslâm kültürünün yayılışı, Anadolu'da medreselerin kuruluşu, medreselerde aklı ilimlerin öğretilmesi, Anadolu'da Selçuklular ve Beylikler döneminde hastahaneler, yine aynı dönemde devlet adamlarının bilime gösterdikleri ilgi ve bu dönemde Anadolu'da yaşamış âlimlerden bazıları ve eserleri, Anadolu Selçukluları'nda astronomi ve astronomi âlimleri ve son olarak İslam bilim tarihinde güzide bir mevki olan Merağa ekolünün Anadolu Selçuklu ve Osmanlı bilimine tesiri olmak üzere dokuz alt başlıktan oluşan birinci bahiste "Anadolu'da Osmanlı Öncesi İslâm Kültür ve Bilim Muhitinin Oluşması" ele alınmıştır. "Osmanlı Bilim Geleneğinin Doğuşunu" ele alan ikinci bahiste ise evvela Osmanlı sultanlarının bilime ve bilim adamlarına gösterdikleri himaye ve teşvik ile Osmanlı bilim adamlarının eski kültür merkezleri ile etkileşimleri ve mühtedilerin katkıları üzerinde durulmuş ve daha sonra belirli dönemlere göre tercüme hareketi detaylı bir biçimde ele alınarak Türkçenin bilim dili olarak gelişmesi hakkında önemli tespitlerde bulunulmuştur. Prof. Dr. İhsanoğlu "Osmanlı Eğitim ve Bilim Kurumları" başlığını taşıyan üçüncü bahiste bu kurumları evvela "Klasik Dönem" ve "Yenileşme Dönemi" olarak iki döneme ayırmış ve Klasik Dönemdekiler medreseler, vakıf ve Saraya bağlı kurumlar, İstanbul Rasathanesi; Yenileşme Dönemindekiler ise askerî ve sivil mühendislik eğitimleri, tıp mektepleri, Harp Okulu, Darülfünun ve son olarak yeni bilim kurumları ve modern ilmî metodolojinin başlaması olmak üzere her iki dönemin kendine has müesseselerini ayrı ayrı ele almıştır. Osmanlı bilim literatürüne toplu bir bakış sunan dördüncü bahiste ise Klasik Dönem ve Avrupa ile kurulan ilk temaslar üzerinde durulduktan sonra modern bilim literatüründen bahsedilmiştir.

"Osmanlı Biliminin Profili ve İstatistikî Değerler" başlıklı beşinci bahiste ise Osmanlı döneminde eser veren âlimler ile telif ve tercüme edilen eserler hakkında istatistikî bilgiler verilmiş, ayrıca bilim adamlarının coğrafi dağılımı gösterilmiştir. Bu bilgilere ilaveten bu bölümde eser istinsahlarıyla ilgili ilmî faaliyetler açıklanmış, Osmanlı bilim hayatının gelişme çizgileri, kaynakları ve konuları hem kronolojik

hem coğrafi olarak ele alınmıştır. Osmanlı hâkimiyetinde gelişen bu faaliyetlerin istatistikî bilgilerle tahlili, bu dönemde bilim hayatının durakladığı veya donduğu şeklindeki önyargıyı temelsiz kılmaktadır. Bu tahlillerin gösterdiği önemli hakikatlerden biri de İstanbul'un, Osmanlı dünyası dâhil ve hâricinden bilim adamlarının çekim merkezi olduğu hususudur. Bu durumun, padişahların ve devlet adamlarının, ilim adamlarını himaye etmesi sayesinde olduğu anlaşılmalı ve padişahların, sırf siyasî bir motivasyonla hareket etmedikleri, fakat aynı zamanda ilim ve âlimleri himaye ettikleri görülmektedir. Ulaşılan bu neticeler, konuyla ilgili yeni araştırma ufuklarını açmaktadır.

Bu uzun soluklu çalışmanın ortaya koyduğu daha doğrusu keşfettiği ilk husus, çok yönlü ve zengin bir Osmanlı bilim mirasının varlığını göstermek olmuştur. Bu geniş bilim mirası, daha çok tıp, astronomi ve matematik gibi aklî ilimleri kapsamaktadır ve bu ilmî disiplinlerin Osmanlı Devleti'nin tarihi boyunca nasıl geliştiğini göstermektedir. Bu kitap Osmanlı bilim mirasının gelişme seyrini tesbit ederken kaynaklarının neler olduğunu göstermekte, hangi dillerde yazıldıklarını ortaya koymakta ve geniş Osmanlı coğrafyası dâhilinde farklı vilayetler arasındaki etkileşimleri de göstermektedir. Mesela Arap vilayetlerinde yazılan bazı eserlerin yazma nüshalarının sadece İstanbul kütüphanelerinde bulunduğunu biz bu kitapla görmüş oluyoruz. Bu eserde gösterilen yazmaların Osmanlı dünyasındaki dolaşımı ve buna ilaveten Osmanlı coğrafyasının dışına çıkışı, mesela bazı ilmî eserlere ait yazma nüshaların ancak Avrupa kütüphanelerinde olması da yine bu çalışma sayesinde dikkatimizi çeken hususlardandır.

Kitap altı bahsiyle ayrıca Osmanlı medresesinin bilimle ilgisini çok dakik bir şekilde göstermektedir. Bu da Osmanlı medreselerinde, münhasıran dinî ilimlerle ilgilenilip aklî ilimlerle ilgilenilmediğiyle ilgili iddiayı çürütmektedir. Bu kitap, değişik disiplinleriyle aklî ilimlerin gerek klasik dönemde gerek modernleşme döneminde Osmanlı medreselerindeki yerini göstermesi bakımından önemlidir. Yapılan tespitler, bu yönüyle medresenin, Osmanlı ilim hayatındaki rolünün yeniden değerlendirilmesini gerekli kılmaktadır; zira bu çalışma, Osmanlı medreselerinde iki dönemde de aklî ilimlerin gözardı edilmediğini ispatlamaktadır.

Kitabın altıncı bahsi ise konusunda ve Prof.Dr. İhsanoğlu'nun yazıları arasında bir ilktir. Bu bölümde modernleşme döneminde, Osmanlı Devleti'nin modern bilimle ilgili tecrübesi; Rusya, Çin ve Japonya'nın tecrübeleriyle mukayese edilmektedir ve burada dört ülkenin tarihî bağlamı içinde ve batıdan modern bilimlerin aktarılması konusundaki kültürel ve sosyo-ekonomik şartlar, kurumların

modernleştirilmesi hakkında oldukça başarılı tahliller sunulmaktadır. Bu tahlillerin sonunda İhsanoğlu, Osmanlı'da bilgi ve bilim konusunda modernleşmeden önce bir ilmî boşluk olmadığını, bilakis sahip olduğu ilim ve bilgi mirasının Osmanlı'yı, Batı'nın ürettiği bilim ve bilgi karşısında seçici bir tavra sevk ettiğini göstermektedir.

Prof.Dr. İhsanoğlu bu kitapta daha önce yayınlamış olduğu ve 52 ülkede bulunan 527 yazma eser koleksiyonunun taranması sonucunda ortaya çıkan 18 ciltlik geniş kapsamlı literatürün özetini sunmaktadır ve burada Osmanlı coğrafyası içinde ve dışında yetişen Osmanlı âlimlerini besleyen kaynakları ortaya koymaktadır. Bu kaynaklar, Osmanlılar'ın ırkî veya dinî farklılıkları nazar-ı itibara almadıklarını göstermekte ve çalışmada, Mısır, Irak, Suriye, Tunus, Kuzey Afrika, İran, Orta Asya ve Avrupa menşeli âlimler ile Endülüs'ten gelen Müslüman ve Musevi âlimlerin, Osmanlı ilim hayatına ve dolayısıyla Osmanlı bilim mirasına katkılarının olduğunu gözler önüne sermektedir.

Kitap, Osmanlı bilim mirasını oluşturan binlerce yazma eseri, buldukları kütüphanelere varana kadar tüm teknik detaylarıyla dakik bir şekilde tespit etmektedir. Bu tafsilatlı bilgiler, çalışmayı temel bir kaynak hâline getirmiştir. Hatta tespit edilen her bir eserin dünya kütüphanelerindeki nüshalarının bulunmuş ve detaylı bir şekilde tavsif edilmiş olması sebebiyle bu kitabın 14. asırdan 20. asra kadar İslâm bilim mirasının vesikası hâline geldiğini söylemek mümkündür. Aynı eserin değişik kütüphanelerde bulunan nüshalarının belirlendiği bu kitapta, ayrıca zikredilen bazı eserlerin Berlin'de, Rodos'ta ve Londra'daki British Library'de bulunan nadir nüshaları da belirtilmiş, bunun yanısıra Fethullah el-Şirvânî'nin *Şerhül-Mulahhas fi'l-Heye* ve Ali Kuşçu'nun *Risale fi İlmi'l-Heye* adlı eserleri gibi tek nüshası olan eserlere de yer verilmiştir.

Genel olarak İslâm bilim mirası veya özel olarak Osmanlı bilim mirasına münhasır kalmayan bu kitap, Osmanlı Devleti'nin sona erişinden sonra ortaya çıkan ve siyasî, sosyal ve kültürel olarak Osmanlı dokusunun birer parçası olan devletlerde ve özellikle Arap dünyası ülkelerindeki ilmî faaliyetler açısından da önem kazanmaktadır. Osmanlı dünyasının bir parçası olan bu yeni ülkelerde Osmanlı çerçevesinde kalan ilmî faaliyetlerin Osmanlı bilim mirasıyla nasıl etkileştiğini, ne alıp verdiğini göstermesi bakımından da bu kitap, bir çok Avrupalı veya Arap araştırmacının ileri sürdüğü gibi bir durgunluktan bahsedilemeyeceğini ispat etmektedir. Muhammed el-Mansurî el-Tunusî'nin tıp konusundaki eseri, Zekeriyya el-Ensarî el-Masrî'nin *Tuhfetü'r-Râgıbîn* adlı ve Abdülvâhid el-Magribî'nin *Minhatül-Hâcib* ve *Tuhfetül-Muhib* adlı eserleri gibi Arapça bilim yazmaları açısından çok zengin

bir kaynak oluşturan çalışma, Türk kütüphanelerinde bulunup da başka yerde bulunmayan eserler hakkında araştırmacılara bilgi vermekte ve bu yönüyle de büyük kolaylık sağlamaktadır.

Netice itibariyle bu kitap, tarih araştırmalarına büyük bir katkı sağlayarak Osmanlı bilim mirasının varlığını delilleriyle göstermiştir. Kendine has bir seyir süreci olan bu miras, Şark'a ve Garp'a ait değişik kaynaklardan beslenmiştir. Bu husus, hem klasik hem modernleşme dönemlerinin her safhasında gerçekleşen tercüme faaliyetleriyle İslâm medeniyet merkezleri ve Avrupa'daki ilim üretim merkezleri arasında kültürel etkileşim olduğunu göstermektedir. Ayrıca bu bilim mirasının tam bir resmini ortaya koyan bu eser, sırf Türkçe yazılan eserler üzerinde durmayarak İslâm kültürünün üç dili olan Arapça, Türkçe ve Farsça yazılan eserlerin tamamının çalışmalarda göz önünde bulundurulması gerektiğini de uygulamalı olarak göstermiş olmaktadır. Osmanlı mirasının muhtevasıyla ilgili yeni bir vizyon sunan çalışma, bilim mirasının coğrafi ufukları ile dil ufuklarını genişletmektedir. Bu, çalışmadaki şu ifadeyle belirlenmektedir: "Osmanlı bilimi, Osmanlı Devleti'nin mekân ve zaman boyutları içinde oluşan ilmî faaliyetleri kapsar. Osmanlı Devleti'nin altı asırlık tarihi boyunca imparatorluk sınırları içerisinde görülen bilim hareketleri, kendine has bir gelişme çizgisi göstermiştir." Böylece çalışma Arap ve Rumeli vilayetlerindeki ilmî faaliyetleri de kapsamaktadır. Ayrıca Osmanlılar'ın modern bilimle ilişkileri konusunda yeni bir vizyon getiren kitap, Osmanlılar'ın erken dönemden itibaren Avrupa'daki ilmî faaliyetlerden ve gelişmelerden haberdar olduklarını, erken dönemde Batı dillerinden yapılan tercümelemlerle ortaya koymaktadır. Aynı zamanda devletin resmî kurumlarının, ulemanın ve toplumun aklî ilimler ve din konusundaki tavırları hakkında açık bir görüş belirtmektedir. Beşinci bahiste yer alan istatistikî cetveller ve onlarla ilgili analitik tespitler, Osmanlı araştırmaları sahasında bu konuda bir ilktir. Böylece kitap yeni ve mühim sonuçlar sunmuş olmaktadır.

Bu kitap, tüm bu anlatılanlar sayesinde araştırmacıların önüne yeni ufuklar açmakta ve onları daha derin ve yeni konulara yönlendirmektedir. Doğu'da ve Batı'da Osmanlı bilimi konusunda yeni değerlendirmelerle dinamizm yaratan bu eserin, fikir hayatı ve devletin bilimle ilişkisi konusunda yeni bir sayfa açtığını söylemek mübalağa olmayacaktır.

Magda Makhlouf

Ayn Şems Üniversitesi, Mısır

Yazarlar için not

Osmanlı Araştırmaları, yılda iki sayı halinde başta Osmanlı tarihi olmak üzere, iktisat tarihi, Türk edebiyatı, eğitim ve düşünce tarihi alanlarında hazırlanmış, tarih araştırmalarına katkı sağlayacak nitelikteki özgün makale telifi, kitap değerlendirme ve tanıtımlarının yanı sıra sempozyum, seminer ve konferans değerlendirmelerini yayımlar. Makalelerde daha önce başka bir yerde yayınlanmamış veya başka bir yere söz verilmemiş olma şartı aranır. Dergide hangi yazıların yayımlanacağına hakem usulüne göre Yayın Kurulu karar verir. Tercih edilen dil Türkçe olmakla birlikte İngilizce, Arapça, Fransızca ve Almanca makalelere de yer verilir. Makaleler A4 kağıdının bir yüzü kullanılmak suretiyle çift aralıklı olarak yazılmalıdır. Mümkünse makaleler 10.000 kelime, kitap değerlendirmeleri 2.500, kitap tanıtımları ise 1.500 kelime civarında olmalıdır. Makale teslim edilmeden önce gerekli dipnotlar, bibliyografya, tablolar vb. tamamlanmış olmalıdır. Ayrıca makalelere 150 kelimelik ayrı ayrı Türkçe ve İngilizce özetleri anahtar kelimeleriyle eklenmelidir.

Türkçe ve İngilizce makalelerde uyulması gereken transkripsiyon ve dipnot sistemi için bk. www.isam.org.tr Dergiye gönderilen yazılar iade edilmez. Yazısı yayımlanan makale sahiplerine derginin yayımından sonra 20 adet ayrı basım gönderilir. Başvurular, CD'yle birlikte bir nüsha halinde, *Osmanlı Araştırmaları* Yayın Kurulu, TDV İSAM, Altunizade, İcadiye Bağlarbaşı Cad. 40, Bağlarbaşı 34662 Üsküdar-İstanbul adresine postalanmak veya ek dosya halinde dergi.osmanli@isam.org.tr e-posta adresine gönderilmek suretiyle yapılır.

Information for Contributors

The *Journal of Ottoman Studies (JOS)*, a biannual publication of the Centre for Islamic Studies, welcomes article submissions that are based on original research and a careful analysis of archival and other primary source materials on Ottoman history, history of Turkish literature, Islamic history, history of economics as well as education, culture and thought. The *JOS* also accepts reviews of books, symposiums and conferences. Articles submitted for publication should not have been previously published or pending publication elsewhere. All submissions will be reviewed by referees, and the editorial board makes the final decision about publication. Articles in Turkish, English, Arabic, French and German are all welcome. Articles should be typed, double-spaced on A4 white bond paper, with ample margins on all sides. Normally, the entire manuscript of an article - including tables - should not exceed 10,000 words. Review articles should be around 2,500 words, while the maximum size for book reviews is 1,500 words. A brief abstract of 150 words in both Turkish and English along with keywords should also accompany all submitted articles.

Articles written in English should follow the English reference and transliteration style of the *International Journal of Middle East Studies* which is accessible online at <http://web.gc.cuny.edu/ijmes/pages/authorresources.html> Manuscripts submitted for publication cannot be returned. Contributors of articles will be sent 20 reprints. All postal submissions, with an electronic copy (preferably in Microsoft Word format) and a hard copy of the manuscript should be made to the editor, The Journal of Ottoman Studies, TDV İSAM, Altunizade, İcadiye Bağlarbaşı Cad. 40, Bağlarbaşı, 34662 Üsküdar-İstanbul, Turkey. Alternatively, submissions may be sent as an attachment via e-mail to dergi.osmanli@isam.org.tr

YAZIM KURALLARI / MANUSCRIPT STYLE

KİTAP / BOOK

İlk geçtiği yerde: yazar(lar)ın adı ve soyadı, eserin tam ismi, (varsa) tercüme edenin, hazırlayanın veya editörün adı ve soyadı, basım yeri, yayınevi, basım yılı, sayfa numarası.

İkinci geçtiği yerde: aynı yazarın birden fazla eseri kullanılmıyorsa yazarın soyadı ve sayfa numarası; bir yazarın müteaddit çalışmalarına atıfta bulunuluyorsa yazarın soyadı, kısaltılmış eser adı, sayfa numarası; aynı soyadlı birden fazla yazarın eseri kullanılıyorsa her biri için ön ismin kısaltmaları ve soyadı, sayfa numarası.

First citation: author(s) first name and last name, title, (if applicable) first and last name of translator or editor, place of publication, publisher, date of publication, page number.

Subsequent citations: author's last name and the page number are sufficient; if the work cited is the only work from the author. If the article cites multiple works written or edited by the author, the last name, the short title, and the page number should be indicated in all subsequent citations. Footnote citations should conform to the following examples.

Tek Yazarlı / Single Author

1. Halil İnalçık, *Tanzimat ve Bulgar Meselesi*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1943), s./ p. 98.
2. Halil İnalçık, *Osmanlı'da Devlet, Hukuk, Adalet* (İstanbul: Eren Yayıncılık, 2000), s./ p. 94.
3. İnalçık, *Bulgar Meselesi*, s./ p. 39.
4. İnalçık, *Osmanlı'da Devlet*, s./ p. 65.

İki Yazarlı / Two Authors

1. Ömer Lütfi Barkan ve Ekrem Hakkı Ayverdi, *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri 953 (1546) Tarihli* (İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti, 1973), s./ pp. 520-26.
2. Barkan ve Ayverdi, *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri*, s./ p. 159.

Üç ve Daha Çok Yazarlı / Three or More Authors

1. Bekir Topaloğlu v.dğr./and others, *İslâm'da İnanç Esasları*, (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1998), s./ p. 25.
2. Topaloğlu v.dğr./and others, *İslâm'da İnanç Esasları*, s./ p. 36.

Osmanlıca / Ottoman Turkish

1. Nev'izâde Atâî, *Hadâiku'l-hakâik fi tekmileti'ş-Şekâik*, nşr. Abdülkâdir Özcan (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1989), s./ pp. 600-1.
2. Nev'izâde, *Hadâiku'l-hakâik*, s./ pp. 607-8.

Batı Dilleri / Western Languages

1. Daniel Jeremy Silver and Bernard Martin, *A History of Judaism* (New York: Basic Books, 1974), I, 39.
2. Baruch Spinoza, *Ethic*, trans. W. Hale White (Oxford: Oxford University Press, 1930), s./ pp. 15-19.
3. Jeremy and Martin, *A History of Judaism*, I, 39.
4. Spinoza, *Ethic*, s./ pp. 25-31.

Arapça Eserler / Arabic Works

1. İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî, *el-İrşâd ilâ kavâtinî'l-edille fî usûli'l-i'tikâd*, nşr. M. Yûsuf Mûsâ ve A. Abdülhamîd (Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1369/1950), s./ pp. 181-83.
2. Cüveynî, *el-İrşâd*, s./ pp. 112-36.
3. Muhammed b. Ömer er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb (Tefsîru'l-kebir)*, nşr. M. Muhyiddin Abdülhamîd (Kahire, y.y./no dates, 1934-62), I, 45.
4. Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, II, 35.

MAKALE / ARTICLE

İlk geçtiği yerde: yazar(lar)ın adı ve soyadı, makalenin tam adı, derginin adı, (varsa) cilt numarası (romen rakamı ile), (varsa) sayı numarası, basım yılı, sayfa numarası.

İkinci geçtiği yerde: yazar(lar)ın soyadı, makalenin kısaltılmış adı, sayfa numarası.

First Citation: author(s) first name and last name, title, journal title, (if applicable) volume number (in Roman numerals), (if applicable) issue number, date of publication, page number.

Subsequent citations: author(s) last name, short title, page number.

1. Ahmet Kavas, "Doğu Afrika Sahilinde Osmanlı Hakimiyeti: Kuzey Somali'de Zeyla İskeleyi'nin Konumu (1265-1334/1849-1916)," *İslâm Araştırmaları Dergisi*, 5 (2001), s./ pp. 109-20.
2. Orhan Şaik Gökyay, "Tokatlı Molla Lütü'nin Harname'si," *Türk Folkloru Belleten*, I (1986), s./ p. 155.
3. Kavas, "Doğu Afrika Sahilinde Osmanlı Hakimiyeti," s./ p. 125.
4. Gökyay, "Tokatlı Molla Lütü'nin Harname'si," s./ p. 173.
5. Paul Mendes-Flohr, "Mendelssohn and Rosenzweig," *Journal of Jewish Studies*, XXIII, 2 (1987), s./ p. 204.
6. Mendes-Flohr, "Mendelssohn and Rosenzweig," s./ p. 210.

ANSİKLOPEDİ MADDESİ / ENCYCLOPEDIA ENTRIES

1. Ömer Faruk Akün, "Âli Mustafa Efendi," *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, 1989, II, 416.
2. Akün, "Âli Mustafa Efendi," s./ p. 417.

ARŞİV BELGESİ / ARCHIVAL DOCUMENTS

1. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), İrade Mesâil-i Mühimme (İ. Mes. Müh), 2079.
2. BOA, İ. Mes. Müh., 2079.

TEZ / DISSERTATION

1. Sedat Şensoy, "Abdülkahir el-Cürçani'de Anlam Problemi" (doktora tezi/doctoral dissertation), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2001, s./ p. 122.

ONLINE KAYNAK / ONLINE RESOURCES

1. Alane D. Oestreicher, "Worldwide Traditions of a Primordial Paradise" no. 192, Vital Articles on Science/Creation; (Erişim 27 Mart 2003/ Accessed in March 27, 2003).

BİBLİYOGRAFYA / BIBLIOGRAPHY

Osmanlı Araştırmaları dergisine makale gönderen her yazarın, çalışmasına aşağıdaki örnekte gösterildiği gibi bir bibliyografya ekleyerek göndermesi zorunludur.

The Journal of Ottoman Studies requires authors to submit a bibliography along with their articles. The following sample bibliography illustrates the citation styles for different types of material.

Yayınlanmış Eserler / Published Works

Akarlı, Engin D.: *Belgelerle Tanzimat: Osmanlı Sadrazamlarından Ali ve Fuad Paşaların Siyasi Vasiyetnameleri*, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları 1978.

M. M. Sharif (Ed.): *History of Islamic Philosophy*, Wiesbaden: Otto Harrassowitz 1966.

Berkes, Niyazi: *Türkiyede Çağdaşlaşma*, haz. Ahmet Kuyaş, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları 2002.

Artuk, İbrahim: "Osmanlılarda Veraset-i Saltanat ve Bununla İlgili Sikkeler", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 32 (İstanbul 1979), s./ pp. 255-80.

Beydilli, Kemal: "III. Selim: Aydınlanmış Hükümdar", Seyfi Kenan (ed.), *Nizam-ı Kadim'den Nizam-ı Cedid'e III. Selim ve Dönemi/Selim III and His Era from Ancien Régime to New Order*, İstanbul: İSAM Yayınları 2010, s./ pp. 27-59.

Oestreich, Gerhard: *Neostoicism and the Early Modern State*, trans. David McLintock, Cambridge: Cambridge University Press 2002.

Crone, Patricia: *Ortaçağ İslâm Dünyasında Siyasi Düşünce*, çev. Hakan Köni, İstanbul: Kapı Yayınları 2007.

Öğreten, Ahmet: *Nizâm-ı Cedid'e Dâir Islâhât Lâyihaları*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1989.

Özen, Şükrü: "Hilâf", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, XVII (Ankara 2004), s./ pp. 527-38.

Yazma Eserler / Manuscripts

İcâzetnâme, Süleymaniye/Reşid Ef. 1017, vr. 266a.

Mecmu'a-i Vekayi ve Nizamât, Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, no. 3381.

Nuri Efendi, *Tarih-i Nuri*, Süleymaniye Kütüphanesi, Aşir Efendi, no. 239.

TSMA, Ârifi, *Süleymannâme*, Hazine, 1517.

Arşiv Belgeleri / Archival Documents

BOA, Bâbüali Evrak Odası (BEO), 3200-239969; 4162-312084; 4314-323498.

BOA, Bâb-ı Asafî Amedî Defteri (A. AMD), 26/61.

BOA, Dahiliye Emniyet-i Umumiye Levazım Kalemi (DH.EUM.LVZ.), 16A-34.